

Микола Лазарович

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИК

Тернопіль
ЗУНУ
2023

Микола ЛАЗАРОВИЧ

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Підручник

Тернопіль
ЗУНУ
2023

УДК 94(477)
Л 22

Затверджено
Вченою радою
Західноукраїнського національного університету
(протокол № 3 від 16 листопада 2021 р.)

Рецензенти: *В. Ф. Деревінський*, доктор історичних наук, професор;
М. Р. Литвин, доктор історичних наук, професор;
Ю. І. Макар, доктор історичних наук, професор.

Лазарович Микола.
Л 22 **Історія та культура України** : підручник.
Тернопіль : ЗУНУ, 2023. 731 с.
ISBN 978-966-654-693-0

У підручнику на основі кращих здобутків історіографії подано короткий огляд історії та культури України від найдавніших часів до сьогодення. Високий науковий рівень видання поєднується з доступним викладом фактичного матеріалу та оригінальною формою його подання. Для кращого запам'ятовування в тексті виділено ключові слова. У підручнику вміщено також хронологію найважливіших подій історії та культури, тематику і плани семінарських занять, перелік типових питань для підготовки до іспитів та список рекомендованої літератури.

Підручник відповідає програмі курсу «Історія та культура України» для закладів вищої освіти й розрахований на студентів, аспірантів, абітурієнтів, учнів середніх шкіл, усіх, хто складатиме іспити чи проходитиме зовнішнє незалежне оцінювання з вітчизняної історії.

УДК 94(477)

ISBN 978-966-654-693-0

© Лазарович Микола. 2023.
© ЗУНУ, 2023.

*Родині Лазаровичів
присвячую*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	9
ВСТУП	11
<i>Лекція I</i>	
ПЕРВІСНА ДОБА І ПЕРШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	17
1. Становлення і розвиток людського суспільства.....	17
2. Формування державотворчих традицій.....	24
3. Походження слов'ян та їхнє розселення на території України.....	32
<i>Лекція II</i>	
РУСЬ-УКРАЇНА	37
1. Становлення централізованої держави на чолі з Києвом.....	37
2. Піднесення та розквіт Русі.....	47
3. Русь-Україна у період політичної роздробленості.....	56
<i>Лекція III</i>	
РУСЬКЕ КОРОЛІВСТВО	62
1. Об'єднання українських земель у складі Галицько-Волинського князівства.....	62
2. Правління короля Данила Галицького.....	67
3. Руська держава в останній третині XIII – першій половині XIV ст.	72
4. Культура Русі-України княжої доби (IX – перша половина XIV ст.).....	76
<i>Лекція IV</i>	
УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ	79
1. Литовсько-Руська держава.....	79
2. Польська експансія на українські землі в другій половині XIV – середині XVII ст.	84
3. Національно-культурний і релігійний рух в Україні.....	89
4. Культура України середини XIV – першої половини XVII ст.	94

Лекція V

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО	97
1. Формування козащини на українських землях.....	97
2. Запорізька Січ – вільна козацька республіка.....	101
3. Боротьба з турецько-татарською експансією.....	108
4. Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст.	116

Лекція VI

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ ПІД ПРОВОДОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	124
1. Причини та передумови національно-визвольних змагань українців.....	124
2. Перші перемоги.....	127
3. Воєнні дії між Україною та Польщею в 1649–1653 рр.	132
4. Українсько-московський договір та його реалізація в 1654–1657 рр.	137

Лекція VII

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1657–1686 рр.)	142
1. Загострення кризи української державності у 1657–1663 рр.	142
2. Розчленування України на Лівобережну та Правобережну.....	149
3. Боротьба гетьмана Петра Дорошенка за незалежність і територіальну цілісність Української держави.....	153
4. Поразка революції.....	159

Лекція VIII

УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ XVII – У XVIII ст.	161
1. Становлення Гетьманщини. Іван Мазепа та Пилип Орлик.....	161
2. Посилення наступу російського царизму на автономний устрій України, його остаточна ліквідація.....	172
3. Суспільно-політичне становище Слобідської, Південної, Правобережної та Західної України.....	180
4. Культура України у другій половині XVII – XVIII ст.	185

Лекція IX

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XVIII – XIX ст.)	189
1. Суспільно-політичне та економічне становище наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	189
2. Початки національного відродження.....	196
3. Україна в умовах російських реформ другої половини XIX ст.	199
4. Український національний рух у 1860–1890-ті рр.	203

*Лекція X***ЗАХІДНА УКРАЇНА В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

(кінець XVIII – XIX ст.)	209
1. Розвиток західноукраїнських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	209
2. Революція 1848–1849 рр. та її вплив на розвиток краю.....	214
3. Перетворення Західної України на «П'ємонт» національного відродження (друга половина XIX ст.).....	218
4. Українська культура XIX ст.	229

*Лекція XI***СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ**

В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX ст.	233
1. Зростання організованості українського руху на Наддніпрянщині.....	233
2. Радикалізація національної боротьби на західноукраїнських землях.....	238
3. Україна в Першій світовій війні.....	247

*Лекція XII***УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 рр.** .....

1. Центральна Рада: становлення національної державності.....	253
2. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського.....	268
3. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях.....	275
4. Встановлення влади Директорії: відродження та занепад УНР.....	284
5. Культура України початку XX ст.	290

*Лекція XIII***МІЖВОЄННА УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ****ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ**.....

1. Українські землі в умовах насадження комуністичного режиму та втягнення до складу СРСР як імперії з успадкованою російською традицією.....	294
2. Національна політика більшовиків в Україні.....	304
3. Трагедія соціалістичної модернізації.....	310

*Лекція XIV***ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 20–30-ті рр. XX ст.** .....

1. Національна політика Польщі на анексованих територіях.....	324
2. Український визвольний рух.....	329
3. Становище українців Буковини, Бессарабії та Закарпаття.....	339
4. Становище української культури у міжвоєнний період.....	344

*Лекція XV***УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ****ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (1939 – початок 1950-х рр.)** 348

1. Українські землі на першому етапі війни
(вересень 1939 – червень 1941 р.).....348
2. Встановлення нацистського окупаційного режиму
та народний опір йому.....355
3. Битва за Україну.....367
4. Труднощі післявоєнної відбудови.....371
5. Культурне життя.....381

*Лекція XVI***ВІД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ ДО НЕОСТАЛІНІЗМУ: УКРАЇНА****В СЕРЕДИНІ 1950-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х рр.** 385

1. Десятиліття контрольованого лібералізму.....385
2. Поглиблення системної кризи тоталітарного режиму
(друга половина 1960-х – середина 1980-х рр.).....393
3. Дисидентський рух.....402

*Лекція XVII***УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ: 1985–1991 рр.** 409

1. Горбачовська «перебудова» в українському контексті.....409
2. Зростання національної свідомості.....412
3. Від Декларації про державний суверенітет України до референдуму
про її незалежність.....419
4. Українська культура другої половини ХХ ст. 423

*Лекція XVIII***СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ**.....428

1. Перші здобутки і перші втрати:
Президент Леонід Кравчук.....428
2. Реформи та ілюзії: Президент Леонід Кучма.....436
3. Українська помаранчева революція 2004 р.
Президент Віктор Ющенко.....450
4. Від проросійського реваншу до європейського вибору:
Президенти Віктор Янукович та Петро Порошенко.....477
5. Російсько-українська війна 2014–2023 рр.
Президент Володимир Зеленський.....483
6. Основні орієнтири зовнішньої політики.....509
7. Культура України.....519

ХРОНОЛОГІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ.....	527
ТЕМАТИКА ТА ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	
з курсу «Історія та культура України».....	685
ПЕРЕЛІК ТИПОВИХ ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТІВ	
з курсу «Історія та культура України».....	706
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	
з курсу «Історія та культура України».....	710

*Нема більшого гонору для чоловіка, як
берегти свою і національну честь та без
нагороди вірно працювати для добра свого
народу, щоб забезпечити йому кращу долю.*

Іван Пулюй

ПЕРЕДМОВА

Знання історії та культури України – невід’ємний елемент формування повноцінного світогляду особистості, що впливає на відтворення історичної пам’яті народу. «Той, хто не знає свого минулого, не має майбутнього» – вічна істина. Без знання багатотисячолітнього досвіду людства неможливо зрозуміти сучасне, передбачити, а тим більше – успішно будувати майбутнє. Не випадково впродовж століть загарбники намагалися викорінювати зі свідомості українців найменші ознаки їхнього національного буття, передусім історію і рідну мову – ті головні компоненти, без яких, як вважав О. Гончар, повноцінне існування нації неможливе.

Немає сумнівів, що нашій країні, де віками ретельно винищували все національне, у т. ч. його носіїв, де покоління виростили без знання власної історії, без правдивих, несфальсифікованих уявлень про минувшину свого народу, де досі подекуди зберігається невизначеність в оцінюванні подій історичного минулого України, як ніколи, потрібна єдина державна політика щодо системи патріотичного виховання молоді – однієї з головних складових національної безпеки будь-якої держави. Не випадково відомий американський політолог З. Бжезинський із цього приводу наголошував: «Головна проблема, яка постала перед Україною, – нестача глибоко вкоріненого національного усвідомлення громадянської відповідальності. Це стрижнева проблема, з якою країна опинилася віч-на-віч».

Але патріотичні почуття і національна свідомість молодих українських громадян мають формуватися не на абстрактній ідеології, а на конкретних прикладах героїчної боротьби нашого народу за свободу і незалежність України. Відповідно ґрунтовне вивчення історії як у середній школі, так і в

закладах вищої освіти сьогодні є нагальною потребою. Саме студентство, опираючись на шкільні знання, осмисливши вузлові етапи нашої минувшини у вишівському курсі «Історія та культура України», здатне сприйняти історію як потужний засіб утвердження національної ідентичності, як основу нашого подальшого поступу і, зрештою, як геополітичний фактор розвитку України. Воістину, як писав безсмертний Кобзар:

*Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тоді себе: що ми?..
Чії сини? Яких батьків?..*

Метою вивчення історії та культури України у вищій школі є: надання студентам ґрунтовних знань про минувшину українського народу, його державність, внесок у розвиток світової цивілізації; підвищення національної самосвідомості майбутніх спеціалістів, виховання у них патріотичних і морально-етичних переконань, відчуття причетності до тисячолітньої історії України; формування навичок наукового аналізу, спрямованих на забезпечення самостійного осмислення закономірностей історичного розвитку; навчання практичних навичок роботи з історичними джерелами і науковою літературою; вироблення умінь застосовувати набуті знання з історії у повсякденній діяльності для орієнтації в суспільно-політичному житті, оцінювання суспільних явищ і подій.

ВСТУП

Складний і героїчний історичний шлях, яким пройшли українці, гідний великого європейського народу. Впродовж століть, а й, можливо, тисячоліть, українська нація формувалася на території сучасної України, творила самобутню матеріальну й духовну культуру, суспільно-політичну думку. Дослідники знаходять її коріння у Трипільській культурі, яка досягла найвищого розвитку на наших землях упродовж IV–III тис. до нової ери (далі – н. е.), у спадщині скіфів, черняхівських пам'яток.

Ще до нової ери як самостійна етнічна спільнота сформувалися слов'яни, які заселяли райони Вісли, Дністра, Прип'ятського Полісся та сягали Верхнього Подніпров'я. Ті з них, що жили на землях сучасної України, на початку I тис. об'єдналися в державну формацію антів, яких найвидатніший український історик М. Грушевський вважав предками українського народу. Після кількочотлітнього розвитку Антське об'єднання розпалося під ударами Аварського каганату. Почалося формування нових племінних союзів та державних утворень: Держави волинян, Полянського племінного союзу, Руської землі тощо.

Понад 1100 р. тому на просторах України утворилася могутня середньовічна держава Русь, яка охопила землі від Чорного до Білого моря і від Карпат до Волго-Окського межиріччя. За соціально-економічним і культурним розвитком вона перебувала на рівні передових країн середньовічної Європи, з багатьма підтримувала економічні, політичні й культурні зв'язки. Її військова могутність упродовж кількох століть слугувала захистом від степових кочовиків не тільки для власного населення, а й для європейської цивілізації.

Наприкінці XII – у першій половині XIII ст. Давньоруська держава занепадала. Проте її безпосереднім наступником стало Галицько-Волинське князівство (згодом Руське королівство), яке на століття продовжило державницькі традиції. Охоплюючи в часи свого найбільшого піднесення 90% залюднених просторів України, воно вберегло від передчасного завоювання та асиміляції український народ, сприяло його консолідації та усвідомленню власної самобутності, поширювало на своїх теренах передові надбаня західноєвропейської культури.

З середини XIV ст. українські землі потрапили під владу кількох країн. Зокрема, Галичина та Холмщина були приєднані до Польщі, Молдавське князівство захопило Буковину, Угорщина – Закарпаття. Решта земель – Волинь, Поділля, Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина – поступово зосередилися у складі Великого князівства Литовського. Та після тривалої боротьби Україна, виплекавши такі феномени, як козацтво та Запорізька Січ, знову з'явилася на європейській політичній мапі. В Італії, Німеччині, Франції, Англії вийшло понад десяток творів, присвячених військовому мистецтву запорізьких козаків, що в численних битвах завзято громили військові загони Кримського ханства та Туреччини. Багато держав, над якими нависла загроза турецької агресії, шукало допомоги в козаків. Навіть Чорне море стали називати Козацьким.

З початком Національно-визвольної революції в середині XVII ст. і першими перемогами українського війська під проводом гетьмана Б. Хмельницького над пихатою польською шляхтою увага Європи знову була прикута до України. Тут відбувалися нечувані досі зміни. На звільненій території було ліквідовано польсько-шляхетську владу, закладено підвалини нової національної держави, що прагнула об'єднати українські землі. Було скасовано осоружне кріпацтво, фільварково-панщинну систему господарювання, велику й середню земельну власність; селяни і козаки знову стали вільними виробниками на своїй землі. Однак прагнення захистити Українську державу від сильного ворога, який не хотів миритися з її втратою, змушувало Б. Хмельницького шукати союзників. Запрошення Московії на допомогу обернулося катастрофою для нашої незалежності. Московські правителі домовилися з Польщею про поділ України на дві частини: Лівобережжя з Києвом відійшло під контроль Московщини, Правобережжя – Польщі. Спроби гетьманів П. Дорошенка, І. Мазепи та інших провідників відновити незалежність і територіальну цілісність українських земель не увінчалися успіхом. У другій половині XVIII ст. автономний устрій України було остаточно ліквідовано.

Новий переділ українських земель відбувся в останній третині XVIII ст. після втрати Польщею державної незалежності. Більшість земель опинилася в складі Російської імперії, а Галичина, Буковина та Закарпаття – Австро-Угорщини. На тлі відверто антиукраїнського курсу російського царату, який забороняв не лише політичні, а й культурницькі та освітні організації українців, навіть українську мову, політика австро-угорських правителів була поміркованою. У Західній Україні з'явилася мережа культурно-освітніх закладів, економічних установ, політичних і парамілітарних організацій; ці території стали тим місцем, де генерувалася ідея національного визволення та возз'єднання українських земель.

У XX ст. після багаторічної перерви збройну боротьбу за українську державність першими відновили Українські січові стрільці. Залучаючи кращі сили української молоді Галичини, захопленою ідеєю відбудови власної держави й об'єднання всіх гілок українського народу, стрілецьтво в роки Першої світової війни перетворилося на своєрідний військово-політичний організм, у середо-

вищі якого тривав невпинний пошук найбільш ефективних шляхів досягнення визначеної мети.

Одним із наслідків Першої світової війни була перемога Лютневої демократичної революції 1917 р. у Російській імперії, яка поклала край багатовіковому монархічному режимові династії Романових, створила сприятливі умови для піднесення визвольного руху пригноблених народів. Почалася Українська революція, а з нею й відродження національної державності – Української Народної Республіки. Однак упродовж 1917–1921 рр. Наддніпрянська Україна стала ареною запеклої боротьби, де діяли шість різних армій. Спроби урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії опанувати ситуацію не мали успіху. Подібне становище склалося й на українських землях Австро-Угорської монархії, де з початком її розпаду було проголошено створення Західноукраїнської Народної Республіки. Одним із найпрекрасніших моментів цього часу стало 22 січня 1919 р. – День злуки УНР і ЗУНР. Але справжнього об'єднання не відбулося – українські визвольні змагання зазнали поразки. Її головною причиною була зовнішня агресія: в Західній Україні – з боку Польщі та Румунії, у Східній – більшовицької Росії.

Після невдалої спроби зберегти новостворену національну державність українські землі знову опинилися у складі інших держав: Польщі відійшли Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя; Румунії – Північна Буковина, закарпатська Сигітщина та Бессарабія; Чехо-Словаччині – Закарпаття і Пряшівщина. Проте у найгіршому становищі опинилася та частина України, яка потрапила до складу СРСР. Підрадянські українці відразу відчули на собі наслідки запровадженого більшовиками «воєнного комунізму» та голоду 1921–1923 рр. Загалом упродовж 1920-х рр. тривав короткий відносно сприятливий період закріплення формальних ознак української радянської державності, оманливих обіцянок збудувати рівноправний союз народів на просторах колишньої Російської імперії, політики НЕПу та українізації. Водночас почалося насаджування керівної ролі більшовицької партії, нетерпимості до інакомислення, застосування насильницьких методів політичної боротьби. Однак найбільш трагічними в історії України були 1930-ті рр., коли комуністичний режим, прагнучи ліквідувати соціальний ґрунт української національної свідомості, шляхом організації штучного Голодомору 1932–1933 рр. винищив мільйони українських селян, вдався до жорстоких репресій щодо найбільш активної та інтелектуальної частини нації, заборонив діяльність незалежної від Москви Української автокефальної православної церкви тощо.

Яскравим спалахом міжвоєнного часу на західноукраїнських землях було існування, хоча й короткочасне, Карпатської України. Завдяки цьому закарпатці не тільки усвідомили себе частиною єдиної української нації, а й стали прикладом самовідданої боротьби за національну державність для всього українського народу.

Важким випробовуванням для України була Друга світова війна, в ході якої вона зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна,

лише її людські втрати досягли 8 млн осіб. Українці зробили вагомий внесок у перемогу над нацизмом. Зокрема, близько 6 млн українців успішно боролися у складі Червоної армії та радянських партизанів, Української повстанської армії та Організації українських націоналістів. Визначною подією Другої світової війни стало приєднання західноукраїнських земель до УРСР, у результаті якого вперше за кілька століть більшість українців було об'єднано в межах однієї держави. Однак реалізація цієї акції мала окупаційний характер і під час т. зв. «радянізації» завдала невимовних страждань значній частині населення Західної України.

Не було легше українському народові й у післявоєнні роки. Незважаючи на входження України в 1945 р. до складу держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй, вона й надалі залишалася цілковито залежною від союзного центру, який відмовляв їй у праві на вільний розвиток. Головною метою комуністичного режиму було прагнення до якнайшвидшого відновлення та зміцнення своїх позицій усередині країни і на міжнародній арені будь-якими методами. Як наслідок, українці в 1946–1947 рр. знову відчували на собі трагедію голоду, депортації, відновилися масові політичні репресії, русифікація тощо. Протистояти більшовицькому тоталітаризмові намагалися лише ОУН і УПА, які боролися під девізом: «Здобути волю Україні або загинути за неї!».

Значні зміни в житті українського суспільства відбулися після смерті І. Сталіна. Хоча СРСР й надалі залишався тоталітарною державою, проте такого розгнужданого терору, як раніше, не було. У 1954 р. до складу УРСР увійшла Кримська область. Розпочалася т. зв. «відлига», в результаті якої було реабілітовано багатьох раніше репресованих громадян, зросла національна гідність українців, сформувався непримиренне до ідеологічного диктату покоління «шістдесятників» тощо.

З перемогою у Кремлі в середині 1960-х рр. консервативних сил Україна знову потрапила в жорсткі лещата радянської офіційної ідеології. У суспільстві наростали кризові явища, занепадала мораль, девальвувалися загальнолюдські цінності, утверджувалося зневажливе ставлення до мови, історії, посилювалася цензура, розпочалося переслідування інтелігенції, тотальною стала русифікація тощо. На захист української самобутності стало, хоч і нечисленне, але самовіддане нове покоління борців. Організувавши український дисидентський рух, воно засвідчило, що з розгромом ОУН і УПА традиції руху опору в Україні не припинилися.

Починаючи з середини 1980-х рр., розгорнувся новий етап національно-державного відродження українського суспільства. Першим рішучим кроком на цьому шляху була прийнята 16 липня 1990 р. Верховною Радою Декларація про державний суверенітет України, другим – Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., третім – Всеукраїнський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України, який відбувся 1 грудня 1991 р. Таким чином, після тривалого періоду бездержавності український народ отримав ще один унікальний шанс, щоб перетворити Україну на вільну, демократичну, заможну державу, рівноправного партнера міжнародної спіль-

ноти. Важливими віхами на цьому шляху стали Помаранчева революція 2004 р. та Революція гідності 2013–2014 рр.; важким випробуванням – російсько-українська війна (2014–2023 рр.).

Новітня Українська держава розташована в центральній частині Східної Європи (*географічний центр континенту визначено поблизу с. Ділове Рахівського р-ну на Закарпатті*) і належить до найбільших європейських країн, посідаючи друге місце (після Росії) за площею – 603,7 тис. кв. км та шосте (після Росії, Німеччини, Італії, Франції, Великої Британії, Іспанії) за кількістю населення – близько 45 млн осіб. На півночі вона межує з Білоруссю (довжина кордону становить 975 км), на північному сході та сході – з Росією (понад 2000 км), на заході – з Польщею (бл. 540 км) і Словаччиною (майже 100 км), на південному заході та півдні – з Угорщиною (135 км), Румунією (понад 600 км) та Молдовою (майже 1200 км). Південні береги України омивають Чорне (довжина кордону становить 1559 км) та Азовське (400 км) моря, а на крайньому південному заході її землі виходять до нижнього Дунаю – другої за довжиною після Волги ріки Європи. Загальна довжина кордону України становить 7590 км, у т. ч. сухопутного – 5631 км, морського – 1959 км. Максимальна відстань між східним (*крайнім східним пунктом є околиця с. Рання Зоря Міловського р-ну Луганської обл.*) та західним (*поблизу м. Чоп Закарпатської обл.*) кордонами України становить 1316 км, а між північним (*поблизу с. Грем'яч Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.*) і південним (*мис Сарич у Криму*) – 893 км.

Отже, навіть короткий вступний огляд української історії демонструє, що впродовж століть Україна, за влучним висловлюванням французького філософа Вольтера, завжди прагнула волі. Часто цей шлях був усіяний війнами, голодоморами, зрадами провідників, бездумними і жорстокими бунтами мас, міжусобицями й інтригами, коли, як писав у своєму щоденнику відомий український письменник і політичний діяч В. Винниченко, «...читати українську історію треба з бромом». Чого вартий лише той факт, що, за підрахунками дослідників, упродовж 1914–1945 рр. в Україні внаслідок двох світових війн, репресій, колективізації та голодоморів 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. загинули майже кожний другий чоловік і кожна четверта жінка.

І все ж історія та культура України – це передусім величні прагнення і неймовірна жертвовність, героїзм та відвага, це Володимир Великий і Ярослав Мудрий, Ярослав Осмомисл та Данило Галицький, К.-В. Острозький і Ю. Дрогобич, Д. Вишневецький та П. Сагайдачний, Б. Хмельницький та І. Мазепа, М. Залізняк і О. Довбуш, І. Галятовський і Г. Сковорода, І. Котляревський і Т. Шевченко, М. Шашкевич та М. Драгоманов, І. Франко і Леся Українка, І. Карпенко-Карий та С. Крушельницька, Б. Ханенко і Є. Чикаленко, М. Міхновський та Д. Донцов, М. Грушевський і С. Петлюра, Л. Курбас і С. Людкевич, М. Хвильовий та Є. Коновалець, А. Волошин й С. Бандера, А. Шептицький і О. Довженко, Р. Шухевич і С. Тимошенко, В. Симоненко і В. Стус, С. Корольов та В. Івасюк, Герої Небесної Сотні та відважні захисники України від

російських загарбників, багато інших відомих і безіменних творців української історії...

Подальші успіхи Української держави, наше майбутнє залежатимуть тільки від нас, від нашої небайдужості, громадської активності, відчуття суспільного обов'язку, пошани й любові до своєї родини, Батьківщини, національної історії та культури. Пам'ятаймо перевірений віками вислів давньоримського мислителя Цицерона: «*Historia est magistra vitae*» («Історія – вчителька життя»).

ЛЕКЦІЯ I

ПЕРВІСНА ДОБА І ПЕРШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

I. (СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У розвитку первісного суспільства залежно від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці можна виокремити декілька значних періодів, які за традицією називають **віками**: кам'яний (його складають палеоліт, мезоліт, неоліт), мідно-кам'яний, бронзовий і залізний.

ПАЛЕОЛІТ

На території України найдавніші люди з'явилися ще в період стародавнього кам'яного віку (палеоліту) понад 1 млн років тому. На думку археологів, найбільш вірогідно, що вони прийшли сюди з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція тривала протягом багатьох тисячоліть. Первісні люди жили невеликими групами, що утворювали т. зв. **первісне людське стадо**, постійно пересуваючись з місця на місце в пошуках їжі, користувалися вогнем, вміли застосовувати каміння і дерев'яні палиці, а також виготовляли примітивні знаряддя праці (гостроконечники, рубила, скребла тощо).

Основним *заняттям* найдавніших людей було полювання на диких тварин і збиральництво. На території сучасної України виявлено чимало слідів їхньої діяльності: на Закарпатті, Середньому Дністрі, поблизу Житомира, на Донеччині, в Криму.

Близько 40–35 тис. років тому на зміну пітекантропу й неандертальцю, які жили в ранньому палеоліті, прийшов новий тип людини, що належала до сучасного фізичного типу – «**Homo sapiens**», або «людина розумна». В Європі

його ще називають кроманьйонцем, за назвою грота Кро-Маньйон (Франція), де вперше було знайдено кілька кістяків цього типу. Середня тривалість людського життя в той час становила лише 20–23 роки.

Порівняно з неандертальцями у кроманьйонців *вищого рівня* розвитку досягли господарство і техніка виготовлення знарядь праці. Кроманьйонці виробляли різноманітні предмети з каменю та кістки, прикраси, статуетки, що нагадують людину, фігури тварин. Основним джерелом добування їжі було полювання на великих тварин – мамонта, зубра, бізона, носорога, печерного ведмеда. Мисливська зброя стала досконалішою – з'явилися дротики, гарпуни, списокидалки.

Істотні зрушення в той час відбувалися у сфері соціальних відносин. На зміну первісному стаду прийшла родова община. Рід став основною суспільною ланкою, об'єднуючи родичів по материнській лінії, що свідчить про виникнення *матріархату*. Останній не означав головної ролі жінки у виробничій сфері. Однак жінка оберігала вогонь, житло, дітей. Виник звичай, за яким заборонялися шлюби між членами одного роду. Це сприяло зближенню різних родових груп. На основі родинних стосунків відбувалася консолідація родів у племена, формувалася племінна організація суспільства.

Виникли давні форми *релігійних вірувань*: *анімізм* – культ предків і шанування померлих; *магія* – віра в те, що заклинаннями та обрядами можна вплинути на хід подій; *тотемізм* – віра в спільного для конкретного колективу предка зі світу тварин чи рослин; *фетишизм* – поклоніння предметам неживої природи.

Кроманьйонці продовжували споруджувати *житла* на зразок чуму чи яранги, а також землянки і напівземлянки. В Україні їхні залишки виявлені поблизу сіл Мезин на Чернігівщині й Межиріч на Канівщині.

МЕЗОЛІТ

Нових успіхів людське суспільство досягло в епоху середнього кам'яного віку (мезоліту), який тривав з IX до VI тис. до н. е. У результаті *потепління* склалися ландшафтно-географічні зони, близькі до сучасних. Змінився рослинний і тваринний світ. Відповідно змінювалися й *умови життя* людей, зокрема добування їжі. Це стало поштовхом до виготовлення складніших знарядь праці. Було створено інструменти для обробки дерева – долото, сокира, тесло; з'явилися нові вироби з кістки та дерева (ножі, кинджали, списи) з крем'яними пластинами.

Надзвичайно важливим досягненням того часу стало винайдення *лука і стріли* – першої «механічної» зброї дистанційної дії. Давній мисливець уже міг полювати здобич на відстані й у більшій кількості.

Крім мисливства, одним з основних *занять* було рибальство. З'явилися різноманітні пристосування для ловлі риби, а також човни, видовбані з цільних стовбурів дерев, та весла.

На цю епоху припав початок *приручення диких тварин*, насамперед собаки, потім – свині.

У зв'язку з підвищенням **продуктивності праці** та посиленням влади людини над природою відпала потреба в існуванні багатолюдних колективів. Великі родові об'єднання мисливців на мамонтів та бізонів змінилися порівняно невеликими групами мисливців на дрібнішу дичину. Відбулися **масові переселення** людей з однієї місцевості до іншої. Водночас поширився досвід виготовлення нових знарядь праці, мисливства, зачатків тваринництва й рослинництва.

У межах України виявлено сотні мезолітичних поселень і стійбищ – біля сіл Білолісся, Гиржеве, Мирне на Одещині, Осокорівка в Надпоріжжі, в Криму.

НЕОЛІТ

Завершальною стадією кам'яного віку стала епоха неоліту (нового кам'яного віку), яка охоплювала VI–IV тис. до н. е. й характеризувалася великими **змінами в економіці**, зумовленими виснаженням мисливських ресурсів, кризою привласнюючого і зародженням **відтворюючого господарства**. Поряд з традиційними формами господарювання – мисливством, рибальством і збиральництвом – зародилися і поширилися нові – скотарство і землеробство. Процес переходу від привласнюючих форм господарювання до відтворюючих був якісно новим етапом в історії людства, який вчені назвали **«неолітична революція»**.

Для виготовлення **знарядь праці** продовжували використовувати традиційну сировину – камінь, кістку, ріг, дерево. Але, крім простого оббивання, з'явилися нові методи її обробки – пиляння, шліфування та примітивне свердління.

Одне з важливих досягнень – виготовлення глиняного **посуду**. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, котрий створила людина.

У соціальному аспекті неолітична епоха – час **розквіту родового ладу**. Основу виробничих відносин становила спільна власність роду на знаряддя та продукти праці.

На сьогодні в Україні в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті та інших рік виявлено близько 500 неолітичних поселень.

ЕНЕОЛІТ

Якісно новим періодом розвитку первісного суспільства став мідно-кам'яний вік (енеоліт), який у межах України датують IV–III тис. до н. е. У цей час з'явилися перші **металеві вироби** – мідні та золоті. Основними заняттями населення стали землеробство і скотарство. Зародилося **орне землеробство** з використанням тяглової сили бика. Було винайдено колесо, пізніше виник колісний транспорт.

Розвиток землеробства, скотарства, ремесла та обміну привів до значних змін у стародавньому суспільстві. Виконувати важкі фізичні роботи міг переважно чоловік, тому головна роль у сім'ї перейшла від матері до батька, родинні зв'язки почали вести по батьківській лінії. Замість матріархату поступово утвердився **патріархат**. Родова організація змінилася **сусідською**

общиною. Господарською основою стала *патріархальна сім'я*, що складалася з кількох поколінь родичів по батьківській лінії.

Серед енеолітичних племен на території сучасної України провідне місце посідали хліборобські племена **Трипільської культури**. Поширена на території від Верхньої Наддністрянщини і Південної Волині до Середньої Наддніпрянщини і Причорномор'я ця культура досягла найвищого розвитку впродовж IV–III тис. до н. е. (*відомий український дослідник М. Відейко, відповідно до даних радіовуглецевих аналізів, датував перший етап трипільської цивілізації 5400–4600 рр. до н. е.*). Вона була *вершиною розвою* енеолітичних землеробських спільнот в Європі, мало чим поступаючись раннім цивілізаціям Стародавнього Сходу V–IV тис. до н. е. Назву отримала від дослідженого наприкінці XIX ст. українським археологом В. Хвойкою поселення поблизу села Трипілля на Київщині.

Утворилася Трипільська культура на основі давніших автохтонних (*грец. «місцевих, корінних»*) культур та неолітичних культур Балкано-Дунайського регіону і несла в собі традиції перших землеробських протоцивілізацій Близького Сходу та Південної Європи. В Україні виявлено понад тисячу *пам'яток* Трипільської культури, згрупованих переважно в трьох районах: найбільше в Середній Наддністрянщині, Надпрутті та Надбужжі, менше у Наддніпрянщині.

Племена Трипільської культури жили у поселеннях, забудованих дерев'яно-глинобитними наземними спорудами, розташованими переважно одним чи кількома концентричними колами. Здебільшого це були родові або племінні тривалі *поселення*, що налічували кілька десятків садиб, де мешкали від 200 до 500–600 жителів. Будівлі становили собою чотирикутники правильної форми. У землю вбивали дубові стовпи, між якими плели стіни з хмизу, котрий вимашували глиною, зверху накривали соломною чи очеретом. Дах був двосхилий з отвором для диму, долівку мазали глиною, посеред хати стояла велика піч, біля якої розташовували лежанки з випаленої глини. Стіни і піч іноді розмальовували.

Відомі також поселення-гіганти площею від 150 до 450 га, які налічували понад 2000 жител. У них була квартальна забудова, багато будинків мали два і навіть три поверхи. Це давні *протоміста* зі значною кількістю мешканців, яка подекуди досягала 15–20 тис. осіб. У таких поселеннях зосереджувалося економічне життя, вони були адміністративними, військовими, ідеологічними осередками.

На думку дослідників, трипільські поселення існували лише 50–80 років, а потім їх спалювали в зв'язку з утратою родючості ґрунтів і вирубкою навколишніх лісів для потреб будівництва та на дрова. Відповідно доводилося вишукувати іншу, ніким не зайняту, ділянку лісостепу й розпочинати все спочатку.

Основою *суспільного устрою* трипільських племен були матріархальні, а згодом – патріархальні родові відносини. Базовою ланкою трипільського суспільства була невелика сім'я. Сім'ї об'єднувалися в роди, кілька родів

складали плем'я, група племен утворювала міжплемінні об'єднання, що мали свої етнографічні особливості. За різними підрахунками, чисельність населення Трипільської культури на території сучасної України впродовж IV тис. до н. е. становила від 0,4 до 2 млн осіб.

Основним заняттям трипільців було *землеробство*. Сіяли ячмінь, просо, пшеницю, вирощували садово-городні культури. Рілля спущували дерев'яною мотикою з кам'яним чи кістяним наконечником, пізніше – ралом. Під час археологічних розкопок трипільських поселень знаходили дерев'яні та кістяні серпи з крем'яною вкладкою, якими жали збіжжя, та кам'яні зернотертки, на яких терли зерно на борошно.

Певного рівня досягло *тваринництво*. Трипільці розводили переважно велику й дрібну рогату худобу, а також свиней та частково коней. Як тяглову силу використовували биків, якими орали поля. Їх запрягали у візки, можливо, сани.

Серед *ремесел* значного розвитку досягли чинбарство (*вичинка шкіри тварин*), кушнірство, прядіння, ткацтво. Трипільські племена вперше на території України почали користуватися виробами з міді, освоїли холодне та гаряче кування і зварювання міді. Високого технічного та художнього рівня досягло керамічне виробництво. Місцеві гончарі досконало володіли складною технологією виготовлення кераміки, знаючи гончарний круг, виготовляли величезну кількість різноманітного посуду. Його прикрашали орнаментом білого, чорного, червоного й жовтого кольорів. Поряд із побутовим використовували й культовий посуд.

Знайдено чимало глиняних жіночих фігурок, створення яких пов'язували з *релігійним культом*. Він прийшов в Україну, очевидно, з Малої Азії та став основою поширеного культу богині-матері. У селі Більче-Золоте на Тернопільщині знайдено унікальне зображення голови бика, на лобовій поверхні якого наколами відтворено силует жінки з піднятими догори руками, тобто в позі, що нагадує зображення богоматері Оранти, відомої в Середземномор'ї.

Маючи складну систему орнаментів і знаків, трипільці були близькі до створення письма.

За *етнографічними ознаками* Трипільська культура дуже подібна до української. Зокрема, багато провідних мотивів трипільського орнаменту до сьогодні збереглося в українських народних вишивках, килимах, народній кераміці, а особливо в українських великодніх писанках. Житло Трипільської культури дуже нагадує українську сільську хату XIX ст. Нарешті, основним заняттям трипільців, як і українців, було землеробство. Досліджуючи пам'ятки Трипільської та подальших культур, В. Хвойка дійшов висновку про автохтонність мешканців Подніпров'я. Це дало змогу висунути й розвинути ідею про поступальний етнічний розвиток українців із часів Трипільської культури через скіфські племена до теперішніх українців.

Сучасні науковці погоджуються з тим, що високорозвинута Трипільська культура відіграла значну роль в історії Середньої Наддніпрянщини, сприяла

піднесенню її господарського й культурного рівня, заклала міцний фундамент для високого культурного розвитку наступних етноплемінних утворень цього регіону, зокрема й ранніх східнослов'янських племен, серед яких були й предки українців. Однак, на їхню думку, це не дає підстав стверджувати, що трипільці були безпосередніми предками українців.

Основними *причинами занепаду* Трипільської культури, на думку вчених, були зміна теплого і вологого клімату на посушливий, що унеможливило експлуатацію залишків екосистеми лісостепу в попередніх масштабах, загальна нерозвиненість матеріального виробництва та руйнівні зовнішні впливи, зокрема посилення степових племен ямної культури, лісових племен у Середньому Подніпров'ї, деяких племен культури кулястих амфор на Волині. В середині III тис. до н. е. з поширенням на її територію названих племен Трипільська культура припинила своє існування.

За енеоліту відтворювальне господарство набуло поширення і в інших регіонах України, зокрема в Степу та південній смузі лівобережного Лісостепу, де проживали **скотарські племена**. Поряд зі скотарством вони активно займалися і рибальством, мисливством, збиральництвом, частково землеробством.

Через свій рухливо-осілий спосіб життя скотарі майже не залишили поселень, тому основним джерелом для вивчення їхньої діяльності та побуту є поховальні пам'ятки – численні *кургани*, наприклад Маріупольський могильник, що й донині височать у Степу. Ці насипи, окремі з яких було оточено великими кам'яними плитами чи дерев'яними колодами, поставленими впритул одна до одної по колу, на думку дослідників, символізували зв'язок з пращурами, а через них – і зв'язок з певною територією, минулого з сьогоденням, були своєрідними храмами. Яскравою рисою скотарської культури стала також кам'яна *антропоморфна скульптура*, зокрема менгір – видовжений і встановлений вертикально камінь, що здалеку нагадував людську постать. З часом з'явилися стели з ледь наміченими головою і плечима, інколи відкриті викарбуваними символічними знаками, сценами, орнаментом.

Є підстави вважати, що зі скотарськими племенами українських степів пов'язане становлення *індоєвропейської спільноти*, а також виникнення та поширення індоєвропейського кола мов. Зокрема, на думку відомого вченого Ю. Павленка, зоною консолідації індо-арійських («арья» означає «благородний») племен були південні райони від Нижнього Дніпра через Крим і Приазов'я до Північного Кавказу, а ірано-арійських – степові та лісостепові райони Донеччини, Подоння і Середнього Поволжжя.

Результатом *міграцій* індоєвропейських племен у лісостепові та лісові райони Центрально-Східної Європи, а також, з одного боку, мовної асиміляції місцевих мешканців, а з іншого – сприйняття прибульцями багатьох елементів культурно-господарсько-побутового комплексу тубільців, було формування на просторах від Південної Скандинавії та Нижнього Рейну до верхів'їв Волги й Дніпровського Лівобережжя групи споріднених герmano-балто-слов'янських племен, які приблизно з початку II тис. до н. е. репрезентовані двома гілками: західною – прагерманською і східною – балто-слов'янською. Остання впродовж

цього тисячоліття поступово розгалузилася на балтійські та **праслов'янські спільноти**, що займають території відповідно північніше і південніше Прип'ятського Полісся. У формуванні праслов'янської спільноти визначну роль відіграли асимільовані (у мовному аспекті) племенами індоєвропейської спільноти нащадки Трипільської культури.

БРОНЗОВИЙ ВІК

На зміну мідно-кам'яному вікові прийшов бронзовий (II – початок I тис. до н. е.), **істотною рисою** якого було поширення виробів з бронзи – першого штучно створеного людиною металевого сплаву. У межах сучасної України бронзовий вік **характеризувався** передусім швидким розвитком скотарства і землеробства, що сприяло завершенню процесу виділення скотарських племен із середовища землеробських. Це був **перший великий суспільний поділ праці**. Високим був рівень громадського ремесла, насамперед гончарного та бронзоплавильного. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи. Обмін набув постійного та регіонального характеру.

Зі **зростанням продуктивності** землеробства і скотарства, розвитком металургії появився надлишок продуктів, що зосереджувався в руках окремих родових груп або племінної верхівки. Все це спричинило визрівання як внутрішніх, так і зовнішньоплемінних **соціальних суперечностей**. Швидко вдосконалювалася зброя, зводилися укріплені поселення. Очевидно, необхідність захисту окремих груп населення від нападів сусідів спонукала до консолідації племен у союзи.

Помітні зрушення спостерігалися також у сфері розвитку позитивних знань, образотворчого мистецтва, всієї духовної **культури**. Виникла монументальна кам'яна антропоморфна скульптура, ускладнилася система релігійних вірувань, з'явилися зародки майбутнього письма – піктограми.

РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК

Освоєння виробництва заліза на початку I тис. до н. е. сприяло подальшому розвитку суспільства. Завдяки поширенню різних ремесел та успіхам землеробства відбувся **другий великий суспільний поділ праці**: ремесло відокремилася від землеробства (*третій – пов'язаний з відокремленням торгівлі*). Посилилася майнова та соціальна **диференціація** суспільства, створивши необхідні передумови для виникнення станово-класових відносин і держави.

Ранній залізний вік в Україні пов'язаний з кіммерійською, скіфо-сармато-античною та ранньослов'янською культурами. **Основою господарства** залишалося **землеробство**. Широко застосовували залізні знаряддя праці. **Тваринництво** стало свійським, виникло птахівництво. У степовій зоні розвивалося кочове **скотарство**. Великого значення набуло залізоробне **ремесло**. Широко використовували гончарний круг. Населення, що проживало на території сучасної України, підтримувало тісні **контакти** з сусідніми стародавніми цивілізаціями.

У ранній залізний період в Україні виокремлюють декілька культур, серед яких важливе значення мали Пшеворська, Зарубинецька і Черняхівська. Вони належать до I ст. до н. е. – VII ст. н. е. Удосконалювалися знаряддя праці,

розвивалися сільське господарство і ремесла, поглиблювався обмін. Черняхівська культура у III–IV ст. н. е. зумовила появу одного з перших могутніх праукраїнських утворень – Антського державного об'єднання.

2. ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ТРАДИЦІЙ

Початок раннього залізного віку на території України пов'язаний з виникненням найдавніших великих племінних союзів та рабовласницьких держав, появою писемних відомостей про південну частину українських земель.

КІММЕРІЙЦІ

Першим народом Східної Європи, ім'я якого зафіксоване в писаних джерелах і дійшло до теперішніх часів, були кіммерійці. На рубежі II–I тис. до н. е. вони населяли степове Причорномор'я від Дону до Дністра. Їхня етнічність остаточно не з'ясована. Проте більшість істориків зійшлося на думці, що це були іраномовні племена.

Провідною галуззю в господарстві кіммерійського суспільства було кочове *скотарство*, насамперед конярство, яке давало змогу максимально використовувати природні ресурси займаних територій. Кіммерійці одними з перших опанували технологію *залізоробного виробництва* з болотяних руд. Їхні майстри навчилися кувати залізо й виготовляти високоякісну сталь.

Значну роль у житті кіммерійців відігравала *війна*. Озброєні залізними мечами, луками, бойовими сокирами, вони не мали собі рівних у битвах, наводячи жах на своїх супротивників. Походи в країни Передньої й Малої Азії (Урарту, Ассірію, Фрігію, Лідію) відкривали перед ними широкі можливості для *здобуття* нових продуктів землеробства й ремесла. Постійного тиску з боку північнопричорноморських кочовиків зазнавало й осіле населення українського лісостепу.

Ведучи кочовий спосіб життя, кіммерійці не мали довготривалих поселень і жили в тимчасових таборах та зимівниках. Їхнє суспільство складалося з племен, об'єднаних у союзи на чолі з царями-вождями. Панівне становище посідали кінні воїни.

Військово-політичне об'єднання кіммерійців проіснувало до VII ст. до н. е. і *розпалося* під натиском скіфських племен, які мали чисельну перевагу, були краще військово вишколені та зорганізовані, адже їх очолювали царі з необмеженою владою, на відміну від кіммерійських розрізнених племен з багатьма вождями.

Є легенда, що кіммерійців, які вирішили покинути свою землю, їхні царі переконували в необхідності боротися з ворогом. Проте, не знайшовши підтримки більшості народу та не бажаючи залишити батьківщину, царі, поділившись на дві рівні частини, загинули у битві між собою і були поховані в кургані поблизу річки Тірас (Дністер).

Внаслідок агресії частина кіммерійців покинула свою країну і, відійшовши через Кавказ уздовж Чорноморського узбережжя, оселилася в

Південному Причорномор'ї, продовжуючи воєнні походи. Основна ж маса кіммерійського суспільства поступово *асимілювалася* у скіфському етнічному середовищі.

СКІФИ

Скіфи проживали на наших землях у VII ст. до н. е. – III ст. н. е., прибувши сюди, на думку вчених, з Північного Ірану. Наприкінці VI ст. до н. е. в причорноморських степах сформувалося могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами – **Велика Скіфія** зі столицею поблизу сучасного м. Кам'янка-Дніпровська на Запоріжжі. Скіфську державу очолювали представники єдиної династії, *влада* яких була спадковою. *Суспільство* складалося з общинників, воїнів та жерців. Більшість населення Скіфії були вільними, біднішими чи багатшими людьми. У часи свого піднесення Скіфська держава охоплювала величезну *територію* від Дунаю до Дону й від Чорного моря до сучасного Києва, на якій проживали різні за походженням народи. Це були перші паростки власне державності на українських землях.

Про господарське та культурне життя скіфів відомо переважно з даних археології. У V ст. до н. е. Скіфію описав давньогрецький історик Геродот. Її населення він поділив на 4 **групи**: царські скіфи, скіфи-кочовики, скіфи-хлібороби і скіфи-орачі.

Значна частина вчених, базуючись на історичних джерелах, допускає, що *скіфи-орачі*, котрі жили в лісостеповій смузі між Дніпром і Дністром, були автохтонним населенням, нащадками трипільських племен, яких підкорили вихідці з Північного Ірану. Назва племені свідчить про поширення на його землях плужного рільництва. Можливо, і частина *скіфів-хліборобів*, які проживали на нижньому Подніпров'ї, також була автохтонним населенням. Скіфи-землероби жили осіло, займалися сільським господарством, вирощуючи пшеницю, просо, сочевицю, цибулю, часник. Значну частину вирощеного хліба вони продавали.

Скіфи-кочівники «нічого не сіяли й не орали». Вони випасали незліченні стада худоби в степах Наддніпрянщини, розводили коней, корів, овець тощо. Жили кочові скіфи в чотири- або шестиколісних критих возах, пересуваючись із чередами худоби степом. У вози запрягали дві чи три пари волів. Зверху вози накривали шкірами так, що всередину не міг проникнути ні вітер, ні дощ, ні сніг.

Царські скіфи – панівна верхівка державного об'єднання – жили на берегах Азовського моря і в степовому Криму. Вони займалися військовою справою, збирали данину з підлеглих племен. Все це, а також зиск із контролю за торговельними шляхами, що пролягали через північнопричорноморські степи, не тільки забезпечувало їх необхідними для нормального життя продуктами землеробства й ремесла, а й надзвичайно збагачувало скіфську верхівку.

Суспільний устрій царських і кочових скіфів був ідеально пристосованим до умов кочування й ведення війни. Роди й племена перетворювалися на

своєрідні військові підрозділи для охорони худоби й пастухів, а також нападів на сусідів з метою заволодіння їхніми багатствами.

Хоча скіфів Геродот вважав одним народом, їхні спосіб життя та господарство засвідчують протилежне. Це ще раз підтверджує, що *скіфи-землероби* були не зайшлим, а корінним населенням, на основі якого, можливо, формувався український народ.

У скіфів швидко виникло *ремесло*, про рівень розвитку якого свідчать знахідки у розкопаних царських курганах. Скіфські ремісники володіли технологією виплавки міді та заліза. Виготовляли зброю, військову амуніцію, знаряддя праці, виливали котли тощо. Осілі племена ліпили з глини різний посуд. Значного поширення набули кушнірство і ткацтво. Знайдено численні ювелірні вироби надзвичайно складної роботи, зокрема славнозвісну скіфську пектораль.

Описуючи ріки Скіфії, Геродот звернув увагу, що місцеві жителі ловили в Борисфені (*Дніпрі*) і «...солили велику рибу без хребта, що зветься осетром». У гирлі ріки добували сіль, якою засолювали виловлену рибу.

Добре розвиненою була *торгівля* між скіфськими племенами та грецькими містами-колоніями. Перші вивозили хліб, солону рибу, конопляне полотно, мед, віск, хутро, рабів, ввозили вина, золото, срібло, вироби з них, дорогу зброю, тканини та інші дорогоцінні речі.

Невичерпним джерелом збагачення для скіфського суспільства були **воєнні походи**. Від початку своєї появи в Криму та Причорномор'ї скіфи вели активну войовничу політику супроти сусідів. Їхні *воїни* виділялися хоробрістю, ненавистю та жорстокістю до ворогів і одночасно військовою дружбою, побратимством та стійкістю. Віровідступництво, нехтування законами і звичаями каралися смертю. Згідно зі звичаями, під час війни скіфи пили кров першого вбитого ними ворога, з ворожих черепів робили чаші, а зі шкіри правих рук убитих ворогів – чохла для сагайдаків. Скальпами ворогів прикрашали кінську зброю. Багато з них носили плащі зі шкіри вбитих ворогів, робили з неї рушники. Скіф, у якого було найбільше таких рушників, вважався найвідважнішим воїном. Того ж, хто на полі бою власноруч не вбив жодного ворога і цим, на думку скіфів, зганьбив себе, не допускали до святкового столу і не дозволяли брати трофеїв.

Успіхи скіфів у воєнних діях значною мірою були зумовлені наявністю у них найдосконалішої для тієї доби *зброї*. Зокрема, скіфський лук, невеликий за розмірами, але складної конструкції, характеризувався великою далекобійністю. Згідно зі свідченням, вибитим на плиті в Ольвії, стріла, випущена з нього, пролетіла понад 521 м.

Войовничі скіфи не любили довготривалих облог і оборон, а тому використовували *тактику* раптових блискавичних нападів. У VII ст. до н. е., переслідуючи киммерійців, скіфи вдерлися в Передню Азію, пронеслися по Сирії, Палестині, дійшли до володінь Стародавнього Єгипту й змусили фараона Псамметиха дати їм великий викуп, розгромили Мідію, встановивши там своє понад чвертьвікове володарювання. Лише після того, як за наказом мідійського

царя Кіаксара скіфських царів на одному з бенкетів було споєно і перебито, їхнє військо змушене було залишити азійські терени.

*Повернувшись у Північне Причорномор'я, яке вважали своєю батьківщиною, **скіфи** отримали лиху звістку. Їхні дружини, не витерпівши довготривалої розлуки, взяли собі за чоловіків рабів. Народжені від них діти вирости і тепер, не бажаючи потрапляти у рабство, виступили проти прибульців з Азії. Після багатьох боїв, коли виявилось, що скіфи, як оповідав Геродот, не можуть подолати супротивника, один із них сказав: «Що це ми робимо, скіфи? Ми б'ємося з нашими рабами і в битвах нас стає менше і їхнє число також зменшується. Ось що тепер, як мені здається, треба зробити: відкинути списи та луки і кожному взяти батіг і якнайшвидше піти проти них. Поки вони бачать нас із зброєю, вони вважають себе рівними з нами, а побачивши, що в нас замість зброї батоги, вони зрозуміють, що вони наші раби, і перестануть чинити нам опір». Почувши це, скіфи так і зробили, а здивовані подібним перебігом юнаки припинили битву і повтікали.*

З-поміж військових успіхів скіфів слід також зазначити перемогу над перським царем Дарієм, який у 514–513 рр. до н. е. намагався їх завоювати. Ця перемога над одним із наймогутніших володарів тогочасного світу значно піднесла військово-політичний престиж скіфів і справила великий вплив на процес консолідації Північнопричорноморської Скіфії.

Після розквіту Скіфської держави, який тривав протягом VI–IV ст. до н. е., на межі IV–III ст. до н. е. почався **раптовий спад**. Серед його причин: погіршення кліматичних умов і усихання степів, тривале витолочування трав'яного покриву численними стадами худоби, занепад економічних ресурсів Лісостепу тощо. Окрім цього, у III ст. до н. е. на землі Північного Причорномор'я з поволзько-приуральських степів прийшли кочові племена сарматів. У кількох битвах з ними царські скіфи зазнали *невдачі* й мусили відступити.

Основна частина царських і кочових скіфів осіла в Нижньому Подніпров'ї та Степовому Криму й утворила нову державу – **Малу Скіфію**. Її столицею став Неаполь, залишки якого й досі зберігаються в передмісті Сімферополя. Чимало скіфів поступово перейшли до осілого способу життя, займалися землеробством, садівництвом, торгівлею. Пожвавилися *відносини* з античними містами-державами. Найвищого розквіту Мала Скіфія досягла у II ст. до н. е. Вона встановила владу над Ольвією й почала збройне змагання з Херсонесом і Боспором за панування над всією Тавридою. Проте цьому завадив понтійський (у межах сучасної Туреччини) цар Мітрідат, який у 110 р. до н. е. військовою силою поклав край скіфській експансії. У перших століттях нової ери спостерігалось ще одне *піднесення* економічної й політичної могутності Малої Скіфії. Але без воєнних трофеїв, у замкненому просторі, із застарілим суспільним ладом вона виявилася нежиттєздатною. До цього додалася агресія сарматів, а згодом й інших загарбників, що остаточно доконало Скіфську державу. У III ст. після н. е. Мала Скіфія фактично *припинила своє існування*.

Скіфське населення, якому вдалося вижити, поступово асимілювалося серед інших народів.

Скіфи створили високу матеріальну **культуру**. Вона *увібрала* в себе досягнення місцевих племен, передових цивілізацій Сходу, Кавказу і, особливо, Греції, а пізніше – і Риму. Скіфія також істотно *вплинула* на економіку, суспільний устрій, матеріальну культуру, ідеологію землеробського населення лісостепової України. Скіфські **цілителі** винайшли такий простий і приємний метод лікування багатьох хвороб, як парова лазня; навчили користуватися саме березовими та дубовими віниками, які зміцнюють людський організм, загартовують його і очищують.

Найважливіше джерело пізнання скіфської культури – скіфські **поховальні пам'ятки**. Дослідження в Україні таких грандіозних царських курганів, як Чортомлик (*поблизу м. Нікополя*), Куль-Оба (*поблизу м. Керч*), Гайманова Могила та Солоха (*Запоріжжя*), Товста Могила (*Дніпропетровщина*), відкрили світові зразки скіфського озброєння, посуду, одягу і мистецтва (у царських могилах містилися сотні золотих предметів).

Скіфи шанобливо ставилися до могил пращурів. На багатьох курганах зводили статуї, присвячені **культу предків**, відомі нині як «кам'яні баби». Віра в потойбічне життя і безсмертя душі формувала пишний, урочистий і водночас жорстокий поховальний обряд, який ніби віддзеркалював характер народу. Воїнів ховали разом зі зброєю, одягом, посудом, їжею, часто в жертву приносили дружин і рабів.

Особливо вражають похорони скіфських вельмож. Як оповідав Геродот, бальзамоване тіло померлого возили по всіх підвладних краях; піддані на знак своєї скорботи мали обрізати собі волосся, розрізати вухо, порізати або подряпати руки, лоб, ніс, проткнути стріли крізь ліву руку. Поховання здійснювали у великій могильній ямі, кладучи туди багато коштовної зброї, прикрас, одягу, посуду. Разом із померлим клали вбитих при поховальній церемонії одну з дружин, слуг і верхових коней, іноді це були десятки людей і сотні коней. Могили накривали дерев'яним настилом і насипали зверху величезний курган (навіть тепер, через багато століть, вони досягають кількох десятків метрів), який оточували кам'яними брилами. Через рік на могилі справляли криваву тризну: вбивали 50 молодих вояків та 50 коней і розставляли їх довкола кургану. Перших скіфських царів ховали в таємниці від чужинців на окраїні Скіфії, в загадковій місцевості Геррів.

САРМАТИ

Отже, у III ст. до н. е. могутня колись Скіфія занепала й поступилася своїм місцем новим пришельцям зі Сходу – войовничим сарматам (савроматам). До **складу** сарматського об'єднання входили військово-політичні союзи племен язигів, роксоланів, сираків, аорсів, аланів.

Масове переселення кочових сарматських племен із заволзьких степів на територію Північного Причорномор'я почалося наприкінці II ст. до н. е. На рубежі нашої ери вони повністю **освоїли** степи між Доном і Дніпром, іноді проникаючи аж до Південного Бугу та Дунаю. З I ст. до н. е. античні автори

називали ці території вже не Скіфією, а Сарматією. Нова держава, сформована як **воєнізоване суспільство**, відіграла важливу роль на міжнародній арені. Її царі то робили **набіги** на скіфів Таврійського півострова, то разом з ними воювали проти понтійського царя. Постійні походи здійснювали й на римські провінції. Давньоримський історик Тацит писав про сарматів, що «...коли вони з'являються кінними загонами, ніякий інший стрій їм не може чинити опору». Для захисту від них Рим змушений був побудувати вздовж Дунаю укріплення.

З наявних даних про сарматів випливає, що за своїм зовнішнім виглядом, способом господарювання та належністю до іраномовної групи вони нагадували скіфів. Сарматів **характеризують** як сильних, жорстоких і неблаганних ворогів. «Вони високі на зріст, – описував їх сучасник, – вродливі й світловолосі, а лють в їхніх очах вселяє жах».

Основа **господарства** більшості сарматських племен становило кочове **тваринництво**. Вони розводили овець, велику рогату худобу, коней. У перші століття нової ери частина населення перейшла до осілості й займалася **землеробством і ремеслом**.

Значну роль у сарматському суспільстві відіграла **жінка**. Переказуючи легенду, за якою сармати походили від союзу амазонок зі скіфами, Геродот повідомляв, що сарматські жінки жили, як колись амазонки: вони полювали верхи, брали участь у війнах **нарівні з чоловіками**, а також одягалися як чоловіки. Жодна сарматська дівчина не виходила заміж, «...поки вона не вб'є якогось ворога». Дані археології свідчать, що сарматських жінок часто ховали разом зі зброєю і що вони нерідко виконували функції жриць.

Майже 600 років сармати наводили жах на античний світ, але в III ст. н. е. їхнє володарювання в українських степах завершилося. Спершу нищівного удару їм завдали **готи** – германські племена, які просунулися з Північного Заходу, а в другій половині IV ст. н. е. їх добили **гуни** – нові кочівники, що з'явилися у степовій Україні з Центральної Азії. Частина сарматів відійшла в гори Північного Кавказу і Криму, а решта залишилися на місцях кочовищ, ставши одним з етнокультурних компонентів черняхівської культурної спільності.

АНТИЧНІ МІСТА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Починаючи з VII ст. до н. е., водночас зі скіфською експансією в Північному Причорномор'ї відбувалася також **грецька колонізація**. Її **причинами** були: перенаселення міст-полісів, нестача придатної для обробітку землі, продуктів харчування, соціальна й політична боротьба, посилення торгового обміну.

На відміну від скіфів, **елліни-колоністи** приходили невеликими загонами, **відтворюючи** на місцях свого розселення звичну для них систему поселень і господарювання. Такою господарчою і водночас політичною системою був поліс – своєрідна форма соціально-економічної та політичної організації суспільства у вигляді міста-держави.

Греки **заснували** міста Ольвію (поблизу теперішнього с. Парутино на Очаківщині), Пантікапей (на місці сучасної Керчі), Феодосію, Тіру (Білгород-

Дністровський), Керкінітід (*Євпаторія*), Херсонес Таврійський (*поблизу нинішнього Севастополя*) та ін., перетворивши їх на центри торгівлі й ремесел. Із V ст. до н. е. з об'єднаних грецьких міст на Таманському і Керченському півостровах створено Боспорське царство з центром у Пантікапеї.

Грецька **колонія** складалася з центру – поліса – та сільськогосподарських округів – хорів – розташованих навколо міста селищ, хуторів, окремих садиб. Місто мало чітко *сплановану забудову*. У центрі міста знаходилася головна площа – агора. Навколо неї розташовувалися адміністративні споруди, гімнасії, крамниці. До агори примикала культова ділянка – теменос, на якій були сконцентровані храми, вівтарі, росли священні гаї. Поряд із містом знаходився цвинтар – некрополь. Міста, оточені міцними оборонними стінами з баштами, були розбиті на квартали і мали *упорядкований вигляд*, зокрема там існували спеціальні гідросистеми, якими воду подавали керамічним водогоном, широкі вулиці завжди були чистими.

Кожне **місто-держава** становило окрему рабовласницьку демократичну республіку. Верховна *влада* належала народним зборам, виконавча – колегіям і магістратам, обраним відкритим голосуванням. За винятком рабів, іноземців та жінок, всі жителі мали широкі *політичні права*. Молодь перед тим, як одержати громадянство, складала урочисту присягу на вірність колонії та її законам. Одним із найважливіших обов'язків громадянина поліса була *оборона* його від ворогів.

У VI–III ст. до н. е. грецькі міста-держави бурхливо розвивалися на засадах **рабовласницького способу виробництва**. Греки-колоністи *займалися* землеробством, скотарством, виноградарством, рибним промислом, добуванням солі. Були розвинуті різноманітні *ремесла*: металургія і ковальство, гутництво, ткацтво, гончарство, ювелірне виробництво тощо. Високого розвитку досягло суднобудування. Тільки в Пантікапеї діяли доки, де одночасно могли будувати або ремонтувати до 30 суден. Важливу роль у житті колоній відігравала *торгівля* з метрополією та місцевими племенами – скіфами, сарматами, праслов'янами, фракійцями, з якими колоністи мали тісні зв'язки. Основним предметом грецького експорту з теренів України була пшениця. Очевидно, що значну частину зерна колоністи закуповували у місцевих хліборобів – праслов'ян. Вивозили також рибу, сіль, шкіри, хутра, мед, віск, будівельний ліс, а також рабів. У Причорномор'я з метрополії ввозили вино, керамічні вироби, прикраси, скульптури тощо. Всі основні міста Північного Причорномор'я мали розвинуті *монетні системи*, що обслуговували насамперед потреби міської торгівлі.

Починаючи з III ст. до н. е., грецькі колонії поступово занепали. Грецію і сусідні країни охопила *загальна криза*. Вона була *спричинена* розкладом рабовласницького господарства, війнами, неврожайними роками. Агресія скіфів у Західному Криму, пересування варварських племен у Нижньому Побужжі та Подніпров'ї призвели до занепаду сільські округи античних міст – їхню основну економічну базу, спричинили значні *воєнні сутички*. Посилилася Македонська держава, що прагнула підпорядкувати Північне Причорномор'я.

Усі ці події негативно позначилися на *економіці* грецьких колоній. Знесилені атаками варварів, вони змушені були відкуповуватися від них золотом. Занепад експорт хліба. До того ж дешева єгипетська пшениця витісняла з середземноморських ринків північнопричорноморських конкурентів. Населення міст розбігалось. Постійні *напади варварів* розладнали фінансовий стан міст-полісів – їхні золоті та срібні гроші замінили мідними.

З I ст. до н. е., коли причорноморські колонії стали *васалами Римської імперії*, їхнє господарство дещо *стабілізувалося*. Пожвавилось будівництво, відновлювалися інші галузі. Тривала жвава торгівля з Малою Азією, Єгиптом, Грецією, Італією, з сусідніми варварськими племенами. Однак *загальна криза* рабовласницького господарства в II–III ст. н. е. остаточно підірвала сили Римської імперії. Криза вплинула і на античні держави Північного Причорномор'я, економічний занепад яких розпочався в першій половині III ст. н. е. Скоротилися торгові зв'язки, зменшилися товарність сільського господарства і ремесла і відповідно прибутки міст. Відбувалася поступова натуралізація господарства. Тоді само на південних землях України з'явилися нові *войовничі племена* готів з Балтики та гунів з Центральної Азії. У III–IV ст. н. е. майже всі античні держави Північного Причорномор'я припинили своє існування. У 270 р. вони зазнали поразки від готів, а через століття їх остаточно знищила навала гунів.

Завершився античний період в історії України. Протягом тисячоліття тут співіснували прийшло давньогрецьке і місцеве населення (скіфи, сармати, фракійці, праслов'яни та ін.). Підтримуючи міцні економічні й культурні зв'язки з місцевими племенами, центри *давньогрецької цивілізації* на Чорноморському узбережжі здійснили *значний вплив* на соціально-економічний, політичний, культурний розвиток місцевого населення. Греки принесли на причорноморські землі найбільш розвинуту на той час *культуру*. Під її впливом поширювалася грамотність, розвивалася *освіта*. Діти вільних громадян училися читати, писати й рахувати, розуміли риторіку, філософію, музику. Випускники шкіл добре знали літературу, багато хто читав Гомера, знав напам'ять «Іліаду». Велику увагу приділяли *фізичній підготовці* громадян. Високорозвинутими були *мистецтво й наука*. Кожне місто мало своїх поетів, музикантів, художників, артистів, учених. Будували храми й театри, які прикрашали високохудожніми розписами, фресками, мозаїкою.

Отже, на українських землях протягом тривалого часу формувалися *державотворчі традиції*, носіями яких були кіммерійці, скіфи, греки, сармати та деякі інші народи. Перебуваючи в контакті з праслов'янами лісостепової смуги, де тривав слов'янський, зокрема український, етногенез, вони певним чином *впливали* на економічний, політичний та культурний розвиток наших пращурів. Закономірно, що нинішня Україна як держава *успадкувала* історію й тих народів, які свого часу проживали на її теренах і створювали свої державні об'єднання.

3. ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН ТА ЇХНЄ РОЗСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Сучасні українці є однією з гілок історичного слов'янства, етногенез якого на сьогодні остаточно не з'ясовано. Про нього може йтися лише в загальних рисах на основі даних різних наук: історії, археології, лінгвістики, етнографії, антропології тощо. Значна частина **науковців** схиляється до думки, що слов'янський світ започаткований у бронзовому і ранньозалізному віках (II–I тис. до н. е.). Вперше про слов'ян-венедів (венетів) згадували **римські автори** I–II ст. н. е. Пліній Старший, Тацит, Птолемей. З VI ст. про слов'ян детальніше повідомляли **візантійські історики** Прокопій Кесарійський, Менандр Протиктор, Маврикій Стратег та ін. Готський хроніст Йордан писав, що вони походять від одного кореня і відомі за трьома назвами: венети, анти і склавини. Отже, на рубежі нової ери **слов'яни** сформувалися як самостійна етнічна спільнота, що **співіснувала** в Європі з германцями, фракійцями, сарматами, балтами, угрофінами. Як підтверджують писемні джерела, вони **займали райони** басейнів рік Вісли і Дністра, Прип'ятського Полісся, сягали Верхнього Подніпров'я. На початку нової ери завершився **поділ** слов'янської спільноти на дві групи: східну (українці, білоруси, росіяни) і західну (поляки, кашуби, чехи, словаки, лужичани). У V–IX ст. частина слов'ян переселилася на Балканський півострів, де утворилася південнослов'янська група (серби, болгары, хорвати, словенці, боснійці, македонці, черногорці).

На думку доктора історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України Б. Черкаса та інших науковців, серед слов'ян маємо два народи, які не є об'єктивно слов'янами, але слов'янізувалися – це болгары й росіяни (московіти).

АНТСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ

Східні слов'яни, що проживали на землях сучасної України, на початку I тис. об'єдналися в державну формацію антів (етнонім «анти», на думку лінгвістів, іранського походження і означає людей, що перебувають на окраїні, рубежі), яка займала **територію** між Дністром і Дніпром, а в період найвищого піднесення простягалася від Дону до Румунії й далі на Балкани. Невідома загальна кількість **племен**, що входили до складу цього об'єднання. Однак з повідомлення Йордана про полонених антських старшин дізнаємося, що їх було не менше 70.

В Антському державному об'єднанні панував **демократичний лад**. Прокопій Кесарійський писав, що склавинами й антами не править хтось один, але здавна управляє ними **народне зібрання** і всі справи, добрі чи лихі, вирішуються спільно. За часів загальної небезпеки вони обирали **правителя**, авторитет якого визнавав увесь народ. Поступово реальна влада зосереджувалася в одних руках. Про антських царів Божа, Андрагаста, Мезамира, полководців Доброгаста, Всегорда, Пирогаста та інших згадано в письмових джерелах. Найближче оточення царя становили старійшини племен, що входили до складу об'єднання.

Повідомляючи про **побут і звичаї** слов'ян, зокрема антів, у VI ст. візантійський імператор Маврикій Стратег зазначав: «Вони *живуть вільно* і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в країні, і вони досить *витривалі*, переносять легко і спеку, і холод, і дощ, і неприкритість тіла, і убозтво. До тих, хто приходить до них і користується *гостинністю*, вони ставляться ласкаво і по-приятельськи, привітно зустрічають і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього... Тих, хто перебуває у них у полоні, вони не тримають у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їхнє рабство певним строком, після чого відпускають їх додому, якщо вони захочуть, за деяку винагороду. Або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їхню любов». Визначний дослідник історії України М. Грушевський вважав антів *предками українського народу*.

Маючи сильну військову організацію, антські племена вели успішні війни зі своїми сусідами. **Воєнні походи** спочатку були справою добровільною, в них брали участь усі бажаючі. Пізніше почала виділятися *дружина*, для якої війна стає професійним заняттям і засобом збагачення. Можновладці експлуатували *полонених* і обертали їх на рабів. Чисельність останніх була доволі значною, якщо врахувати, що в окремих військових походах анти захоплювали в полон десятки тисяч осіб. Але це, як зазначено, не було класичним рабством. Найчастіше воно перетворювалося на *феодалну залежність* полоненого від власника. Через якийсь час полонені за викуп могли повернутися додому або ж залишитися на становищі вільних.

Певний час анти **межували** зі східногерманськими племенами *готів*, які проживали в причорноморських степах у II–IV ст. Відносини між обома народами мали несталий характер. Союзні відносини і спільні воєнні заходи, спрямовані проти Римської імперії, чергувалися зі збройними сутичками та політичною конфронтацією. В IV ст. у володіння Готського королівства вторглися *гуни*, які вийшли з Центральної Азії. Вони не загрожували існуванню Антського об'єднання і тому анти виступили на їхньому боці у боротьбі з готами. В підсумку останні були розгромлені й залишили територію України. За ними на захід також вирушили і гуни. В середині V ст. вони також були розбиті та розпорошені серед місцевих народів.

Водночас із занепадом готів та гунів під натиском варварських народів загинула і Західноримська імперія. Натомість Східноримська імперія – Візантія, як і Антське державне об'єднання, зуміла вистояти. Відносини між ними багато в чому визначали політичну ситуацію в Європі протягом другої половини V – середини VI ст. Особливо це виявилось у т. зв. **Балканських війнах**, які анти разом з близькими до них склавинами (*слов'янським протодержавним міжплемінним об'єднанням, що знаходилося на території сучасної Південної Польщі, Словаччини, Трансільванії*) вели за сфери впливу в Придунайській рівнині та на Балканах. У першій половині VI ст. *слов'янський наступ*, як стверджував український дослідник М. Брайчевський, мав характер сезонних походів. Наші предки переправлялися через Дунай, вторгалися у візантійські

володіння, захоплюючи багаті трофеї та полонених, а восени поверталися додому. З середини VI ст. почалося слов'янське розселення на правобережжі Дунаю та **колонізація Балкан**. Протягом кількох десятиліть північ Балканського півострова повністю слов'янізувалася (*сучасні Болгарія і країни колишньої Югославії*). Окремі слов'янські колонії виникли на Пелопоннесі й у Малій Азії.

Подальшим колонізаційним планам антів і склавінів завадила нова хвиля завойовників із Центральної Азії – **аварів**. Протягом 558–568 рр. вони пройшли через південні степи і в Трансильванії (*територія сучасної Румунії*) заснували свою державу – Аварський каганат. Підкоривши склавінів, авари розпочали **наступ на антів**, які діяли в союзі з Візантією. У ході тривалої боротьби анти зазнали нищівної поразки. З 602 р. про них уже не згадують давні автори. Праукраїнське Антське об'єднання розпалося. Почалося формування нових племінних союзів і державних утворень.

ДЕРЖАВНО-ПЛЕМІННІ УТВОРЕННЯ VII–VIII СТ.

Протягом VII ст. **праукраїнці** зосереджувалися на правому березі Дніпра. У VIII–IX ст., згідно з «Повістю временних літ» літописця Нестора, на території сучасної України **проживали** такі племена: поляни заселяли сучасні Київщину і Канівщину; древляни – Східну Волинь; сіверяни – Дніпровське Лівобережжя; уличі – Південне Подніпров'я і Побужжя; хорвати – Прикарпаття та Закарпаття; волиняни (бужани) – Західну Волинь; тиверці – землі над Дністром.

Характерним для політичної організації того часу було утворення **племінних союзів**, які в міру свого зміцнення і консолідації перетворювалися на об'єднання державного типу («князівства», «землі»). Літопис оповідає, що у всіх племен утворилася своя влада, своє «князювання». Зокрема, на початку VII ст. племена дулібів (волинян) створили на Волині, насамперед у басейні Західного Бугу, **Державу волинян**. Письмові джерела свідчать про наявність там близько 70 укріплених городищ. Проте проіснувало це утворення недовго: приблизно в середині VII ст. волиняни зазнали важкої поразки від аварів і опинилися під їхньою владою.

Успішніше відбувалася етнічна консолідація праукраїнських племен у Середньому Подніпров'ї. Головну роль у цьому процесі відігравали племена полян. Із середини I тис. вони входили до Антського об'єднання, а після його розпаду заснували наприкінці VI – VII ст. нове ранньодержавне утворення. Очолював **Полянський племінний союз**, що згодом перейняв назву одного з місцевих племен – Рос або Рус, напівлегендарний князь Кий, а також його брати Щек і Хорив та сестра Либідь, які заснували Київ.

До полян, що мали вигідне геополітичне положення, зокрема на перехресті важливих торговельних шляхів, за економічними, політичними й етнічними інтересами тяжіли сусідні племена сіверян і древлян. Саме поляни, західні сіверяни й древляни у VII ст. почали об'єднуватися у федерацію племен, яку вже тоді сучасники називали **Руссю**. Одночасно зі зміцненням позицій кийвських князів федеративна форма правління **еволюціонувала** в самодержавну. Цей процес відбувався повільно, суперечливо, але неухильно. Наприкінці VIII –

у першій половині IX ст. утворилося стабільне праукраїнське державне об'єднання Руська земля. Влада київського князя поступово поширювалася на всю територію державного утворення.

ГОСПОДАРСТВО ТА СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Основу господарської діяльності східнослов'янських племен становило орне **землеробство**. Наші предки переважно селилися поблизу річок, струмків та озер поряд із заплавленими луками – там, де були придатні й легкі для обробітку землі. Спочатку вони використовували дерев'яне рало, згодом – залізні наральники та плуг з череслом і лемешем. **Тягловою силою** були воли та коні. Переважала перелогова система, коли поле обробляли й засівали аж до виснаження землі, а потім воно відпочивало до відновлення родючості. Використовували дво- і триплілля. Із зернових сіяли просо, пшеницю, жито, ячмінь. Знали бобові, ріпу, льон, гречку. Врожай збирали серпами та косами, а зерно мололи ручними жорнами.

Поряд із землеробством традиційним для праукраїнців було **тваринництво**. Розводили переважно велику рогату худобу і свиней, рідше овець, кіз, коней.

Значну роль у господарстві відігравали **ремесла та промисли**. Із ремесел найрозвинутішими були залізодобування та металообробка, котрі великою мірою визначали рівень розвитку суспільства. **Поширеними** були ковальство, гончарство, деревообробка, прядіння й ткацтво, обробка шкіри та кістки, виробництво прикрас тощо. Поступово ремесла зосереджувалися у **городищах**, які переростали у містечка й міста, ставали центрами племінних об'єднань. Свої виробниці ремісники вимінювали на продукцію сільського господарства, що сприяло встановленню зв'язків між ремісничими центрами й сільською округою. Серед промислів виділялися мисливство, рибальство, бортництво, збиральництво.

Певного рівня досягла зовнішня **торгівля**. Праукраїнські племена мали торгово-обмінні **відносини** з містами-державами Північного Причорномор'я, Візантією, Великою Моравією, Болгарією, Хозарією та іншими країнами й народами. **Вивозили** рабів, зерно, хутра, шкіри, віск, мед, а **ввозили** вина, вироби зі скла, прикраси, срібні монети тощо.

Економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю; роди входили до складу племені. Водночас у VIII–IX ст. суспільний розвиток у слов'ян визначався зміцненням господарської самостійності малих сімей, які перетворювалися на головний виробничий осередок.

Суспільні відносини наших предків характеризувалися **переходом** від первісної демократії до військово-племінного об'єднання, де влада концентрувалася в руках сильних вождів. Спершу їх обирала громада, а згодом їхня влада стала спадковою. У межах союзів племен поступово **долалася племінна замкнутість** і в процесі подальшої консолідації вони перетворювалися на окремі князівства (полян, древлян, сіверян), на основі яких формувалася Руська земля.

ВІДУВАННЯ

Відносно високого рівня розвитку досягли давні слов'яни в ідеологічній сфері. В перших століттях нової ери вони мали **язичницьку міфологію**, що була цілісною системою уявлень про світ і місце людини в ньому. **Боги**

уособлювали явища природи й космос, а з часом – і суспільні процеси. Провідне місце в язичницькому пантеоні посідали божества, пов'язані з аграрним культом: Даждьбог – бог Сонця, Перун – бог грому, Сварог – бог неба, Стрибог – бог вітру, Род – бог природи та землеробства, Велес – бог худоби та ін. Наші предки обожнювали природу в усіх її виявах, поклоняючись горам, джерелам води, деревам, тваринам. Вони вірили, що в лісах живуть лісовики, у водах і болотах – водяники і русалки, в хатах – домовики. Одних вважали добрими, інших – злими. Щоб задобрити богів, їм приносили *жертви* у вигляді їжі, напоїв, тварин. Здійснювалися й людські жертвоприношення.

Відомо про існування язичницьких *культових споруд* – храмів, капищ, требищ, які використовували для молінь і жертвоприношень. Служителями були жерці, яких називали *волхвами*. Вони володіли, крім релігійних, знаннями з медицини, астрономії, історії свого народу. Вже тоді існував календар, який складався з 12 місяців і чотирьох пір року. Новий рік починався у березні, коли пробуджувалася природа.

Отже, протягом тисячоліття наші предки створили високу матеріальну і духовну культуру, яка стала основою для формування могутньої держави – Русі-України.

ЛЕКЦІЯ II

РУСЬ-УКРАЇНА

I. СТАНОВЛЕННЯ ЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ ДЕРЖАВИ НА ЧОЛІ З КИЄВОМ

Проблема походження Русі – одна з найбільш актуальних у вітчизняній історіографії. Навколо неї тривалий час велася гостра полеміка між двома таборами науковців – «норманістами» та «антинорманістами».

ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ РУСІ

«Норманісти» вважали, що як державність, так і саму назву «Русь» на київські землі принесли варяги – нормани, вихідці зі Скандинавії, які в добу появи Руської централізованої держави вели активну військову, торгову й політичну діяльність. **Творцями** норманської теорії були німецькі історики Г. Байер, Г. Міллер та А. Шльоцер, які працювали у другій половині XVIII ст. в Академії наук у м. Петербург (Росія). Свою гіпотезу вони **мотивували** на основі довільного тлумачення «Повісті временних літ», де йшлося про закликання слов'янами на князювання варязького князя Рюрика та його братів. З українських учених норманську теорію підтримували О. Єфименко, Д. Дорошенко, Є. Маланюк та ін.

Зокрема, Д. Дорошенко, **полемізуючи** з «антинорманістами», зазначав: *«Розуміється, не можна заперечити, що деякі, може, і всі східнослов'янські племена мали свою державну організацію зі своїми місцевими династіями на чолі. Сліди цих місцевих династій задержалися подекуди аж до XII віку. Але се була, видно, досить слабка організація і, як ми бачили, вона не могла охоронити деякі племена від залежності од хозарів. І ось появляються серед цих племен варяги, скидають місцевих князків, силою підбивають окремі племена під владу своїх конунгів і сформовують одну велику державу, на чолі якої стоїть варязьська династія Рюрика».*

Є. Маланюк вважав, що варяги виконали щодо осілого хліборобського населення місію збудника, прищепивши йому почуття «меча» й «держави».

«Антинорманісти» рішуче заперечували проти абсолютизації **«варязького фактора»** в становленні державності русинів і наголошували, що слово «Русь» – слов'янського походження і жодним чином не стосується варягів. Анти-норманської концепції дотримувалася більшість українських істориків, зокрема В. Антонович, Д. Багалій, М. Грушевський, М. Костомаров.

Сучасна наука, відкидаючи крайнощі обох підходів, **визнає**, що нормани протягом IX–XI ст. відігравали на Русі активну політичну роль і навіть очолили князівську династію (за іншою версією, це були не нормани, а представники слов'янських племен *рериків*, або *ободритів*, із Південної Балтики). Однак не вони стали засновниками Руської держави, будучи насамперед професіоналами, готовими служити кожному, хто потребував їхніх умінь і міг заплатити за їхні послуги. **Насправді** держава на землях сучасної України почала формуватися задовго до IX ст. як підсумок економічної, політичної та етнокультурної консолідації східного слов'янства. Цей процес був складним та тривалим і відбувався в рамках загальноєвропейської державотворчої традиції. Його перші ознаки виявилися в Антському об'єднанні (II – початок VII ст.).

Так само **хибною**, на думку багатьох сучасних істориків, є теза про скандинавське коріння терміна «Русь». Цей етнізм має місцеве походження і пов'язаний із назвами річок Рось, Руса, Роставиця у Центральній Україні (окремі дослідники виводять його назву від імені одного з кельтських (галльських) племен *«rutheni»* («русини»), яке нібито в IV ст. прийшло на землі полян). З VII ст. він перейшов на групу східнослов'янських племен Середнього Подніпров'я і став їхньою самоназвою, що підтверджується джерелами VIII–IX ст.

Поняття **«Русь»** і «Руська земля» вжив літописець Нестор для порівняно невеликого регіону Середньої Наддніпряни, що охоплював сучасні Київську, Чернігівську, Житомирську, Сумську, а також частини Вінницької, Черкаської та Полтавської областей. З кінця XII ст. Руссю почали називати також Західну Україну. Інші східнослов'янські та неслов'янські землі – від Чорного до Білого моря і від Карпат до Волго-Окського межиріччя, які з розширенням Русі ввійшли до її складу, стали називатися в історичній літературі «руські», оскільки належали до держави з відповідною назвою.

Щодо назви держави «Русь» зазначимо, що в історичній літературі **вживають** також терміни «Руська держава», «Русь-Україна», «Давня Русь», «Київська держава», «Київська Русь» (проте таких термінів як «Московська Русь», «Смоленська Русь», «Суздальська Русь» тощо, в літописі не згадано).

Занепадом державності на українських землях скористалися владимиро-суздальські, а згодом і московські князі, які, як зауважив український дослідник Ю. Терещенко, висловили свої претензії на культурну спадщину всієї старої Русі, її історію, традиції, загальноєвропейське визнання. Уже московський князь Сімеон Гордий (1340–1353) наважився титулувати себе «великим князем всея Руси», хоча для цього не мав ніяких реальних підстав. Після входження України-Русі до складу Московської держави її, на противагу останній, що

вперто іменувала себе «Великоросією» або «Великою Росією», в офіційному діловодстві стали називати «Малою Руссю» або «Малоросією». Цю **невідповідність** усвідомлювали в Західній Європі, де стосовно Московської держави аж до початку XVIII ст. вживали переважно назви «Москва», «Московицина», «Московія» (а до її населення – «московіти», «москалі») і лише пізніше – «Росія» (від греко-візантійської назви терміна «Русь» – Ρωσία), яка стала запозиченою назвою Московії. Водночас щодо України застосовували її стару назву «Русь».

Впродовж XVIII ст., у добу піднесення Російської імперії, вона спробувала остаточно **привласнити** політичну і культурну спадщину Русі-України. Маніпулюючи фактами, російські правителі у підвалини імперської ідеології заклали міфи про Русь як «колиску трьох братніх народів», де старшим братом призначили свою Московію (перейменували її згодом на Росію), про «єдину неподільну Росію» з її поетапними складовими: Київської-Владимірської-Московської Русі тощо. Ці **маніпулятивні технології** на довгі роки стали засобом відлучення українців від створеної ними величної будови Руської державності, культури, духовної спадщини тисячолітньої княжої Русі, засобом їхньої нещадної русифікації.

Той факт, що Росія, отримавши свою назву лише у XVIII ст., претендувала на **історичний спадок Русі**, створений на 700 років раніше, дав підстави відомому мислителю К. Марксу стверджувати у своїй праці «Викриття дипломатичної історії XVIII століття», що «...Московська історія пришиита до історії Русі білими нитками».

Саме тому Росія й досі ніяк не відчепиться від України, оскільки остання додає їй легітимності в претензії на спадок Русі, якого Московія не мала.

Отже, історично так склалося, що наша Батьківщина протягом тривалого часу мала дві **головні назви** – «Русь» і «Україна» (не відразу виникли й утверджувалися національні назви і в інших європейських народів – французів, німців, англійців, італійців тощо). Перша з них тепер стала історичною, а друга – остаточно утвердилась як національне найменування.

Вперше **назва «Україна»** («Оукраина») зустрічається в 1187 р. у Київському літописі в значенні «край», «земля» і стосується Середньої Наддніпряниці. У пізніших літописних звістках у тому самому значенні маємо згадки про Україну Галицьку, Волинську та ін. Поступово термін «Україна», «Країна», «Вкраїна» персоніфікували і вживали як власну назву всієї території, де проживав український етнос. Назва «Україна» поширилася також в Європі, де, починаючи з другої половини XVI ст., на багатьох географічних мапах поряд зі старою назвою «Русь» зустрічалася нова назва «Україна». Таким чином, Україна стала **народною назвою** окремої землі з окремим народом. Разом із тим, за давньою традицією українці продовжували називати себе народом «руським» (в Галичині та Закарпатті, які не входили до складу Московії-Росії й не мали потреби захищати від неї свою окремішність, терміни «русин», «руський» вживали аж до кінця XIX – початку XX ст.).

Як і норманська теорія походження Русі, не витримала критичної перевірки **хозарська гіпотеза** американського вченого О. Пріцака, яка виводила давньоруську державність із Хозарського каганату. **Насправді** Русь і Хозарія становили паралельні утворення, що розвивалися в приблизно однакових хронологічних межах.

Проаналізувавши проблему походження централізованої держави на чолі з Києвом, зазначимо, що її формування було підсумком **органічного розвитку** східнослов'янських племен, зумовленого впливом соціально-економічних, політичних і зовнішніх чинників. Зокрема, **підвищення продуктивності праці**, яке посприяло виникненню додаткового продукту (*надлишку засобів для існування понад їхній необхідний життєвий мінімум*), привело до значних змін у соціальній сфері. Передусім зменшилася необхідність спільного обробитку землі, яка почала переходити у власність окремих сімей. Відбулося майнове й соціальне **розширення**. Племінна знать – князь, бояри (*знать, пов'язана службовими відносинами з князем*), дружинники (*озброєні воїни, які служили князям за винагороду*) – поступово зосереджувала у своїх руках чималі багатства, захоплювала землі сільської общини, використовувала працю рабів і збіднілих одноплемінників, перетворюючи їх на феодално залежних.

Розвиток ремесла, зародження товарного виробництва зумовили поглиблення суспільного **розподілу праці**, розширення обміну всередині общин та між ними. Це викликало активізацію торгівлі – як внутрішньої, так і зовнішньої, сприяло зміцненню міжрегіональних зв'язків, формуванню спільної матеріальної культури. Виникли міста. Спочатку це були невеликі ремісничо-торгові поселення, які згодом ставали центрами племінних об'єднань.

Посилення об'єднавчих тенденцій у суспільстві, укрупнення територіальних утворень, їхня військова активність вимагали нових методів і форм управління. Народні віча стали неефективними. На чільне місце висунулася князівська **влада** – спочатку виборна, а потім спадкова. Дружина як об'єднання професійних воїнів поступово ставала органом примусу.

Ще одним чинником, що відіграв важливу роль у державотворенні, була постійна **загроза ззовні**. Вона підштовхувала слов'янські землі до консолідації та зміцнення сил. До того ж хлібороби-общинники були зацікавлені, щоб князь і дружинники зі зброєю в руках захищали їх, позбавляючи від обтяжливих і небезпечних ратних справ.

Писемні джерела, в т. ч. «Повість временних літ» літописця Нестора, засвідчили перші кроки в становленні централізованої держави на українських землях з VI ст. Важливим моментом у цьому процесі було **заснування Києва** (*припускають, що він виник наприкінці V – у першій половині VI ст.*), котрий не лише став осередком політичної консолідації Полянського міжплемінного союзу, а й швидко зайняв позиції головного політичного та соціального центру східних слов'ян. Першим київським князем, згідно з літописом, був Кий.

Наприкінці VIII – у першій половині IX ст. загалом у Середньому Подніпров'ї склалося стабільне праукраїнське державне об'єднання Руська земля. До його складу ввійшли поляни, сіверяни, древліани.

РУСЬКА
ЗЕМЛЯ

За правління нащадків Кия Руська земля посилила вплив на навколишні племена та активізувала зовнішню політику, спрямовану на зміцнення своїх позицій на чорноморських ринках. Наприкінці VIII ст. руський князь **Бравлін** здійснив вдалий *похід* на Таврійський півострів, фактично підпорядкувавши його. Існують свідчення, що в той час він *охрестився*. У першій половині IX ст. (не пізніше 842 р.) *русини вторглися в Амастриду* (місто поблизу сучасного турецького м. Синоп) і поширили свій вплив на значну територію малоазійського узбережжя Чорного моря, що належало Візантії. Тоді само, у 839 р., руське посольство відвідало імператора франків Людовика Благочестивого з *пропозицією дружби*. Це свідчило про вихід молоді держави на міжнародну арену.

Починаючи з VII ст., постійним суперником Русі на південному сході стала могутня **Хозарська держава**, яка утворилась у пониззі Дону й Волги та на Північному Кавказі. Протягом VIII ст. хозари прагнули підкорити собі значну частину слов'янських племен, у т. ч. тих, які проживали в Середньому Подніпров'ї. Однак зі зміцненням праукраїнської держави остання почала чинити сильний *опір експансії* Хозарського каганату на свої землі. Якщо східні сіверяни, радимичі платили каганату данину, то поляни у відповідь на таку вимогу кагана послали йому меч. Русини розселилися на території каганату, а в його столиці Ітилі навіть утворили колонію з власним суддею і язичницькими капищами. Руська мова та писемність поширювалися серед населення Хозарії поряд з давньоєврейською.

Важливим етапом в історії Руської землі був період князювання у Києві останніх представників *династії Києвичів* – Дира і Аскольда, що припадає, ймовірно, на 30-ті – початок 80-х рр. IX ст. *Територія* держави охоплювала сучасні Київщину, Чернігівщину та Переяславщину. Арабський історик X ст. Аль-Масуді, характеризуючи *князя Дира*, зазначав: «Перший між слов'янськими королями – король аль-Дир; він має великі міста, великі залюднені землі, до столиці його держави приходять мусульманські купці з різним крамом».

У той час Русь не тільки спустошувала околиці Візантійської імперії, а й завдавала ударів по її столиці – Константинополю. У 860, 863, 866 та інших роках *князь Аскольд* на чолі великої дружини нападав на Константинополь і врешті-решт змусив візантійського імператора підписати між Візантією та Руссю союзницький договір, який за суттю був дипломатичним визнанням останньої. За *договором* Візантія мала виплачувати Русі щорічну данину. А Русь зобов'язалася надавати їй військову допомогу в боротьбі з арабами. Важливою була стаття про прийняття християнства Аскольдом і хрещення Русі, яке, однак, сприйняла тільки верхівка суспільства.

Поряд із Візантією Руська земля підтримувала *активні відносини* і з деякими іншими країнами Близького Сходу та Європи. Це свідчило про утвердження її на історичній арені як могутньої держави середньовіччя, що входила в коло європейських народів.

Окрім Руської землі, на середину IX ст. у Східній Європі сформувались ще два великі **політичні утворення** східнослов'янських племен. В арабських джерелах вони фігурують за назвами «Куявія», «Славія» та «Арсанія». **Куявія** (Куябія, Куяба) – це, на думку більшості істориків, Руська земля, центром якої була Куяба (Київ). **Славія** була розташована на півночі й охоплювала землі ільменських словенів та окремих неслов'янських народів, таких як чудь, весь, меря. Її ототожнюють з пізнішою Новгородською землею. Столицею Славії було місто Ладога. **Арсанія** (Артанія, Арта) знаходилася в Приазов'ї та Причорномор'ї, де пізніше утворилося Тмутараканське князівство (*ряд дослідників ототожнює її з Ростово-Суздальською землею*).

ФОРМУВАННЯ РУСІ

У період, як Руська земля розвивалася й міцніла, на півночі, у **Славії**, розгорілися внутрішні чвари. Для їхнього подолання на місцевий престол у 862 р. було запрошено норманського (*за іншою версією, балтійсько-слов'янського*) князя **Рюрика**. Прибувши разом зі своїми братами Синеусом і Трувором (*окремі історики вважають їх вигаданими персонажами*) та військовою дружиною, новий правитель заходився підпорядковувати собі ворогуючі племена. У 879 р. Рюрик помер і влада перейшла до його малолітнього спадкоємця Ігоря. Хоча насправді фактичним правителем був опікун останнього – воєвода Олег.

У 882 р. Олег організував **похід** на кривичів, головним містом яких був Смоленськ, а згодом, підступно вбивши київського князя Аскольда, заволодів і Києвом. Імовірно, що північним завойовникам сприяла місцева язичницька опозиція, яку не влаштовувала здійснювана Аскольдом політика християнізації та яка сподівалася за допомогою язичника Олега зміцнити своє становище. Це був **династичний переворот**, коли замість династії Києвичів, яка зійшла з історичної арени, утвердилася династія Рюриковичів, оскільки формальним правителем вважався Ігор Рюрикович.

З утвердженням Олега в Києві вплив Руської землі, що об'єднувала Київщину, Переяславщину і Чернігівщину, поширився на інші, в т. ч. північні території. Сформувалася **Руська земля в широкому значенні**. Тодішні мешканці називали свою державу «Руссю» або «Руською землею», себе, її населення, збірним етнонімом «русь», а кожного зокрема – «русином».

*Об'єднання південного і північного державно-політичних осередків сформувало проблему, дискусії навколо якої тривають і сьогодні: яке з них є основою формування Русі? На думку дослідників, суперечності можуть бути вирішені лише на користь Півдня, оскільки **південно-руські землі** у VIII–IX ст. на 100–200 років випереджували в соціально-економічному та культурному розвитку північні. Цей факт, як і те, що первісним територіальним осередком (ядром) Русі була Наддніпрянщина («Руська земля» у вузькому значенні) з центром у Києві, дали підстави М. Грушевському вважати Русь давньоукраїнською князівською державою, ототожнюючи Україну з Руссю. Цієї думки дотримуються й сучасні українські історики.*

Щодо *Московської держави*, то вона, на думку російського дореволюційного історика В. Ключевського (в цьому його підтримала сучасна російська історикиня Н. Ільїна), бере свої корені не з південного, а з північного ранньодержавного об'єднання з центром у пізнішому Новгороді (заснований у X ст.), а також на території Волго-Окського межиріччя, населення якого було неоднорідним за своїм етнічним складом. «Великоросійське плем'я, – писав В. Ключевській, – було справою нових різноманітних впливів, притому у краї, що лежав поза старою корінною Руссю й у XII столітті був більш іногородницьким, ніж російським краєм. Умови, в які колонізація ставила російських переселенців в області середньої Оки й верхньої Волги, були двоякі: етнографічні, викликані до дії зустріччю російських переселенців з іногородцями в межиріччі Оки-Волги, й географічні, в яких позначилася дія природи краю, де відбулася ця зустріч. Так в утворенні великоросійського племені спільно діяли два фактори: суміш племен і природа країни».

Отже, Київ, колонізуючи північно-східні та північні терени, розширюючи східнослов'янські землі у цьому регіоні за рахунок територій, які займало угро-фінське населення, та утворюючи там удільні князівства, відігравав роль *метрополії* та цивілізаційного центру щодо останніх.

Правління Олега в Києві (882–912) характеризувалося послідовною і наполегливою *політикою інкорпорації* (лат. «*incorporatio*» – «включення до складу») слов'янських і неслов'янських племен Східної Європи до складу Руської держави. Влада Києва поширилася не лише на полян, древлян і сіверян, а й на ільменських (новгородських) слов'ян, кривичів, радимичів, хорватів, уличів, неслов'янські племена чудь і мерю. Якщо Руська земля була федерацією племен, то натомість з'явилася централізована держава із самодержавною формою правління. Приєднані землі одразу ж обкладали *даниною* (хутро, шкіри, мед, інші продукти), первісною формою якої було полюддя (від «*ходіння по людях*»). Тривалий час збирання данини мало хижацький, стихійний характер, оскільки її розміри, місце і час збирання заздалегідь не визначалися. Місцеве населення мало також постачати військо під час воєнних походів, на нього поширювалася князівська влада. Для придушення сепаратистських виявів з боку місцевої племінної верхівки там будували «городи», де розміщувалися гарнізони під керівництвом визначних дружинників – «світлих бояр».

Важливу роль на початковому етапі розвитку Русі-України продовжували відігравати *воєнні походи* за межі її території. З цього панівна еліта мала великий зиск, а молода держава стверджувала свій престиж на міжнародній арені. Основним напрямком закордонних воєнних походів залишалася Візантія – багата держава, яка до того ж була одним із торгових центрів, де Русь збувала свою продукцію і з якою відповідно потребувала вигідних торгових угод. Проте після династичного перевороту в Києві Візантія фактично перестала виконувати умови договору, укладеного з князем Аскольдом. Щоб примусити візантійського імператора відновити виплату Русі данини, правитель Олег на чолі 80-тисячного війська у 907 р. зробив успішний похід на Константинополь (деякі історики вважають, що опис цього походу належить до часів Аскольда)

і домогся вигідного для своєї держави *договору*. Крім значних дарів війську, Візантія мала платити Русі щорічну данину, надавати руським купцям право безмитної торгівлі, утримувати їх у столиці за свій рахунок протягом шести місяців, а послів – увесь час їхнього перебування у Константинополі, забезпечити русинів усім необхідним при поверненні додому. За це Русь зобов'язалася допомагати Візантії в боротьбі з арабами та іншими кочівниками. У 911 р. договір між Візантією і Руссю було поновлено. Це сприяло утвердженню Руської держави як рівноправного партнера імперії.

Активною була політика Русі за правління Олега й на *Сході*. У 884 і 885 р. було здійснено походи на хозар і звільнено від їхньої влади східних сіверян і радимичів. У 909–910 рр. відбулися воєнні виправи руських дружин на Каспійське узбережжя, у 912 р. – на Закавказзя. За одною з версій, в останньому з походів Олег загинув.

Будівництво держави продовжив **князь Ігор** (912–945). Русь у той час залишалася недостатньо консолідованою і організаційно завершеною. Центральна *влада* в землях племінних князів була слабкою, часом формальною, а системи управління, стягання данини («полюддя») й судочинства – примітивними і діяли час від часу, коли наїжджали княжі дружинники з Києва. Могутні племінні об'єднання намагалися зберегти автономію, а їхня верхівка – багатство і владу. З самого початку свого правління нащадок Рюрика змушений був докласти чимало зусиль, щоб *завоювати* волелюбних уличів і древлян, які відмовилися підкорятися київському князю і сплачувати данину. Проте уличі лише формально визнали владу Києва і згодом мігрували у Подунав'я.

Продовжуючи традиційну для своїх попередників зовнішню політику, Ігор здійснив кілька *походів на Візантію*, яка, очевидно, не дотримувалася умов договору 911 р. Перший з них у 941 р. не вдався. Візантії застосували для захисту «грецький вогонь» (*суміш смоли, сірки, селітри, горючих олій*), який неможливо було погасити водою. Воїни Ігоря злякалися, багато з них кидалися в море, щоб не згоріти у човнах, але затонули в морських хвилях. Залишки русинів з великими труднощами повернулися додому. Не змирившись із невдачею, Ігор у 943 р. вчинив новий, масовіший похід на Константинополь. Однак візантійському урядові пощастило владнати справу миром. У 944 р. було укладено русько-візантійську угоду, що стала кроком назад порівняно з договором Олега. Вона, хоча й підтверджувала основні торговельні інтереси Русі на ринках Візантії, одночасно містила й деякі обмеження, зокрема Ігор змушений був зректися володінь у гирлі Дніпра і на узбережжі Чорного моря, руські купці втрачали право безмитної торгівлі, руські воїни мусили обороняти кримські володіння Візантії від кочівників тощо.

На східному зовнішньополітичному відтинку Ігор із перемінним успіхом здійснював *походи на Каспій та в Закавказзя*, вів боротьбу проти хозарів, прагнучи закріпитися на східних торгових шляхах. За його князювання на південних рубежах держави з'явилися тюркомовні кочові племена печенігів, що протягом багатьох десятиліть завдавали значної шкоди її економічному і культурному розвитку. Нерідко печенізькі набіги на Русь захочувалися

Візантією, яка не була зацікавлена у зміцненні Руської держави та зростанні її впливу на міжнародній арені.

Правління Ігоря завершилося, як і розпочалося, *повстанням древлян*. Розлючені непомірною даниною, вони у 945 р. розгромили київську дружину, а самого князя, прив'язавши до двох нагнутих дерев і відпустивши їх, розірвали надвоє.

Після смерті Ігоря влада перейшла до його вдови **княгині Ольги** (945–964), найімовірніше, слов'янки за походженням, яка правила Руссю до змужніння сина Святослава і виявила себе розумною, енергійною й далекоглядною державною діячкою. Насамперед вона жорстоко *помстилася* за вбивство свого чоловіка, знищивши понад 5 тис. древлян і спаливши їхню столицю Іскоростень. Водночас, щоб запобігти новим народним виступам, Ольга здійснила важливі *реформи*. Вони були спрямовані на впорядкування збирання данини (встановлювалися норми – «уроки», визначався час і пункти збору – «погости», в які звозили данину), регламентацію повинностей залежного населення, створення осередків центральної князівської влади на місцях. Адміністративна і судова системи поширилися на всі підвладні Києву землі племінних князів. За правління Ольги зріс вплив слов'ян при князівському дворі.

На міжнародній арені княгиня Ольга, на відміну від своїх попередників, намагалася зміцнювати становище держави не воєнним, а дипломатичним шляхом. З цією метою вона у 946 р. (за ін. даними – у 957) здійснила *візит до Константинополя*, де її прийняли імператор Константин Багрянородний і патріарх. Вчені припускають, що на цей час Ольга вже прийняла християнство і вела переговори, щоб зробити його державною релігією (за що після смерті була канонізована (тобто возведена у ранг святих) церквою). Княгиня також прагнула встановити з Візантією династичні зв'язки, одруживши свого сина Святослава з донькою імператора, але зазнала невдачі. Це підштовхнуло її до активізації дипломатичних відносин з іншими країнами, насамперед *Німеччиною*, з якою вона у 959 і 961 р. обмінювалася посольствами. Очевидно, що зв'язки з останньою мали бути своєрідною противагою щодо зарозумілої Візантійської імперії, котра нерідко ігнорувала інтереси Руської держави.

У 964 р. у свої великокнязівські права вступив **Святослав Ігорович** (964–972), який з молодих років перебував у військових походах. Він останній з київських князів, що так наполегливо проводив *експансивну політику* за опанування Чорним морем і прилеглими до нього землями. У походи Святослав не брав ні возів, ні військового обозу, навіть казана, щоб варити їжу, а пік м'ясо на розжареному вугіллі. Не мав і намету, а спати лягав просто неба, поклавши під голову сідло. Не любив підступності й зради. Йдучи війною на інші країни, наперед повідомляв: «Іду на вас!».

На першому етапі князювання Святослав спрямував свою військову активність на *Схід*. Протягом 964–967 рр. він приєднав до Русі в'ятичів над Окою, підкорив на Північному Кавказі ясів і косогів, оволодів Таманським півостровом, започаткувавши там Тмутараканське князівство, переміг волзьких болгар, у 968 р. остаточно розгромив Хозарський каганат, що заважав

нормальній діяльності українських купців на Близькому Сході. Кордони Давньоруської держави розширилися до Волги і Чорного моря. Однак ці успіхи, як згодом виявилось, були тимчасовими. Ліквідація Хозарії відкрила шлях на Русь кочовим племенам, насамперед печенігам, які зуміли блокувати торговельні шляхи на схід, підпорядкувавши собі південноруські степи.

У другій половині свого правління Святослав повністю зосередив увагу на **Балканах**. Приводом стало запрошення візантійським імператором Никифором Фокою, занепокоєним успіхами Русі на Сході, допомогти йому в боротьбі проти Болгарії. Цим Візантія сподівалася послабити двох своїх могутніх суперників на Балканах, зіштовхнувши їх між собою, а також завадити руській експансії на підконтрольні їй землі у Північному Причорномор'ї. Однак надії візантійської дипломатії не справдились. У 968 р. Святослав, завдавши поразки болгарам під Доростолом, здобув 80 подунайських міст і зробив одне з них – Переяславець своєю резиденцією. Стало очевидним, що він не збирається покидати Балкани, незважаючи на тиск і натяки Константинополя. Останній, не на жарт стурбований таким перебігом подій, негайно відновив дружні відносини з Болгарією і одночасно намовив печенігів напасти на Київ.

Дізнавшись про облогу столиці печенізькими ордами (968), Святослав змушений був покинути Болгарію і рятувати Київ. Однак він не збирався відмовлятися від балканських завоювань. Маючи **намір** перетворити Русь у наймогутнішу державу Європи, князь Святослав навіть планував перенести її столицю з Києва у Переяславець на Дунаї. Багата Болгарія мала стати складовою його імперії. Пониззя Дунаю і Чорне море відкривали найкращі умови для міжнародної торгівлі, а отже й до процвітання держави. Сюди привозили товари з різних країн: з Візантії – золото, дорогі тканини, вино, південні овочі, з Чехії – срібло, Угорщини – коней, Русі – хутро, віск, мед, рабів (полонених).

Перед тим, як вернутися у Подунав'я, Святослав, дбаючи про територіальну цілісність Русі, провів **адміністративну реформу**. У трьох основних землях держави він призначив намісниками своїх синів: старшого, Ярополка, посадив на час власної відсутності у Києві, молодшого, Олега, – у новому центрі нещодавно приєднаної Дrevлянської землі Овручі, а позашлюбного сина Володимира, народженого, ймовірно, від дrevлянської князівни Малуші, послав правити від свого імені до Новгороду Великого, схильного до сепаратизму. Цим Святослав продовжив справу своєї матері щодо консолідації держави та започаткував важливий процес утвердження єдиної княжої династії на всіх землях Русі.

У 969 р. князь Святослав вирушив у **другий похід на Балкани**. Незважаючи на початкові успіхи, в результаті яких руське військо не тільки повернуло собі втрачені позиції у Болгарії, а й просунулося вглиб Візантійської імперії, він закінчився невдачею. Навесні 971 р. переважаючі сили нового візантійського імператора Іоанна Цимісхія при невизначеній позиції болгар змусили Святослава піти на переговори. За мирною угодою Русь відмовлялася від претензій на візантійські володіння в Криму й на Дунаї. Візантія

зобов'язувалася безперешкодно пропустити русинів з Балкан, забезпечивши їх при цьому харчами.

Повертаючись у 972 р. додому, руська дружина в районі Дніпровських порогів потрапила у *засідку печенігів*, що діяли за вказівками підступної Візантії, і була розбита. У битві загинув і Святослав. Сповнилися пророчі слова киян, звернені до Святослава: «Чужого шукаючи, своє згубиш». В історії України цей князь займає почесне місце під іменем Святослава Завойовника.

Отже, Русь-Україна, досягнувши воєнної могутності завдяки походам київських князів, насамперед Святослава, значно зміцнила свої **міжнародні позиції**, стала динамічним воєнно-політичним чинником, що реально впливав на перебіг політичних подій у світі. Водночас розширення кордонів Русі таїло в собі велику небезпеку, бо вело до відпливу значних людських, матеріальних, духовних ресурсів, що спрямовувалися на колонізацію нових земель, і тим виснажувало державу.

2. ПІДНЕСЕННЯ ТА РОЗКВІТ РУСІ

Після смерті князя Святослава в Києві почав правити його старший син **Ярополк** (972–980). Невдовзі між ним і його братами Олегом і Володимиром почалася кривава *міжусобна боротьба* за великокнязівський престол. За словами літописця, Олег, князь древлянський, на полюванні вбив Люта, сина воєводи Свенельда, головного радника Ярополка. За це останній, під'юджуваний Свенельдом, вторгся зі своєю дружиною в древлянські землі й розбив військо Олега, який із залишками своїх воїнів намагався втекти, але був убитий.

Довідавшись про загибель брата, новгородський князь Володимир злякався й утік до варягів, а Ярополк тим часом послав у Новгород свого посадника і став єдиновладно княжити на Русі. Проте у 980 р. Володимир повернувся з найманим *варязьким військом*, вигнав з Новгорода київського посадника і з великою дружиною рушив на Київ, опанувавши ним завдяки зраді боярина Блуда, головного Ярополкового радника після смерті Свенельда. Ярополк, послухавшись підступної Блудової поради, втік із Києва і зачинився в місті Родні, при усті ріки Рось. Обложений Володимиром та потерпаючи від голоду, він змушений був розпочати переговори і вирушив до Володимирової ставки, де його з засідки віроломно вбили два варяги.

**ВОЛОДИМИР
ВЕЛИКИЙ**

Князювання Володимира (980–1015), одного з найвизначніших державних діячів, розпочалося в скрутні для Русі часи. Країна була знесилена постійними війнами Святослава та міжкнязівськими чварами; завоювання у Причорномор'ї та на Балканах були втрачені; договір 971 р. позбавляв Київ переваг у відносинах із Візантією; печенізька навала спустошувала південні землі, безпосередньо загрожуючи столиці. Як наслідок, у суспільстві активізувалися відцентрові тенденції. Новий володар спрямував свої зусилля на **зміцнення внутрішнього становища держави**, домігшись на цьому поприщі значних

успіхів. Ще під час походу проти Ярополка він *приєднав* Полоцьку землю, вбивши місцевого князя Рогволода і взявши за дружину його дочку Рогнеду. У 981 р. зайняв Перемишль, Червень (*нині оба – у Польщі*) та інші порубіжні міста на заході, де проживали дуліби й хорвати, а згодом і Закарпаття (992); у 982–984 рр. *придушив* на півночі повстання в'ятичів і радимичів, підпорядкувавши їх владі Києва. У той час фактично завершився тривалий процес формування державної *території*, яка збігалася з етнічним розселенням східних слов'ян. На сході Русь сягала межиріччя Оки й Волги, на заході – Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни, на півночі – Чудського, Ладозького, Онезького озер, на півдні – Дону, Росі, Сули, Південного Бугу. До її складу входило близько двадцяти різних земель, племен, серед яких були і слов'янські, і угро-фінські, і тюркські.

Ставши правителем величезної країни, князь Володимир, замість далеких походів, зосередив увагу на *захисті власних кордонів*. Зокрема, він давав належну відсіч агресивним балтським племенам ятвягів (983), волзьким болгарам (985), полякам (981, 990, 992), які зазіхали на руські землі. Щоб забезпечити західний кордон, заснував над Бугом місто, назване його іменем – Володимир. Та найбільшою загрозою для Русі були *печеніги*. Протягом майже всього правління у Києві Володимир вів наполегливу й виснажливу боротьбу проти незліченних печенізьких орд, які кочували у Північному Причорномор'ї. Вони постійно вторгалися на південноруські землі, вбивали і забирали в полон тисячі людей, витопували посіви, грабували та спалювали села і міста. Джерела повідомляють про сім переможних великих війн Володимира з печенігами, які принесли йому військову славу.

Є легенда, за якою битва русинів з печенігами під м. Переяслав у 992 р. була замінена поєдинком руського богатиря Кожум'яки з богатирем печенігів. Наш богатир перед поєдинком попросив князя Володимира випробувати його силу, випустивши на нього великого розлюченого бика. Так і зробили. Привели бика, припекли його розпеченим залізом і пустили на юнака. Той схопив бика за бік і відірвав шкуру з м'ясом, скільки рукою захопив.

Рано-вранці зійшлися русин і печеніг на полі між двома полками. Довго нікому не вдавалося досягти переваги. Нарешті молодий Кожум'яка схопив печеніга у свої залізні обійми, здавив до смерті і кинув об землю. У стані Володимирового війська пролунали радісні вигуки, й тієї ж миті сурмач зіграв клич до бою. Печеніги кинулися втікати, а русини переслідували їх і рубали мечами. Перемога була повною. Рештки печенізької орди відійшли в степ.

Для захисту від кочівників на південних рубежах Руської держави наприкінці X – у першій половині XI ст. була також створена величезна за розмахом, складна і розгалужена система гігантських земляних валів з добротними дубовими частоколами на них, фортець, укріплених міст по річках Стугні, Десні, Ірпені, Трубежі й Сулі, яка простягалася майже на тисячу кілометрів (т. зв. *Змієві Вали*).

Поряд зі зміцненням кордонів Русі Володимир розгорнув широку програму реформ, метою яких було посилення великокнязівської влади та

внутрішньої консолідації країни. Одна з найважливіших – **адміністративна реформа** (бл. 988 р.), спрямована на ліквідацію племінних княжінь і запровадження нового адміністративного поділу держави на **уділи** – землі довкола найбільших міст. Туди призначали врядувати синів великого князя або його довірених осіб – посадників, які створювали місцевий апарат управління. Усього таких уділів було вісім: Новгород, Полоцьк, Турів, Володимир, Тмутаракань, Ростов, Муром та Деревська земля з центром у Пинську. Київ, Чернігів і Переяслав становили **великокнязівський домен**. Удільні намісники безпосередньо залежали від великого князя і виконували його волю. Так Володимир усунув від влади племінних князів та представників могутніх боярських кланів, зосередивши її винятково в руках своєї династії. Сепаратизм місцевої верхівки було подолано, Русь стала об'єднаною державою, в якій родоплемінний поділ суспільства поступився місцем територіальному.

Значну роль як у посиленні обороноздатності країни, так і в зміцненні особистої влади великого князя відіграла **військова реформа**. Вона спрямовувалася на ліквідацію «племінних» збройних формувань і заміну їх **загальнодержавною системою оборони**. Було також запроваджено феодалну організацію війська, коли земельні володіння (бенефіції) надавалися за умови військової служби. Це сприяло залученню нових сил із народного середовища, які стали опорою князівської влади, потіснивши і племінну боярську еліту, і норовистих найманців-варягів. Складовою військової реформи, очевидно, було й будівництво згаданої системи **оборонних укріплень** на південних рубежах держави. Довготривало військову прикордонну службу там виконували осілі племена торків, берендеїв, чорних клобуків, яких раніше було розгромлено й підпорядковано київському князю.

Політичне об'єднання Руської держави потребувало відповідних зрушень і в **релігійній сфері**. Спершу Володимир здійснив спробу запровадити єдиний пантеон язичницьких богів на чолі з Перуном – т. зв. **«шестибожжя»** і зробити його обов'язковим для всього суспільства. Однак швидко збагнув, що язичництво зжило себе і не відповідає рівневі розвитку Русі, перешкоджає зв'язкам з іншими країнами Європи, більшість з яких були християнськими. Панівна верхівка потребувала релігії, що захищала б її права, багатства і привілеї, владу над залежним населенням. У середині 980-х рр., після ретельного ознайомлення з провідними віровченнями, великий князь і його соратники схилилися до думки про **необхідність прийняття християнства** з Візантії, яке вже мало в державі певні традиції. Однак вони розуміли, що прийняття нової віри з рук візантійського імператора і царгородського патріарха може призвести до ідеологічної, а то й політичної залежності від Візантії. Вихід зі складної ситуації знайшовся завдяки сприятливому збігу обставин.

Близько 986 р. у відповідь на **прохання візантійського імператора** Василя II допомогти придушити повстання полководця Фоки Варди у Малій Азії князь Володимир наполіг на укладенні союзу з Руською державою та скріпленні його шлюбом з сестрою імператора Анною. Натомість Василь II зажадав, щоб Володимир охрестився і запровадив християнство у своїй державі.

На таких умовах і було укладено *русько-візантійську угоду*. Однак після придушення повстання віроломний імператор відмовився виконувати свої зобов'язання, вважаючи, що руський князь – не рівня візантійській принцесі. У відповідь Володимир з військом зайняв Херсонес (околиці нинішнього Севастополя) – головну житницю Візантії й оплот її панування у Криму і *примусив імператора* дотриматися умов договору, а відповідно й визнати рівноправність обох сторін. Оодночасно князь Володимир припустився помилки, віддавши Візантії як «віно» (викуп за наречену) кримські володіння. Тим самим було втрачено нагоду зміцнити впливи Русі у Причорномор'ї.

Після урочистого *шлюбу* з принцесою Анною у Херсонесі Володимир повернувся з нею додому й заходився енергійно насаджувати нову віру (вважають, що він охрестився у 987 р.). За літописом, у 988 р. з наказу князя духовенство хрестило киян на березі Почайни, притоки Дніпра, а згодом – і населення інших міст та сіл. **Процес християнізації** в Руській державі відбувався повільно, зі значним опором народу (особливо на північних землях), який продовжував поклонятися прадавнім божествам, але неухильно. Вчені вважають, що за князювання Володимира більшість населення країни була навернута, принаймні формально, у нову віру.

Охрещення Русі-України було *подією великої ваги*. Воно зміцнило державну єдність, освятило владу великого князя і його «божественний» авторитет, сприяло розвитку культури, поширенню писемності, створенню перших шкіл і бібліотек, будівництву храмів. Цим актом Руська держава остаточно визначила своє місце в Європі, увійшовши як рівноправна до кола християнських народів. Значно розширилися її політичні, економічні та культурні зв'язки з багатьма європейськими країнами, насамперед з Візантією, Болгарією, а також Польщею, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, Римом, скандинавськими державами.

Тіснішими ставали стосунки князя Володимира з іншими монархами й завдяки традиційній для того часу практиці **династичних шлюбів**. Зокрема, старшого сина Святополка він одружив з дочкою польського короля Болеслава Хороброго, а Ярослава – з дочкою шведського короля Олафа, одна його донька вийшла заміж за угорського короля, друга – за польського, третя – за чеського. Подібні шлюби мали велике **значення**, оскільки були своєрідною гарантією двосторонніх дипломатичних відносин, зміцнювали політичні, економічні, культурні зв'язки між Руссю-Україною та рештою європейського світу.

Отже, за князювання Володимира Великого Руська держава досягла найбільшої політичної могутності. Його діяльність сприяла **розквіту Русі** й зміцненню її міжнародного авторитету. Значного розвитку набуло **господарство**. За Володимира, крім гривень, розпочалося карбування перших у Русі золотих і срібних монет – златників і срібників. На них з одного боку було зображено образ Христа, з іншого – великого князя, який сидить на троні в царських шатах з хрестом у руці. На деяких монетах уперше як герб князя було викарбувано **знак тризуба**.

Однак останні роки правління Володимира були тривожними. Непокірливість почали виявляти його сини: прийомний – Святополк (син Ярополка), якого він кинув до в'язниці, і рідний – Ярослав, що був намісником у Новгороді. Саме під час підготовки до походу на Новгород Володимир 15 липня 1015 р. раптово помер (*згодом він був канонізований церквою*).

Смерть князя Володимира викликала на Русі небачені досі драматичні події. Його найстарший син **Святополк**, князь турівський, якого літописець прозвав за жорстокість «Окаянним», *бажаючи* одноосібно панувати в Руській державі, почав знищувати своїх зведених братів. Спочатку вбив князів ростовського – Бориса і муромського – Гліба, потім у Карпатах древлянського – Святослава (*деякі історики заперечують причетність Святополка до згаданих подій*). Проти нього виступив Ярослав, який князував у Великому Новгороді. Святополк *звернувся за допомогою* до Польщі, до свого тестя – короля Болеслава Хороброго. Звідти привів на рідну землю іноземне військо, яке захопило Київ та почало чинити насильство над місцевим населенням. Однак взимку 1018–1019 рр. Ярослав знову заволодів Києвом, вибивши звідти чужинців і Святополка, який утік до печенігів. Навесні 1019 р. відбулася вирішальна **битва** між двома братами на р. Альті біля Переяслава. Переможцем вийшов Ярослав, названий сучасниками «Мудрим», а Святополк змушений був рятуватися втечею за кордон і там, блукаючи «між чехи та ляхи», незабаром загинув.

ЯРОСЛАВ
МУДРИЙ

Ставши князем у Києві, Ярослав Мудрий спрямував свої зусилля на **відновлення централізованої держави**, що послабшала в часи міжкнязівських усобиць і набігів печенігів. Він не зупинився перед тим, щоб кинути до в'язниці рідного брата Судислава – псковського князя, котрий прагнув до самостійності; позбавив влади свого родича, новгородського посадника Костянтина Добринича, коли той почав підтримувати сепаратистські тенденції місцевого боярства; силою **змусив до покори** племінника Брючислава, проте залишив йому Полоцьке князівство.

Впертою була також боротьба Ярослава з іще одним братом – **Мстиславом Хоробрим**, князем тмутараканським, який претендував на великокнязівський престол. На цей раз перемогли **розсудливість** і загальнодержавні інтереси: поділивши Русь по Дніпру, брати управляли нею з двох центрів: Ярослав – з Києва, а Мстислав – із Чернігова. Після смерті останнього в 1036 р. одноосібним правителем величезної держави став Ярослав, який успішно продовжив реформаторську діяльність свого батька.

Русь у період **князування Ярослава Мудрого** (1019–1054) досягла найбільшого піднесення. Дбаючи про **захист держави**, усталення її кордонів, він у союзі з Мстиславом протягом 1030–1031 рр. відвоював захоплені Польщею у 1018 р. Червенські міста і Белзьку волость, знову підкорив угро-фінські племена чуді (1030), провів кілька успішних походів проти агресивних ятвягів (1038) і литовців (1040), заснував міста Ярослав на р. Сян та Юр'їв (*нині Тарту, Естонія*) над Чудським озером, які мали сприяти зміцненню північно-західних рубежів країни. На півдні Ярослав продовжив будівництво захисних

споруд проти кочівників, зокрема закладаючи по Росі міста Юр'їв, Корсунь та ін. У 1036 р. він успішно завершив боротьбу своїх попередників проти печенігів, розгромивши їхні орди під Києвом, після чого вони назавжди покинули руські землі.

Перемога над печенігами дала можливість відсунути кордони Русі на 100 км на південь, однак цілковито опанувати степи та забезпечити вільний вихід до Чорного моря не вдалося. Після печенізьких орд Північне Причорномор'я зайняли торки, а згодом половці, які контролювали ці території. Можливо, чорноморську проблему мав вирішити похід руських дружин на чолі з сином Ярослава Володимиром на Візантію у 1043 р., та він закінчився невдачею, незважаючи на чималу компенсацію, надану Русі.

Значну увагу приділяв Ярослав Володимирович **внутрішній організації держави**. Він розбудував і **зміцнив** Київ, оточив його муром, звів Золоті ворота – головний парадний в'їзд до міста, інші архітектурні споруди, так що столиця Русі стала, за словами єпископа Адама Бременського, «суперником Константинополя». Було також розбудовано Чернігів, Переяслав, Володимир.

Дбав великий князь про **розвиток освіти**, засновував школи. За любов до книжок і науки його прозвали Мудрим. При соборі святої Софії організовано бібліотеку, де гуртувалася давньоруська інтелектуальна еліта. Неослабною князівською підтримкою користувалося **християнство**, яке мало величезне ідеологічне значення в житті країни. В усіх великих містах розгорнулося будівництво храмів, засновували монастирі. Найбільший з них – славнозвісний Києво-Печерський – став важливим осередком не лише чернечого життя, а й культури, освіти, літописання. Важливою ознакою доби стало **домінування руського люду** в державному управлінні. Функція варягів зводилася до військової служби. З призначенням у 1051 р. київським митрополитом відомого вітчизняного релігійного діяча і письменника Іларіона було зроблено спробу зменшити залежність руської церкви від Константинополя. Ідейній самостійності Київської митрополії сприяла боротьба за канонізацію руських подвижників християнського віровчення. Наприкінці 70-х рр. XI ст. вона увінчалася успіхом: спочатку було канонізовано Бориса і Гліба, загиблих у громадянській війні, а згодом й інших діячів.

Важливим державним заходом Ярослава Мудрого було започаткування одного з перших писаних зводів законів – **«Руської правди»**, який базувався на «Уставі земляному» – зведенні норм усного звичаєвого права, запровадженого князем Володимиром. Новий документ узагальнив **правові норми** для громадян усієї держави, узаконив зміни, які відбулися в суспільстві та свідомості людей і були викликані насамперед утвердженням феодального господарства. Старі звичаєві норми поступово усували, наприклад, кровну помсту згодом замінили грошовими карами. До того часу належить також створення першого літописного зводу 1037–1039 рр.

Свідченням могутності Русі часів Ярослава, досягнення нею рівня найрозвинутіших країн середньовічної Європи були численні шлюби членів великокнязівського роду з представниками найвпливовіших правлячих династій

Заходу. Ярослав, якого сучасники називали «тестем Європи», був *одружений* з дочкою шведського короля Олафа Інгігердою, його син Всеволод – з дочкою візантійського імператора Константина Мономаха, Ізяслав – із сестрою польського князя Казимира, Святослав – з онукою німецького цесаря Генріха II. Три доньки Ярослава вийшли *заміж* за європейських королів: Анна – за французького Генріха I, Єлизавета – за норвезького Гаральда Сміливого, а після його смерті – за данського Свена Ульфсона, Анастасія – за угорського Андраша. Сестра князя Доброніга була одружена з польським королем Казимиром. При дворі Ярослава подовгу жили і виховувалися члени європейських правлячих родів, зокрема англійський та норвезький принци, які через різні обставини змушені були втікати зі своїх країн. Усе це значною мірою зміцнювало *міжнародний авторитет* Руської держави.

В останні роки правління Ярослав Мудрий спробував вирішити болючу проблему *престолоспадкування*, щоб запобігти князівським міжусобицям після його смерті. Для цього було запроваджено *принцип сеньйорату*, коли розподіл земель і політичної влади у державі здійснювався на основі старшинства у великокнязівському роді. Найстаршому синові Ізяславу він заповів Київ, Новгород, Псков і Турів, другому за віком – Святославу – Чернігів, Муром і Тмутаракань, третьому – Всеволодові – Переяслав і Ростов, В'ячеславу – Смоленськ, наймолодшому, Ігорю, – Володимир. Галицька земля відійшла онукові Ярослава Ростиславу Володимировичу, а Полоцька залишилася за сином племінника Брячислава – Всеславом. Усі князі мали поважати старшого брата – великого князя київського і разом з ним правити Руською державою.

«Якщо будете ви в любові межі собою, – сказав перед смертю Ярослав Мудрий сином, – то й Бог буде в вас, і покорить він вам супротивників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі загинете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим».

У разі смерті великого князя його місце посідав найстарший за віком брат (за його відсутності – найстарший син) і всі князі пересувалися на один щабель вверх у князівській ієрархії. Таким чином, кожному з князів гарантувалося *формальне право* на київський престол. Однак пізніше виявилось, що заповіт Ярослава Мудрого недосконалий. Закладена у ньому система ротації влади фактично суперечила принципу спадкоємності від батька до сина. Ця обставина призвела до всезростаючих міжусобних чвар і суперечок, насамперед між племінниками і дядьками. Покривджені князі-ізгої, які були позбавлені уділів, закликали собі на допомогу іноземців. Безконечні війни підточували сили і могутність Русі, вели до її занепаду.

ЯРОСЛАВИЧІ

Після смерті Ярослава його троє найвпливовіших синів – Ізяслав, Святослав та Всеволод – утворили своєрідний *тріумвірат* на чолі зі старшим київським князем. Упродовж двох десятиліть вони проводили спільну політику, підтримуючи єдність держави. Ярославичі разом обороняли країну від агресивних половців, які з'явилися на степових просторах Русі, протистояли сепаратистським

тенденціям молодших князів. Проте після невдалої для Русі битви з половцями на р. Альта на Переяславщині (1068) та наступного за цим повстання киян проти князя Ізяслава у тріумвіраті почалися *розбіжності*. Відновити колишню єдність не вдалося навіть на з'їзді братів у Вишгороді (1072), де було прийнято «*Правду Ярославичів*» – кодекс юридичних норм, що значно розширював «Руську Правду», зокрема замінивши давню родову помсту грошовим штрафом. У 1073 р. Святослав з допомогою Всеволода зайняв київський престол, а Ізяслав змушений був утікати до Польщі, далі – до Німеччини. З того часу Ярославичі у Києві *княжили по черзі*: Святослав – у 1073–1076 рр., Ізяслав – у 1076–1078 рр., Всеволод – у 1078–1093 рр.

Наприкінці XI ст. суперечки між представниками різних відгалужень князівського роду поглибилися. Для *міжусобної боротьби* почали залучати сусідів, насамперед *кочові племена* половців. Користуючись цим, останні майже щороку вдиралися на Русь, убивали й полонили тисячі людей, палили села й міста, витоптували посіви.

Ситуація погіршувалася тим, що наступник Всеволода – великий князь київський **Святополк Ізяславич** (1093–1113) виявився неспроможним власними силами зарадити лихові, яке вело до послаблення могутності країни та значно погіршувало життя народу. Він звернувся за допомогою до переяславського князя Володимира Всеволодовича Мономаха, фактично перетворивши своє правління на *дуумвірат*.

За їхньою ініціативою для полагодження міжкнязівських суперечок та відвернення зовнішньої небезпеки у 1097 р. відбувся **Любецький з'їзд князів**. Було проголошено про припинення усобиць і необхідність вирішувати суперечливі питання на князівських з'їздах, об'єднання сил проти половецької загрози, закріплено *принцип спадкового володіння*, за яким землі й князівства (вотчини) переходили від батька до сина. Останнє рішення скасувало принцип сеньйорату Ярослава Мудрого та вело до утвердження поліцентричної форми державної влади. Незважаючи на те, що рішення Любецького та наступних князівських з'їздів: Витичівського 1100 р., на Золотчі 1101 р. і Долобського 1103 р. не усунули всіх суперечностей, вони відіграли позитивну роль в організації відсічі кочовим ордам. У 1103–1116 рр. з ініціативи й під командуванням Володимира Мономаха було проведено п'ять великих *переможних походів* руських дружин проти половців, у результаті яких останні кілька десятиліть не наслідувалися нападати на Русь.

Після смерті непопулярного київського князя Святополка й повстання киян у 1113 р. віче із заможних городян запросило до Києва на **князювання Володимира Мономаха** (1113–1125). Він ще за життя свого батька Всеволода був фактичним правителем Русі, але після його смерті, виявляючи *повагу до законів* та не бажаючи розпалювати чвари між князями, добровільно поступився київським і чернігівським престолом на користь двоюрідних братів Святополка Ізяславича та Олега Святославича, які були старшими від нього в князівському роді. Ставши великим князем київським, Володимир Мономах, дотримуючись рішень Любецького з'їзду щодо вотчинного володіння, все ж

зумів тримати всіх інших князів у покорі, швидко й жорстоко придушуючи найменші спроби внести розбрат чи вийти з-під його влади. Таким чином він зумів відновити *політичну єдність* 3/4 руських земель. Володимир продовжив законодавчу діяльність своїх попередників, спрямовану на побудову правової держави та нормалізацію соціальних відносин. Його «*Устав*» суттєво доповнював славнозвісну «Руську правду», значно обмежуючи сваволлю місцевої адміністрації та лихварів. Він встановив єдиний процент на взяті у позику гроші, лімітував використання рабської праці й джерела її поповнення. Мономаху належить знамените «*Повчання*», де він заповідав дітям не забувати убогих і не давати «сильним» погубити людину, захищати і бідного смерда, і вдовицю.

Припинення усобиць, відновлення централізації держави, відвернення половецької загрози сприяли суспільно-економічному *розвиткові Русі*. Знову зросло політичне значення Києва як центру держави, зміцніли її *міжнародні позиції*. Ім'я Володимира Мономаха, онука Ярослава Мудрого та візантійського імператора Константина Мономаха, було добре відоме у середньовічній Європі. Він був одружений з дочкою англійського короля Гітою, його син Мстислав – зі шведською принцесою Христиною, сестра вийшла заміж за німецького імператора, одна донька – за угорського короля, а інша – за візантійського принца.

Після смерті Володимира Мономаха на київському престолі утвердився його син **Мстислав** (1125–1132), прозваний літописцями «Великим». Його правління характеризувалося подальшим *зміцненням великокнязівської влади*, яку змушені були визнавати навіть Полоцьк та Новгород, завжди опозиційно налаштовані до Києва. Мстислав успішно воював з Литвою та половцями, загнавши останніх за Дон та Волгу, його боялися ятвязькі князьки і половецькі хани. Русь у той час займала вагомe *міжнародне становище*, про що свідчать династичні зв'язки київського князя з західноєвропейськими *королівськими дворами*. Одна з його доньок – Малфрід була одружена з норвезьким королем Сігурдом, друга – Інгеборг – з датським королем Кнудом Лавардом, третя – Ірина – з майбутнім імператором Візантії Андроніком Комніним, четверта – Єфросинія – з угорським королем Гейзою II. Син Мстислава Ізяслав був одружений з польською принцесою, а Святополк – з моравською княгинею.

Однак Мстислав був останнім з київських князів, кому вдалося утримати єдність і могутність Русі. Високий рівень економічного розвитку і відповідних йому суспільних відносин підводив одну з найбільших держав тогочасної Європи до нової епохи в її історії – епохи феодальної роздробленості та існування самостійних князівств.

3. РУСЬ-УКРАЇНА У ПЕРІОД ПОЛІТИЧНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Русь була найбільшою державою середньовічної Європи. Вона простягалася майже на 800 тис. кв. км (*майже половина цієї території – в межах сучасної України*), де проживали, за різними підрахунками, від 3 до 12 млн осіб. Це була **ранньофеодальна держава** з властивою таким типам країн соціально-становою структурою. На найвищому щаблі феодальної **ієрархії** перебував князь, який у своїй діяльності спирався на воєвод і бояр. На нижньому щаблі – холопи, закупи, рядовичі. В середині – селяни-смерди, ремісники, купці. Окрему, значну за розмірами, соціальну групу становили церковнослужителі. Державне правління, хоча й було монархічним, обмежувалося боярською радою і вічем.

Починаючи з 30-х рр. XII ст., у Русі значно посилювалися **відцентрові тенденції**. Держава, що виглядала міцною і непорушною, раптом почала втрачати політичну єдність і розділилася на півтора десятка князівств і земель. Розпочався період, який історики називають «доба удільної (феодальної) **роздробленості**». Це був закономірний процес, властивий усім державам середньовічної Європи.

ПРИЧИНИ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Серед причин, які призвели до політичної роздробленості Русі, слід виокремити такі.

1. Прагнення окремих князівств до самостійності.

Вони були зумовлені еволюцією економіки, подальшим розшаруванням суспільства, розвитком феодального землеволодіння в центрі й на місцях, зростанням кількості міст, пануванням натурального, а отже, замкнутого характеру господарства. Князівства вирощували в себе одні й ті самі злаки, овочі, розводили однакових тварин, стаючи самозабезпеченими державами. **Каталізатором** децентралізаторських процесів стала реалізація рішення Любецького з'їзду князів (1097) про вотчинний принцип успадкування земель. Унаслідок переходу володінь від батька до сина зміцнювалися місцеві князівські династії та їхнє найближче оточення. Вони виявляли щораз більшу самостійність у вирішенні внутрішніх і зовнішніх проблем і дедалі менше зважали на волю великого князя київського, котрий перетворювався лише на формального главу держави. Дбаючи насамперед про власний добробут і власні володіння, нерідко за рахунок сусідів, місцеві еліти дедалі менше цікавилися загальнодержавними справами, захистом країни від ворогів.

2. Велика територія держави та етнічна неоднорідність населення.

Безмежні простори східноєвропейської рівнини, колонізовані русинами, були свідченням державної могутності Русі, але водночас вони стали й джерелом її слабкості. За низької густоти населення, відсутності розвинутих засобів комунікації та достатньо міцного і розгалуженого апарату влади на місцях неможливим було ефективне **управління** такою великою країною з єдиного центру. Крім того, розширення кордонів Русі вело до відпливу значних матеріальних та людських ресурсів від центрального державного ядра на колонізацію окраїн, а

отже, і до виснаження держави. Немало послаблювала Русь також *етнічна неоднорідність* її населення. Адже зі слов'янами тут проживало понад 20 народів: на півдні – печеніги, половці, торки, берендеї, каракалпаки, на північному заході – литва і ятвяги, на півночі та північному сході – чудь, весь, меря, мурома, мордва, черемиси, перм, ям, печора та інші угро-фінські народи. У містах Русі існували колонії німців, поляків, євреїв, вірмен, варягів. Усі вони істотно відрізнялися за своїм економічним, політичним, культурним розвитком і об'єднати їх у міцну спільноту було практично нездійсненним завданням.

3. **Відсутність сталого порядку успадкування князівської влади.** Здавна на Русі панував «горизонтальний» принцип престолоспадкування, коли влада переходила від старшого брата до молодшого, від сина старшого брата до наступного за віком. Однак наприкінці XI ст. на Любецькому з'їзді князів було проголошено про «вотчинний», або «вертикальний», принцип, за яким престолоспадкування йшло від батька до сина. Змішування цих *двох принципів*, що продовжували співіснувати, призводило до міжусобиць, підривало основи Русі.

4. **Занепад торгівлі.** Важливу роль у піднесенні Руської держави відіграла міжнародна торгівля, яка велася через торговельні шляхи, що проходили через Русь («із варяг у греки», Соляний, Залозний) і пов'язували Азію з Європою, Чорне море з Балтійським. Однак із кінця XI ст. транзитна торгівля Русі починає занепадати. Це насамперед було *викликано* появою нового середземноморського торговельного шляху, що безпосередньо поєднав Західну Європу з Візантією, Малою Азією та Близьким Сходом. До того ж торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів були блоковані половецькими ордами, що захопили південні степи у XII–XIII ст. Усе це мало згубні наслідки для економіки Русі, особливо для Києва як столиці держави, вело до подальшої її дезінтеграції.

5. **Геополітичне розташування Русі**, що межувала зі степовими кочівниками. Віками на українські землі здійснювали *спустошливі набіги* гуни, авари, хозари, угри, печеніги, половці. З останніми точилася запекла боротьба протягом майже двох століть, до монгольської навали. Вона вимагала спільних дій князівств, насамперед Київського, Переяславського, Чернігівського, але в умовах зростаючої *ворожнечі* між князями це ставало проблематичнішим. Ситуацію ускладнювало й те, що князі родичалися з половецькими ханами, використовуючи кочівників у міжусобних війнах. Не було й року, щоб половці не напали на Русь. Після себе вони залишали не тільки попелища, а й трупи багатьох тисяч людей, молодь забирали в полон. Занепадали міста й села, ремесла, торгівля, сільське господарство, культура.

«Боротьба зі степовими ордами, яка була протягом століть причиною колонізаційних пересувань українського населення, – зазначав М. Грушевський, – становить славу й заслугу українського народу перед історією європейської культури, захищеною від потоків кочових орд, прийнявши на себе ті удари, які інакше впали б на західні народи з їхньою культурою і добробутом».

**НАСЛІДКИ
РОЗДРОБЛЕНOSTI**

У процесі **децентралізації** Русі на її території виділилися окремі політичні утворення. Першими відособилися Новгородська й Полоцька землі, до яких не докочувалися хвилі половецьких вторгнень. Відносно **самостійними** стали також віддалені від театру русько-половецьких воєнних дій Ростово-Суздальське, Галицьке та Волинське, а згодом і Муромське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Полоцько-Мінське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пинське князівства.

Поряд зі зміцненням окремих князівств на землях Русі тривали й важливі **перетворення в етнічній сфері**. Зокрема, на теренах Полоцької, Псковської та Смоленської земель унаслідок змішування слов'ян-переселенців з місцевими балтами формувалася **білоруська етнічна спільнота**. Територіальним ядром складання **російського (московітського) етносу** стали Суздальська й Ростовська землі, де відбувалася енергійна слов'янська колонізація місцевих угро-фінських племен. (*Російський історик М. Покровській вважав, що в жилах великоросів тече 80% неслов'янської крові*). Генетичною базою **формування українського народу** залишалися землі південної та південно-західної Русі на чолі з Києвом і такими містами, як Галич, Чернігів, Переяслав, Володимир, які з перших століть нової ери відігравали провідну роль в історії східного слов'янства. Як зазначено, в 1187 р. у літописі вперше вжито назву «Україна», яка поступово поширювалася на всі землі, заселені українським етносом.

Проте роздробленість Русі зовсім не означала її повного політичного розпаду. Вона й надалі залишалася відносно єдиною державою зі спільними законами, територією, культурою, церквою. Змінилася лише **форма державного устрою**: на зміну централізованій монархії прийшла федеративна. З середини XII ст. Руською державою спільно керувало об'єднання найвпливовіших і найсильніших князів, що розв'язувало питання внутрішньої й зовнішньої політики на з'їздах – «снємах». Такий порядок сумісного правління в історичній науці має назву **«колективний сюзеренітет»**. Застосовувалася й система **дуумвіратів**, тобто двох співправителів – представників, як правило, ворогуючих династій. Цим київське боярство, яке укладало з ними договір, прагнуло досягти відносної рівноваги сил, а відповідно й спокою. (*Київська земля, на відміну від інших, не перетворилася на спадкову вотчину якоїсь із князівських ліній, а впродовж усього періоду феодальної роздробленості вважалася загальнодинастичною спадщиною руського князівського роду*). **Київ** залишався безумовним загальнодержавним центром, у якому містилася резиденція митрополитів, й мрією чи не кожного більш-менш значного члена родини Рюриковичів. Іншого центру легітимності не було. До кінця 60-х рр. XII ст. необхідною умовою досягнення князями політичного старшинства було володіння київським престолом. Пізніше боротьба князів за відновлення загальноруської єдності відбувалася шляхом утвердження в ролі об'єднувачого центру столярного міста однієї з земель, але за обов'язкової участі правителів у співволодінні Києвом.

Однак, як виявилось, переваги столиці були водночас і її нещастями. Тривалий час за право володіти нею велася невщухаюча **боротьба між князями**, яких вабили перспективи встановлення сюзеренітету над усією територією Русі. Підраховано, що лише протягом останнього століття перед вторгненням на Русь монголів київський престол 46 разів переходив із рук у руки. Найдовше **правління** продовжувалося 13 років, а 35 князювань – менше року кожне. Були також спроби силою підірвати роль Києва як загальноруського центру. Зокрема, у 1169 р. владими́ро-суздальський князь Андрій Боголюбський, захопивши Київ, здійснив там страшний, безпрецедентний **погром**. «Не було помилювання анікому і нізвідки, – писав літописець, – церкви горіли, християн убивали, других в'язали, жінок вели в полон...».

Роздробленість була історично **суперечливим явищем**. Одночасно з відцентровими діяли, а то й перемагали їх часом сили доцентрові, особливо в період зовнішньої небезпеки. Роздробленість **послабила** державу політично, але сприяла розвитку економіки й культури на місцях. Виділення князівств створювало **умови** для вдосконалення державного апарату, дальшого формування великого землеволодіння, розвитку сільського господарства, піднесення міст – осередків ремесла й торгівлі. Спостерігалось зростання населення. І лише з XIII ст. **сепаратистські тенденції** у Русі почали перемагати. Так, якщо у XII ст. утворилося 15 князівств, то на початку XIII ст. їхня кількість досягала вже 50. Загальна картина того часу зводилася до перманентного процесу виникнення та зникнення окремих **князівств**, постійної зміни їхніх кордонів і володарів. Занепала система колективного управління Руссю. Змінився й **статус Києва**. Якщо раніше князі, щоб домогтися провідної позиції в державі, прагнули оволодіти київським престолом, то тепер намагалися об'єднати інші землі навколо своїх спадкових володінь. Відповідно монгольська навала застала Русь роз'єднаною, ослабленою нескінченними усобицями й нападами половців.

**МОНГОЛЬСЬКА
НАВАЛА**

Монгольська держава сформувалася наприкінці XII ст. Розрізнені племена об'єднав хан Темучин. Обраний у 1206 р. верховним правителем усієї Монголії – Чингісханом, він почав великі **завойовницькі походи**. Підкоривши Китай, вирушив у Середню Азію та на Кавказ. Полководці Чингісхана захопили Хорезм, Азербайджан, Грузію. Десятки держав і тисячі міст було розорено. У 1223 р. на річці Калці (*поблизу теперішнього м. Маріуполь*) відбулося **перше збройне зіткнення** монголів із русинами, які прийшли на допомогу половцям. Однак руські князі навіть перед обличчям грізної небезпеки не змогли переступити через розбрат і спільно вдарити ворога. Як наслідок, об'єднані русько-половецькі сили зазнали нищівної **поразки**: загинуло 6 князів та 9/10 руських воїнів. Але й монголи, зазнавши значних втрат, не наважилися продовжувати похід углиб Русі й повернули назад.

В одній із легенд йдеться про те, що після смерті Чингісхана його тіло поховали в землі серед безкрайнього степу. Місце, де упокоївся той, хто підкорив своїй волі пів світу, не було відмічено ні одним кущиком, ні одним

дерецем. Але навіть цього здалося замало, і для того, щоби приховати найменші сліди, через степ прогнали табун з десяти тисяч голів худоби.

Нова хвиля нашествя монголів (монголо-татар) розпочалася 1237 р., коли на прикордонних рубежах Русі з'явилося 150–200-тисячне військо онука Чингісхана – **Батия**. Руські князі знали про підготовку цього походу, але, поглинені власними чварами, нічого не зробили для об'єднання сил. Як наслідок, упродовж зими 1237–1238 рр. було завойовано Рязанське та Владимиро-Суздальське князівства, всю Північно-Східну Русь. У 1239 р., після майже річного відпочинку, монгольське військо, незважаючи на **героїзм русинів**, здобуло і зруйнувало Переяслав і Чернігів, а в грудні 1240 р. після десяти-тижневих штурмів оволоділо Києвом, перебивши захисників та перетворивши столицю в руїни.

До монгольської навали **Київ** був одним з найбільших міст світу. В ньому налічувалося до 8 тис. дворів, де проживало 35–50 тис. осіб (для порівняння: Лондон досяг такої чисельності лише через 100 р.). А Чернігів, Переяслав, Львів, Галич та інші міста тогочасної Руської держави не перевищували 4–5 тис. жителів. Після ординського **погрому** в столиці кількість дворів скоротилася до 200–300, населення зменшилося до 2 тис. 3-понад 40 мурованих церков залишились, та й то дуже пошкодженими, 5–6.

Упродовж наступного 1241 р. завойовники вогнем і мечем пройшли галицькі та волинські землі, **вторглися** у Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, Трансильванію. Проте знекровлені на Русі в 1242 р. були змушені припинити своє просування у західному напрямку.

*Перший випадок в історії завойовницьких походів монголів із часів Чингісхана, коли вони не змогли зламати спротив захисників фортеці, трапився у 1241 р. у м. **Кременець** (нині – Тернопільської обл.).*

Повернувшись у пониззя Волги, монголи заснували нову державу в складі Монгольської імперії – **Золоту Орду** зі столицею у м. Сарай, що було розташоване на відстані близько 120 км на північ від сучасного міста Астрахань (Росія). Звідси хан Батий розіслав своїх послів по руських землях, вимагаючи у місцевих князів **покори** й визнання себе за верховного правителя. З того часу Русь як незалежна держава перестала існувати, на її землях встановилося багатолітнє іноземне панування, яке законсервувало удільну роздробленість, перешкоджало централізації земель і відродженню державності.

Залежність руських земель від завойовників виявлялася насамперед у трьох сферах: економічній, політичній і військовій. **Економічна залежність** зводилася до обкладання місцевого населення даниною, від якої звільнили лише церкву. Спочатку данину збирали монгольські урядовці – баскаки, а згодом відповідальність за її сплату поклали на князів. У **політичній сфері** залежність полягала у затвердженні Ордою князів на престолах і видачі нею ярликів (грамот) на управління землями, не враховуючи ані права князів на той чи інший престол, ані бажання народу. Зокрема, Київ було передано у володіння владимиристо-суздальським князям, які одними з перших визнали зверхність Орди, а згодом під владу ханським намісникам. Як наслідок, Київ втратив

значення не лише політичного й економічного, а й церковного центру – наприкінці XIII ст. митрополит переїхав звідти у Владимир-на-Клязьмі. **Військова залежність** передбачала обов'язок руських князів делегувати своїх воїнів до монгольського війська та брати участь у його воєнних походах. Крім того, з метою недопущення відродження Русі Золота Орда протягом майже всього періоду панування практикувала розпалювання ворожнечі між місцевими князями, а також періодичні спустошливі походи на їхні володіння. Лише до середини XIV ст. на землі Північно-Східної та Південно-Західної Русі було здійснено понад 20 воєнних нападів золотоординців.

Монгольська навала мала для Русі **катастрофічні наслідки**, відкинувши її у розвитку на кілька століть назад. Загинула, була забрана у рабство або втекла з насиджених місць значна частина **населення**, в т. ч. еліта, втрата якої не тільки помітно ослабила протидію загарбникам, а й суттєво загальмувала розвиток феодального господарства. **Занепали** ремесла й торгівля, були зруйновані міста. За підрахунками археологів, у XII–XIII ст. із 74 руських міст, відомих з розкопок, 49 – були розорені полчищами Батия. До того ж 14 так і не піднялися з руїн, а ще 15 з часом перетворилися на села. Домонгольського рівня кам'яне будівництво досягло лише через 100 років після навали Батия.

Таким чином, існування Русі як єдиної держави охоплювало період з IX по 40-ві рр. XIII ст. Спочатку політичною формою її була централізована монархія (IX – 30-ті рр. XII ст.), а з настанням удільної роздробленості – монархія федеративна (30-ті рр. XII – 40-ві рр. XIII ст.). За соціально-економічним і культурним розвитком **Руська держава** перебувала на рівні **передових** країн середньовічної Європи. Вона підтримувала тісні економічні, політичні й культурні **зв'язки** з багатьма країнами світу. Її військова **могутність** протягом кількох століть була захистом від степових кочовиків не тільки для власного населення, а й для всієї європейської цивілізації. Однак у середині XIII ст. поступальному розвитку Русі непоправного удару завдали **монголи**. Вони зруйнували державу, її господарство, матеріальну й духовну культуру. І все ж **державницькі традиції** давньоруського періоду продовжувалися, оскільки на їхній основі утворилася Галицько-Волинська держава (згодом Королівство Русь), безпосередня спадкоємиця Русі з центром у Києві.

ЛЕКЦІЯ III

КОРОЛІВСТВО РУСЬ

I. ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У СКЛАДІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Наприкінці XII – першій половині XIII ст. Руська держава занепала. Внаслідок цього в історичній науці тривалий час панувала думка, що на її руїнах виникло як наступник Русі Владимиро-Суздальське князівство, а потім – Московське царство. Проте **професор М. Грушевський довів**, що безпосереднім наступником державності Русі було Галицько-Волинське князівство. «Київська держава, право, культура, – зазначав він, – були утвором одної народності, українсько-руської; владими́ро-московська – другої, великоруської... Київський період перейшов не у владими́ро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI вв. Владимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені...». Отже, **державницьку традицію** Русі перейняло Галицько-Волинське князівство, котре фактично стало її безпосереднім продовженням, та з часом переросло у Королівство Русь.

ГАЛИЧИНА

Галицька земля була першою на українських теренах, яка стала на шлях самостійного розвитку, відокремившись наприкінці XI ст. від Києва. Її **економічне та політичне піднесення** зумовлене надзвичайно вигідним **розташуванням**, важкодоступним для кочових нападників зі степу; наявністю стратегічно важливих торговельних шляхів на Захід, що сприяли **збагаченню** та проведенню активної закордонної політики; великими покладами солі, значення якої істотно зросло після того, як кочівники відрізали Русь від Чорного моря; віддаленістю від Києва, що послаблювало вплив центральної влади.

Помираючи, Ярослав Мудрий заповів Галичину своєму внукові Ростиславові Володимировичу. Літописці не засвідчують його в Галичині, а повідомляють про те, що **Ростислав** перебував у князівстві Тмутаракань, яке стало притулком **князів-вигнанців**, тобто тих Рюриковичів, які втратили право на власні вотчини. З Приазов'я вони не раз вирушали, вербуючи половців чи інших чужоземних найманців, на Русь, щоб захопити князівство чи якусь волость. Деякі історики вважають, що Ростислава отруїли греки за намовою київського князя Ізяслава.

Після смерті Ростислава залишилися його сини – **Рюрик, Василько і Володар**. Вони зуміли стати законними спадкоємцями Галичини. Перший володів Перемишльською землею, другий – Тербовлянською, третій – Звенигородською. Головну увагу брати спрямували на **захист своїх володінь** від агресивних сусідів – Польщі, Угорщини, київських і волинських князів. Вони приборкали опозиційне боярство, розгромили угорські війська під Перемишлем (1099), за допомогою половців завдали відчутних ударів по Польщі, зміцнили південно-східні кордони краю напівкочовими печенігами, торками та берендеями.

Після смерті братів Ростиславичів син Володаря **князь Володимирко** (1124–1152) поступово **об'єднав** Звенигородське, Перемишльське, Галицьке й Тербовлянське князівства в одне і переніс у 1144 р. свою столицю до Галича, який розташовувався на перехресті торговельних шляхів. Від імені нової столиці весь край став називатися Галицьким князівством, Галичиною. Хоробрий воїн, талановитий дипломат Володимирко Володаревич умів вийти з найскрутніших ситуацій. Для **досягнення мети** не гребував нічим, порушуючи присягу, нацьковуючи на своїх ворогів половців, свата Юрія Долгорукого або підкуплюючи суперників сріблом чи золотом. Він зумів дати **відсіч** спробам Польщі та Угорщини захопити Галицьку землю, поклав край намірам великого князя Ізяслава поновити залежність Галичини від Києва, уклав союзні **угоди** з Візантією та Суздальщиною. За його правління розширилися межі князівства на сході – по Дністру, Пруту й Серету, було приєднано Погоринську волость на Волині.

Раптова смерть Володимирка не перервала державотворчого процесу в Галичині. За правління його сина **Ярослава Осмомисла** (1152–1187) Галицьке князівство стало наймогутнішим на українських землях. Воно розширилося до узбережжя Чорного моря, у період свого найвищого піднесення володіло Бессарабією, частиною нинішньої Румунії, низкою придунайських міст. **Князівська столиця** перетворилася на торговельний, ремісничий і культурний центр України на заході. В місті звели десятки палаців та храмів, зокрема величний кафедральний храм Успіння Божої Матері, що став престольною церквою галицького єпископа. Дністром, Прутом, Дунаєм **купці** з Галича й інших міст вивозили свої товари на ринки причорноморських держав, у т. ч. у Константинополь, з яким Ярослав підтримував сусідські відносини і від якого домігся відкриття в Галичі єпископату.

Добрі відносини було також встановлено з Угорщиною, Польщею та Німеччиною. Показово, що «Великопольська хроніка» кінця XIII ст. державу

Ярослава називала королівством. Високо оцінюючи *заслуги князя Ярослава*, який користувався величезним авторитетом на Русі й увійшов в історію за назвою «Осмомисл» – за вісьмох мислить, автор «Слова о полку Ігоревім» зазначав: «Галицький Осмомисле-Ярославе! Ти високо сидиш на своїм золотокоронанім престолі, підперши гори Угорські (*Карпати*. – *Авт.*) своїми залізними полками, заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота Дунаю, справляючи суди аж до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти відчиняєш ворота Києву, стріляєш з батьківського золотого престолу султанів у далеких землях».

Так, створивши в Карпатах систему оборонних ліній, Ярослав Осмомисл надовго зупинив угорську агресію. Сформувавши дисципліноване, добре озброєне і вишколене військо, не дозволив польським королям розоряти край. *Успішно воював* проти половецьких орд, зокрема в 1183 р. захопив у полон 12 їхніх ханів. Брав участь у боротьбі за Київ, який нерідко змушений був визнавати свою залежність від Галича. Це видно на прикладі Івана Берладника, одного з Ростиславичів, який завдавав клопоту Володимирку і Ярославу Осмомислу. Коли київський князь Ізяслав підтримав І. Берладника, то Осмомисл позбавив його престолу, розгромивши одного і другого. Водночас князь Ярослав розірвав з традиційною політикою своїх попередників, які у боротьбі проти волинських і київських князів орієнтувалися на Суздаль. Він *керувався загальноукраїнськими принципами*, уклавши союз з волинськими Мстиславичами і сприяючи противникам Андрія Боголюбського у боротьбі за Київ.

Утверджуючи авторитет князівської влади у Галичині, Ярослав Осмомисл зіткнувся з активною протидією місцевого боярства, яке дедалі зміцнювалося в економічному і політичному відношенні. Його особливістю було те, що воно формувалося переважно не з князівської дружини, як в інших землях, а з родоплемінної знаті. Свої маєтки *галицькі бояри* отримали не від князя, як це водилося, а переважно шляхом привласнення общинних земель, купівлі, а то й насильного захоплення їх у селян. В їхніх руках опинилися соляні промисли, які мали велике господарське значення. Істотно вплинуло на формування міцної згуртованої верстви галицьких бояр і сусідство Угорщини та Польщі з аристократичним норомом їхнього боярства, а також нечисельність княжої сім'ї, завдяки чому бояри залучалися до влади, отримуючи посади та маєтки. Окремі з них жили в укріплених замках і навіть утримували власні бойові дружини.

У другій половині XII ст. боярство відчуло себе настільки сильним, що відкрито намагалось підпорядкувати своїй волі самого князя. Приводом став *сімейний конфлікт* Ярослава, скориставшись яким бояри вдалися до насильства. Вони звинуватили в чаклунстві й спалили на вогнищі позашлюбну дружину князя Настасію, а її сина Олега ув'язнили в темницю. Ярослав був змушений погодитися з *вимогами* боярської опозиції – не мстити боярам та повернути законну дружину Ольгу (дочку Юрія Долгорукого) і сина Володимира, які перед тим втекли до Польщі. Все це дає підстави стверджувати про значний вплив олігархічних кланів на політичний та економічний розвиток Галицького князівства.

Помираючи, Ярослав Осмомисл поділив свої землі між обома синами, але бояри вигнали Олега, сина від Настасії, і посадили на престол **Володимира** (1187–1199), другого сина від першого законного шлюбу князя. Проте у 1187 р., збунтувавшись, бояри **вигнали** з Галича і Володимира, запросивши на престол волинського князя Романа Мстиславича з роду Мономаховичів. Лише **вторгнення угрів**, яких запросив на допомогу князь Володимир, змусило Романа покинути Галичину. Однак угорський король Бела III замість того, щоб повернути галицькі землі Володимиру, проголосив себе «королем Галичини» й залишив своїм намісником у Галичі сина Андрія. Після деяких **поневірянь** Володимир Ярославич, за підтримки німецького князя Фрідріха Барбаросси і польського короля Казимира, влітку 1189 р. повернув собі батьківський **престол** і княжив до самої смерті. На цьому припинилася династія Ростиславичів та й саме існування окремого Галицького князівства.

ВОЛИНЬ

Волинська земля отримала назву від свого давнього політичного центру – міста Волинь на р. Західний Буг. На початку XI ст. він зійшов з історичної арени і поступився місцем новій столиці – Володимиру, заснованому князем Володимиром Великим. Волинь, захищена від зовнішніх ворогів лісами, озерами, болотами, багата чорноземами, дикими звірами, мала **розвинуте** сільське господарство, різні промисли. Розташована на **перехресті шляхів**, вела прибуткову **торгівлю** з Литвою, Польщею, Західною Європою. Володимир перетворився в одне з найбагатших міст України. У ньому вирували не тільки торгівля, ремесло, а й **духовне життя**. Будували **храми**, найвеличнішим з яких був собор Успіння Богородиці, монастирі, світські споруди. У Володимирі постійно діяв **єпископат**. Серед інших міст краю виділялися Луцьк (Лучеськ), Белз, Дорогобуж, Пересопниця, Кременець.

Аж до середини XII ст. Волинська земля не мала власної князівської династії: нею або безпосередньо управляли з Києва, або ж на володимирському престолі перебували київські ставленики. Тільки за **князювання Ізяслава Мстиславича** Волинь отримала статус спадкової вотчини й надовго закріпилася за його родом. Проте політична **роздробленість**, що охопила в той час землі Русі, не сприяла зміцненню Волинського князівства, яке в окремі періоди своєї історії перетворювалося у своєрідну федерацію дрібніших удільних князівств.

Відновити розпорошені й занедбані володіння свого роду і навіть розширити їх на землі литовського племені ятвягів вдалося **Роману Мстиславичу**, який у 1170 р., після смерті батька – Мстислава Ізяславича, став волинським князем, а згодом і **володарем** могутньої Галицько-Волинської держави, куди ввійшла більшість українських етнічних земель. Князь Роман Мстиславич був високоосвіченою людиною. Мати його – дочка польського короля Болеслава Кривоустого. В юнацькі роки він жив у Польщі та Німеччині, князував у Великому Новгороді. Народ любив його як справедливого правителя, що керував «згідно з законом Божим».

УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Об'єднанню Галицького і Волинського князівств значною мірою сприяли тісні **економічні та культурні взаємовідносини**, які здавна підтримувалися між ними, незважаючи на міжусобні війни поміж окремими князями. До єдності спонукала також і **необхідність спільної боротьби** двох князівств проти **агресії** з боку Польщі та Угорщини, а згодом – монголів. Невдовзі після смерті Ярослава Осмомисла волинський князь Роман Мстиславич на запрошення галицьких бояр зайняв Галич, але не зміг там закріпитися. Лише в 1199 р., після кончини князя Володимира, останнього представника династії Ростиславичів, він зміг повернутися в Галичину та силою **об'єднати** її з Волинню. Водночас Роман здобув Київ (1202), де посадив залежного від себе князя, і фактично зосередив під своєю владою всі, за винятком Чернігівського князівства, українські землі від Карпат і Дунаю до Дніпра.

Утворення об'єднаної Галицько-Волинської держави з центром у Галичі було подією великої історичної ваги, оскільки сформувався **міцний політичний організм**, що мав перейняти та продовжити державницьку традицію Русі. Оволодівши значною частиною давньоруської спадщини, нова держава на рубежі XII–XIII ст. за розмірами своїх **володінь** не поступалася Священній Римській імперії. Її володаря величали «великим князем», «царем», «самодержцем всея Русі». У нього просив захисту вигнаний хрестоносцями з Константинополя візантійський імператор Олексій III Ангел, а Папа Римський Інокентій III у 1204 р. **пропонував** в обмін на прийняття католицизму королівську корону, але Роман Мстиславич відмовився.

Галицько-Волинське князівство спиралося на міцну **економічну основу**. На його території, не спустошеній зовнішніми ворогами, інтенсивно розвивалося господарське життя. Тоді як Чернігівщина наприкінці XII – на початку XIII ст. лежала в руїнах після набігів кочівників, численне галицько-волинське населення розбудовувало старі й закладало нові міста, успішно займалося ремісництвом та сільським **господарством**, освоювало нові соляні родовища, колонізувало степові простори між Бугом і Дністром, між Галичиною, Волинню та Київщиною. Істотне значення мало й те, що держава князя Романа розташовувалася на шляху Буг–Дністер, який замінив занепалу дніпровську артерію, і мала у своїх руках частину балтійсько-чорноморської **торгівлі**. Сухопутні торгові шляхи вели, як правило, на Захід. Важливим було те, що, на відміну від багатоетнічної Руської держави з центром у Києві, Галицько-Волинська охоплювала лише українські етнічні землі, а тому її легше було консолідувати.

У **внутрішній політиці** Роман спирався на середнє і дрібне боярство, насамперед волинське, та міщан. Він зосередив увагу на **зміцненні княжої влади**, приборкав боярську верхівку, частину якої відправив у заслання чи стратив. Його улюбленим прислів'ям було «Не вбивши бджіл, не поласуєш медом».

Активною й цілеспрямованою була **зовнішня політика** галицько-волинського князя. Здійснивши вдалі походи проти Литви, Польщі, Угорщини, половців, він посилив свій вплив на Русі, підніс **міжнародний авторитет**

держави, яка поступово входила в західноєвропейський світ як його органічна складова. Відзначаючи надзвичайну хоробрість Романа Мстиславича, літописець із захопленням писав, що він кидався на «...поганих (*половців*. – Авт.) як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодил, переходив їхні землі як орел, а хоробрий був як тур, наслідуючи діда свого Мономаха».

Прагнучи припинити князівські міжусобиці та консолідувати сили для протидії зовнішнім ворогам, Роман Мстиславич в останні роки життя **запропонував новий порядок формування центральної влади** на Русі. Він передбачав, що великий князь київський мав обиратися шістьма найвпливовішими удільними князями (галицько-волинським, чернігівським, полоцьким, смоленським, суздальським та рязанським), а на місцях, у межах удільних князівств, влада мала переходити від батька до сина. Таким чином, на думку Романа, можна було **зупинити процес роздробленості**.

Проте галицько-волинському князю не вдалося об'єднати всю Русь. У 1205 р. він загинув під польським містечком Завихост у битві з військом краківського князя Лешка Білого. Але династія Романовичів, яку започаткував Роман Мстиславич, майже 150 років утримувала українську державність, залишивши **добрий слід** у нашій історії.

2. ПРАВЛІННЯ КОРОЛЯ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

Смерть князя Романа Мстиславича була трагедією не тільки для його сім'ї, а й для України, яка на кілька десятиліть стала **ареною** кривавих міжусобиць та збройних нападів зовнішніх ворогів. Проти відновлення єдності Галицько-Волинської держави та зміцнення великокнязівської влади виступали верхівка галицького боярства, окремі удільні князі та правителі Угорщини й Польщі.

ЗАНЕПАД КНЯЖОЇ ВЛАДИ

Насамперед смертю Романа Мстиславича скористалися галицькі боярські угруповання. Побоюючись, що його **малолітні сини** – чотирирічний Данило та дворічний Василько – з часом успадкують батьківський потяг до сильної влади, бояри позбавили їх князівського **престолу**. Натомість вони запросили на князювання до Галича Володимира, Романа і Святослава Ігоровичів (1206–1212), синів відомого своїм походом на половців у 1184 р. Ігоря Святославича Сіверського. **Романова вдова**, княгиня Анна, з дітьми змушена була втікати спочатку у Володимир, а далі – до Польщі. Польський князь Лешко Білий залишив її з Васильком у себе, а Данила відіслав до угорського короля Андраша II.

Запрошуючи **Ігоровичів**, галицькі бояри сподівалися, що ті будуть слухняними виконавцями їхньої волі. Та, як виявилось, брати не збиралися коритися **боярській сваволі** й, щоб покінчити з нею, стратили близько 500 представників аристократичних родів Галичини. Це тільки розлютило бояр. Вони, вдаючи, що прагнуть мати князем законного спадкоємця з династії Романовичів, заручилися

підтримкою угорців і за їхньою допомогою захопили й повісили Ігоровичів. Коли ж постало питання про владу в краї, то стало зрозуміло, що бояри хочуть правити самі, *прикриваючись* іменем неповнолітнього Данила Романовича. З цією метою вони прогнали княгиню Анну, позбавивши її регентства над сином. За нею покинув Галич і Данило. Тоді бояри пішли на безпрецедентне порушення середньовічного права – проголосили князем провідника боярства **Володислава Кормильчича** (1213–1214). Це був єдиний випадок титулування князем людини з-поза династії Рюриковичів.

Керуючись вузькостановими інтересами, боярська олігархія своїми зухвалими діями фактично спровокувала **втручання Угорщини й Польщі** у справи Західної Русі. Як наслідок, у 1214 р. польський князь Лешко Білий і угорський король Андраш II уклали договір про **розподіл галицько-волинської спадщини**. Королем Галичини було проголошено п'ятирічного угорського королевича Коломана (1214–1219), який мав одружитися з дворічною дочкою Лешка Соломією. Галичину знову окупувало угорське військо. Лешко отримував Перемишль, Берестейську землю і частину Холмщини. Романовичам залишили лише батькову вотчину – Володимир з волостю.

У 1219 р. галичани виступили проти угорців і запросили на престол новгородського князя **Мстислава Удатного** (1219–1227), який з допомогою повсталих міщан вигнав загарбників з Галича. Проте незабаром він став, як зазначив М. Грушевський, «**безрадним зняряддям**» у руках боярської знаті, яка намагалася не допустити посилення князівської влади. Під її впливом Мстислав воював проти свого зятя – волинського князя Данила Романовича, а в 1227 р. одружив одну зі своїх доньок з молодшим угорським королевичем Андрашем, на користь якого відрікся від галицького престолу.

ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ

Тим часом **Романовичі** «збирали докупі» землі, які становили спадщину їхнього батька. Насамперед вони **утвердилися на Волині**, де користувалися прихильністю як у знаті, так і в простого люду. А далі, зосередивши у своїх руках економічну і воєнну міць волинського краю та реформувавши військо, зокрема організувавши піші полки з міщан і селян, почали **наступ на Галицьку землю**. Двічі брати Романовичі здобували Галич (1230, 1233), але лише за третім разом у 1238 р., за підтримки міщан і духовенства, зуміли там закріпитися, розбивши угорців та їхніх союзників – місцевих бояр. Залишивши за собою Галичину, Данило віддав Волинь молодшому братові Василькові. Хоча, незважаючи на такий поділ, обидва князівства продовжували існувати як **єдиний організм** під зверхністю Данила Романовича, названого Галицьким (1238–1264).

Відновивши внутрішню єдність своїх земель, Галицько-Волинська держава набувала сили та відвоюувала втрачені позиції. Навесні 1238 р. Данило **розгромив хрестоносців** Добжинського ордену під м. Дорогичин (*нині в Польщі*), які захопили це західноволинське місто, і припинив їхнє подальше просування на українські терени. У 1239 р. він **заволодів Києвом**, прогнавши смоленського князя Ростислава та посадивши там свого **намісника** Дмитра. Під його **владою** опинилися практично всі українські правобережні землі. Здава-

лося, відродження колишньої державної могутності лише справа часу. Та на заваді здійсненню широких політичних планів галицько-волинського князя стала монгольська навала, яка стрімко насувалася на Русь.

На початку 1241 р., завоювавши майже всю Русь, **орди Батия** вдерлися в Галичину і на Волинь, вбиваючи людей, плюндруючи їхнє майно. Десятки міст і сіл вже ніколи не піднялися з попелищ, наприклад, Плісненськ, Звенигород, Бич. Незабаром усі українські землі опинилися в руках азійських завойовників. У той час Данила Галицького не було у князівстві. Він, маючи досвід боротьби з монголами на Калці, розумів їхню небезпеку, а тому подався на Захід, щоб **домовитися про спільні дії проти загарбників** з правителями Угорщини та Польщі. Однак з цієї затії нічого не вийшло, бо угорці й поляки, сподіваючись, що ординці їх не досягнуть, відмовилися від будь-яких союзів, про що згодом пошкодували.

Повернувшись на рідні землі після відходу монгольських полчищ, Данило Романович застав **згарища й руїни**. Водночас він учергове зіткнувся зі **свавіллям** галицьких бояр. Скориставшись відсутністю князя, вони запросили на престол представника чернігівської династії Ростислава Михайловича, який був зятем угорського короля і тривалий час претендував на Галич. У 1245 р. Данило в **битві під м. Ярослав (нині в Польщі)** на Сяні вщент розгромив Ростислава разом з військом його союзників – угорців і поляків та дружинами бунтівливого галицького боярства. У результаті було **зламано опір боярської опозиції** та остаточно завершено виснажливу, майже сорокарічну боротьбу за спадщину Романа Мстиславича. Водночас Ярославська битва на століття **зупинила експансію** Угорщини та Польщі на українські землі.

Зміцнення Галицько-Волинської держави занепокоїло монгольського хана. Особливо те, що Данило тривалий час вперто ігнорував Золоту Орду та, на відміну від північно-східних князів, не їхав до резиденції Батия за ярликом на княжіння. І лише у 1245 р. після ординського наказу «дай Галич» він, щоб уберегти династичні володіння від повторного ворожого плюндрування, змушений був відправитися до монгольської столиці Сараю і там визнати васальну **залежність від Золотої Орди** (1246).

На відміну від інших земель колишньої Руської держави з центром у Києві, якихось чітко визначених форм підпорядкування Орді Галицько-Волинське князівство в той час не мало. Данило змушений був періодично надавати монголам допоміжні **військові підрозділи** в їхніх походах на Польщу, Литву, Угорщину, інколи сплачувати **річну данину**, віддавати певні **ознаки шани ханові**, який був суддею у міжкнязівських суперечках. Натомість українська держава фактично зберігала **незалежність** у внутрішній і зовнішній політиці. Разом з тим, Золота Орда уважно стежила, щоб ця незалежність не набрала небажаних для неї масштабів.

Після свого відвідання Орди Данило не відмовився від намірів будь-що позбутися монгольської опіки. Формальне визнання залежності від хана давало йому можливість виграти час для збирання сил і підготовки вирішального удару по золотоординцях. Із подвоєною енергією він береться за **відбудову держави**.

Її столицю було перенесено зі зруйнованого Галича до м. Холм (*нині у Польщі*), де звели фортифікаційні споруди, церкви, заклали гарний парк. Водночас велось *будівництво*, насамперед оборонне, в інших містах. Саме в ці часи споруджено перші муровані фортеці та потужні замки у містах Берестя (*нині – м. Брест у Білорусі*), Кам'янець-Подільський (*нині – Хмельницької обл.*), Хотин (*нині – Чернівецької обл.*), Білгород-Дністровський (*нині – Одеської обл.*) тощо. З ініціативи Данила зміцнено Карпатську оборонну систему, що закривала шлях уграм у Галицько-Волинське князівство. До 1256 р. він заклав м. Львів, яке назвав на честь свого сина Лева. Загалом згідно з літописом за його правління було засновано близько 70 міст, в яких розвивали *ремесла та промисли*, будували пишні будівлі, храми. Щоб підняти економіку держави, Данило Романович запрошував до міст ремісників та купців із сусідніх країн, налагоджував внутрішню і зовнішню *торгівлю*, сприяв розвитку соляних промислів. Йому вдалося захистити від надмірних поборів селян, котрі були надійною опорою князя. З них він утворив важку озброєну піхоту, що замінила боярські дружини.

Прагнучи звільнити українські землі від монгольського ярма, Данило Галицький значну увагу приділяв *ідеї створення міжнародної антиординської коаліції*. З цією метою він налагодив союзницькі відносини з Польщею, Угорщиною, Володимиро-Суздальським князівством, зміцнив їх *династичними шлюбами*. Зокрема, один його син – Лев – одружився з дочкою угорського короля Бели IV Констанцією, другий – Роман – з племінницею австрійського герцога Фрідріха II Гертрудою, спадкоємицею австрійського престолу (*щоправда, намагання Данила утвердити сина на володіння його дружини зазнали невдачі*), доньки вийшли за мазовецького князя Земовита та володимиро-суздальського князя Андрія Ярославича. Однак до очікуваних наслідків ці зовнішньополітичні кроки галицько-волинського князя не призвели. *Захід* не мав наміру серйозно долучатися до збройної боротьби проти ворога, тим більше споряджати військові експедиції у далекі східні степи. Що ж до володимиро-суздальського князя, то він, після того, як у 1252 р. Золота Орда завдала спустошливого превентивного удару по його володіннях, втратив свій престол і втік до Швеції, а звідти – в Данію.

Ще одною спробою князя Данила знайти собі спільників у боротьбі проти золотоординської залежності були його *зносини з Папою Римським Інокентієм IV*, який мав значний вплив на європейські країни. Головним змістом їхнього листування були питання *протимонгольської допомоги* і церковного об'єднання. Данило Романович погоджувався передати свої володіння під церковну юрисдикцію Риму, але за умови організації хрестових походів проти Золотої Орди. Папа ж виступав з ідеєю не активної боротьби, а лише формування оборонного фронту для захисту Західної Європи від монгольських набігів. Ці *розбіжності* призвели до того, що коли у 1247 р. Інокентій IV через свого посланця передав Данилові королівську корону, то останній відмовився від неї, мотивуючи тим, що без гарантій західної допомоги цей крок може спровокувати агресію монголів. До того ж *ідею церковного об'єднання* не сприйняла православна ієрархія. Зокрема, сподвижник Данила Галицького

Кирило, якого він призначив у 1246 р. митрополитом Русі, навіть розірвав відносини з князем і подався на північ до *Александра Невського*. Останній був противником унії і, на відміну від свого брата – вже згадуваного владимиро-суздальського князя Андрея Ярославича, – не тільки строго виконував умови принизливого ярлика на князювання від Батия, а й «наводив» монгольські війська на непокірливі руські князівства, жорстоко придушував виступи проти Золотої Орди. Так, підпорядкувавши Новгород золотоординській владі, він наказав виколоти очі тим новгородцям, які відмовилися їй коритися.

У 1253 р. Данило Галицький остаточно вирішив розпочати активну боротьбу з монгольськими ордами на Правобережжі. Водночас Папа Римський виступив з *проектом організації хрестового походу* проти Золотої Орди і створення коаліції Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та померанських князівств. Сподіваючись отримати допомогу від Заходу, галицько-волинський князь погодився на своє *коронування* та об'єднання церков. Місцем коронації став Дорогичин на Підляшші, де грудневого дня 1253 р. перебував Данило Романович під час одного з воєнних походів проти неспокійних північних сусідів Галицько-Волинської держави – балтійського плем'я ятвягів. Що ж до *питання унії*, то Папу Римського було визнано верховним пастирем руської церкви, але водночас підтверджено непорушність східного обряду і церковних прав.

Коронування Данила Романовича і надання Галицько-Волинському князівству статусу королівства істотно піднесло авторитет української держави серед європейських народів. Однак *сподівання, що католицька Європа допоможе, не справдилося*. Тому Данило розірвав угоду про унію і вирішив *власними силами* воювати проти монголів. Насамперед він зайнявся зміцненням свого війська та рубежів держави. З цією метою здійснив кілька *походів* на племена ятвягів, що нападали на прикордонні землі Волині, здобув у литовського князя Міндовга міста у Білій Русі, які передав в управління синові Роману (у 1256 р. *Роман загинув, захищаючи згадані території від литовців*), ще раніше *підкорив* Люблінську землю.

В 1254 р. було укладено *військовий союз* Данила з Міндовгом проти Золотої Орди, скріплений династичним *шлюбом* королевича Шварна з литовською княжною. Протягом 1254–1255 рр. військо Романовичів здобуло міста, завойовані монголами у т. зв. *Болохівській землі* (у районі річок *Південний Буг, Случ і Тетерева*). А коли загони золотоординського представника на Правобережжі *хана Куремси* перейшли в контрнаступ, то були *розгромлені* під Володимиром і Луцьком. Подальший намір короля Данила рушити на Подніпров'я та визволити Київ не був реалізований через віроломність литовців.

Особливо ускладнилася ситуація в українському королівстві, коли Куремсу в 1258 р. замінив енергійний *восначальник Бурундай*. Романовичам довелося допомагати монголам у їхньому поході на Польщу й Литву і тим розірвати з останніми союзницькі відносини. А в 1259 р. вони під тиском величезного ординського війська були змушені *зруйнувати укріплення* найбільших фортець: Володимира, Кременця, Луцька, Львова. Лише Холм не скорився і зберіг свої фортифікації.

В останні роки свого життя король Данило Галицький знову повернувся до ідеї створення антиординської коаліції, докладаючи для її реалізації чималих зусиль. Однак вони, як і раніше, *не увінчалися успіхом*. Невдачі лягли на нього важким тягарем, підірвали здоров'я, адже руйнувалися його *плани* опанувати Східну Україну та Київ і визволитися від монгольського ярма. У 1264 р. Данило Романович *помер* і був похований у своєму улюбленому Холмі. Так згасло життя визначного правителя, дипломата і полководця, який багато зробив для економічного й культурного піднесення країни, провадив активну зовнішню політику, був єдиним серед руських правителів XIII ст., кому неодноразово вдавалося перемагати монгольські орди.

Заслуга короля Данила, котрий сприймав себе правителем усієї Русі з Києвом у т. ч., полягала насамперед у тому, що він *зумів* в умовах складного зовнішнього оточення, монгольської навали перетворити Галицько-Волинське князівство, яке після його коронування стало Королівством Руським, у міцну й велику загальноукраїнську державу. Вона була визнана Папою Римським, європейськими правителями, монголами. З нею рахувалися на Заході й на Сході.

3. РУСЬКА ДЕРЖАВА В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIV СТ.

Після смерті Данила Романовича Руська держава, незважаючи на деяку внутрішню децентралізацію в останній третині XIII ст., залишалася єдиною майже століття.

ВНУТРІШНЯ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ

З самого початку її формально очолював **Василько Романович** (1264–1269), котрого решта князів шанувала як «отця і господина». Він *княжив* на Волині, а сини Данила – у Галичині: Шварно – у Галичі, Белзі та Холмі, Лев – у Перемишлі та Львові, Мстислав – у Тереховлі та Луцьку.

Наступником Василька Романовича на волинському престолі став його син **Володимир** (1270–1289). Він мало займався зовнішньополітичними справами і залишив по собі пам'ять як *покровитель освіти і культури*. Значні кошти віддавав на спорудження храмів, міст, замків. Найбільше любив читати і переписувати книжки та рукописи. Характеризуючи Володимира як «...книжника і великого філософа, якого не було перед ним у цілій землі», літописець вихваляв його за людяність, щедрість, лагідність до підлеглих, особливо убогих. Ще за життя Володимир Василькович, котрий не мав власних спадкоємців, передав свої землі двоюрідному братові Мстиславу Даниловичу, а коштовності, посуд, одяг заповів *роздати нужденним*. Зі смертю Володимира (1289) закінчився Галицько-Волинський літопис, тому немає документальних свідчень про останні десятиріччя існування давньоукраїнської держави.

Серед Даниловичів найенергійнішим правителем виявився **Лев** (1264–1301), який намагався продовжити державницьку політику свого батька. Він підтримував тісні *дипломатичні зв'язки* з Чехією, Угорщиною, Литвою, Тевтонським

орденом. Однак, якщо цього потребували національні інтереси, то, не вагаючись, розпочинав проти них збройну боротьбу. Зокрема, Лев Данилович здійснив *походи* на Литву і ятвягів, відвоював в Угорщини частину Закарпаття з Мукачевим (бл. 1280), а у Польщі, де він домагався краківського престолу, – Люблінську землю (бл. 1292). Завдяки останнім надбанням територія Руського королівства стала найбільшою за всю її історію. Водночас Лев змушений був визнати *залежність від Золотої Орди*, яка виявлялася у сплаті данини та участі у зовнішніх походах монголів.

Будучи мужнім воїном і талановитим полководцем, Лев Данилович, однак, виявився *нерозважливим політиком*. Так, у 1267 р. литовський князь Войшелк віддав своє князівство молодшому братові Лева **Шварнові**, одруженому з його сестрою, а сам постригся в ченці. Перед династією Романовичів постала реальна *перспектива* утвердження на литовському великокняжому престолі. Проте Лев, вважаючи подібне спадкування порушенням порядку старшинства, вбив Войшелка, чим викликав велике невдоволення серед литовців. Князування Шварна тривало недовго, і після його смерті (1269) Литовське князівство було назавжди *втрачене* для династії Романовичів. І хто знає, як розвивалися б у подальшому історичні події для України, коли б не цей прикрий інцидент.

Після смерті Шварна **Лев об'єднав** під своєю владою Перемишльську, Холмську, Белзьку, Дорогичинську землі та Галич. А в 1292 р., коли помер його другий брат – **Мстислав**, й Теревовлю та Волинь, яку останній успадкував від Володимира Васильовича. Столицю Галицько-Волинської держави Лев Данилович у 1272 р. переніс до Львова.

ВІДНОВЛЕННЯ ЄДНОСТІ

Отже, на рубежі XIII–XIV ст. знову було відновлено єдність Галицько-Волинської держави. Наступник Лева Даниловича – його син **Юрій I** (1301–1308 (1315)) фігурував як одноосібний правитель з королівським титулом, іменуючи себе «королем Русі та князем Володимирії». Столицею королівства став Володимир. Джерела змальовують правління Юрія Львовича як *добу розквіту*, спокою та економічного добробуту країни. Скориставшись деяким послабленням Золотої Орди, яку в той період роздирали внутрішні міжусобиці та чвари, він зумів на деякий час пересунути південні кордони своїх володінь аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу. Високим був міжнародний авторитет Руського королівства, який не похитнувся навіть тоді, коли схильний до *компромісів* Юрій I поступився зміцнілій Польській державі Люблінською землею (1302). Свідчення цього – утворення в 1303 р. окремої *Галицької митрополії*, оскільки київський митрополит у 1299 р. переніс свою резиденцію на північ, до Володимира-на-Клязьмі. Галицька митрополія безпосередньо підпорядковувалася Вселенському патріарху в Константинополі й допомагала захищати політичну незалежність українських земель.

Після смерті Юрія I галицько-волинська спадщина перейшла до його синів **Андрія** і **Лева** (1308 (1315)–1323). Вони правили спільно і, підтверджуючи спадкоємність традицій Руської держави з центром у Києві, титулувалися «князями всієї Русі». Українські володарі сприяли зовнішній *торгівлі*,

насамперед між руськими і польськими купцями, домагалися забезпечення торгових відносин з Балтикою. Налагодивши союзні зв'язки з польським королем Владиславом Локетком і Тевтонським орденом, намагалися послабити залежність від Золотої Орди, а також протидіяти Литві, натиск якої на північні окраїни держави ставав щораз відчутнішим. Проте запобігти **територіальним втратам** не вдалося – Дорогичинська та Берестейська землі відійшли до Литовського князівства.

Активною була **боротьба проти ординців**, в якій провідну роль відігравали князі Андрій і Лев. Так, у листі до Папи Римського польський король називав їх «...непоборним щитом проти жорстокого племені татар». Ймовірно, в одному з військових походів проти монгольських нападників брати загинули. Оскільки жоден з них не мав синів, то з їхньою смертю у 1323 р. династія, яку започаткував князь Роман Мстиславич, припинилася.

ПОСТУПОВИЙ ЗАНЕПАД

З припиненням династії Романовичів Руське королівство поступово занепадало. Знову посилювалися політичні впливи галицького боярства, яке протидіяло встановленню міцної влади. Зростало **втручання у внутрішні справи** іноземних країн, насамперед Польщі, Угорщини та Литви, які, подолавши міжусобну анархію, стали сильними централізованими державами. Як наслідок, руський престол певний час залишався вакантним. Лише в 1325 р. внаслідок **компромісу** між місцевими боярами і правителями згаданих країн останнім, як виявилось, самостійним володарем Руської держави було обрано 14-річного княжича Болеслава, сина мазовецького князя Тройдена та Марії, сестри попередніх правителів Андрія і Лева.

Новий правитель прийняв православ'я та ім'я **Юрія II Болеслава** (1325–1340) і почав титулуватися «князем землі Руської, Галицької і Володимирської». Він виявився активним поборником **зміцнення своїх володінь**. Певний час, незважаючи на напівпольське походження, він воював із Польщею за раніше захоплені нею українські землі. Проте його зусилля були безуспішними й призвели лише до створення антиукраїнського польсько-угорського союзу. В пошуках міжнародної підтримки Юрій II намагався налагодити **добросусідські відносини** з Тевтонським орденом, Ордою та Литовським князівством. Він одружився з дочкою великого литовського князя Гедиміна Євфимією, а свою дочку видав заміж за іншого литовського князя, сина Гедиміна, Любарта, й, маючи власних синів, оголосив, що після його смерті той стане спадкоємцем «у Володимирі, Луцьку й усій Волинській землі».

У **внутрішній політиці** Юрій II Болеслав продовжив лінію своїх попередників на підтримку міст, намагаючись зміцнити особисту владу та обмежити боярські впливи. Такий курс, однак, не імпував боярській опозиції. Вона звинуватила правителя у протегуванні чужинцям, котрі, як правило, зосереджувалися у містах, і бажанні запровадити католицизм. **Протистояння** між боярами і Юрієм II, яке, очевидно, не обійшлося без польських впливів, завершилося трагічною смертю останнього. Внаслідок **боярської змови** у 1340 р. його отруїли на бенкеті у Володимирі. Одночасно у великих містах почалися

виступи проти його прихильників Юрія II Болеслава та іноземних купців. Загибель князя стала переломним моментом в історії Руського королівства. З цього часу почалася тривала боротьба між її зміцнілими сусідами – Польщею, Угорщиною і Литвою – за українські землі.

Позбувшись осоружного їм правителя, бояри, побоюючись вторгнення поляків, проголосили руським князем сина Гедиміна **Любарта-Дмитра** (1340–1349), який прийняв віру, мову та звичаї місцевого населення і, як зазначено вище, був одружений з дочкою Юрія II Болеслава. Проте **влада** нового правителя над Галичиною була номінальною і фактично поширювалася лише на територію Волині. Галицькою землею управляла група бояр, на чолі якої стояв **Дмитро Дедько**, що прийняв титул «старости й управителя Руської землі».

Перебіг подій на руських землях викликав невдоволення **Польщі**, яка, заручившись підтримкою Ватикану та уклавши союз з Угорщиною, у 1340 р. під приводом захисту католиків **вдерлася в Галичину**. На якийсь час польський король Казимир III опанував значну частину краю і навіть захопив та пограбував Львів. Але галичани, очолювані Дмитром Дедьком, закликали на допомогу монголів і спільними зусиллями вибили нападників зі своєї землі.

Восени 1349 р. Польща, попередньо домовившись із Ордою, здійснила **новий похід проти Руського королівства**. Було захоплено Львів, Володимир, Белз, Берестя та інші міста. До 1352 р. князь Любарт зумів повернути під свою владу Волинь, але Галичина залишалася у поляків. За **литовсько-польським перемир'ям** у 1366 р. до Польщі також відійшли Холмська і Белзька землі.

Після смерті польського короля Казимира в 1370 р. Галичина опинилася під владою Угорщини. Причому в 1372–1378 і 1385–1387 рр. тут правив як васал угорського короля онімечений князь із Сілезії **Володислав Опольський**. Він **прагнув** незалежності від Угорського королівства і навіть почав карбувати у Львові **монету** з гербом Галичини і власним ім'ям. Водночас Володислав **нехтував місцевим населенням**, оточуючи себе чужинцями, протегував католицькій церкві.

У 1387 р., за короля Ягайла, **Галичина і Холмщина** остаточно були **приєднані до Польської держави**, спочатку на правах автономної області – Королівство Русі, а потім, з середини XV ст., – звичайної польської провінції. Належні раніше до Галицько-Волинського князівства **землі між Дністром і Прутом**, у т. ч. територія сучасної Буковини, опинилися **у складі Молдавського князівства**, яке сформувалося саме в той час. **Закарпаття** стало частиною **Угорського королівства**. Решта земель – Волинь, Поділля, Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина – поступово зосередилася у складі **Великого князівства Литовського**.

Отже, в середині XIV ст. **Руська держава** перестала існувати. Серед **причин її занепаду** були: монгольське панування, деструктивна політика боярської олігархії, припинення княжої династії, агресія з боку Польщі, Угорщини, Литви.

Значення цієї, на думку історика С. Томашівського, «першої чисто української політичної організації» полягає в тому, що вона після занепаду

Києва на століття *продовжила державницькі традиції* Русі й стала головним політичним центром для українських земель. Руське королівство, яке в часи свого найбільшого піднесення охоплювало 90% залюднених просторів України, *зберегло* від передчасного завоювання та асиміляції український етнос, що формувався, сприяло його консолідації, зміцненню та усвідомленню власної самобутності. Водночас воно *сприяло* поширенню на українських теренах передових надбань західноєвропейської культури, а відповідно й подоланню односторонньої орієнтації на Візантію, унеможливило, на відміну від Влади-миро-Суздальського князівства, утвердження ординських впливів.

4. КУЛЬТУРА РУСІ-УКРАЇНИ КНЯЖОЇ ДОБИ (IX – ПЕРША ПОЛОВИНА XIV СТ.)

Успіхи слов'ян у розвитку господарства, їхнє об'єднання в єдиній державі, героїчна боротьба за незалежність сприяли розвиткові матеріальної і духовної культури. До матеріальної культури відносять знаряддя праці, житло, одяг, а також трудовий досвід людей; до духовної – освіту, науку, мистецтво.

ОСВІТА ТА НАУКА

Русь мала свою **писемність** ще до прийняття християнства. Пізніше була прийнята слов'янська абетка, котру склали болгарські просвітники Кирило і Мефодій. Після хрещення Русі-України почала активно розвиватися **освіта**. Першу *школу* в Києві заснував князь Володимир. Діти бояр і вельмож там вчилися читати і писати, оволодівали грецькою мовою.

Особливого піднесення освіта зазнала при Ярославі Мудрому. Він зібрав величезну на той час **бібліотеку**, залучав до шкіл здібних дітей не лише князів та духовенства, а й простих міщан.

Розвиток **науки** відбувався передусім під впливом Візантії, що, з одного боку, відкривало доступ до наукових творів грецьких та римських учених, а з іншого – пригнічувало розвиток власної наукової думки. З перекладених книг черпали наукові знання про природу, географію, філософію. Були в Україні й свої **філософи**, а саме митрополит Клим Смолятич та волинський князь Володимир Василькович. Знання в галузі **математики** зводилися до простих чотирьох дій над числами, дробів та нарахування відсотків. Відомості про **медицину** обмежувалися практичними потребами. Першими лікарями були ворожбити і знахарі. Згодом лікарські знання значно поглибилися. Серед медиків руського походження другої половини XI ст. згадуються в літописах Дем'ян Пресвітер і Агапіт Лічець, який умів робити хірургічні операції.

ЛІТОПИСАННЯ ТА ЛІТЕРАТУРА

Високого рівня в Русі-Україні досягло **літописання**. Воно базувалося на різних джерелах: оповіданнях, народних переказах, житті святих, іноземних хроніках. Перший відомий нині літопис написаний за часів Ярослава Мудрого (1039). Історичні записи вели чернець Печерського монастиря Никон Великий (бл. 1069–1073), ігумен Видубецького монастиря Сильвестер, волинський княжий

літописець Василь. Монах-літописець Нестор бл. 1112 р. упорядкував *«Повість временних літ»*, де йшлося «...звідки пішла Руська земля і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала». Видатними пам'ятками того часу є також Київський і Галицько-Волинський літописи, «Повчання» Володимира Мономаха своїм дітям, **церковні твори** митрополита Іларіона, «Житіє Феодосія Печерського», «Ходіння» Данила Паломника в Єрусалим, Києво-Печерський патерик та ін.

Поряд з літописами та церковними творами значне місце посідала й перекладна **світська література**. Серед її зразків можна відзначити «Моління Данила Заточника», збірник політичних життєвих порад та афоризмів, написаний у XII–XIII ст.

Знайшло **відображення в літературних творах** того часу й суспільне життя Русі-України. Їхні автори з боєм розповідали про князівські чвари й ворожі напади, про горе, якого країна зазнавала від ворогів, засуджували князівські міжусобиці, змальовували картину героїчної боротьби з іноземними загарбниками, закликали до об'єднання. Значна кількість літературних пам'яток того часу загинула.

Найвидатнішим твором поетичної творчості другої половини XII ст. є *«Слово о полку Ігоревім»*. Його сюжетом стала історія невдалого походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців у 1185 р. Уся поема прийнята заклик до об'єднання Русі проти зовнішніх ворогів.

Поширення набула **усна народна творчість** – казки, пісні, билини, легенди, в яких народ відобразив найважливіші історичні події та явища, прославляв захисників Вітчизни. Значною мірою завдяки усній народній творчості образи минулого дійшли до наших днів.

ОБРАЗОТВОРЧЕ ТА МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО

Серед різних галузей **образотворчого мистецтва** в Русі-Україні високого рівня досягло мистецтво оформлення рукописної книги. Збереглося чимало пам'яток малярства, зокрема ікони «Борис і Гліб», «Свенська Богоматір». Славилася ювелірне ремесло, керамічне, зокрема виготовлення декоративних плиток для оформлення інтер'єрів, різьба на кістках тощо. Відоме мистецтво київських ювелірів – майстрів тонкої обробки дорогоцінних металів. У техніці художнього ремесла широко застосовували відомі здавна гравірування, карбування, інкрустацію, тонке металеве литво, філігрань, чернь, скань, емаль та ін.

Розвивалося **музичне мистецтво**. Музику записували нотними знаками. Серед музичних інструментів були відомі труби, дудки, сопілки, флейти, гуслі, бубни тощо. При князівських палацах створювали музичні ансамблі, а при церквах – хори.

РЕМІСНИЦТВО І ЗОДЧЕСТВО

Русь славилася вмілими ремісниками. Було відомо близько 60 **ремісничих професій**. Важливими галузями ремесла були металургія, ливарна справа, обробка заліза. Застосовувалась спеціалізація ковальської справи. Розвивалися гончарство, склоробне виробництво, обробка дерева, краєцтво, шевство тощо. Виготовляли знаряддя праці, вироби для домашнього

вжитку, зброю, військову амуніцію, дорогоцінні речі. Вагоме місце посідало будівництво кораблів – невеликих суден із веслами й вітрилами, на яких могло вміститися до 100 осіб.

Давньоруські **зодчі** талановито зводили складні дерев'яні й кам'яні споруди, що вражали розмірами, пропорційністю та красою внутрішнього оздоблення. Символами розквіту Русі стали Софійський собор, Золоті ворота, Успенський собор, Десятинна церква у Києві, чудові храми й палаци в Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі та багатьох інших містах. Відомими культовими спорудами були ансамблі Михайлівського Золотоверхого собору, Видубецького монастиря. Будови прикрашали різьбою по дереву й кості, настінною мозаїкою, фресками, різьбленими кам'яними деталями, іконами.

Відомим зодчим був Петро Милоніг, який збудував у Києві кам'яну підпорну стіну під тією горою, котру розмивали води Дніпра. Це була складна інженерна споруда.

Отже, незважаючи на феодальну роздробленість і монгольську навалу, всі сфери культури українських земель, маючи місцеві особливості, розвивались у тісному взаємозв'язку.

ЛЕКЦІЯ IV

УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ

I. ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА

У XIV ст. історичні події розвивалися у вкрай несприятливому для Русі-України напрямі: вона була ослаблена золотоординським пануванням; припинилася галицько-волинська князівська династія; посилилися агресивні сусіди, насамперед Польща, Угорщина, Литва. Як наслідок, від середини XIV ст. українські землі підпали під владу кількох країн. Зокрема, в 1349 р. Польща захопила Галичину. Протягом 1370–1387 рр. Галичиною володіла Угорщина, а в 1387 р., за короля Ягайла, Галичину та Холмщину остаточно приєднано до Польщі. Молдавське князівство захопило Буковину, а Угорщина – Закарпаття.

УТВЕРДЖЕННЯ ЛИТВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Ослабленням Русі-України скористалося й **Литовське князівство**. Оточене непрохідними для кінноти лісами і болотами, воно було недосяжним для монгольських орд. У запеклій **боротьбі** з німецькими хрестоносцями, що насувалися з півночі, розрізнені язичницькі литовські племена об'єдналися у сильну державу під керівництвом князя Міндовга. Вже в першій половині XIV ст. литовці захопили половину Білорусі. У 30-х рр. XIV ст. вони почали **завойовувати** українські землі: Дорогичинську, Берестейську, Турово-Пинську, Прип'ятьську. У 1340 р. литовський князь Любарт-Дмитро став правителем Руського королівства, але в 1349 р. втратив Галичину, залишивши за собою лише Волинь.

У 50-х рр. XIV ст., з ослабленням Золотої Орди, розпочався наступ Литви на Подніпров'я. Його очолив старший брат Любарта-Дмитра великий князь литовський **Ольгерд Гедимінович** (1345–1377), який рішуче проголосив, що

«вся Русь просто повинна належати литовцям». У 1355–1356 рр. він захопив Чернігово-Сіверщину, а в 1362 р., розгромивши за допомогою українців на р. **Сині Води** (нині – р. Синюха, ліва притока Південного Бугу, на території Кіровоградщини) монгольське військо, остаточно приєднав до Литовської держави Київщину, Поділля і Переяславщину. В 1377 р., після тривалої боротьби Ольгерда з Польщею, до Литви ввійшли Берестейський, Володимирський і Луцький уділи. Підпорядкувавши собі приблизно половину земель Русі, Велике князівство Литовське стало найбільшим в Європі. Столицею держави та резиденцією великих князів було м. Вільно (Вільнюс).

В історіографії склалися різні погляди на **характер литовської експансії**, природу та сутність держави. Зокрема, російська історична школа, відображаючи власні національні інтереси, розглядала литовську присутність на українських землях як вияв «колоніального загарбання» та «національного поневолення». Більшість українських істориків – як давніших, так і сучасних, – які відстоювали й відстоюють національні інтереси українського народу, трактує литовців як **визволителів** колишніх українських князівств з-під Золотої Орди, що набагато порівняно з Московським князівством скоротило монгольське панування на наших землях.

Утвердження литовського правління на теренах ослабленої Русі-України відбувалося практично без опору з боку місцевого населення. Це було зумовлено тим, що литовські князі, діючи за принципом «**захоплюючи, звільняємо**» (українські землі від золотоординців), виявляли незмінну повагу до тутешніх звичаїв, проголошуючи: «Ми старини не рушаємо, а новини не вводимо». Перебуваючи на значно нижчому рівні суспільно-політичного і культурного розвитку порівняно з людністю приєднаних територій, **литовці потрапляли під вплив** її державних і громадських форм, релігії, побуту, писемності. Руська (українська й білоруська) мова стала державною у Литовському князівстві, нею велося діловодство, писали літературні твори. Основою Литовських статутів (1529, 1566, 1588 рр.) – кодексів середньовічного права Великого князівства Литовського, як засвідчує історико-правова наука, були звичаєві та писані норми українського права, тобто «Руської правди» та звичаєвого права, які побутували у традиціях українського народу за доби Русі. **Православна церква** у Литовській державі також зберігала міцні позиції, зокрема великий князь Ольгерд та 10 з 12 його синів були православними. Українські землі на перших порах мали статус **удільних князівств**, очолюваних князями – членами литовського великокнязівського роду. Українська знать, зберігаючи свої володіння, отримала право обіймати найвищі адміністративні посади, і тому відчувала себе співгосподарем у Литовській державі. Офіційний титул литовського князя розпочинався словами: «Великий князь Литовський і Руський». Відповідно й державу чимало істориків визначають як Литовсько-Руську.

Велике князівство Литовське, складаючись на 90% з українських і білоруських земель, певною мірою нагадувало Русь. Майже до кінця XIV ст. воно було **своєрідною федерацією** напівнезалежних земель, рівноправними суб'єктами якої виступали Київщина, Чернігово-Сіверщина, Волинь та Поділля. Проте

руська *династія* Рюриковичів поступилася литовським Гедиміновичам: київським і чернігово-сіверським удільними князями стали сини Ольгерда Володимир і Дмитро-Корибут; на Волині княжив молодший брат великого князя Любарт, а після нього – Любартів син Федір; на Поділлі правили племінники Ольгерда – князі Коріатовичі.

Проте за одне-два покоління за виглядом, мовою та поведінкою литовські правителі настільки пристосувалися до місцевих звичаїв України та Білорусі, що нагадували своїх попередників – Рюриковичів. Вони розглядали свої завоювання як місію «*збирання земель Русі*» й користувалися цим приводом задовго до того, як його запозичила Москва – міцніючий суперник литовців у змаганнях за київську спадщину. Саме тому М. Грушевський доводив, що Велике князівство Литовське зберегло традиції Русі більшою мірою, ніж Московія.

КРЕВСЬКА УНІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Після Ольгерда внаслідок міжусобної боротьби до влади прийшов його молодший син **Ягайло** (1377–1392). З самого початку він зіткнувся з низкою *проблем*, які постали перед Великим князівством Литовським: внутрішньою нестабільністю в державі, викликану значною мірою порушенням ним принципу родового старшинства в успадкуванні великокнязівського престолу; виснаженням державного організму внаслідок широкомасштабної експансії на сході; посиленням агресивних сусідів – Тевтонського ордену та Московського князівства.

У такій ситуації Ягайло змушений був шукати зовнішньої підтримки. У 1385 р. він погодився на пропозицію Польщі, яка мріяла про українські та білоруські землі, захоплені Литвою, і уклав з нею у замку Крево, неподалік Вільно, унію. **Кревська унія** передбачала: 1) об'єднання Польщі та Литви в єдину державу шляхом шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя Ягайла; 2) обрання польським королем Ягайла, який прийняв ім'я Владислава II та одночасно залишався великим князем литовським; 3) перехід у католицтво язичницького населення Литви.

Кревська унія створила реальні передумови для *боротьби з зовнішньою загрозою*. Водночас вона викликала небезпеку польської експансії на територію Великого князівства Литовського. Проте останнє залишалось достатньо могутнім і життєдіяльним, а литовська знать – надто впевненою в своїх силах, щоб дозволити Польщі поглинути себе. Реалізація умов унії, спроби ліквідувати державний *суверенітет Литви* і перетворити залежні від неї землі Русі на об'єкт феодалної колонізації польською елітою, котрій належала провідна роль у новому утворенні, відразу ж викликали сильну протидію. Як підсумок, протягом майже двох століть після укладення Кревської унії зберігалася державна окремішність Литви та Польщі, які, незважаючи на *спільного володаря*, залишалися двома самостійними політичними організаціями.

З самого початку литовська й українська опозиція полякам згуртувалася навколо талановитого й честолюбного двоюрідного брата Ягайла **князя Витовта** (1392–1430), котрий за Островською угодою (1392) змусив короля визнати його фактичну владу над Великим князівством Литовським. Водночас, намагаючись зміцнити внутрішньополітичну єдність всередині країни, Витовт

рішуче проводив курс на її *централізацію*, обмежуючи тим самим автономію українських земель. Протягом 1392–1394 рр. він силою зброї змістив тих князів, що перестали йому коритися, і ліквідував на території України Волинське, Новгород-Сіверське, Київське та Подільське удільні князівства, перетворивши їх на провінції Литви. Ними стали правити не вічно бунтівливі удільні князі, а великокнязівські намісники, переважно з бояр, що беззаперечно здійснювали волю великого князя.

Ще більше зміцнив своє становище Витовт після блискучої перемоги над Тевтонським орденом у **Грюнвальдській битві** в 1410 р., де поряд із литовськими, білоруськими та польськими військами брали участь й українські полки. Збройній експансії Тевтонського ордену на слов'янські землі було покладено край. Наслідком цього стало укладення **Городельської унії** (1413), яка, фактично заперечуючи положення Кревської унії, підтверджувала *існування Великого князівства Литовського* як окремої незалежної держави. Разом з тим, визнавалася *політична зверхність польського короля*, з яким мали погоджувати кандидатури на великокнязівський престол після смерті Витовта. Важливим положенням унії було *зрівняння у правах* і привілеях польської та литовської шляхти католицького віросповідання. На православну шляхту це положення не поширювалося, обмежуючи цим її участь у державному управлінні. Така нерівноправність вела до розколу між православними і католиками на українських землях.

БОРОТЬБА ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ АУТОНОМІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У 1430 р. після смерті Витовта великим князем литовським став молодший брат Ягайла **Свидригайло**, підтриманий частиною литовських магнатів та українським боярством. Почалася *запекла сутичка* між прихильниками литовсько-польської унії та її противниками. У цьому конфлікті найактивніше проти Польщі виступали українці. Однак бездарність Свидригайла, його нерішучість і невизначеність дали змогу перемогти полякам та їхнім литовським однодумцям. Щоб *утихомирити країну*, православну знать було зрівняно в майнових і особистих правах із католицькою. У 1432 р. Свидригайло втратив великокнязівський престол на користь молодшого брата Витовта – Сигізмунда (Жигмонта) Кейстутовича, а в 1435 р. його військо було остаточно розгромлене новим правителем у битві під Вількомиром (*нині – м. Укмерге, Литва*). За підтримку своєї кандидатури **Сигізмунд поступився** Польщі Поділлям й територіями на волинському пограниччі. Одночасно він *визнав зверхність* польського короля Ягайла, до якого мало відійти Литовське князівство після його смерті.

Проте прихильники Свидригайла не змирилися з його поразкою. У 1440 р. вони *вбили князя Сигізмунда*, сподіваючись, що їхній покровитель знову посяде великокнязівський престол. Але прорахувалися, бо наступником став 13-річний син Ягайла **Казимир**. У 1445 р., після загибелі польського короля Владислава III – старшого брата Казимира, останнього було обрано новим королем. Одночасно він залишився і великим князем литовським. Отже, відносини між

Польщею й Литвою встановилися на основі *персональної унії* та зберігалися такими до середини XVI ст.

Почуваючись у перші роки свого князювання невпевнено, Казимир, щоб заручитися підтримкою шляхти та магнатів, видав у 1447 р. *загальноземський привілей*, який передбачав розширення феодальних прав і привілеїв: гарантував особисту недоторканість, звільняв від певних державних повинностей, надавав право вотчинного суду, заборонив переходи селян з одного маєтку в інший. Водночас він поновив *удільні князівства* на українських землях: Київське, що охоплювало також Переяславщину, де правителем став син зміщеного Витовтом київського князя Володимира Ольгердовича Олелько (1441–1454), а після смерті останнього – його син Семен Олелькович (1455–1471), та Волинське, що поширювалося і на Східне Поділля, на чолі зі Свидригайлом (1445–1452). У 1458 р. було створено незалежну *Київську митрополію*. Тим самим в Україні фактично відновлювалася ситуація кінця XIV ст., коли на значній її території відродилася державність на засадах васального суверенітету. Проте таке становище тривало недовго і зі зміцненням позицій Казимира українські удільні князівства остаточно ліквідували й перетворили на звичайні провінції.

Скасування автономного статусу українських земель викликало невдоволення та опір серед місцевої еліти. У 1481 р. була організована *князівська змова*, в якій взяли участь князі Іван Гольшанський, Михайло Олелькович і Федір Більський. Змовники мали *намір* захопити великокнязівський престол і передати його Михайлові Олельковичу, братові останнього київського князя, а в разі невдачі перейти під зверхність Московського князівства. Однак змову викрили, керівників – Михайла Олельковича та Івана Гольшанського – стратили і лише Більському вдалося втекти до Москви.

Зазнало також поразки *повстання 1507–1508 рр.* на чолі з князем Михайлом Глинським, якому, незважаючи на підтримку значної частини української та білоруської шляхти, *не вдалося* відновити незалежну українську державу на українських землях, що входили до складу Литви. Після невдачі він перейшов на службу до московського князя. (*Низка сучасних істориків оцінює М. Глинського лише як талановитого авантюриста, якому вдалося перетворити епізод придворної боротьби на подію східноєвропейського масштабу*).

Отже, *українці*, які понад два століття перебували у складі Великого князівства Литовського, мали відносно *сприятливі умови для розвитку*. Водночас, починаючи з прийняття Кревської унії, їхні права поступово обмежували. Насамперед істотно змінилося становище православної знаті. Якщо в перші десятиліття після приєднання до Литви українці й білоруси домінували у суспільно-політичному житті, то тепер їх відтіснили на другий план представники католицького віросповідання. Активнішою стала також політика великих князів, спрямована на ліквідацію залишків автономії українських земель у складі Великого князівства Литовського.

2. ПОЛЬСЬКА ЕКСПАНСІЯ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – СЕРЕДИНІ XVII СТ.

Як відомо, ще в середині XIV ст. Польща захопила Галичину та Холмщину, збільшивши свою територію майже в 1,5 разу. Однак для поляків опанування українських земель було не таким легким, як для литовців. Спочатку вони з обережністю впроваджували зміни серед місцевого населення. За прикладом останніх руських правителів польський король Казимир називав ці землі «Королівством Руським». Поряд з латиною вживалася й руська (українська) мова, у краї і далі ходила своя монета. Однак з часом становище українців дедалі погіршувалося.

ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

До середини XV ст. західноукраїнські землі жили за правом, що базувалося на законах «Руської правди» і старовинних звичаях. Лише в 1434 р. корінним мешканцям накиннули **польські закони**. На завойованих територіях поляки створили три воєводства – Руське, Подільське, Белзьке – та окрему Холмську адміністративну одиницю. Ці воєводства отримали регіональні суди. Упродовж кінця XIV – XVI ст. відбувалися процеси зближення родової знаті з військово-службовим станом, який домігся значних пільг, та їхнього об'єднання в одну панівну верству – **шляхту** (давньонім. «*slacht*» – «*під, порода*»). Вся повнота влади зосередилася в руках місцевої шляхти, а точніше – у законодавчих органах, т. зв. сеймів і сеймиків, участь у яких могли брати тільки дворянство і католицьке духовенство.

Українське боярство тоді було **зрівняне в правах** з польською шляхтою, тобто звільнене від усяких податків, окрім кількатижневої щорічної військової служби у королівському ополченні. Ввійшовши в середовище обласканого королем панства, знать до середини XVII ст. переважно **ополячилася**. Лише дрібне боярство, «ходачкова» шляхта, яка найбільше збереглась у Руському воєводстві, не зрадили свого народу, його мови, віри, звичаїв, традицій.

Основну масу населення західноукраїнського краю становили **селяни**. Їм надавали малими ділянками ріллю чи сіножаті в тимчасове користування, за які вони відробляли своїм інвентарем **панщину**, сплачували грошові чинші (**податки**) та десятки натуральних данин. У 1435 р. селянам **обмежили право** залишати своїх поміщиків – тільки після Різдва свят, а в 1505 р. повністю заборонили будь-які переходи. Для галицького землероба настала понад 400-літня кріпацька неволя. Шляхтич став для свого підлеглого єдиним суддею, паном його життя чи смерті.

Український народ не мирився з підневільним становищем, піднімався на боротьбу з іноземними гнобителями. Першим збройним народним виступом, що потряс феодальну Польщу, було **повстання під проводом Івана Мухи** в 1490–1492 рр. Воно почалося в Коломийському повіті на Покутті й незабаром **охопило** Північну Буковину, Галичину, Західне Поділля. Загін повсталих, який нараховував до 10 тис. осіб, **здобув** Снятин, Коломию, Галич і вирушив на

Львів. Занепокоєний успіхами повстанського війська, польський уряд організував *шляхетське ополчення* Руського воєводства і навіть запросив на допомогу пруських лицарів. Як наслідок, *повстанців було розбито*, а їхнього керівника схоплено і ув'язнено у тюрмі в Кракові, де він незабаром помер від катувань.

ЛЮБЛІНЬСЬКА УНІЯ

Анексувавши західноукраїнські землі, *польська шляхта* на цьому не заспокоїлася. Вона *мріяла* про всю Україну, захоплену *Литвою*. Остання ж із початку XVI ст. опинилася перед наростаючою *небезпекою* ззовні, насамперед з боку Московського князівства та Кримського ханства.

Московія, маючи під своєю зверхністю майже весь Північний Схід та в 1480 р. практично скинувши вікове монгольське панування, сама почала зазіхати на чужі землі. Поширення московської експансії викликало необхідність виправдовувати її. Так постала *доктрина т. зв. «третього Риму»*, мовляв, «...Москва – Третій Рим, а четвертому – не бувати». Її суть полягала в тому, що після падіння Західної Римської імперії в 476 р. і Візантії у 1453 р. Московія нібито мала перебрати на себе месіанську роль «Нового Риму», щоб «об'єднати» всі християнські держави під владою «московського государя». Взявши собі в січні 1493 р. титул «государя всієї Русі», князь московський Іван III проголосив, що всі землі колишньої Русі тепер мають належати Московії.

Відповідно ї діяли *московські правителі*. Вони підтримували сепаратистські тенденції, що мали місце у Великому князівстві Литовському, зокрема князівську змову 1481 р. та повстання князя Михайла Глинського (1507–1508). Як наслідок, Литва втратила сіверські землі. У 1500–1503 рр. тривала литовсько-московська війна. У 1522 р. Москва відібрала у Литви Чернігів і Стародуб.

Проте і в час занепаду Велике князівство Литовське здобувало перемоги. Одна з них – битва з московітами під Оршею (нині – місто в Білорусі) 8 вересня 1514 р., коли 30-тисячна коаліція українських, білоруських, литовських та польських військ під проводом князя Костянтина Острозького виступила проти майже 80-тисячної московської армії. Російський історик С. Соловйов так описував цю грандіозну, як для Європи, битву: «Московіти почали наступ, і довго з обох боків боролися зі змінним успіхом, коли нарешті литовці навмисно почали втікати, підвівши московітів під свої гармати; страшенний залп зім'яв переслідувачів, розладнав їхні лави, що невдовзі передалося й усьому московському війську, яке зазнало жахливої поразки: всі воєводи потрапили в полон, не кажучи вже про величезну кількість убитих ратників; ріка Кропивна (між Оршею і Дубровною) загатилася тілами московітян...». Загалом втрати переможених лише вбитими становили 30 тис. осіб; у полон потрапили 6 воєвод, 37 князів, близько 2000 «дітей боярських» та багато тисяч ратників. Король польський і великий князь литовський Сигізмунд I Старий, щоб виявити найбільшу повагу своєму кращому полководцеві, дозволив князю К. Острозькому як переможцю московітів пройти у Вільно через тріумфальні ворота.

Становище Литовської держави ускладнювалося також появою на півдні нової загрози – **Кримського ханства**, яке у 1449 р. відокремилася від Золотої

Орди, а в 1478 р. визнало себе васалом Туреччини. У 1482 р. за намовою Івана III кримські татари напали на Україну, спаливши Київ. Відтоді кримчаки майже щороку здійснювали *походи на українські землі*, завдаючи тяжких втрат (з 1450 по 1556 р. орди кримських татар вчинили 86 великих грабіжницьких нападів на українські землі).

У середині XVI ст. наростаюча криза у Великому князівстві Литовському досягла критичної межі. В 1549 та 1552 р. воно не змогло протистояти двом великим *вторгненням татар*. У 1558–1583 рр. Литва ув'язла в нову тривалу війну з Московією – т. зв. Лівонську війну. Виснажені величезними військовими витратами й опинившись перед *загрозою московського вторгнення*, литовці звернулися до Польщі за допомогою. Поляки погодилися, але за умови об'єднання в одне політичне ціле Польщі та Литви, яких до цих пір пов'язував спільний монарх.

Навколо питання про нову унію розпочалася гостра й драматична *боротьба*. Проти виступили великі литовські магнати, які погоджувалися на об'єднання тільки за умови існування окремого сенату і сейму Великого князівства Литовського. Проте польський сейм, використовуючи підтримку литовської й української шляхти, що була невдоволеною пануванням великих землевласників у князівстві та намагалася одержати такі самі права, як і польська шляхта, санкціонував акти короля Сигізмунда II Августа про відторгнення від Литви і *приєднання до Польщі українських земель* – Підляшшя, Волині, Брацлавщини і Київщини. Українці схилилися до об'єднання з Польщею також через необхідність пошуку надійного захисту своєї землі, позаяк протидія Великому князівству Литовського спустошливим набігам татарських орд була неефективною.

Тиск шляхти, невдачі Литви у Лівонській війні та прагнення отримати військову допомогу від Польщі в боротьбі проти Московської держави змусили литовських магнатів піти на відновлення переговорів. 1 липня 1569 р. було затверджено окремо польським і литовським сеймами *Люблінську унію*, яка передбачала: 1) об'єднання Польщі й Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту; 2) очолював об'єднану державу монарх, який титулувався королем польським і великим князем литовським, обирався на спільному польсько-литовському сеймі й коронувався в Кракові; 3) спільними для Польщі та Литви були сейм і сенат, запроваджувалася єдина грошова система; 4) Велике князівство Литовське зберігало певну автономію, маючи окремі закони, – Литовський статут, судову систему, військо, уряд і адміністрацію; 5) під юрисдикцію Польщі, у складі якої вже перебували Галичина, Холмщина та Західне Поділля, відходили українські землі, що раніше належали литовцям: Підляшшя (*сьогодні – Білостоцьке, Люблінське та Варшавське воєводства Польщі*), Волинь, Поділля, Брацлавщина (*Східне Поділля*) та Київщина; 6) українську шляхту було зрівняно в правах із польською та литовською; 7) Київське, Волинське і Брацлавське воєводства одержали гарантії непорушності кордонів, права судитися за II Литовським статутом, уживання руської (староукраїнської) мови як єдиної мови суду і адміністрації, дотримання

рівності православної церкви з католицькою, можливість отримувати посади в межах цих воєводств мала тільки місцева осіла шляхта, себто та, яка володіла тут нерухомістю.

Ведучи мову про **позицію української еліти** на Люблінському сеймі, слід зазначити, що її **вимоги** були мінімальними: збереження станових привілеїв та руської мови в офіційному діловодстві, свобода віросповідання. Вона практично не мала можливостей для маневрування. Це був час прогресуючого занепаду Литовської держави, тому шляхта українських земель змушена була шукати **ефективного захисту краю**, зокрема від нападів кримських татар. Потрібно також було **вибирати між Польщею й Московією**. На відміну від самодержавної Москви, Польща була країною з прогресивним державним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами та становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, що не могло не приваблювати українську суспільну еліту. Однак, як засвідчило майбутнє, ці сподівання не виправдалися. Чи не єдиним позитивним наслідком Люблінської унії для України було об'єднання більшості її земель у складі однієї держави – Польщі. (*Решта українських земель перебувала під владою інших іноземних держав: Чернігово-Сіверщина – Московського князівства, а з 1618 р. – Речі Посполитої; Закарпаття – Угорщини, а з 1526 р. – Туреччини та австрійських Габсбургів; Буковина – Молдавського князівства, а з 1514 р. – Туреччини; Берестейщина й Пинщина залишалися у складі Великого князівства Литовського*).

УКРАЇНА В СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Ухвалення Люблінської унії мало для українців фатальні наслідки. Якщо до 1569 р. становище українських і білоруських земель у складі Литви було стерпним, то тепер ситуація докорінно змінилася: розпочався повсюдний **наступ польсько-литовської адміністрації** на права українського населення. Він охоплював насамперед економічну сферу, де уряд новоствореної Речі Посполитої всіляко підтримував магнатів, в руках яких навіть король був маріонеткою. Різко посилювся національний, релігійний і культурний **гніт**. Як свідчила доля Галичини, з переходом українських земель від Литви до Польщі було поставлено під сумнів саме існування українців як окремої етнічної спільноти.

Характеризуючи наслідки Люблінської унії, історикиня Н. Полонська-Василенко зазначала: «З половини XVI ст. становище змінюється. Окремі епізодичні випадки заміняє вже систематично підкреслюване **презирство до українського народу**, для якого вживається термін «хлопи», а з того хлопська мова, хлопська віра... Цю «хлопську» віру... поляки звать «єретицькою», «схизматицькою» і в поняттях українця православна віра ідентифікується з українською народністю».

Згідно з новим **адміністративно-територіальним устроєм**, українські землі, що опинилися у складі Польщі, було поділено на 6 воєводств: Руське (з центром у Львові), Белзьке (Белз), Подільське (Кам'янець), Волинське (Луцьк), Брацлавське (Брацлав), Київське (Київ). У 1635 р. було утворено Чернігівське воєводство з центром у Чернігові. Кожне **воєводство** мало свої сеймики й

направляло своїх депутатів до Варшави на сейм. Спочатку на Київщині, Брацлавщині та Волині зберігалися правочинність Литовського статуту й урядова українська мова, але незабаром вони поступилися загальнодержавному праву та латинській і польській мовам.

Новоприєдані *території відрізнялися* між собою за економічним становищем. Процвітаючими вважали Волинь і Північну Київщину, Південно-Східне Поділля було менше заселене, Лівобережжя – дуже спустошене. На півдні потужними містами були Канів і Черкаси. Переяславщина почала швидко відроджуватися з монгольської руїни в другій половині XV ст., але спустошливі набіги кримських татар знову перетворили цей край у пустелю. Менше потерпала від набігів кочівників Сіверщина. Коли вона була в складі Великого князівства Литовського, на її землях розвивалися сільське господарство, різні промисли.

Наприкінці XVI ст. розпочалася бурхлива **колонізація Східної України**, в т. ч. Лівобережжя, Середньої Полтавщини, земель між Дніпром і Південним Бугом, Сіверщини. Ці простори заселяли вихідці з Волині, Галичини, Холмщини та Поділля. Услід за хліборобами приїжджали *магнати* і тисячі шляхетських наймитів, які захоплювали найбагатші у світі чорноземи. Вони утворювали величезні латифундії, фактично незалежні від польської корони, мали наймане військо, репресивний адміністративний апарат. До середини XVII ст. ці пани впровадили на просторах лівого і правого берегів Дніпра не менш жорстоке **кріпацтво**, ніж на західноукраїнських землях. Масове заселення цих територій обумовлювалося пільгами, «слободами» новоприбулим на 20 і більше років. **Гноблення народу**, тобто збільшення відробіткової ренти, зросло в XVI – на початку XVII ст. в зв'язку з попитом у Західній Європі на український хліб. Було створено жорстку фільваркову систему, що довела панщину до 6 днів на тиждень. Впровадження панщини вільний народ зустрів вороже і за підтримки запорізьких козаків готувався до вирішальної боротьби з ворогом.

Нелегко жилося в Польській державі й **українському міщанству**. Незважаючи на надання містам Магдебурзького права, з нього користалися майже винятково поляки і німці, тоді як самоврядування українських міщан було значно обмежене. У XV–XVII ст. їх витіснили до окремих кварталів, **забороняли** купувати чи будувати будинки в центрі міста, належати до ремісничих цехів. Українці не могли бути обрані чи призначені бургомістрами, здійснювати християнські процесії, навіть дзвонити на похоронах. Між українськими і польськими ремісниками точилася затяжна боротьба, що не раз переростала у криваві бійки. Українці домагалися рівноправної участі в ремісничих цехах.

Отже, з утворенням Речі Посполитої та переходом українських земель під владу Польщі їхнє становище значно погіршилося: посилювалися економічні утиски, обмежувалося політичне життя, занепадали національні традиції й культура.

3. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ І РЕЛІГІЙНИЙ РУХ В УКРАЇНІ

Захоплюючи українські землі й посилюючи кріпосницький гніт, поляки намагалися також змусити український народ зректися рідної мови, культури та церкви, ставили за мету повністю його денаціоналізувати. Така політика мала забезпечити завойовникам безперешкодний доступ до економічних багатств України, підпорядкувати їм політичне та культурне життя українців.

ПОЛОНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗНАТІ

Особливу увагу в своїх колонізаторських планах поляки приділяли **українській знаті**, намагаючись переманити її на свій бік. Цим вони позбавляли українське суспільство його еліти, функції якої полягали у здійсненні політичного керівництва, сприянні розвитку культури та освіти, підтримці православної церкви, формуванні й збереженні національної самобутності. Найшвидше **сполущення** суспільної верхівки розпочалося на західноукраїнських землях, які в XIV ст. ввійшли до складу Польщі. Спільність станових інтересів і прагнення зрівнятися з польським панством не лише формально, а й фактично в умовах відсутності надій на відновлення власної державності вели до винародовлення відомих і заможних українських родів. Як наслідок, у XVI ст. по всій Західній Україні серед шляхетської верхівки український елемент не відігравав ніякої ролі. На національних позиціях залишилися переважно дрібні роди без засобів і значення.

Нового імпульсу полонізації надала Люблінська унія, яка втягнула в цей процес панівну верству більшості українських земель. Економічні інтереси й політичні амбіції, бажання позбутися, як здавалося, провінційності й вирватися на широку арену тодішнього життя спонукали українське панство Волині, Побужжя, Полісся та інших територій інтенсивно **інтегруватися в польське суспільство**, переймати його культуру, мову, віру. Серед них були й такі уславлені роди, як Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чарторийські, Пронські, Ружинські та багато ін. Здавалося, на заваді такому перебігу подій мала б стати православна церква, яка за відсутності власної держави була для українців єдиним інститутом вираження їхньої самобутності. Однак і вона перебувала в стані глибокого занепаду.

До XV ст. **православна церква** у Великому князівстві Литовському відіграла значну роль. Її віросповідання прийняла литовська знать. Усе змінилося у XV ст. Під впливом Польщі великий князь, а з ним і його оточення перейшли до католицизму. Православні вже не могли займати державні посади. Правителі грубо **втручалися в церковні справи**, свавільно призначаючи митрополита, єпископів, інших ієрархів. Світська влада повністю контролювала духовенство. Така практика призвела до того, що православними владиками нерідко ставали аморальні, злочинні, розпусні особи. Ще гірше діялося в низах. Місцева шляхта поводитись зі священниками, як з особистою власністю, призначала їх на свій розсуд, не питаючи дозволу митрополита чи єпископів. Панство **присвоювало маєтки**, власність монастирів та окремих священослу-

жителів. Порядні духівники втікали зі своїх парафій, натомість туди направляли обмежених, часто неписьменних пройдисвітів.

У Польщі ж, навпаки, в XV–XVII ст. відчувалося культурне піднесення. Молоді люди здобували вищу освіту в Краківському університеті та за кордоном. Значний вплив мали реформаторський рух, епоха Відродження. До цього додавалася **діяльність єзуїтів**, які, зосередивши у своїх лавах відданих, добре освічених і розумних членів та заснувавши по всій Речі Посполитій мережу прекрасних колегій, не лише виховували поляків у дусі **войовничого католицизму**, а й привертали до себе обдаровану протестантську й православну молодь. Тоді як польські римо-католики підготували добре вишколених, високоосвічених богословів, українське **православ'я ледве животіло**. У полеміці, як правило, перемагали римо-католики. Відповідно українська знать, що, на думку відомого історика О. Субтельного, була змушена постійно вибирати між відданістю власному народові й традиціям та **асимілюванням у панівне суспільство** та його культуру, дедалі частіше віддавала перевагу останньому. Православ'я ж, а також українська мова та звичаї пов'язувалися насамперед із нижчими верствами.

Посилення польсько-католицької експансії в Україні, процес винародовлення української еліти викликали занепокоєння та опір патріотично налаштованої шляхти, серед заможних кіл міщанства, православного духовенства, селянства, козацтва. Залишилися відданими батьківській вірі та культурі й окремі магнати. Серед останніх найбільше відзначився **князь Костянтин-Василь Острозький**, якого називали «некоронованим королем України», один із найбагатших і наймогутніших магнатів Речі Посполитої. Близько 1576 р. він заснував у своєму маєтку на Волині славнозвісну **Острозьку академію** – першу українську школу вищого рівня, навколо якої згуртувалися найкращі культурно-освітні сили України. При академії діяла **друкарня**, де у 1581 р. з'явилося перше повне видання Біблії слов'янською мовою – т. зв. Острозька Біблія. Князь Острозький також заснував **школи** в Турові, Володимирі, протегував різноманітним українським православним інституціям.

БРАТСТВА

Проте найбільш яскравими виявами і водночас організаційними осередками загальнонародного руху проти польсько-католицької експансії стали **братства** – релігійні та культурно-просвітницькі організації, які **виникли** при церковних парафіях в Україні в XV–XVII ст. Спочатку вони були переважно організаціями міщан, але поступово набули всестанового значення. Братства існували на членські внески братчиків і добровільні пожертви православних шляхтичів, церковників і міщан. Зокрема, шляхтянка Гальшка Гулевичівна подарувала Київському братству свій маєток під школу й шпиталь. На перших порах братства були **релігійно-благодійницького характеру** – опікувалися церквою, влаштовували братські обіди, допомагали бідним і хворим братчикам, організовували шпиталі, надавали своїм членам безпроцентні позички тощо. З часом вони здобули **провідне місце** в релігійному житті, ставши ініціаторами церковних реформ, усуваючи негідних священників, залучаючи до роботи у своїх парафіях талановитих проповідників, поширюючи духовну літературу.

В XVI ст. з посиленням національного гніту на українських землях братства набули значного громадсько-політичного і національно-культурного значення. Вони активніше виступали на *захист прав українського населення* – зверталися зі скаргами на дії польської адміністрації до судів, виряджали посольства до короля тощо. Цим братства сприяли пробудженню в суспільства зацікавлення до громадської діяльності, зміцнювали моральність і національний дух, православну віру, ширили культуру й освіту.

Найдавнішим і найвідомішим було **Львівське братство** при Успенському соборі, засноване близько 1453 р. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. братства діяли в Києві, Луцьку, Острозі (*нині – Рівненської обл.*), Перемишлі, Тернополі та інших містах України. Вони підтримували між собою тісний зв'язок і намагалися *поширити ідеї* на інші регіони, для чого обмінювалися статутами й виряджали до інших міст кращих проповідників. За кількістю членів братства були невеликими й нараховували, як правило, до кількох десятків осіб. Однак діяльність цих невеликих організацій була надзвичайно ефективною. В XVII ст. велику роль у національно-культурному житті України відіграло **Київське братство**, засноване в 1615 р. при Богоявленському монастирі. Воно одразу стало *головним консолідуючим центром* для всієї України. До Київського братства, крім київських міщан і української шляхти, вступило також Запорізьке військо на чолі з Петром Сагайдачним.

Особливу увагу братства приділяли **духовній сфері** життя, слушно вважаючи, що моральному та ідейному чинникам у протиборстві належить вирішальна роль. Братчики усвідомлювали, що без національної інтелігенції годі й думати про забезпечення своїх природних прав. Із кінця XVI ст. братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність. Вони організували **навчальні заклади**, які багато зробили на ниві просвітництва, підтримували книгодрукування, збирали бібліотеки. З появою братських шкіл зріс рівень викладання й поглибився зв'язок освіти з національним життям. Перша **Львівська братська школа**, відкрита наприкінці 1585 р., мала елементи вищої освіти. Школа була всестанового характеру, у ній навчалися діти як заможних, так і бідних батьків, сироти. Про величезну повагу, якою користувався цей заклад, свідчать звернення до нього інших братств із проханнями надати пораду, вирядити вчителів, проповідників, надіслати книги. У 1615 р. на кошти згадуваної Гальшки Гулевичівни відкрилася **братська школа у Києві**. Архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила визнавав надзвичайно високий авторитет братської школи і після свого вступу до братства та відкриття школи при Києво-Печерській лаврі у 1632 р. об'єднав їх у **Київську колегію** – пізнішу Києво-Могилянську академію. На початку XVII ст. численні братські школи існували по всій Україні.

Іншою важливою сферою діяльності Львівського братства, як і деяких інших братств, було **книгодрукування**. Коли до Львова приїхав **Іван Федорович** (Федоров) – друкар, якого вигнали з Москви за спроби використати свою, як там вважали, «блюзнірську» нову техніку книгодрукарства, – братство матеріально допомогло йому заснувати у 1573 р. **друкарню**. Вона стала першою

на українських землях. Згодом, коли кредитори почали погрожувати Федоровичу, що відберуть у нього друкарню, її викупило Львівське братство, перетворивши місто на центр православного книгодрукування.

Свою подвижницькою діяльністю братства спричинилися до **національно-культурного відродження** України наприкінці XVI ст. Вони зміцнили українське суспільство, яке могло спертися на мережу шкіл, друкарень, освічених людей. Водночас братський рух мав і **низку недоліків**: відсутність стабільних організаційних форм та узгоджених дій між окремими братствами, фінансові проблеми, постійне втручання у внутрішні справи церкви, чому різко противилися православні ієрархи. Саме суперечки з вищим духовенством стали одним із чинників укладення Берестейської унії.

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ

Ідея об'єднання християнської церкви постала чи не відразу ж після її розколу в 1054 р. на православну та католицьку вітки. Спроби реалізувати її робили не один раз, але **відповідні умови** для цього склалися лише в XVI ст.

По-перше, кризовий стан православної церкви в Україні, що виявлявся у занепаді церковної дисципліни, непорозумінні між церковними братствами та ієрархією, різкому зменшенні матеріальної підтримки тощо, привів її керівників до переконання, що унія з високоавторитетною і добре організованою католицькою церквою забезпечить серед православних жаданий порядок та дисципліну, а отримання ними рівного з католицькими ієрархами статусу, в т. ч. місць у сенаті, сприятиме зростанню їхнього авторитету серед духовенства та мирян. **По-друге**, прийняття унії, на думку українських єпископів, мало вирішити проблему колонізації та окатоличення православних українців, бо, ставши частиною єдиної церкви, вони отримали б повну рівноправність у Речі Посполитій. Зокрема, українські міщани більше не зазнавали б дискримінації в містах, а православну знать перестали б ігнорувати при розподілі службових посад. **По-третє**, унію активно підтримували польські можновладці, які сподівалися, що вона пришвидшить остаточну інтеграцію українських і білоруських земель до складу Речі Посполитої. **По-четверте**, прагнення католицької церкви відновити втрати, завдані реформаційним рухом, за рахунок розширення своїх впливів та володінь на Сході.

Першим **думку про необхідність церковної унії** з Римом висловив у 1590 р. львівський православний єпископ Гедеон Балабан, який був розлючений безкінечними суперечками з братством, а ще більше – нетактовним втручанням константинопольського патріарха, що передав братчикам функції контролю за православною ієрархією. З нею погодилися **єпископи** Кирило Терлецький з Луцька, Діонізій Збируйський з Холма, Леонтій Пелчицький з Турова, а згодом – Михайло Копистенський з Перемишля, Іпатій Потій з Володимира і навіть митрополит Михайло Рогоза.

Підготовку до реалізації своєї ідеї **змовники** проводили таємно з огляду на неприязнь до неї у суспільстві насамперед з боку братств. Узгодивши до 1595 р. з представниками короля та католицької церкви **основні питання** про збереження традиційної православної літургії та обрядів, право священників

брати шлюб тощо, вони погодилися на об'єднання своєї церкви з католицькою. Наприкінці 1595 р. папа Климент VIII проголосив **офіційне визнання унії** та гарантовані права і привілеї української церкви.

Коли стало відомо про наміри православних єпископів, українська громада вибухнула від **обурення**. З осудом виступив навіть **князь Костянтин-Василь Острозький**, який досі підтримував ідею об'єднання церков. Його роздратувало, що єпископи самі, без участі духовенства і мирян та без узгодження з рештою православної церкви, пішли на унію з Римом. Закликавши одновірців до протесту проти дій єпископів-відступників, князь також звернувся до протестантів із відозвою спільно з православними виступити на захист своїх релігійних інтересів та висловив готовність виставити 15–20 тис. осіб на оборону «благочестя». По всій Україні й Білорусі почалася завзята **агітація проти унії**. Перелякані такими подіями ініціатори унії – єпископи Балабан і Копистенський – рішуче її зреклися та оголосили про свою незгоду з рештою православних єпископів та митрополитом.

Для остаточного вирішення проблеми у жовтні 1596 р. у м. Бересті скликали **церковний собор**. Із самого початку він розколовся на два непримиренні табори, які провели фактично два собори. **Православні** засудили унію і ухвалили рішення про усунення з посад митрополита та єпископів-відступників. **Уніатський собор** проголосив об'єднання з католицькою церквою, визнавши її догмати й зверхність Папи Римського, але зберігши православні обряди й церковнослов'янську мову в богослужінні. Відповідну грамоту підписали митрополит, п'ять єпископів і три архімандрити. Уніати отримали значні **привілеї**: духовенство звільнялося від податків, шляхтичам відкривався доступ до державних посад, міщани зрівнювалися в професійних правах з католицьким міщанством. Уніатським єпископам обіцяли місця в сенаті, але це ніколи не виконувалось.

Зразу ж після Берестейського собору з восьми єпархій Київської митрополії **унію прийняли** шість: Київська, Володимирська, Турово-Пинська, Луцька, Холмська та Полоцька. Перемишльська та Львівська єпархії прийняли її значно пізніше – у 1692 та 1700 р.

Отже, Берестейська унія не тільки не пододала розколу 1054 р., а й збільшила його: до двох досі існуючих церков – католицької та православної додалася третя – уніатська, або греко-католицька, як її згодом стали називати. Не принесла вона єдності й українському суспільству, **розділивши** його на дві частини: з одного боку, православна більшість на чолі з двома владиками, що відмовилися від унії, з іншого – уніатська меншість разом із митрополитом і рештою єпископів. Обидві сторони повели між собою затяту **боротьбу** в усіх напрямках. Польський уряд цілковито підтримав уніатів, схвалив їхню декларацію про об'єднання з католиками, проголосив уніатську церкву обов'язковою для всього православного населення України, поставив православ'я поза законом, насаджуючи унію силою. Усі церкви і церковні маєтності мали бути передані уніатам. Проти унії виступили відомі полемісти, зокрема зі своїми «посланнями» Іван Вишенський, запорізьке козацтво. Отже, Берестейська унія спричинилася до великого духовного розколу української нації.

4. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ XIV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У XIV–XVI ст. українські магнати поступово ополячилися. Селянство, потрапивши в кріпацьку неволю, було неспроможним захистити національну культуру. Єдиними, хто тоді вів нерівну боротьбу з загарбниками за розвиток рідної школи, православної церкви, мови, письменства, мистецтва, були міщанство і дрібне боярство. Завдяки їм зростає зацікавленість українців своєю історією, культурою, наукою. Пробудження національної самосвідомості доповнювалося поширенням ідей гуманізму епохи Відродження. Їх розповсюджували українці, які навчалися в **закордонних університетах**.

ОСВІТА ТА НАУКА

Зокрема, в Краківському університеті **вихідці з України** студіювали з часу його заснування. Лише в XV–XVI ст. тут отримали освіту 800 українців. Вчилися вихідці з українських земель у знаменитій паризькій Сорбонні, в університетах Німеччини та Італії. Так, у списках Падуанського університету XVII ст. було понад 2 тис. українців.

Отримавши належну освіту, вихідці з України ставали відомими вченими, педагогами, медиками, митцями. Так, **Юрій Дрогобич** (Котермак) був доктором філософії та медицини, першим українським автором друкованої книги. В 1481–1482 рр. – ректор Болонського університету; викладав астрономію та медицину. Викладачами Краківського університету були **Лукаш** з Нового Града, автор відомого підручника з епістолографії, та **Павло Русин** з Кросна.

Навіть за несприятливих умов іноземного панування в Україні виникали **школи грамоти**. Там навчали дітей письма, читання, початків арифметики, молитв, співу.

Першим вищим навчальним закладом в Україні стала **Острозька академія**, яку близько 1576 р. відкрив князь К.-В. Острозький у м. Острог. Цей заклад згодом піднявся до рівня тогочасних європейських академій. У ньому викладали кращі українські та іноземні вчені.

Культурному піднесенню в Україні наприкінці XVI – на початку XVII ст., зокрема розвиткові освіти, сприяли братства. При кожному з них було засновано **братські школи**. Першу з них відкрили наприкінці 1585 р. у Львові. У братських школах навчалися діти заможних міщан, козаків, нижчого духовенства, дрібної шляхти, старшин, а також сироти. Вихованці шкіл мандрували Україною, поширюючи знання.

На початку XVII ст. центром освіти й науки в Україні знову став Київ. У 1615 р. була відкрита **Київська братська школа** й групувалися визначні вчені: І. Борецький, який переїхав зі Львова й став ректором, Є. Плетенецький, З. Копистенський, М. Смотрицький, К. Сакович та ін. Архімандрит Києво-Печерської лаври П. Могила також заснував школу при Києво-Печерській лаврі. У 1632 р. школи було об'єднано в **Києво-Могилянський колегіум**, що сягнув рівня західноєвропейських університетів.

Ставши в 1633 р. митрополитом, **Петро Могила** поряд із наведенням дисципліни серед духовенства, впорядкуванням церковного життя, зміцненням матеріальної бази митрополії здійснив *реформу* шкільної системи. Замість братських шкіл, що давали широку, але нерідко безсистемну освіту, він запровадив школи, в яких з'явився розподіл на класи, вивчали основи релігії, класичні твори, латинську мову тощо.

Науковими центрами в Україні були Острог, Львів і Київ, де зосереджувалися навчальні заклади. Учені, які групувалися в Острозі, написали *наукові праці* з філософії, мовознавства, астрономії тощо. Професори Києво-Могилянського колегіуму сприяли розвиткові слов'янського мовознавства, української мови, розробляли проблеми філософії, логіки, психології й інших наук. Й. Кононович-Горбацький створив «Підручник логіки», а І. Гізель написав «Загальний нарис філософії».

КНИГО- ДРУКУВАННЯ

Заслуга членів Львівського братства – започаткування книгодрукування, бо саме завдяки їхнім старанням і матеріальній допомозі найпершою друкарнею на українських землях стала та, що її заснував у 1573 р. **Іван Федорович** (Федоров), який переїхав в Україну з Москви. У 1574 р. вийшла його перша книжка «*Апостол*». Переїхавши через матеріальну скруту до Острога, І. Федорович заснував там на кошти князя К.-В. Острозького другу друкарню, в якій серед іншого видав «*Буквар*» (1578) та *Острозьку Біблію* (1581). Остання стала першим повним виданням Біблії слов'янською мовою.

Братські друкарні згодом виникли також у Луцьку, Новгороді-Сіверському, Києві, інших містах. Зокрема, важливим осередком книгодрукування на початку XVII ст. стала **Києво-Печерська лавра**, де головним друкарем був **Памво Беринда**. Йому належить перший друкований український словник.

МИСТЕЦТВО

Найбільше пам'яток **зодчества** XIV – початку XVII ст. вціліло в Західній Україні, оскільки її менше спустошили татарські орди. *Збереглися* повністю або в руїнах замки й міські укріплення Львова, Луцька, Кременця, Хотина, Кам'янця-Подільського, Хуста, Мукачєва (*нині два останніх – Закарпатської обл.*), Олеська (*нині – Львівської обл.*) та ін. Уціліли Троїцький монастир у с. Межириччя (*нині – Рівненської обл.*), дерев'яний собор Благовіщення у Ковелі (1505; *нині – Волинської обл.*), Богоявленська церква та кругла башта в Острозі (XVI ст.) тощо.

У творчості тодішніх **різьбярів і скульпторів** переважала релігійна тематика, в якій яскраво виявився дух непокори іноземним поневолювачам. Митці найчастіше *зображали* в кам'яних, мідних та дерев'яних скульптурах святих, покровителів українського воїнства – Михайла, Дмитра, Федора, Покрову. Найбільше таких пам'яток дійшло до нас у вигляді дерев'яних хрестів, кам'яних і бронзових рельєфів на кахлях, дверях, фасадах будинків. У XVI ст. в Україні набула поширення надгробна скульптура.

Майстри українського **монументального фрескового мистецтва** були знаними не лише в Україні, а й за її межами. Однак на Батьківщині майже не

збереглися фрескові *шедеври*, за винятком фрагментів церкви Святого Онуфрія на Львівщині. У кращому стані творіння українських митців уціліли в храмах Любліна, Кракова, Вислиці та ін.

Український живопис XIV–XVI ст. розвивався під животворним впливом іконопису княжої доби. Митці дбали про виразність картини, її лаконічність, простоту, ідейність змісту. *Центрами* живопису були Києво-Печерська лавра, а також міста Львів, Перемишль. Найчастіше трапляються ікони Юрія Зміборця, Богородиці, Архангела Михаїла, Розп'яття Ісуса, Таємної вечері, Різдва, Страшного суду тощо.

Плідно працювали в Україні **художники-графіки**, які майстерно оформляли книги. Унікальним з цього погляду є Київський псалтир (1397), де містилося понад 200 *мініатюр*, виконаних художником Спиридоном. Вишуканістю відзначається оформлення Галицького (XIV ст.) і Пересопницького (1561) євангелій, львівського «Апостола» (1574), Острозької Біблії, інших книг.

В умовах тотального наступу польської шляхти українська людність палко відстоювала свою мову, культуру, національну гідність. Окрім міщанства й козацтва, основна маса населення – селянство – виступала як споконвічна національна берегиня, зберігала найвищі духовні цінності: мову, пісню, народні обряди, неповторну українську самобутність.

ЛЕКЦІЯ V

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

I. ФОРМУВАННЯ КОЗАЧЧИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Центральним явищем історії України XVI–XVIII ст. було козацтво, яке втілило в собі кращі національні риси українського народу. Воно виступало оборонцем рідного краю від зовнішніх ворогів, чинило активний опір соціальному та національно-релігійному гнобленню, стало творцем нової форми державності на українських землях. Його **колицкою** була Південна Україна, що знаходилася на межі двох різних цивілізацій: європейської (хліборобської, християнської) та азійської (кочової, мусульманської). Саме **специфічні умови порубіжжя** та особливості тодішнього життя і сформували такий феномен, як українське козацтво.

ПРИЧИНИ ЗАРОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА

Характерною рисою суспільно-політичного розвитку українських земель XV – першої половини XVI ст. було зосередження більшості населення на спрадавна обжитих землях: Галичині, Волині, Поділлі, Поліссі, північній Київщині. Їхня південна межа фактично проходила по лінії укріплень Кам'янець – Бар – Вінниця – Біла Церква – Черкаси – Канів – Київ. Далі, на південь, лежало т. зв. **Дике поле**. Колонізація, що вирувала тут за княжої доби, була перервана монгольською навалою. Незаселені південні території відзначалися великими **природними багатствами**, які вражали сучасників. Україною ширилися легенди про надзвичайну родючість ґрунтів та величезні на них урожаї зернових, безкраї степи, де в травах ростом із людину випасалося стільки диких коней, оленів, кіз, що на них полювали заради шкір і хутра, а не м'яса, про численні ріки, які кишіли різноманітною рибою, що своїми тілами не давала навіть веслу впасти на воду, дніпровські плавні, багаті насамперед водяними птахами, про густі

ліси, переповнені бортними деревами з медом та всілякою дичиною, тощо. Зрозуміло, що такий благодатний край здавна манив до себе людей. Кожної весни сюди направлялися ватаги промисловців на **«уходи»** – полювати диких звірів, ловити, в'ялити й солити рибу, збирати мед диких бджіл, добувати сіль та селітру. На зиму більшість уходників поверталася додому, де збувала **здобич**. Місцевому воєводі платили десяту частину свого прибутку. Але були й такі, що не бажали коритися королівській адміністрації та залишалися у степу постійно, закладаючи там свої зимівники і хутори.

Спочатку уходництвом займалися переважно мешканці Придніпров'я. Однак із посиленням феодального визиску та національно-релігійного переслідування до них почали приєднуватися **втікачі** від панської неволі й з інших українських земель, насамперед тих, що були захоплені Польщею, – Галичини, Західної Волині, Західного Поділля.

Польський хроніст XVII ст. С. Грондський зазначає: «Ті з руського народу, хто... не бажав ходити в ярмі й терпіти владу місцевих панів, йшли в далекі краї, тоді ще не залюднені, та здобували собі право на свободу».

Уходницький промисел приносив непогані прибутки, але водночас потребував від тих, хто ним займався, великого завзяття, витривалості й відваги. Адже життя у степу було пов'язане з багатьма небезпеками, насамперед **татарськими набігами**. Доводилося постійно бути насторожі. З часом, опанувавши військове ремесло та призвичаївшись до місцевих обставин, озброєні загони уходників не тільки успішно **захищалися** від нападів татар, а й самі при нагоді громили їхні улуси, захоплюючи здобич та визволяючи бранців. Саме це рухливе, загартоване небезпеками і злигоднями військово-промислове населення, що об'єднувало вихідців із селян, міщан, дрібної шляхти, і становило основу окремої соціальної групи, яка під іменем «козаків» починає відігравати дедалі помітнішу роль на прикордонні України зі Степом.

Отже, **зародження українського козацтва** було зумовлено наявністю вільних земель на південному порубіжжі України та такими трьома головними взаємопов'язаними **факторами**: природним прагненням українців до волі, посиленням соціального та національно-релігійного гноблення, необхідністю захисту краю від татарських набігів.

СУТНІСТЬ КОЗАЦТВА

Термін **«козак»** вперше згадано в Початковій монгольській хроніці під 1240 р. і **означає** самотню людину, «схильну до завоювання». У словнику половецької мови це слово під 1303 р. трактувалося як «страж», «конвоїр». Що ж до українських козаків, то **перше письмове повідомлення** про них міститься у «Хроніці» М. Бельського, який під 1489 р. повідомляв про козацьку допомогу війську сина польського короля Яна Ольбрехта наздогнати татарський загін на Брацлавщині. В Україні термін «козак» поступово набув **значення** особисто вільної, мужньої й хороброї людини, незалежної від офіційних властей, захисника України й оборонця православної віри. Водночас козак – **дрібний власник** і виробник, який перебував осторонь кріпосницької системи й був її принциповим ворогом, – став суспільним ідеалом для більшості українського народу.

Формування козацького стану, зростання його чисельності вело до розширення **господарської діяльності** у родючих південних степах. На межі XV–XVI ст. тут збільшується кількість зимівників і слобід, які закладалися на Південному Бузі, Синюсі, Дніпрі, Трубежі, Сулі та інших річках. Основною діяльністю козаків було землеробство і промисли, помітне місце займали ремісництво та торгівля. Використання вільнонайманої праці у козацьких господарствах давало відмінні результати, які різко контрастували з убогими закріпаченими селами «на волості» (*так називали заселені простори Подніпров'я*), і свідчило про **зародження фермерства** як форми буржуазного виробництва. Вчорашнє «Дике поле» перетворювалося на плодучі угіддя, що ставали складовою господарського організму України.

На новоколонізованих землях склався самобутній **козацький лад**, спрямований проти феодальних порядків. Козаки об'єднувалися у самоврядні громади, які одночасно були військовими осередками. Всі важливі питання **вирішували** на радах, тут же обирали старшину. Кожний, хто прибув на козацькі землі, вважався вільною людиною і мав **право** брати участь у радах, користуватися землею, ловити рибу, полювати на звіра. Водночас кожен мав зобов'язання зі зброєю в руках охороняти поселення, виступати в похід тощо.

Значна частина козацтва – т. зв. городові, або **міські козаки**, – проживала «на волості», насамперед у таких містах, як Чигирин, Канів, Корсунь, Черкаси. Вони **займалися** торгівлею та промислами, але відмовлялися підпорядковуватися магістратам і не виконували повинностей. Склад цієї групи поповнювався за завдяки «покозачення» міщан.

РЕЕСТРОВЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

Зростання козацтва викликало **занепокоєння серед панівних кіл** Польщі й Литви, які розглядали його як дестабілізуючий чинник внутрішнього життя й водночас побоювалися, що козацькі походи на татар і турків спровокують загострення зовнішньополітичних відносин. Для **приборкання** непокірної козацької вольниці, яка ігнорувала королівську владу, визнаючи лише своїх старшин, було вирішено взяти частину козаків на державну службу та надати їм певні привілеї. Таким чином уряд планував, з одного боку, зміцнити свої збройні сили на українсько-татарському прикордонні зростаючою мілітарною потугою козацтва, а з іншого – **розколоти козацький рух**, протиставивши офіційно визнану частину решті козацтва. Ідея взяти частину козаків на державну службу виникла на початку XVI ст. Однак через нестачу коштів реалізувати її вдалося лише в 1572 р., коли за наказом короля Сигізмунда-Августа 300 козаків (*у подальшому ця цифра збільшувалася: 1578 р. – 500; 1590 р. – 1000; 1625 р. – 6000; 1630 р. – 8000 осіб*) було взято на державну службу і записано в окремий реєстр (список), від чого вони й отримали назву «реєстрові козаки». Так було започатковано реєстрове козацьке військо, **основними завданнями** якого були охорона кордонів і контроль за нереєстровим козацтвом, що фактично опинилося поза законом.

Запроваджуючи реєстр, офіційна влада сподівалася остаточно приборкати козацтво. Проте він не лише не вирішив, а й загострив козацьку проблему для

Речі Посполитої. Прагнучи ліквідувати суверенність українського козацтва, перевести його з категорії численної соціально-економічної верстви з державними тенденціями в суто військову, уряд був змушений зберегти реєстровому війську **елементи автономії**, а також легалізувати й офіційно визнати козацьку військову й політичну організацію, яка сформувалася в результаті внутрішнього розвитку козацтва. Реєстровці **звільнялися** від усяких податків і поборів, **одержували** землю на правах рангового володіння, військово-адміністративну незалежність від місцевого керівництва, судовий **імунітет**, що полягав у принципі «де три козаки, там два третього судять». Вони підлягали владі й судові лише власної козацької старшини, яку спершу призначав уряд, отримали **військові клейноди** – корогву (прапор), бунчук, печатку із зображенням козака з мушкетом тощо. Їм передали у **володіння** м. Трахтемирів (*нині село на Київщині*) разом зі старовинним Зарубським монастирем. Там мали розмістити арсенал і шпиталь для поранених і старих. І хоча ці **привілеї** мали **поширюватися** тільки на тих козаків, які перебували на королівській службі, одержуючи відповідну платню, на практиці на них претендували всі, хто вважав себе козаком. Так, абстрактна ідея козацької «вольності» набула конкретного змісту та офіційного визнання.

Створення реєстру санкціонувало відокремлення козацтва в адміністративно-правовому відношенні від решти населення Речі Посполитої та оформлення його в **окремий соціальний стан**, що інтенсивно розширювався завдяки «покозаченню» насамперед селянства і міщан. Проте **формування** козацького стану було складним та довготривалим і, на думку М. Грушевського, лише на рубежі XVI–XVII ст. українське козацтво переросло в окрему станову групу зі своїми особливими інтересами, економічними й суспільними прерогативами. Важливу роль у цьому процесі відіграло **дрібне боярство**, яке до XVI ст. відбувало службу на південних кордонах держави за наділ землі й користувалося активною підтримкою литовських князів. Однак у XVI ст., особливо після Люблінської унії, коли українські землі потрапили під владу Польщі, ситуація різко змінилася. Оскільки польські закони не визнавали існування окремого боярського стану, ті його представники, які не могли підтвердити прав на феодалне землеволодіння (землю з селянами), тобто більшість бояр, що володіла землею на звичаєвому праві, не лише позбавлялися належності до шляхти, а й масово втрачали земельні наділи, отримавши невтішну перспективу перетворення на феодално залежних селян. Опинившись на межі виживання, боярство розпочало рішучу боротьбу за збереження своїх прав, зокрема вдалося до масового покозачення, привнісши цим у козацьку вольницю свою організацію, давні військові й суспільні традиції.

Офіційно реєстрове козацтво називали «Низове військо» або «Запорізьке військо». Це пояснювалося тим, що воно, за наказом уряду, мусило відбувати службу за дніпровськими порогами, утримуючи там залогу. Поступово реєстровці організовувалися в десятки, сотні та полки, які спочатку називали за іменами їхніх керманичів. У 1625 р. уряд офіційно затвердив **військово-адміністративний устрій** Війська запорізького реєстрового, за яким воно **поділялося** на

6 полків по тисячі чоловік у кожному. Залежно від розквартирування полки йменувалися за назвою найбільшого міста – Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський, Київський і Переяславський. Кожний полк поділявся на сотні, центрами яких ставали невеликі міста на полковій території. **Очоловав** реєстрове військо та судову владу в ньому «старший» (нім. «Hauptman»), або ж гетьман, якого призначав король. Однак, послідовно відстоюючи право на власне самоврядування, реєстрові козаки з часом домоглися дозволу на вільне обрання своїх старшин, а польський король лише формально затверджував їх.

Становище реєстрового війська ускладнювалося тим, що, з одного боку, воно мусило підпорядковуватись уряду й виконувати його накази, зокрема здійснювати контроль за діяльністю невизнаного владою козацтва, з іншого, – будучи представником українського народу, не могло перебувати осторонь тих проблем, які стосувалися всієї України. Як підтвердило майбутнє, переважили **національні інтереси**. Мрії поляків про розкол і міжусобиці козаків загалом не збулися: у вирішальні моменти реєстровці **виступали спільно** з нереєстровим козацтвом та іншими верствами українського народу проти соціального і національно-релігійного гноблення. З цього приводу польські пани зазначали: «Легше вовком орати, ніж козаком проти козака воювати!».

Таким чином, протягом XVI ст. склалося три чітко не розмежованих **категорії козацького стану**: 1) **реєстрові козаки** – кількісно обмежене формування, яке перебувало на королівській службі; 2) **нереєстрові козаки** – основна частина козацтва, що мешкала у прикордонних містах, вела козацький спосіб життя, але не мала офіційно визнаного статусу; 3) **запорізькі (низові) козаки** – проживали поза межами Речі Посполитої, за порогами Дніпра, де створили військово-політичну організацію Запорізька Січ.

2. ЗАПОРІЗЬКА СІЧ – ВІЛЬНА КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА

Поява козацтва і його кількісне зростання за рахунок масових втеч залежного населення з панських маєтків викликали активну **протидію магнатів та шляхти**. Вони не могли змиритися з формуванням окремого незалежного від них соціального стану та прагнули заволодіти освоєними козаками землями. Випрошували в королів грамоти на ці новоколонізовані простори, захоплювали їх, намагалися встановити владу над тутешнім вільним людом. Окремі домоглися посад старост королівських маєтностей чи намісників великих магнатів і за їхнім розпорядженням будували тут замки для наступу на козаків та захисту володінь від татарських вторгнень. **Натиск панства** змусив частину козацтва піти на компроміс, зокрема погодитися виконувати сторожову службу в прикордонних замках, поповнити загони панських «служебників» тощо. Ті козаки, котрі не хотіли миритися з таким становищем, спочатку відповідали повстаннями, як це відбулось у 1536 р. у Канівському та Черкаському старостах, а потім почали відходити на «Низ». Там, за дніпровськими порогами, вони будували т. зв. городці та засіки чи «січі» з повалених дерев для захисту від

ворожих нападів. Згодом на місці дрібних звели одну головну – Запорізьку Січ, яку М. Грушевський назвав «огнищем козацької сили, солідарності, організованості».

ОРГАНІЗАЦІЯ СІЧІ

Створення Запорізької Січі стало потужним імпульсом консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури. Першу велику Січ на початку 50-х рр. XVI ст. заснував на о. Мала Хортиця (нині – на території м. Запоріжжя) **Дмитро Вишневецький (Байда)** – український князь зі старовинного волинського роду Гедиміновичів, власник земельних маєтків у Кременецькому повіті (нині – у межах Тернопільської обл.), обіймав високу **посаду** черкаського і канівського старости. Все свідоме життя присвятив боротьбі проти татарських і турецьких загарбників, просив підтримки у литовського, польського, московського урядів, але ефективної допомоги не отримав. Він пов'язав свою долю безпосередньо з козацтвом і першим з української знаті перейшов на прожиття за Дніпровські пороги. Його **організаторська діяльність**, як стверджує історик В. Сергійчука, дала змогу **згуртувати дніпровську вольницю** навколо Січі, зробити її авторитетним ядром, свого роду притягальною силою для всіх, хто не хотів визнавати над собою влади магнатів, ладен був стати на боротьбу з гнобителями українського народу. Саме Д. Вишневецький, заклавши на Хортиці перший укріплений замок, поводячи себе **незалежно** від намагань польського уряду тримати Січ у повному підпорядкуванні, почав відособлювати запорізьке козацтво в автономну, а згодом і в самостійну від польсько-литовської держави організацію. Невдалий похід князя у Молдавію в 1563 р. на чолі козацького війська, полон і **трагічна загибель** у Царгороді, де був скинений з вежі на залізні гаки, вмуровані у стіну, не дали йому можливості реалізувати свої задуми. За подвижницьку діяльність народ у піснях і думах увіковічив відважного провідника козацтва.

Територія, яку займали запорожці – «Вольності Війська Запорізького», – **охоплювала** значну частину Півдня України (землі сучасної Дніпропетровської та Запорізької областей, частково – Кіровоградської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Донецької областей), але до кінця XVII ст. не була чітко окреслена і **змінювалася** залежно від політичної обстановки. Столицею запорізької вольниці була Січ – своєрідне місто-фортеця. Назва «Січ» походить від слова «сікти», тобто «рубати», і означала первісно укріплення з дерева та хмизу. Нерідко поряд із цією вживали й іншу **назву** – «Кіш», яка у татар означала військову ставку, місцезнаходження вождя. Отже, цими словами називали столицю запорізького козацтва та його уряду. У різні часи вона розташовувалася у різних, але завжди захищених природою місцях. Після татарського погрому в 1557 р. на Хортиці Січ по черзі розташовувалась на о. Томаківка (1560-ті – 1593), р. Базавлук (1593–1638), Микитиному Розі (1638–1652), р. Чортмлик (1652–1709), р. Кам'янка (1709–1711), в Олешках (1711–1734), на р. Підпільна (1734–1775). Кожна з них мала **укріплення**: оточені ровами, високі (бл. 10 м) й міцні **вали**, зверху яких був дерев'яний частокіл із загострених і просмолених паль, а також сторожові башти з бійницями для гармат. Тут **вартували** козаки,

які в разі небезпеки піднімали по тривозі весь січковий гарнізон. У середині стояли *курені* – великі приміщення для козаків, зроблені з лози, а згодом – із дерев'яних колод, вкриті очеретом або шкурами тварин, канцелярія, склади, арсенали, ремісницькі майстерні, торговельні лавки тощо. У центрі були *церква* та майдан, де відбувалися загальні ради й інші громадські заходи. На майдані стояли військові *литаври* (ударний інструмент), котрі служили для скликання на козацькі ради, і «*ганебний стовп*», біля якого карали винних. В *передмісті* Січі жили тисячі ремісників, торговців, спеціальне приміщення призначалося для проживання іноземних послів. Підступи до Січі *охоронялися* козацькими чатовими, що снували неподалік численними плавнями і річками, та вартовими вежами, виставленими далеко в степу.

Чисельність січового товариства не була сталою і, як правило, залежала від пори року: взимку на Січі перебував лише невеликий гарнізон, який охороняв майно, військові припаси, артилерію, виконував сторожову службу, а з настанням весни вона, образно висловлюючись, перетворювалася на людський мурашник. У мирний час козаки насамперед *займалися* промислами й скотарством, а в т. зв. паланках (*адміністративно-територіальних одиниць (округах) у межах «Вольностей Війська Запорізького»*) – землеробством, що базувалося на фермерських засадах. Однак головним їхнім обов'язком був *захист рідної землі* від турецько-татарських загарбників. Водночас Січ завжди виступала проти соціального та національно-релігійного гноблення, була притулком втікачів від панського гніту, підтримувала в українському народі дух протесту.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ

Запорізька Січ стала тим місцем, де козацтво продовжило **державницькі традиції** України, що брали свій початок у Русі з центром у Києві, Галицько-Волинському королівстві, Литовсько-Руській державі. Воно витворило власну військово-політичну і господарську організацію, поступово перетворюючи її у *своєрідну державу* зі значними підконтрольними територіями, багатотисячною армією, адміністративним апаратом, скарбницею, звичаєвим правом і символікою (корогви, бунчук, булава, печатка з зображенням *герба* Запорізької Січі – козак з шаблею при боці й рушницею на лівому плечі). За формою це була *демократична республіка*, яка найбільше відповідала національному характерові українців. Тут діяв самобутній державний *устрій*, що виключав узурпацію влади козацькою старшиною, передбачаючи щорічні звіти та перевибори всіх посадових осіб.

Вищою законодавчою владою на Січі виступала **Козацька рада**, в якій мали право брати *участь* всі без винятку козаки і котра *вирішувала* найголовніші питання внутрішнього життя й зовнішніх відносин. «Тут, – як стверджував знавець історії Запорізької Січі Д. Яворницький, – панувала повна *рівність* між всіма членами общини; кожен користувався однаковим правом голосу, кожен міг відкинути пропозиції іншого і взамін запропонувати власні плани й міркування; проте, коли рішення було прийняте більшістю голосів на раді, воно ставало необхідним і обов'язковим для всіх». *Постанови* на раді

ухвалювали голосними вигуками присутніх, інколи доходило й до бійок (до речі, бійки у парламентах демократичних країн світу не дивина й сьогодні). Коли пропозицію схвалювали, козаки підкидали вгору шапки. Козацька рада, як правило, протягом року *збиралася* тричі: на Новий рік, на 2–3-й день після Великодня та на свято Покрови, а в разі потреби – і в інший час. Вона уклала мир чи оголошувала війну, у виняткових випадках здійснювала судові функції, приймала й надсилала посольства, обирала козацький уряд – **Кіш**. Очолював Кіш *кошовий отаман*, який, об'єднуючи у своїх руках військові, адміністративні, судові й духовні справи, уособлював вищу виконавчу владу на Січі. Він відкривав Козацьку раду, командував військом, здійснював дипломатичні відносини з іноземними державами, розподіляв військову здобич, затверджував обраних радою урядовців та судові вироки, призначав духовних осіб у січову й паланкові церкви тощо. У мирний час кошовий отаман не міг приймати важливих рішень без згоди Козацької ради, однак під час воєнних походів його влада була необмеженою.

Крім кошового отамана, до складу найвищих урядовців також входили суддя, писар та осавул. *Військовий суддя* чинив суд над порушниками козацьких законів, видав кошторисом і артилерією, за потреби виконував обов'язки кошового отамана. *Військовий писар* очолював військову канцелярію і письмово оформляв найголовніші січові справи. *Військовий осавул* стежив за порядком серед козаків і виконанням судових вироків, проводив дізнання з приводу різних суперечок і злочинів серед сімейних козаків, видав забезпеченням війська, розвідкою, організацією прикордонної служби тощо. Особливе місце посідали *курінні отамани*, які були посередниками між вищою старшиною і простим товариством, здійснювали керівництво куренями, члени яких їх і обирали. Після військової старшини й курінних отаманів за рангом йшли т. зв. «*батьки*» або «сивоусі діди» – колишні запорізькі військові старшини, досвід і авторитет яких давав їм моральне право стежити за дотриманням «одвічних порядків запорізької громади». Якщо у діях когось зі старшини, в т. ч. кошового, козаки вбачали якесь порушення своїх прав і вольностей, безвідповідальність чи шкоду для загалу, то на Козацькій раді їх у будь-який час могли позбавити посади, або й навіть скарати на смерть.

У другій половині XVI ст. Січ мала чітку військову організацію. Все запорізьке військо поділялося на **курені**, кількість яких зростала відповідно до збільшення козаків і досягла 38. Курінь – це і своєрідна казарма, в якій постійно проживали козаки, і адміністративна одиниця у самій Січі, і водночас завжди готовий до дії бойовий підрозділ. Курінь-казарма вміщував 150–200 чол., хоч загальна кількість приписаних до того чи іншого куреня могла досягти 400–600 осіб. Більшість із них тільки числилась за куренем, проживаючи постійно разом із сім'ями при своїх господарствах на території, що підпорядковувалася Запорізькій Січі, – у **паланках** (їх нараховувалося від 5 до 8), і з'являлася на Січ за першим наказом курінного отамана. До *служби* козак мав прибути з власною зброєю, обладунками, одягом і харчами.

Згідно з даними Д. Яворницького, у період розквіту Запорізька Січ **нараховувала** в середньому 10–12 тис. добірного війська. А разом із мешканцями зимівників і слобід – близько 100 тис. осіб.

Формально підвладна урядові Речі Посполитої, Січ де-факто була самостійною політичною силою не тільки у своїй внутрішній, а й у **зовнішній політиці**. Наприкінці XVI ст. вона почала відігравати вагомий роль у міжнародних справах. Зважаючи на запорізьке козацтво як значну військову та політичну потугу, **уряди** Австрії, Венеції, Московщини, Туреччини, Молдавії, Трансільванії, Швеції, Кримського ханства, Персії та інших країн встановлювали з Січчю зв'язки. **Немало козаків воювало в Європі** на боці Австрії, Франції, Іспанії. Приблизно з початку XVII ст. встановлено сталі **взаємовідносини** з Західною Грузією. Традиційно добросусідські відносини і воєнний союз зберігали запорожці з донським козацтвом, координуючи з ним свої великі воєнні акції проти Кримського ханства й Османської імперії. Запорізька Січ активно **встрявала** в непроті відносини між Кримом і Туреччиною, допомагаючи першому в його боротьбі проти турецького втручання у внутрішні справи.

Залишилася цікава згадка сучасників про перебування козаків у Європі, яка є своєрідною ілюстрацією козацького духу воїнів, вимушених «йти в найми» для виконання військових завдань. Одного разу французькі воєначальники не дійшли згоди з козацькими чільниками з приводу платні за їхні «послуги» і французи зневажливо дорікнули їм за «принизливий меркантилізм»: «Ми воюємо за нашу честь, а ви – за гроші». На що козаки відповіли: «Кожен воює за те, чого йому не вистачає».

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО, ПОБУТ ТА ЗВІЧАЇ

У постійній боротьбі з ворогами запорізьке козацтво створило самобутнє **військове мистецтво**, ставши на рівень кращих європейських армій. Його **зброя** складалася з самопалів (рушниць) різного калібру, пістолів, шабель. Поширеними були також луки зі стрілами, бойові ножі, келепи (*рід бойового молота*) або чекани, якими розбивали ворожі обладунки, довгі списи з металевими наконечниками, що, крім прямого призначення, використовувались, якщо їх скласти у вигляді ґрат, при переході через багно, оцепи (*списи з гаками для стягування вершника з коня*), якірці та рогульки проти ворожої кінноти тощо. Основу війська становила **піхота**, яку вважали найкращою в Європі. Найпоширенішим видом піхотного бойового порядку був т. зв. «табір», коли у центрі чотирикутного рухомого укріплення, що складалося з кількох рядів зсунутих і скріплених між собою возів, розташовувалося військо. Такий спосіб давав змогу швидко переходити від наступального бою до оборони і навпаки. Очевидці зазначали, що у такому таборі сотня козаків могла відбити напад тисячі поляків і ще більше татар. Козацька **кіннота** була не такою численною, як піхота, але й її дії відзначалися майстерністю. Вона, як правило, наступала «лавою» – шикувалася напівколом і атакувала не лише з фронту, а й з флангів, заходячи у тили ворога. **Артилерія** запорожців складалася з мортир – важких гармат для облоги й захисту, а також легких рухливих фальконетів. Січ мала також свій вітрильно-

весловий **флот** з великих човнів – чайок або байдаків і, як свідчать окремі джерела, навіть своєрідні підводні човни. Широко використовувалися розвідка, різні засоби дезінформації ворога, фортифікаційні земляні роботи тощо. **Складовими успіху** запорізького козацтва у бою насамперед були особиста хоробрість, постійні заняття військовою справою, досконале знання місцевості, на якій воно діяло проти ворогів.

Відомий французький філософ Вольтер у своїй праці «Козаки при дворі Людовіка XIV» оприлюднив цікавий факт. Королеві Франції доповіли, що українські козаки пиячать і не виконують військової служби. Тоді монарх наказав влаштувати змагання між козаками та іншими іноземними частинами, які перебували під його командуванням (швейцарці, німецькі ландскнехти тощо). І виявилось, що саме козаки досконало володіли всіма видами зброї та здобули заслужену перемогу в цьому суперництві.

Запорізька Січ була своєрідним лицарським орденом, що вимагав від своїх членів особливої дисципліни і самопосягати. Даючи **характеристику запорожців**, французький інженер і картограф **Г. Боплан**, безпосередній свідок тодішніх подій в Україні, зазначав: «Вони кмітливі й проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь утискають... Вони добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі, чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать... Вони високі на зріст, вправні, енергійні... відзначаються міцним здоров'ям... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави».

В усіх своїх справах запорізькі **козаки керувалися** не писаними законами, а «...стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом». Це пояснювалося порівняно коротким терміном існування Запорізької Січі, щоб виробити, систематизувати й викласти на папері закони, постійними воєнними діями, які не сприяли законотворчості, та побоюванням козаків, що писані закони можуть змінити та обмежити їхні свободи. За **козацьким правом** як вхід, так і вихід із Січі були вільними і перебування тут не обмежувалося терміном. Запорізьким козаком міг бути кожен, хто прибував на Січ, але за **умови** володіння українською мовою, сповідування православ'я та 7-річного військового навчання. Прийнятий до козацького товариства записувався до одного з 38 куренів і для того, щоб позбавитися від можливого переслідування за попередню діяльність, наприклад за втечу від пана, змінював своє прізвище на прізвисько. Усі козаки вважалися рівними, мали **однакові права** і називали один одного товаришами. При вияві пошани до уваги брався не вік козака, а час його вступу до Січі: хто вступив раніше, мав **перевагу** перед пізнішим прибульцем, тому останній називав першого «батьком», а перший останнього – «сином», хоча «батькові» могло бути 20, а «синові» 40 років.

На Запоріжжі жорстоко карали за вияви будь-яких аморальних вчинків. Нещадно **викорінювали** злочинство, розбій, неповагу до жінки, матірну лайку,

конокрадство. Не було місця в козацькому товаристві зраді, боягузтву, підлості, шахрайству. Навіть **кара** смерті за вживання алкоголю під час походу, приведення жінки на Січ, не кажучи про тяжчі злочини, тут вважалася нормою (до речі, страти злочинців проводили самі злочинці). Найтяжчим покаранням для запорожця було вигнання його з ганьбою з січового товариства. Вірність козацькому звичаю, громаді цінувалася понад усе.

Характерними ознаками духовного життя Запорізької Січі, котру обґрунтовано називали «християнською козацькою республікою», були глибока **релігійність** козаків і ревний захист ними православної віри. Скрізь, де закладалася Січ, вони негайно будували **храм** на честь Покрови Пресвятої Богородиці, яку вважали своєю покровителькою. У межах «Вольностей Війська Запорізького» існувало понад 60 церков. Спонукувані релігійними почуттями, запорізькі козаки регулярно відвідували **богослужіння та молебні**, давали дари і пожертви на церкви, двічі на рік у мирний час, як зазначав Д. Яворницький, ходили пішки «на прощу», щоб вклонитися святим місцям у Самарський, Мотронинський, Києво-Печерський та деякі інші монастирі; окремі з них там залишалися назавжди.

*Були серед козаків особливі хлопці, яких звали **характерниками**. Вважалося, що походять вони від древніх язичницьких волхвів, які володіли таємними знаннями, вміли пророкувати майбутнє. Деякі історики дотримуються теорії, що після прийняття на Русі християнства їх переслідували князі та греки. Волхви-язичники створювали невеликі об'єднання далеко від великих міст – січі. Там вони навчали майбутніх воїнів бойовим мистецтвам, обрядам і звичаям. Про характерників казали, що їх «...ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали» і що вони «...могли відкривати без ключів замки, плавати на човнах по підлозі, як по морських хвилях, переходити через річку по сукняній повсті чи цинонках з лози, брати в голі руки розпечені ядра, бачити за кілька верств довкола себе, перебувати на дні ріки, влазити і вилазити з туго зав'язаних і навіть захищених мішків, «перекидатись» у котів, перетворювати людей у куці, вершників – на птахів, залазити у звичайне відро і плисти в ньому під водою сотні, тисячі верств».*

На Запорізькій Січі існував постійний вишкіл лицарського, військового мистецтва. Сюди збиралися відважні юнаки з усієї України. При січовій церкві, як і при багатьох інших парафіяльних церквах «Вольностей Війська Запорізького», діяла **школа**, де навчалося від 30 до 80 школярів. **Навчали** читати і писати, закону Божого, співів. Джерелом книжної богословської та світської мудрості став Києво-Могилянський колегіум, з яким підтримувалися тісні зв'язки. Постійна **взаємодія** існувала з українськими монастирями – осередками гуманітарних знань. Запорожці пересічно знали по **кілька мов**, зокрема, крім рідної, польську, турецьку, татарську, випускники колегіуму додавали до цього переліку грецьку й латину. Звичай навчатися в університетах Західної Європи давав знання інших європейських мов і наук.

Унікальним явищем, яке зародилося на Запорізькій Січі й не мало аналогів у світовій історії, було **кобзарство**. Своїми піснями та думами, в яких

оспіувалися герої визвольних змагань, лунали заклики до повстання, кобзарі підіймали народ на боротьбу проти іноземних загарбників, соціального та національно-релігійного гніту. Вони *пробуджували* й розвивали українську національну свідомість.

Отже, в Запорізькій Січі, як і в козацтві загалом, найяскравіше **віддзеркалилося прагнення** українського народу до свободи і незалежного державного життя, що робило її виразником загальнонаціональних інтересів. Усупереч існуючим політичним кордонам Запорізька Січ завжди прагнула поширити свій **державний суверенітет** на інші українські землі, визволити їх з-під влади шляхти та встановити «козацькі порядки». В Україні не було практично жодної сфери життя, яка б залишилася поза увагою Запорізької Січі. Вона **матеріально підтримувала** діяльність братств та навчальних закладів, **опікувалася** православною вірою, фінансувала просвітницьку роботу православних церков і монастирів тощо. Запорізьке козацтво на своїх землях ліквідувало кріпосницькі порядки, впроваджуючи прогресивніші **буржуазні відносини**, послідовно формувало демократичні інститути, які з часом як клітини національної державності утвердилися на більшості українських земель.

3. БОРОТЬБА З ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЮ ЕКСПАНСІЄЮ

Однією з головних причин зародження козацтва була турецько-татарська експансія, що ставила під загрозу існування українського народу. Ситуація ускладнювалася тим, що Україна була позбавлена власної державності, а заходи урядів Литви та Польщі, пізніше – Речі Посполитої, спрямовані на відсіч агресорам, як і їхні спроби умиритворити Кримське ханство та Туреччину сплатою данини, були малоефективними.

ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКА ЗАГРОЗА

Кримське ханство як держава існувало в 1449–1783 рр. *на землях* Кримського півострова, пониззя Дніпра, Приазов'я та Прикубанья. В XIII ст. ця територія була захоплена монголами і ввійшла до складу Золотої Орди. У середині XV ст. ханові Хаджі-Гірею вдалося вийти з-під золотоординського правління й заснувати власну державу зі столицею у м. Бахчисарай. Державною релігією був іслам.

Незважаючи на існування Кримського ханства, претензії на північне узбережжя Чорного моря заявила **Туреччина**. В 1475 р. вона захопила генуезькі колонії Північного Причорномор'я і встановила своє **панування** в південній частині Кримського півострова, перетворивши ці території у турецьку провінцію – т. зв. Кафський еялет (*у його межах опинилися міста Херсонес, Балаклава, Мангун, Кафа, Керч, Тамань, Темрюк, Азов*). З метою зміцнення своєї присутності на загарбаних землях і для контролю Чорного й Азовського морів турки почали споруджувати в стратегічно важливих місцях **фортеці**. Найпотужніші з них заснували в гирлах рік: Дніпра – Кінбурн, Дністра – Акерман, Дунаю – Ізмаїл, Дону – Азов та ін. Багато фортець постало в таких причорноморських містах, як

Очаків, Кілія, Тягиня (*Бендери*), Хаджибей (*майбутня Одеса*); було також зміцнено Перекоп, Гезлев (*Євпаторія*), Кафу (*Феодосія*) тощо. У підсумку склалася ситуація, коли **Кримське ханство** фактично було *відмежоване від Чорного моря*. У 1478 р., зваживши на могутність Туреччини, воно *визнало васальну залежність* від неї.

Ставши васалом, Кримське ханство до певної міри виконувало роль *провідника турецької політики* у Східній Європі. При цьому його зовнішньополітичні акції зводилися переважно до грабіжницьких набігів, унаслідок яких найбільше страждали українські землі. Татари майже щороку, а інколи – й по кілька разів на рік, *нападали на Україну*, вбиваючи та захоплюючи в неволю місцеве населення, спустошуючи міста і села, витоптуючи посіви. За підрахунками історика Я. Дашкевича, впродовж XV – першої половини XVII ст. Україна внаслідок *татарсько-турецьких набігів* втратила близько 2–2,5 млн осіб убитими та взятими в яsir (*так турки називали полонених*). Грабіжницькі промисли були для татар економічною необхідністю, оскільки їхнє скотарське господарство не могло задовольнити нагальних потреб. Торгівля ж людьми, здебільшого у Кафі, давала значні прибутки.

Страшну картину невільницького ринку початку XVII ст. змалював вірменський мандрівник, історик С. Лехаці. «...Дівчаток та хлопчиків, парубків та гарних жінок, – як зазначав дослідник, – купці, взявши за руки, показували й продавали, наче коней чи мулів. Інших невільників збирали десь на площі, наче отару овець. Покупці відкривали обличчя й груди молодих дівчат, обмацували з голови до ніг все їхнє тіло... Тих, які подобалися покупцям, купували, віднявши у батька й матері, розлучивши з сестрами та братами, й везли до себе...». Майже всі вони були приречені на рабську працю.

Основним покупцем *невільників* була Туреччина. Більша їхня частина *використовувалася* у великих господарствах і копальнях, де працювала у жахливих, нелюдських умовах під канчуками наглядачів. Рабовласники давали невільникам образливі клички, *табрували*, як худобу, змушували приймати іслам, тримали у чорному тілі. Ще гіршим було становище тих, як правило, здорових молодих чоловіків, кого посилали на судна веслово-вітрильного турецького флоту – *«каторги»*. Тут вони правили за живу силу, що приводила в рух турецькі флотилії, до свого повного фізичного виснаження. Нерідко в бою, незважаючи на страшні побої, невільники відмовлялися гребти і цим спричинювалися до поразки турків. Траплялися на судах і повстання, зокрема у 1599 р. козацький ватажок *Самійло Кішка*, який промучився на каторзі 25 років, очолив одне з них, визволив невільників і повернувся на Запоріжжя. Трагічною була доля хлопчиків-підлітків, захоплених у неволю. Їх направляли в султанське військо, де перетворювали на *яничар* – фанатичних захисників мусульманства. Найвродливіших жінок і дівчат продавали до гаремів. Окремі з них займали доволі високе становище при султанському та ханському дворах (як Настя Лісовська з Рогатина, відома під іменем *Роксолани*, що 30 років була дружиною турецького султана Сулеймана Пишного) і намагалися якимось чином допомогти Україні.

**КОЗАЦТВО НА ВАРТІ
ПІВДЕННИХ РУБЕЖІВ**

Живим муром від нападів турків і татар для України стало козацтво, яке вважало боротьбу проти «бусурманів» своїм **священним обов'язком**. На перших порах воно нерідко виступало під керівництвом урядників прикордонних зі степом земель (серед відомих провідників козацтва були черкаський староста О. Дашкевич, хмільницький – П. Лянцкоронський, барський – Б. Претвич та ін.), а згодом почало організовувати **відсіч нападникам** самостійно. Для своєчасного виявлення ворога і попередження про його наближення Війська Запорізького та мешканців українських міст і сіл козаки заснували **прикордонну службу**. По всій території запорізьких земель і вздовж русла Дніпра було створено мережу сторожових **форпостів**, які склалися з редутів, тобто укріплень для самооборони, житла для козаків та стайні для коней. З форпостів почергово розсилали козацькі роз'їзди – «**бекети**», котрі вели розвідку у відповідних районах. Спостережними пунктами були скіфські кургани, спеціально насипані земляні узвишся, сторожові вежі. Біля кожного форпосту та в інших підвищених місцях через певну відстань зводили «**фігури**» – споруди, які склалися з двох десятків просмолених діжок. Як тільки козаки помічали ворога, то негайно запалювали найближчу фігуру, чорний, густий дим та яскраві спалахи вогню від якої, поряд із гарматними пострілами, ставали сигналом для чатових на сусідніх спостережних пунктах. Незабаром палаючі фігури досягали прикордонних міст і сіл, де **сигнальну функцію** перебирали церковні дзвони. Мирне населення шукало порятунку за оборонними спорудами, а козацьке військо готувалося до відсічі нападникам.

Зміцнівши, козацтво не тільки відбивало турецько-татарські напади на Україну, а й розгорнуло **контрнаступ** на володіння наймогутнішої держави тодішнього світу – Туреччини та її васала – Кримське ханство. Там українці визволяли бранців, руйнували фортеці та інші укріплення, захоплювали значну здобич. Спершу відбувалися **сухонутні походи**, які на початку XVI ст. набули значних масштабів і стали регулярними. Вони насамперед були пов'язані з такими **козацькими ватажками**, як Д. Вишневецький, І. Сверчовський (Свірговський), Б. Ружинський, І. Підкова, якого в 1577 р. проголосили правителем Молдавії, Я. Оришовський. Зокрема, у 1575 р. гетьман Богдан Ружинський з козаками завдав нищівного удару Кримському ханству. Запорожці прорвалися за Перекоп і смерчем пройшлися Кримським півостровом, руйнуючи все на своєму шляху. Потім дісталися турецького узбережжя Чорного моря, взяли Трапезунд, Сіноп, налякали Константинополь і повернулися на Запоріжжя. У 1585 р. січовики здобули в Криму понад 40 тис. коней і багато іншої худоби, а в 1587 р. з'явилися під Варною, де захопили 13 тис. голів худоби; атакували та зруйнували турецьку фортецю Усіани; діяли в околицях Бендер. У серпні 1589 р. козаки завдали значних втрат татарській орді на р. Кам'янка на Поділлі після нападу татар на Волинь і Галичину. Вночі вони напали на ворожий табір, знищили всіх татар і визволили близько 3 тис. бранців. Коли ж на допомогу своїм прибув ще один загін кримчаків, то «...козаки, як могли наспіх з тих трупів татарських... шанці собі починивши... стали по них стріляти» і відбили

атаку. Це були окремі епізоди великої війни, що протягом тривалого часу велася на суходолі між українськими козаками та турками й татарами.

ЧОРНОМОРСЬКІ ПОХОДИ

Крім сухопутних, запорожці з середини XVI ст. також активізували **походи на Чорне море**. Для цього вони використовували **чайки** – невеликі судна, які мали приблизно 20 м довжини, 4 м ширини та стільки ж глибини і приводилися в рух 10–15 веслами та вітрилами. З обох кінців чайки прилаштовували стерна, що давало їй змогу рухатися назад і вперед, не розвертаючись, а щоб вона трималася на плаву, обабіч прикріплювали в'язки очерету. На озброєнні чайка мала 4–6 фальконетів (*дрібнокаліберних гармат*) та вміщала від 50 до 70 козаків. Кожен із них мав дві рушніці, шаблю, 5–7 фунтів (*1 фунт = 0,45 кг*) пороху, свинець тощо. Під час морських походів запроваджували **сувору дисципліну**. Влада старшини була необмеженою. За зраду, недотримання тверезості та інші злочини карали нещадно.

Першу зафіксовану в історичних документах перемогу над турецьким військово-морським судном у Чорному морі запорізькі козаки здобули в квітні 1492 р., звільнивши українців, проданих у рабство. Як зазначив М. Грушевський, це була перша в історії **офіційна згадка** про дії козаків на морі та про запорожців узагалі.

Спершу в походах, переважно на Очаків і Кримське узбережжя, брало участь по кільканадцять чайок, але наприкінці XVI – на початку XVII ст. **козацький флот** зріс до кількох сотень одиниць і, не вагаючись, **нападав** на турецькі фортеці та міста, в т. ч. на столицю Османської імперії – Константинополь, безстрашно вступав у відкриті поєдинки з потужними турецькими ескадрами. Вихід козацького флоту в Чорне море мав **історичне значення**, оскільки свідчив про подолання Україною турецько-татарської морської блокади, що перекривала шлях до Європи, та відновлення княжих традицій мореплавства.

Своїми відважними походами запорожці мстили турецько-татарським загарбникам за їхні розбійницькі напади на українські землі. Так, у 1606 р. вони здобули турецьку фортецю **Варну**, яка вважалася неприступною. Ця звістка облетіла весь світ. Одночасно козаки спалили передмістя **Кілії** та **Акермана**, захопили на морі 10 галер з вантажем і без великих втрат повернулися на Січ. У 1608 р. у відповідь на вихваляння кримського хана щороку доставляти султанові українських бранців 3 тис. козаків, висадившись під **Перекопом**, розгромили півторатисячний загін яничарів, увірвалися до міста, забрали з собою всі гармати, визволили сотні полонених християн, а на честь перемоги відправили польському королеві узятого в полон намісника хана у Перекопі. У 1614 р. козацький флот із 40 чайок на чолі з П. Сагайдачним подолав Чорне море і напав на **Трапезунд**, спустошуючи західне узбережжя, штурмом захопив **Сіноп** та спалив усю турецьку флотилію, що стояла у гавані. Дізнавшись про це, султан так розлютився, що наказав повісити великого візира (*голову уряду*). Але наступного року 4 тис. козаків під проводом П. Сагайдачного на 80-ти чайках вчинили нечуване зухвальство – атакували **Константинополь**, спаливши передмістя та порт. Розгніваний султан вислав за козаками погоню, яка наздо-

гнала їх біля **Очакова**. Козаки дочекалися ночі, напали на турецький флот і вщент розбили, захопивши при цьому в полон його командувача. Тільки невелика кількість галер врятувалася втечею, а решту козаки демонстративно спалили на очах турецького гарнізону, що перебував в Очакові. Навесні 1616 р. султан, сподіваючись чергового морського походу козаків, завчасно направив навпроти них 14-тисячну ескадру. Однак **П. Сагайдачний** на чолі 7-тисячного війська на 150 чайках провів блискучу морську операцію, розтрощивши під Очаковом турецький флот, командувач якого втік із поля битви, та захопивши 15 галер і 100 допоміжних суден. Далі козаки здобули **Кафу** – великий невеличкий ринок і визволили тисячі людей. Восени того самого року запорожці, очолювані славетним П. Сагайдачним, штурмом здобули **Трапезунд**, поруйнували передмістя турецької столиці **Константинополя**, спалили кораблі, які були у гавані, та, взявши значну здобич, повернулися на Січ. Успішні морські походи козаків на Туреччину та Крим були здійснені також протягом 1620–1621 рр. *Турецький хроніст Наїма* з приводу козацьких походів наголошував: «Можна впевнено сказати, що не знайти в усьому світі людей більш відважних, які б так мало піклувалися про життя або так мало боялися смерті. Знавці військової справи твердять, що ця голота своїм хистом і хоробрістю в морських битвах перевершує всі інші народи».

Налякані турецькі та кримські сановники докладали чималих зусиль, щоб створити **перешкоди морським походам** запорожців. Зокрема, турки в кількох місцях **перегороджували** залізними ланцюгами гирло Дніпра, а на березі ставили гармати, навівши їх на середину ріки. Та **запорожці знайшли вихід**. Вночі вони пускали вниз по Дніпру великі колоди, стукіт яких об ланцюг турки сприймали за козацькі чайки і відкривали шалений гарматний вогонь, що тривав доти, поки не закінчувалися боеприпаси. Коли все нарешті вщухало, запорожці миттю розривали ланцюг, якщо його до цього не розірвало гарматним ядром, і швидко виходили у відкрите море. Іноді вони обирали довший, зате **безпечніший шлях**. Підіймалися до Кодацького порогу, входили в р. Самару, а з неї – у Вовчі Води. Звідти до р. Калміуса вони 25 км тягнули чайки волоком, а потім виходили в Азовське море і далі через Керченську протоку – у Чорне. Цією самою дорогою козаки часто поверталися назад у Запоріжжя, особливо під час турецької погоні.

Походи запорізьких козаків перешкоджали Туреччині в її загарбницьких війнах проти багатьох народів. Не раз султан погрожував Речі Посполитій війною, якщо вона не примусить козаків відмовитися від нападів на кримські та турецькі володіння. Якось, розлютившись, він верещав до польських послів: «Чи ви часом не збожеволіли? Хто сміє мені перечити? Боїться мене Персія, тремтять венеціанці, просять пощади іспанці, німці повинні виконати все, що я їм звелів, увесь світ схиляється передо мною, і тільки якісь запорожці завдають мені стільки лиха!». На це послі відповіли, що запорожці дошкуляють також і Польщі, але нічого вдіяти вона з ними не може. «Якщо ви їх знищите, – зазначили вони, – з нашого боку не матимете жодних заперечень».

Гучна слава про запорізьких козаків ширилася по всій Європі, адже тодішня військова могутність Туреччини вважалася нездоланною. В Італії, Німеччині, Франції, Англії в той час вийшло *понад десяток творів*, присвячених військовому мистецтву запорожців. Багато держав, над якими нависла загроза турецької агресії, шукали з ними зв'язків. Навіть Чорне море стали називати Козацьким морем.

Значною мірою, як свідчать наведені дані, *козацькі успіхи* були зумовлені талановитим керівництвом П. Сагайдачного, який, за підрахунками дослідників, провів 60 боїв на суші й на морі та жодного не програв. Він був найвидатнішим козацьким ватажком до Б. Хмельницького й одним із найталановитіших українських дипломатів, полководців і державних діячів усіх часів.

ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ

Петро Сагайдачний (бл. 1570–1622) народився у с. Кульчиці на Львівщині в родині дрібного українського шляхтича. Навчався в Острозькій академії, згодом подався на Запорізьку Січ. Його *вражаючі успіхи* в боротьбі з турецько-татарською експансією дали змогу йому посісти *почесне місце* в антитурецькій «Лізі християнської міліції», що виникла у Західній Європі. За безприкладну відвагу в боях, за великий розум і дипломатичний хист, патріотизм і розсудливість *козакі обрали його* спочатку *кошовим* отаманом, а згодом і *гетьманом* Війська запорізького реєстрового, обов'язки якого він виконував, за винятком невеликої перерви, з 1616 р. до кінця життя. Під керівництвом П. Сагайдачного козацтво остаточно перетворилося на *окремий стан*, а його збройні сили були реформовані з партизанських загонів у регулярну дисципліновану армію.

У *політичній діяльності* П. Сагайдачний виходив з реалій тодішніх українсько-польських відносин і діяв насамперед *дипломатичними засобами*, уникаючи відкритого протистояння з Річчю Посполитою, але водночас постійно працюючи над закладанням фундаменту майбутньої української держави. Так, вмів використовувати потребу поляків у козацькій допомозі, він, попри встановлені кількатисячні реєстри, довів чисельність Війська запорізького до кільканадцяти, а згодом і 40–50 тис. осіб. Головною заслугою П. Сагайдачного було те, що він *зумів поєднати інтереси* трьох найбільш активних частин українського суспільства – козацтва, культурно-освітньої верстви та духовенства. І не тільки поєднати. Гетьман демонстративно засвідчив, що готовий силою зброї захищати українську інтелігенцію та православну церкву від будь-яких утисків і переслідувань. У 1620 р. він разом з усім Військом запорізьким відкрито вступив до Київського братства, взявши під протекторат цей культурний і духовний центр України та його школу, що згодом розвинулась у Києво-Могилянську академію. Того самого року завдяки П. Сагайдачному було відновлено втрачену після Берестейської унії *православну ієрархію*: запрошений ним до Києва та взятий під захист ерусалимський патріарх Феофан висвятив на сан київського митрополита І. Борецького та кількох єпископів. Поєднавши зусилля трьох провідних верств українського суспільства, П. Сагайдачний спричинився до активізації як козацтва, котре поступово виходило за межі своїх вузькостанових інтересів та займалося загальнонаціональними справами, так і

міщансько-духовної інтелігенції, яка, відчувши підтримку Війська запорізького, почала сміливіше та енергійніше реалізовувати свої плани.

У 1618 р. П. Сагайдачний на чолі 20-тисячного козацького війська вирушив у **похід на Москву**, щоб допомогти польському королевичу Владиславу, який прагнув здобути московську корону, але потрапив там у скрутне становище. **Штурм** Москви успіху не забезпечив, проте за Деулінським перемир'ям, яке стало найбільшим **досягненням** Речі Посполитої в протистоянні з Московським царством, до Польщі відійшли Сіверщина й Смоленщина.

Після низки успішних рейдів на території Московії козаки з тріумфом повернулися до України. Сам П. Конашевич-Сагайдачний, як відзначив історик Т. Чухліб, у Києві прийняв **титул** «гетьмана України», а козаки за участь у московському поході отримали грошову винагороду. Проте невдовзі козацтво отримало від польського уряду наказ скоротити свій реєстр до 3000 чол. та відмовитися від чорноморських походів. Це призвело до скинення П. Сагайдачного з гетьманства та обрання на його місце представника нереєстрового козацтва Яцька Бородавки (Неродича).

ХОТИНСЬКА ВІЙНА

Тим часом міжнародне **становище Речі Посполитої** різко **ускладнилося** після нищівної поразки її війська від турків улітку 1620 р. під Цецорою, що в Молдавії. Навесні наступного року 160-тисячна турецька армія під проводом султана при 260 гарматах і 4 бойових слонах для залякування «невірних» (тобто християн), а також 60 тис. татар вирушили, щоб довершити розпочатий розгром. Через **нечисленність польського війська**, яке становило більше 30 тис. чол. при 38 гарматах, уряд Речі Посполитої звернувся за допомогою до козаків, обіцяючи розширення їхніх прав і привілеїв. Оскільки турецько-татарська навала загрожувала поневоленням і українському народові, **Козацька рада** ухвалила надати поміч у боротьбі проти «бусурманів» і одночасно, аби домогтися в цій ситуації своїх вимог щодо розширення козацьких прав та затвердження нововисвяченої вищої православної ієрархії в Україні, відрядила до короля **посольство** на чолі з П. Сагайдачним. 40-тисячне ж козацьке військо під керівництвом гетьмана Я. Бородавки вирушило в Молдавію назустріч ворогові. Крім того, щоб розпорошити сили турків, було вирішено активізувати **воєнні дії на Чорному морі**, куди відправили близько 10 тис. запорожців. Вони діяли завзято і, як зазначав козацький літописець С. Величко, «...самому Цариграду превелике сум'яття і жах учинили...».

Центральним пунктом бойових дій стала **фортеця м. Хотина**, де поляки зайняли оборону. Сюди поквапився П. Сагайдачний, якому король на словах пообіцяв задовольнити вимоги українців. Не заставши козаків під Хотиною, він вирушив їм назустріч, по дорозі був поранений і мало не потрапив у турецький полон, та все ж зумів прорватися до козацького табору, роцташованого тоді під Могилевом (*нині – м. Могилів-Подільський Вінницької обл.*). Тут козацтво, незадоволене невдалим керівництвом Я. Бородавки в молдавському поході, скликало **Раду**, яка позбавила його гетьманства та **засудила** до смерті. Новим гетьманом знову **обрали** П. Сагайдачного.

1 вересня 1621 р. козацьке військо прибуло під Хотин. Наступного дня сюди підійшли турки й татари, які одразу ж ударили по позиціях козаків, сподіваючись, що ті ще не встигли як слід укріпитися. Проте зазнали значних втрат і змушені були відступити. Надалі турецька армія практично неперервно здійснювала **атаки на козацький табір**, небезпідставно вважаючи, що, розбивши його, легко впорається з поляками. Козаки ж робили **сміливі вилазки** у ворожий стан і навіть мали можливість під час однієї з них повністю розгромити турків, але у вирішальний момент коронний гетьман Я.-К. Ходкевич, який очолював польське військо, наказав припинити бій, посилаючись на наближення ночі. Про **значення козаків** у воєнних діях свідчить той факт, що султан оголосив, що не буде ні їсти, ні пити, доки не покінчить з ними, та пообіцяв за кожную козацьку голову нагороду 50 злотих (для порівняння: у 1572 р. реєстровим козакам було призначено річну плату 10 злотих).

Майже весь вересень тривали кровопролитні бої поблизу Хотина, але турки, втративши близько 80 тис. чол., так і не змогли взяти фортеці. 29 вересня почалися переговори про укладення миру, котрий підписали 9 жовтня. Загалом умови **Хотинського миру** були вигідні для **поляків**: 1) кордон Польщі з Туреччиною встановили по Дністру; 2) турки й татари зобов'язалися не чинити грабінницьких походів на територію Речі Посполитої; 3) польський уряд погодився заборонити козацькі експедиції проти Криму і Туреччини.

Парадоксально, але факт: **козацтво**, яке своїм безприкладним героїзмом, мужністю і самопожертвою не тільки врятувало від розгрому Річ Посполиту, а й розвіяло міф про непереможність Туреччини та, значно послабивши останню, примусило її відмовитися від планів завоювання Європи, не отримало від своєї перемоги жодних здобутків. **Польща** не виконала навіть скромних **козацьких вимог** щодо виплати сталої платні, забезпечення воєнних інвалідів, виведення коронного війська з Київського воєводства тощо, не кажучи про заборону виходити в Чорне море. Підступність польського уряду, а також отримане на початку війни поранення прискорили **смерть П. Сагайдачного**, який помер 10 квітня 1622 р., заповівши перед тим своє майно українським братствам Києва і Львова.

Після смерті гетьмана П. Сагайдачного зміцнене ним військо продовжило його справу. Походи на Туреччину та Крим здійснювалися майже кожного року, а то й по кілька разів на рік. Однак, починаючи з кінця XVI ст., **українське козацтво**, яке поступово перебирало на себе роль **провідної сили суспільства**, не обмежувалося лише захистом від турецько-татарської агресії, а й цілеспрямовано боролася за соціальні та національні права свого народу. Ігнорування польським урядом козацьких прав лише загострювало цю боротьбу.

4. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Посилення кріпосницького та національно-релігійного гніту, експансія польської й литовської знаті на південні землі, які почали колонізувати «уходники» й запорожці, утиски козацької верстви спричинили масове невдоволення в українському суспільстві. Як наслідок, наприкінці XVI – на початку XVII ст. Україною прокотилися *дві потужні хвилі народних виступів* (у 1591–1596 та 1625–1638 рр.), рушійною силою яких стало козацтво. Це була боротьба за збереження особистої свободи, за вільну хліборобську працю.

ПЕРША ПРОБА СИЛ: КОСИНСЬКИЙ ТА НАЛИВАЙКО

Перше велике козацьке повстання в 1591–1593 рр., спрямоване проти існуючих польсько-шляхетських порядків в Україні, було пов'язане з іменем «заслуженого козака», дрібного шляхтича з Підляшшя **Криштофа Косинського**. Тривалий час він перебував на Запорізькій Січі, обіймав важливі військові посади, був обраний гетьманом. У 1591 р. білоцерківський староста Я. Острозький відібрав у нього маєток на Київщині, наданий королем за бойові заслуги. *Особиста кривда*, завдана К. Косинському, наклалася на глибокі соціально-економічні суперечності тодішнього життя та непослідовну політику польського уряду щодо козацтва, яка неодноразово змінювалася від репресій у спокійні часи до заохочень до служби під час небезпеки. Наприкінці 1591 р. запорожці разом з реєстровцями під проводом К. Косинського прийшли під Білу Церкву – резиденцію і замок Я. Острозького і захопили її. Повстанців підтримали міщани та селяни навколишніх міст і сіл – усього близько 5 тис. чол. Ці події започаткували півстолітню козацьку війну проти Речі Посполитої, що в середині XVII ст. переросла у Національно-визвольну революцію.

Поступово *повстанський рух* проти польської влади набув значної сили і протягом 1592 р. охопив Київське, Волинське, Брацлавське і частково Подільське воєводства. Козацькі загони оволоділи Трипільям, Богуславом, Переяславом, штурмували Київський замок. На визволеній території старшина приводила до присяги Війську запорізькому селян, міщан і шляхту та вводила форми козацького устрою. Боротьба одночасно велася за соціально-економічні права й розширення козацьких порядків на нові землі.

Для боротьби з повстанцями було зібрано шляхетське ополчення під командуванням київського воєводи К.-В. Острозького. На початку лютого 1593 р. під м. П'ятка (нині – Житомирської обл.) відбулася *вирішальна битва*, в якій погано озброєне повстанське військо в умовах суворох морозів і нестачі харчів майже тиждень мужньо відбивало ворожі атаки, втративши від 2 до 3 тис. убитими. Значних втрат зазнала й шляхта, а тому змушена була укласти перемир'я. За його умовами К. Косинський зобов'язався скласти гетьманські повноваження, повернутися на Запоріжжя й не вчиняти бунтів, козаки мали

повернути награване майно, а селяни, що пристали до повстання, мушили повернутися до своїх панів.

Проте козацтво не склало зброї. В травні 1593 р. К. Косинський на чолі двотисячного козацького загону вирушив із Запоріжжя під Черкаси, де взяв в облогу замок місцевого старости О. Вишневецького. Останній розпочав з повстанцями переговори, під час яких К. Косинського було підступно вбито. Але й по смерті ватажка козаки не припинили облоги Черкас, змусивши О. Вишневецького підписати *договір*, за яким вони отримали право вільного відходу на Запоріжжя та на волості, їм повернули відібране у них майно тощо.

Не минуло й року, як в Україні спалахнуло нове грізне повстання 1594–1596 рр., яке очолив **Северин Наливайко**. Він походив із Гусятина (*нині – Тернопільської обл.*). У молоді роки перебував на Запоріжжі, брав участь у морських і сухопутних походах запорожців проти турків і татар. Згодом як сотник надвірної хоругви *служив* у князя К.-В. Острозького. Однак після битви під П'яткою покинув службу, очолив козацький відділ, що діяв проти турків на нижньому Дністрі.

Влітку 1594 р., повернувшись з успішного походу в Молдавію, С. Наливайко розмістив своїх людей на постій у маєтках брацлавської шляхти, вимагаючи стацій (*натуральних податків*) або забираючи продовольство й фураж силою. Водночас він направив на Запоріжжя своїх посланців із *пропозицією про об'єднання сил* для спільної боротьби проти польського панства. Щоб загладити свою участь у придушенні повстання К. Косинського, надіслав запорожцям 1,5 тис. коней, захоплених у турків. У жовтні 1594 р. наливайківці й брацлавські міщани прогнали місцеву шляхетську адміністрацію, захопили Брацлав і проголосили його «вільним козацьким містом». Це було початком повстання.

Приблизно тоді ж на допомогу наливайківцям прибув загін запорожців на чолі з *гетьманом Григорієм Лободою*, представником козацької реєстрової старшини. Об'єднане військо С. Наливайка й Г. Лободи, що налічувало близько 12 тис. осіб, спершу зробило кілька походів у Молдавію, де, зокрема, змусило її правителя відмовитися від підданства турецькому султанові, а з весни 1595 р. зосередилося на боротьбі з польсько-шляхетським режимом. У той час С. Наливайко пішов на Волинь та Білорусь, здобуваючи міста й беручи з них контрибуцію. Аналогічно діяв і гетьман Г. Лобода, який зі своїми запорожцями подався на Подніпров'я. Ще один козацький загін *полковника Матвія Шаули*, здобувши Київ, направився у Білорусь. Наприкінці 1595 – на початку 1596 р. повстанці контролювали все українське Правобережжя та Південно-Східну Білорусь. Особливе занепокоєння у польського уряду викликали звістки про наміри повсталих створити на визволеній території незалежну від Польщі Українську республіку на чолі з князем.

Значною мірою успішне розгортання повстанського руху було зумовлене відсутністю шляхетського війська, яке тоді воювало у Молдавії. Та його повернення призвело до *ускладнення ситуації*. Польський уряд доручив придушити повстання польному гетьманові (*заступникові коронного гетьмана*) С. Жол-

кевському, одному з найкращих полководців того часу. Виступивши навесні 1596 р. з добірним військом і значною артилерією, він вирішив розбити козаків по частинах і спочатку вдарив на військо С. Наливайка. Однак той з півторатисячним загоном, вдало маневруючи, зумів уникнути нерівного бою і під захистом табору з возів відступив до Поділля, а звідти через уманські ліси до Білої Церкви.

У березні 1596 р. повстанські загони об'єдналися під Білою Церквою, де розгромили передові підрозділи шляхетських військ. Згодом в урочищі Гострий Камінь біля Трипілля відбулася одна з вирішальних битв, після якої повстанці почали *відступ*, маючи намір сховатися за московським кордоном. Проте їхнє просування гальмував величезний обоз приблизно з 7–9 тис. жінок, дітей, старих, який прикривали 3 тис. боєздатних козаків. У травні 1596 р. на р. Солониця поблизу м. Лубни (нині – *Полтавської обл.*) повстанці потрапили в *оточення* переважаючих сил польського війська, що налічувало понад 5 тис. жовнірів та декілька тисяч обслуги. Тут козаки спорудили міцний табір, який оточили возами в 7–9 рядів, окопали ровом і шанцями. На укріплення і вози поставили близько 20 гармат. Майже два тижні вони героїчно оборонялися. Декілька великих штурмів табору не дали полякам нічого. Навпаки, козаки самі робили небезпечні вилазки і С. Жолкевський мусив увесь час бути насторожі. Боєздатна частина козацтва у цій ситуації могла спокійно прорватися через ворожі лави, але не хотіла залишати напризволяще жінок, дітей, старих, поранених. А всі вибратись із пастки не могли.

Розуміючи, що козацький табір неприступний, і знаючи, що на виручку обложеним іде допомога із Запоріжжя, С. Жолкевський вдався до такого засобу, як *підступність*, демонстративно ведучи переговори лише з Г. Лободою і поширюючи різні чутки. Внаслідок цього козаки звинуватили останнього в зраді й стратили. Новим гетьманом було обрано запорізького старшину Криштофа Кремпського.

На початку червня у розташування С. Жолкевського прибули свіжі підкріплення і важкі облогові гармати. Протягом кількох днів поляки неперервно обстрілювали табір. Загинули сотні людей, ще більше було поранено. Становище ускладнювалося через спеку, нестачу води, харчів і фуражу, почалися повальні пошесті на людей та худобу, бракувало боеприпасів. З огляду на це було вирішено задовольнити *польські вимоги*. Деморалізовані повстанці зв'язали С. Наливайка і його найближчих соратників і видали С. Жолкевському. Проте їх це не врятувало. Поляки висунули нову вимогу, про яку мовчали раніше, – повернення всіх втікачів до своїх панів. Коли повстанці відмовилися, то раптовим нападом *беззахисний табір було розгромлено*. «Так їх рубали немилосердно, що на мило або й більше труп лежав на трупі», – писав один із поляків. Тільки К. Кремпському з частиною козаків вдалося прорватися на Запоріжжя. Керівників повстання після страшних тортур було страчено у Варшаві. Зокрема, С. Наливайкові та М. Шаулі відрубали голови й четверували.

Козацькі виступи 1591–1596 рр. викликали **переляк серед польської шляхти**, яка на сеймі проголосила козаків ворогами держави та ухвалила «винищити їх до останку». Однак усі ці постанови залишилися на папері. По-перше, Запорізька Січ була недоступною для польського панства і надалі залишалася головним осередком козацької вольниці. По-друге, на початку XVII ст. Польща вступила в період безупинних воєн із Волощиною, Швецією, Московщиною, а тому щораз мусила звертатися за допомогою до козаків (зокрема у 1609 р. на московській території в складі польського війська діяло 40–50 тис. козаків). У 1601 р. польський сейм скасував свої рішення про ліквідацію козацького стану, які так і не набули чинності.

Проте Солоницький погром вплинув на **внутрішній розкол козацтва**, який виявився ще у відносинах між прихильниками С. Наливайка і Г. Лободи. У козацькому середовищі виникли **дві течії**: *радикальна*, яку представляло незаможне козацтво, що прагнуло до покращення свого становища шляхом негайних і рішучих дій проти польського панства, та *поміркована*, до якої належали матеріально забезпечені козаки, схильні до компромісів та мирного розширення своїх прав і привілеїв у Речі Посполитій. Домінуванням останньої течії, найяскравішим представником якої був гетьман П. Сагайдачний, а також активною участю козацтва у зовнішньополітичних акціях, насамперед проти Криму та Туреччини, і зумовлений той факт, що протягом трьох десятиліть в Україні не було великих народних виступів.

Від Курукового озера до Кодацького порога

На початку 20-х рр. XVII ст. відносини козацтва з польською владою знову загострилися. Невдоволені наслідками Хотинського миру козаки, ігноруючи урядові заборони та демонструючи свою незалежність, активно пустошили володіння Криму й Туреччини, втручалися у внутрішні справи цих країн тощо. Така поведінка викликала **занепокоєння польських властей**, зокрема короля, який зазначав з цього приводу: «По містах і містечках королівських уся влада в руках козаків: захоплюють собі судівництво, закони видають».

Для приборкання козацтва та повстанського руху, що розгортався у Середньому Подніпров'ї, влітку 1625 р. сюди прибуло 30-тисячне польське військо на чолі з одним із найкращих полководців Речі Посполитої – польним гетьманом С. Конєцпольським. Проти нього виступили **об'єднані сили** місцевих повстанців і запорожців – близько 20 тис. війська, яке очолив **гетьман Марко Жмайло**. Запеклий бій між українцями та поляками, який відбувся 25 жовтня 1625 р. під містечком Крилів (*нині – затоплене водами Кременчуцького водосховища*), не дав переваги жодній зі сторін. Наступного дня М. Жмайло, намагаючись уникнути штурму, відвів своє військо до Курукового озера неподалік м. Кременчук (*нині – Полтавської обл.*), де заклав табір. Невдалі спроби польського війська здобути його та різке похолодання змусило С. Конєцпольського запропонувати повстанцям **переговори**. Поміркована частина козацької старшини погодилася на цю пропозицію, а тому скинула з посади М. Жмайла, який виступав за продовження воєнних дій, і обрала замість нього Михайла

Дорошенка. Новий гетьман 5 листопада 1625 р. підписав з С. Конєцпольським *Куруківську угоду*, яка передбачала: 1) амністію повстанцям; 2) збільшення козацького реєстру з 3 до 6 тис. чол.; 3) збереження за козаками права обирати старшого, якого мав потім затверджувати король; 4) заборону козацьких походів на Крим і Туреччину тощо.

Куруківська угода задовольнила інтереси лише тієї незначної частини козацтва, яка потрапила до реєстру, але зовсім не влаштувала десятки тисяч **нереєстрових козаків**, які за її умовами мали повернутися в підданство до панів. Більшість з них відійшла на Запоріжжя. Сюди втікали тисячі селян і міщан, які не хотіли більше терпіти панської сваволі. Вже на літо 1629 р. за порогами Дніпра зосередилося близько 40 тис. люду, готового в будь-який момент піднятися на *боротьбу* проти польсько-шляхетського режиму. Останньою краплею, що переповнила чашу народного терпіння, стала діяльність **Грицька Чорного**, який домігся гетьманської посади після смерті у кримському поході М. Дорошенка. Новий гетьман виявляв *лояльність до Польщі*, прийняв унію, жорстоко карав незадоволених польською політикою, намагався посилити контроль уряду за Січчю, поклявся вести смертельну боротьбу з самовільним козацтвом.

Тоді запорожці та нереєстровці обрали новим гетьманом енергійного і талановитого **Тараса Федоровича (Трясила)**, а Г. Чорного викрали й засудили до страти. У березні 1630 р. 10-тисячне козацьке військо вирушило з Січі на «волесть». Його очолив Т. Трясило, який закликав українців до повстання проти поневолювачів. На його поклик до війська стали приєднуватися селяни, міщани, частина реєстрового козацтва. *Повсталі* оволоділи Корсунем, Каневом, Баришівкою, іншими селами та містами й зупинилися у Переяславі. Незабаром усе Середнє Подніпров'я піднялося на ляхів.

На придушення повстання з Бара вирушив гетьман С. Конєцпольський, який закликав шляхту приєднуватися до його війська, щоб «погасити цю пожежу хлопською кров'ю». По дорозі жовніри вирізали мешканців Лисянки, Івниці, Плесецького, Димера та інших сіл і міст Подніпров'я, незважаючи ні на стать, ні на вік. У травні почалися запеклі бої між 20-тисячним польським військом та приблизно 30-тисячним повстанським табором під Переяславом, які тривали три тижні. Їхнім апогеєм стала знаменита «*Тарасова ніч*», коли невеликий козацький загін проник у вороже розташування і знищив усю Золоту роту, яка охороняла штаб і складалася зі 150 представників найзнатніших родів польської шляхти.

С. Конєцпольський ледве врятувався. Загалом поляки втратили близько 10 тис. осіб та майже всю артилерію. Було заблоковано шляхи для відступу. Становище ускладнювалося також активними діями повстанських загонів по всьому Подніпров'ю. Перемога була близькою. Однак на заваді їй знову стали *незгоди й чвари* між повстанцями. Частина старшини й реєстровців хотіла використати сприятливий момент для закріплення своїх прав і привілеїв, а тому погодилася на пропозицію С. Конєцпольського розпочати переговори. Т. Трясило ж, не бажаючи йти на угоду зі шляхтою, разом із 10 тис. своїх прихильників

відійшов на Запоріжжя. 8 червня 1630 р. між козацькою старшиною, що залишилась, і гетьманом С. Конєцпольським було укладено *Переяславську угоду*. Вона зберігала умови попередньої Куруківської угоди, але реєстр збільшили до 8 тис. чол. Гетьманом реєстровців затвердили Тимофія Орендаренка.

Переяславська угода, як і її попередниця – Куруківська, викликала величезне невдоволення серед широких кіл українського суспільства. Тисячі повстанців відмовлялися повертатися в кріпацьке ярмо і створювали нові загони або втікали на Запоріжжя, в багатьох місцевостях були заворушення. Не допомогли їй видані новообраним королем Владиславом IV та затверджені на сеймі у 1633 р. «Статті для заспокоєння руського народу», за якими узаконювалося існування православної церкви та повернення їй частини майна. На початку 1635 р. сейм Речі Посполитої затвердив постанову «Про припинення козацького свавілля». Було вирішено збільшити кількість коронних військ на Подніпров'ї, щоб зміцнити контроль за українським населенням, а для повної ізоляції Запорізької Січі від решти України протягом березня – липня 1635 р. біля Кодацького порога збудували *Кодацьку фортецю* (тепер – у межах м. Дніпра). Сильний гарнізон, який складався з 200 німецьких найманців на чолі з французьким офіцером Ж. Маріоном, не пропускав по Дніпру човнів на Січ, а кінні роз'їзди патрулювали околиці, затримуючи всіх, хто добирався на Запоріжжя чи з нього. Порушників заарештовували й відправляли на важкі роботи або в тюрми.

Розуміючи, що без припливу свіжих сил Запорізька Січ не може існувати, запорожці вирішили ліквідувати небезпеку. Вночі з 11 на 12 серпня 1635 р. 3 тис. січовиків на чолі з гетьманом нереєстрового козацтва **Іваном Сулимою** здобули фортецю, зруйнували її мури й винищили гарнізон. Ця подія могла стати сигналом для нового козацького повстання. Однак незабаром реєстрова старшина *підступно*, при допомозі підсланих зрадників, схопила І. Сулиму та його найближчих соратників. Їх було відправлено до Варшави і там страчено через четвертування.

ПОВСТАННЯ 1637–1638 рр.

Страта І. Сулими, відзначеного Папою Римським Павлом V золотою медаллю за морські походи проти турків і кримських татар та визволення християнських бранців, «очищення» реєстру Війська запорізького від бунтівників і його скорочення до 7 тис. осіб викликали **масове обурення** та стали приводом до нового повстання, яке очолили П. Бут (Павлюк), Я. Острянин (Остряниця) і Д. Гуня. На першому його етапі керівником став полковник реєстровців **Павло Бут** – учасник зруйнування Кодацької фортеці. У червні 1637 р. він разом із загоном запорожців і реєстровців захопив у Корсуні артилерію реєстрового війська і перевіз її на Січ. Обраний там гетьманом, П. Бут звернувся до українського народу з універсалом, яким закликав усіх вступати до козацтва і в серпні на чолі козацького війська вирушив із Запоріжжя на волость. Невдовзі повстанський рух поширився на все Подніпров'я, особливо на Лівобережжі. Його підтримала частина реєстровців. Відбувалося масове «**покозачення**» населення, яке почало громити панські маєтки, розправлялись з орендарями. Навіть польний гетьман

М. Потоцький мусив визнати, що в Україні «...всі до останнього покозачились... тут кожний хлоп – козак». Перелякана шляхта тікала зі своїх маєтків до Польщі.

16 грудня 1637 р. *під Кумейками*, поблизу Черкас, зійшлися 15-тисячне польське військо під проводом М. Потоцького та повстанці, що налічували близько 10 тис. осіб. Бій був запеклим. Козаки успішно відбили три штурми, виявивши неабияку мужність, а ті, у кого не було зброї, «...били жовнів голоблями та дишлями». Навіть після того, як полякам під час четвертого штурму вдалося підпалити козацькі вози з порохом, що вибухнули з надзвичайною силою, козаки утримували свої позиції. Тільки пізньої ночі бій почав згасати, а на світанку повстанці, які зазнали значних втрат, почали відступати. Вони дійшли до *м. Боровиця*, південніше Черкас, де й закріпилися. Почалася облога, неперервні обстріли й штурми містечка. Старшина умовила П. Бута погодитися на переговори з М. Потоцьким, під час яких козацького гетьмана було підступно схоплено. Його та ще кількох старшин згодом стратили у Варшаві. Повстанці, залишившись без керівництва, 24 грудня капітулювали.

Після цього М. Потоцький розפורшив решту повстанських загонів і надзвичайно жорстоко **приборкав селянський рух** на Лівобережжі. Однак Запоріжжя лишалося нескореним. Сюди, як і раніше, стікалися великі маси народу. Спроба І. Караїмовича, що став старшим над реєстровими козаками, розгромити Січ на початку 1638 р. наштотхнула на рішучу протидію реєстровців, які не хотіли воювати з січовиками. Запорізьким гетьманом було обрано **Яцька Острянина**, котрий звернувся до народу з закликком до повстання проти соціального, національного та релігійного гніту. Навесні знову розпочалися **бойові дії**. Повсталі, кількість яких зросла до 12 тис., захопили Чигирин, Кременчук, а потім вдало відбили ворожий наступ під м. Говтва на Полтавщині, знищивши до 3,5 тис. вояків і змусивши неприятеля відступати. Але на підмогу полякам прийшов зі свіжими силами князь Я. Вишневецький. У запеклому бою під **містечком Жовнин** на Черкащині коронному війську пощастило в кількох місцях прорвати козацький табір, захопити 8 гармат і багато пороху. Вважаючи подальший опір марним, Я. Острянин з частиною війська прорвався на Слобожанщину.

Ті ж повстанці, що залишилися, обрали гетьманом **Дмитра Гуню** і під його керівництвом зуміли дати відсіч полякам, а потім відійшли до Дніпра, де під шаленим обстрілом заклали новий укріплений табір. Зважаючи на те, що його важко буде взяти штурмом, поляки вирішили заволодіти ним за допомогою **облоги**, яка тривала протягом другої половини червня – початку серпня. Крім того, щоб деморалізувати козаків і прискорити їхню капітуляцію, М. Потоцький наказав мордувати та знищувати в околицях мирне населення. Одночасно він запропонував повстанцям переговори на умовах збереження реєстру в дотеперішній кількості. Козаки на цю пропозицію відповіли, що піднялися на боротьбу не за здобуття привілеїв кільком тисячам реєстровців, а за визволення українського народу від польського ярма. Тоді М. Потоцький наказав вести **штурм** неперервно: вдень і вночі. Потерпаючи від нестачі їжі й боєприпасів, повстанці мужньо захищалися, сподіваючись на успішну місію козацького

полковника Филоненка, який пробивався до них із двотисячним загоном та запасами харчів і боєприпасів. Однак до табору зуміли дістатися лише кілька сот козаків, а харчів ледве вистачило на два дні. Втративши останню надію на допомогу, частина повстанців 7 серпня погодилася почати *переговори* з польським гетьманом. Ті, хто не бажав компромісу з ворогом, на чолі з Гунею і Филоненком покинули табір і подалися на Запоріжжя.

Після укладення договору козаки, покладаючись на польські обіцянки, почали невеликими групами розходитися по домівках. Проте пани й на цей раз не дотримали слова, винищивши більшу їхню частину. По всій Україні почався жажливий терор, жертвами якого стали сотні й тисячі безвинних людей, незважаючи на стать і вік. Уцілілі змушені були визнати ухвалу польського сейму – т. зв. «**Ординацію Війська запорізького реєстрового**», за якою: 1) скасовувалася виборність старшини, козацький суд і посада гетьмана, замість якого призначався обраний сеймом з числа шляхти комісар. Військові осавули й полковники теж призначалися з відданих Речі Посполитій шляхтичів; 2) козацький реєстр зменшувався до 6 тис. осіб, а всі «виписники» мали повернутися у підданство до своїх панів; 3) реєстрові козаки могли проживати лише в Черкаському, Канівському та Корсунському староставах; 4) міщанам і селянам під страхом смертної кари заборонялося вступати у козаки і навіть віддавати своїх доньок заміж за козаків; 5) для контролю Запорізької Січі там постійно мали перебувати два полки реєстровців. На Запоріжжя можна було переходити тільки за окремим дозволом, порушники каралися смертю.

Здавалося, що цього разу козацтво було зламане остаточно. Поляки відбудували Кодак, щоб тримати в шорах січовиків. Запанувала *глуха реакція*. Період козацької активності змінився десятиліттям т. зв. «золотого спокою». Проте це був спокій перед бурею. **Україна нагромаджувала сили** для рішучої боротьби за волю і чекала для цього слушної нагоди.

ЛЕКЦІЯ VI

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ ПІД ПРОВОДОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

I. ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ УКРАЇНЦІВ

Різде загострення соціально-економічних суперечностей в Україні наприкінці 40-х рр. XVII ст. привело до великого повстання 1648 р., яке невдовзі переросло в Національно-визвольну революцію українського народу 1648–1686 рр.

ПРИЧИНИ РЕВОЛЮЦІЇ

Найголовніші причини національно-визвольних змагань українців проти польсько-шляхетського режиму в Україні такі.

1. «Ординація» 1638 р., у результаті якої панівні кола Речі Посполитої обрали курс на *обмеження прав*, а в перспективі – на ліквідацію козацтва як стану українського суспільства. Реєстрове військо втратило давнє самоврядування: його мав очолювати не виборний гетьман, а польський комісар; так само полковники мали бути зі шляхти і для їхньої охорони служила прибічна гвардія з найманців. Реєстр було зменшено до 6000 осіб, а решта мала повернутися в підданство до своїх панів. Міщанам і селянам заборонено зватися козаками і віддавати своїх доньок заміж за козаків. На Запоріжжя можна було переходити лише за окремим дозволом. Так козаччина дійшла до критичного моменту – бути чи не бути.

2. Зростання експлуатації українського селянства внаслідок стрімкого поширення фільварково-панщинної системи господарства, особливо в півден-

них і східних регіонах України. Сучасник зазначав: «Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кінями і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святами і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків, крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, – а щотри роки – й третього волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: *пани мають безмежну владу* не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжани на галері...».

Справжнім лихом для українського народу були *орендарі*, як правило євреї, що «обліпили» своїми шинками всі села й міста. Особливо нещадної експлуатації зазнавало українське селянство, передусім бідніше, яке вони безжально споювали і обдирали, перетворюючи в деморалізовану, безземельну масу. Московський посол Г. Кунаков, аналізуючи причини повстання 1648 р., у своєму донесенні урядові серед іншого зазначав: «Крім того, була черкасам (*українцям. – Авт.*) руїна від жидів, що держали в їхніх сторонах аренди від панів. Ті жиди черкасів грабували і всяко над ними знущалися. Як тільки котрий черкашенин викурить горілки, або зварить пиво або мід, не сказавши жидові, або перед жидом почне говорити, не знявши шапки, – жиди чіплялися до цього, як за зневагу, грабували і руйнували, маєток відбирали, жінок і дітей силоміць забирали на роботу».

3. Посилення національно-релігійного гноблення українського народу. Польські магнати, особливо після Берестейської унії, силою насаджували в Україні католицизм і уніатство, *утискували православних* і їхню віру, захоплювали й руйнували церкви та монастирі, проводили дискримінаційну політику у сфері мови, освіти, культури. Православних українців послідовно усували від участі в міському самоврядуванні, їм чинили постійні перешкоди при вступі до цехів, у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею. В умовах загострення національно-визвольної боротьби польські каральні органи вдавалися до елементів *етнічних чисток*, винищуючи українців тільки тому, що вони були українцями.

Отже, антиукраїнська політика польських панівних кіл призвела до загального незадоволення усіх верств українського суспільства. Головною рушійною та керівною силою революції було козацтво. Активну участь у боротьбі взяли селянство, міське населення, значна частина української шляхти й православного духовенства.

**БОГДАН
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ**

Визвольну боротьбу українського народу очолив Богдан Хмельницький (1595–1657). Він походив із сім'ї дрібної української шляхти. Був **освіченою людиною**, закінчив Львівський єзуїтський колегіум. Знав кілька мов, історію, юриспруденцію, військову справу тощо. Деякий час служив у реєстровому козацькому війську, **воював** з турецько-татарськими ордами і після битви під Цецорою (1620) два роки перебував у полоні в Туреччині. Повернувшись, Б. Хмельницький обіймав **посаду** військового писаря, потім сотника Чигиринського полку. Він володів невеликим маєтком – хутором Суботовим поблизу Чигирина. Був одружений з донькою заможного переяславського купця Ганною Сомко, мав четверо дітей: Катерину, Олену чи Степаниду, Тимоша та Юрка.

У 1646 р. Б. Хмельницький на **запрошення французького уряду** разом з Іваном Сірком і запорізькими козаками брав участь у воєнних діях на боці Франції проти Габсбургів.

Безпосереднім приводом до виступу Б. Хмельницького проти Польщі була **особиста образа**, якої йому завдав чигиринський підстароста Данило Чаплінський. Він захопив родинний хутір Хмельницького в Суботові, майже до смерті побив його наймолодшого сина та викрав кохану жінку Богдана Олену, з якою той збирався одружитися (на цей час перша дружина Хмельницького Г. Сомко померла). Намагання Б. Хмельницького знайти управу на Д. Чаплінського в польському суді не були результативними. Король також нічим не допоміг Богданові, але принагідно вказав на роль шаблі при самообороні.

На думку дослідників, починаючи з 1646 р., група козаків, очолювана чигиринським сотником Б. Хмельницьким, розпочала **підготовку повстання**. Протягом 1646–1647 рр. до керівного центру входили сотники Вешняк, Бурляй, Гиря, Топига, колишні полковники Нестеренко і Клиша, Кривоніс, брати Нечаї та ін. Для реалізації задуму Б. Хмельницький та його соратники намагалися скористатися намірами короля Владислава IV залучити козаків до війни з Туреччиною та Кримом. У серпні-вересні 1647 р. проводилися **таємні ради** для обговорення планів повстання. Було вирішено розпочати його в листопаді, коли коронний хорунжий А. Конєцпольський мав вирушити у пониззя Дніпра проти татар. Однак раптова поява Очаківської орди та зрада з боку чигиринського осавула Пешти зірвали виступ. Хмельницького було ув'язнено. Вирвавшись за сприяння свого кума Михайла Кричевського на волю, він наприкінці грудня з кількома десятками осіб негайно подався на Запорізьку Січ. В історії України розпочалася нова доба.

2. ПЕРШІ ПЕРЕМОГИ

Прибувши на Запоріжжя, Б. Хмельницький, зважаючи на перебування польської залоги у Січі (Микитин Ріг), зупинився на о. Томаківка, де відразу ж розпочав формування збройних сил і встановив зв'язки із запорожцями. Заручившись підтримкою останніх, у лютому 1648 р. оволодів Січчю і був обраний гетьманом Війська Запорізького. Саме ці події й ознаменували **початок Національної революції**. Її *перший етап* (лютий 1648 – серпень 1657) характеризувався найбільшим розмахом національно-визвольної та соціальної боротьби і відбувався під безпосереднім керівництвом Б. Хмельницького.

ПОЧАТОК ПОВСТАННЯ

Підготувавши основну військову базу на Запоріжжі, новообраний гетьман розпочав роботу щодо залучення до майбутнього виступу реєстрових козаків і широких мас народу. Кобзарі та досвідчені козаки з **гетьманськими універсалами**, що закликали готувати зброю й підніматися на боротьбу, розійшлися по всій Україні. Незабаром вона завирувала. За визнанням коронного гетьмана М. Потоцького, «...не було жодного села, жодного міста, в яких би не лунали заклики до свавілля і де б не замишляли на життя й майно своїх панів і орендарів». Активну організаційну роботу проводили й серед реєстрового козацтва.

Водночас Б. Хмельницький усвідомлював, що для переможної війни зі шляхтою потрібна зовнішня допомога. До середини березня йому вдалося завершити **переговори з Кримським ханством** (Бахчисарайський договір). Пред'явлені хану Іслам-Гірею III листи польського короля щодо приготувань Польщі до війни з Кримом зробили його зговірливим. Він зобов'язався надати **допомогу проти поляків**, причому татари запевнили, що не чинитимуть шкоди українцям, зокрема не палитимуть їхніх міст і сіл. Зі свого боку українці обіцяли платити упоминки і не допускати морських походів. На допомогу повстанцям було направлено 3–4 тис. татар під керівництвом Тугай-бея.

Уклавши військовий союз з Кримським ханством, Б. Хмельницький посилив свою армію татарською кіннотою. Поскілки поляки не мали піхоти, рівноцінної козацькій, а польська кіннота поступалася татарській у маневреності, **союз козаків із татарами** таїв для польської армії величезну небезпеку. Чисельність татарського війська, яке виступало на боці українців, становила в різний час від кількох тисяч до кількох десятків тисяч чоловік. Крім військової допомоги, Україна забезпечувала себе від татарських нападів з півдня.

На початку революції Б. Хмельницький та його прихильники висунули лише **ідею автономії** для козацького регіону (*центральна і південна частина Київського воєводства*) в складі Речі Посполитої. Вони тоді продовжували вважати останню своєю батьківщиною, а короля – її єдиним законним володарем. Національно-політична **свідомість** старшини й козацтва обмежувалася прагненням домогтися відновлення прав і вольностей Війська Запорізького, що ґрунтувалися на козацькому традиціоналізмі. Відповідно під час **переговорів** з послами М. Потоцького в середині березня 1648 р. було поставлено **вимоги**

щодо виведення польського війська з козацьких земель, ліквідації там «управління Речі Посполитої», надання козакам права укладати договори із зарубіжними правителями. Однак коронний гетьман вважав їх *неприйнятними* і, сподіваючись у зародку придушити народне повстання, пришвидшив підготовку походу, вирушивши з коронним військом на Корсунь. Водночас в універсалі до повстанців він наказав видати йому Б. Хмельницького й розійтись. В разі непокори погрожував «...усі достатки ваші, котрі у волості маєте, забрати, жінок, дітей вирізати».

Бойові дії розпочалися у квітні. Маючи в своєму розпорядженні близько 15 тис. жовнірів (разом з реєстровими козаками), **М. Потоцький** вирішив завдати удару по табору повстанців. З цією метою він 21 квітня направив сухоходом 2 полки реєстровців і жовнірів (5–5,5 тис. осіб) під проводом сина Стефана, а Дніпром 26 квітня – 4 полки реєстрових козаків і частину драгунів (4,5 тис. осіб) під керівництвом генеральних осавулів Барабаша і Караїмовича. Обидва загони мали з'єднатися біля Кодацької фортеці, розгромити Запорізьку Січ і придушити повстання.

Від Жовтих Вод до Замостя

Отримавши від розвідників інформацію про час і напрямок виступу ворожих військ, Б. Хмельницький на чолі 4–5 тис. українців і 3–4 тис. татар Тугай-бея вирушив назустріч, вдало використавши їхню роз'єднаність. Оточивши 29 квітня противника біля р. **Жовті Води** (неподалік теперішнього м. Жовті Води Дніпропетровської обл.), він під час боїв, що набрали затяжного характеру, зумів заручитися підтримкою реєстрових козаків: 12 травня на його бік перейшли полки, що пливли Дніпром (при цьому Барабаша і Караїмовича було вбито), а наступного дня – ті, котрі перебували при Стефані Потоцькому. У **вирішальному бою** 16 травня 1648 р. польське військо було повністю розгромлене. Близько 3 тис. поляків, у т. ч. смертельно поранений С. Потоцький, потрапили у полон.

Дізнавшись про поразку під Жовтими Водами, гетьман М. Потоцький почав відступати, сподіваючись на об'єднання з 6-тисячним військом князя Я. Вишневецького. Щоб не допустити цього, Б. Хмельницький, не гаючи часу, кинувся за ним. 26 травня полки М. Потоцького потрапили неподалік **Корсуня** в заздалегідь підготовлену пастку. Значна роль у цьому належала козакові **Микиті Галагану (Бутові)**, який, попередньо домовившись із Б. Хмельницьким, під виглядом розвідника навмисно потрапив у полон до поляків, щоб їх дезінформувати, і цим добровільно себе прирік на муки та смерть. Витримавши жорстокі катування, він примусив польських керманічів повірити у вигадку, що слідом за Запорізьким Військом наступає кримський хан з ордою, та завів їх у завчасно приготовлену засідку.

Український письменник Адріан Кащенко в історичній повісті «Під Корсунем» так описує польські **тортури над М. Галаганом**: «Кат приклав до спини Микити розпечену як жар залізну штабу. Почулося шкварчання, і на спині козака схопилося синеньке полум'я, а у повітрі пішов дух печеного м'яса.

Галаган прикусив собі язика, щоб, боронь, Боже, не почули вороги, як козак стогне, і стояв, мов прикипів до землі, тільки плечі його іноді здригалися, неначе від лоскоту.

– Розмалюй, розмалюй йому спину... – гукав Потоцький, роздратований терпінням козака. – Добре малюй, щоб пригадав, скільки у Хмельницького війська!

Зваживши, що вже час почати свої вигадки, Галаган обізвався, щоб спинили ката, бо він має щось сказати...».

Після того, як поляки повірили Микиті Галагану, він запропонував їм свої послуги, заявивши, що знає безпечний шлях до відступу. Поляки поставили вимогу, щоб козак на доказ того, що говорить правду, встромив свою руку у вогонь.

«Галаган зблід як крейда, – продовжує А. Кащенко, – але вагався недовго. Яке вагання? Воля рідного краю дорожча за руку одного козака. Він рішучо наблизився до вогню і встромив у нього ліву руку. Червоне полум'я облизувало живе тіло своїми язиками, козак же стояв, мов чарівник, нерухомо... Навіть найменший стогін не вибився з його уст, немов вогонь тільки лоскотав його. Скоро по повітрю знову пішов дух печеного м'яса, а рука козака почорніла й гулко почала репатися.

– Годі! – гукнув нарешиті Потоцький...

Микита витягнув руку з вогню і підступив до гетьмана, але сили його покинули, світ в очах замутився, і він впав на землю непритомний...».

Характеризуючи перебіг подій у козацькій засідці, куди М. Галаган завів поляків, польський жовнір, учасник бою, писав: «Увійшов табір у цю діброву, як в якусь матню: не міг далі посуватися через закопані і стиснуті дороги. На тил табору всією силою напирали татари, спереду і з боків козаки із пристосованих шанців завдавали великої шкоди». В результаті **польське військо зазнало нищівної поразки**. Близько 8,5 тис. жовнірів, у т. ч. коронний і польний гетьмани М. Потоцький і М. Калиновський, потрапили до полону. Поляки втратили також усю артилерію, обоз і прапори.

3 Корсуня Б. Хмельницький вирушив до Білої Церкви. Він розсилав **універсали до українського народу**, в яких **закликав** до всенародного повстання. Цей клич рознісся по всій Україні. Народ численними гуртами потягнувся під гетьманські корогви, бо сподівався знайти правду, здобути волю і незалежність. **Хвиля виступів** охопила Україну. Ще ніколи повстання не носило такого всенародного характеру. На середину вересня були звільнені Лівобережжя, Брацлавське, Київське, Подільське воєводства, південна й центральна частини Волинського.

Польська шляхта прагнула реваншу. Однак його не сталося. У битві, яка відбулася 21–23 вересня 1648 р. під **Пилявцями** (тепер с. Пилява Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.), 80–90-тисячна армія поляків зазнала **нищівної поразки** від близько 100-тисячного українського війська та 5 тис. татар. Було захоплено всю ворожу артилерію, яка налічувала близько сотні гармат. **До козаків потрапив також величезний обоз** зі значними матеріальними цінностями, оскільки польські магнати, хизуючись один перед одним, навіть

у воєнних походах оточували себе надзвичайними розкошами. Нерідко навіть звичайний гусар потребував кількох возів із наметом, обставою, інколи срібним начинням, не кажучи про різноманітну провізію та численних слуг. Один із сучасників іронічно зауважив: у польському стані було більше срібла, ніж свинцю.

Блискуча перемога в битві під Пилявцями відкрила шлях до визвольного **походу на західноукраїнські землі**. Повстанці за допомогою місцевого населення здобули міста Збараж і Вишнівець (*нині – Тернопільської обл.*), Броди (*нині – Львівської обл.*) і на початку жовтня підійшли до Львова, який взяли в облогу. Однак, не бажаючи руйнувати чудове старовинне місто та отримавши **визкуп** від польського гарнізону в сумі 200 тис. злотих, гетьман зняв облогу і повів свою армію до укріпленої фортеці **Замостя**, де перебував протягом 6–21 листопада 1648 р.

У той час Річ Посполита, фактично втративши військо та короля, який помер у травні, була на межі катастрофи. Проте Б. Хмельницький замість того, щоб довершити її розгром, оголосив про **перемир'я**. Існують різні **версії причин** такої поведінки гетьмана: 1) він не готовий був до остаточного розриву з Річчю Посполитою і сподівався на реформування її державного устрою, оскільки під його тиском королем тоді було обрано Яна Казимира, котрий начебто обіцяв бути «руським королем»; 2) нестача теплого одягу, продовольства, осіннє бездоріжжя, епідемія чуми, від якої помер один із найпопулярніших повстанських ватажків Максим Кривоніс; 3) проти продовження воєнних дій виступали союзники – кримські татари; 4) побоювання, що розгром Польщі викличе негативну реакцію європейських монархів тощо.

Синтез усіх цих версій і вплинув на остаточне рішення Б. Хмельницького. Можна сперечатися про його доцільність; єдине ж, що не викликає сумніву, – це **помилковість** подальших дій гетьмана: замість того, щоб закріпитися на західних рубежах української етнічної території, він відвів армію вглиб України. Було втрачено значну територію з розвинутим виробництвом, а Польща отримала вигідний стратегічний плацдарм для майбутніх воєнних дій.

Наприкінці грудня 1648 р. українське військо вступило у стародавню столицю України – Київ. Б. Хмельницького вітали як «українського Мойсея», який визволив Україну з «лядської неволі».

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ

Завдяки перемогам у 1648 р. змінився політичний та економічний лад України. На **звільненій території** було ліквідовано польсько-шляхетську владу і **закладалися підвалини** унітарної, республіканської за формою правління, національної держави на чолі з гетьманом, що в XVII–XVIII ст. існувала за офіційною назвою «Військо Запорозьке». Кордон між нею і Річчю Посполитою, згідно з укладеним 25 лютого 1649 р. з польським посольством **перемир'ям**, мав проходити по річках Горинь, Прип'ять та м. Кам'янець-Подільський, через який польським підрозділам, урядовцям і шляхті переходити було заборонено. **Визволену територію поділили** на полки і сотні, де вся повнота влади зосередилась у руках гетьмана, а на місцях – полковників, сотників та інших старшин.

Військовий штаб гетьмана виконував функції Кабінету Міністрів України і займався організацією держави.

Революція започаткувала **нову модель соціально-економічних відносин**. Вона ліквідувала, за невеликим винятком, велику й середню земельну власність, фільварково-панщинну систему господарювання й кріпацтво. Частина землі польських магнатів і шляхти перейшла до нових господарів – *селян, козаків*, які могли її продавати, дарувати, передавати в спадщину. Селяни й міщани могли переходити в козацький стан, який тоді мав значні права та привілеї.

Однією з найважливіших справ державного будівництва було **військо**. На початку Національно-визвольної революції деякі недисципліновані загони діяли на свій лад, були й ватажки, які не хотіли визнавати гетьманського керівництва. Виявивши організаційний хист, **Б. Хмельницький зумів** з цієї розрізної маси створити регулярну армію.

Воєнні дії 1648 р. змінили й психологію Б. Хмельницького. Переосмисливши уроки минулорічної боротьби, гетьман, як зазначають українські історики В. Смолій та В. Степанков, уперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював **основні принципи національної державної ідеї**. *По-перше*, у розмовах з королівськими комісарами у лютому 1649 р. було чітко засвідчено право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання. В реалізації цього Б. Хмельницький відтепер вбачав основну мету своєї діяльності: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... А ставши на Віслі, скажу далі ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи». *По-друге*, було висловлено ідею незалежності утвореної держави від влади польського короля. Б. Хмельницький під час його квітневих переговорів у 1649 р. із московським посольством Г. Унковського зазначав: «А нас Бог від них увільнив – короля ми не обирали і не коронували, і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою цим від них стали вільні». *По-третє*, було сформульовано положення про соборність Української держави. Як свідчив учасник польського посольства М. Мясковській, Б. Хмельницький неодноразово наголошував на своєму намірі «відірвати від ляхів всю Русь і Україну». *По-четверте*, новоутворену Українську державу розглядали як спадкоємицю Русі з центром у Києві. Під час переговорів зі згаданим московським послом Г. Унковським Б. Хмельницький відзначав можливість замирення з Річчю Посполитою лише за умови визнання її урядом незалежності козацької України в тих кордонах, що «володіли благочестиві великі князі».

Проте реалізацію цих планів утруднювали несприятливі зовнішні та внутрішні обставини. **Польський уряд** докладав усіх зусиль, щоб *продовжити війну* і знову заволодіти українськими землями. **Татари** насторожено сприймали зростання могутності козацької держави і *намагалися зупинити* цей процес. До того ж **внутрішні сили України** ще не були консолідовані: виникали *суперечки* між селянством, з одного боку, і козацькою старшиною та шляхтою – з іншого. Все це спонукало Б. Хмельницького до обережності й поміркованої політики.

3. ВОЄННІ ДІЇ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ПОЛЬЩЕЮ

В 1649–1653 рр.

На початку літа 1649 р. війна розгорілася заново. 25-тисячна польська армія на чолі з королем Яном Казимиром йшла з Волині, а через Галичину рухалося 15-тисячне військо під командуванням Я. Вишневецького.

ЗБАРАЗЬКО- ЗБОРІВСЬКА КАМПАНІЯ

100-тисячна армія Б. Хмельницького спільно з 40 тис. татар на чолі з Іслам-Гіреєм на початку липня оточила велику частину польсько-шляхетського війська під **Збаражем** і тримала її в облозі півтора місяця. У боях біля міста було знищено чимало поляків, серед шляхти почалися паніка та дезертирство. Не обійшлося без тяжких втрат і в українській армії: тут загинули відомі полковники С. Морозенко і К. Бурляй.

Тим часом на допомогу обложеним поспішали головні сили польської армії, які очолював король Ян Казимир. Непомітним маневром Б. Хмельницький зняв частину війська (бл. 40 тис. українців і 25–30 тис. татар) з-під Збаража і вирушив до **Зборова** назустріч 20–30-тисячній армії поляків. Несподіваним ударом гетьман відрізав частину польської армії від головних її сил і 15 серпня 1649 р. під час переправи через р. Стрипа завдав їм великих втрат. Наступного дня почався *генеральний бій*, який загрожував неминучою капітуляцією короля з усією його армією. Але в найкритичніший момент коронний канцлер Ю. Оссолінській підкупив татарського хана і той категорично зажадав від Б. Хмельницького припинити бій та почати переговори. Така поведінка хана була зумовлена його політикою «рівноваги сил», яка передбачала взаємне виснаження України й Польщі, давала можливість Криму безкарно грабувати ці землі та відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі.

18 серпня 1649 р. було підписано **Зборівський договір**, за яким козаки здобули численні права: 1) Українська держава мала охоплювати територію Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств; на ній не мали права з'являтися коронні війська. Урядові посади тут могли займати тільки православні; 2) козацький реєстр встановлено в кількості 40 тис. осіб, а селяни, які не потрапили до нього, мали повернутися в кріпацтво. Підтверджувалися всі права і вольності Війська Запорізького; 3) усім учасникам повстання було проголошено амністію. Водночас магнати і шляхта отримали право повернутися до своїх маєтків; 4) католицьку і православну шляхту зрівняно в правах, а православному митрополитові мали надати місце у польському сенаті. Питання про унію передали на розгляд сейму; 5) польський король погодився на виплату щорічних упоминок Криму та у таємній статті дозволив татарам «...вільно спустошувати край, повертаючись назад», тобто грабувати й брати ясир на українських землях.

Зборівський трактат *не відповідає ні фактичному успіху* національно-визвольної боротьби, ні тим широким надіям, які плекали українські народні маси. За Зборівською угодою велика частина селян поверталася в кріпацтво. На

феодалне гноблення була приречена козацька та міська біднота. До того ж татари жорстоко пограбували землі Волині, Галичини й, особливо, Поділля. Так, замість повного звільнення українського народу і створення власної держави доводилося задовольнятися національно-територіальною автономією, і то лише для козацької верстви. Це викликало в Україні надзвичайне **обурення** та стрімке наростання антифеодальної боротьби. Було зрозуміло, що перемир'я триватиме недовго.

ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО

Розглядаючи залежність від Речі Посполитої як просту формальність, гетьман Б. Хмельницький використав короткий перепоцинок для реорганізації **адміністративно-територіального устрою** України та зміцнення державних інституцій. Українську державу було поділено на 16 полків, де проживало близько 1,4–1,6 млн осіб. Полки **ділили** на сотні. Всі урядовці – як центральної влади (генеральні старшини: писар, обозний, хорунжий, осавул), так і полкової та сотенної – мали військові ранги й разом із військовими обов'язками виконували цивільну службу у сферах адміністрації, фінансів, суду. Своєрідним парламентом була **Старшинська рада**, яка у воєнних умовах фактично замінила Генеральну раду. Вирішуючи політичні, економічні, військові та інші справи, вона стала **головним органом державної влади**, постанови якого були обов'язковими для гетьмана. **Гетьман очолював** уряд і державну адміністрацію, скликав ради, був головнокомандувачем збройних сил, керував зовнішньою політикою, видав фінансами. Резиденцією гетьмана й фактичною столицею Української держави стало м. Чигирин.

Відчуваючи неминучість нової війни з Польщею, Б. Хмельницький прагнув заручитися підтримкою іноземних держав, а тому активізував свою **міжнародну політику**. Зберігаючи союзницькі відносини з Кримом, він налагодив їх із Венецією та Валахією, домовився з Трансільванією про координацію дій проти Польщі, намагався порозумітися зі Швецією, вів переговори з Туреччиною про прийняття її протекції, але, як свідчить майбутнє, так і не зважився на неї. У серпні 1650 р. з 70-тисячними загонами українського війська і татар Б. Хмельницький вирушив у **похід на Молдавію**, яка підтримувала Польщу і займала ворожі позиції щодо України. Молдавський правитель Василь Лупу змушений був укласти у вересні договір, за яким обіцяв надати Б. Хмельницькому допомогу проти Польщі. В. Лупу також погодився скріпити українсько-молдавський союз династичним шлюбом своєї дочки Розанди з гетьманським сином Тимошем.

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ДОГОВІР

Зміцнення Української держави насторожувало Польщу. І в середині лютого 1651 р. 12–14-тисячна **польська армія** на чолі з польним гетьманом М. Калиновським **атакувала містечко Красне** на Вінничині. У запеклому бою загинули майже всі козаки брацлавського полку, очолюваного одним з найкращих козацьких полководців Данилом Нечаєм. Хоч і ворог втратив близько тисячі жовнірів. Під Вінницею поляків зупинили **загони Івана Богуна**. Вирішальні бої розгорнулися наприкінці червня – на початку липня 1651 р. на Волині під

містечком **Берестечко** між 200-тисячним військом поляків та 100-тисячною українською армією і 30–40 тис. татар. Перші два дні боїв були успішними для українців, які знищили близько 7 тис. поляків. Однак у вирішальний момент битви **татарські загони** на чолі з ханом втекли з поля бою, захопивши в полон Б. Хмельницького, який намагався їх затримати. **Залишившись без гетьмана**, українська армія опинилася у ворожому оточенні. У цих складних умовах **наказним гетьманом** обрали полковника І. Богуна, під командуванням якого через непрохідні болота і р. Пляшівка з возів, хомутів, сідел, одягу було збудовано три переправи. 10 липня він **вивів з оточення** основні бойові сили, відхід яких прикривали кілька тисяч вояків. Близько 300 із них героїчно загинули на одному з островів, але не залишили позицій. Всього під Берестечком полягло, за різними даними, від 4 до 30 тис. козацько-селянського війська.

Захоплений відвагою згаданих 300 вояків, класик французької літератури, історик-дослідник Проспер Меріме писав: «Протягом кількох годин мужньо, по-геройськи бився загін із трьохсот чоловіків, що опинилися на невеликому пагорбі. Вже стомилися поляки від тієї безперервної рубанини, і Потоцький пообіцяв дарувати життя тим відчайдушам, якщо складуть зброю. «Не хочемо пощади від ворога!» – вигукнули вони. Поляки побачили, як вони поскидали у воду свої пояси, наповнені золотими монетами, а потім поцідувалися і билися з вигуками: «Не хочемо пощади від ворога!». Билися доти, аж поки їх не повбивали. Залишився один із трьохсот. Він роздобув човен і, не маючи змоги врятуватися, був усе ж недосяжний для шабель та пік. Багато стрільців цілились у нього, та навіть уражений чотирнадцятьма кулями з мушкетів він вимахував косою, силкуючись сягнути кожного, хто до нього наближався, аби взяти його живцем у полон. За наказом Яна Казимира один жовнір ступив у воду, аби сповістити героєві, що король є свідком його подвигу і дарує йому життя. «Хочу загинути як справжній козак», – вигукнув умираючий селянин, а жовнір із жахом відступив од нього. Нарешті до човна підступили два німецькі рейтари і проткнули воїна своїми піками».

Поразка під Берестечком була тяжким ударом для українського національно-визвольного руху. Становище ускладнювалося ще й тим, що литовському князеві Я. Радзивілле вдалося придушити повстання в Білорусі, прорватися вглиб України і **захопити Київ**. До початку вересня польсько-литовська армія окупувала північні, центральні й західні райони Української держави. Однак завдяки організаторській діяльності Б. Хмельницького, відпущеного татарами на початку липня, вдалося **відновити боєздатність української армії**, зупинити під Білою Церквою просування противника й змусити його до переговорів. 28 вересня 1651 р. було підписано **Білоцерківську угоду**, за якою істотно **обмежувалася автономія держави**: 1) козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство, у Брацлавське і Чернігівське поверталася польська адміністрація; магнатам і шляхті віддавалися їхні маєтки; 2) козацький реєстр було скорочено до 20 тис. осіб; ті, хто залишився за межами реєстру, мали повернутися в підданство до панів; 3) гетьман підпорядковувався польському королю, зобов'язувався розірвати союз з Кримським ханством і позбавлявся

права дипломатичних зносин з іноземними державами; 4) підтверджувалися права православної церкви та української шляхти.

Народ з **обуренням** відгукнувся на Білоцерківську угоду. Тисячі людей втікали за московський кордон – на Слобожанщину. В Україні знову почалися повстання проти польської шляхти.

Акцентуючи на вкрай негативному ставленні українського народу до Білоцерківської угоди, П. Меріме писав: «Залишалось ратифікувати договір на колі, тобто всіма полками, які зібралися довкола Білої Церкви. Це виявилось таким небезпечним, що всупереч звичаю штаб не вийшов на рівнину. Гетьман і старшини лишилися у фортеці, і договір зібраному люду було зачитано крізь високе вікно. Ледь шоковані таким нововведенням, а далі розгнівані уступками, під якими стояв підпис їхніх ватажків, козаки, підтримувані татарами, глухо загомоніли; селяни кричали про зраду, проклинали Хмельницького і польських комісарів, в якусь мить здалося, що вони підуть на штурм. Стали жбурляти каміння, розбили вікна, у бік виступаючих, які з балкона намагалися вгамувати натовп, пролунало кілька мушкетних пострілів, а що [київський воевода, постійний представник Речі Посполитої під час переговорів з українським урядом. – Авт.] А. Кисіль теж захотів втихомирити бунтівників, то повз вухо йому просвітіла стріла. Несподівано опустили зведений міст. До бунтівників зійшов Хмельницький у тишому гетьманському одязі, в супроводі почту полковників. Ішов попереду, тримаючи булаву – символ своєї влади. В натовпі запанувало замішання, йому звільнили дорогу, відійшли назад. Тримаючи булаву обома руками, Хмельницький кинувся у саму гущу, лупцюючи направо і наліво, а [генеральний писар. – Авт.] І. Виговський ішов за ним, вигукуючи: «Повага послам! Послух полковникам!». Сміливість і відвага старого гетьмана викликали збентеження серед збунтованого люду; жодна рука не знялася на патріарха України, лише намагалися уникнути його ударів. За якусь мить натовп, відсунутий і побитий лише однією людиною, звільнив площу перед фортецею і мовчки розійшовся».

**ВОЄННІ ДІЇ
1652–1653 РР.**

Б. Хмельницький розглядав Білоцерківський договір як можливість для **відновлення сил**. У квітні 1652 р. було вирішено заручитися підтримкою Криму й відновити воєнні дії проти поляків. Гетьман звернувся до мешканців Лівобережної України з закликом знищувати шляхту й урядників та вступати до його війська. Це означало **фактичне скасування Білоцерківського договору**. Через кілька тижнів 30–35-тисячне українсько-татарське військо під проводом Б. Хмельницького напало на 30-тисячну польську армію, яка намагалася перешкодити просуванню загонів Тимоша Хмельницького до Молдавії, і в бою неподалік гори **Батіг** на Брацлавщині 1–2 червня 1652 р. **розгромило** її. Загинув і гетьман М. Калиновський. Цю блискучу перемогу гетьмана Б. Хмельницького сучасники порівнювали з перемогою Ганнібала під Каннами.

Після переможної битви під Батогом гетьман Богдан Хмельницький відправив польському королеві Яну Казимиру **глузливого листа**. «Мій син, – писав він, – був у дорозі за дружиною, аж тут Калиновський перепинив йому

шлях, всупереч людському закону, бо Господь дав землю та воду і добрим, і злим людям. Я попередив добродія гетьмана, порадивши йому не вставати поперек дороги. Благаю вашу світлість вибачити моїм козакам, тим урвиголовам від природи, якщо вони надто далеко зайшли у своєму жарті». Зазначимо, що козацький «жарт» коштував Польщі нищівної поразки, якої вона, за словами польських дослідників, ще не зазнавала. На Батізькому бойовищі полягла половина всіх гусарів Речі Посполитої, всього ж загинуло 8 тис. добірних жовнірів; кільком тисячам удалося врятуватися втечею, інші потрапили в полон до козаків і татар.

Перемога під Батогом викликала величезне *піднесення* в українському суспільстві. Повстання спалахнули по всій Україні. Почалося повсюдне винищення шляхти. У результаті в травні-червні територія Брацлавського, Київського, Чернігівського та східних районів Подільського воєводства була звільнена від ворожої окупації. Українська держава здобула, нарешті, фактичну незалежність.

Проте надалі Б. Хмельницького чекали нові **невдачі**. Одруживши сина Тимоша з дочкою В. Лупу Розандою, він планував посилити вплив на Молдавію та зміцнити міжнародні позиції Української держави, забезпечивши їй надійний кордон на цьому відтинку. Однак включення Молдавії у сферу українських політичних інтересів насторожило *Туреччину*. Проти цього також виступила *коаліція* волоського й трансільванського князів. Вони скинули з престолу В. Лупу та обложили стару столицю молдавських господарів – Сучаву. Двічі – у квітні та липні-серпні 1653 р. – **Тиміш Хмельницький** на чолі козацького війська ходив на порятунок свого тестя і допомагав тому повернути престол. Однак нерозважлива політика молодого Хмельницького, якого на необдумані дії провокував В. Лупу, привела не тільки до його загибелі на початку вересня, а й підштовхнула Валахію та Трансільванію до створення разом з Річчю Посполитою антиукраїнської коаліції. Після зміщення з престолу В. Лупу до них приєдналася й Молдавія.

Наприкінці серпня 1653 р. у похід на Україну вирушив польський король Ян Казимир. У жовтні під містечком **Жванець** (*тепер – село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.*) 30–40-тисячна українська армія спільно з татарами *оточила шляхетське військо*, що нараховувало близько 50 тис. осіб. Значних боїв не було, але поляки через сувору пору року дуже потерпали від холоду, хвороб та нестачі продовольства. Втративши померлими понад 10 тис. осіб, вони були готові капітулювати. Та їх знову *врятували татари*. 16 грудня кримський хан, як колись під Зборовом, уклав з Польщею сепаратну угоду, здобувши для себе право забирати ясир серед населення Галичини й Волині. Таке порозуміння між Польщею та Кримом при пасивності Туреччини ставило Україну в дуже тяжке становище. Було очевидно, що українське військо, незважаючи на гучні перемоги над поляками, не може постійно протистояти невгамовним намаганням шляхти відвоювати Україну. Для забезпечення остаточної перемоги над поляками **потрібна була надійна підтримка ззовні**. Такою силою могла стати Московська держава.

4. УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ В 1654–1657 РР.

Богдан Хмельницький, частина інтелігенції та духовенства ще з 1648 р. зверталися до Московії з проханням допомогти Україні в боротьбі з польською шляхтою. **Український гетьман**, за свідченням царських воєвод, навіть *погрожував Москві*, якщо та не підтримає його проти Польщі. «Іду я війною тут же на Московську державу, – заявляв він, – я всі міста московські й Москву зламаю: хто на Москві сидить, той від мене на Москві не відсидиться за те, що не поміг він мені ратними людьми на поляків». 11 жовтня 1653 р. **Земський собор** як найвищий станово-представницький орган влади Московської держави *ухвалив прийняти Україну* «під високу государеву руку», а 10 січня 1654 р. царські послы прибули до Переяслава. Таким чином Москва намагалася уникнути небезпечного для себе союзу України з Туреччиною.

Сучасний французький дослідник А. Безансон наполягає, що в ті часи найсприятливішим для органічного національного розвитку України був би *турецький протекторат*, який традиційно не передбачав надто значного втручання у внутрішні справи об'єкта такого протекторату, а на додачу створив би геополітичний бар'єр проти територіального руху Московської держави на південь, що значно раніше змусило б її до інтенсивного, а не екстенсивного розвитку; у середовищі ж сучасної польської та литовської інтелігенції побутує думка, що ідеальний для всіх трьох країн варіант виходу з тяжкої кризи середини XVII ст. окреслював Гадяцький трактат 1658 р.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА

Б. Хмельницький був зайнятий війною з Польщею та похоронами Тимоша і прибув до Переяслава лише 16 січня 1654 р. Він унікав будь-яких урочистих церемоній і, як зазначала Н. Полонська-Василенко, жодного разу не запросив московських послів до себе. Можливо, тому й обрав для переговорів не Київ, а тихий козацький Переяслав. Під час Переяславської ради, яка відбулася 18 січня і ухвалила рішення про прийняття протекції царя, трапився **інцидент**: коли духовенство хотіло привести до присяги гетьмана й старшину, Б. Хмельницький зажадав від московських послів, щоб вони перші склали *присягу* від імені царя. Боярин Василій Бутурлін, голова московського посольства, рішуче відмовився це зробити. Тоді гетьман і старшина залишили переговори, що стало причиною публічного скандалу. В. Бутурліну довелося двічі повторювати запевнення, що цар охоронятиме всі права України і державний лад її буде збережено. Лише після цього гетьман і *старшина погодилися* на присягу. Адже в разі відмови Україна залишалася сам на сам з Польщею та її новим союзником – Кримським ханством.

Всього на вірність московському цареві 18 січня *присягнуло* 284 особи. Згодом представники московського посольства побували у 117 містах і містечках України, де присягу, за їхніми даними, склали 127 328 осіб чоловічої статі. *Відмовилися присягати* ряд представників козацької старшини, зокрема І. Богун

та І. Сірко, Брацлавський, Кропив'янський, Полтавський, Уманський козацькі полки, деякі міста, наприклад Чорнобиль, а також українське духовенство на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим.

Ратифікація договору мала відбутися в Москві. Б. Хмельницький туди не поїхав. **Посли** – військовий суддя Самійло Богданович-Зарудний та полковник Павло Тетеря – привезли в Москву акредитовані грамоти від гетьмана, «**Статті Хмельницького**» (23 статті) та листи. Основна ідея цих документів – встановлення таких міждержавних відносин між Україною і Московією, при яких за Україною залишиться як внутрішня, так і зовнішня державна самостійність.

«БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ»

Отже, остаточний **текст українсько-московського договору**, що містив 11 статей, було ухвалено у Москві в березні 1654 р., звідси і його назва – «Березневі статті» (*їхні оригінали не збереглися, нині в архіві Посольського приказу в Москві наявна лише чернетка договору*). На думку дослідників, ця угода за своїми формально-правовими ознаками нагадувала акт про встановлення відносин **номінальної протекції**, але за змістом, найімовірніше, передбачала створення під верховенством царської династії Романових **конфедеративного союзу**, спрямованого проти зовнішнього ворога, тобто проти Польщі: 1) Українська держава зберігала республіканську форму правління на чолі з гетьманом, якого пожиттєво обирали на Козацькій раді; 2) незмінними залишалися адміністративно-територіальний устрій, суд і судочинство, фінансова система, незалежна внутрішня політика; 3) підтверджувалися права, вольності й привілеї української шляхти, духовенства та Війська Запорізького, реєстр якого становив 60 тис. осіб; 4) податки в Україні мала збирати українська скарбниця під контролем призначених царем чиновників; певна частина зібраної суми як данина мала передаватися до московської казни; 5) зовнішньополітична діяльність Української держави обмежувалася заборонаю зносити гетьмана з польським королем та турецьким султаном; 6) Москва отримувала право мати у Києві свого воєводу разом з невеликою залогою; 7) Московська держава зобов'язувалася надати Україні допомогу у війні проти Польщі тощо.

Договір вже протягом тривалого часу є предметом наукового зацікавлення багатьох істориків, юристів, фахівців державного права. Більшість їх сходиться на тому, що він **був недосконалим**, «сирим», давав змогу різного тлумачення сторонами, які його підписали. За словами Д. Дорошенка, «...й Москва, й Україна, кожна по-своєму розуміли суть цих відносин. Згодившись прийняти Україну «під велику царську руку», в Москві з перших же кроків старалися **обернути протекторат у інкорпорацію**, використовуючи кожне необережне слово, кожну неясну фразу в зверненнях гетьмана до московського уряду, щоб зреалізувати якомога ширше свій вплив на українське життя; особливо ж зручно використовувала Москва різні вияви суспільного антагонізму на Україні. Власне на цьому **антагонізмі** й була побудована вся дальша політика Москви щодо України. З іншого боку, гетьман і старшина справді дивилися на протекцію московського царя, як лише на певну, може, навіть і тимчасову комбінацію, яка давала змогу нарешті покінчити тяжку боротьбу за

унезалежнення від Польщі...». Тим більше, що українсько-московська угода була правовою підставою відокремлення України від Речі Посполитої, юридичним визнанням її державності та козацького устрою.

ВІДНОВЛЕННЯ ВІЙНИ З ПОЛЬЩЕЮ

У відповідь на українсько-московську угоду поляки і татари об'єднали свої сили, уклавши влітку 1654 р. т. зв. «**Вічний договір**», і почали новий етап війни. В листопаді 30-тисячна **польська армія** вторглася на Брацлавщину, згодом до неї приєдналася 30–40-тисячна татарська орда. Усвідомлюючи небезпеку, Б. Хмельницький зажадав від **Москви** негайної допомоги. Однак остання, намагаючись насамперед оволодіти Смоленськом і Білоруссю, де їй допомагали 20 тис. козаків на чолі з полковником Іваном Золотаренком, фактично проігнорувала вимогу українського гетьмана. Кілька місяців дорогоцінного часу було втрачено. Як наслідок, до кінця березня 1655 р. край перетворився на **руїну**. Було спустошено й спалено близько 270 міст і сіл, 1000 церков, лише одних немовлят вбито не менше 10 тис., у неволю потрапило понад 200 тис. людей. Московська допомога виявилася не такою ефективною, як її уявляли.

Влітку 1655 р. театр воєнних дій перемістився на **західноукраїнські землі**, які Б. Хмельницький прагнув приєднати до своєї держави. 29 вересня українсько-московське військо під Городком розбило поляків і розпочало облогу Львова, звільнивши незабаром усю Галичину. В цей час у порозумінні з українським гетьманом проти Польщі успішно воювала Швеція, захопивши значну частину польської території, в т. ч. Краків і Варшаву. В політичних зв'язках з Україною прагнула бути Білорусь. Здавалося, визріває **можливість возз'єднання** українських земель під гетьманською булавою. Однак знову негативну роль відіграв пресловутий **зовнішній чинник**. З одного боку, проти об'єднання західноукраїнських земель у складі козацької України несподівано виступив **шведський король**, висунувши гетьманові вимогу залишити Галичину. З іншого – почалися **непорозуміння з московітами**, що вимагали, щоб усі міста, які вони допомагали завойовувати, вважалися здобутком московського царя й присягали йому на вірність. До того ж на українські землі вдерлися **татарські орди**, яким необхідно було негайно протидіяти. Все це змусило Б. Хмельницького відкласти на певний час справу возз'єднання українських земель і повернутися на Подніпров'я.

ЗАГОСТРЕННЯ ВІДНОСИН ІЗ МОСКВОЮ

Тим часом **Московія**, занепокоєна успіхами Швеції, пішла на **зближення з Річчю Посполитою**, яка запропонувала проєкт обрання московського царя Алексея Михайловича на польський престол після смерті короля Яна Казимира. У травні 1656 р. цар оголосив Швеції війну, а в серпні розпочалися московсько-польські переговори у Вільні, на які українську делегацію не допустили. На початку листопада було укладене т. зв. **Віленське перемир'я**, яке передбачало згоду Московії залишити Україну в складі Речі Посполитої після обрання її царя на польський престол. Після цієї за суттю **зрадницької угоди** військовий союз України з Московською

державою проти Польщі фактично втратив силу. У Чигирині відбулася Рада, де козацька старшина і гетьман присяглися спільно боронити Україну, присяглися собі, а не чужим монархам.

У ситуації, що склалася, **головною метою Б. Хмельницького** було **збереження незалежності** Української держави та **об'єднання** в її складі західноукраїнських земель. Відповідно необхідно було **подолати опір** Речі Посполитої, що противилася поверненню українських етнічних територій, **нейтралізувати** Кримське ханство як союзника останньої, **знешкодити** колонізаторські плани Московії, котрі вона плекала щодо України, а також забезпечити **спадковість** верховної державної влади як запоруки на майбутнє проти можливої міжусобної боротьби за гетьманську булаву.

Донедавна серед дослідників панувала думка, що для досягнення цих планів український гетьман, формально не розриваючи договору з царем, насамперед спрямував свою енергію на **створення антипольської коаліції** без Москви і навіть усупереч її інтересам. До складу союзного об'єднання, крім України, ввійшли Швеція, Трансільванія (Семигород), Молдавія, Валахія, Бранденбург.

Насправді ж гетьман Хмельницький у 1655 р. **розірвав договір** із Московією, **підписавши угоду з султаном** Османської імперії. Про це свідчить віднайдений Т. Чухлібом в архівних сховищах Польщі оригінал листа кримського хана Мегмеда IV Гірея до польського короля Яна II Казимира від 5 серпня 1655 р. Але зважаючи на те, що султан не надіслав війська на допомогу українцям, Б. Хмельницький у 1656 р. уклав **угоду зі шведським королем Карлом X** про боротьбу проти спільних ворогів.

АНТИПОЛЬСЬКА КОАЛІЦІЯ

Протягом першої половини 1657 р. **воєнні події** розвивалися у **сприятливому** для союзників руслі. Вони розгромили поляків під Замостям, захопили Краків, Сандомир, Люблін, Варшаву, інші польські міста. До складу Української держави попросилася шляхта Пинщини, Берестейщини, Волині. Під **тиском Б. Хмельницького** на приєднання до козацької України західноукраїнських земель нарешті погодилася Швеція, до такого самого рішення схилилася Трансільванія – держави, які певний час претендували на ці території. Це був найвищий злет Української держави, **політичний тріумф** її творця – гетьмана Б. Хмельницького. Та вже з літа ситуація почала змінюватись у гірший бік. Політичні плани антипольської коаліції викликали занепокоєння серед сусідніх держав, насамперед Австрії та Данії, які підтримали Польщу. Відчувши загрозу своєму існуванню, на захист вітчизни піднявся польський народ. В Україні становище ускладнювалося **хворобою гетьмана**, через яку він не міг особисто контролювати хід подій, та антиурядовою агітацією московських агентів, що привела до бунтів серед частини козацтва, зокрема у корпусах полковника А. Ждановича та Ю. Хмельницького. Наслідком цього стали поразка і фактичний **розпад антипольської коаліції**. Практично тоді ж Україну вразила ще одна страшна звістка: 6 серпня 1657 р. у Чигирині після важкої й виснажливої хвороби перестало битися серце видатного сина українського

народу Богдана Хмельницького. Його похорон, на думку дослідників, найімовірніше, відбувся 2 вересня в Суботові в Іллінській церкві. Наступником Великого гетьмана став його син Юрась, якого на цю посаду було обрано на Корсунській раді в квітні 1657 р.

Смерть Б. Хмельницького стала важким ударом для молодого Української держави. «Україна в найбільш рішучу хвилю, коли важилася вся її доля, стратила свого довголітнього провідника – одинокого чоловіка, котрий міг покермувати нею...», – зазначав М. Грушевський. Ця смерть знаменувала собою завершення першого етапу Національно-визвольної революції, основним завоюванням якого стали утвердження Української держави, встановлення в ній нової моделі соціально-економічних відносин, котра базувалася на дрібній власності фермерського типу.

ЛЕКЦІЯ VII

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1657–1686 рр.)

I. ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

У 1657–1663 рр.

Завершальний етап Національно-визвольної революції (серпень 1657 – травень 1686) визначався двома основними **тенденціями**: з одного боку, **різким загостренням** соціально-політичної боротьби, посиленням втручання сусідніх держав у внутрішні справи України, що призвело до її розчленування на Правобережжя та Лівобережжя, а з іншого – **спробами відновити** територіальну цілісність та державну незалежність українських земель. На жаль, наступники гетьмана Б. Хмельницького не лише не зуміли довершити започатковану ним справу державотворення, але своїми безрозсудними вчинками, особливо протягом 1657–1665 рр., занести її, призвівши до т. зв. **Руїни** – гострої кризи української державності другої половини XVII ст.

ІВАН
ВИГОВСЬКИЙ

Прагнучи забезпечити спадковість верховної влади і тим уберегти державу від непотрібних потрясінь міжусобної боротьби, Б. Хмельницький ще за життя домігся **обрання новим гетьманом** свого 16-річного сина Юрія. Але відразу після смерті Богдана на таємній нараді найвпливовіших полковників у Суботіві було вирішено, що з огляду на **юний вік** та недосвідченість у державних справах Ю. Хмельницького **функції** гетьмана до його повноліття виконуватиме

І. Виговський. А вже 21 жовтня 1657 р. на Генеральній козацькій раді в Корсуні останнього обрали **повноправним гетьманом** (1657–1659). Це рішення не тільки привело до **скасування принципу спадковості гетьманства**, який намагався впровадити Б. Хмельницький, але й стало однією з причин Руїни, відкривши шлях до старшинських міжусобиць.

Іван Виговський походив зі шляхетської родини Овруцького повіту Київщини. **Навчався** в Києво-Могилянській колегії. **Служив** юристом у луцькому суді, згодом – намісником старости. Був членом луцького братства й великим ревнителем православної віри. Народна революція 1648 р. застала його в польському війську. Під Жовтими Водами І. Виговський потрапив у татарський полон, але був **визволений** завдяки Б. Хмельницькому й аж до смерті гетьмана залишався його найближчим соратником. Обіймав **посаду** генерального писаря, брав участь у багатьох посольствах і виявився добрим дипломатом. З долею Української держави пов'язали свою військову і дипломатичну діяльність чотири **брати** Виговського, двоє з яких, козацькі полковники Данило й Василь, головами заплатили за вірність Україні, були замучені в царській неволі.

У головних напрямках політики І. Виговський наслідував Б. Хмельницького. **Основне завдання** вбачав у здобутті Україною повної **незалежності**. Було укладено **союз** зі Швецією, підготовлений за Б. Хмельницького, який передбачав утворення військово-політичного союзу й визнання її урядом незалежності України; **відновлено** відносини з Кримом, розірвані, коли Україна погодилася на протекторат Москви; розпочато **переговори** з Польщею та Туреччиною. Свої **відносини з Московією** Виговський намагався будувати на принципах рівноправності та невтручання у внутрішні справи України. Крім того, він надіявся, що Москва допоможе йому в боротьбі проти опозиційного руху, який до кінця 1657 р. набув загрозливого характеру.

ПОЧАТОК ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Проблема гетьмана І. Виговського полягала в тому, що йому, на відміну від Б. Хмельницького, **забрало** стратегічного мислення, щоб усвідомити незворотність соціально-економічних та політичних завоювань народу в ході революції. Ставши на шлях фактичного відновлення дореволюційної моделі розвитку, він **потурав** прагнення козацької старшини та православної шляхти взяти під свою владу селян і дрібних козаків. До того ж І. Виговський, намагаючись оперти державну організацію тільки на вищі стани, насамперед шляхту, **викликав незадоволення** запорожців, які вважали, що відбувається відхід від старого військового демократичного ладу та зменшується їхня роль у політичному житті. Все це вело до зростання соціального **напруження**, політичної дестабілізації, звуження соціальної бази гетьманства і стало однією з найголовніших причин його остаточної поразки.

На початку 1658 р. чітко окреслився **збройний конфлікт** між урядом гетьмана І. Виговського та опозицією, головними осередками якої стали Запоріжжя і Полтавський полк. На чолі **антиурядових сил** опинилися запорізький кошовий Яків Барабаш і полтавський полковник Мартин Пушкар – амбітні

особи, які одні з перших вирішили *скористатися* з ліквідації принципу спадковості гетьманської влади й на хвилі народного незадоволення політикою І. Виговського протягнули свої руки до гетьманської булави. Вони zorganizували до 40 тис. війська й почали інтенсивно писати доноси в Москву на гетьмана. Спроби І. Виговського порозумітися з опозицією нічого не дали. Тоді в червні 1658 р. він, покликавши на допомогу *татар*, яких вперше в історії козацької держави було використано для боротьби проти внутрішніх противників, під Полтавою погромив війська М. Пушкаря та Я. Барабаша. Ця братовбивча боротьба коштувала Україні до 50 тис. жертв, ослабивши її як військово, так і політично.

Вина за розпалювання громадянської війни лежить на обох ворогуючих сторонах, які своїми нерозважливими діями поклали початок Руїні. При цьому і гетьман, і опозиція припустилися ще однієї *значної помилки*, апелюючи під час конфлікту до Москви і цим схилиючи її до втручання у внутрішні справи України. Москва вирішила скористатися з цього антагонізму.

РОЗРИВ ВІДНОСИН З МОСКОВІЄЮ

Московський уряд з самого початку зволікав із визнанням гетьманства І. Виговського, вимагаючи від нього чимало поступок і найперше – введення до багатьох міст України царських залог на чолі з воєводами. Вже після Переяславської ради з'ясувалося, що Москва аж ніяк *не дотримуватиметься* досягнутої угоди і схильна розглядати Україну як невід'ємну частину своєї держави, на яку мають поширюватися всі її закони. І це, за словами історика М. Брайчевського, було закономірно. Надто різною була **ситуація в Україні та в Московщині** й царський уряд побоювався, що ті процеси, які розгорнулися в козацькому краї, можуть поширитися на московські землі. **Україна** в той час була *республікою* демократичного взірця, тоді як **Московщина** демонструвала приклад *деспотичного єдиновладдя*. **Україна** фактично *ліквідувала* феодальне землеволодіння – у **Московії** воно становило *основу* економічної системи. **Україна** перебувала на межі *ліквідації* кріпацтва – **Московська держава** знала *найбрутальнішу форму* того інституту. **Україна** мала міське *самоврядування* – у **Московищині** нічого подібного *не існувало* і т. ін. Отже, панівні верстви останньої з відразою ставилися до українських порядків, які неминуче революціонізували народні маси Московії.

Початок громадянської війни в Україні давав **Москві** шанс посилити там свій вплив. **Роблячи вигляд**, що прагне примирити ворогуючі сторони, московський уряд насправді *провокував* загострення боротьби між ними, надаючи зростаючу *підтримку опозиції*, і таким чином намагався позбутися невігідного «самостійника» І. Виговського, а відповідно й обмежити самостійність Української держави. **Антиурядова спрямованість московської політики** поставила гетьмана І. Виговського перед *дилемою*: або змиритися з поступовим перетворенням держави з рівноправного союзника Московщини на її провінцію, або боронити суверенітет України. Гетьман обрав останнє й *розірвав союз з Московією*.

**ГАДЯЦЬКИЙ
ДОГОВІР**

Усвідомлюючи, що збройне зіткнення з Московською державою неминуче, І. Виговський розпочав **пошуки союзників**. Швеція на той час уже фактично примирилась і з Москвою, і з Польщею. Покладатися на одних татар було небезпечно. Становище ж України постійно погіршувалося, зокрема до українських кордонів вирушило велике московське військо, знову активізувалася опозиція. Тоді гетьман І. Виговський форсував **переговори з Польщею**.

16 вересня 1658 р. між Україною і Річчю Посполитою було укладено Гадяцький договір, який **передбачав**: 1) Україна у складі Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств за назвою «Велике Князівство Руське» об'єдналася з королівством Польським і Великим князівством Литовським персональною унією, тобто особою спільного короля; 2) найвища законодавча влада належала Національним зборам депутатів від усіх земель Великого Князівства Руського; 3) виконавчу владу очолював гетьман, якого обирали пожиттєво і затверджував король; 4) Велике Князівство Руське мало мати свій суд, скарбницю, грошову одиницю, 40-тисячне військо, українське діловодство; 5) перебування польських та литовських військових підрозділів на українській території заборонялося, а при нагальній потребі вони підпорядковувалися українському гетьманові; 6) загальна свобода віри, слова, друку тощо.

Укладаючи Гадяцький договір, **І. Виговський прагнув**, щоб Україна ввійшла до Речі Посполитої як **рівноправний** суб'єкт федерації. Однак **Польща** у принципових питаннях виявила **непоступливість**. Було відкинуто домагання українців про введення до складу Великого Князівства Руського західноукраїнських земель; обмежено його права на міжнародні відносини; фактично ліквідовано створену під час революції нову модель соціально-економічних відносин; уможливлено доступ в Україну польської шляхти тощо. Тому Гадяцький договір **не задовольнив** українських державників повною мірою.

**МОСКОВСЬКО-
УКРАЇНЬСЬКА
ВІЙНА**

Звістка про укладення Гадяцького договору призвела до початку **повномасштабної війни** між Україною і Москвою. **Цар** Алексій Михайлович видав грамоту до всього українського народу, в якій оголосив гетьмана І. Виговського зрадником. **Гетьман** також розіслав маніфест до всіх європейських держав, сповіщаючи про розрив союзницьких відносин із Москвою та його причини. Тоді само розпочалися воєнні сутички між українським і московським військами. Ще в серпні 1658 р. брат гетьмана Данило Виговський зробив спробу визволити Київ від московитів, але вона виявилася невдалою.

Навесні 1659 р. 100–150-тисячна **московська армія** вирушила на Україну, **руйнуючи** все на своєму шляху. «Москва наступає безбожна із свавільниками [пушкарівцями та барабашівцями. – Авт.].., – писав сучасник. – Усе мечем та вогнем розоряють, церкви Божі та монастирі палять, священників, іноків та інокінь, усіх під меч без жодного милосердя [дають], а крім того, над паннами, добрими дівицями та попадями розоріння чинять, груди їм відрізають, не шкодують навіть малих дітей, виколупують очі святим на образах...». Особ-

ливою **жорстокістю** «відзначився» князь Ю. Барятінській, який сплюндрував і випалив околиці Києва, порубав і повісив чимало мирних жителів. Послів І. Виговського, які вимагали в царя не втручатися в українські справи і повернути назад свої війська, було заарештовано.

Загарбників зупинив ніжинський полковник **Григорій Гуляницький**, який за підтримки міщан **витримав** у Конотопі більш ніж двомісячну облогу, маючи всього близько 5 тис. вояків. На допомогу обложеним вирушив гетьман І. Виговський зі своїм військом та допоміжними силами німців, поляків, сербів, молдаван – всього близько 60 тис. осіб – та 40-тисячною татарською ордою. 8–9 липня 1659 р. відбулася **Конотопська битва**, в якій московітів було розбито.

*Погрому передували **сутички** з авангардними загонами московської армії поблизу переправи через р. Соснівка під Конотопом. Там гетьман І. Виговський залишив орду, яка розділилася на дві частини, і половину українських вояків. Сам же на чолі решти війська завдав противникові удару. Побачивши нечисленне військо гетьмана, московіти під орудою князя С. Пожарського сміливо посунули на нього, а коли воно почало втікати (як виявилось, це була військова хитрість), кинулися навздогін. Перейшовши за втікачами річку, загони С. Пожарського опинилися в **пастці**. Із засідки з двох боків вдарили головні сили І. Виговського й орда. Одночасно широко розлилася річка, яку козаки навмисне загатили й на додачу зруйнували міст, що унеможливило відступ московської кінноти. Вона застрягла в багні, у «справжніх конотопах», як писав тогочасний хроніст. Узята в кільце **московська армія опинилася в безнадійному становищі** й танула на очах.*

*9 липня союзники завдали удару московському війську, яке перебувало під стінами Конотопа. Побачивши, як розгортаються події, Г. Гуляницький здійснив успішну вилазку і захопив частину ворожих артилерії та обозу. В ході жорстокої битви **московіти змушені були відступати** за межі Гетьманщини «оборонною рукою», тобто табором, відбиваючись від навальних атак козаків і татар. І. Виговський, котрий керував битвою, ледь не загинув: спочатку гарматним ядром відірвало ногу його коневі, потім куля розірвала одяг на гетьманові.*

Згідно з даними сучасного дослідника Ю. Мицика, під Конотопом **загинуло** 30 тис. царського війська, а чимало вояків, у т. ч. кілька воевод, було взято в полон. Гетьман втратив 4 тис. козаків та 6 тис. кримських татар.

Поразка в Конотопській битві викликала в Москві **велику тривогу**. Історик С. Соловйов так описав ці події: «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув у один день, і ніколи вже після того цар московський не мав змоги вивести в поле таке блискуче військо. У жалобній одежі вийшов цар Алексей Михайлович до народу й **жах охопив Москву**». Ще болючішою поразку царського війська робило те, що загинули представники багатьох поважних московських родів. Цар звелів готуватися до оборони і навіть сам наглядав над земляними роботами. До Москви почали прибувати біженці, поширювалися чутки, що цар виїде за Волгу в Ярославль.

**УСУНЕННЯ
ВИГОВСЬКОГО
ВІД ВЛАДИ**

Домігшись блискучої перемоги та швидко очистивши від загарбників територію Гетьманщини, І. Виговський отримав можливість не лише успішно завершити війну з Московією і припинити внутрішні усобиці, а й повторити славнозвісні походи П. Сагайдачного та М. Дорошенка на Москву. Однак через певні **причини** скористатися плодами перемоги гетьманові не вдалося. **По-перше**, орієнтація на Річ Посполиту не мала підтримки в суспільстві, яке здебільшого продовжувало вважати останню своїм основним ворогом. **По-друге**, невдала соціальна політика гетьмана та використання в боротьбі з опозицією кримських татар збурили проти нього велику частину українського населення. **По-третє**, воєнна акція кошового Запорізької Січі Івана Сірка проти Кримського ханства позбавила І. Виговського союзників, які поквапилися на захист власних домівок. **По-четверте**, активізувалася опозиція, основу якої складала старшина лівобережних полків. Вона боялася, що у разі війни з Московією бойові дії відбуватимуться на Лівобережжі. Коли московський князь А. Трубецкой згідно з волею царя вже хотів запропонувати гетьманові І. Виговському мир на умовах 1654 р., до нього прибув представник опозиції – ніжинський протопоп М. Филімонович і заявив про підготовку **повстання проти гетьмана**. Добре законспіровану змову очолювали полковники Я. Сомко, В. Золотаренко, Т. Цюцюра та ін. Повстанці розгромили урядові залоги, багато прихильників І. Виговського було вбито, чимало їх потрапило в полон, серед них Д. Виговський та І. Нечай.

Водночас різко погіршилося становище гетьмана й у Правобережній Україні, де **опозиційні сили** зосередилися навколо Ю. Хмельницького. Провідну роль в їхній організації відіграли І. Богун, П. Дорошенко, І. Сірко та інші противники союзу з Польщею.

Наприкінці вересня 1659 р. у Білій Церкві зібралася **Козацька рада**, яка обрала новим гетьманом **Ю. Хмельницького**. У цій ситуації **І. Виговський**, відчуваючи втрату народної підтримки, не звернувся за допомогою до турків і татар, як йому радили, скорився постанові й добровільно віддав гетьманські клейноди, а сам подався до Польщі. Спочатку він отримав від польського уряду посаду київського воєводи, а в 1664 р. поляки стратили його за доносом тодішнього правобережного гетьмана П. Тетері. **Трагедія І. Виговського** – розумної людини, щирого українського патріота – полягала в тому, що він, за словами визначного історика І. Крип'якевича, знехтував здобутками Національної революції й намагався створити шляхетську Україну на зразок шляхетської Польщі.

**ЮРІЙ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ**

Обираючи новим гетьманом 18-річного Юрка Хмельницького (1659–1662), **козацька старшина сподівалася**, що авторитет роду Хмельницьких допоможе знову об'єднати народ, зупинити негативні тенденції, які розвивалися в українському суспільстві. Уже від початку перед новообраним гетьманом постала гостра проблема щодо подальшого **зовнішньополітичного курсу**. Ситуація складалася таким чином, що Українська держава фактич-

но опинилася *між двома вогнями*: Московщиною, з одного боку, та Річчю Посполитою – з іншого. Будь-які різкі рухи українського уряду за цих умов могли мати непередбачувані наслідки. Було вирішено *діяти обачливо*, використовуючи суперечності між згаданими державами. Як зазначав восени 1659 р. один із польських сановників А. Потоцький у листі до короля, козацька старшина вважала за найрозумніше «...не бути ні під королем, ні під царем, сподіваючись цього досягти, обманюючи і лякаючи короля царем, а царя – королем».

Гетьман Ю. Хмельницький та його оточення, заявивши про повагу *польському королеві*, поспішили владнати відносини з *Москвою*. Вони відстоювали основи договору 1654 р., проте *бажали* провести його ревізію і ввести нові пункти, які б забезпечували українську державність: до складу України мали бути введені Північна Чернігівщина й частина Білорусі; непорушність території; вільне обрання гетьмана; свободу дипломатичних зв'язків з іншими державами; заборону перебування на українських теренах, крім Києва, московського війська і воєвод та втручання їх у внутрішні справи України; присягу царя на умовах договору тощо. Все це було оформлено у т. зв. «*Жердовських статтях*».

Ю. Хмельницький передав Жердовські статті через посольство на чолі з полковником П. Дорошенком князеві Трубецькому, проте той їх не прийняв, а зажадав переговорів із гетьманом. Після довготривалих вагань останній погодився, поїхавши зі старшиною до Переяслава, де тоді перебували московські представники. Це рішення мало катастрофічні наслідки.

27 жовтня 1659 р. гетьман Ю. Хмельницький під тиском 40-тисячного московського війська на чолі з А. Трубецьким змушений був погодитися на ухвалення нового *Переяславського договору*. Він складався з підроблених московським урядом умов договору 1654 р. (*українська сторона їх на цей час втратила*) та додаткових статей. Його *зміст*, на думку В. Смолія та В. Степанкова, переносив характер українсько-московських відносин зі сфери конфедеративного союзу в площину обмеженої автономії України у складі Московії: 1) заборонялися відносини Української держави з іноземними країнами; 2) Україна позбавлялася права без царської згоди переобирати гетьмана: обрана на цю посаду особа повинна була їхати до Москви на затвердження; 3) гетьман без Козацької ради не міг призначати й звільняти полковників і генеральну старшину, а також розпоряджатися військом без дозволу царя; 4) для посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду в Україні значно збільшувався контингент царських військ. Крім Києва, московські гарнізони з воєводами розташовувалися у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані; 5) передбачалася смертна кара для тих українців, які відмовлялися присягти на вірність цареві; 6) Київська митрополія підпорядковувалася московському патріархові тощо.

Трагедія подальшої історії України полягала в тому, що цей *сфальсифікований документ* 1659 р. став єдиним офіційним текстом т. зв. «Статей Богдана Хмельницького». Згодом на ньому змушені були підписуватися всі гетьмани.

Нав'язавши Україні Переяславський договір, московський уряд фактично перестав рахуватися з молодим гетьманом. Воеводи втручалися в державне управління, роздавали на свій розсуд землі, московські залоги грабували населення. **Гетьманська влада стала номінальною**. Зростало невдоволення українського народу.

Щоб остаточно перемогти в довголітній боротьбі за українські землі, **московський уряд** перервав перемир'я з Польщею і в 1660 р. **розпочав війну**. 20-тисячна армія під проводом воеводи В. Шереметьєва вирушила на Волинь. По дорозі до неї мав приєднатися з 30-тисячним військом Ю. Хмельницький. Армія В. Шереметьєва дійшла до м-ка Любар (нині – Житомирської обл.) і там зіткнулася зі значними силами противника. Після кількадечних боїв московіти відступили до м-ка Чуднів, витримуючи потужні атаки. Під Чудновом, на Волині, **поляки розбили московські війська**, змусили В. Шереметьєва капітулювати, а гетьман Ю. Хмельницький зі старшиною погодився на мир із Польщею. Тут же, на полі бою, 17 жовтня 1660 р. було підписано **Чуднівський договір** (відомий також як *Слободищенський трактат*), який у головних рисах повторював Гадяцьку угоду, але без статті про Велике Князівство Руське. Україна отримала автономію на чолі з гетьманом.

І без того хаотична ситуація ускладнилася ще більше. Лівобережні полки під командуванням Я. Сомка виступили проти зв'язків із Польщею, а отже, і проти **Ю. Хмельницького**. Будучи **неспроможним опанувати ситуацію** і покласти край внутрішнім конфліктам, молодий гетьман восени 1662 р. скликав старшинську раду в Корсуні, де оголосив про **зречення від влади**, а в січні наступного року постригся в ченці, взявши ім'я Гедеон. В Україні загострилася спустошлива громадянська війна. Доба Руїни сягнула апогею.

2. РОЗЧЛЕНУВАННЯ УКРАЇНИ НА ЛІВОБЕРЕЖНУ ТА ПРАВОБЕРЕЖНУ

Окупована польськими та московськими військами, розшматована соціальними конфліктами і чварами між політичними групами, **Українська держава** на початку 1660-х рр. **розділилася** на дві окремі частини – Правобережжя і Лівобережжя, кожна на чолі з власним гетьманом. Чигиринський центр, що нагромадив значний досвід державної політики, зберіг свій вплив тільки на Правобережжі й то переважно на старшину. На Лівобережжі дотримувалися іншої політичної лінії. Всі українські гетьмани перебували під **впливом іноземних держав**, насамперед Московії та Речі Посполитої. Гетьманську владу послаблювали неперервні внутрішні сутички між народними низами і старшиною, соціальне напруження. В українському суспільстві зростала анархія, з якої користалися його вороги.

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Після Ю. Хмельницького гетьманом Правобережної України завдяки підтримці татар став **Павло Тетеря** (1663–1665). Він походив із православної шляхти, служив канцеляристом у луцькому суді, з 1648 р. – учасник Національної революції.

При Б. Хмельницькому П. Тетеря виконував важливі *дипломатичні доручення*, зокрема брав участь у виробленні «Березневих статей» 1654 р., а згодом – Гадяцького і Чуднівського договорів, був переяславським полковником і недовгий час обіймав посаду генерального писаря при гетьманові Ю. Хмельницькому. Людина освічена, розумна, талановита, він водночас відзначався користюлюбством та егоїзмом.

Ставши гетьманом, П. Тетеря висунув *вимоги до польського короля*, які передбачали підтвердження прав і вольностей Війська Запорізького, відміну залежності православної ієрархії від римо-католицької, надання гетьманові права самостійних дипломатичних зв'язків з Кримом, Молдавією та Волощиною тощо. Більшість із них, як дослідив Я. Дашкевич, король задовольнив. Невирішеним залишилося релігійне питання, яке, поряд з існуючими соціально-економічними суперечностями та намаганнями польської шляхти відновити в повному обсязі своє панування і гноблення в колишніх маєтках, стало причиною постійних народних заворушень.

Влітку 1663 р. інтереси гетьмана П. Тетері й польського короля збіглися в питанні щодо початку **воєнних дій проти Московії**: перший прагнув за допомогою польського війська поширити свою владу на Лівобережжя й таким чином возз'єднати козацьку Україну, другий хотів відібрати у московського царя Смоленщину, яка раніше входила до складу Речі Посполитої. У листопаді 20-тисячне польське військо, 24 тис. козаків і 40 тис. татар ввійшли на Лівобережжя, а в січні 1664 р. вони взяли в облогу м. Глухів, що знаходилося неподалік українсько-московського кордону. Та надалі *події розгорнулися несприятливо* для нападників. По-перше, проти відновлення польсько-шляхетських порядків виступило населення Лівобережжя. По-друге, похід запорізького кошового І. Сірка проти Кримського ханства значно обмежив татарську допомогу польському королеві. По-третє, на Правобережжі почалося повстання, на придушення якого відправили частину війська на чолі з П. Тетерею. До цього також додалися надзвичайно важкі зимові умови та голод. Переконавшись у неможливості перемоги, король Ян Казимир відмовився від намірів відновити польську владу на Лівобережжі й повернувся до Польщі. Тоді загинув славетний полковник І. Богун, якого розстріляли поляки, звинувативши у зв'язках з новообраним лівобережним гетьманом І. Брюховецьким.

Тим часом розгорялося **повстання у Правобережній Україні**, спрямоване як *проти Польщі*, так і *проти гетьмана* П. Тетері. Придушувати його останньому допомагало польське військо, яке очолював воевода С. Чарнецький. Прагнучи помститися за 1648 р., поляки повсюдно палили, грабували, мордували українців, віддавали їх татарам як плату за допомогу. С. Чарнецький навіть наказав розкопати могилу Б. Хмельницького й розкидати його останки. На вимогу П. Тетері поляки заарештували і стратили І. Виговського, якого було звинувачено в організації повстання. Це ж інкримінували Ю. Хмельницькому, митрополитові Й. Тукальському, героєві конотопської облоги полковникові Г. Гуляницькому, котрих посадили до в'язниці.

До повстання, що охопило майже все Правобережжя, у березні 1664 р. долучилася **інтервенція І. Брюховецького**. Витіснивши ворожі війська з Лівобережжя та жорстоко покаравши тих, хто визнав владу польського короля, останній на чолі лівобічних полків і за підтримки московського війська переніс воєнні операції на правий берег Дніпра, прагнучи поширити свою владу на всю Україну. Однак ця затія **закінчилася невдачею**. За допомогою поляків і татар П. Тетері вдалося витіснити І. Брюховецького зі своєї території та на певний час придушити основні осередки народного повстання. Наслідком воєнних дій, що тривали протягом 1664 р., стало перетворення Правобережжя на **згарища й руїни**, щедро політі кров'ю захисників міст і сіл. За приблизними підрахунками дослідників, загинуло близько 100–120 тис. осіб і десятки тисяч було забрано в татарську неволю.

Поведінка П. Тетері та поляків викликала **загальний осуд** і ненависть правобережного населення, яке навесні 1665 р. знову піднялося на повстання. На початку червня один із повстанських ватажків, найімовірніше В. Дрозденко, розбив під Брацлавом військо П. Тетері, ледь не захопивши у полон його самого. Після цього невдатний і розчарований гетьман, прихопивши клейноди, корогви й залишки архіву, **втік** до Польщі, а згодом – до Туреччини, де його **отруїли** польські агенти. Зневірившись у московському царі як гаранті української державності, П. Тетеря сподівався знайти підтримку в польського короля та кримського хана, але здобув лише прокляття власного народу за завдані руїни. Виявилось, що в існуванні української державності не зацікавлені ні Польща, ні Кримське ханство, ні Московія.

ЛІВОБЕРЕЖЖА

У 1660-х рр. Лівобережжя, перебуваючи під впливом московських правителів, переживало тяжкі руйнівні конфлікти, причиною яких були **міжстаршинські сутички** за гетьманську владу. Каталізатором цієї боротьби, як зазначено вище, став Чуднівський договір, який ще більше загострив громадянську війну, що неминуче вела Українську державу до розколу за територіальним принципом. У квітні 1661 р. наказний (*тимчасовий*) гетьман на Лівобережжі **Яким Сомко** зробив першу невдалу спробу домогтися на скликаній неподалік Ніжина Козацькій раді обрання себе гетьманом. Через рік – у квітні 1662 р. – на старшинській раді у м. Козелець він домігся проголошення його «повним гетьманом», але цього разу Москва визнала вибори недійсними, оскільки шукала собі надійнішого васала. Крім Я. Сомка, за гетьманську булаву на Лівобережжі змагалися ніжинський полковник Василь Золотаренко та кошовий Запорізької Січі І. Брюховецький – демагог, який створив собі імідж перекonanого захисника козацьких прав і вольностей, палкий прихильник московської орієнтації.

У червні 1663 р. поблизу Ніжина зібралася **Чорна рада** – виборчі збори, в яких взяли участь низове козацтво, селяни та міщанство. За підтримки запорізьких козаків і черні й під тиском московського війська на чолі з князем Д. Великогогіним гетьманом обрали І. Брюховецького. Його суперники були ув'язнені, а згодом – страчені.

Гетьман **Іван Брюховецький** (1663–1668) – це яскравий представник доби Руїни, один із тих *авантюристів*, про яких козацький літописець С. Величко писав, що «...для срібла й золота не тільки кожний із них дав би виколоти собі око, але брата й отця свого не пощадив би; то як би мав жалувати матки погибаючої України?». З 1648 р. він перебував при дворі Б. Хмельницького як «старший слуга», виховуючи гетьманського сина Юрка та виконуючи окремі доручення. У 1659 р. І. Брюховецького відправили на Запорізьку Січ, щоб заручитися там підтримкою Ю. Хмельницького як претендента на гетьманську булаву. Залишившись на Січі, був обраний кошовим отаманом.

Отримавши гетьманську булаву, І. Брюховецький проводив відверто промосковську політику. Став першим з українських гетьманів, який відвідав Москву. У 1665 р. підписав т. зв. «**Московські статті**», що значно *обмежували політичні права* України, посилювали її залежність від московського уряду: 1) безпосереднє управління військово-адміністративним і фінансово-господарським життям України, за винятком лише козацького стану, було передано царським воєводам; 2) військові залоги на чолі з воєводами мали перебувати в усіх великих містах, зокрема у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Полтаві, Кременчуці, Новгород-Сіверському, Каневі й навіть у фортеці Кодак на Запоріжжі. Їхнє утримання покладено на українських платників податків; 3) було обмежено право вільного обрання гетьмана, вибори якого могли відбуватися лише з дозволу царя та в присутності московських представників; 4) українському гетьманові заборонено вступати в дипломатичні відносини з іноземними державами; 5) податки з українського населення, крім козацького стану, мали збирати царські чиновники до московської скарбниці; 6) Київську митрополію підпорядковано московському патріархові.

Московські статті стали важким ударом по українській державності. Всі права, за які завзято боролися попередні гетьмани, І. Брюховецький легковажно втратив. За **зраду національних інтересів** він отримав боярство, численні помістя та за дружину – доньку князя Ю. Долгорукого.

В Україні почало ширитися загальне *невдоволення* політикою І. Брюховецького та московськими порядками. Чашу терпіння українського суспільства переповнили події, пов'язані з **Андрусівським перемир'ям**, укладеним на 13,5 року між Московією і Польщею 9 лютого 1667 р. без участі українських представників. Воно передбачало: 1) поділ України по Дніпру на дві частини: Лівобережжя залишалося у складі Московської держави, Правобережжя, крім Києва, а також Білорусь приєднано до Польщі; 2) Київ з околицями на 2 роки передавали Московії; 3) Запорізька Січ мала перебувати у спільному володінні обох держав; 4) Московщині повертали Смоленськ і Сіверщину. Отже, Андрусівське перемир'я фактично *узаконювало поділ України* між двома хижаками, які прагнули поживитися за чужий рахунок, та створювало значні перешкоди на шляху до збереження Української держави й возз'єднання в її межах усіх земель, де проживали українці.

У відповідь на сваволлю московського уряду та промосковську політику гетьмана І. Брюховецького Лівобережжям прокотилася **хвиля повстань** проти царських залог та їхніх українських прихильників. Відчувши загрозу своїм інтересам, **І. Брюховецький** несподівано різко змінив політичну орієнтацію і відкрито виступив проти Московії та очолив проти неї повстання. У січні 1668 р. на таємній старшинській раді в м. Гадяч він висловився за ліквідацію московської влади на Лівобережжі та перехід України під турецький протекторат. Заручившись підтримкою старшини, І. Брюховецький направив *посольства* до турецького султана і кримського хана, а також активізував зв'язки із правобережним гетьманом П. Дорошенком. На початку лютого вибухнуло антимосковське повстання, в результаті якого до середини березня більшість території Лівобережжя було звільнено з-під влади московського уряду. Однак це не допомогло гетьманові І. Брюховецькому. 18 червня 1668 р. у с. Будища (нині – *Лютенські Будища*) на Полтавщині його замордували власні козаки, незадоволені попередньою промосковською політикою та відмовою зректися гетьманства на користь П. Дорошенка.

3. БОРОТЬБА ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ І ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У середині 1660-х рр. Українська держава внаслідок міжстаршинських усобиць опинилася перед повною катастрофою. Її фатальний розкол на дві окремі частини дедалі поглиблювався.

Характеризуючи *тодішню ситуацію*, М. Костомаров зазначав: «Українська справа явно гинула. Невдача за невдачею знищила надії, й люди позбулися віри в свою справу, в свою мету. Виникла думка, що тої мети взагалі не можна досягти. Через те зникла воля й терпеливість, слабшала любов до рідного краю, до громадського добра. Патріотичні вчинки й жертви показувалися даремними. Особисті приватні інтереси переважали всі чесні й патріотичні пориви. Своє власне хатнє лихо для кожного ставало непомірно тяжким. Кожен почав дбати тільки про себе самого. Людські душі дрібнішали, ставали вбогі, розум притуплювався під вагою тяжкого шукання шляху до порятунку. Все, що було колись дороге, святе, тепер продавалося щораз дешевше. За героя часу вважали того, хто серед загальної колотнечі вмів зберегти себе самого, виринути з болота анархії, потопивши в ньому другого, забезпечити себе самого, погубивши інших...».

І все ж серед цього безладу й зневіри знайшовся **лідер**, мета життя якого полягала в об'єднанні всіх українських земель у складі незалежної держави. Це був П. Дорошенко – син козацького полковника на ім'я Дорофій, онук славного гетьмана Михайла Дорошенка, який загинув у війні з кримськими татарами в 1628 р.

**Зміцнення
позицій**

Петро Дорошенко народився 1627 р. у Чигирині. Здобув ґрунтовну освіту, ймовірно, у Києво-Могилянській колегії, добре знав польську і латинську мови, історію, риторичку. Був одним із небагатьох козаків, які восени 1647 р. разом із Б. Хмельницьким вирушили на Запоріжжя. В ході Національної революції **виконував важливі доручення**, в т. ч. дипломатичного характеру, посідав значне місце в козацькій військовій ієрархії, зокрема в останній час обіймав посаду черкаського полковника. Після втечі П. Тетері до Польщі, у серпні 1665 р. П. Дорошенка обрали гетьманом (1665–1676). У боротьбі за гетьманську булаву він **переміг** двох сильних суперників – брацлавського полковника Василя Дрозденка та енергійного медведівського сотника Степана Опару.

Вважаючи своєю **головною метою** визволення й об'єднання всіх українських земель в єдиній незалежній державі, новообраний гетьман змушений враховувати тогочасні несприятливі реалії. Україна була розколота на дві частини, кожна з яких контролювали відповідно Московія і Польща, та надзвичайно спустошена, зокрема Правобережжя втратило щонайменше 65–70% населення. Насамперед необхідно було зміцнити гетьманську владу на Правобережній Україні, заручитися підтримкою народу, а тоді приступати до реалізації основного завдання.

Прагнучи стабілізувати **внутрішнє становище** на Правобережжі, П. Дорошенко за підтримки київського православного митрополита Йосипа Тукальського провів важливі **реформи**: 1) відновив скликання козацьких рад, сподіваючись таким чином зміцнити єдність суспільства; 2) щоб не бути заручником частої зміни настроїв козацької старшини, створив регулярне 20-тисячне наймане військо т. зв. «сердюків» (з *турець.* «відчайдухи»), що стало його особистою гвардією й відзначалося хоробрістю та відданістю; 3) для зміцнення фінансової системи встановив на кордоні нову митну лінію і почав карбувати власну монету; 4) здійснював заходи на утвердження в державі козацького типу господарства й недопущення до маєтків польських панів і урядовців; 5) проводив енергійну колонізацію спустошених окраїн Правобережжя, утворив з цією метою новий Торговицький полк на степовому прикордонні. Гетьман активно підтримував заходи митрополита Й. Тукальського, спрямовані на створення окремого Українського патріархату, котрий міг би стати важливим політичним чинником утвердження незалежної держави.

Активною була **зовнішньополітична діяльність** правобережного гетьмана. Демонструючи на перших порах свою лояльність до **Польщі**, він сподівався на її допомогу в справі возз'єднання козацької України, домагався поступок щодо виведення з української території польських залог, скасування унії, повернення православній церкві захоплених храмів і майна, відновлення всіх прав і вольностей Війська Запорізького тощо. Хоча було зрозумілим, що замирення з Польщею є тимчасовим тактичним кроком, адже наприкінці лютого 1666 р. на старшинській раді було ухвалено запропоновану П. Дорошенком програму, яка передбачала «...вигнати всіх ляхів із України до Польщі», а далі **йти на лівий берег Дніпра**, щоб об'єднати його з Правобережною Україною під

однією булавою. Та воювати самотужки проти таких потужних держав, як Польща й Московія, було неможливо, потрібні були союзники. Гетьман розпочав діалог із **Кримським ханством** про військовий союз і Туреччиною – про політичний протекторат. Перша проба сил, щоправда невдала, відбулася в липні – серпні 1666 р., коли, користуючись великим повстанням, що спалахнуло на Лівобережжі у Переяславському полку проти **московської політики** та влади І. Брюховецького, П. Дорошенко намагався поширити свій вплив на лівобережні землі. Однак І. Брюховецький надіслав проти повстанців вірні йому полки і все потонуло в крові.

Воєнні дії проти Польщі

Восени 1666 р. правобережний гетьман, очевидно, отримавши перші звістки про зміст московсько-польських переговорів, які відбувалися в с. Андрусове на Смоленщині й фактично загрожували міжнародним поділом Української держави, вдався до прямого **розриву відносин із Польщею**. Маючи намір звільнити Правобережжя, щоб де-факто вивести його за рамки Андрусівських перемовин і таким чином перетворити на базу для боротьби за об'єднання розшматованої України, він насамперед вирішив не допустити розташування у Брацлавщині 6-тисячного польського війська. 19 грудня в бою під містечком Браїлів (*нині – смт Жмеринського р-ну Вінницької обл.*) із допомогою татар вщент розгромив це військо, а далі розпочав облогу польської залоги в Чигирині. Одночасно П. Дорошенко активізував **переговорний процес із турецьким султаном**, погоджуючись на протекторат останнього за умови визнання Української держави та згоди надати військову допомогу.

Розрив з Польщею прискорив укладення Андрусівського перемир'я, яке викликало нову хвилю народного невдоволення як на Правобережній, так і на Лівобережній Україні. За таких умов **П. Дорошенко запропонував** скликати загальноукраїнську Чорну раду на Росаві, обрати спільного гетьмана, згодившись при цьому скласти свої повноваження і визнати владу новообраного керівника єдиної Української держави. Однак на таке не погодилися І. Брюховецький і більшість лівобережної старшини.

П. Дорошенко вирішив діяти самостійно. Запросивши на допомогу татар, він восени 1667 р. **відтіснив поляків** із Поділля і дійшов до Галичини. Уперше після Б. Хмельницького було зроблено реальну спробу ввести до складу Української держави західноукраїнський регіон. **Вирішальні події** розвивалися поблизу с. Підгайці на Тернопільщині, де 24-тисячне козацьке військо разом із кількома десятками тисяч татарської орди та 3 тис. турецьких яничарів, маючи п'ять десятків гармат, оточили 15-тисячне регулярне польське військо й кілька тисяч озброєної челяді. Близько двох тижнів тривала облога. Перемога була близькою, але на заваді стала **недолуга політика І. Сірка**, який, відмовляючись визнати П. Дорошенка гетьманом України, разом із запорожцями напав на Крим. Дізнавшись про це, татари пішли на мирову з поляками, отримавши дозвіл брати ясир з українських земель. П. Дорошенку нічого не залишалось, як також підписати 19 жовтня **договір**, який передбачав визнання підданства

королю, дозвіл шляхті повертатися до маєтків тощо. Водночас Польща змушена була визнати автономію Правобережної України, встановивши українсько-польський кордон по р. Горинь.

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

Зазнавши невдачі в справі возз'єднання українських земель у боротьбі з Польщею, П. Дорошенко вирішив спробувати щастя на **переговорах з Московією** наприкінці 1667 – на початку 1668 р. Йшлося про перехід під московську протекцію за умови дотримання царським урядом певних гарантій: 1) сприяння реальному об'єднанню всіх українських земель, у т. ч. міст Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир; 2) вивід московських воєвод та інших урядників з України; 3) відмова Московії від збору податків на українських землях; 4) підтвердження прав і вольностей Війська Запорізького; 5) визнання гетьманом обох боків Дніпра П. Дорошенка. Москва не ризикнула опинитися віч-на-віч з об'єднаною Україною на чолі з енергійним гетьманом, воліючи дотримуватися Андрусівського перемир'я.

У середині 1668 р. склалися сприятливі обставини для реалізації політичної програми гетьмана П. Дорошенка. В результаті **антимосковського повстання на Лівобережжі** більшу його частину було звільнено від московського війська. Рішучішими стали дії Туреччини, яка заявила про згоду взяти Україну під свою протекцію. За таких умов правобережний гетьман, заручившись підтримкою татар та значної частини лівобічної старшини і козацтва, здійснив **похід на Лівобережну Україну**. Після вбивства І. Брюховецького Козацька рада обрала П. Дорошенка **гетьманом возз'єднаної Української держави**. Це був момент його найбільшого триумфу. Діючи рішуче, він взяв під контроль майже все Лівобережжя, розмістив у найважливіших містах свої залоги. Практично все українське суспільство підтримувало його дії, спрямовані на відновлення незалежної соборної Української держави. Митрополит Й. Тукальський розпорядився, щоби в українських церквах поминали не московського царя, а «...благочестивого і Богом даного гетьмана Петра».

Однак успіх тривав недовго, незабаром почалися **невдачі**. Ні Московія, ні Польща не збиралися миритися з втратою українських земель. П. Дорошенко довідався про вторгнення польських підрозділів на Брацлавщину, тому 18 липня був змушений покинути Лівобережжя, залишивши там наказним гетьманом чернігівського полковника Д. Многогрішного, та повертатися на правий берег, щоб рятувати ситуацію. На Правобережжі він отримав ще одну **лиху звістку**: претензії на гетьманську булаву заявив запорізький писар П. Суховій. Його підтримували Запоріжжя, незадоволене вбивством їхнього ставленика І. Брюховецького, та Кримське ханство, яке усвідомлювало, що у разі відновлення міцної Української держави воно втратить можливість безкарно її грабувати. Та **найдошкульнішого удару** П. Дорошенко отримав із Лівобережжя, де в жовтні 1668 р. більшість старшин на чолі з наказним гетьманом Д. Многогрішним перейшли на бік Московії. Незабаром останнього було обрано гетьманом Лівобережної України. Українська держава знову розпалася на два гетьманства.

ПІД ТУРЕЦЬКИМ
ПРОТЕКТОРАТОМ

Такий перебіг подій змусив П. Дорошенка до тіснішого зближення з Туреччиною. В березні 1669 р. у Корсуні було скликано Генеральну старшинську раду, в якій взяли участь також представники Лівобережжя, Запоріжжя, колишній гетьман Ю. Хмельницький. Підтвердивши позитивний характер гетьманства П. Дорошенка, рада схвалила прийняття турецького протекторату, однак, відмовилася присягнути султанові, зіславшись на необхідність скликання для цього Чорної ради. Тексту *українсько-турецької угоди* не збереглося, але аналіз інших джерел того часу засвідчує, що Українська держава мала об'єднати у своєму складі всі українські землі від Вісли, Перемишля й Самбора на Заході до Севська і Путивля на Сході; передбачалися гарантії забезпечення національно-політичних і релігійних прав України.

Прийняття турецького протекторату не полегшило становища правобережного гетьмана. Як і раніше, багато клопоту завдавав **Петро Суховій**, обраний «запорізьким гетьманом» (1668–1669). Декларуючи ідею незалежності козацької України від Речі Посполитої та Московської держави, він уклав *договір із кримським ханом*, який допомагав йому в боротьбі з гетьманом П. Дорошенком, мав підтримку Запоріжжя, згодом на його бік перейшла частина правобережних полків, а також Ю. Хмельницький, що знову мріяв про булаву. У серпні 1669 р. замість П. Суховія від імені частини правобережних полків новим гетьманом було проголошено уманського полковника **Михайла Ханенка** (1669–1674), який був прихильником утвердження козацької республіки під *протекторатом польського короля*. З цього часу П. Дорошенко змушений був протягом кількох років вести проти нового підступного супротивника боротьбу, яка виявилася ще запеклішою, ніж із П. Суховієм. Як зазначав один із дослідників, «...між собою українці воюють, здається, з більшим завзяттям, як із чужинцями, котрі приходять на їхню землю й успішно її грабують, плюндрують та поневолюють».

Витрачаючи чимало сил для боротьби проти політичних противників на Правобережжі, **П. Дорошенко** змушений був уникати відкритого протиборства з Польщею і Московією, прагнув налагодити *конструктивний діалог із лівобічним гетьманом Д. Многогрішним*, закликав того залишатися «в братерському союзі», щоб разом вирішувати долю Вітчизни. Особливе занепокоєння у П. Дорошенка викликала пасивність турецького султана щодо допомоги в справі відновлення територіальної цілісності Української держави. Він здійснив ще одну спробу порозуміння з польським урядом. До середини 1670 р. під його керівництвом було розроблено своєрідний *проект українсько-польського договору*, який, на думку дослідників, передбачав встановлення конфедеративного зв'язку Української держави з Річчю Посполитою, а також розширення її території за рахунок частини Подільського воєводства, Волині й Полісся – кордон мав проходити по р. Горинь. Проте під час узгодження договору в Острозі польська делегація відмовилася йти на такі значні поступки українцям. Прагнучи запобігти утвердженню незалежності Української держави, послабити позиції П. Дорошенка та розпалити міжусобну боротьбу серед старшини й

козацтва, *Польща скористалася послугами М. Ханенка*, який пропонував набагато скромніші умови підданства. Вона визнала останнього правобережним гетьманом і 2 вересня підписала з ним т. зв. «*Острозьку угоду*», що фактично відновлювала в Україні становище, яке існувало до 1648 р.

Після укладення Острозької угоди поляки спільно з М. Ханенком розпочали наступ на Правобережжя, захопивши до кінця жовтня 1671 р. майже всю Брацлавщину. В грудні **турецький султан Магомет IV** нарешті згадав про своє союзницьке зобов'язання й *прислав на допомогу П. Дорошенку* 26 тис. татар і кілька тисяч турків, а на початку червня наступного року вирушив у похід на чолі 100–120-тисячної армії. Протягом кількох місяців союзники оволоділи Поділлям, Волинню і частково Галичиною до Львова, змусивши польського короля 18 жовтня 1672 р. підписати **Бучацький мирний договір** (нині – м. Бучач Тернопільської обл.). Його основними положеннями були: 1) визнання Польщею Української держави «в старих кордонах». З її території виводили всі польські залоги; 2) Поділля з Кам'янцем і частина Галичини з Чортковом відходили до Туреччини; 3) військо М. Ханенка мало або вибратися за межі козацької України, або залишитися за умови «статечної поведінки»; 4) Польща зобов'язувалася сплатити Туреччині контрибуцію та виплачувати щорічну данину.

Умови договору *негативно вплинули* на настрої П. Дорошенка. Адже вони обмежували терени Української держави лише Брацлавщиною і Південною Київщиною. Волинь, Північна Київщина і Галичина й надалі мали залишатися у складі Речі Посполитої, яка до того ж відмовилася ратифікувати Бучацьку угоду та виводити свої залоги з української території. Непокіола також поведінка Туреччини, яка почала домагатися зруйнування в Україні фортець, роззброєння населення, виплати данини тощо. Розчарувавшись у турецькій протекції, гетьман прагнув знайти порозуміння то з Польщею, то з Московщиною, домагаючись від них широких автономних прав для України. Однак переговори з цими державами не увінчалися успіхом. **Безвихідь** посилювалася продовженням безкінечних воєнних дій між Туреччиною, з одного боку, Польщею й Московією – з іншого, що велися на українських землях. Правобережна Україна перетворювалася на згарища і руїни. Населення сотнями й тисячами втікало на Запоріжжя, Слобожанщину, Лівобережну Україну, де політична ситуація була відносно стабільною.

4. ПОРАЗКА РЕВОЛЮЦІЇ

Причиною лиха на Правобережжі народ вважав невдалу політику гетьмана П. Дорошенка. Його становище стало критичним: він втратив довір'я українського суспільства; його почали залишати раніше вірні йому підрозділи сердюків, соратники і навіть родичі.

ЗРЕЧЕННЯ ГЕТЬМАНСТВА ПЕТРОМ ДОРОШЕНКОМ

Важким ударом для П. Дорошенка була смерть порадника та найближчого друга митрополита Й. Тукальського. **Загострення ситуації** вміло використали московський уряд і тодішній лівобічний гетьман І. Самойлович. Відправлені ними в 1674 р. на Правобережжя війська були підтримані залишками місцевого населення. Десять правобічних полків присягли на вірність Москві, М. Ханенко добровільно здав гетьманську булаву І. Самойловичу, якого на короткий час проголосили гетьманом «обох боків Дніпра». **Змушений також був капітулювати П. Дорошенко.** 19 вересня 1676 р. він, не реалізувавши головної мету свого життя – об'єднати розтерзані українські землі в єдину незалежну державу, зрікся булави на користь лівобережного гетьмана. Завершилася політична кар'єра великого патріота, одного з найвизначніших діячів козацької епохи.

Після **зречення гетьманства** П. Дорошенко поселився у с. Сосниця на Чернігівщині, та через деякий час на вимогу царського уряду змушений був переїхати до Москви. В 1679–1682 рр. служив воєводою у м. В'ятка, а останні роки життя провів у с. Яропольче під Москвою, де й помер у 1698 р. «Небагато у вітчизняній історії було державних діячів, які б, – за словами В. Степанкова, – так палко любили Україну й хотіли їй добра, а разом з тим своєю діяльністю, всупереч політичним планам і намірам, завдали їй таких важких ран».

ТРЕТЄ ГЕТЬМАНУВАННЯ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Однак зречення П. Дорошенка від гетьманства не привело до об'єднання українських земель під булавою І. Самойловича. Цього не допустила Туреччина, яка проголосила гетьманом Правобережжя **Ю. Хмельницького** (1677–1681). Після звільнення з польської в'язниці Юрій брав участь у поході на татар, потрапив у полон і шість років відсидів у тюрмі в Константинополі. Несподівано турки звільнили його, дали до рук гетьманську булаву і присвоїли помпезний титул «князя Сарматії та України, володаря Війська Запорізького».

У 1677–1678 рр. разом з турками Ю. Хмельницький двічі здійснював виправи на Чигирин. Не здобувши однозначної перемоги в **Чигиринських походах**, він організував напад на Лівобережжя. Проте успіху не домогся, і змушений був задовольнитися лише невеликою, відведеною йому турками частиною Поділля, де за столицю обрав містечко Немирів. Він встановив **деспотичне управління**, обкладав населення важкими податками, через що не мав підтримки, втрачав навіть близьких порадників і співробітників. Врешті турки у 1681 р. покарали його, стративши у Кам'янці-Подільському.

Відтоді Правобережна Україна втратила рештки політичної й економічної самостійності. За укладеним 23 січня 1681 р. **Бахчисарайським перемир'ям**, українські землі поділили між Туреччиною, Кримським ханством і Московською державою: 1) Лівобережну Україну, Київ і Запоріжжя залишили за Московщиною; 2) Південну Київщину, Брацлавщину і Поділля віддали під владу Туреччини; 3) татари зберегли право кочувати в південних степах України.

МІЖДЕРЖАВНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ

16 травня 1686 р. загарбники санкціонували поділ України **«Вічним миром»**, яким підтвердили Андрусівське перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою і Московською державою. Новий договір **передбачав**: 1) Річ Посполита визнала за Московією Лівобережну Україну, Київ, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом (*за відмову від претензій на Київ Польща отримала 146 тис. руб. компенсації*); 2) Брацлавщину і Південну Київщину оголосили нейтральною незаселеною зоною між Польщею та Московією; 3) Північну Київщину, Волинь і Галичину віддали Польщі, а Поділля залишили під владою Туреччини (*в 1699 р. Поділля було приєднано до Польщі*); 4) Московська держава анулювала попередні договори з Туреччиною і Кримським ханством, вступила до антитурецької «Священної Ліги» (*Польща, Австрія, Венеція і Ватикан*) і зобов'язалася організувати військовий похід проти Кримського ханства.

Отже, Українська національна революція 1648–1686 рр. зазнала **поразки**, причинами якої насамперед були **зовнішня агресія** та внутрішня **міжусобна боротьба**. Українцям, незважаючи на **величезні втрати** (під час воєнних дій, голодувань, епідемій, захоплень в яsir, переселень), які, згідно з даними дослідників, становили близько 65–70% (*у Правобережній Україні цей показник досягав 85–90%*), або 3,2–3,5 млн осіб від приблизно 5 млн мешканців етноукраїнських земель Речі Посполитої, так і не судилося створити в етнічних межах свого проживання незалежну соборну державу. Вдалося лише зберегти державні інституції на території Лівобережжя, яке на правах автономії входило до складу Московщини.

ЛЕКЦІЯ VIII

УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ XVII – У XVIII СТ.

I. СТАНОВЛЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ.

ІВАН МАЗЕПА ТА ПИЛИП ОРЛИК

Після занепаду Правобережної України дедалі більшого значення набував новий політичний центр, що зорганізувався на Лівобережжі й увійшов у наукову літературу за назвою «Гетьманщина». Як окреме державне утворення у формі *автономії* в складі Московського царства вона існувала від часу поділу Української держави на два гетьманства в 1663 р. до скасування в 1764 р. інституту гетьманства, а на початку 1780-х рр. – і полкового адміністративного устрою. У Гетьманщині майже в незмінному вигляді збереглися ті атрибути національної державності, що склалися в роки Української революції. Її *територію* в адміністративному відношенні було поділено на 10 полків зі столицею у Гадячі, а згодом – у Батурині та Глухові. Вища *влада*, як і раніше, належала гетьманові, котрого обирала Козацька рада з осіб, раніше визначених старшиною. Дорадчим органом при ньому була Генеральна старшинська рада, до якої належали генеральні обозний, суддя, писар, підскарбій, бунчужний, осавул і хорунжий. Безпосереднє *політичне керівництво* в Гетьманщині після невдалого правління І. Брюховецького перейшло до людей, які вважали *головними завданнями*: 1) забезпечення своїх соціальних здобутків; 2) захист автономії України; 3) зміцнення відносин із Москвою.

Гетьманщина зберігала свою судову систему, мала власні збройні сили. Водночас спостерігалось поступове зміцнення *московської присутності* та послідовне обмеження компетенції місцевих органів влади. Головними провід-

никами московського наступу на автономні права Гетьманщини на перших порах були Малоросійський приказ, що відав українськими справами в царському уряді, та воєводи – представники останнього на місцях.

ДЕМ'ЯН МНОГОГРІШНИЙ

Після смерті лівобічного гетьмана І. Брюховецького його наступником обрали Дем'яна Многогрішного (1668–1672). Він походив із селянської родини з м. Короп на Чернігівщині. Але, як і тисячі інших селян, у роки революції покозачився і зажив неабиякої слави, дійшовши до посади полковника Чигиринського, а згодом – Чернігівського полку. Радо сприйняв повідомлення про возз'єднання українських земель під булавою гетьмана П. Дорошенка, з яким був близько знайомий з початку революції. В 1668 р., після від'їзду на Правобережжя, П. Дорошенко залишив Д. Многогрішного на Лівобережній Україні **наказним гетьманом** і доручив йому завершити визволення краю. Однак наступ московських військ, відсутність воєнної допомоги від П. Дорошенка, який порадив захищатися своїми силами, потужні залоги московітів у містах, тиск промосковськи налаштованої частини старшини і православного духовенства, особливо архієпископа чернігівського Л. Барановича, примусили Д. Многогрішного піти на *переговори з царським урядом*. У грудні на старшинській раді в Новгород-Сіверську його обрали лівобережним гетьманом, а в березні 1669 р. цей вибір підтвердила Козацька рада у Глухові. Д. Многогрішний присягнув на вірність московському цареві й підписав т. зв. «**Глухівські статті**», які скасовували умови Московського договору 1665 р. та декларували права України на основі статей Б. Хмельницького, але зі *значним обмеженням* української автономії: 1) московські воєводи залишалися в п'яти українських містах (Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині, Острі) без права втручатися в місцеві справи; 2) податки мав збирати гетьманський уряд; 3) козацький реєстр становив 30 тис. осіб; 4) для приборкання непокірних створено т. зв. «компанійські полки»; 5) заборонено відносини України з іноземними державами.

Після обрання гетьманом Д. Многогрішний намагався проводити політику, спрямовану на **захист державних інтересів** України. Домігся, щоб Київ з округою, незважаючи на умови Андрусівського перемир'я 1667 р., залишився у складі Гетьманщини. Опираючись на полки компанійців, прагнув *зміцнити гетьманську владу*, поступово послаблюючи політичну роль козацької старшини, без якої проводив переговори, сам надавав і відбирав військові посади, без суду карав навіть полковників, рішуче придушував усілякі вияви сваволі й непослуху. Відновив зв'язки з П. Дорошенком, вів з ним *таємні переговори* про можливість переходу Лівобережної України під протекторат Туреччини. Така політика викликала невдоволення як частини старшинської верхівки, так і московського уряду. В березні 1672 р. група амбітних старшин, серед яких був і майбутній гетьман І. Самойлович, порозумівшись з московітами, захопили сонного гетьмана і вивезли з Батурина в Москву. Там його було **звинувачено в зраді**, зокрема за незадоволення московською політикою в Україні та відносини з П. Дорошенком, і після жорстоких катувань засуджено до смерті. Уже під катівською сокирою Д. Многогрішного і його брата було помилувано, вислано в

Сибір і ув'язнено в Іркутській тюрмі. У 1688 р. колишнього гетьмана звільнили, після чого він певний час перебував на військовій службі в Забайкаллі. У 1696 р. постригся в ченці одного з тамтешніх монастирів, де й помер.

ІВАН
САМОЙЛОВИЧ

Побоюючись сильної гетьманської влади, старшина три місяці зволікала з виборами наступника Д. Многогрішного. Лише в червні 1672 р. поблизу Конотопа новим гетьманом обрали генерального суддю Івана Самойловича (1672–1687). Царські представники поновили з ним договір – т. зв. «**Конотопські статті**», які доповнювали Глухівські 1669 р. деякими додатками про **обмеження** гетьманської влади: 1) новообраному гетьманові заборонили без царського указу й старшинської ради висилати посольства до іноземних держав і, особливо, підтримувати відносини з гетьманом П. Дорошенком; 2) козацькі послы не мали права брати участь у переговорах з представниками польського уряду в Москві у справах щодо Війська Запорізького; 3) лівобережним полкам було заборонено надавати військову допомогу Правобережній Україні в її боротьбі проти Польщі; 4) гетьман не мав права позбавляти старшину посад або карати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду; 5) скасовано компанійські полки, що були реальною військовою силою, на яку міг опертися гетьман.

Новий володар гетьманської булави був сином священника, за що отримав прізвище Попович, освічений і розумний, закінчив Києво-Могилянську колегію. У своїй політиці **опирався на старшину**, щедро роздаровуючи їй землі, створив корпус молодших офіцерів для дітей старшини, всі питання вирішував зі старшинською радою, формуючи **аристократичний характер держави**. За його 15-річне гетьманування утверджено державні форми Гетьманщини, що проіснували майже століття. І. Самойлович, безперечно, був українським патріотом і мріяв про якнайбільшу самостійність України, зокрема у 1668 р. підтримав гетьмана І. Брюховецького і взяв участь у повстанні проти засилля московських воевод в Україні. Він вважався добрим політиком й адміністратором, але, за словами історика Д. Дорошенка, був занадто **честолюбною людиною**, яка не вміла і не хотіла жертвувати інтересами особистої кар'єри для загального добра. Нерідко він робив усе, що вимагав від нього московський уряд, але за це випрошував для себе нові маєтки. Таким самим шляхом йшла й козацька старшина.

У **політичній діяльності** гетьман приділяв значну увагу об'єднанню всіх козацьких земель під своєю булавою, виступив проти намагань **Запоріжжя** проводити окрему політику. Вороже ставився до **Польщі** й не довіряв їй, обстоював порозуміння з **Туреччиною й Кримом**. Не хотів ділитися владою з П. Дорошенком, тому наполягав перед московським урядом на війні з правобережним гетьманом. У березні 1674 р. І. Самойловича проголосили гетьманом обох боків Дніпра, а у вересні 1676 р. П. Дорошенко вручив йому **гетьманські клейноди**. Однак через два роки його разом із московськими союзниками витіснили з Правобережжя турки. У 1679 р. за наказом І. Самойловича з Правобережної України, яка почала залюднюватися, було переселено на Лівобережжя

тисячі людей, щоб не дати Ю. Хмельницькому можливості черпати для себе нові сили. Це був відомий в історії «великий згін», унаслідок якого майже вся Київщина перетворилася в пустелю.

Новим ударом по сподіваннях І. Самойловича об'єднати Україну став «Вічний мир», укладений у 1686 р. між польським та московським урядами. Гетьман рішуче виступив проти цього договору, насамперед проти передання полякам Правобережжя та Західної України. Він також не хотів знищення Кримського ханства, яке залишалося чи не єдиним його ймовірним союзником. Проте навесні 1687 р. І. Самойлович на чолі 50-тисячної армії змушений був вирушити в похід проти Криму разом із 150-тисячним московським військом під проводом князя В. Голіцина. Але татари підпалили степ і унеможливили їхнє дальше просування.

Відповідальність за кримську невдачу звалили на гетьмана І. Самойловича. У цьому були зацікавлені як московські воєводи на чолі з В. Голіциним, які б отримали можливість реабілітувати себе за невдало проведену операцію, так і українська старшина, що була невдоволена користолюбством гетьмана, роздачею посад за родинним принципом, підпорядкуванням ним у 1685 р. української церкви московському патріархові тощо. Багатьох приваблювали значні багатства, якими володів І. Самойлович, і прагнення пожитися ними у разі усунення його від гетьманства. У доносі, поданому старшиною В. Голіцину, І. Самойловича звинуватили в прагненні відірвати Гетьманщину від Московії, зв'язках із татарами, підпаленні степу та інших гріхах. Як наслідок, його було заарештовано, **позбавлено гетьманства** і разом із родиною, крім сина Григорія – чернігівського полковника, якого по-звірячому закатували, відправлено на заслання до Сибіру. Гетьманські багатства конфіскували і більшу частину забрали до царської казни.

Отже, гетьман І. Самойлович, як і його попередник Д. Многогрішний, став жертвою змови старшини, яка не без московського впливу знову зрадила Україну, промінявши її загальнодержавні інтереси на свої станові.

ІВАН
МАЗЕПА

Після арешту І. Самойловича в князя В. Голіцина відбулася нарада з козацькими старшинами. На ній домовилися, що **новим гетьманом** стане генеральний осавул І. Мазепа, котрий належав до групи козацької старшини, незадоволеної політикою попереднього гетьмана, і мав давні зв'язки з В. Голіциним, а також що всіх учасників змови проти І. Самойловича підвищать у рангах. 25 липня 1687 р. над р. Коломак (*тепер – Харківська обл.*) гетьманом обрали Івана Мазепу (1687–1709), який присягнув цареві на вірність і підписав нові т. зв. «Коломацькі статті». Вони **обмежували і навіть у дечому ліквідували** самостійну економічну, соціальну та зовнішню політику України: 1) владу гетьмана було зведено до поліційних функцій – стежити і сприяти виконанню численних царських заборон. Його позбавили права усувати з посад без царського дозволу вищу старшину, а старшин – скидати гетьмана. До того ж козацьку старшину зобов'язали наглядати і доносити на гетьмана царському урядові; 2) було заборонено міждержавні відносини України. Листи й доку-

менти від сусідніх держав наказано, не розкриваючи, надсилати до Москви; 3) українське військо, що нараховувало 30 тис. осіб, зобов'язане було брати участь у військових експедиціях Московії; 4) у гетьманській столиці – Батурині мав перебувати московський стрілецький полк; 5) українським купцям «под жорстоким наказанням» заборонено торгувати в Московській державі, а також із Кримом. Українців під загрозою смерті зобов'язали брати від царських вояків знецінені московські гроші; 6) вперше законодавчо було сформульовано вимогу злиття українського народу з московським, для досягнення чого рекомендовано заохочувати змішані шлюби.

Іван Мазепа – один із **найвидатніших політичних діячів** України – народився у 1639 р. у с. Мазепинці на Київщині в українській шляхетській родині. **Навчався** у Києво-Могилянській колегії, а також єзуїтській колегії у Варшаві. Протягом 1656–1659 рр. проживав за кордоном, де у Німеччині, Італії, Франції та Нідерландах вивчав військову справу, дипломатію, іноземні мови (володів польською, латинською, московською, татарською, італійською, французькою мовами). У 1659–1663 рр. перебував **на службі** при дворі польського короля, після чого повернувся в Україну. Під час боротьби між претендентами на гетьманську булаву підтримав П. Дорошенка. У 1669 р. очолив його особисту охорону, ставши ротмістром надвірної хоругви козаків. Завдяки особистим **здібностям** незабаром став генеральним писарем. У 1674 р. брав участь у переговорах між гетьманами П. Дорошенком та І. Самойловичем. Під час дипломатичної місії до Криму й Туреччини був захоплений у дорозі кошовим отаманом І. Сірком і переданий І. Самойловичу. В 1682 р. Мазепа посів посаду генерального осавула в уряді лівобережного гетьмана. Як представник Гетьманщини був учасником переговорів із Московією, Кримським ханством, Туреччиною, Річчю Посполитою.

Ставши гетьманом, **І. Мазепа прагнув** об'єднати в єдиний державний організм усі українські землі. Його **ідеалом** була станова держава західноєвропейського типу зі збереженням традиційного козацького устрою. Відповідно до цього він дбав про формування в Україні аристократичної верхівки, надаючи козацькій старшині значні землеволодіння, нові права та привілеї. Тисячі селян вільних військових сіл опинилися в руках нових панів. В Україні відбувалося зародження дворянства – зі спадковою владою, титулами, землями і залежними селянами. Це викликало незадоволення у середовищі окремих суспільних груп. Деякі заходи І. Мазепи, спрямовані на захист козаків, міщанства, духовенства, селянства, зокрема обмеження панщини двома днями на тиждень, не привели до усунення соціальних суперечностей і консолідації українського суспільства. Як засвідчило майбутнє, саме **соціальна політика** гетьмана стала помилкою фундаментального характеру. У найвирішальніший момент широкі маси козаків і селян не підтримали планів І. Мазепи.

Значною мірою планам творення нової аристократичної верстви була підпорядкована **культурно-просвітницька діяльність** гетьмана. Він піклувався станом **науки та освіти**. У 1690 р. завдяки його підтримці зведено нове приміщення Києво-Могилянської колегії та збільшено кількість студентів до

2 тис., а в 1701 р. вона одержала статус академії. Саме тут формувалися ідеї, які визначали політичну ідеологію козацької аристократії та мали значний вплив на українську державну політику. За допомогою І. Мазепи створено Чернігівський колегіум (1700), засновано інші школи та друкарні, щоб «...українська молодь могла в повну міру своїх можливостей користуватися благами освіти». Чимало молодих людей вирушило за кордон здобувати знання в західноєвропейських університетах.

Значну частину своїх особистих прибутків гетьман скерував на розвиток **релігійних і культурних установ**. По всій Гетьманщині збудовано церкви у пишному стилі – т. зв. «козацькому бароко». Зокрема, зведено Вознесенський кафедральний собор у Переяславі, Богоявленську церкву Братського монастиря (зруйнована більшовиками в 1934 р.) та дзвіницю Софійського собору в Києві, до 1695 р. – обнесено новими мурами Києво-Печерську Лавру. Допоміг І. Мазепа запорожцям вибудувати нову церкву в Січі. Загалом протягом 1687–1706 рр. завдяки І. Мазепі побудовано, добудовано та реставровано не менше 20 величких споруд. Його почин наслідувала генеральна та полкова старшина.

Гетьман І. Мазепа був **покровителем літератури**, знав твори західних авторів, зібрав значну бібліотеку. Підтримував творчість Д. Туптала, С. Яворського, І. Максимовича, інших вчених теологів і філософів. На його часи припав розквіт козацького літописання. Він був автором низки віршів. Зокрема, широко відомі його «Псалми», «Пісня», «Дума». В останній автор зробив спробу з'ясувати причини попередніх невдач:

<i>Всі покою щиро прагнуть, А не в еден гуж всі тягнуть: Той направо, той наліво, А все, браття, то-то диво!</i>	<i>Не маи любви, не маи згоди Од Жовтої взявши Води, През незгоду всі пропали, Самі себе звоювали!</i>
--	--

Закликаючи до єдності: «Озмітеся всі за руки», І. Мазепа завершив свій твір символічно:

<i>Самопали набивайте, Острих шабель добувайте, А за віру хоч умріте,</i>	<i>І вольностей бороніте! Нехай вічна буде слава, Же през шаблі маєм права!</i>
---	---

ВІДНОСИНИ З МОСКОВІЄЮ

Однією з головних засад політики гетьмана Мазепи було намагання підтримувати добрі відносини з Московською державою. На початках свого правління він, підписавши Коломацькі статті, відчув як царизм різко посилив **наступ на автономні права** Гетьманщини, яка волею монарха фактично мала стати повністю залежною від нього областю. Але, пам'ятаючи трагічний кінець гетьманування Д. Многогрішного та І. Самойловича, І. Мазепа і козацька старшина змушені були протягом тривалого часу **миритися** з цим. Окрім того, навчений літами гетьман увійшов у довір'я до молодого московського монарха Петра І, і згодом між ними зав'язалися приязні стосунки, що тривали близько 20 років. І. Мазепа був радником царя у польських питаннях, надавав йому активну

допомогу в походах на турків і татар, кульмінацією яких стало здобуття у 1696 р. Азова – ключової турецької фортеці на Азовському морі. Як признався Пётр I, гетьманське військо в здобутті Азова відіграло вирішальну роль.

Втягаючись у **Кримські походи**, І. Мазепа планував здобути для України доступ до Чорноморського й Азовського узбереж, такий важливий для її економічних інтересів. Проте війна з турками і татарами затягувалася, й Україна щораз більше відчувала на собі її тягар.

Зростала економічна та соціальна **напруга**. Маршрути багатьох військових походів пролягли через українські землі. Внаслідок цього гинули люди, руйнувалося господарство, а головне – Україна дедалі більше втрачала автономію і втягувалася у політичну орбіту Москви. Все це викликало невдоволення діями гетьмана, якого стали називати «вітчимом» України.

На Січі поширювалися чутки, що І. Мазепа запродався цареві й хоче зруйнувати козацьку вольницю. Проти нього виступила опозиція на чолі з **Петром Іваненком (Петриком)**. Канцелярист Генеральної військової канцелярії П. Іваненко подався на Запоріжжя і повів агітацію проти Москви й гетьмана Мазепа. У 1692 р. він **за підтримки татар** організував повстання. Однак воно не мало успіху, опозицію розгромили. Після невдачі П. Іваненка Січ розірвала зв'язки з татарами і почала переходити на бік гетьмана.

СПРОБИ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ

Серйозну увагу І. Мазепа звертав на **Правобережжя**. Він не втрачав надії об'єднати під своєю булавою ті землі, де починав політичну діяльність під гетьмануванням П. Дорошенка. У 1702 р. тут вибухнуло **антипольське повстання** під проводом фастівського полковника Семена Палія, викликане спробами уряду ліквідувати правобічне козацтво. Повстанці зайняли Білу Церкву, Бердичів, Немирів, далі цей рух перекинувся на Волинь, сягнув Галичини. Однак у 1703 р. полякам удалося відвоювати значну частину втрачених земель, взяти повсталих в облогу під Фастовом. Польські загарбники жорстоко **розправлялися з повстанцями** й мирним населенням. Їх масово вішали, садили на палі, рубали шаблями. В ході каральних операцій було страчено близько 10 тис., у 70 тис. осіб обрізали ліве вухо. Все це викликало нову хвилю народних виступів.

Правобережне повстання збіглося в часі з початком **Північної війни** (1700–1721) між Московською державою та Швецією за панування на Балтиці й загалом – у Східній Європі. У 1702 р. шведська армія завдала кількох поразок Польщі, захопивши значну частину її території. У ставленні до загарбників польська шляхта розділилася на два **табори**: один перейшов на бік шведів і виступав за обрання новим королем їхнього ставленика С. Лещинського, другий – підтримав чинного короля Августа II і спільно з Московією продовжував боротьбу проти шведської агресії. За таких умов інтереси московського царя й українського гетьмана збіглися: Пётр I, прагнучи допомогти своєму союзникові Августу II, наказав І. Мазепі зайняти Правобережжя, а гетьман вирішив використати цю нагоду, щоб врешті реалізувати свою мрію про возз'єднання Правобережної України з Гетьманщиною.

У 1704 р. 40-тисячне козацьке військо на чолі з І. Мазепою вступило на територію Київщини. Повстанцям було наказано припинити самовільні дії і підкоритися польській владі. Коли ж повсталі цю вимогу проігнорували, гетьман усунув від влади С. Палія, за згодою Петра I заарештував його і вислав у Сибір. У червні 1705 р. І. Мазепа з військом здійснив **похід углиб Правобережжя**. До кінця серпня він дійшов до Львова, а на початку жовтня взяв Замостя. Уся Правобережна Україна і Галичина опинилися під гетьманською владою. Здавалося, нарешті здійснилася мрія про возз'єднання українських земель. Однак цим **надіям не судилося збутися**. У вересні 1706 р. армію польського короля Августа II було розбито й він зрікся корони на користь С. Лещинського, який почав наполягати на виведенні українських військ за Дніпро згідно з умовами «Вічного миру».

**ЗАГОСТРЕННЯ
УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИХ
СУПЕРЕЧНОСТЕЙ**

Цар Пьотр I звелів гетьману Мазепі стягувати свої сили і зміцнювати Київ. Для московського правителя Україна була лише знаряддям його власних цілей, які зовсім не були тотожні до **інтересів українського народу**. На відміну від І. Мазеви, який хотів утримати за собою визволені від поляків землі, **цар готовий був віддати Україну Польщі**, аби тільки знайти в ній союзника проти Швеції та домогтися виходу до Балтики. Все це тривожило гетьмана та змушувало його і старшину задуматися над питанням: «Що далі буде з Україною?».

Ситуація ускладнювалася й тим, що Північна війна істотно загострила **внутрішнє становище** в Україні. Зубожіле цивільне населення змушене було утримувати московську армію та працювати на спорудженні військових укріплень. Козаків, поряд із залученням до воєнних дій за царські інтереси, використовували також на будівництві фортець поза межами України. Особливе **обурення** викликало підпорядкування козацьких загонів московським офіцерам, які брутально поводитися з козаками, били палицями, обрізали вуха, гвалтували їхніх дружин та доньок, відбирали коней, запроваджували солдатську муштру. З'явилася реальна **загроза** перетворення козацьких полків на регулярні частини московської армії. Крім того, під час перебування Петра I у Києві влітку 1707 р. стали відомі **наміри царя** та його найближчого оточення змінити внутрішній устрій Гетьманщини й управління нею, щоб остаточно ліквідувати її автономію (зокрема, було передбачено приєднання значної частини Гетьманщини до складу Московської держави на загальних умовах). Отже, розвиток подій відбувався таким чином, що перемога кожного з могутніх противників – Швеції чи Московії – несла Українській державі загибель. У разі успіху Карла XII українські землі стали б здобиччю його союзника – польського короля С. Лещинського. Перемога Петра I привела б до остаточної ліквідації будь-якої автономії України.

Ці обставини викликали в українському суспільстві почуття страху, невпевненості та невдоволення. Дедалі гострішими ставали **протимосковські настрої**. Старшина тиснула на гетьмана, щоб він подбав про майбутнє України. Ще в 1706 р. полковник Горленко, трясучи кулаками перед І. Мазепою, кричав

йому: «Як усі ми за душу Хмельницького Бога молимо, так твою душу й кості діти наші проклинатимуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі». **Гетьман мусив діяти.** Він налагодив зв'язки з польським королем С. Лещинським, щоб за його посередництвом розпочати переговори зі шведським монархом Карлом XII. Робив це таємно, але вміло. Цар ні в чому не запідозрив І. Мазепу, хоча час від часу до Москви приходили на нього доноси. Зокрема, за звинувачення гетьмана в зраді заплатили власним життям генеральний суддя В. Кочубей і полтавський полковник І. Іскра. Про найпотаємніші плани знали лише найближчі однодумці: генеральний писар П. Орлик, генеральний обозний І. Ломиковський, прилуцький полковник Д. Горленко, лубенський – Д. Зеленський, миргородський – Д. Апостол.

**УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКИЙ
СОЮЗ
ТА ЙОГО НЕВДАЧІ**

На переговорах з Карлом XII І. Мазепою була висунута **головна вимога – незалежність** Української держави з довічною владою гетьмана, її територія мала охоплювати всі землі, що належали українському народові в давні часи. Йшлося й про те, що шведський король не мав права користуватися ні титулом, ні гербом Української держави.

У 1708 р. Карл XII вирішив завдати Московській державі остаточної поразки. З цією метою він розпочав похід через білоруські землі на Смоленськ і далі на Москву. Однак через московітську тактику випаленої землі шведська армія була змушена відмовитися від просування на Москву і замість цього завернути в Україну для відпочинку та поповнення припасів. Такий **несподіваний розвиток подій** зненацька захопив І. Мазепу, котрий не допускав перетворення України на театр воєнних дій, і став однією з причин майбутніх невдач. Ні козаки, ні, за невеликим винятком, старшина, ні тим більше цивільне населення навіть не здогадувалися про **справжні наміри гетьмана**. Коли він об'єднався зі шведським королем, це стало повною несподіванкою для абсолютної більшості **українського населення**. Воно виявилось не готовим до такої різкої зміни й залишалося пасивним до почину І. Мазепи. До того ж більша частина українського війська на той час не мала зв'язків із гетьманською ставкою або перебувала за межами України. Як наслідок, на **з'єднання зі шведами** гетьман привів лише 4–6-тисячне військо. На допомогу йому прийшли 8 тис. **запорожців** під проводом кошового Костя Гордієнка. Хоча вони не раз виступали проти нього в попередні роки через його недемократичну політику й потурання старшині, та все ж прагнення до визволення Батьківщини було набагато сильнішим за ці розбіжності. Однак за патріотизм запорожці дорого заплатили. У травні 1709 р. московське військо зруйнувало Січ, а цар видав наказ страчувати на місці кожного спійманого запорожця, що добровільно не склав зброї і не зрікся козацьких прав.

Дізнавшись про об'єднання І. Мазепи зі шведами, **Пьотр I видав універсал** до українського народу, в якому проголосив гетьмана зрадником та звинуватив, що нібито він хоче віддати Україну в польську неволю й силоміць нав'язати українцям католицьку віру. У той час цар наказав своєму сподвижникові А. Меншікову захопити гетьманську столицю Батурин, де зберігалися

великі запаси продовольства й фуражу, стояла майже вся козацька артилерія – 70–80 гармат (тоді як у шведів на початку кампанії 1708 р. було лише 40 гармат), та застосувати **жорстокий терор**, щоб відлякати українське населення від спілки зі шведами. Наказ було виконано. Заволодівши за допомогою зрадника Батурином, московіти вчинили нещадну розправу над його захисниками та жителями, знищивши не тільки козаків, а й усе цивільне населення міста разом з немовлятами – всього близько 15 тис. осіб. По всій Україні почалося винищення прихильників гетьмана. Протягом лише двох місяців 1708 р. закатували понад 23 тис. осіб.

Немилосердно караючи всіх, хто був запідозрений у зв'язках із І. Мазепою, Пётр I одночасно щедро **обдаровував** тих, які залишилися йому вірними, та донощиків. Останнім, за його наказом, передавали маєтки, матеріальні цінності, конфісковані у І. Мазепи та його однодумців. У розісланих монарших грамотах обіцяли прощення всім, хто знову повернеться під владу московського царя. Глибока деморалізація та страх охопили все українське суспільство.

Шведський учасник походу 1708–1709 рр. полковник граф Ілленгієрна писав про наслідки Батуринської трагедії: «Мордування, яке тут було вчинене, навело такий жах на цілу країну, що не тільки більша частина України, у т. ч. й ті, що з прихильності до шведів рішилися були на повстання, залишилися по своїх домах, але й переважуюча кількість війська, що прийшло до шведів із Мазепою, перейшла до ворога».

Про деякі способи мордування описано в «Історії Русів»: «Ці езекуції були, звичайно, Меншікового ремесла: колесувати, четвертувати і на паль вбивати... Вини шукали в признаннях, і певним засобом до цього вважалося тоді загально хвалене «тайнство» – тортури... І проводили їх з усією акуратністю, по засадах Соборного уложенія, тобто ступенево і за порядком: батогами, кнупом і шиною, тобто розпаленим залізом, водячи його потихеньки і помаленьки по людських тілах, що від того кипіли, шкварились і надувались. Хто пройшов одну пробу, йшов на другу...».

8 липня 1709 р. відбулася вирішальна **Полтавська битва**, під час якої війська Карла XII та І. Мазепи зазнали поразки. Вони змушені були відступити на південь, у Молдавію, що перебувала тоді під владою Туреччини. Близько 50 козацьких старшин, 500 гетьманських козаків і понад 4 тис. запорожців супроводжували І. Мазепу до Бендер. Ці «мазепинці» стали українськими політичними емігрантами.

Полтавська **катастрофа** глибоко вразила І. Мазепу. Менш ніж через три місяці, 2 жовтня 1709 р., 70-річний гетьман, прибитий горем, помер. Його поховали у Святоюрському монастирі румунського м. Галац.

Спроба гетьмана І. Мазепи вирвати Україну з лабет московського царизму зазнала **невдачі**. Сподівання на об'єднавчу силу **національної ідеї**, на думку дослідника В. Борисенка, виявилися марними. Надто далеко відірвався лівобежний гетьман своєю **соціальною політикою** від народу, його життєвих потреб. Козаки, селяни й міщани більше дбали про захист власних економічних

інтересів, ніж про державну незалежність від Московії. До того ж головного винуватця у погіршенні свого становища прості виробники вбачали у козацькій старшині, насамперед у гетьмані та його оточенні. А далекий *московський цар* в очах багатьох із них залишався справедливим суддею й захисником усіх неімущих. І. Мазепа ж замість того, щоб якимось чином вплинути на почуття українців, підготувати їх до виступу, до останнього дня декларував свою відданість Петру I. Не останню роль у пасивності українського населення під час антимосковського повстання відіграв і *страх* перед жорстокими покараннями за прикладом Батурина. Усе це, поряд із воєнним *невезінням* Карла XII, стало основними складовими поразки. Однак, незважаючи на невдачу гетьмана І. Мазепа в реалізації визвольних планів, його вчинок залишив глибокий слід в українській історії, а ім'я стало символом боротьби за незалежність України для майбутніх поколінь.

Пилип Орлик

Після смерті І. Мазепа на *загальній раді* старшина та Військо запорізьке під головуванням кошового отамана К. Гордієнка 5 квітня 1710 р. *обрали гетьманом* України (в еміграції) Пилипа Орлика. Він походив із шляхетського чесько-білорусько-литовського роду. Закінчив Києво-Могилянську колегію, працював спочатку в канцелярії київського митрополита, а згодом – у гетьманській канцелярії. Відомий як письменник і поет.

Рада також ухвалила своєрідні статті – «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорізького», згодом названі «**Конституція Орлика**», – які були договором між гетьманом і Військом Запорізьким про державний устрій України після її визволення від московського панування. Цей документ, що складався з преамбули й 16 параграфів (пунктів), ніколи не був втілений у життя, але увійшов в історію як *одна з перших в Європі конституцій демократичного суспільства* (у той час лише Англія, Нідерланди і Швейцарія втілювали принципи конституціоналізму в політику й правову практику), став свідченням передової української суспільно-політичної думки: 1) Україна обох боків Дніпра (по р. Случ) мала бути вільною від чужого панування; 2) гетьманську владу обмежувала Генеральна рада, яка збиралася тричі на рік і складалася з представників генеральної та полкової старшини, генеральних радників (депутатів), що їх обирали по одному від кожного полку, а також послів від Війська Запорізького; 3) виборність усіх посадових осіб з подальшим затвердженням їх гетьманом; 4) недоторканість особи та її відповідальність лише перед судом; 5) встановлено строгий розподіл між державною скарбницею і особистими коштами гетьмана; 6) ревізія захоплених старшиною земельних маєтків та скасування всіх тягарів, накладених на простий народ; 7) православ'я було проголошене державною релігією, а для української церкви передбачалася автокефалія при формальному підпорядкуванні константинопольському патріархові тощо.

Після обрання гетьманом П. Орлик розробив широкий *план визволення України*, уклавши союз зі Швецією (*шведського короля було визнано протектором України*), Кримом, Туреччиною. Навесні 1711 р. з 16-тисячним запо-

різьким військом і татарським допоміжним корпусом він рушив в Україну. На **Правобережжі** його прихильно зустрічало населення, під його булаву переходили правобережні полки. Розбивши під Лисянкою армію лівобережного гетьмана І. Скоропадського, П. Орлик підійшов до Білої Церкви. Але подальші його плани перекреслила фактична **зрада** татарських союзників, які почали грабувати місцеве населення. Він змушений був відступити та повернутися до своєї штаб-квартири у Бендерах. Після підписання у 1713 р. Андріанопольського миру між московським і турецьким урядами П. Орлик зрозумів, що його надії на визволення України відкладено на далеку перспективу.

Завзятий мазепинець не зневірився. Живучи впродовж десятиліть в еміграції (у Швеції, Німеччині, Туреччині, Греції), він до самої смерті (1742) не припиняв боротьби, використовував кожен нагоду на **пошуки нових союзників** проти Московії, прагнув зацікавити їх українською справою. Багато робив для того, щоб європейські держави отримували правдиву інформацію про життя України. Справу П. Орлика продовжили його син Григорій та мазепинці-емігранти, яких називали в Європі апостолами Української незалежної держави.

2. ПОСИЛЕННЯ НАСТУПУ РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ НА АВТОНОМНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ, ЙОГО ОСТАТОЧНА ЛІКВІДАЦІЯ

Після перемоги над шведами Пётр I значно зміцнив своє становище. Якщо раніше у зарубіжних джерелах та на мапах північно-східні землі здебільшого називали «Московія», «Московщина» або «Московське царство», то тепер він урядово закріпив і поширив у вживанні назву «Росія». Було навіть видано **наказ** московським послам у різних країнах, щоб за кордоном Московське царство називали Російським. Після закінчення Північної війни і прийняття в 1721 р. Петром I титулу імператора за Росією було встановлено офіційну **назву** «Російська імперія». Тоді Гетьманщину почали офіційно називати Малоросією, а згодом (1796) на цих землях створили Малоросійську губернію.

Після об'єднання І. Мазепи зі шведським королем Пётр I наказав старшині, яка залишилася на його боці, обрати нового гетьмана. Ним став 62-річний безвольний Іван Скоропадський (1708–1722). Раніше він служив у військовій канцелярії, виконував дипломатичні доручення, за правління І. Мазепи досяг посад генерального бунчужного, генерального осавула, стародубського полковника. Після обрання **новий гетьман** звернувся до московського царя з «Просительними статтями» – проханням про підтвердження прав і вольностей Гетьманщини. У відповідь були прислані т. зв. **«Решетилівські статті»**, які **значно посилили залежність** України від Москви: 1) гетьманові без дозволу царя було заборонено змінювати старшину, надавати й відбирати маєтності; 2) встановлено російський контроль за збиранням податків та витратами на утримання козацького

ІВАН
СКОРОПАДСЬКИЙ

війська, старшинського адміністративного апарату тощо; 3) українське військо мало перебувати під командуванням російських генералів, а гармати, забрані царськими воєводами у Батурині, залишалися за росіянами як військовий трофей; 4) при гетьмані запроваджено посаду міністра, який мав право втручатися у міжнародні, майнові, управлінські справи Гетьманщини, стежив за гетьманом і старшиною. Гетьманську резиденцію було перенесено з Батурина до Глухова, ближче до російського кордону. Тут мали перебувати два російські полки, якими розпоряджався царський міністр.

На долю гетьмана І. Скоропадського випало **важке завдання** порятунку автономних прав України, які Москва намірилася звести нанівець. Адже після полтавської катастрофи Пётр I поведився у Гетьманщині як у завойованій країні. **Царська політика супроти України** (аналогічно поводити себе і всі наступні самодержавні імператори Росії, з більшою чи меншою жорстокістю і фанатичною впертістю) передбачала такі основні заходи.

1. **Нищення основ української державності.** Формально залишаючи попередній устрій Гетьманщини, царський уряд старався фактично підпорядкувати собі всю владу в Україні, ігноруючи основні права останньої, її гетьмана та уряд. Він штучно підігривав антагоністичні суперечності між гетьманом і полковниками, старшиною і народом; призначав на важливі посади чужинців; підтримував тих українців, які лояльно ставилися до його політики.

Царська система підризу влади українського гетьмана яскраво відображена в листі князя Голіцина до канцлера Головкина: «Задля нашої безпеки в Україні треба насамперед посягти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже немає такої влади, як Мазепа, то, надіюсь, буде приходити з доносами... Треба, щоб в усіх полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їхні будуть нам відкриті».

2. **Фізичне виснаження України.** Десятки тисяч українців царський уряд спроваджував на тяжкі примусові роботи – копання каналів навколо Ладозького озера, будівництво на фінських болотах нової російської столиці Санкт-Петербурга, спорудження фортифікаційних укріплень понад Каспійським морем тощо. Вони змушені були воювати в Білорусі, Литві, Лівонії (територія сучасних Латвії й Естонії) і Фінляндії за чужі їм інтереси. До цього, як правило, залучали фізично здорових й економічно забезпечених козаків та міщан. З них додому поверталось 30–60%, інші вмирили від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв тощо. Така політика царату фактично вела до поступового знищення українського генотипу, адже йшлося про смерть десятків тисяч людей. По всій імперії, за словами сучасників, стояв «...плач, стогін і скарги козацтва і всього народу».

*Полковник Черняк так описував у 1722 р. **хід робіт** на Ладозькому каналі у доповіді російському сенату: «При Ладозі у каналній роботі многеє число козаків хворих і померлих знаходиться, і що раз то більше умножаються тяжкі хвороби – найбільше вкорінилася гарячка і опух ніг, і мруть з того, одначе приставні офіцери, не вважаючи на таку нужду бідних козаків, за повелінням пана бригадира Леонтієва без жадного бачення немилостиво б'ють при ро-*

боті, – хоч і так вони її не тільки вдень і вночі, а навіть в дні недільні і празничні одправляють – без спочинку до неї приганяють. Боюся я, отже, щоб козаків не погубити як торік – що їх хіба третя частина в минулім році додому вернулася...».

3. Руйнування України як самостійного економічного організму і поступове перетворення її в російську колонію. Зокрема, дедалі частіше місцевим купцям і торговим людям забороняли займатися торгівлею не тільки за кордоном, а й із Запоріжжям. За порушення таких указів жорстоко карали і засилали до Сибіру. Було запроваджено державну монополію на багато товарів. Широко практикували перекуповування різноманітних товарів лише у російських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральна влада визначала торги, ярмарки, особливо порти в Росії, де саме могли торгувати українці. З 1719 р. товари з України експортували тільки через Ригу та Архангельськ – під російським контролем. Ціни на експортовану українську продукцію встановлював російський уряд. Отже, фактично було скасовано вільну українську торгівлю.

Українську економіку істотно виснажували постійне перебування в Україні значної кількості російських військ (часом понад 10 тис. осіб), які утримували здебільшого за кошт простого люду, а також швидке зростання податків. Так, лише з Лівобережжя в царську скарбницю в 1722 р. надійшло 45,5 тис. руб., у 1723 р. – 85,9 тис., а в 1724 р. – 241,3 тис. руб. Тривожним симптомом було масове роздавання великих земельних маєтків, конфіскованих у прихильників І. Мазепи, російським генералам та вельможам, що прагнули впровадити в Україні такі кріпацькі порядки, які давно існували в Росії. Значно підривала українську економіку політика московського уряду щодо збуту в Україні «лихих» мідних грошей, щоб срібні й золоті залишалися за можливості в обігу в Росії і зосереджувалися у державній скарбниці.

4. Обмеження української культури. Цілеспрямовано звужувалося вживання національної мови (особливо в офіційних установах, великих містах тощо). Обмежувалося видання книг, зокрема з 1721 р. Києво-Печерській і Чернігівській друкарням заборонили друкувати всі інші книги, крім церковних. За здобуттям освіти наглядала підозріла й неприязна до «інородців» державна цензура. За наказом Петра I за кордон було вислано всіх студентів Києво-Могилянської академії, які походили з українських земель Речі Посполитої, внаслідок чого з майже 1000 студентів там залишився лише 161. Посилювалася залежність української церкви від московської патріархії, що викликало невдоволення і протест не тільки серед українського духовенства, а й серед мирян. Починаючи з 1721 р., навіть Святе письмо заборонили передруковувати з давніх книжок, виданих в Україні. Це можна було робити тільки з «московських».

Значним ударом царизму по автономії Гетьманщини було створення у травні 1722 р. **Малоросійської колегії** (1722–1727) – центрального органу російської колоніальної адміністрації у Лівобережній Україні. Вона мала перебувати у гетьманській столиці – Глухові й складалася з 6 російських урядовців, прокурора та канцеляристів на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. На неї було покладено такі **функції**, реалізація котрих фактично позбавляла гетьмана і тієї решти влади, яку він ще мав: 1) Малоросійська колегія мала наглядати за

діяльністю гетьмана, генеральної та полкової старшини, за встановленням і стягненням податків до царської казни, за забезпеченням провіантом російської армії та її розквартируванням в Україні; 2) контролювала роботу Генеральної військової канцелярії та роздачу земельних володінь; 3) була апеляційною установою у судових справах, які розглядали в Генеральному військовому суді, полкових і місцевих судах Гетьманщини.

Підпорядкування практично всіх сторін державного життя Гетьманщини Малоросійській колегії лицемірно пояснювали піклуванням царя про український народ. Старий гетьман не витримав такої наруги і влітку 1722 р. помер.

**ПАВЛО
ПОЛУБОТОК**

Після смерті І. Скоропадського Пётр I заборонив вибори наступного гетьмана. Старшина призначила **наказним гетьманом** Лівобережжя чернігівського полковника Павла Полуботка (1722–1724). Він походив із козацько-старшинського роду Сіверщини, навчався у Києво-Могилянській колегії, був одним із претендентів на гетьманство в 1708 р., але через недовіру Москви його кандидатуру відхилили. Ставши наказним гетьманом, П. Полуботок намагався чинити **опір російській політиці** ліквідації української автономії. Щоб нейтралізувати втручання Малоросійської колегії у внутрішнє життя Гетьманщини, розпочав **реорганізацію** суду, спрямовану на викорінення хабарництва та волокити, погрожував суворими карами старшині за утиски простого населення, вимагав нещадно розправлятися з ініціаторами різних заколотів. Одночасно відправляв до царя численні **петиції** та делегації з проханням розпустити Малоросійську колегію та відновити гетьманство.

Уперта опозиційна діяльність українського уряду викликала **роздратування Петра I**, який збільшив повноваження Малоросійської колегії, перетворивши її з контролюючої на владну адміністративну структуру. Одночасно він викликав П. Полуботка та його однодумців до Санкт-Петербурга, де наказав їх **заарештувати** та ув'язнити у Петропавлівській фортеці. Частина з них, у т. ч. й П. Полуботок, померли від **жорстоких катувань** під час слідства, уцілілих звільнили лише після смерті Петра I на початку 1725 р. Такою була розплата за оборону автономних прав Гетьманщини.

У народній пам'яті **П. Полуботок** залишився зразком героя-мученика, який у період загального занепаду національної гідності кинув звинувачення в обличчя російському самодержцеві. Збереглася **легенда** про те, що перед смертю П. Полуботка до нього в тюрму прийшов Пётр I і просив вибачення за кривди. Тоді гетьман сказав: «За невинне страждання моє і моїх земляків будемо судитися в спільного судді, Бога нашого, скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом».

**ДАНИЛО
АПОСТОЛ**

Після смерті Петра I у 1725 р. було пригальмовано процес цілковитої ліквідації автономії України. Готуючись до війни з Туреччиною й намагаючись утихомирити українців (у Туреччині тоді перебував і вів переговори з Францією й запорожцями П. Орлик), російські політики почали прихильніше ставитися до української автономії. Її несподіваним **тимчасовим спільником** став князь

А. Меньшіков, фактичний регент малолітнього царя Петра II, власник величезних маєтків у Гетьманщині й запеклий ворог українського автономізму. Він виступив з *критикою Малоросійської колегії*, яка обклала податками його маєтності в Україні, й у 1727 р. імперська рада розпустила її, декретом дозволивши місцевому населенню *обирати гетьмана*. Ним став 70-річний миргородський полковник Данило Апостол (1727–1734). Він походив з козацько-старшинського роду Полтавщини, соратник І. Мазепи, за участь в опозиційному русі був ув'язнений разом із П. Полуботком.

Д. Апостол після обрання його гетьманом подав **петицію** про відновлення державних прав України на основі «статей Богдана Хмельницького». У відповідь російський уряд видав указ, яким визначив правове становище Гетьманщини – т. зв. «**Рішительні пункти**». Вони *значно обмежили* гетьманську владу і політичну автономію Лівобережжя: 1) гетьман міг бути обраний тільки за згодою царя і не мав права на дипломатичні відносини з іноземними країнами, крім випадків, коли це стосувалося прикордонних проблем із Польщею і Кримським ханством. Під час війни він підпорядковувався російському фельдмаршалові, а не цареві, як раніше; 2) кандидатів на посади генеральної старшини і полковників затверджував цар; 3) вищою судовою апеляційною інстанцією мав слугувати Генеральний суд, до складу якого поряд із трьома українцями входило стільки ж росіян; 4) було усунуто обмеження в торгівлі з іноземними купцями, але мито за імпортовані товари забирала царська скарбниця; 5) скасовано заборону на купівлю землі в Україні росіянами тощо.

Хоч українську автономію було значно обмежено, все-таки в цих умовах Д. Апостол шукав можливості для **організації державного життя**. Він *відновив право* призначати генеральну старшину та полковників, значно зменшив кількість росіян в адміністрації, підпорядкував собі Київ, обмежив до шести кількість російських полків в Україні. Значну увагу гетьман приділяв купецько-старшинській верстві, *буржуазії*, вбачаючи в ній опору української державності, зробив спробу покінчити із землеволодінням російських вельмож і чиновників, видавши указ про матеріальне сприяння тим, хто бажав виїхати з України. Успішними були заходи Д. Апостола щодо повернення під гетьманську владу *запорожців*, які з 1709 р. змушені були проживати на території Кримського ханства, і затвердження дозволу на заснування в 1734 р. Нової Січі над р. Підпільна (*поблизу сучасного м. Нікополь*). Захищаючи державні права українського народу та обмежуючи російські впливи на Україну, гетьман Д. Апостол затримав процес повної інтеграції Гетьманщини зі структурою Російської імперії.

«ПРАВЛІННЯ
ГЕТЬМАНСЬКОГО
УРЯДУ»

Після смерті Д. Апостола нова імператриця Анна Іоанновна заборонила вибори гетьмана, а для управління Україною запровадила **колегіальний орган** за назвою «Правління гетьманського уряду» (1734–1750). Він складався з трьох представників української старшини і трьох російських чиновників. Формально члени правління мали рівні права, але фактичним головою був князь А. Шаховской, а після нього – князь І. Барятінській. Вони отримали *тасмні інструкції* поширювати думку про

неефективність гетьманського правління, переконувати українців, що їм буде вигідніше ліквідувати Гетьманщину, сприяти зближенню українців з росіянами через змішані шлюби, але в жодному разі не допускати подібних зв'язків з правобережними українцями, поляками чи білорусами. Російська влада не зважала на місцеві закони, звичаї, намагалася **знищити місцеве самоврядування**, мобілізувала десятки тисяч українських козаків і селян на російсько-турецьку війну 1735–1739 рр., де загинуло 34 тис. українців. Великим лихом для Гетьманщини стало також поширення на її територію діяльності «**Тємної канцелярії**» – попередниці таких репресивних радянських органів, як ЧК, НКВД, КГБ, що чинила **насильство** навіть над генеральними старшинами, київським митрополитом, а не тільки простими українцями.

**КИРИЛО
РОЗУМОВСЬКИЙ**

Під час царювання Єлизавети Петрівни, таємно повінчаної з українським козаком Олексієм Розумовським, в Україні було **відновлено гетьманство**. Олексій переконав імператрицю розпустити «Правління гетьманського уряду» і відновити гетьманат на чолі зі своїм молодшим братом Кирилом Розумовським (1750–1764). Новообраному **правителю** виповнилося 22 роки. У дитинстві він був звичайним сільським хлопцем, який разом з однолітками випасав худобу, але згодом завдяки братові отримав освіту, побував у Німеччині, Франції, Італії, де вивчав німецьку, французьку й латинську мови, географію, історію тощо. У 18 років став президентом імперської Академії наук.

Завдяки іменному указові імператриці «Про Буття в Малоросії гетьманові за колишніми норовами і звичаями», виданому в 1747 р., К. Розумовському вдалося дещо **розширити автономію** України. Завідування її справами і зносини з нею на деякий час передали з Сенату до Колегії закордонних справ Російської імперії. Запоріжжя і Київ перевели у підпорядкування гетьмана. Однак одночасно законодавчо було **ліквідовано** кордон між Україною і Росією, припинено функціонування державних митниць у цьому районі, по всій Гетьманщині запроваджено **загальноімперську митну систему**. Царський уряд також не погодився з гетьманом щодо скасування участі українських козаків у війнах Росії поза територією України, відмовив йому в праві на власний розсуд призначати полковників і мати дипломатичні відносини з урядами зарубіжних держав, узяв під контроль фінансову політику.

За правління К. Розумовського у Гетьманщині було проведено деякі **реформи**. Зокрема, у **війську** ввели однакову уніформу та озброєння, запровадили систематичне військове навчання для козацької молоді. В усіх полках функціонували школи для обов'язкового **навчання** дітей козаків. Вживалися активні заходи, щоправда невдалі, для заснування університету в Батурині. У 1760 р. гетьманським універсалом запроваджено новий порядок **судочинства**, згідно з яким Генеральний суд очолили два генеральні судді, до його складу ввійшли вибрані від старшин десять представників, по одному від кожного з десяти полків. Генеральний суд розглядав справи генеральної старшини та осіб, які перебували під особистою опікою гетьмана, був органом нагляду за місцевими судами, найвищою апеляційною інстанцією. Полкові суди перетворено в

городські, де розглядали кримінальні справи. Крім того, запровадили підкоморські суди (розглядали справи про землю та межування) і земські (розглядали цивільні справи старшини й шляхти на право власності). Розгляд дрібних суперечок рядових козаків і міського населення залишили в компетенції сотених управлінь і магістратів. справи селян перебували в юрисдикції козацької старшини і шляхти. Загалом судова реформа відповідала інтересам панівних станів.

Деяко непослідовною була **соціальна політика** того часу. Зокрема, гетьман роздав старшині чимало сіл і навіть сотених містечок і водночас ініціював царський указ 1752 р. про заборону перетворювати українців на хлопів. У 1760 р. він також видав *універсал* про заборону залежним селянам переходити від одного пана до іншого.

Новий гетьман більше часу проводив у Санкт-Петербурзі як президент Академії наук, займав значне місце при царському дворі. За його відсутності Україною управляла *старшина*, яка набула великого впливу, перетворившись, подібно до Польщі, у спадкову великоземельну шляхту. Її спільні зібрання у Глухові мали тенденцію трансформуватися в постійний український дворянський з'їзд.

Коли в 1762 р. у Росії після повалення свого чоловіка – Петра III до влади прийшла Єкатеріна II, К. Розумовський повернувся в Україну. Він зібрав у Глухові старшинську раду, на якій була ухвалена **петиція до імператриці** з проханням відновити права Гетьманщини, дозволити скликання українського шляхетського сейму на польський зразок. К. Розумовський також просив **встановити спадковість гетьманства** для свого роду. Однак Єкатеріна II, за порадою наглядача в українських справах Г. Теплова, відхилила прохання гетьманського уряду. Натомість 10 листопада 1764 р. було видано «**Маніфест до малоросійського народу**» про звільнення К. Розумовського від гетьманства. Про вибори нового гетьмана у маніфесті не згадувалося.

ОСТАТОЧНА ЛІКВІДАЦІЯ АВТОНОМНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

Здійснюючи політику централізму, російська імператриця Єкатеріна II вирішила повністю покінути з автономією України. У 1764 р. було **відновлено Малоросійську колегію** (1764–1786) на чолі з генерал-губернатором графом П. Румянцевим, який спрямував свою **діяльність** на неухильну ліквідацію української автономії. Він започаткував статистичний опис України, що, хоч і не завершений, став основою для нової системи оподаткування. Замість натурального податку завів грошовий, спочатку від двору, згодом – подушний.

Особливо непокоїло Російську імперію існування Запорізької Січі, в якій тоді було майже 20 тис. козаків. За гетьманування Д. Апостола, як зазначено вище, запорожці, які з часів петровського погрому (1709) проживали на турецькій території, домоглися повернення під гетьманську владу. У 1734 р. вони знову поселилися на своїх колишніх землях і заснували над р. Підпільна **Нову Січ**, величезна територія якої охоплювала 45 сіл та 1600 хуторів. Однак російський уряд це повернення вважав підозрілим. Він використовував запорож-

ців у війнах з турками і татарами. Однак, як тільки завершилася російсько-турецька війна 1768–1774 рр. і татари не становили загрози, Єкатеріна II віддала наказ про **зруйнування Запорізької Січі**. Основою цієї акції, на думку дослідників, є соціальні, економічні та політичні *причини*. По-перше, царизм не міг не розуміти, що Січ, яка здавна була символом свободи і незалежності, й надалі залишатиметься гальванізатором антифеодальних виступів українського селянства. По-друге, його не могло не турбувати зростання економічного потенціалу Запоріжжя: збільшення кількості населення, а основне – великі потенційні можливості козацьких господарств фермерського типу, що за суттю були викликом кріпосницькій політиці імперії. По-третє, царат не влаштувала форма внутрішнього устрою Запорізької Січі, заснованого на демократичних, республіканських традиціях, який явно суперечив загальноімперським нормам і порядкам.

4 червня 1775 р., коли більшість запорожців перебувала на турецькому фронті, російські війська під командуванням генерала П. Текелі несподівано оточили Запорізьку Січ. Перевага російських сил була безперечною – 100 солдатів на козака – і запорожцям довелося здатися без бою. Після цього, згідно з наказом Єкатеріни II, почалося руйнування Січі та *арешти запорізької старшини*. Останнього кошового, 85-річного Петра Калнишевського, ще недавно нагородженого золотою медаллю з діамантами, заслали до Соловецького монастиря, де на 27 років живцем поховали в холодних мурах монастирської в'язниці. Кошового суддю А. Головатого і писаря І. Глобу вислали до Тобольська. *Майно* старшини і заможних козаків конфіскували, військову скарбницю, зброю з припасами та кошовий архів вивезли. Близько половини всіх *запорізьких земель* розподілили між російськими вельможами, а решту передали німецьким і сербським колоністам. Після того територія «Вольностей» увійшла до Азовської та Новоросійської губерній, Запорізька Січ припинила існування. Не стало сили, яка понад три століття захищала українські землі від ворогів. Водночас Запоріжжя було вагомим чинником, який стримував процес закріпачення селян в Україні. Тут збиралися втікачі від поневолення та переслідування, і кожний знаходив на Січі захист і волю. З її зруйнуванням упала остання твердиня українських традицій, української державності.

Лише 5 тис. козаків зуміли втекти за Дунай, де в межах турецьких володінь заснували *Задунайську Січ*. Ще 12 тис. запорожців, що залишилися в підданстві Російської імперії, утворили т. зв. «Військо вірних козаків». У 1790 р. його перейменували на *Чорноморське козацьке військо* і після участі в російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. переселили на Кубань.

Ліквідувавши Запорізьку Січ, російський царат приступив до **скасування рештків автономних прав** України. У 1781 р. було *знищено* полково-сотенний адміністративний устрій України і Гетьманщину поділено на три намісництва (губернії): Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, що разом утворили Малоросійське генерал-губернаторство. Частина українських земель відійшла до Новоросійської губернії. У цей час втратила своє значення Малоросійська колегія (формально вона діяла до 1786 р.), яка за таких умов була маркером

української автономії. В усіх губерніях замість українських заведено російські адміністративні та податкові установи. У 1783 р. *скасовано* давній військовий устрій; козацьке військо було реорганізовано у 10 кавалерійських полків. Тоді ж в Україні запровадили загальне **кріпацтво**, селян остаточно прикріпили до землі. Дошкульного удару зазнала українська церква, майно якої секуляризували, разом із нею постраждали ті культурні установи, що перебували під церковною опікою, було закрито монастирі.

Отже, до кінця XVIII ст. унаслідок цілеспрямованої антиукраїнської політики самодержавної Росії Гетьманщину було перетворено на російську **колонію**. Українська провідна верства, задобрена імператорською «Жалуваною грамотою дворянству» (1785), відповідно до якої її звільняли від військової служби та урівнювали в правах з російським дворянством, *без протесту* сприйняла ці зміни. Однак спроби протесту були, зокрема в 1791 р. **Василь Капніст** за дорученням українських патріотичних кіл побував у Берліні, де *спробував* таємно заручитися підтримкою Пруссії у намаганнях відновити Гетьманщину. Однак такі дії були поодинокими й істотно не впливали на загальну ситуацію.

3. (УСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ

СЛОБІДСЬКОЇ, ПІВДЕННОЇ, ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ТА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Упродовж свого існування Гетьманщина охоплювала фактично тільки частину України – Лівобережжя. Поруч із нею жили своїм життям Слобідська, Південна, Правобережна та Західна Україна.

СЛОБОЖАНЩИНА

Слобідська Україна, або Слобожанщина (*назва походить від найпоширеніших населених пунктів – слобід – і «вільного» становища населення – свобод*), має **окрему історію**. У XVI ст. це були незаселені простори, названі «Дике поле», які охоплювали територію сучасних Харківської, Сумської та суміжних з ними частин Донецької, Луганської, Воронежської та Курської областей (*останні дві перебувають у складі РФ*). Ці родючі, квітучі за княжої доби терени сплюндрувала і знелюднила у XIII ст. монгольська навала.

Першу **колонізацію** краю проводили монастирі, зокрема відомий Святогорський монастир. Згодом сюди переселялись українське козацтво, особливо після невдалих повстань, і селянство. У 1638 р. відбулася перша масова колонізація Слобідської України. Нова хвиля **міграції** була після Берестецької поразки в 1651 р., а згодом – у роки Руїни. Внаслідок цього, як зазначив історик Д. Багалій, тут було забезпечено «...усюди... панування української, як то кажуть, стихії, себто української національності і утворених на її ґрунті й підставі форм народного життя». З усіх українських земель Слобожанщина була найтісніше пов'язана з Московією.

Переселенці мали право зберігати свій **козацький устрій**, але підпорядковувалися московському урядові, зобов'язані були охороняти московські кордони від татарських нападів, зберігаючи таку саму **військову організацію**, як

у Гетьманщині. Тут створили 5 полків: Острозький, Сумський, Харківський, Охтирський та Ізюмський. Полки поділялися на сотні, затверджував полковників московський цар. Полкова старшина складалася з обозного, судді, двох писарів, осавулів та хорунжого. У сотнях обирали сотника, який добирав собі старшину. Саме це відрізняло устрій Слобожанщини від Гетьманщини. Лад Слобідської України **відрізнявся** від Гетьманщини також тим, що тут існував порядок спадковості полковників. Полки не мали спільного проводу – гетьмана, а були підпорядковані владі Білгородського воєводи.

З іншими українськими землями Слобожанщина перебувала у слабких зв'язках, хоча в Гетьманщині не раз виникала ідея об'єднати її під гетьманською булавою. Зокрема, Слобідську Україну намагався підпорядкувати гетьман І. Самойлович, проте безуспішно: царський уряд перечив цьому.

Крім охорони земель від татарських нападів, царизм примушував слобідських козаків здійснювати **походи** проти Гетьманщини, зокрема проти гетьманів І. Виговського та П. Орлика. Всіх слобідських козаків залучали до азовських походів, у 1708–1709 рр. – до війни зі шведами. Пьотр I використовував слобожанців для **будівництва укріплень** над Дніпром, на Ладозькому каналі, фортеці на кордоні з Персією тощо. У 1700 р. він видав указ про обов'язкову постійну службу слобідських козаків. Відтоді почався наступ на автономію Слобідської України.

Слобожанщина мала добре розвинене **господарство**. Володіла **родючими землями**, продуктивним землеробством, скотарством, виноградарством, тут сіяли тютюн. Жителі міст займалися **ремеслами**. Продукти господарства експортували до Гетьманщини, Московії, за кордон. На Слобожанщині було багато орної землі й, незважаючи на щедре наділення нею старшини, залишалися вільні простори, які могли обробляти всі бажаючі. Ці землі називалися «займанщиною» і були приватною власністю тих, хто їх обробляв. Слобідська Україна стала місцем великого землеволодіння.

Російський уряд зробив усе для того, щоб максимально використати матеріальні сили Слобожанщини. Він обклав населення **податком**, впровадив обов'язкову військову службу, а для більшого **контролю** Слобідську Україну приєднали до Азовської губернії. Новим кроком на шляху **поступової ліквідації автономії** Слобожанщини став **царський указ** від 23 грудня 1732 р. Були обмежені права слобідських полковників і старшини в керівництві місцевими полками. З частини козаків та селян формували регулярні військові роти, які очолювали ротмістри. Згодом із цих формувань утворили Слобідський драгунський полк, до якого царські власті перевели нових козаків зі слобідських полків. У 1765 р. імператриця Єкатеріна II повністю ліквідувала **полково-козацький устрій** на Слобожанщині, перейменувала її в Слобідсько-Українську губернію з російськими установами і розгулом реакції.

Культурне життя Слобожанщини було пов'язане з гетьманською Україною. Діти слобідської козацької старшини і навіть простих козаків **навчалися** в школах Гетьманщини, зокрема в Києво-Могилянській академії. Книги, друковані в Києві, Чернігові, Новгород-Сіверську і західноукраїнських друкар-

нях, поширювали серед слобідського населення. На початку XVIII ст. Слобожанщина мала власну вищу школу-колегію, засновану спочатку в Білгороді, а згодом переміщену до Харкова. Вона була подібною до Києво-Могилянської академії. Поширення набули народні школи. Зразком культурної єдності обох українських земель є діяльність знаменитого українського філософа XVIII ст. **Г. Сковороди** (1722–1794), який однаково «належить» як Слобідській, так і Гетьманській Україні.

Якщо Слобідська Україна не зробила важливого внеску в українську політичну історію, то у літопис культурно-національного розвитку України вона вписала яскраві сторінки.

ПІВДЕННА УКРАЇНА

Упродовж століть південні землі України перебували під постійною загрозою **турецько-татарських нападів**. Лише у першій половині XVII ст. завойовники понад 75 разів вторгалися в Україну. Вони забрали в полон більш як 50 тис. українців. **Невільницькі ринки** були переповнені полоненими. Це призводило до значного зменшення кількості населення, загрожувало геноцидом українського народу.

Рідну землю боронило **запорізьке козацтво** на чолі зі славетними ватажками Д. Байдою-Вишневецьким, П. Сагайдачним, І. Сірком та багатьма ін. За підрахунками історика Д. Яворницького, лише **Іван Сірко**, який 12 разів (!) з 1659 р. до серпня 1680 р., тобто до смерті, обирався січовиками кошовим, вчинив 55 походів проти Османської імперії та Кримського ханства і жодного разу не зазнав поразки.

У 40-х рр. XVIII ст., згідно з Білгородським договором між Росією і Туреччиною, південноукраїнські землі відійшли до Росії. Почався **колонізаційний рух** у цьому краї. Сюди втікали **українці** з Правобережної України, Слобожанщини, Гетьманщини. Переселялися **росіяни** у пошуках кращої долі. У Південну Україну прибуло чимало **іноземних колоністів**: сербів, болгар, молдаван, німців. Вони селилися хуторами та слободами, а з середини XVIII ст. царський уряд створював із переселенців **військові поселення**. У 1764 р. тут засновано Новоросійську губернію, до якої згодом приєднали чимало земель Запорізької Січі.

На опанованих землях Південної України зводили **нові міста і села**, освоювали природні багатства. Наприкінці XVIII ст. виникли міста Херсон, Олександрівськ (*Запоріжжя*), Катеринослав (*Дніпро*), Миколаїв, Одеса та ін. Завдяки використанню покладів корисних копалин розвивалася **промисловість** краю. Значним районом, де добували вугілля, став Донбас. Виникли суконні мануфактури у Катеринославі, ливарні в Херсоні та Луганську. На верф'ях Миколаєва і Херсона будували військові й торгові судна.

Після російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст. домінуючим чинником політики Єкатеріни II була **анексія** південноукраїнських земель, чорноморських та азовських портів, міжнародних торговельних шляхів. Із ліквідацією Гетьманщини та її введенням до загальноімперської структури в 1774 р. Росія завоювала, а у 1783 р. остаточно приєднала **Кримське ханство**, забезпечивши повний контроль над північним Чорноморським узбережжям.

Із 1780-х рр. почалася **нова колонізація** Півдня. Тут неухильно зростала російська адміністративна і військова присутність. Незважаючи на неодноразові реорганізації та перейменування, ця територія стала називатися Новоросією.

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Тереном довголітньої гострої національно-визвольної боротьби проти Польщі, Московщини, турків і татар була Правобережна Україна. Особливо тяжкою стала для неї **доба Руїни**. Правобережжя було перетворене на безлюдну пустелю. Козацький *літописець С. Величко* писав про цей край: «Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів, далі подорожуючи, бачив я багато городів і замків безлюдних, і пусті вали, що стали пристановищем і житлом для диких звірів... Бачив я там... багато кісток людських, сухих і нагих, що тільки небо за покрівлю собі мали...».

Наприкінці XVII ст. територію правобережного Подніпров'я почали заселяти. Тут виникло кілька козацьких полків, які згодом вступили у боротьбу проти польсько-шляхетського панування.

Визначна роль в організації та формуванні полків належала С. Палію, який на початку XVIII ст. очолив **визвольний рух** на Правобережній Україні. Тоді за Правобережжя боролися три сили: повстанці на чолі з *Семеном Палієм*, Польща, яка жорстокими репресіями намагалася придушити повстання, та гетьман І. Мазепа з лівобережними козаками. У складній боротьбі перемогу отримав лівобережний гетьман, який на деякий час об'єднав Правобережжя з Гетьманщиною.

У 1714 р. за польсько-турецьким договором Правобережна Україна знову опинилася під владою Польщі. Почалася **нова колонізація** українських земель польськими магнатами. До середини XVIII ст. близько 40 магнатських родин, вигнаних у 1648 р., заволоділи 80% території Правобережжя. На цих землях встановлювали *шляхетські порядки*. Селяни змушені були відбувати панщину, виконувати інші численні повинності. У феодальну залежність від вельмож потрапляла дрібна шляхта. Під владу магнатів переходили міста, що втрачали рештки самоврядування. Було відновлено утиски православної віри.

З початку XVIII ст. на правобережних землях розгорнулася народна боротьба проти соціального і національного гноблення, відома в історії за назвою **«гайдамацький рух»**. Гайдамаки (*тюрк. «гайде» – «знати, нападати»*) діяли невеликими, але надзвичайно рухливими загонами, які поповнювали селяни, козаки, міська біднота.

Перше велике гайдамацьке повстання у Правобережній Україні відбулося в 1734 р. Найбільший гайдамацький загін очолив сотник Верлан. Повстанці оволоділи Вінницею, іншими містами. На Брацлавщині діяли загони М. Гриви, Г. Медвідя, М. Моторного. Гайдамаки *нападали* на шляхетські маєтки, руйнували їх, спалювали документи королівських судів, воєводських і повітових канцелярій. Лише з допомогою введених на Правобережжя царських військ польській шляхті вдалося придушити цей народний виступ.

Нова хвиля національно-визвольного руху розпочалася навесні 1750 р. У гайдамацький рух влилося чимало запорізьких козаків. Найвідомішими ватаж-

ками *повстанських загонів* ставали переважно вихідці з Запоріжжя: М. Тесля-Мочула, О. Письменний, І. Подоляка та багато ін. Гайдамацькі загони здійснювали успішні напади навіть на укріплені міста, брали в облогу великі замки. Вони захопили Умань, Вінницю, Чигирин, Фастів, Радомишль. Загони гайдамаків з'явилися також на Лівобережній Україні. Проте і цього разу повстання було розгромлене силами шляхетської Польщі й царської Росії.

У другій половині XVIII ст. гайдамацький рух на Правобережжі не тільки не припинився, а й переріс у велике визвольне повстання, відоме за назвою «**Коліївщина**». Причини були різні: економічні, соціальні, національні, релігійні.

Повстання почалося навесні 1768 р. Його очолив запорізький козак **Максим Залізняк**. Виступивши з урочища Холодний Яр (*неподалік м. Чигирин*), повстанці визволили частину сіл та міст Київщини і підійшли до Умані – добре укріпленої фортеці. Магнат С. Потоцький направив проти них великий загін своїх надвірних козаків на чолі з сотником **Іваном Гонтою**, які перейшли на бік гайдамаків. Спільними силами Уманську фортецю було взято.

Основна сила Коліївщини – *селянство*. Його ватажки підняли на боротьбу з гнобителями козацтво, численних селян із Білорусі, Молдавії, Литви і Польщі, які втікали від кріпацтва. В гайдамацьких загонах Г. Тарана, І. Боднаренка, С. Неживого та інших ватажків було немало солдатів, які перейшли на бік повстанців з гарнізонів царських військ, що дислокувалися у Києві та містах Лівобережної України.

У другій половині травня – на початку червня 1768 р. повстанці *визволили* з-під польсько-шляхетської влади Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів та інші населені пункти (*н. п.*). Повстання, охопивши Київщину, перекинулося на Поділля і Волинь. У червні-липні на Правобережжі діяло близько 30 повстанських загонів. Вони контролювали значну територію, створюючи органи самоврядування.

Об'єднаними силами польської шляхти і російського царизму Коліївщину було *розгромлено*, а з учасниками повстання жорстоко розправилися. Багатьох ув'язнених стратили, серед них І. Гонту та його найближчих сподвижників. М. Залізняка царський суд після тортур заслав на каторгу в Сибір. Образи героїв-гайдамаків назавжди закарбувалися у народній пам'яті.

Гайдамацький рух мав великий вплив на піднесення національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях. Галичина, Холмщина і Волинь упродовж століть були під польським поневоленням. Тут кріпосницький і національний гніт був тяжчим і жорстокішим, ніж на Правобережжі.

У XVIII ст. на західноукраїнських землях боролися проти польської сваволі народні месники – **опришки** (*лат. «opressor» – «порушник, знищувач»*), які продовжили національно-визвольну боротьбу, розпочату Б. Хмельницьким. До них приєднувалися селяни, наймити, міська біднота. Найбільшого розмаху рух опришків набув у 30–40-х рр. XVIII ст., коли його очолив **Олекса Довбуш**. Безстрашний ватажок повсталих селян упродовж тривалого часу був грозою для польської шляхти й урядовців. Використовуючи тактику партизанської бо-

ротьби, невеликі мобільні загони опришків за підтримки місцевого населення десятиліттями **воювали** проти Речі Посполитої – однієї з найбільш мілітарних держав тогочасної Європи. Діючи на території майже всього Покуття, на Гуцульщині, Північній Буковині, Закарпатті, сягаючи Перемишля і Кам'янець-Подільського, вони громили шляхту й орендарів, **роздавали панське майно** бідноті. Ватажок О. Довбуш, який загинув від кулі панського найманця у 1745 р., став національним героєм. Його тіло за наказом коронного гетьмана Й. Потоцького порубали на 12 частин і розвісили на палях у населених пунктах Прикарпаття, аби налякати і впокорити українських селян. Такого **знуцання** не зазнала жодна відома постать у світовій історії.

Незважаючи на поразку національно-визвольної боротьби на правобережних і західноукраїнських землях, підвалини Речі Посполитої були розхитані. Польщу роздирали соціальні й національні внутрішні суперечності, вона йшла до занепаду. Свідченням цього стали три поділи Речі Посполитої в останній третині XVIII ст. (1772, 1793, 1795), за яких вона втратила державну незалежність, а українські землі були розділені між Росією та Австрією. Отже, Україна, **втративши державність**, завершила століття як колоніальне надбання двох імперій.

4. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТ.

Упродовж існування національної державності другої половини XVII – XVIII ст. український народ створив і виплекав високу й розмаїту духовну культуру. Її розвивали і збагачували кілька поколінь.

ОСВІТА

Високого рівня досягла освіта. Зокрема, завдяки широкій мережі шкіл **письменність** охопила всі верстви населення. Однак із занепадом державності в другій половині XVIII ст. освіту українського населення було занедбано, більшість дітей простого люду залишилася поза школою.

Великий вплив на розвиток освіти й науки в Україні мав Києво-Могилянський колегіум, у 1701 р. перетворений у **Києво-Могилянську академію**. Цей навчальний заклад став важливим вогнищем культури, вплив якого поширювався на Росію та інші країни Європи. На зразок Київської академії були засновані колегіуми у Чернігові, Харкові, Переяславі.

Одним із найталановитіших українських **учених** другої половини XVII ст. був І. Галятовський. Його публіцистичні твори та підручники з риторики відігравали важливу роль у навчанні й вихованні студентів Київської академії. Колишній учень цього навчального закладу І. Гізель згодом став його професором і ректором, відомий як письменник.

Чимало українців у гетьманську добу навчалося в **європейських університетах**. Так, сподвижник гетьмана І. Виговського Ю. Немирич вчився в Лейдені, Амстердамі, Оксфорді, Кембриджі та Парижі. Студіюючи в Сорбонні, він захистив і опублікував дисертацію магістра права. С. Десницький із Ніжина закінчив університет у Глазго, захистивши магістерську й докторську дисертації.

ЛІТЕРАТУРА

Надзвичайно різноманітною є літературна спадщина доби. Глибокий слід залишили твори представників **полемічної літератури** С. Зизанія, Г. Смотрицького, Х. Філалета, М. Смотрицького, З. Копистенського, анонімна «Пересторога», в якій дано гідну відповідь на звинувачення католицьких та уніатських авторів.

Появилися **козацькі літописи** – своєрідні історико-літературні твори, в яких поряд з історичними даними містилися різноманітні фольклорні матеріали, народні оповідання, перекази, легенди тощо. Найвідомішими з них є літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка.

Видатне явище в українській літературі другої половини XVIII ст. – творчість мандрівного філософа, мислителя і просвітника **Григорія Сковороди**, життя і думи якого пройняті протестом проти кріпацтва, соціальної нерівності.

Багатьох відомих **поетів** виховала Києво-Могилянська академія. Це О. Митура, К. Сакович, К. Зіновійв та ін.

У XVIII ст. розвинулася **віршована сатирична література**. Вона викривала несправедливість і хабарництво суддів, сваволю панів, пияцтво і зажерливість.

КНИГО-
ДРУКУВАННЯ

Велике значення для розвитку й поширення культури мало книгодрукування. **Провідне місце** посідали Галичина й Волинь, де воно зародилося наприкінці XVI – на початку XVII ст. У Східній Україні книгодрукування виникло лише у другому десятиріччі XVII ст. Така послідовність відповідала тодішнім історичним умовам життя й боротьби українського народу за соціальне й національне визволення. У другій половині XVII ст. в Україні діяло 11 друкарень: у Києві, Львові, Новгороді-Сіверському, Чернігові та інших містах. У XVIII ст. друкарні виникли в різних містах України – Кременчуку, Катеринославі, Миколаєві, Житомирі, Тульчині на Вінничині та ін. Проте царський уряд, здійснюючи насильницьку русифікацію, чинив усілякі **перешкоди** книговидавничій справі, зокрема в галузі друкування богословських і цивільних видань українською мовою. Офіційні документи також треба було писати російською мовою. Розвиток книговидавничої справи українською мовою поступово припинився.

Фундатором першої в Києві друкарні називають Єлисея Плетенецького, який за дорученням митрополита П. Могили керував нею в Печерській лаврі. Новий період в історії київського книгодрукування пов'язаний з іменем **Інокентія Гізеля**, який очолював Лавру та її друкарню понад чверть століття (1656–1683). У 1659 р. лаврська друкарня видала пам'ятки епохи – «Ключ розуміння» І. Галатовського та «Постановленіє о вольностях войска Запорожского». Згодом вийшли друком славнозвісні Києво-Печерський патерик та «Синопис».

МУЗИКА
І ТЕАТР

Помітних успіхів досягла українська **музична культура**. Значний внесок у її розвиток зробили вихованці Київської академії – **композитори** В. Пікулицький, І. Рачинський, М. Березовський, А. Ведель. Значний вплив мала також творчість композитора **Дмитра Бортнянського**, якому належить багато творів духовної та світської музики.

Віковічна мудрість народу, його соціальні переконання, морально-етичні та художні принципи відображені у кращих зразках української **народно-поетичної творчості** – піснях, думах, баладах.

На останню третину XVII – першу половину XVIII ст. припав розквіт українського **театру**, що ґрунтувався на **шкільній драмі** й був пов'язаний з діяльністю Києво-Могилянської колегії. Тут написані українською мовою і поставлені багатоактні драми великодняго й різдвяного циклів, історичної тематики, **інтермедії** – гумористичні сценки, що їх грали в антрактах. Серед найвідоміших шкільних драм такі: «Олексій, чоловік Божий» невідомого автора, «Воскресіння мертвих» Г. Кониського, різдвяні й великодні шкільні драми М. Довгалевського та ін.

З XVII ст. в Україні побутувала **народна драма** («Цар Ірод», «Коза», «Маланка», «Трон»), діяв народний ляльковий театр – **вертеп**.

Наприкінці XVIII ст. в Україні виникли **професійні театральні трупи**. В 1778 р. у Львові відкрили перше постійне театральне приміщення. Перша професійна театральна трупа в Україні – **Харківський вільний театр** – виникла у 1789 р. Крім того, в садибах великих землевласників існували **домашні аматорські театри**.

АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО

Продовжували розвиватися на місцевій, самобутній народній основі **архітектура** й будівництво. Українські архітектори запозичували й творчо застосовували прийоми стилю **бароко**, для якого характерними були декоративна пишність, вигадливість, мальовничість. Українська барокова архітектура виразно проглядається у таких будівлях XVIII ст., як Покровський собор у Переяславі-Хмельницькому, Покровська церква в Києві, Ковнірівський корпус Києво-Печерської лаври та ін. Постали такі ансамблі, як Почаївська лавра, колегіум у Кременці архітектора П. Гжицького, собор Святого Юра у Львові архітектора Б. Меретина, що позначені рисами пізнього бароко.

З кінця XVIII ст. архітектура розвивалася в стилі **класицизму**, що поєднував геометричну чіткість і раціональність з античністю. Провідне місце тоді посіло **містобудування**. За розробленими планами будували нові міста, торгові й військові порти на Чорному морі: Херсон, Севастополь, Миколаїв, Одесу.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

В образотворчому мистецтві другої половини XVII – XVIII ст. відображались патріотизм і гуманізм українського народу, його суспільні, естетичні **ідеали**, піднесення національної свідомості. В художніх пам'ятках цього періоду барокова декоративність поєднувалася з реалістичними зображеннями світу та національними традиціями.

Одним із найпопулярніших жанрів **малярства** XVII ст. став **портрет**. Залежно від призначення його створювали за різними композиційними схемами. Портрети малювали з натури або посмертно.

Велику роль у збагаченні української культури відіграв **іконопис**. Зокрема, славилася діяльність Лаврської іконописної майстерні.

В одному стилістичному напрямі з малярством розвивалася **скульптура**. Нею оздоблювали споруди, зокрема Успенську церкву у Львові, будинки багатих феодалів і заможних міщан.

З життям і побутом українського народу пов'язане **декоративно-ужиткове мистецтво** – один із важливих видів художньої культури. Високим був рівень **народних промислів**, які продовжували реалістичні традиції минулого, розвивали такі види мистецтва, як художнє ткацтво, вишивка, кераміка, художнє різьблення, народний розпис.

Формування індустріального суспільства в Україні супроводжувалося складним протиборством різних суспільно-політичних течій, тенденцій, з'явою зденационалізованих українських підприємців та інтелігенції, які допомагали російським колонізаторам визискувати український народ. За таких умов переважа література, освіта стали засобом ідейно-політичної боротьби, важливим чинником пробудження і розвитку соціальної та національної свідомості.

ЛЕКЦІЯ ІХ

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XVIII – XIX ст.)

І. (УСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.)

Унаслідок антиукраїнської політики панівних кіл **Росії** в кінці XVIII ст. було остаточно *впроваджено* та зміцнено царську владу на Лівобережжі та Слобожанщині. Нові зміни політичного ладу на частині українських земель, підпорядкованих Польщі, відбулися після другого (1793) і третього (1795) поділів Речі Посполитої. До Російської держави *приєднали* Київщину, Брацлавщину, Східну Волинь і частину Білорусі, а потім і Західну Волинь. Чергова війна з Османською імперією дала Росії у 1812 р. Бессарабію. Після Віденського конгресу 1815 р. Російська імперія *отримала* Царство Польське, а в його складі Холмщину, Підляшшя, Надсяння. Таким чином, більшість українських земель опинилася під владою імперії Романових.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ

У 1796 р. було змінено адміністративний устрій України: **Лівобережжя** реорганізували у Малоросійську губернію, а Слобожанщину – у Слобідсько-Українську (у 1835 р. перейменували в Харківську губернію). **Правобережну Україну** поділили на три губернії: Київську, Волинську і Подільську. На початку XIX ст. Малоросійську губернію перетворили на Малоросійське генерал-губернаторство з Чернігівською і Полтавською губерніями. **Південну Україну і Крим** приєднали до Новоросійської губернії, яку в 1802 р. поділили на три губернії: Катеринославську, Херсонську і Тав-

рійську. У 1828 р. утворено Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство з центром в Одесі. До його складу належали Херсонська, Катеринославська і Таврійська губернії та Бессарабська область. У лютому 1832 р., після придушення польського повстання 1830–1831 рр., царський уряд створив Київське генерал-губернаторство, яке об'єднувало Київську, Подільську і Волинську губернії. Очолювали генерал-губернаторства генерал-губернатори, які користувалися майже необмеженою владою і, маючи військову силу, втілювали в життя гнобительську політику царату. **Скасування Магдебурзького права** у 1831 р. та «Литовського статуту» в 1840 р. покляло край неросійському судочинству, а також виборам урядовців і місцевій автономії в Україні. Фактично перестали вживати навіть назву «Україна». Лівобережжя **називали** Малоросією, Правобережжя – Південно-Західним краєм, а Південну Україну – Новоросією. Серед української еліти, нащадків козацької старшини, все більше поширювалася «**малоросійська ментальність**». Царський уряд розглядав Україну, на землях якої в середині XIX ст. проживало 13,4 млн осіб, як органічну частину Російської імперії.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА

Самодержавство керувалося у своїй національній політиці загальним принципом багатонаціональних держав – встановлення матеріальної та духовної зверхності панівної нації над підкореною. **Ідеї панрусизму** (*загальноросійської єдності, ба навіть ототожнення слов'янських прагнень з російськими державними інтересами*) в державній політиці почали визрівати ще за часів Єкатеріни II – німкені за походженням, яка прагнула виглядати справжньою росіяночку. Державні діячі наступних часів насаджували ідею абсолютного російського народного духу в усій імперії. Зокрема, з другої третини XIX ст., під час царювання Ніколая I, за основу державної ідеології взяли т. зв. «**теорію офіційної народності**» міністра освіти графа С. Уварова. Заснована на тріаді «православ'я, самодержавство, народність», вона стала символом реакційного напрямку внутрішньої політики царату щодо розвитку української культури. Будь-яке прагнення українців, як і інших неросійських народів, до влаштування свого життя за власними традиціями, звичаями розглядалося як посягання на непорушний загальноімперський лад, його закони, правові норми, мову. Цілі нації, в т. ч. й українська, зневажливо іменована «хохлами», зводилися в Російській імперії до **становища другорядних етнічних груп**, змушених сприймати російську мову як державну, позбавлених права на судочинство власною мовою, не беручи до уваги вже про можливість будь-якого державного самовлаштування чи самоідентифікації себе як нації. Цю політику подавали у вигляді не лише піклування про збереження Російської імперії як могутньої світової держави, а й як турботу про те, щоб росіяни не почувалися іноземцями на «окраїнах», бо ці «окраїни» мали бути лише органічними частинами єдиної і неподільної Росії.

Після ліквідації автономії в Україні посилилась офіційна **русифікаторська політика**, мета якої полягала у перетворенні місцевого населення в культурному відношенні на «істинних росіян». Передусім із навчальних зак-

ладів, адміністративних установ, судів витіснили українську мову як одну з основоположних національних ознак, натомість запроваджували російську. Ефективним знаряддям русифікації була *православна церква*. Болісним для національної справи стало перетворення у 1810 р. Києво-Могилянської академії на вузькофаховий релігійний заклад – духовну академію. Це неминуче вело до зменшення чисельності української інтелігенції.

Важливе місце в колонізаторських планах російського царату належало новоприєднаним землям *Правобережної України*, які аналогічно до Лівобережжя мали бути позбавлені своїх самобутніх рис. Особливо це виявилось після придушення там польського визвольного повстання в 1830–1831 рр. Щоб обмежити вплив польського дворянства на Правобережжі, імператор Ніколай I у листопаді 1831 р. утворив у Києві спеціальну *комісію в справах західних губерній*, яка мала «...привести у відповідність з російськими губерніями всі західні землі в усіх галузях життя». Як наслідок, протягом кількох місяців замість польських шкіл (українських майже не було) запровадили російські, а закритий у Кременці польський ліцей замінили новозаснованим на його базі російським університетом Святого Володимира в Києві. Характеризуючи завдання нового університету, С. Уваров *цинічно* заявив: «Університет Св. Володимира – моє творіння. Але я першим ліквідую його, якщо він не виконуватиме своєї мети... поширювати російську освіту й російську національність на спольщених землях Західної Росії».

Щоб придушити будь-які спроби невдоволення, царат утримував в Україні **велику армію**, що досягала 100 тис. осіб. Її численні підрозділи перебували повсюдно, вимагаючи від населення виконання обтяжливих повинностей. Найстрашнішою військовою повинністю була *рекрутчина* – система набору до армії, впроваджена в Україні після остаточної ліквідації її політичної автономії в 1780-х рр. Рекрутчину реалізовували шляхом примусового набору до війська від усіх податних станів (селян, міщан та ін.) новобранців – рекрутів. Загальна чисельність набору залежала від обставин, коливаючись від 5–7 до 70 рекрутів на кожен тисячу осіб. Термін служби становив: до 1793 р. – довічно, з 1793 – 25 років, з 1834 – 20 і з другої половини XIX ст. – 15 та 10 років (у 1874 р. рекрутчину замінили загальною військовою повинністю). Через нелюдську *муштру* й часті війни рекрутчину вважали рівносильною смертному вироку. Як зазначають дослідники, рекрутів нерідко перевозили закованими в кайдани, а пани карали найнепокірніших кріпаків, віддаючи їх у солдати. Кандидатури рекрутів визначала міська або сільська община, а з числа поміщицьких селян – поміщик.

КРІПОСНИЦЬКИЙ ГНІТ

Царат усіяко зміцнював в Україні самодержавно-кріпосницький лад. Опираючись на російських поміщиків, яким були роздані в Україні великі земельні володіння, він охороняв також станові привілеї українських і польських поміщиків. Царський уряд наприкінці XVIII ст. поширив **кріпосні порядки** і на південь України. У 1796 р. селяни Південної України, Криму і деяких інших районів були позбавлені права переходу, остаточно закріпачені.

Українські *селяни* поділялися тоді на кілька груп, які відрізнялися між собою ступенем особистої залежності, розміром і характером повинностей, площею наділу тощо. Основними групами в дореформений період були поміщицькі та державні селяни. Численну категорію становили козаки і селяни, перетворені у військових поселенців. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. у володінні поміщиків перебувало 5,4 млн селян-кріпаків – близько 40% населення України, яка входила до складу Російської імперії. *Панищина*, що охоплювала в Україні майже 99% від загальної кількості поміщицьких селян, становила три дні на тиждень, але уряд не контролював дії поміщиків, і вони збільшували тривалість селянських робіт та розмір податків, як хотіли. Наприклад, на Поділлі в деяких маєтках селяни працювали протягом тижня, не маючи навіть вільної неділі.

Шукаючи порятунку від злиднів і голодної смерті, селяни йшли на південь України, де був значний попит на робочі руки. У 1840-х рр. із Полтавської та Харківської губерній туди щороку вирушали на *заробітки* десятки тисяч селян. Частина їх одержувала за згодою поміщиків паспорти, а багато йшли самовільно. Інколи поміщики самі здавали зuboжілих селян вербувальникам на промислові підприємства і плантації цукрових буряків, отримуючи за це гроші.

Сільськогосподарське виробництво загалом було *відсталим*, екстенсивним. Лише частина поміщиків, особливо на півдні України, намагаючись впровадити у своїх маєтках поліпшені способи обробітку землі, застосовувала машини і новітній інвентар. Це насамперед стосувалося маєтків, де сіяли *цукрові буряки*. З кінця 30-х рр. XIX ст. під посіви цієї культури відводили значні ділянки у поміщицьких господарствах Правобережної та Лівобережної України. Площа цукрових плантацій у 1860 р. досягла на Правобережжі 33 тис., а на Лівобережжі – 10,7 тис. десятин. Водночас поміщицькі господарства збільшували посіви *технічних культур*, які також значною мірою надходили на внутрішній і зовнішній ринки. У Полтавській та Чернігівській губерніях такими культурами були коноплі й тютюн, а в Катеринославській і Херсонській – льон. Поміщицькі господарства збільшували продаж і виробництво *хліба*, особливо пшениці. Найбільш інтенсивно, починаючи з 30-х рр. XIX ст., торгове зернове господарство розвивалося в новоросійських губерніях – Херсонській, Катеринославській, Таврійській. За ними розташовувалися правобережні губернії – Київська, Волинська, Подільська.

Поряд із товарним землеробством поміщики розвивали й *торгове тваринництво*. Розводили дедалі більше коней, великої рогатої худоби, овець, зокрема тонкорунних. Найбільшого поширення тонкорунне вівчарство набуло в Новоросії та Криму. Українці забезпечували вовною місцеві та російські фабрики, великими транспортами відправляли її на Захід.

ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК

Один із найважливіших показників розкладу феодально-кріпосницької системи і формування індустріального суспільства у першій половині XIX ст. – дальший розвиток промисловості. Наспів **початковий етап промислового перевороту**. Засновували машинобудівні заводи, що постачали промисловості й

сільському господарству машини, робочі механізми, вдосконалені знаряддя, а також *парові двигуни*. В 1825 р. налічувалося близько 6 550 промислових підприємств (без винокурень), а в 1860 р. – близько 22 330, або їхня кількість зросла більш як у 3,5 разу. Водночас зменшувалася кількість вотчинно-кріпосницьких підприємств. Проте в дореформений період поміщики зберігали панівне становище в таких найпоширеніших галузях промисловості, як горілчана і цукрова. У 20-х рр. XIX ст. в Україні виникли перші *цукроварні*, а в середині століття їх налічувалося майже 200. Разом зі зростанням кількості цукрових заводів відбувалося їхнє технічне удосконалення. Всі вони були розташовані в Лівобережній та Правобережній Україні. Провідне місце в цукровій промисловості належало Київській губернії.

У 1860 р. в Україні налічувалося близько 20 *суконних фабрик* капіталістичного типу. Дев'ять з них розташовувалися в посаді Клинці на Чернігівщині.

У дореволюційний період в Україні існувала *металургійна і кам'яновугільна промисловість*. Проте перша з них, базуючись на болотній руді Полісся, занепадала. На початку XIX ст. потужність невеликих копалень у Донбасі, на яких застосовували працю державних та поміщицьких селян, була незначною. Вони давали лише кілька десятків тисяч пудів вугілля на рік. До 1860 р. видобуток вугілля набув промислового характеру і становив 6 млн пудів. За кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов на друге місце в імперії.

Разом зі зростанням промисловості зароджувалося *робітництво*. З кінця XVIII ст. до 1861 р. кількість промислових робітників (без робітників гуралень) в Україні зросла з 10 до 115 тис. Крім того, близько 25 тис. робітників працювало в ремісничих майстернях та майже 70 тис. – на водному транспорті. Неухильно збільшувалася кількість *вільнонайманих робітників*, частка яких у 1861 р. становила 54%.

Розвиток промисловості та сільського господарства зумовив подальше поглиблення *суспільного поділу праці*, господарську спеціалізацію окремих районів Російської імперії, в т.ч. України. А це сприяло подальшому розширенню внутрішнього ринку, розвитку внутрішньої та зовнішньої *торгівлі*. Реалізацію і купівлю товарів здійснювали через мережу ярмарків та базарів, яких наприкінці 50-х рр. XIX ст. в Україні налічувалося 12 тис. (з них 1 786 великих і середніх).

Важливу роль у *ярмарковій торгівлі* відігравали купці, чисельність яких протягом 1816–1859 рр. збільшилася з 18,2 до 104 тис. Зросли суми їхніх капіталів. *Купецтво* України за національним складом було неоднорідним, більшість становили росіяни. Поряд з ними виростили українські капіталісти, серед них – брати Яхненки, зять одного з них – Симиренко. У середині XIX ст. купці-капіталісти володіли понад 90% заводів. Проте економічний розвиток України порівняно з Росією відбувався повільніше. Причиною цього була колоніальна політика царського уряду, який вважав Україну ринком збуту для російської промисловості й не допускав вільного розвитку її продуктивних сил.

СОЦІАЛЬНА
БОРОТЬБА

У процесі розкладу феодально-кріпосницької системи, зміцнення індустріального укладу загострювалися соціальні суперечності, посилювалась антикріпосницька боротьба. Поширеними формами **селянського протесту** були скарги цареві й повітовим, губернським і центральним урядовим установам, відмова сплачувати оброк, відбувати панщину та інші повинності, **непокора** поміщикам і царським властям, підпали панських маєтків, розправа над поміщиками, управителями та прикажчиками, втечі в Новоросійський край, на Дон, у Таврію. Зафіксовано відкриті масові виступи проти гнобителів. За неповними даними, у 1797–1825 рр. в Україні відбулося 103 виступи кріпаків.

Протягом майже 15 років – з 1811 по 1826 р. – відмовлялися виконувати феодально-кріпосницькі повинності й не корилися навіть військовій силі жителі *с. Підвисоке* Уманського повіту. В 1819 р. сталося заворушення серед військових поселенців *Чугуєва*, що на Харківщині. Повсталі відмовилися виконувати непосильні казенні роботи, їх підтримали сусідні села. На початку квітня 1826 р. спалахнуло селянське заворушення на *Уманщині*. Його очолив рядовий Дніпровського піхотного полку Олексій Семенов. Він оголосив себе майором, якому нібито наказано арештувати всіх поміщиків Київської губернії та відправити їх до Петербурга. Рух охопив також села Уманського повіту. Селяни проголосили себе вільними, почали арештовувати поміщиків і захоплювати їхнє майно. Царський уряд жорстоко розправився з повсталими, проте селянські виступи не припинялися.

Особливо гострого характеру набув селянський антипоміщицький рух першої третини ХІХ ст. на Поділлі, що охопив і деякі повіти Волині та Київщини. Його очолив *Устим Кармелюк*, в якому широкі селянські маси вбачали свого захисника. Ненавистю до гнобителів, невтомною боротьбою проти них, безприкладною мужністю і силою волі, великою фізичною міццю Кармелюк здобув любов народу. Його ім'я ще за життя стало легендарним. Воно викликало жах у панів, надію у кріпаків. Із своїми однодумцями-селянами, до яких приєднувалися солдати-втікачі, У. Кармелюк нападав на поміщицькі маєтки, захоплював там майно, худобу і роздавав бідноті. Кілька разів його арештовували, били канчуками і засиляли до Сибіру, але він тікав звідти і, повернувшись на батьківщину, продовжував боротьбу проти гнобителів.

Антикріпосницький рух селян під керівництвом Кармелюка тривав майже чверть століття. Мужній народний месник загинув у ніч з 9 на 10 жовтня 1835 р. Його підло вбив із засідки шляхтич. Аж до 1840 р. судові інстанції ухвалювали суворі **вироки повстанцям**.

Посилення феодально-кріпосницького гноблення в 40-х рр. ХІХ ст. викликало нову хвилю селянських виступів. Особливо широкого розмаху набули вони в *Правобережній Україні* у зв'язку з проведенням інвентарної реформи 1847–1848 рр., що загалом було заходом, спрямованим на зміцнення феодально-кріпосницьких відносин. Поміщики продовжували безкарно збільшувати панщину і зменшувати селянські наділи. Відповіддю на це були рішучі антикріпосницькі виступи селян, які лише у Київській губернії охопили не менш як 100 сіл. У Волинській губернії в 1848–1849 рр. селянські **заворушення** відбу-

лися в 90 селах і 5 маєтках. Із 198 селянських виступів у 1848 р. у Подільській і Волинській губерніях 189 придушили поліція й військові.

Кримська війна 1853–1856 рр., наочно показавши гнилість і безсилля кріпосницької Росії, зумовила значне погіршення становища народних мас усієї імперії й, зокрема, України. Внаслідок цього протягом 50-х рр. XIX ст. швидко зростало невдоволення українського селянства. Збільшувалася кількість селянських виступів. Одним із наймасовіших рухів того часу був *виступ кріпаків 1855 р.*, що охопив 16 як російських, так і українських губерній. Приводом до руху став опублікований царським урядом маніфест від 25 січня 1855 р. про створення ополчення. Серед поміщицьких селян України поширилися чутки, що нібито запис в ополчення (в «козаки») звільнить їх від кріпосної залежності й зробить власниками поміщицької землі та майна. Селяни, складаючи списки козаків, відмовлялися виконувати панщину і розпорядження урядовців, створювали свої органи самоврядування.

Центром антикріпосницького руху стала Київщина, де проживало майже 10% кріпосних поміщицьких селян і переважало велике поміщицьке землеволодіння. Розпочавшись у лютому 1855 р. у Васильківському повіті, *рух у «вільні козаки»* в березні-квітні охопив 8 з 12 повітів Київської губернії (всього понад 500 сіл). Подекуди селяни вступали в сутички з царськими військами, в ході яких, за неповними даними, було вбито 39 і поранено 63 учасники антикріпосницьких виступів.

Важливим етапом селянського руху в дореформений період був т. зв. *«похід у Таврію «за волею»*. Він почався у квітні 1856 р., тобто після закінчення Кримської війни. Серед селян поширилися чутки, нібито царський уряд закликає бажаючих переселитися на Кримський півострів, а переселенцям-кріпакам надасть значну допомогу, встановить високу платню, а головне – вони будуть вільними. Наймасовішим цей рух був на Катеринославщині. У Таврію «за волею» йшли селяни також з інших губерній – Херсонської, Полтавської, Чернігівської. Щоб припинити міграцію селян у Крим, царський уряд кинув значні військові та поліційні сили. За офіційними даними, в Катеринославській і Херсонській губерніях відбулося шість кривавих сутичок, під час яких було вбито п'ять і поранено 50 осіб.

На першу половину XIX ст. припав ряд **робітничих виступів**, більшість з яких злилися з селянським рухом. Найвідоміші заворушення цього періоду – виступи робітників-кріпаків Писарівської суконної мануфактури на Харківщині в 1817 р., робітників казенного Луганського заводу в 1818 і 1820 рр., робітників-кріпаків Машинської суконної мануфактури графа Уварова на Чернігівщині в 1823 р. Значним розмахом і гостротою відзначалося т. зв. «холерне повстання» в червні 1830 р. у Севастополі. Протягом 1817–1835 рр. рішуче боролися *проти жорстокої експлуатації* та численних утисків царської адміністрації приписні селяни і робітники Луганського ливарного заводу. Всі ці робітничі виступи, хоч і були *стихійними*, погано організованими, мали певне позитивне значення. Вони разом із селянським рухом, що рік у рік зростав, завдавали відчутних ударів феодально-кріпосницькому ладові, розхитували його основи, прискорювали неминуче падіння кріпосного права.

2. ПОЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Колонізаторська політика російського царату не змогла вбити душу українського народу – його національну свідомість. Українство з жалем згадувало колишню козацьку славу, автономію Гетьманщини, нарікало на скасування російським самодержавством колишніх прав і свобод. Деякі сміливці шукали шляхів виходу з цього підневільного становища.

ПЕРЕДУМОВИ ВІДРОДЖЕННЯ

У результаті становлення національної інтелігенції в Україні, як і в усій Східній Європі, розпочалося відродження національної свідомості. Поштовхом до цього став той факт, що раніше, із запровадженням кріпацтва, маса людей почала претендувати на дворянство зі страху бути записаною до простих селян й потрапити таким чином у кріпаки. Для вирішення цього питання російський уряд створив спеціальний орган – **Герольдію**, яка розпочала перевірку підстав претендентів на дворянство. У процесі пошуку відповідних документів у родинних архівах серед представників провідної верстви українського суспільства на рубежі XVIII–XIX ст. з'явилося **зацікавлення національною історією**, етнографією, фольклором. Це сприяло усвідомленню спільності соціально-економічних, політичних і культурних інтересів усіх верств українського народу.

Чималу роль у національному відродженні відіграло формування нової української літератури з чіткими рисами національної своєрідності. Важливою подією стала публікація у 1798 р. «Енеїди» І. Котляревського, написаної **народною українською мовою**. У цьому творі поет з великим замилюванням змалював тогочасну Україну, її минувшину, відобразив життя українського народу, особливо простого селянства. Велике значення для пробудження національної свідомості мали художні твори Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, наукові праці професорів Київського та Харківського університетів М. Максимовича та І. Срезневського. Неможливо переоцінити в цьому контексті «Історію Русів» – твір, що з'явився на межі XVIII–XIX ст. і протягом кількох десятиліть його таємно поширювали в середовищі українського дворянства. Анонімний автор цього трактату доводив, що саме Україна, а не Росія, є прямою наступницею Русі, що **українці є окремим, відмінним від росіян народом** зі своїми традиціями, а тому Україна має всі права на відновлення самоврядування.

Загальне народне піднесення в країні викликали Велика французька революція 1789–1794 рр. та російсько-французька війна 1812 р. Ожили надії передової частини українського суспільства на реформи внутрішнього ладу країни.

Активними прихильниками радикальної **реформації суспільства** стали відомі громадські й культурні діячі В. Капніст, В. Каразін, Г. Винський, О. Поліцин, В. Пассек, І. Орлай, І. Котляревський та ін. Серед української інтелігенції поширювали видатний документ французьких революціонерів – «Декларацію прав людини і громадянина». Саме тоді **В. Капніст** в «Оді на рабство» і в драмі «Ябеда» сміливо виступив проти антинародної феодально-кріпосницької системи. Гуманістичні ідеї українських просвітників підтримало нове покоління патріотів.

ТАЄМНІ
ОРГАНІЗАЦІЇ

Одним із виявів волелюбних прагнень стала поява в Україні таємних політичних товариств. Їхнім різновидом стало **масонство** (англ. «*mason*» – «каменярь, муляр») – заснований на початку XVIII ст. **космополітичний релігійно-етичний рух**, альтернативний до державних структур і державної ідеології, учасники якого визнають «Великого будівничого світу» як творця всього ладу в природі, називають себе будівничими його храму і закликають у своїх творах до **морального удосконалення** людей та об'єднання їх, незважаючи на релігійну і національну належність, на принципах братерства, рівності, взаємодопомоги й вірності. Найбільша масонська ложа діяла в Полтаві за **назвою «Любов до істини»**. Членом її був видатний український письменник **І. Котляревський**. Інший учасник цієї ложі, громадський діяч, історик В. Лукашевич намагався утворити «Малоросійське товариство» з метою боротьби за політичну незалежність України. Водночас у Києві виникла **ложа «З'єднаних слов'ян»**, до якої належали здебільшого польські поміщики та російська інтелігенція. Вони виступали за встановлення приязних відносин між українським і польським народами. Менші **провінційні ложі** діяли в Житомирі, Кременці, Рафалівці на Волині. Спочатку ложі задовольнялися містицизмом масонських обрядів, мало цікавилися суспільно-політичними питаннями. Пізніше в них почали проникати ліберальні ідеї.

Невдоволення самодержавно-кріпосницьким режимом відчувалося й серед передової частини офіцерів-дворян, які ставили за мету змінити існуючий лад. Найяскравіше ці ідеї виявилися у **декабристському русі**, пов'язаному з Україною. Зокрема, у Тульчині існувала філія московського «**Союзу благоденства**». Близьким до цієї декабристської організації був І. Котляревський. Після ліквідації «Союзу благоденства» у січні 1821 р. більшість його членів не припинила діяльності. У березні 1821 р. Тульчинська управа ухвалила рішення про створення нової організації, яку назвали **Південним товариством**. Остаточно воно оформилось у січні 1822 р. на з'їзді в Києві.

Тульчинською управою, як і всією організацією, керував учасник російсько-французької війни 1812 р., дворянин, полковник П. Пестель. Товариство мало філії у Кам'янці та Василькові на Київщині. У вересні 1825 р. до нього приєдналося **Товариство об'єднаних слов'ян**. Воно виникло в 1823 р. у Новограді-Волинському (нині – м. Звягель Житомирської обл.) й об'єднувало 50 офіцерів, вихідців здебільшого з дрібних або навіть збіднілих дворянських сімей. Була серед них офіцерська молодь українського походження. Обидва товариства вимагали повалення абсолютизму і створення республіки, ліквідації кріпацтва, яке вважали «справою ганебною, противною людству», рівних прав для всіх, повної свободи господарського розвитку.

Однак декабристські організації не надавали належного значення національному питанню. Теоретик декабристського руху П. Пестель у своїй «Руській правді» виступив як прихильник **російського централізму**, засуджуючи федералізм, а населення України вважав «істинними росіянами». Члени Товариства об'єднаних слов'ян, хоч і обговорювали питання про федерацію сло-

в'янських демократичних республік, та не згадували при цьому ні про українців, ні про білорусів.

Відомий виступ декабристів, що відбувся 14 грудня 1825 р. у Петербурзі, завершився невдачею. Дізнавшись про це, керівники Васильківської управи підняли на **повстання** Чернігівський полк, розташований під Києвом. Проте здійснити задумане повсталим не вдалося. Їх не підтримали інші полки, Тульчинська та Кам'янецька управи Південного товариства. Повстання було придушене, а його учасників – покарано. Чернігівський полк розформували, а солдатів відправили на Кавказ для участі у військових діях проти горців.

Однак революційні ідеї жили у справах нового покоління борців проти самодержавства і кріпосництва. Важливими осередками **суспільно-політичного руху** в Україні у другій чверті XIX ст. були навчальні заклади, насамперед Харківський і Київський університети. Під впливом повстання декабристів на початку 1826 р. виник таємний політичний гурток у Харківському університеті. До **харківського гуртка** входило близько 20 студентів, службовців, офіцерів. Гуртківці читали й розповсюджували революційні твори, в яких містився заклик до повалення царського деспотизму, писали антикріпосницькі вірші та памфлети; їхня пропагандистська діяльність поширювалася на Харківську, Київську, Чернігівську та інші губернії. На початку 1827 р. царські власті викрили й розгромили харківський гурток. Однак і після цього пропаганда визвольних ідей у Харкові не припинялася.

Вільнодумство було поширене серед професорів і студентів Ніжинської гімназії, заснованої в 1820 р. **Гурток прогресивних професорів** протягом 1827–1830 рр. боровся проти професорів-реакціонерів. Його підтримувала значна частина гімназистів, зокрема М. Гоголь, М. Прокопович, Г. Висоцький та ін. Царський уряд, дізнавшись про розповсюдження «крамоли» у Ніжинській гімназії, в 1830 р. позбавив професорів-вільнодумців посад і відправив їх під нагляд поліції.

КИРИЛО-МЕФОДІЙСЬКЕ БРАТСТВО

У 40-х рр. XIX ст. на боротьбу проти існуючого ладу стали нові сили не лише дворянської, а й **різночинної інтелігенції**. Виникли таємні політичні організації, члени яких прагнули не тільки звільнення селян від кріпацтва, а й національної свободи України. Першою такою організацією було Кирило-Мефодіївське братство (товариство), засноване у січні 1846 р. у Києві. Воно увібрало в себе цвіт **української думки**, людей, які мали величезний вплив на хід і розвиток українського відродження. До братства належали професор Київського університету, історик Микола Костомаров, талановитий письменник і громадський діяч Пантелеймон Куліш, професор Микола Гулак, видатні етнографи Опанас Маркевич і Василь Білозерський, який згодом відіграв помітну роль в українському громадському житті, й інші. Загальна кількість кирило-мефодіївців становила майже 100 братчиків. Гордістю товариства був геніальний поет і художник **Тарас Шевченко**. Виданий у 1840 р. у Петербурзі перший збірник його поезій «Кобзар» відразу

здобув Т. Шевченкові широку літературну славу й мав надзвичайний вплив на пробудження української національної свідомості.

Програмні ідеї братства викладено в «Книзі буття українського народу» («Закон Божий») і «Статуті Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія», основним автором яких був М. Костомаров, та у «Записці», написаній В. Білозерським. Вони, зокрема, передбачали: 1) створення демократичної федерації слов'янських народів, очолюваної Україною, на принципах рівності й суверенності; 2) побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі шляхом здійснення реформ; 3) скасування самодержавства, кріпосного права та станів, встановлення демократичних прав і свобод для громадян; 4) зрівняння у правах усіх слов'янських народів щодо їхньої національної мови, культури, освіти тощо.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго, воно не встигло вийти з підготовчої стадії та розгорнути практичну роботу. На початку 1847 р. його **членів заарештували**, вивезли до Петербурга й там суворо покарали. Тільки через десять років, після смерті царя Ніколая I, який особисто затвердив **судові вирок**, члени братства змогли повернутися до літературної та громадської діяльності. Але значення братства було значним. Його ідеї та програма надовго визначили **головні напрями** українського національного відродження.

Незважаючи на докладені зусилля, царський уряд був безсилим перешкодити зростанню національно-визвольного руху в Україні, відвернути крах кріпосної системи, що назрівав.

3. УКРАЇНА В УМОВАХ РОСІЙСЬКИХ РЕФОРМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Поразка у Кримській війні 1853–1856 рр. засвідчила значну економічну та військову **відсталість Російської імперії** і змусила її керівництво розпочати соціально-економічні реформи. Найболючішим питанням внутрішньополітичного життя було **реформування** аграрних відносин, насамперед ліквідація кріпацтва.

СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА

Щоб уникнути революції, царський уряд провів «визволення селян» зверху. 19 лютого 1861 р. цар Александр II підписав **маніфест** про селянську реформу. Одночасно з маніфестом було затверджено деякі положення і додаткові правила.

Законодавчі акти 19 лютого 1861 р. проголосили скасування кріпосного права, надаючи **селянам** і дворовим людям права «...вільних сільських обивателів, як особисті, так і майнові». Селяни-кріпаки перестали бути власністю поміщиків. Вони могли вільно торгувати, відкривати промислові та ремісничі підприємства, торговельні заклади, записуватися в цехи, купувати і збувати рухоме й нерухоме майно, без дозволу поміщиків одружуватися, віддавати дітей у навчальні заклади. **Поміщики** за встановлені повинності – роботою або грішми – мусили надати в постійне користування селян «садибну осілість» і перший наділ польової землі та інших угідь. Селяни залишалися тимчасово зобов'я-

заними на невизначений час. Тільки з 1 січня 1883 р. вони в обов'язковому порядку мали викупувати польові наділи.

Оскільки у більшості повітів України земля була високої якості, тут встановлювали менші, ніж в інших районах Росії, **норми селянського наділу** (від 3 до 6,5 десятини на ревізку душу (*одиниця обліку чоловічого населення, яке підлягало оподаткуванню подушною податтю*) в південних і від 3 до 4,5 десятини у лівобережних губерніях). Поміщикам надавали широкі можливості зменшувати **площі селянських земель**, виділяти їм неповні душові наділи. У селах Лівобережжя й Півдня було відрізано близько 1 млн десятин, або 15% від загальної площі землекористування. Із загальної кількості 2,5 млн ревізких душ колишніх поміщицьких селян в Україні 220 тис. було обезземелено зовсім. Наділи до 5 десятин, тобто менші, ніж становив прожитковий мінімум, отримали 94% ревізких душ. До того ж поміщики залишили собі найкращі землі, а селянам виділили гірші, позбавили їх випасів, водопоїв, лук, лісів та інших угідь.

Інтересам поміщиків відповідала також **викупна операція**, яку проводив царський уряд. Загалом селяни мали внести викупних платежів приблизно в чотири рази більше від тогочасної ринкової **вартості** землі. В Україні за дореформеними цінами земля, яку отримали поміщицькі селяни, коштувала 128 млн руб., а селяни мали сплатити 503 млн руб.

Для державних селян, які становили половину селянства України (2,2 млн ревізких душ), умови реформи були сприятливіші. Вони отримали земельні наділи майже вдвічі більші, ніж поміщицькі селяни, а викупні платежі вносили менші.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНІ РЕФОРМИ

Значні зміни в економічному житті викликали необхідність перетворень в усій державній системі. Протягом 60–70-х рр. XIX ст. було проведено низку реформ, які охопили основні сторони життя імперії: земську, судову, військову, освітню, цензурну та ін.

За **земською реформою** 1864 р., у всіх українських губерніях, окрім Правобережжя – з остраху від можливого домінування польської шляхти, впровадили **виборні органи влади** у масштабах губерній і повітів – земські установи. Вони займалися розвитком охорони здоров'я, освітою, вдосконаленням сільсько-господарського виробництва, культурою тощо. Активними діячами земств були видатні представники українського національного руху – І. Шраг, О. Русов, Б. Грінченко, В. Самійленко, М. Коцюбинський та ін., яких через їхню «політичну неблагонадійність» не допускали до державних установ.

Важливе значення мала **судова реформа** 1864 р., за якою запровадили позастановий, відкритий, незалежний від адміністрації суд. Обов'язковою була участь у **судочинстві** двох сторін: прокурора, який підтримував звинувачення, та адвоката – представника захисту. Провину підсудного визначали присяжні засідателі – представники матеріально забезпеченого населення, що призначалися жеребом.

Протягом 1862–1874 рр. здійснено **військову реформу**. Було ліквідовано рекрутські набори і запроваджено **загальну військову повинність** для всіх

чоловіків, які досягли 20 років. У сухопутних військах служба тривала 6 років, на флоті – 7 років, а особи, що мали освіту, служили від 6 місяців до 4 років. Проведено переозброєння і переобмундирування армії тощо.

Згідно з **освітньою реформою**, яку розпочали в 1864 р., було запроваджено єдину **систему** початкової освіти, встановлено два типи гімназій – класичну та реальну, надано певну автономію університетам. Для дорослого населення відкривали недільні школи.

Одночасно з деякою лібералізацією освіти уряд посилив контроль за видавничою діяльністю. За законом 1865 р., **цензурні установи** передали з **відання** Міністерства народної освіти до Міністерства внутрішніх справ. Одночасно діяла й церковна цензура.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ

Хоч реформи 60–70-х рр. ХІХ ст., насамперед селянська, були обмеженими й непослідовними, вони прискорили процес формування в Україні **індустріального суспільства**. Збільшилася кількість промислових підприємств. Якщо в 1869 р. налічувалося 3712 фабрик і заводів, то в 1900 р. – 5301.

Безпосередній вплив на розвиток продуктивних сил країни мав **транспорт**, зокрема залізничний. Протягом 1866–1879 рр. в Україні прокладено понад 4,8 тис. км залізничних колій. На кінець ХІХ ст. довжина **залізниць** в Україні становила 1/5 від всієї протяжності залізничної мережі Росії. Нові залізниці прокладали відповідно до інтересів **колонізаторської політики** царату. Київ, наприклад, не мав сполучення з Одесою.

Поряд із залізничним транспортом, велику роль у зміцненні зв'язків між різними економічними районами відігравав **водний транспорт**. Головною водною артерією України була р. Дніпро. Багато важило зростання морського торгового флоту. Азово-Чорноморський басейн був південними морськими воротами всієї імперії. Збільшення товарообігу його портів сприяло розширенню та зміцненню всеросійського ринку. Найбільшим портом на півдні України стала Одеса, яка набула великого значення як транзитний пункт у зовнішній торгівлі Росії.

Розвиток транспорту підвищив попит на **паливо та метал**. На базі використання багатих запасів корисних копалин півдня України створено кам'яновугільну, залізорудну та металургійну галузі промисловості. Протягом 1861–1900 рр. видобуток **кам'яного вугілля** на Донбасі зріс з 10 до 672 млн пудів. У 1890 р. він становив 68% від обсягу загальноросійського видобутку. Із початку 1870-х рр. Донбас за рівнем видобутку вугілля вийшов на перше місце в імперії.

Надзвичайно важливе значення для подальшого зростання важкої промисловості України мала розробка багатючих покладів криворізької **залізної руди**, що розпочалася з 1880-х рр. За 30 років (1870–1900) видобуток руди зріс у 158 разів (з 1,3 до 210 млн пудів). Уже тоді Україна давала понад 57% видобутку руди в Росії. У 80–90-х рр. ХІХ ст. на території Катеринославської та Херсонської губерній було збудовано 17 великих металургійних і десятки машинобудівних **заводів**. Наприкінці 1890-х рр. виробництво чавуну в Україні становило 52% від обсягу загальноросійської виплавки.

Певний вплив на розвиток промисловості мав **іноземний капітал**, вплив якого помітно посилювався з 80-х рр. XIX ст. Особливо великий потік бельгійських, французьких, англійських і американських капіталів ринув у гірничу промисловість України. З 1888 по 1894 р. тут було створено 22 іноземні **компанії** з основним капіталом 62,9 млн руб. Зарубіжні інвестори отримували в Україні високі прибутки, які майже повністю вивозили за кордон.

Текстильна промисловість в Україні не змогла досягти високого розвитку через **конкуренцію** з продукцією російських фабрик, що користувалися протекцією царського уряду.

У пореформений період швидкими темпами збільшувалося **індустріальне населення**, зростали міста, були створені нові **промислові центри**. На 1897 р. міське населення України становило близько 13% від загальної кількості населення. Кількість невеликих міст із населенням до 10 тис. осіб скоротилася майже вдвічі. У них проживало тільки 11,8% міського населення. Водночас подвоїлася кількість порівняно великих і середніх міст.

Індустріалізація та урбанізація незначно вплинули на українців, які становили у 1897 р. 73% від загальної кількості населення і тільки 30% – міського. Лише трохи більше 5% українців проживало в містах, тоді як відповідний показник для росіян, які мешкали в Україні, становив 38%, для євреїв – 45%. **Мало українців** було й серед інтелігенції: 16% – юристів, 25% – учителів, менше 10% – письменників і митців. Росіяни у 1897 р. становили 12%, переважно це були гірники, металурги та адміністративні службовці. Швидко зростала єврейська меншина, яка становила майже 8% від загальної кількості населення (у Російській імперії загалом – 4%) і домінувала у торгівлі та банківській справі. Поляки, які, як і євреї, проживали переважно в Правобережній Україні, становили близько 6,5% населення.

Отже, Україна, незважаючи на колоніальну політику царату, за **економічним розвитком** посідала в Російській імперії одне з перших місць. Вона **випереджала** інші райони за видобутком вугілля, виплавою чавуну, виробництвом цукру. Україна належала до тих окраїн царської Росії, які в промисловому відношенні мало чим відрізнялися від центру імперії, хоч її економіка значною мірою мала **однобокий характер**. Наприкінці XIX ст. Україна давала 70% від усієї продукції добувної промисловості, тоді як у переробній її частка становила лише 15%. **Особливістю** економічного розвитку України було й те, що нагромадження капіталу відбувалося не в українців, а в їхніх чужонаціональних експлуататорів.

СОЦІАЛЬНІ СУПЕРЕЧНОСТІ

Швидкий розвиток капіталізму в промисловості та сільському господарстві, **істотні зміни**, що відбулися під його впливом у структурі суспільства, наявність численних пережитків кріпосництва – все це поглиблювало **соціальні суперечності**, було причинами невгасаючої боротьби в місті й на селі.

Унаслідок реформи 1861 р., здійсненої в інтересах поміщиків, економічне становище основної маси **селянства** погіршилося. Протягом 60–90-х рр. XIX ст. середній селянський **наділ** в Україні зменшився з 4,5 до 1,9 десятини, а багато селянських дворів володіло ділянками від 0,5 до 1,5 десятини. На

Полтавщині й Чернігівщині було чимало сіл, де селянський наділ не перевищував 0,15–0,25 десятини.

Гострого характеру набула **боротьба** селянства протягом 1870-х рр., яка, особливо в губерніях Правобережної України, була спрямована проти розвертування (*розподілення*) угідь, на відстоювання селянами своїх прав на сервітути (*обмежене право користування землею, зокрема пасовищами, сіножатями, лісами тощо*).

Ще більше антипоміщицький селянський рух посилювався в 90-х рр. XIX ст. За неповними даними, лише протягом 1890–1900 рр. в Україні відбулося понад 150 заворушень селян.

Важкими були умови життя та праці **робітників**, особливо виснажливою і небезпечною – робота в кам'яновугільних шахтах. Вона тривала у дві зміни, кожна – по 12 год. На деяких підприємствах **робочий день** перевищував 15 год. На фабриках і заводах дедалі ширше застосовували жіночу і дитячу працю. **Заробітна плата** залишилася низькою. Шахтарі Донбасу здебільшого мешкали в землянках, робітники цукрових заводів – у тісних, вогких і брудних казармах, які кишили паразитами. На підприємствах не було служб охорони праці, часто траплялися **нещасні випадки**. За неповними даними, протягом 1864–1899 рр. на промислових підприємствах України загинуло 3300 і скалічено понад 16 тис. робітників.

Важкі економічні та політичні умови життя спонукали робітників до **боротьби** проти фабрикантів і заводчиків. Спочатку, особливо в 60–70-ті рр. XIX ст., виступи набули форми заворушень. Другою, вищою формою боротьби були страйки. Тільки протягом 1880–1894 рр. в Україні відбулося 97 страйків і 13 заворушень. Загальна кількість учасників страйків становила 29 тис. осіб.

Робітничий рух України у пореформений час розвивався, набував нового досвіду, більш організованого та цілеспрямованого характеру. Будучи спрямованим проти соціального гніту трударів, він, однак, залишив поза увагою вирішення національного питання.

4. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

У 1860–1890-ТІ РР.

Важке економічне становище, політичне безправ'я, національне гноблення в Україні викликали посилення **українського національно-визвольного руху**. До нього долучалася переважно інтелігенція, національні почуття якої завдяки освіченості посилювалися. Чимало наукових і культурно-освітніх діячів надавали важливого значення **формуванню національної свідомості** у своїх співвітчизників, пробудженню у народу почуття самоповаги.

ГРОМАДИ

У 60-ті рр. XIX ст. після реформ царського уряду дещо зросла хвиля **громадянської активності**. Повернувшись наприкінці 50-х рр. XIX ст. із заслання, **провідники** Кирило-Мефодіївського братства – Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Ку-

ліш, В. Білозерський – осіли в Санкт-Петербурзі, де політичний режим був трохи м'якшим, ніж у провінції. Тут вони продовжили національно-визвольну пропагандистську **діяльність**, але вже не в політичному конспіративному, а в культурно-просвітницькому легальному руслі. Для поширення своїх ідей ця петербурзька група у 1861 р. започаткувала, щоправда з великими труднощами, перший у Російській імперії український часопис «**Основа**», що виходив українською і частково російською мовами. У ньому друкували твори художньої літератури, історичні праці, документи, спогади, літературну критику і публіцистику тощо. Тут вперше опублікували поезії Т. Шевченка. Незважаючи на недовготривале 22-місячне існування, часопис істотно вплинув на культурно-літературний процес, сприяв зростанню **національної свідомості** та національно-визвольного руху в Україні. Значною мірою під його впливом у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі українська інтелігенція почала гуртуватися у громади – самодіяльні напів- чи повністю нелегальні організації.

Громади, як правило, не мали якихось програм чи статутів, але проводили **культурно-освітню діяльність** серед широких народних мас, спрямовану проти антиукраїнської політики царату. Громадівці організували недільні школи, видавали підручники та популярні брошури українською мовою (*лише за 8 місяців 1861 р. їх було розповсюджено більш як 12 тис. примірників*), популяризували історію й етнографію України, займалися укладанням українсько-російського словника. За народницьку позицію та орієнтацію на національні традиції їх називали «українофіли». Серед активних **діячів** громадівського руху були В. Антонович, М. Драгоманов, М. Лисенко, Т. Рильський, М. Старицький, П. Чубинський та ін.

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР

Незважаючи на культурно-освітницьку спрямованість громад, їхня діяльність дедалі більше непокоїла **правлячий режим**. Із України в Петербург поліція відправляла **донеси**, що громадівці прагнуть «...здійснення виплеканої ними думки про свободу Малоросії» і, навчаючи простий народ грамоти, намагаються «...поступово прищепити йому думки про колишню славу Малоросії і переваги свободи». «Височайше» затверджена **комісія у справі громадівського руху** дійшла висновку, що його мета – «...під виглядом поширення грамоти сіяти в народі антиурядові ідеї». Як наслідок, у липні 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав **таємний циркуляр** про **заборону** українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. **Навчання** українською мовою він визначив як політичну пропаганду, а тих, хто за це брався, звинуватив «...у сепаратистських задумах, ворожих Росії». **Друкувати** «малоросийским наречием» було дозволено лише художні твори. П. Валуєв заявив, що української мови «...ніколи не було, нема і бути не може». (*До речі, на мовному конкурсі, який відбувся у 1934 р. в Парижі, українська мова посіла третє місце, після французької та перської*). Незабаром після цього громади було розпущено, а деяких українських діячів заслали у віддалені частини імперії.

Наслідком цих дискримінаційних заходів царату було зменшення кількості **друкованої продукції**, яку видавали українською мовою в Російській

імперії: у 1864 р. – 12 книжок і брошур, 1865 – 5, 1866 – жодної, у наступні три роки – по 2 книжки, у 1870 р. – 5. В Україні ж з 1863 по 1872 р. вийшла лише одна книжка українською мовою. У скрутному становищі перебувала також *періодична преса*. Намагання діячів української культури організувати стабільне видання періодики на національній основі наштовхувалося на традиційний опір самодержавства.

ДІЯЛЬНІСТЬ «СТАРОГРОМАДІВЦІВ»

З послабленням реакції на початку 70-х рр. XIX ст. український рух, очолюваний громадівцями, знову відновив діяльність. У цей час В. Антонович зі своїми одноподумцями таємно утворили в Києві «**Стару громаду**», названу так, щоб відрізнити її старших і досвідченіших членів (їх нараховувалося близько 70) від нових громад, що також з'явилися і склалися переважно зі студентів. Для **координації громадівського руху** з'їзди громадівців Києва, Полтави, Одеси обрали **Раду** (В. Антонович, М. Драгоманов, О. Русов, П. Чубинський та ін.) – центральний керівний орган федеративного об'єднання громад усієї України.

Київські громадівці з 1873 р. започаткували плідну роботу через **Південно-Західний відділ Російського географічного товариства**. Члени цієї наукової установи поглиблено *вивчали* економіку, історію, географію, етнографію, фольклор України, підготували й *надрукували* фундаментальні видання із цих галузей науки, організували демографічні та соціально-економічні обстеження населення Києва і Південно-Західного краю (*тобто Правобережної України*), *провели* в 1874 р. у Києві III Всеросійський археологічний з'їзд, в якому взяли участь вітчизняні та закордонні вчені.

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства став науковою організацією в справах українознавства, розширивши можливості й напівлегальних громад. Інтелігенція, яка згуртувалася навколо відділу (М. Драгоманов, О. Кістяківський, М. Лисенко та ін.), заснувала свій орган – *газету «Київський Телеграф»*, мала друкарню, видавала дешеві книжки, які продавали у місцевій книгарні. Наполеглива фольклорно-етнографічна діяльність великого колективу професіоналів та аматорів увінчалася 7-томною працею «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», що вийшла за редакцією **Павла Чубинського**. Останній повернувся в Україну в 1869 р., відбувши адміністративне *заслання* (з 1863 р.) в Архангельській губернії, куди його вислали за участь у таємному товаристві, яке ставило за мету повалення російського самодержавства і створення суспільства на демократичних засадах. В одному з документів зазначено, що П. Чубинського покарали за розповсюдження відозви українською мовою та за влаштування походу студентів і селян на місце поховання Т. Шевченка.

П. Чубинський написав вірш *«Ще не вмерла Україна»*, який передає національне прагнення українського народу. Від твердження, що Україна, незважаючи на утиски як з боку російського царату, так і шляхетської Польщі та цісарської Австрії, не вмерла, поет вдався до заклику стати до бою всією громадою – від Сяну до Дону – за визволення українських земель від кривдників, щоб

Україна зайняла гідне місце поміж іншими країнами світу. Цьому віршу, який поклав на музику композитор М. Вербицький, судилося довге життя. Він став *національним гімном України*, яскраво втіливши в собі завдяки авторам – наддніпрянцю П. Чубинському та галичанину М. Вербицькому – *соборність* українських земель, які століттями були штучно відірвані одна від одної.

ЕМСЬКИЙ УКАЗ

Наукова, просвітня, культурницька діяльність української інтелігенції непокоїла **царських чиновників**. Їх турбував не тільки розвиток національних тенденцій, а й зростання громадсько-політичної та революційної активності суспільства під впливом Географічного товариства. У зв'язку з цим голова Археографічної комісії М. Юзефович, противник українського національного руху, повідомив у Петербург, що «...розбійницькі зграї, озброєні і в масках, які з'являються в краї, не що інше, як початки народжуваної у спокушених умах гайдамаччини». Він запропонував урядові вжити не часткових заходів, а загальних, радикальних, які б могли **викоренити причини** подібних дій. М. Юзефович висунув ідею ліквідувати Київський відділ Російського географічного товариства, додавши, що поки М. Драгоманов і П. Чубинський будуть тут, «...ніякі заходи не припинять руху, який виник з їхньої ініціативи».

У відповідь на доноси платних і безплатних агентів поліції в 1875 р. було створено спеціальну **антиукраїнську комісію**. Вона працювала недовготривало і дійшла висновку, «...що допустити окрему літературу на простонародному українському говорі, це те саме, що покласти тривку підвалину для переконання в можливості відділення, хоч би й у далекій будучності, України від Росії». Вона вирішила розпустити Київський відділ Географічного товариства, а його активних членів і співробітників покарати. Наслідком діяльності названої комісії став ганебний **Емський указ**, який 18 травня 1876 р. підписав Александр II. Цим документом було **заборонено ввозити** на територію Російської імперії з-за кордону українські книги, українською мовою **видавати** оригінальні твори чи перекладати з іноземних мов, тексти для нот, **влаштувати** театральні вистави та публічні читання. Місцевій адміністрації наказано **посилити нагляд**, щоб у початкових школах не викладали українською мовою та щоб з бібліотек вилучили українські книги. Навіть із російськомовних текстів цензори нещадно викреслювали слово «Україна», замінюючи його принизливим – «Малоросія».

З рішучим протестом проти ганебної антиукраїнської політики російського царату з трибуни Всесвітнього літературного конгресу, що відбувся в Парижі в 1878 р., виступив **Михайло Драгоманов**. Він **поінформував** європейську і світову громадськість про чергову самодержавницьку акцію – заборону української мови. Славний син України також **написав** і видав французькою мовою, а потім у розширеному вигляді й італійською, брошуру «Українська література, заборонена російським урядом», яка завдяки підтримці керівників конгресу набула широкого розголосу.

Діяльність М. Драгоманова ще раніше викликала невдоволення російських офіційних можновладців. На вченого та громадсько-політичного діяча сипалися доноси за належність до «партії українофілів-сепаратистів», за участь у селянському

вічі в Галичині, за пропаганду соціалізму і т. ін. За політичну неблагонадійність царські власті у вересні 1875 р. звільнили М. Драгоманова з посади доцента Київського університету. На початку 1876 р. він назавжди виїхав за кордон, мешкав у Австрії, Швейцарії, а останні роки життя провів у столиці Болгарії – м. Софія, куди його запросили на кафедру загальної історії новоствореного Софійського вищого училища (університету).

Надзвичайно активною була діяльність М. Драгоманова у швейцарській Женеві, де він створив *осередок політичної еміграції*, що, як зазначив видатний український інтелектуал І. Франко, перетворився коли не на «центр українського руху, то української думки на протязі цілих двадцятьох літ». Там М. Драгоманов заснував українську друкарню і за участі С. Подолинського і М. Павлика видавав часопис «Громада» (1878–1882), а також твори української літератури, заборонені Емським указом у Російській імперії, фольклористичні студії та популярні брошури українською мовою, що їх нелегально доставляли в Україну. В західних виданнях уміщував статті про Україну.

РАДИКАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ

Через кілька років після чергового царського погрому українські громади таємно відновили діяльність. Вона поживилася на початку 80-х рр. XIX ст. у зв'язку з виходом у світ журналу «Киевская старина», який об'єднав навколо себе членів «Старої громади». В 1897 р. громади почали об'єднуватися в єдину всеукраїнську організацію.

З посиленням радикальних ідей серед української інтелігенції її ставлення до **національного питання** перетворилося на своєрідний маркер. Багато революціонерів в Україні, зокрема А. Желябов, Д. Лизогуб, В. Осинський, М. Кибальчич, вважали, що в майбутньому всесвітньому соціалістичному суспільстві мають зникнути національні відмінності. Через розходження у поглядах між соціалістами й українофілами відбувся *розкол*.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. в XIX ст. у Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, Полтаві, Херсоні та в інших містах виникли **марксистські гуртки**. У 1891 р. у Києві почала діяти Російська соціал-демократична група, яка проіснувала кілька років. Українські марксистки слідом за російськими перебільшували значення *соціальних проблем*. Водночас вони не допускали й думки про національну незалежність України.

Першою українською політичною організацією, що сповідувала ідею самостійності України, було «**Братство тарасівців**», яке в 1891 р. нелегально виникло в Полтаві. Його заснували українські студенти І. Липа, М. Міхновський та В. Шемет, котрі на могилі Т. Шевченка поклялися поширювати серед українського народу безсмертні ідеї Кобзаря. До цієї організації також входили письменники В. Боровик, Б. Грінченко, М. Вороний, М. Кононенко, М. Коцюбинський, В. Самійленко, а також науковці В. Боржковський, Є. Тимченко, О. Черняхівський. Очолював братство Іван Липа.

Свої погляди тарасівці виклали в політичній декларації «*Вірую молодих українців*», опублікованій у 1893 р. у львівському часописі «Правда». Головні засади цього документа: визнання Російської імперії окупантом України, який

знищив політичні й культурні надбання українського народу й далі поневолює його; вимога повної державно-політичної незалежності України; важливість політичного чинника в роботі серед народу; усвідомлення того, що справедливе вирішення соціального питання можливе тільки за умови досягнення державної суверенності України. Політичне кредо тарасівців гостро протистояло соціалістичним настроям і гаслам, що панували тоді серед української молоді інтелігенції.

У багатьох українських студентських громадах таких міст, як Київ, Харків, Одеса, Полтава, Лубни та ін., *діяли осередки* «Братства тарасівців». Усі вони намагалися втілити в життя програму братства. Свої ідеї тарасівці поширювали у своїх літературних творах і статтях, які друкувала галицька українська преса, що потім нелегально надходила в Наддніпрянщину.

Діяльність «Братства тарасівців» тривала недовго. Викривши організацію, поліція в 1898 р. остаточно розгромила її. Частину тарасівців арештували і засудили, а над іншими членами організації встановили поліцейний нагляд. Однак *репресії* царського самодержавства не зламали волю патріотів. Майже всі вони залишилися вірними ідеям братства, пропагували їх в організаціях і партіях, членами яких стали згодом.

Жорстоко гноблена російським царатом, але нескорена Україна простувала назустріч буремному ХХ ст. У надрах українства визріли й міцніли сили для новітніх визвольних змагань.

ЛЕКЦІЯ X

ЗАХІДНА УКРАЇНА В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ (кінець XVIII – XIX ст.)

I. РОЗВИТОК ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Наприкінці XVIII ст. відбувся черговий **перерозподіл України**. Після першого поділу Польщі в 1772 р. *Галичину* приєднали до Австрійської монархії. В 1774 р. імперія Габсбургів загарбала північну частину Молдавії з містами Чернівці, Серет та Сучава. Свої дії вона мотивувала тим, що цей край колись належав до Галицького князівства; його північну частину, названу *Буковиною*, заселяли українці. В XVI–XVII ст., тобто раніше, ніж Галичина та Буковина, під владу Габсбургів потрапило *Закарпаття*, яке протягом багатьох віків залишалося відірваним від решти українських земель, перебуваючи у складі Угорського королівства.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ

Таким чином, західноукраїнські землі стали **колонією Австрійської монархії**. Крім немилосердного визиску з боку феодально-абсолютистської держави, політики *онімення*, в Галичині тривав процес *полонізації*, на Закарпатті – *мадяризації*, а на Буковині – *румунізації* українського населення. Подвійне, а то й потрійне (зумовлене лихварством) національне і соціальне **гноблення**, багатовікова роз'єднаність стали гальмом не лише економічного, а й духовного поступу українців.

Східна Галичина разом із частиною польських земель належала до Королівства Галичини та Володимирії з центром у Львові. Адміністративно

край поділявся на 19 округ. До Східної Галичини *належали* Золочівська, Тернопільська, Чортківська, Жовківська, Львівська, Бережанська, Коломийська, Станіславська, Стрийська, Самбірська округи і частина Сяноцької та Перемишльської. Галичину очолював губернатор, якого призначав Відень. **Буковиною** певний час управляла військова влада, а в 1786 р. її приєднано до Галичини, разом з якою вона перебувала до 1849 р., а потім була перетворена на *окрему провінцію*. Згідно з переписом 1843 р., у Галичині й на Буковині налічувалося 4 980 208 осіб, у т. ч. 2 300 тис. українців, 2 146 640 поляків, 130 тис. німців. **Закарпаття**, оскільки підпорядкування Угорщини Відню було відносним, фактично *управлялося з Будапешта*. Отже, навіть перебуваючи у складі однієї держави, західноукраїнські землі залишалися розчленованими на три частини.

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ

Галичина, Буковина, Закарпаття були найвідсталішими австрійськими провінціями, їхня **промисловість** залишалася на мануфактурній стадії. Перші дві парові машини в Галичині появилися лише в 1843 р. На західноукраїнських землях *розвивалися* винокуріння, пивоваріння, металообробна, фарфорово-фаянсова, цукрова, лісова, добувна (сіль, нафта, залізна руда, кам'яне вугілля) галузі промисловості, виробництво грубого сукна. **Панівне становище** займало ремісництво.

Найбільшою перешкодою для розвитку **сільського господарства**, що відіграло головну роль в економіці Західної України, було **кріпацтво**. Позаекономічний примус і насильство перестали діяти як економічний чинник розвитку панщинного господарства і лише загострювали суперечності цієї системи виробництва.

Розмір земельного наділу залежав від функцій, що їх виконувало селянське господарство в панському маєтку. **Селянство поділялося** на повнонадільних, загородників (*володіли маленькими ділянками землі, т. зв. «загородами»*), городників (*найчастіше мали тільки земельний наділ під садибою*), халупників (*були безземельними, володіли лише хатами (халупами) та іноді невеликими садибами*), тяглових (*мали робочу худобу (коней, волів) – т. зв. «тягло» – і відбували тяглову панщину, обробляючи поміщицьку землю своєю худобою і сільськогосподарським інвентарем*), піших. Вони змушені були виконувати **панщину**, сплачувати чинші. Тягарем на плечі селянина лягли додаткова панщина (*праця влітку, шарварки – будівництво та ремонт шляхів, мостів, гребель, панських будинків тощо*), право пропінації (*примушування брати за гроші або за відробок панську горілку*), монополія на млини, військова служба. Вартість лише тих повинностей, що облікувалися, становила 84,7% від річного доходу селянських господарств. Чи не найгіршим було становище селян у Галичині, де під час літніх сільськогосподарських робіт панщина досягала шести днів на тиждень.

РЕФОРМИ «ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ»

Австрійські правителі, як і їхні попередники, вбачали у західноукраїнських землях насамперед джерело для поповнення державної скарбниці та армії. Але водночас вони змушені були подбати про забезпечення там хоча б елементарної соціальної **справедливості** та порядку. Австрійська імператриця Марія-Тереза (1740–1780) та її

син Йосиф II (1780–1790) проводили тоді «модну» серед європейських монархів **політику просвітництва**, що була, як зазначив історик Я. Грицак, сумішшю гуманістичних побуджень з суто прагматичними розрахунками. Вона *мала на меті* покращити матеріальне становище жителів імперії, дати їм освіту, урівняти їх (наскільки це можливо) у правах, щоб зробити свідомими громадянами та надійними платниками податків. Суспільство таких громадян, згідно з засадами Просвітництва, мало бути гарантією могутності імперії. Одним із **головних об'єктів** реформаторської політики стала Галичина, де панівна польська шляхта довела місцеве населення до крайнього зубожіння та морального занепаду і була потенційним джерелом державних смут і заворушень. Перетворення заторкнули насамперед аграрні відносини, церкву й освіту.

Найжаданішою для галицького населення була **аграрна реформа**. Йосиф II проголосив своїми патентами **певні зміни** у цій сфері, які передбачали: 1) звільнення селян з особистої залежності від поміщиків; 2) передання права здійснення суду над селянами від пана до спеціально призначеного державного чиновника; 3) заборону збільшувати поміщицькі землеволодіння за «прирізки» селянських земель; 4) обмеження панщини, розмір якої залежав від майнового стану селянина, але не міг перевищувати 3-х днів на тиждень (*наприклад, панщина для халупників і комірників не могла перевищувати 12-ти днів на рік*); 5) заборону проживати у селі лихварям (як правило, євреям), які відмовлялися займатися сільським господарством тощо.

Важливою для західноукраїнських земель була **церковна реформа**, яку здійснювали протягом 1770 – початку 1780-х рр. На момент приєднання Галичини до Австрійської монархії греко-католицька церква перебувала в глибокому занепаді. Місцева католицька ієрархія трактувала її як другосортну, спонукаючи греко-католиків, усупереч заборонам Ватикану, переходити зі свого обряду на латинський. До 1777 р. греко-католицькі священники навіть змушені були відробляти панщину. Із запровадженням реформи ситуація змінилася на краще. Вона **передбачала**: 1) зрівняння прав католицької, протестантських і греко-католицької церков та забезпечення віруючим цих віросповідань однакових можливостей вступу до університетів та на державну службу, купівлі-продажу землі тощо; 2) підпорядкування церкви державі та надання священникам статусу державних службовців із відповідною платнею; 3) заборону місцевій верхівці римо-католицької церкви перетягувати греко-католиків на латинський обряд і вживати термін «уніат», що мав образливий підтекст.

Взаємопов'язаною з церковною була **освітня реформа**, яка серед іншого **передбачала**: 1) ліквідацію ордену єзуїтів (1773) і його багатолітнього домінування у навчальних закладах та відкриття у Львові на місці єзуїтської колегії університету (1784) (*при ньому з 1787 по 1809 р. діяв Руський інститут (Studium rutenum), де на філософському і богословському факультетах навчалися русини-українці*); 2) відкриття греко-католицьких семінарій для навчання українського духовенства, зокрема у містах Відень (Австрія), Львів, Ужгород; 3) запровадження системи початкових і середніх шкіл (1777), причому на рівні початкової школи навчати дітей мали рідною мовою.

Реформаторська діяльність Марії-Терези та Йосифа II була на той час **прогресивним явищем**, особливо коли врахувати, що паралельно з ліквідацією найогидніших виявів кріпацтва на західноукраїнських землях у Східній Україні його запровадили повторно. Реформи викликали в західноукраїнському суспільстві почуття глибокої **вдячності** та відданості Габсбурзькій династії. Однак незабаром позитивні нововведення було зведено нанівець наступними австрійськими правителями – Леопольдом II (1790–1792) та Францом (1792–1835). Єдиною інституцією, яка зберегла всі свої надбання і навіть суттєво зміцнила їх після відкриття у 1808 р. Галицької митрополії, була греко-католицька церква.

АНТИФЕОДАЛЬНА БОРІТЬБА

У відповідь на **обмеження попередніх здобутків** селяни посилили антифеодальну **боротьбу**, яку вели в різних формах: скарги, втечі, підпали, розправи, відмова від сплати податків, невиконання розпоряджень адміністрації маєтків. Своєрідною формою протесту був **рух опришків**, що поширився на Прикарпатті (Коломийська, Станіславська, Стрийська округи). Десятки і сотні прикарпатських селян озброювались і втікали у важкодоступні райони Карпат, стаючи на шлях збройної боротьби. Опришки нападали на панські й державні маєтки, забирали або нищили майно, руйнували панські двори, розправлялися з феодалами та адміністрацією. Постійною й наймасовішою формою антикріпосницької боротьби була відмова широких мас селянства від виконання феодальних повинностей. Селяни **ухилялися від панщини**, виходили на роботу пізно, погано працювали, не здавали своєчасно данини, чиншів, не виконували додаткових робіт.

Найбільше **селянських виступів** відбулося протягом 1815–1826 рр. Зокрема, в Галичині вони охопили багато сіл Комарнівщини (1819–1822) та Сколівщини (1824–1826). 1822 р. ознаменований посиленням прагнення селянства багатьох округів переселитися на Буковину. Наймасовішим стало заворушення селян 39 громад на Чортківщині, яке відбулося влітку 1838 р. Загалом відкрита **відмова селян** від виконання панщини, більшої, ніж день на тиждень, прозвучала в 339 селах Галичини. Тут селяни діяли більш організовано і рішуче. Яскравою сторінкою в історії українського народу було повстання в Північній Буковині під керівництвом Лук'яна Кобилиці в 1843–1844 рр.

Кульмінацією селянського руху напередодні революції 1848–1849 рр. були антифеодальні **виступи** в 1846–1848 рр. на східногалицьких землях. Місцеве селянство піднялося майже одночасно з селянами Західної Галичини. В 1846 р. боротьба охопила весь край. Це був **удар**, від якого феодально-кріпосницька система не могла отямитися. Влада придушила повстання, проте воно стало однією з вирішальних передумов скасування панщини не лише в Галичині, а й в Австрії.

ПЕРШІ ПАРОСТКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Поряд з усвідомленням необхідності боротьби за соціальні та економічні права, на західноукраїнських землях протягом перших десятиліть XIX ст. формувався національний рух. Під впливом політики «освіченого абсолютизму», нових європейських течій, полі-

тичних, соціальних і культурних змін у Галичині з'явилося **перше покоління будителів**, що, як правило, належало до середовища греко-католицького духовенства. Центром першої хвилі національного відродження став Перемишль, де навколо перемишльського владики – єпископа *Михайла Левицького* згуртувалося невелике коло представників національно свідомої інтелігенції – І. Могильницький, Й. Левицький, Й. Лозинський, А. Добрянський, І. Лаврівський, І. Снігурський та ін. Вони виявляли значний *інтерес* до вітчизняної історії, життя народу, його мови й усної творчості, чимало зробили для піднесення українського шкільництва, вживаючи заходів щодо створення початкових шкіл для місцевого населення.

Найбільшого розмаху діяльність перемишльського гуртка набула після призначення в 1818 р. перемишльським єпископом *Івана Снігурського*. До 1832 р. під його опікою відкрили близько 400 шкіл. У 1817–1821 рр. було вида-но декілька підручників. Автором більшості з них був *Іван Могильницький*. Він став автором першої в Галичині «Граматики» української мови і наукового трактату «Відомість о руській язиці» (*в той час, як зазначено в лекції 2, західні українці продовжували називати себе «русинами», а свою мову – «русською»*). У цих працях він спростував хибні уявлення про український народ та його мову й аргументовано визначив українців як один із реально існуючих східно-слов'янських народів з власною мовою, поширеною на всіх (східних і західних) українських землях. **Вийшли з друку** також перші збірки народної творчості: «Пісні польські й руські люду галицького» В. Залеського (1833), «Руське весілля» Й. Лозинського (1835). Одночасно в Галичині появились збірки і видання з Наддніпрянської України, перші рукописні копії «*Енеїди*» І. Котляревського.

«РУСЬКА ТРІЙЦЯ»

Справжнє українське національне відродження в Галичині розпочалося в 30-х рр. XIX ст. під впливом **ідей романтизму** й слов'янського відродження, які поширювалися через чехів і поляків, творів нової української літератури в Російській імперії, українських етнографічних й історичних видань. Піонерами **національного відродження** в Галичині стали вихованці Львівської духовної семінарії, **члени гуртка** «Руська трійця» (1833–1837) Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький, які були дітьми священників і самі стали священниками. Ще на шкільній лаві вони захопилися ідеєю відродження слов'янських народів і під впливом українського письменства в Російській імперії розгорнули діяльність щодо українського відродження в Галичині. До гуртка «Руська трійця» входили також Г. Ількович, М. Кульчицький, М. Устиянович та ін.

Головне завдання гурток вбачав у тому, щоб за допомогою друкованого слова та літературної творчості рідною мовою «...підняти дух народний, просвітити народ». Його члени **займалися** збирацькою, дослідницькою, видавничою діяльністю, літературною творчістю. Велике значення мала їхня **боротьба** за утвердження народної мови у національній літературі та впровадження її у повсякденний вжиток інтелігенції, церковні проповіді тощо. Так, у 1836 р. на свято Покрови 25-річний священник М. Шашкевич уперше привселюдно виго-

лосив *проповідь* руською народною, тобто українською, мовою. Це було у Львові, у Соборі святого Юра. Намагався він пробудити збайдужіле до батьківської мови суспільство також своїми поетичними рядками, що не втратили актуальності й нині:

*Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила:
Чому ж мова ей не мила?
Чом ся нев встидати маєм,
Чом чужую полюбаєм?*

Саме **М. Шашкевич** був душею «Трійці». Про нього І. Франко писав: «Поет, оповідач, кореспондент і проповідник, як людина наскрізь симпатична, щира й проста, пройнята належною любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї роботи, як у мистецтві, так і житті». У 1833 р. М. Шашкевич *склав* перший альманах віршів, написаних українською народною мовою, а через два роки *опублікував* широко знану оду «Голос галичан» та *уклав* для дітей рідною мовою «Читанку» – перший шкільний підручник, виданий у 1850 р. Одночасно М. Шашкевич *підготував* до друку збірку «Зоря», до якої помістив народні пісні, життєпис Богдана Хмельницького, оповідання з життя священників. Однак цензура заборонила її публікацію.

Найзначнішою заслугою «Руської трійці» було видання наприкінці 1836 р. у м. Будапешт (Угорщина) альманаху «**Русалка Дністровая**», який складався з фольклорних і власних творів видавців, і був написаний народною мовою. Головною тут була *ідея єдності* західноукраїнських земель з усією Україною. Однак із тисячного накладу до читачів дійшли лише 200 примірників, решту конфіскувала влада, щоб не допустити в краї поширення національної ідеї.

Після заборони австрійськими властями «Русалки Дністрової» та виходу М. Шашкевича, І. Вагилевича й Я. Головацького з Львівської семінарії «Руська трійця» розпалася. Однак її діяльність не була даремною. Вона започаткувала нову **демократичну культуру** в Галичині. Прогресивні ідеї «Руської трійці» дедалі більше оволодівали умами галичан.

2. РЕВОЛЮЦІЯ 1848–1849 РР. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК КРАЮ

На початку 1848 р. в європейських країнах почалися буржуазно-демократичні революції. Їхньою невід'ємною складовою були визвольні рухи багатьох національно-поневолевених народів Східної та Центральної Європи. Звідси походить назва революції – «**Весна народів**». Не залишалась осторонь і Австрійська імперія. 13 березня вирости перші вуличні барикади у Відні, а через два дні було проголошено першу австрійську конституцію.

**СКАСУВАННЯ
ПАНЩИНИ**

Революційні події надали широкого розмаху національно-визвольному руху в Східній Галичині. Враховуючи **настрої народних мас**, уряд монархії Габсбургів змушений був остаточно ліквідувати панщину. З цією метою 16 квітня 1848 р. цісар підписав спеціальний патент, за яким скасування панщини на галицьких землях відбулося майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших частинах імперії. **Основою реформи** був викуп селянських земель державою, який **селяни** мали відшкодувати протягом 40 років, починаючи з 1858 р. **Поміщиків** звільнили від усяких обов'язків щодо своїх колишніх підданих – захищати їх у судах, допомагати у важких випадках тощо. За **реформування** аграрної сфери у Східній Галичині виникло близько 375 тис. вільних селянських господарств. Однак при проведенні реформи не було впорядковано права на володіння лісами та випасами. Це згодом зумовило нескінченні **судові процеси**, спричинило руйнування селянських господарств. За поміщиками залишилися деякі **феодальні привілеї**, зокрема право пропінації, що протягом тривалого часу було причиною різних непорозумінь і справедливого незадоволення селянських мас.

Викупні платежі, втрата лісів і пасовищ, інші **залишки кріпацтва** були важким тягарем для західноукраїнської бідноти, яка бунтувала, шукала справедливості в цісаря, а нерідко топила горе в горілці. Навесні та влітку 1849 р. **масові виступи**, під час яких **селяни** самочинно повертали захоплені поміщиками громадські землі, ліси і пасовища, охопили понад 100 сіл Східної Галичини. **Шляхта** зі свого боку насилала на «непокірних» поліцію і війська, які придушували селянські **заворушення**. А «справедливість» цісарсько-королівського суду полягала в тому, що з 32 тис. позовів щодо лісів і пасовищ селяни програли 30 тис., сплативши 15 млн ринських (*українська назва австрійської та німецької валюти – «гульдена»*) за судові витрати.

Незважаючи на недоліки, скасування панщини було визначною подією. Український селянин нарешті ставав господарем на своїй землі, у ньому пробуджувався потяг до громадського та національного життя.

**ГОЛОВНА
РУСЬКА РАДА**

Під впливом революційних подій у Західній Європі львівські українці 19 квітня 1848 р. від імені всього українства Галичини подали **петицію до цісаря** з низкою демократичних вимог. У ній, зокрема, зазначалося, що українці є частиною великого слов'янського народу, що вони – автохтони в Галичині й мали колись державну самостійність, цінують свою націю і хочуть її зберегти. У петиції містилися **прохання** про введення української мови у народних і вищих школах; видання державних законів українською мовою, яку урядовці мають обов'язково знати; щоб було реально зрівняно в правах духовництво всіх обрядів і надано українцям доступ до всіх державних посад. Загалом вимоги були скромними й обмежувалися здебільшого сферою культури.

У результаті подальшого розвитку революції в Галичині виникли національно-політичні організації. 2 травня 1848 р. представники демократичних кіл українства, зокрема світської інтелігенції та греко-католицького духовництва на чолі з перемишльським єпископом **Григорієм Яхимовичем**, утворили у Львові

Головну руську раду, що стала першою українською політичною організацією. Як постійно діючий орган вона мала представляти українське населення Східної Галичини перед центральним урядом. Її друкованим органом стала «*Зоря Галицька*» – перша у Львові газета українською мовою. Головна руська рада, виступаючи за проведення демократичних реформ і прагнучи забезпечити вільний національний розвиток українського населення краю, передусім *домагалася поділу Галичини* на дві окремі адміністративні одиниці – Східну, де переважали українці, й Західну, заселену здебільшого поляками. На підтримку цієї вимоги серед українського населення краю було зібрано 200 тис. підписів.

У *програмній декларації* Ради проголошувалося, що галицькі українці належать до великого українського народу, який тоді налічував 15 млн, згадувалося про їхню колишню самостійність і про часи занепаду. У документі містився заклик до пробудження, адресований українському народові, і до забезпечення йому кращої долі в межах австрійської конституції. Звертаючись до героїчної минувшини, Головна руська рада відновила *герб* галицько-волинських князів – золотий лев на блакитному полі – і затвердила синьо-жовтий *прапор* як національний стяг українського народу. За прикладом Головної руської ради в містах і селах краю виникло близько 50 *місцевих рад*, до яких ввійшли представники демократичних верств. Революційний рух поширився на провінцію.

Діяльність Головної руської ради викликала *неприхильне ставлення* до неї з боку польської Центральної ради народової, яка домагалася, щоб українці виступали разом з поляками. Остання опиралася на ополячену українську шляхту, котра утворила окремий комітет і подавала супліки на ім'я цісаря, протестуючи проти петиції 19 квітня, не бажаючи ні в чому відокремлюватися від поляків. На *противагу* Головній руській раді 23 квітня 1848 р. було створено «Руський собор», газеті «Зоря Галицька» протиставлено видання «Дневник Руський».

Під натиском революційних подій цісар Фердинанд дозволив утворювати на території імперії т. зв. «*національні гвардії*», що за урядовим статутом мали бути «...обороною конституційного монарха, запорукою конституції й законів». Українці, які в цей час лише почали політично організовуватися, змогли створити такі гвардії тільки в кількох містах, де було чисельніше українське населення, а саме у Стрию, Жовкві, Бережанах, Тернополі та Яворові. Однак майже всюди ці гвардії зустріли *перепони* з боку урядових кіл і не розвинули широкої діяльності. Трохи пізніше, наприкінці 1848 р., австрійський уряд організував *спеціальну селянську оборону* на галицькому Підкарпатті, що мала за мету не допустити мадярських повстанців до Галичини і нараховувала в одній тільки Станіславській окрузі майже 18 тис. осіб. У 1849 р. було створено добровольчий батальйон *Руських гірських стрільців* у кількості 1400 осіб, що також призначався для боротьби проти угорської революції. Всі ці формування завдяки галицькій інтелігенції мали український характер: народний одяг, українські відзнаки, пісні тощо.

Представники українського населення Галичини взяли участь у *Слов'янському конгресі* в м. Прага (Чехія). Головна руська рада відправила туди

своїх делегатів, які працювали в одній польсько-українській секції. Потім між ними виникли *незгоди*, передусім через домагання українців поділу Галичини. Однак наступ урядових військ на Прагу перервав роботу конгресу.

Пізніше, 19 жовтня 1848 р., у Львові зібрався **Собор руських учених** – перший з’їзд діячів української науки і культури, в якому взяло участь 118 осіб. Учасники з’їзду працювали в 9 секціях. З-поміж *промовців* особливо виділявся М. Устиянович. Зі своєю славнозвісною «Розprawою о язиці южноруськім і его нарічіях» виступив Я. Головацький. З’їзд схвалив єдину *граматику української мови*, закликав запровадити в школах навчання рідною мовою. Було також підтримано *вимогу поділу Галичини* на два краї: польський і український.

Влітку 1848 р. Головна руська рада проголосила заснування культурно-освітньої організації «**Галицько-руська матиця**». Вона мала *видавати* підручники для шкіл, бути вогнищем письменства й просвіти рідною мовою. Безпосередню діяльність «Галицько-руська матиця» розпочала в 1850 р.

Наприкінці 1848 р., відповідно до цісарського декрету, у Львівському університеті відкрили **кафедру української мови і літератури**. Її професором призначили **Я. Головацького**, який у січні 1849 р. приступив до виконання обов’язків і невдовзі видав *граматику української мови*.

10 липня 1848 р. розпочав роботу перший австрійський **Рейхсрат** (парламент). Із 383 послів Галичину представляли 96, у т. ч. 39 від українців (27 селян, 9 священників, 3 світські особи). Українські послы в парламенті висунули *вимогу про поділ Галичини* на польський та український краї, підкріплену 15 тис. підписів. Українські послы-селяни вимагали якнайменших викупних платежів за землю.

РЕВОЛЮЦІЙНА БОРІТЬБА

Яскрава сторінка революційної боротьби галицького робітництва – його участь у **листопадому збройному повстанні** в 1848 р. у Львові, яке назрівало протягом тривалого часу. Наприкінці жовтня атмосфера в місті була надзвичайно напруженою. Не минуло й дня без сутичок між урядовими військами й національною гвардією. Сигналом до повстання були події 1 листопада, коли війська застосували зброю проти натовпу. На багатьох вулицях виростили *барикади*. Весь центр міста опинився в руках повсталих робітників і ремісників різних національностей. До них приєдналися студентський легіон та частина національної гвардії. Вранці 2 листопада між повсталими й урядовими військами відбулися *збройні сутички*. Однак сили були нерівні. Львівське збройне повстання зазнало поразки.

Революційні заворушення поширилися також на **Північну Буковину**. Селяни намагалися силою повернути те, що відібрали у них поміщики. Депутат австрійського рейхсрату **Лук’ян Кобилиця**, виступаючи 16 листопада 1848 р. у Вижниці на зборах 2600 селян, закликав присутніх не коритися поміщикам, обирати на свій розсуд сільських старост, захоплювати ліси і пасовища. Заклик народного ватажка став приводом до *повстання*, що охопило гірські села Вижницької та Сторожинецької округ. Повстанці створили збройні загони, які контролювали гірські дороги.

Ідеї «Весни народів» мали активний відгук серед населення **Закарпаття**. Влітку і восени 1848 р. тут значно посилювалися *заворушення* селянства. У багатьох місцевостях, особливо в гірських районах, селяни фактично *вийшли з-під контролю* поміщиків і місцевих органів влади, не виконували панщини, захоплювали панське майно.

Однак сили контрреволюції на західноукраїнських землях, як і в усій імперії Габсбургів, щораз більше зміцнювали позиції та поступово перейшли в контрнаступ. Остаточно **реакція** запанувала після того, як австрійський уряд за допомогою російських військ приборкав революцію в Угорщині. Австрійську *конституцію було відмінено*. Уряд повернувся до давньої системи централізаторсько-бюрократичного управління. Влітку 1851 р. було *розпущено Головну руську раду* і Галичина на десятиріччя потрапила в стан політичної апатії.

Незважаючи на поразку, революція в 1848–1849 рр. мала важливі **позитивні результати** для населення західноукраїнських земель. Вона ліквідувала значні перешкоди на шляху розвитку краю. Одним із здобутків революції була активізація національно-визвольної боротьби народних мас, піднесення рівня їхньої національної свідомості.

3. ПЕРЕТВОРЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ НА «П'ЄМОНТ» НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Після придушення революції 1848–1849 рр. правлячі кола Австрійської імперії зробили спробу ліквідувати революційні реформи й відновити абсолютну владу цісаря. Зокрема, було розпущено парламент та скасовано конституцію. Однак невдовзі **Австрія**, зазнавши дошкульних поразок на міжнародній арені, спочатку від французів і сардинців в Італії (1859), а згодом – від Прусії (1866), змушена була піти на радикальну реорганізацію свого внутрішнього устрою. Насамперед було зроблено *поступки угорцям*, які мали сильні позиції в імперії. Внаслідок австро-угорського компромісу Австрійська монархія перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську (1867). Єднальною ланкою для двох державних утворень стали імператор і єдині міністерства оборони, фінансів та закордонних справ Австро-Угорщини. З українських земель до угорської частини монархії ввійшло Закарпаття, а до австрійської – Галичина і Буковина. Крім того, Відень погодився на неофіційний політичний *компроміс із поляками*, пообіцявши не втручатися в їхню політику в Галичині.

ГОСПОДАРСТВО

У Західній Україні крізь залишки феодалізму пробивалися паростки соціального прогресу. Помітне пожвавлення в економіці розпочалося наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХІХ ст. Однак лише 1870–1880-ті стали роками становлення фабрично-заводської **промисловості**. Хоча й тоді з 869 підприємств Східної Галичини більшість становили дрібні, на яких було зайнято по 5–10 робітників.

Дрібні підприємства переважали й на Буковині та в Закарпатті. *Провідні позиції* належали борошномельній, лісопильній, нафтовій галузям, де до середини 1890-х рр. завершився промисловий переворот.

Названі галузі виробництва у Галичині стимулювали залізничне будівництво. В 1860-ті – на початку 1870-х рр. західноукраїнські землі з'єднано залізничним сполученням з Заходом, що було зумовлено як економічними, так і воєнно-стратегічними інтересами. Згодом *залізниця* з'єднала Львів з українськими землями, що входили до Росії. До початку 1901 р. її довжина досягла 3859 км, що сприяло розвитку торгівлі й промисловості.

Наприкінці ХІХ ст. більш швидкими темпами, хоч і на низькому технічному рівні, почали розвиватися *металообробна та машинобудівна галузі* промисловості.

Проте Західна Україна залишалася землеробською. У *сільському господарстві* почали застосовувати нову техніку, вирощувати нові культури, використовувати вільнонайману працю, розвивати торгове тваринництво та зернове господарство. *Земля*, як і раніше, була зосереджена в руках поміщиків і селян, які розбагатіли. У Східній Галичині налічувалося 80% дрібних селянських господарств, на Буковині – 87%. Схожа картина спостерігалася і в Закарпатті, де становище погіршилося через здійснені в 1867 р. комасацію (*зведення розкиданих дрібних земельних ділянок у більші масиви, які могло придбати лише заможне населення*) та сегрегацію (*відокремлення селянських пасовищ від поміщицьких*).

Селяни сплачували непосильні викупні платежі, витрачали значні кошти на тривалі судові процеси за ліси й пасовиська, за т. зв. «пропінацію». *Економічний тягар*, якого зазнали трударі, цим не обмежувався. Його значно посилювали як прямі, так і непрямі податки, різні повинності.

Неодмінним атрибутом західноукраїнського села була *корчма*, що служила місцем для споювання селян, лихварських операцій, пристановищем для покидьків суспільства, в т. ч. поліційних агентів. За підрахунками українського економіста, статистика і публіциста В. Навроцького, на кожне галицьке село в 1869 р. припадало в середньому чотири корчми.

Становище селян Західної України істотно погіршилося внаслідок економічної кризи в 70–80-х рр. ХІХ ст. Зокрема, Галичина за *смертністю* населення займала перше місце в Європі. На такому підґрунті впродовж усього пореформеного періоду не припинялася *боротьба* селян за свої права. У Східній Галичині та на Північній Буковині відбувся 871 селянський виступ. Селяни використовували такі форми боротьби, як відмова працювати у поміщицьких маєтках, страйки, збори, захоплення поміщицьких земель, втечі, підпали.

Важким було *становище робітників*. Тривалість робочого дня, розмір заробітної плати, *умови праці* та життя залежали від підприємців. Хоч у 1885 р. австро-угорський уряд видав закон про обмеження робочого дня 11 годинами, насправді він тривав значно довше. *Зарплата* західноукраїнських робітників була найнижчою в імперії. Львівський робітник отримував удвічі меншу плат-

ню, ніж віденський. До того ж *жіночу та дитячу працю*, яку широко використовували у промисловості краю, оплачували наполовину нижче за чоловічу.

У другій половині XIX ст. на західноукраїнських землях зміцнів **робітничий рух**. Перший організований виступ робітництва відбувся в січні 1870 р. Сто львівських друкарів провели 7-денний *страйк*, який завершився їхньою перемогою. На рубежі 70–80-х рр. XIX ст. поряд зі страйками використовували демонстрації, збори, мітинги. На них, окрім економічних, висували *політичні вимоги*, зокрема щодо впровадження загального виборчого права. Виникли нелегальні робітничі гуртки.

Повільний розвиток економіки західноукраїнських земель, які залишались аграрно-сировинним **колоніальним додатком** Австро-Угорщини та країн Заходу, не міг повністю забезпечити робочими місцями сільське і міське населення краю. Це викликало наприкінці XIX – на початку XX ст. масову *еміграцію*, зумовлену сукупністю суспільно-економічних відносин, чинників соціального і національного гніту. Серед основних причин еміграції І. Франко назвав перенаселення, пролетаризацію і пауперизацію більшості селян, злиденні заробітки робітництва. Лише протягом 1890–1914 рр. більш як 500 тис. галицьких українців емігрували до Канади, США, Південної Америки. Значних масштабів досягла сезонна заробіткова еміграція у Німеччину, Швецію, Францію, Данію, Румунію, Росію. Тільки в Австрію за 1870–1913 рр. емігрувало 800 тис. селян. У Закарпатті кількість емігрантів істотно перевищувала природний приріст населення.

Одним із небагатьох чинників, що позитивно впливав на економічний розвиток західноукраїнського регіону, будучи своєрідною формою економічної самооборони місцевого населення, стала **кооперація**. Перше західноукраїнське кооперативне товариство – торгове підприємство *«Народна торгівля»* було організовано в 1883 р. у Львові. Його діяльність спочатку зводилась лише до підтримки української приватної торгівлі. Проте в 1907 р. воно перетворилося на союзне об'єднання споживчих кооперативів. Важливою подією в кооперативному русі Галичини було заснування в 1899 р. товариства *«Сільський господар»*, яке в 1913 р. налічувало понад 32 тис. членів. Найчисленнішими серед кооперативів були *кредитні спілки*. Даючи десятипроцентні позики, вони швидко витіснили більшість лихварів. У 1909 р. українські підприємці заснували акціонерний земельний *іпотечний банк*, який фінансував інші кредитні заклади, зокрема «Крайовий союз кредитовий», «Народну торгівлю», «Крайову спілку господарства і торгівлі». Зміцнила позиції перша українська страхова компанія *«Дністер»*, яка в 1907 р. мала 213 тис. клієнтів. У 1911 р. вона поширила діяльність на Буковину, де створила страхову компанію «Карпатія». Всього перед Першою світовою війною на західноукраїнських землях налічувалося 1500 різних кооперативів.

ПОСИЛЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ ВПЛИВІВ У ГАЛИЧИНІ

Колоніальне становище Західної України, її економічна відсталість, численні кріпосницькі пережитки зумовили характер та особливості суспільно-політичного й національно-культурного руху в краї. Мляве життя галицьких українців у 1850-х рр. переривали лише суперечки про мову та правопис і т. зв. *«азбучна війна»*, спричинена на-

прикінці 50-х рр. XIX ст. спробами австрійського уряду нав'язати українцям латинський правопис. Українське суспільство виступило проти цього проєкту й захистило слов'янську азбуку.

Нове пожвавлення громадського життя галицьких українців почалося під впливом політичних подій в Австрії. 20 жовтня 1860 р. в імперії було прийнято **нову конституцію**, яку 26 лютого 1861 р. доповнили в ліберальному дусі. Галичина разом з іншими коронними крայами отримала **автономію** з власним сеймом та крайовим урядом (виділом). За основу як австрійської конституції, так і крайових автономій було взято не національну, а станову систему. Галичина, будучи конгломератом українських і польських земель, за значної переваги привілейованих, здебільшого неукраїнських станів, була **штучним утворенням**. У представницьких органах краю українське населення було репрезентоване в меншості.

Галицький сейм мав складатися зі 150 послів. На перших виборах українці обрали туди 49 своїх представників. У сеймі відразу розпочалася **національна боротьба**, яка не припинялася до початку Першої світової війни й розпаду Австро-Угорщини. На польському боці завдяки куріальній **системі виборів** була більшість послів, тому майже всі домагання українців національно-політичного характеру отримали відмову.

Хоча формально в Галичині проголосили рівноправність поляків та українців, фактично **крайова управа** належала місцевій польській шляхті. Від початкової школи до університету панувала польська мова. **Центр ваги** у вирішенні питань міжнаціональних відносин було перенесено з Відня до Львова. Галицьким українцям постійно доводилося наполегливо боротися за рівноправність як в економічній, так і в політичній та культурній сферах.

МОСКВОФІЛИ

Фактичне передання влади в Галичині полякам настільки паралізувало енергію активних **членів українського руху**, що вони або зовсім **усунулися від громадської роботи**, або через розчарування наслідками революції 1848–1849 рр. і крах сподівань на здобуття політичних переваг у Східній Галичині почали звертати свої **погляди в бік Москви**, сподіваючись на її підтримку. До цього вдалася більшість галицького духовенства та старшого покоління інтелігенції. Водночас вони не відмовлялися від лояльності щодо Австро-Угорщини. Так, у Галичині, як зазначав І. Франко, виник «...темний, відвернутий від будь-якої культури **напрямок москвофільства**. Будучи політично безхарактерним і безідейним, суспільно-гальмуючим, національно-ворожим усьому рідному, фантастично мудруватим, він ділив і без того нечисленну галицько-руську інтелігенцію на два ворожі, неспроможні до об'єднання, табори».

Москвофільську течію, яка серед галицьких, буковинських та закарпатських українців спочатку існувала у мовно-літературній, а згодом суспільно-політичній формі, **очолювали** Д. Зубрицький, Б. Дідицький, М. Малиновський, А. Добрянський та ін. Під впливом москвофілів у **Східній Галичині** діяли культурно-освітні **товариства** – Ставропігійський інститут, «Галицько-руська матиця», «Народній дім», Товариство ім. М. Качковського, **виходили** газета «Сло-

во», журнали «Галичанин», «Страхопуд», «Лада» та ін. Буковинські та закарпатські москвофіли *створили* політичне товариство «Народна рада», «Общество русских женщин в Буковине», «Общество русских студентов Карпат» тощо.

Хоча москвофіли були за походженням українцями, вони **виступали проти української мови**, силкуючись писати ламаною російською. Д. Зубрицький називав українську мову «мовою пастухів». Так само москвофіли заперечували існування окремого українського народу, **пропагували** ідею «єдиної, неділимої російської народності» від Карпат до Камчатки. За таку позицію вони отримували щедрі фінансові підтримку з Росії.

НАРОДОВЦІ

Однак москвофільські тенденції, спроби пов'язати українців Галичини з російською ідеєю викликали сильний **опір нової генерації інтелігенції**. Група молодих письменників і громадських діячів – В. Шашкевич (син Маркіяна Шашкевича), Ф. Заревич, К. Климкович, Є. Згарський, Д. Тянячкевич та ін., продовжуючи демократичні традиції попередників, наприкінці 1861 – на початку 1862 р. заснувала гурток (громаду) у Львові. Саме звідси бере початок **народовська (українофільська) течія**. Вважаючи своїм *ідеалом* Т. Шевченка, «Руську Трійцю» та їхню діяльність, галицькі народовці *виступали* за єдність українських земель, розвиток української літератури на живій народній основі, створення єдиної літературної мови, *обстоювали* ідею окремішності українського народу. Водночас вони залишалися лояльними до австрійської влади.

Поступово народовський напрям перетворився на **найвпливовішу силу** українського національного руху. Народовці *писали й видавали* книжки і часописи народною мовою, творили народну літературу, прагнули наблизитися до народу. Першим їхнім *друкованим органом* був журнал «Вечорниці», який виходив протягом 1862–1863 рр. Видавали також журнали «Мета», «Нива», «Русалка», «Правда», газети «Діло», «Буковина». На сторінках цих видань друкували найкращі твори як наддніпрянських, так і галицьких і буковинських письменників.

Прагнучи об'єднати вияви національної самосвідомості з реальними інтересами народних мас, народовці *започаткували й очолили* українські культурно-просвітницькі, господарські (передусім кооперативні) та політичні організації, що своїми розгалуженнями сягали кожного села. Селянські маси, які завдячували цій діяльності не тільки поліпшенням своїх життєвих умов, а й новим почуттям людської гідності та громадянської гордості, переймалися духом національної свідомості. Таке *єднання селянства та інтелігенції* Галичини не тільки на духовному, а й на практичному терені приводило до зміцнення національного руху. Зокрема, важливою подією суспільно-політичного життя Галичини було створення в 1868 р. з ініціативи народовців культурно-освітнього товариства «**Просвіта**». Його *мета* – «...спомогати народню просвіту в напрямках моральнім, матеріальнім і політичним, поширювати дешеві книжки історичного, а також і економічного змісту». Першим головою товариства став учитель гімназії А. Вахнянин (1868–1870).

У 70–80-х рр. XIX ст. «Просвіта» відіграла *провідну роль* у громадському та політичному житті Галичини. У містах та містечках краю діяли філії товариства, які ідейно й організаційно об'єднували численні місцеві осередки. «Просвіта» здійснювала широку *видавничу діяльність*. Виходили у світ твори українських письменників, шкільні підручники, популярні брошури, газета «Читальня», літературно-наукові альманахи; щорічно читачі отримували «Народний календар». Їх редагували такі видатні діячі української культури, як О. Партицький, В. Шашкевич, Ю. Целевич, Ю. Федькович, І. Франко, В. Лукич-Левицький, П. Огоновський, К. Паньківський, К. Левицький, Г. Хоткевич та ін. «Просвіта» ініціювала створення друкованого органу народовців – газети «Діло» (1880), першої політичної народовської організації «Народна рада» (1885).

Через друковані видання, читальні, самоосвітні, театральні, вокально-хореографічні, музично-інструментальні гуртки *товариство упрводжувало* в широкі народні маси і культуру, і знання, і національну свідомість. Кожен захід «Просвіти»: будівництво Народного дому, конкурси художньої творчості, спільні свят-вечери тощо – це важливі чинники *консолідації українських народних мас*. Безкорисливу просвітницьку роботу проводили гімназисти, студенти, священники, вчителі, інші галицькі інтелігенти.

«Просвіта» *діяла переважно на громадських засадах*. Однак за невелику плату доводилося наймати службовців філій і крайового товариства, а також деяких керівників художніх колективів. Кошти на просвітницьку діяльність здебільшого нагромаджували з членських внесків, різних платних заходів, а також пожертвувань меценатів.

За прикладом галичан **буковинські народовці** в 1869 р. створили культурно-освітнє товариство «*Руська бесіда*». Активну участь у його діяльності брали Ю. Федькович, брати Г. і С. Воробкевичі, Н. Кобринська, О. Маковей.

За таких умов на хвилі національного відродження у Львові в 1873 р. створено Товариство ім. Т. Шевченка, яке підтримали народовці. Задумане як осередок розвитку української мови та літератури, товариство поступово перебрало на себе роль лідера у формуванні української науки, перетворилося у першу новітню українську академію наук. Переломним для товариства був 1892 р., коли воно за новим статутом трансформувалося в **Наукове товариство ім. Шевченка** (НТШ). Відтоді, крім *гуманітарних наук*, у межах НТШ набули розвитку більш як двадцять наукових комісій і такі *дисципліни*, як математика, фізика, хімія, біологія, право, економіка. Основним *друкованим органом* товариства були «Записки НТШ». Започатковано й інші *періодичні видання* – перші за нашу історію україномовні журнали у галузях історії, філології, права, демографії, математико-природничих наук.

Серед *засновників* товариства – письменник Олександр Кониський, філолог Омелян Огоновський, перший голова товариства Кирило Сушкевич, видатний етнограф Володимир Шухевич, славетний фізик Іван Пулюй. Особливі заслуги перед НТШ має його багатолітній голова – професор Михайло Грушевський. Він реформував товариство на зразок національних академій,

розгорнув багатопрофільну наукову роботу його секцій і безпрецедентну за масштабами видавничу діяльність.

У 1885 р. народовці заснували свій керівний політичний орган – **Народну раду** на чолі з Юліаном Романчуком. Вона оголосила себе спадкоємицею національної програми Головної руської ради з 1848 р. і послідовно *домогалася автономії* для українських територій у межах Австро-Угорщини.

**СПІВПРАЦЯ
ГАЛИЧАН
І НАДДНІПРЯНЦІВ**

З другої половини XIX ст. Галичиною зацікавилися наддніпрянські українці, які надавали їй особливого значення в справі українського національного розвитку. Це *пояснювалося* тим, що, незважаючи на політичні обмеження за сильних польських позицій, українці Галичини проживали все-таки в *конституційній монархії*, де основні права забезпечувалися набагато ширше, ніж у самодержавній Росії. Вони від революції 1848–1849 рр. брали участь у виборах, мали парламентське представництво, політичну пресу, громадські організації тощо. У підросійській Україні політичні змагання могли виявлятися тільки нелегальним шляхом. І коли *російський уряд розпочав репресії* проти українського руху, його активні діячі перенесли свою діяльність до Галичини, в умови вільнішого конституційного життя, зміцнюючи цим місцевий національний рух, щоб пізніше використати його здобутки для всієї України.

Галичина стала місцем, де **спільними силами** розвивалося українське національне життя, творилися українські національні цінності для потреб України. З цього часу *духовні зв'язки* між двома частинами українського народу зміцнюються, витворюючи одну національну культуру, одну політичну думку, один національний ідеал.

Серед перших визначних діячів Великої України, які налагодили відносини з галицькими українцями, був **Пантелеймон Куліш**. І. Франко писав: «Для судила, що власне Куліш був *головним двигачем* українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до пол. 70-х років». Він перший звернув увагу молодих галицьких українофілів на потребу вивчати історію України, на необхідність літератури для простого народу.

70–80-ті рр. XIX ст. в історії української самосвідомості були часом переважаючого впливу **Михайла Драгоманова**. «Він був для нас правдивим учителем, вповні безкорисно *не жалував праці*..., щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи Європейської цивілізації», – так згадував М. Драгоманова І. Франко. Але «...глибока і сильна віра в західноєвропейські *ідеали соціальної рівності* і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі обидва попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою».

Майже одночасно зі смертю М. Драгоманова, в 1894 р., з Києва до Львівського університету переїхав викладати історію молодий український історик **Михайло Грушевський**. Йому судилося бути представником найновішої фази українства, яка відштовхувалася від суспільних і політичних ідей драгома-

нівського критицизму, роблячи, однак, визначальним суто *національне почуття*, підсилене історичними дослідженнями. Наукова, політична і культурно-освітня діяльність М. Грушевського, ставши важливою *єднальною ланкою* між «двома Українами» у складі двох імперій, утверджувала спільність історичного походження, культури та національних інтересів усього українства.

Однак зв'язки між двома частинами України не обмежувалися лише посередництвом провідних діячів. Галичину відвідували як представники старшого, так і молодшого покоління Наддніпрянщини. Вони часто перебували тут по кілька тижнів, придивляючись до життя тутешнього українства, прислухаючись до його думок, оглядаючи місцеві інституції. *Обопільні відносини* ставали щораз інтенсивнішими, а *взаємовплив* – більшим. Український народ, хоч і розділений державними кордонами, ставав свідомим своєї єдності й переводив її в практичні справи, витворюючи *спільні цінності* єдиної національної культури, єдиної політичної думки.

У цьому процесі кожна з двох частин України відіграла свою роль. Отямившись після поразки в боротьбі з Польщею та Росією за свою свободу, український народ – як на Сході, так і на Заході – робив свій *внесок до національної скарбниці*. Українці з Російської імперії, не маючи можливості національного розвитку в себе, формували передусім *ідею*, яка впроваджувалася на західноукраїнських землях у практичну справу, творячи новочасне українське національне життя. Галичанам Велика Україна давала *почуття сили*, яку можуть мати тільки сини великого народу. Національні досягнення Західної України були підбадьоренням і зразком для наслідування українцям під російським пануванням.

РАДИКАЛЬНИЙ РУХ

70–80-ті рр. XIX ст. позначилися залученням до лав *українофілів* Заходу і Сходу *різночинної інтелігенції*, частини національної *буржуазії*. Це інтенсифікувало, радикалізувало політичне життя краю, дало матеріальну підпорку масовим починанням. Визначний громадський діяч, підприємець, меценат Євген Чикаленко писав, що *національний рух* сягнув «...не тільки до глибини душі, але й до глибини кишені». Відтепер *українофільство*, незважаючи на впертий опір своєї консервативної частини, набуло чітко окресленого характеру *політичного руху*. В цей час під впливом М. Драгоманова у Галичині згуртувалося вузьке коло представників старшого покоління та молоді, до якого, зокрема, належали Володимир Навроцький, Михайло Павлик, Іван Франко, і в спілці з ним почало європеїзувати галицьких русинів. Ця група започаткувала т. зв. «*радикальну політику*» в суспільному житті Галичини, «...головним завданням якої було ознайомлення народних мас з насущними політичними питаннями з метою викликати в народі інтерес до політичних, суспільних і національних ідей». При цьому радикали здебільшого вважали *національну ідею* в Україні явищем другорядним, а національну проблему такою, яка сама собою вирішиться з перемогою соціалістичного ідеалу. Теми для творів вони брали з життя народу, різних його суспільних верств, за можливості розширюючи коло своїх спостережень.

Взявшись до праці, радикальна молодь визначила центром своєї концепції «народ». Однак як тільки вона почала щиро йому допомагати, то дуже швидко збагнула, що це *не «народ взагалі»*, а український народ з національними поняттями й інтересами. Так само ці молоді люди незабаром зрозуміли, що *справедливість в умовах України* означає самостійність; і що говорити в умовах України про соціальну справедливість – це фактично означає говорити про національну справедливість, бо практично всі багаті в Україні були чужинцями. Як зазначив В. Винниченко, «...ні політичне, ні соціальне визволення не може бути дійсним визволенням без визволення національного». Результатом таких *висновків* було переміщення українського національного руху в центр політичного життя Галичини та поступова його радикалізація.

Останнє десятиліття XIX ст. стало переломним у розвитку українського національного руху. З виникненням у цей час у Галичині українських політичних партій національна ідея вийшла за рамки суто інтелігентського середовища і проникла вглиб суспільства. Це створило умови для **формування масового національного руху** з яскравим політичним забарвленням. Галичина, незважаючи на власні важкі умови національного й економічного існування, стала *центром* українського руху, в т. ч. щодо східноукраїнських земель, відіграючи роль полігону, де створювали і вдосконалювали засоби національно-культурного та суспільно-політичного відродження українського народу.

Першою українською політичною партією була створена у Львові в жовтні 1890 р. **Русько-українська радикальна партія**. В її середовищі, однак, існували *ідейні розбіжності* між «старими» і «молодими» радикалами з приводу характеру партії. *Перші*, репрезентовані І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким, були прихильниками ідей М. Драгоманова, який, висуваючи програму федералізації Російської та Австро-Угорської монархій, фактично заперечував потребу творення самостійної української держави. *Другі* – В. Будзиновський, Ю. Бачинський, С. Вітик, М. Ганкевич, В. Охримович та ін. – виступали за негайне введення в максимальну частину програми партії вимоги створення власної національної держави, а в мінімальну – положення про поділ Галичини на українську та польську частини.

Після кількарічних суперечок перемогла «молодь». Спочатку в 1895 р. Ю. Бачинський видав працю «*Україна irredenta*», де обґрунтував положення, що політична самостійність України є умовою її економічного і культурного розвитку, як і умовою можливості її існування взагалі. Цим самим, на думку автора, *ідея політичної самостійності* України перший раз була поставлена «ясно і умотивовано». А наприкінці грудня 1895 р. на IV з'їзді радикалів цю ідею врешті внесли в програму партії. Водночас із програми вилучили положення про автономію Галичини та замінили його *вимогою* утворення окремої української області зі Східної Галичини й Північної Буковини. Успіхом «молодих» було також введення в програму домагання «...піднесення національної свідомості й солідарності в масах всього українського народу Австро-Угорщини і Росії через літературу, збори, з'їзди, товариства, маніфестації, печать, відчити і т. ін.». Цим було *заманіфестовано ідею соборності українських земель*.

Отже, вперше в історії українського руху постулат політичної самостійності України внесено в програму окремої партії. Однак для того, щоб його реалізувати, потрібна була довготривала й копітка праця. Усвідомлюючи це, видатний український письменник, поет, публіцист, перекладач, учений, громадський і політичний діяч **Іван Франко** з 1896 р. послідовно й цілеспрямовано **розробляв** у своїх працях програму національного будівництва, що мала підкреслено комплексний характер. «Нині ми розуміємо, – писав він, – що перша і головна **основа** розвою народнього – освідмлюване і розбуджуване мас, праця над їхнім просвічуванем у кождім напрямі, отже, не тільки господарським і історично-національним, але наперед усього політичним та суспільним. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути) – ось головна **мета**, яку поклала собі українсько-руська радикальна партія... Тільки інтегральна, **всестороння праця** зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів... щоб ми справді росли органічно, то тоді тяжше буде ворожій силі спинити нас у тім рості».

ЗДОБУТКИ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

Минуло небагато часу і з'явилися перші результати органічної праці. За період від Франкового «Не пора!..» (1880) до кінця століття **український рух** зміцнів і організаційно, і кількісно настільки, що поет констатував: «Ще не вмерла, ще не вмерла і не вмере!».

Широкі кола українства Галичини усвідомлювали свою окремішність і поступово переходили до **примату національної ідеї**. Так, у 1893 р. відбулося урочисте перевезення останків М. Шашкевича з Новосілок до Львова. Ця подія сколихнула десятки тисяч галичан до вияву національного самовизначення. Тоді вулиці Львова вперше рясно замайоріли блакитно-жовтими прапорами. Уся Галичина маніфестувала вдячність «Пробудителеві» краю. У 1895 р. **постулат політичної самостійності** України підтримала газета «Робітник». А через два роки у Львові на вечорі пам'яті Т. Шевченка голова «Академічної громади» І. Голубович проголосив політичну самостійність України найважливішим ідеалом української молоді. У 1898 р. на всенародному вічі у Львові з нагоди 50-річчя скасування панщини в Галичині всі українські політичні угруповання **зійшлися на принципі** самостійності української нації. Це була перша міжпартійна платформа на самостійницькому ґрунті. З цього року дедалі послідовніше поширювалися терміни «Україна», «українець», «український», замість тодішніх «Русь», «русин», «руський». «Ми свого імени не зрікаємося, – писав щодо цього С. Томашівський, – ми є руський нарід і наша мова є руська мова, але щоби ніхто не міг баламутити, що наш нарід і московський нарід – то одно, – тому ми **називаємо себе українцями**. Бо ми що іншого, а россіяни, «русскіє», що іншого; наша історія одно, а їх друга». Така активізація українського руху наприкінці XIX ст. наочно показувала його потенційні можливості.

Дедалі більшого резонансу серед широких мас набувала **радикальна преса**. Якщо демократичні видання 1870–1880-х рр. були розраховані на інтелігенцію та молодь, то видання 90-х рр. XIX ст. адресовані переважно **селянам і міським робітникам**. Ще з початку 1890 р. за редакцією І. Франка та М. Пав-

лика виходив радикальний часопис «Народ». Видавали газети «Хлібороб» і «Громада». Друкували політичну літературу, зокрема серію брошур І. Франка за загальною назвою «Радикальна тактика».

Дбаючи про зростання національної самосвідомості галицьких українців, радикали не забували й про **інші землі України**. Так, коли в 1890-х рр. відзначали тисячоліття Угорської держави, що відбувалося в умовах наступу шовіністичних і католицьких сил з метою асиміляції населення Закарпаття, І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк та інші діячі опублікували **«Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття»**. У ньому було піддано гострій критиці угорських загарбників, що проводили політику пригнічення закарпатських українців, вказано на відступництво частини української інтелігенції, яка мадяризувалася, цуралася рідної мови.

Наприкінці XIX ст. **Русько-українська радикальна партія** пережила кризу. Визначилися суперечливі тенденції, суть яких полягала в тому, що поряд із розгортанням радикального руху і охопленням ним трудящого люду дедалі більше виявлялася політична диференціація в її лавах. До цього призвели соціально-економічні, політичні й ідеологічні чинники, пов'язані з подальшим розвитком капіталістичного господарства, соціальним розшаруванням суспільства, виходом на політичну арену робітництва, піднесенням національної свідомості. **Внутрішньопартійна боротьба** викристалізувала три основні фракційні групи: власне радикальну, яку очолили М. Павлик, К. Трильовський, Л. Бачинський, соціал-демократичну на чолі з Р. Ярославичем, М. Ганкевичем, М. Новаковським та національно-демократичну, якою керували І. Франко, Є. Левицький, В. Будзиновський, Т. Окуневський. У результаті в 1899 р. з'явилися ще дві партії: національно-демократична та соціал-демократична.

На Різдво 1900 р. Народний комітет як керівний орган **Української національно-демократичної партії** (УНДП) опублікував першу відозву до народу. В ній наголошувалося: **«Ідеалом** нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну, культурну державу...». Ці слова, як і програма УНДП, припали до вподоби багатьом галицьким українцям. Незабаром національні демократи, відкриваючи свої осередки на місцях і розгортаючи широку політичну діяльність по всьому краю, стали **домінуючим чинником** українського життя в Австро-Угорщині.

Самостійницькі позиції відстоювала також **Українська соціал-демократична партія** (УСДП). Її друкований орган «Воля» писав, що метою українських соціал-демократів є **«...вільна держава** українського люду, українська республіка». УСДП, як і УНДП, також вийшла з лона радикальної партії, перша була в ній лівим крилом, а друга – правим. За висловом жандармського полковника Мезенцова, члени всіх цих партій були **«...одними й тими самими мазепинцями»**.

Отже, на зламі століть незалежницькі ідеї почали захоплювати чимраз ширші кола західноукраїнського суспільства. Галичина, що з легкої руки Є. Чикаленка отримала назву **«український П'ємонт»** (*П'ємонт – історична область Італії, яка в середині XIX ст. стала центром національного об'єднання*), за

напруженої праці кількох поколінь галицько-українських громадських діячів і за істотної інтелектуальної та фінансової допомоги зі Східної України, стала тим місцем, де генерувалася *ідея* національного визволення і возз'єднання всіх українських земель

Із XIX ст. як у російській історичній публіцистиці, так і в урядових колах популярною є ідея про «австрійську інтригу», спрямовану на поширення і підтримку українського руху на галицьких теренах «у піку» Росії. Насправді ж в австрійській частині монархії Габсбургів уряд підтримував поляків, яким передав управління Галичиною. Водночас русини-українці лише скористалися конституційно-демократичними засадами Австро-Угорщини, де основні права забезпечували набагато ширше, ніж у самодержавній Росії. Остання якраз і підтримувала, зокрема фінансово, москвофілів, щоб таким чином послабити український національний рух у Галичині.

4. УКРАЇНЬСКА КУЛЬТУРА XIX СТ.

Незважаючи на колонізаторську політику Росії й Австро-Угорщини, українська культура продовжувала розвиватись. Її стан перебував у взаємозв'язку з економічними та соціально-політичними процесами, які відбувалися в Україні.

ОСВІТА

Вирішальне значення для піднесення культури українського народу мала освіта. Розвиток промисловості, торгівлі, міст вимагав дедалі більшої освіченості, кваліфікованості працівників, зумовлював збільшення кількості навчальних закладів та учнів у них.

Згідно з реформою освіти 1864 р., у **Російській імперії** всі типи *початкових шкіл* були оголошені загальностановими і отримали назву початкових народних училищ. Тут дітей навчали (російською мовою) Закону Божого, читати, писати, елементарних арифметичних дій. Наприкінці XIX ст. кількість початкових шкіл у Східній Україні становила близько 17 тис. Однак вони охоплювали навчанням лише третину дітей.

Одночасно з початковою реформувалася й *середня освіта*. Засновували 7-класні гімназії та 4-класні прогімназії. Незважаючи на оголошення їх безстановими та загальнодоступними, за навчання в них треба було платити. Для жінок діяли окремі гімназії й вищі жіночі курси. Наприкінці XIX ст. у Східній Україні працювало 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ.

Проміжне місце між гімназіями й університетами займали *ліцеї*, яких в Україні було три: Рішельєвський (Одещина), Кременецький (Волинь) і Ніжинський (Чернігівщина).

Важливими осередками духовного життя Наддніпрянщини були Харківський, Київський і Новоросійський *університети*. В них у 1890-х рр. навчалось понад 4 тис. студентів. У кількох містах були відкриті спеціальні вищі навчальні заклади.

На західноукраїнських землях однією з найважливіших засад шкільного законодавства була *обов'язковість і безоплатність* початкової освіти, право *навчання рідною мовою* та дозвіл поряд із державними створювати *приватні школи*. Дуже мало українців навчалось в гімназіях, ще менше – у вищих навчальних закладах: Львівському і Чернівецькому університетах, Політехнічному інституті й Академії ветеринарної медицини у Львові.

НАУКА

Окрім здійснення освітянських функцій, **університети** були центрами науки в Україні. Вони мали такі факультети, як філософський, юридичний, богословський, медичний.

Поряд із університетами, важливим науковим осередком був **Південно-Західний відділ Російського географічного товариства**, співробітники якого зібрали по Україні багаті етнографічні, економічні й статистичні матеріали. Київська тимчасова комісія для розгляду давніх актів продовжувала збирання й публікацію історичних документів, видання багатомногого *«Архіву Південно-Західної Русі»*. Велику цінність для вивчення історії українського народу становлять 15-томні *«Акти Південної і Західної Русі»*.

Плідно працювало **Наукове товариство ім. Шевченка** у Львові. До 1914 р. воно видало **300 томів наукових праць** із різних галузей.

Значний крок уперед у XIX ст. зробила в Україні **історична наука**. Велику роботу провели зі збирання, систематизації та публікації історичних джерел. Чільне місце в українській історіографії посідають *твори* визначних істориків М. Максимовича, М. Костомарова, О. Лазаревського, В. Антоновича, О. Єфименко, Д. Багалія, О. Левицького, Д. Яворницького. Цікаві дослідження опублікували галицькі історики О. Барвінський, А. Петрушевич, В. Площанський, Ю. Целевич, І. Шараневич та ін.

У важких умовах національного гноблення цінні праці з проблем українського **мовознавства** створили вчені О. Потебня, П. Житецький, К. Михальчук. І. Срезневський і М. Максимович науково *спростували безпідставні твердження* російських і польських шовіністів про українську мову як діалект російської чи польської. П. Білецький-Носенко, Я. Головацький, П. Куліш, М. Маркевич розробляли проблеми української лексикографії, готували до друку словники української мови.

Вагомий внесок у розвиток вітчизняного **літературознавства** в Галичині зробили В. Щурат, К. Студинський, О. Маковей та ін. Багатими здобутками увінчалася робота фольклористів та етнографів Ф. Вовка, В. Гнатюка, О. Роздольського, В. Шухевича, Ф. Колеси. І. Свінцицький, І. Франко та інші дослідники працювали над вивченням української мови й літератури.

Значне поживлення відбувалося в **природничих науках**. Плідно працювали відомі *вчені* М. Остроградський і О. Ляпунов (математична фізика), М. Бекетов (фізична хімія), І. Мечников (зоологія), М. Гамалія (мікробіологія), І. Верхрадський (ентомологія), І. Горбачевський (біохімія), автор схеми першого у світі реактивного літального апарату М. Кибальчич, першовідкривач катодних променів І. Пулюй, вчений-винахідник І. Лукасевич, який виділив газ із нафти і сконструював газову лампу, та ін.

Видатним ученим, мандрівником і громадським діячем, чий науковий інтерес торкається багатьох галузей людських знань: етнографії, філософії, біології, географії, – був нащадок запорізьких козаків **Микола Миклухо-Маклай**.

ЛІТЕРАТУРА І ДРАМАТУРГІЯ

Вирішальну роль у завершенні процесу становлення української національної мови відіграли твори основоположників нової української **літератури**: І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, М. Шашкевича. З кінця 1830-х рр. почали привертати до себе увагу твори **Тараса Шевченка** («Кобзар», «Гайдамаки»). З його виходом на літературну ниву українське відродження стало безсумнівним, а література й мова не потребували вагоміших доказів свого права на існування.

У другій половині XIX ст. українська література розвивалася за **несприятливих соціально-політичних умов**, пов'язаних із гоніннями царату на українську мову. В цей час творили такі визначні представники літератури демократичного напрямку, як Марко Вовчок («Народні оповідання», «Інститутка», «Маруся», «Невільничка»), Л. Глібов («Вовк та ягня», «Щука», «Стоїть гора високая»), А. Свидницький («Люборацькі»), С. Руданський («Співомовки», «Повій, вітре, на Україну») та ін.

70–90-ті рр. XIX ст. ознаменувалися приходом в українську літературу нових **високоталановитих письменників**. Вагоме місце серед них посідали І. Нечуй-Левицький («Кайдашева сім'я», «Микола Джеря», «Маруся Богуславка»), Панас Мирний («Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія», «Лихі люди»), І. Франко («З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Мій измарагд», «Із днів журби»), М. Коцюбинський («По-людському», «Дорогою ціною», «Для загального добра»), Леся Українка («Досвітні вогні», «Товарищі на спомин», «Слово, чому ти не твердая криця»), П. Грабовський («Уперед», «Швачка», «Я не співець чудовної природи», «Орли») та ін.

Надзвичайно широким був діапазон діяльності **Бориса Грінченка** – прозаїк, поет, драматург, перекладач, публіцист, критик, педагог, фольклорист, етнограф, мовознавець, видавець, редактор, громадський діяч. Великою його заслугою стали підготовка та видання 4-томного «Словаря української мови».

Складовою української літератури була **драматургія**. Найвидатнішими її представниками були І. Карпенко-Карий («Наймичка», «Безталанна», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн»), М. Кропивницький («Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Дві сім'ї», «Олеся», «Дай серцю волю, заведе в неволю»), М. Старицький («Не судилось», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Маруся Богуславка», «Остання ніч»). Видатним майстром драматургії був **Іван Франко**, з-під пера якого вийшли класичні зразки соціально-психологічної драми, романтично-легендарні твори історичної тематики («Украдене щастя», «Сон князя Святослава», «Кам'яна душа»).

ТЕАТР І МУЗИКА

Певного розвитку досягло **театральне мистецтво**. Перший **професійний театр** засновано в Галичині в 1864 р. з ініціативи товариства «Руська Бесіда». На Наддніпрянщині першу українську професійну трупу створив М. Кропивницький у 1882 р. **Репертуар** українських театрів постійно розширювався. Во-

ни ставили п'єси І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Карпенка-Карого, І. Франка, М. Старицького, інших драматургів.

Осередками розвитку **музичної культури** були духовні навчальні заклади, гімназії, приватні пансіони, університети, в яких багато уваги приділяли вивченню нотної грамоти та теорії музики. У багатьох містах і селах існували хори й оркестри.

Відомим оперним співаком і композитором був **С. Гулак-Артемівський** – автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм» (1862). Першими українськими композиторами-професіоналами у Львові в середині XIX ст. були М. Вербицький та І. Лаврівський.

Тенденції української музичної культури другої половини XIX ст. найповніше виявились у творчості **Миколи Лисенка** – композитора, диригента, піаніста, педагога, збирача й дослідника фольклору, основоположника української класичної музики. Особливе місце в музичній культурі посідають його опера «Тарас Бульба» і музичний супровід до «Кобзаря» Т. Шевченка.

Розвивали музичні жанри сучасники і послідовники М. Лисенка: М. Аркас, А. Вахнянин, С. Воробкевич, М. Калачевський, В. Матюк, О. Нижанківський, Н. Ніщинський, І. Рачинський, Д. Січинський, Н. Сокальський, К. Стеценко.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО ТА АРХІТЕКТУРА

У європейському руслі розвивався український **живопис**. Панував класицизм, але паралельно з ним розвивався романтизм, закладалися підвалини реалізму як стилю. Високого рівня **майстерності** досягли С. Васильківський («Козаки в степу», «Сторожа Запорозьких вольностей»), К. Костанді («В люди»), М. Пимоненко («Жнива в Україні», «Українська ніч»), К. Трутовський («На кладці», «Сорочинський ярмарок»), Т. Копистинський («Сліпець з поводитирем», «В селянській хаті»), К. Устиянович («Гуцул», «Василько Терехівський»), М. Івасюк («Богдан Хмельницький під Зборовом»), а також І. Айвазовський, А. Куїнджі, К. Малевич, І. Рєпін та ін.

У **скульптурі** переважав **класицизм**. Серед представників цього жанру відомими були І. Мартос (пам'ятники К. Мініну й Д. Пожарському в Москві, А.-Ж. Рішельє в Одесі), М. Микешин (пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві), Л. Позен («Кобзар», «Оранка в Малоросії», «Запорожець у розвідці»), П. Забіла (бюсти М. Салтикова-Щедріна, М. Гоголя, мармуровий портрет Т. Шевченка) та ін.

Значного розвитку набули **будівництво й архітектура**. Постало багато чудових виробничих, адміністративних, культурно-освітніх споруд, навчальних закладів. До **кращих зразків** архітектури XIX ст. належать будинок Київського університету (В. Беретті), дзвіниця Успенського собору в Харкові (С. Васильєв), Володимирський собор у Києві (І. Штром, П. Спарро, О. Беретті), Одеський оперний театр (Ф. Фельнер, Г. Гельмер), будинок Галицького крайового сейму (І. Гохбергер), Львівський оперний театр (Г. Горголевський), будинок резиденції митрополита Буковини у Чернівцях (Й. Главка), мисливський палац графів Шенборнів на Закарпатті (З. Грессерсон) тощо.

Отже, протягом XIX ст. українська культура, незважаючи на несприятливі обставини, досягла значних успіхів. Талановиті вчені, літератори й митці створили багато класичних творів, що є вагомим внеском у скарбницю світової духовності.

ЛЕКЦІЯ XI

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

I. ЗРОСТАННЯ ОРГАНІЗОВАНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В НАДДНІПРЯНЩИНІ

На початку ХХ ст. Україна залишалася **поділеною** між двома монархіями – *Російською*, до якої входили землі на схід від Збруча (Східна Україна), та *Австро-Угорською*, у межах якої перебували Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття (Західна Україна). Під імперською владою Росії проживало понад 20 млн українців.

ЗРОСТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО НАПРУЖЕННЯ

Перші роки ХХ ст. у Російській імперії характерні швидким зростанням соціального напруження. Світова економічна криза 1900–1903 рр., що охопила й царську Росію, а також російсько-японська війна 1904–1905 рр. виявили **неспроможність режиму**, загострили всі труднощі суспільного життя, посилили **невдоволення** широких кіл народу.

Внаслідок економічної кризи збанкрутіли сотні дрібних і слабких підприємств, натомість виникли великі монополістичні об'єднання, такі як «Продамет», «Продвагон», «Продвугілля» та ін. **Процес монополізації** охопив усі сфери господарства. Напередодні Першої світової війни в Україні не було жодної важливої галузі промисловості, в якій так чи інакше виробництво не було б монополізоване. За рівнем концентрації промислового виробництва Україна вийшла на початку ХХ ст. на одне з перших місць у світі. Підприємці,

здебільшого *чужинці*, монополізуючи виробництво, встановлювали ціни на готову продукцію, забезпечували високі прибутки шляхом жорстокої експлуатації трудового люду.

Криза поглиблювалася ще й тим, що в національних окраїнах імперії швидко зростав визвольний рух. Уряд, побоюючись сепаратистських настроїв в Україні, що посідали одне з перших місць в економічному потенціалі Російської імперії, мобілізував усі реакційні та консервативні сили в державі для боротьби проти українського національно-визвольного руху. Не випадково чорносотенний часопис «Кієвлянин» дещо пізніше зазначив: «*Український рух* є для Росії більш небезпечний, ніж усі інші національні рухи взяті разом». На той час тривала дія Емського указу 1876 р., який забороняв розвиток української культури. Царські власті переслідували українську мову, не дозволяли викладати нею в школах і користуватися в адміністративних установах. Не можна було видавати українською мовою газети, журнали, книги.

ПОЛІТИЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ

На противагу антинародній колонізаторській політиці російського царизму на початку ХХ ст. розгорнулася масова політична боротьба. У національно-визвольному русі зросла роль трудового населення. Продовжувала **культурницьку діяльність** українська інтелігенція. Вона намагалася *легально*, з дозволу царських властей розвивати національну освіту й культуру, її зусиллями в 1903 р. урочисто відкрили пам'ятник І. Котляревському в Полтаві. Того року в Києві вшанували композитора М. Лисенка з нагоди 35-річчя його музичної діяльності. В 1904 р. відзначили 35-річчя літературної діяльності письменника І. Нечуя-Левицького.

Активізація громадсько-політичного життя в Україні на початку ХХ ст. створила підґрунтя для *переростання* культурно-освітнього громадівського руху в національно-визвольний. Суттєву роль у цьому відіграло створення українських політичних партій. У 1897 р. виникла **Українська загальна організація**, до якої увійшло близько 20 громад, значна кількість студентських гуртків і окремих діячів.

У 1900 р. з ініціативи групи харківських активістів культурницького і студентського руху, таких як Д. Антонович, П. Андрієвський, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Камінський та ін., була створена **Революційна українська партія** (РУП). Фактично її маніфестом стала виголошена М. Міхновським промова «Самостійна Україна», де було виразно сформульовано *ідеали українського самостійництва* на радикалістських засадах, для яких характерні безкомпромісність, рішучість, глибоке усвідомлення трагічної долі народу, позбавленого свого історичного шляху розвитку, державницьких засад, і прагнення поліпшити цю долю нагальними політичними засобами.

До РУП *належали* переважно студенти та учні середніх навчальних закладів. У Харкові, Києві, Полтаві, Чернігові та деяких інших містах вона мала місцеві осередки, що називалися «вільні громади». З 1903 р. фактичним керівником РУП став Микола Порш. Рупівці поширювали відозви, листівки, прокламації, в яких проповідували переважно мирні форми дій.

За умов наростаючого революційного руху РУП не могла довготривало проіснувати без змін. У 1902 р. від неї відкололася **Народна українська партія** (НУП) – організація *націоналістичного напрямку*, яку очолював Микола Міхновський. Так звані «10 заповідей» партії проголошували самостійну демократичну республіку, шанування української мови, традицій. Після 1907 р. діяльність НУП занепала.

У грудні 1904 р. із РУП вийшла і створила **Українську соціал-демократичну спілку** група, яку очолював Мар'ян Меленевський. Вона намагалася перетворити партію на *автономну організацію* Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), що об'єднувала б усіх робітників України, незалежно від національної належності. Врешті «спілка» влилася до меншовицького крила РСДРП.

Члени РУП, які залишилися після виходу з неї «спілки», у грудні 1905 р. на своєму з'їзді перейменували РУП в **Українську соціал-демократичну робітничу партію** (УСДРП). Її лідерами були В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, Л. Юркевич та ін. УСДРП виступала за автономію України в складі Російської держави, проповідувала поділ соціал-демократичних партій за *національною ознакою*. Вона проголосила себе представником «українського пролетаріату».

Напередодні революції 1905 р. в Україні активізувалися **ліберальні сили**. В 1904 р. вони створили в Києві **Українську демократичну партію** (УДП). Її лідерами були О. Лотоцький, Є. Тимченко, Є. Чикаленко. Восени 1904 р. окремі члени УДП, які вийшли з неї, започаткували нову **Українську радикальну партію** (УРП). Її лідерами були Б. Грінченко і С. Єфремов.

Обидві партії – УДП і УРП – були нечисленими за складом, відзначалися послідовним *демократизмом*, дотримувалися конституційно-демократичних засад. Однак від впливової в Росії на початку ХХ ст. ліволіберальної Конституційно-демократичної партії («кадетів») вони відрізнялися більшим радикалізмом, наприклад, вимогою автономії України, визнання соціалістичної перспективи тощо.

РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1907 РР.

Нагромадження політичних, економічних і соціальних конфліктів завершилося соціальним вибухом під час революції 1905–1907 рр. Під ударами народних мас захиталася «тюрма народів» – Російська імперія. Революційна буря охопила всі простори України, зачепивши інтереси всіх станів і груп населення. У багатьох виступах, демонстраціях, страйках, збройних сутичках робітники, селяни, інтелігенція *вимагали* від царизму радикального поліпшення свого становища, ліквідації антинародного самодержавства, проголошення в країні загальнолюдських прав і свобод. Цього домагалися робітники Донбасу і Придніпров'я, прогресивна інтелігенція і військовослужбовці, мільйонні маси селянства. У роки революції зі зброєю в руках виступили чорноморські моряки *броненосця «Потьомкін»*, де матроси – майже всі українці – на чолі з Г. Вакулинчуком та О. Матюшенком захопили корабель, *київські сапери* підпоручика Б. Жаданівського, *робітники* Донбасу і Харкова. Україною ширилися *селянські бунти*. Їх криваво придушували каральні загони царської армії.

Правдиво описав ці події у творах «Фата моргана» та «Коні не винні» класик української літератури М. Коцюбинський.

Російська імперія була неспроможна зупинити революцію репресіями. 17 жовтня 1905 р. влада оголосила **царський маніфест** про *свободу слова, друку*, про перетворення Росії в *конституційну монархію*.

Проте селянству цього було замало, воно продовжувало боротися за перерозподіл землі. Щоб згасити полум'я народного гніву, за здійснення ґрунтової аграрної реформи в Росії взявся голова Ради міністрів П. Столипін. За короткий час упродовж **стопілінської аграрної реформи** у сільському господарстві України відбулися *суттєві зміни* – значно збільшилася кількість т. зв. «куркульських», а фактично фермерських господарств. Селяни масово виходили з общини, утворюючи власні відруби, тобто середні або великі господарства. Лише за кілька років їх з'явилося в Україні понад 226 тис. Малоземельні селяни, вийшовши з общини та продавши свої землі, *мігрували* в Сибір, Казахстан, на Далекий Схід. За станом на 1914 р. близько 2 млн осіб залишилося там на постійне проживання. Вони сподівалися стати «міцними» господарями, та не всім це вдалося на цілих землях. І донині наші земляки живуть там селами і навіть районами (Сірий Клин, Зелений Клин тощо).

У 1905–1907 рр. посилювався **український національно-визвольний рух**. Українці вимагали скасування будь-яких національних привілеїв і встановлення рівноправності всіх народів, *вільного розвитку* української мови й культури, безперешкодного навчання рідною мовою в школах, права вільного користування нею в судах та інших адміністративних установах, заснування культурно-освітніх гуртків і товариств, видання літератури, газет і журналів тощо. Під могутнім революційним натиском царизм змушений був *послабити національний гніт*. Законом від 21 листопада 1905 р. було дозволено видавати літературу національними мовами, випускати газети й журнали, створювати культурно-освітні товариства, відкривати театри.

В Україні у багатьох місцевостях учителі почали навчати учнів *українською мовою*. У багатьох містах – Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, Катеринославі, Кам'янці та ін. і деяких селах виникли культурно-освітні товариства «*Просвіта*». Активну участь в їхній роботі брали видатні діячі української культури Л. Українка, П. Мирний, Д. Яворницький. У містах *відкривали* українські клуби, музично-драматичні гуртки, наукові товариства.

З кінця 1905 р. почали *видавати* газети й журнали українською мовою. Загалом у 1906 р. їх налічувалося 18, а протягом 1905–1907 рр. виходило 25. Першою щоденною українською газетою стала «Громадська думка». У ній співпрацювали провідні діячі української культури, зокрема М. Грушевський, І. Франко, О. Олесь, В. Винниченко та ін. Щоденні газети «Громадська думка», «Рада», «Нова громада» утримували щедрі меценати Є. Чикаленко та В. Симиренко. Останній з них – цукрозаводчик і вчений, крім того, віддавав 10% від загального обсягу своїх доходів на розвиток національної культури.

В умовах революції 1905–1907 рр. відбулася консолідація УДП і УРП, які відзначалися ідейною близькістю платформ. Наприкінці 1905 р. у Києві зоргані-

нізувалась **Українська демократично-радикальна партія** (УДРП). Найвидатнішими її представниками були Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ф. Матушевський, В. Науменко, Є. Чикаленко та ін. УДРП була партією **парламентського типу**, але після червневого перевороту 1907 р. припинила свою діяльність.

У період першої російської революції на значній території України діяли організації **українських есерів**, витоки яких сягали перших років ХХ ст. Вони утворилися на основі місцевих організацій загальноросійської партії соціалістів-революціонерів, надзвичайно популярної серед селянства. Проте організаційне оформлення Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) затягнулося.

У виборах до першого російського парламенту – **Державної Думи** в лютому-квітні 1906 р. з українських політичних партій взяла участь тільки демократично-радикальна партія, її представляла в Думі група визначних діячів – Є. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський, М. Біляшівський. Під їхнім керівництвом діяла **Українська думська громада**, яка нараховувала 44 особи. Вона виступала з вимогами запровадження навчання українською мовою та заснування в університетах кафедр українознавства, готувала **законопроекти** про автономію України, місцеве самоврядування тощо. Значну роль в її діяльності відіграв М. Грушевський, тоді професор Львівського університету.

8 липня 1906 р. царський уряд розпустив I Думу. Вибори в II Думу відбулися у січні-лютому 1907 р., в умовах **спаду революції**. II Дума засідала з 20 лютого до 30 червня 1907 р. У ній також діяла Українська громада – 47 депутатів, які видавали свій друкований орган «Рідна справа. Думські вісті», що виходив у Петербурзі двічі на тиждень. Навіть у III Думі, де більшість мали поміщики, діяла невелика українська група.

ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНА РЕАКЦІЯ

Природне зростання українства викликало **недоволення царського уряду**, правих кіл російського суспільства. Конфіскаціями, грошовими штрафами, переслідуваннями російська адміністрація намагалася знищити українські видавництва. Знову **заборонялося** викладання українською мовою у школах, запроваджене під час революції явочним порядком. За спеціальним циркуляром учителям **не рекомендувалося** спілкуватися з учнями українською мовою навіть поза школою. Не дозволялося прилюдне виконання українських пісень тощо. У 1910 р. було **заборонено** будь-які українські організації з огляду на те, що «...об'єднання на інтересах національних веде до збільшення національного відокремлення».

Ще докладніше з цього приводу в 1911 р. висловився міністр внутрішніх справ і голова уряду Росії **П. Столипін**, заявивши, що «...історичним **завданням російської державності** є боротьба з рухом, у теперішні часи прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України... на автономних національно-територіальних основах». І тому українці циркуляром для губернаторів (1910) оголошувалися разом з іншими пригнобленими націями «іногородцями», яким **заборонялося** створювати будь-які товариства, клуби, драматичні гуртки, видавати газети рідною мовою. Царський уряд заборонив

відзначення 100-річчя з дня народження Т. Шевченка. На знак протесту в лютому 1914 р. у Києві, Одесі, Полтаві та інших містах відбулися масові страйки, демонстрації, мітинги й збори робітників та студентів.

Численні *партії*, які діяли в Україні у період революції 1905–1907 рр., після її поразки занепали або пішли в підпілля. Це негативно вплинуло на національно-визвольний рух. У 1908 р. з ініціативи діячів УДРП організовано міжпартійний політичний блок – **Товариство українських поступовців** (ТУП), до якого приєдналися і члени інших груп. Головною метою ТУПу був захист національних завоювань українства, боротьба за нові права. Мінімальними програмними *вимогами* товариства були: українізація початкової школи, введення у навчальні програми середніх шкіл курсів української мови, літератури та історії, допущення української мови в усі громадські установи. До *ради ТУП* входили М. Грушевський, С. Єфремов, В. Винниченко, Є. Чикаленко, С. Петлюра, Д. Дорошенко та ін. ТУП координувало діяльність «Просвіти», співпрацювало з Науковим товариством у Києві, йому належала «Українська книгарня», загалом було провідною політичною організацією Наддніпрянщини до початку Першої світової війни.

2. РАДИКАЛІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БОРОТЬБИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

В Австро-Угорській монархії **проживало** понад 4,6 млн українців, у т. ч. у Східній Галичині – 3 850 тис., на Буковині – 305,1 тис., у Закарпатті – 505,3 тис. *Східна Галичина*, де проживало українське населення, як і раніше, була об'єднана з Західною (польською) в одну адміністративну одиницю – Королівство Галичини та Володимирії. Цей край поділявся на 50 повітів. Окремою адміністративною територією була *Буковина*, до якої входило 10 повітів. *Закарпатські землі* складалися з чотирьох українських жуп або комітатів.

ОБМЕЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ УКРАЇНЦІВ

Адміністративна **влада** в Галичині, як і на Буковині, зосереджувалася в руках *намісника*, якого австро-угорський імператор призначав з верхівки польської знаті. Повітовими старостами призначали польських графів, князів і поміщиків. Роль органів місцевого самоврядування відігравали Галицький та Буковинський *сейми*. Вони проіснували до початку Першої світової війни.

Діяльність Галицького та Буковинського сеймів було підпорядковано центральній владі. Їхні постанови обов'язково мав затверджувати *імператор*, який нерідко зволікав із цим. Йому належало право розпустити сейм у будь-який час і призначити нові вибори. Цим правом імператор часто користувався. Головними у законодавчій діяльності Галицького та Буковинського сеймів були господарські справи. Їхні бюджетні права були обмежені.

Виборчий закон відповідав інтересам панівних верств. Вибори не були загальними і рівними. Виборці ділилися на чотири курії, кожна з яких окремо

обирала депутатів у сейм терміном на 6 років. *Курія земельних власників* обирала 44 депутати з розрахунку депутат від 52 виборців-поміщиків, які сплачували податок понад 200 крон. Друга *курія* – «*торговельно-промислових палат*» – захищала інтереси великих підприємців і мала три депутатських мандати. Третя, *міська курія*, представляла середніх та дрібних підприємців. Депутата обирали 2264 виборці. Четверта, *сільська курія*, була найнерівноправніша. Тут депутата обирали від 8764 виборців. Вибори в цій курії були не прямими, а двоступеневими: спочатку від кожних 500 селян обирали по виборцеві, котрі потім обирали депутатів до сейму. Однак і це *обмежене право виборців* було надане не всім селянам, а тільки тим, хто платив податок не менше 8 крон. «Сільське населення» (до цієї категорії зараховували всіх селян) з четвертої курії представляли в сеймі забезпечені господарі й великі землевласники. В підсумку в Галицькому та Буковинському сеймах *переважали представники* заможних верств населення, як правило, неукраїнських, зокрема в першому – польські, а в другому – румунські та німецькі.

Від виборів до австрійського парламенту, Галицького і Буковинського сеймів незаможні верстви населення фактично було усунено за допомогою високих майнового і вікового *цензів*. За такою системою до списків виборців не заносили робітників і бідняцько-середняцькі маси. Жінки взагалі не мали права голосу. На початку ХХ ст. у Галичині у виборах фактично брало участь лише близько 7%, а на Буковині – 4,9% населення.

Під час підготовки та проведення виборів місцеві органи влади вдавалися до *зловживань*. Найпоширенішими були *фальсифікація* списків виборців, зміна місць і часу проведення виборів за кілька годин до їхнього початку, викрадення виборчих урн. Щоб перешкодити передвиборній агітації українських кандидатів, власті кидали їх до *в'язниць* на підставі дрібних звинувачень. Шляхом підкупів і погроз рядових неписьменних виборців *змушували* голосувати за представників панівних кіл. Проти непокірних використовували жандармерію та військо. Зокрема, в 1897 р. під час парламентських виборів, коли українські селяни почали протестувати проти порушень та обману, проти них було кинуте озброєну *поліцію*, внаслідок чого 10 осіб загинуло, близько 30 було тяжко поранено й понад 800 заарештовано. З 63 депутатів від Галичини було обрано лише трьох українців. Це були т. зв. «баденівські вибори», звістки про які схвилювали всю Україну, а їхній ініціатор Казимир Бадені змушений був подати у відставку з посади прем'єр-міністра Австро-Угорщини.

НАЦІОНАЛЬНА ДИСКРИМІНАЦІЯ

Поряд із обмеженням політичних прав, українці Галичини, Буковини й Закарпаття потерпали від національного гніту. Зокрема, хоча Галичину, передусім Східну, заселяли переважно українці, політична, економічна і культурна перевага належала полякам. Австро-угорський уряд опирався в Галичині на *польську аристократію*, яка відігравала важливу роль. У її руках перебували всі місцеві адміністративні *посади*, суд і поліцейне управління. З цього приводу один польський автор заявляв, що «...Галичина лише формально вважалася австрійською провінцією, з австрійською конституцією, австрійськими закона-

ми, австрійським правосуддям та адміністрацією, насправді ж все управління краєм, здійснення правосуддя і представництво краю перейшли до рук шляхтичів, які, обійшовши конституційні закони, впровадили в Галичині порядки терору, хабарництва і прямого насильства».

Шовіністична **антиукраїнська агітація** знаходила сприятливий ґрунт серед польських підприємців і дрібного міщанства в Галичині. Характерною в цьому разі була передвиборна промова професора Львівського університету С. Томбінського у вересні 1904 р., в якій він закликав до боротьби з українським народом під гаслом: **ніяких поступок** у галузі політичній, економічній чи культурній.

З особливою рішучістю антиукраїнська політика здійснювалася в **галузі освіти**. Навчали у Львівському університеті, інших вищих школах, професійно-технічних закладах Галичини польською мовою. Великої **полонізації** зазнали також середні школи, або гімназії. Українці, на думку О. Субтельного, були мізерно представлені на всіх освітніх рівнях. Зокрема, в початкових школах вони мали вдвоє меншу кількість класних приміщень і вчителів, ніж поляки. Ці **диспропорції** поглиблювалися у гімназіях та університетах, де поляки робили все можливе, щоб затримати зростання української освіченої еліти. Так, у 1897 р. з 14 тис. учнів середніх шкіл у провінції 80% становили поляки й лише 16% – українці (в 1854 р., до того як поляки встановили контроль над системою освіти, це співвідношення було приблизно однаковим). Якщо поляки мали 30 гімназій, то українці – лише дві. У **Львівському університеті** українці навчалися переважно на факультетах теології та права й становили близько 30% від загальної чисельності його студентів, що налічувала 1700 осіб. У 1911 р. із майже 80 викладачів професорів-українців було лише 8. Не викликало сумніву, що для підвищення свого культурного рівня українцям належало домогтися широкого доступу до вищої освіти.

Зазнаючи дискримінації на всіх рівнях, українське населення на кожному кроці натикалося не лише на байдужість, а й на активний опір уряду. Так, у 1907 р. польські **заклади культури** отримали вдесятеро більшу фінансову підтримку, ніж українські. **Інвестиції** спрямовували переважно у західну, польську, частину провінції. Українці були змушені вперто боротися за кожную установу, кожную посаду, кожне призначення, за кожне українське слово.

Грабуючи українське населення Галичини, Буковини та Закарпаття, живучи з його праці, обмежуючи його політичні права, переслідуючи національну культуру, колонізатори та їхні спільники знущалися над самою душею українства. Селян вони з презирством називали «бидлом», «хлопами».

НАРОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СПРОТИВУ

Корінне населення регіону не мирилося зі своїм важким становищем. На кривду і визиск воно відповідало активним спротивом. Активізували свою діяльність провідні **політичні партії** – радикальна, національно-демократична та соціал-демократична. Щораз гострішими ставали **страйки робітників**. Протягом 1900–1904 рр. у Галичині відбулося 143 страйки, в яких взяли участь близько 32 250 осіб. Страйки дедалі

частіше закінчувалися повною або частковою перемогою страйкарів (у 1900 р. – 16 страйків, у 1904 р. – 34 страйки увінчалися повною або частковою перемогою). Важливою подією був страйк *будівельників* Львова у червні 1902 р. Хоча страйкарі боролися героїчно, власті жорстоко придушили виступ, заливши вулиці міста кров'ю робітників. У 1904 р. відбувся великий страйк *нафтовиків* дрогобицько-бориславського нафтового басейну (*нині – у Львівській обл.*). Ці акції набули політичного характеру, супроводжувалися демонстраціями. В 1903 р. страйкували *мебльовики* Ужгорода. Наступного року закарпатські робітники виступили спільно з галицькими.

Широкого розмаху набув **аграрний рух**. У страйку сільськогосподарських робітників, що відбувся в Східній Галичині влітку 1902 р., взяло участь близько 200 тис. осіб. **Головною вимогою** було підвищення заробітної плати. Найбільш активно боролося за свої життєві інтереси селянство Гусятинського, Збарзького, Тернопільського, Золочівського повітів. У ході аграрних виступів виникли **страйкові комітети**, які формулювали спільні вимоги селян до поміщиків, встановлювали зв'язки між селами, розробляли заходи боротьби проти штрейкбрехерів. Іноді створювали повітові комітети, які закликали селян до єдності дій. Так, Гусятинський повітовий комітет звернувся 13 липня до всіх селян із закликом продовжити боротьбу «...в згоді й єдності, рука в руку, плече в плече». У зверненні комітету зазначалося: «Брати селяни-русини, все одно, чи ви грецького, чи латинського обряду... Вже досить нашого горювання, досить наших сліз, нужди і кривди. Браття! Не в Канаді й Бразилії наш хліб. Наша Канада і Бразилія на тій землі, яку наші прадіди кров'ю поливали». Завдяки наполегливій боротьбі страйкарі **змусили землевласників** піти на поступки: платити за працю в полі не 12-й сніп, а 9–7-й.

Аграрні страйки, селянські мітинги відбувалися на Буковині та в Закарпатті. Учасники цих акцій, як і їхні галицькі брати, вимагали заборони лихварства, обмеження примусового продажу селянських земель, скасування земельного податку тощо.

У 1905–1907 рр. **страйковий рух** на західноукраїнських землях під впливом першої російської революції досяг **кульмінації**. Частішими стали не тільки страйки, а й політичні мітинги, демонстрації, селянські віча. За цей час у Східній Галичині проведено понад 220 страйків, в яких взяло участь більш ніж 40 тис. робітників. Лише протягом першої половини 1906 р. у краї відбулося 2 323 мітинги і 171 демонстрація. Однією з найважливіших їхніх **вимог** була демократизація антинародної виборчої системи.

Під могутнім натиском народних мас Австро-Угорщини, в т. ч. західноукраїнських земель, правлячі кола імперії Габсбургів змушені були пришвидшити **реформу виборчої системи** до рейхсрату. Відповідно до закону від 28 січня 1907 р. було впроваджене загальне виборче право, доволі недосконале. Ліквідувавши в 1907 р. куріальну систему, уряд Австро-Угорщини зберіг певні **цензи**, що обмежували права простих трудівників. Новий виборчий закон не скасував старої системи дискримінації українського населення. Так, німці обирали одного депутата від 40 тис. осіб, а українці – від 102 тис. У рейхсраті та в

місцевих сеймах продовжували домінувати австрійські, угорські, польські, румунські великі землевласники та підприємці, урядовці. Однак трударі Галичини протягом 1907–1914 рр. не припиняли *боротьби* за загальне виборче право до крайового сейму та органів місцевого самоврядування.

Яскравим виявом радикалізації національної боротьби українців стала **справа польського графа А. Потоцького**, натхненника та організатора антиукраїнської політики. Як намісник Галичини він мав широкі права, котрі давали йому змогу бути не стільки конституційним австрійським намісником, скільки самодержавцем краю. Зробивши Галичину своєю вотчиною, А. Потоцький привселюдно заявив, що тепер для українців влаштує друге Берестечко. Слово у графа не розходилося з ділом. Зокрема, в 1908 р., прагнучи обмежити розвиток українського національного руху, він *шахрайськими методами* провів виборчу кампанію до Галицького сейму на користь польської шляхти і москвофілів. Під час виборів у с. Коропець (*нині – Монастирисьького р-ну Тернопільської обл.*), від якого балотувався граф С. Бадені, сталася трагедія – було вбито селянина **Марка Каганця**. Перед тим він звинуватив претендента на депутатський мандат у виборчих махінаціях, зокрема у викраденні бюлетенів. На очах у всього села до М. Каганця підійшло троє австро-угорських жандармів і багнетами закололи його. «Це була остання крапля, – писав у ті дні Г. Хоткевич, – котра переповнила чашу народного терпіння». Одним із виразників глибокого обурення широких верств українства нестерпною сваволею галицької адміністрації став 21-річний студент Львівського університету **Мирослав Січинський**. 12 квітня 1908 р. він трьома пострілами смертельно поранив мучителя українського народу А. Потоцького. Ця подія призвела до посилення антиукраїнських настроїв. У Львові за невтручання поліції відбулися українські погроми. Шалену антиукраїнську пропаганду розпочала польська преса.

Складовою національно-визвольного руху українського населення західноукраїнських земель була **боротьба за народну освіту**. На багатолюдних зборах щораз рішучіше лунали вимоги ліквідувати дискримінацію українців у цій галузі. 5 квітня 1905 р. у Тернополі відбулося селянське віче, в якому взяли участь понад 600 осіб. З палкою промовою *виступив І. Франко*. Засудивши австро-угорську систему освіти, він закликав краян взяти шкільну справу в свої руки, зробити школу й науку доступними для широких мас українства. Збори робітників і ремісників Личаківської дільниці Львова, що відбулися 19 листопада 1905 р., вимагали відкриття чотирикласної української школи. Подібні *ухвали* прийняли народні збори у Дрогобичі, інших містах і селах краю. Певним успіхом на ниві освіти стало те, що напередодні Першої світової війни в Галичині, крім 6 державних, діяло 15 приватних українських гімназій і 3 тис. народних шкіл.

Тривалими і напруженими були змагання за український університет. Цю ідею підтримували різні прошарки галицького українства. Особливо активно за втілення її в життя виступала студентська молодь. 13 листопада 1901 р. велика група студентів **Львівського університету**, зібравшись в одній із найбільших аудиторій, вимагала створення українського вишу. Невдачею завершилися спроби

адміністрації зірвати збори. Після їхнього закінчення відбулася **демонстрація**. На знак протесту проти національних утисків близько 600 студентів-українців залишили навчання у Львівському університеті. Бурхливі виступи в цьому освітньому закладі відбулись на початку 1907 р., коли 150 студентів-українців вигнали з університету реакційних викладачів, у т. ч. ректора.

5 березня 1910 р. в Академічному домі відбулися збори української студентської молоді, на яких ухвалили **рішення** не визнавати Львівський університет польським доти, доки не буде офіційного рішення австрійського уряду про час і місце будівництва українського університету. Газета «Діло» на першій сторінці опублікувала велику відозву «За український університет». Ця публікація, а також бойкот Львівського університету як польського закладу освіти призвели до того, що польська шовіністична преса почала нахабно нападати на все без винятку українське населення Галичини. Загострилися **взаємини між студентами** університету. Його коридорами розгулювали озброєні групи вшехпольських студентів. Тих, хто розмовляв українською мовою, збивали з ніг і лупцювали будь-чим. Напівгрупа викидали за двері під загальний регіт і задоволення присутніх, які товпилися біля університету. 10 травня 1910 р. шовіністи окупували університет і не допускали на навчання українців.

Українські студенти вирішили зібратися на своє **віче** й обговорити план протидії. Віче було призначене на 9 год. 1 липня 1910 р. Дозволу на проведення зборів у приміщенні університету не було. Ректорат у таких випадках українським студентам постійно відмовляв. На віче зібралося понад 300 студентів-українців. Не встиг виступити перший промовець, як дійшла чутка, що поляки перекрили вихід з університету. Почалася жорстока сутичка між українськими та польськими студентами. Пролунали постріли. Від ворожої кулі загинув українець **Адам Коцко**, чимало студентів отримали поранення. Поліція заарештувала 127 чоловік, серед яких не було жодного поляка, – всі українці.

4 липня 1910 р. відбувся похорон А. Коцка, в якому взяли участь близько 20 тис. осіб. Це був день національного смутку. Кожне місто і містечко Галичини прислали делегації з вінками та квітами. На невеликому майдані між каплицею міського моргу та брамою Личаківського цвинтаря лунали сміливі промови, українські пісні-гімни, які не на жарт перелякали поліцію та польських шовіністів.

Вбивство А. Коцка і кривава розправа над українським студентством сколихнули Європу. На ім'я студентських організацій і матері А. Коцка приходили телеграми **підтримки**, співчуття й болю. Вперше за свою історію на події в Галичині відгукнулась Америка. Прогресивна преса Європи засудила дії польських шовіністів. У селах і містах розповсюджували листи з закликом продовжувати справу, за яку загинув А. Коцко. До галицького намісника М. Бобжинського надходили резолюції та вимоги зборів і віч. **Офіційний Відень** зрозумів, що час діяти, і в 1912 р. пообіцяв протягом наступних п'яти років відкрити окремий український університет. Проте війна не дала змоги реалізувати цю давню мету галичан.

Прогресивний рух охопив і студентів **Чернівецького університету**. У 1908 р. вони зажадали від австро-угорського уряду відкриття кафедри історії України, а 31 жовтня 1909 р. на масових зборах ухвалили *резолуцію*, в якій зазначалося: «Українська академічна молодь протестує проти виключно німецького характеру Чернівецького університету і вимагає, щоб університетські власті приймали прохання і заяви, писані українською мовою, і відповідали тією ж мовою, щоб скрізь в університеті можна було користуватись українською мовою».

ПОШУК НАЦІОНАЛЬНИХ ПРІОРИТЕТІВ

Із прискоренням політичного й національного розвитку українців їхні й без того складні взаємини з поляками погіршилися. Інтереси двох народів розходилися мало не в кожному питанні. Як наслідок, на початку ХХ ст. **польсько-український конфлікт** із боротьби між двома національними елітами, як стверджував історик О. Субтельний, виріс у конфронтацію між двома народами, що набувала загрозливих масштабів. *Радикалізація національного руху* – як українського, так і польського – неминуче ставила на порядок денний питання, хто стане господарем у Східній Галичині. Доки питання влади не було остаточно вирішене, – поляки робили все, щоб там утриматися. З цією метою вони навіть порозумілися з росіянами. *Польська адміністрація* в Галичині мала підтримувати місцевих москвофілів, аби знищити український національний табір, діючи за принципом «пускьці русіна на русіна» (*протиставити українця українцеві*). Така ситуація змушувала українців зміцнюватися ідейно й організаційно, щоб належним чином протистояти польським зазіханням.

Ще більше занепокоєння наростання національного руху в Галичині викликало в **Росії**, яка, починаючи з 1848 р., з тривогою стежила за поступовим відродженням українства в Австрійській імперії. Російські урядові кола усвідомлювали, що всі заборони разом з іншими русифікаційними заходами у Східній Україні будуть марними, поки частина українських земель перебуватиме поза сферою їхнього впливу. Дедалі очевидніше було, що Росія вбачає *єдиний шлях боротьби* з «українським сепаратизмом» в анексії Західної України – доки розвиток національного руху не набув там таких розмірів і такої сили, коли вже жодні репресії його не спинять. З цією метою в Галичині спішно будували модерну *мережу агентури*, сюди спрямовували потужний струмінь золотих рублів, агітаційні брошури і т. ін. У червні 1914 р. *російський посол* у Відні заявив протест від імені своєї держави австро-угорському уряду з приводу проекту заснування українського державного університету в Львові. При цьому було наголошено, що подібний крок російський уряд розцінюватиме як ворожий випад у свій бік, що може призвести до війни.

Коли стало очевидним, що конфлікту між Австро-Угорщиною та Росією не минути, **українство Галичини** вирішило заманіфестувати свою позицію з цього питання. Усім було зрозуміло, що очікує на український рух у разі російської перемоги, а тому ставку робили на Австро-Угорщину. 7 грудня 1912 р. на засіданні провідних діячів усіх галицько-українських політичних партій було

вирішено, що на випадок збройного конфлікту між згаданими державами «...ціла українська суспільність однозгідно і рішучо стане на стороні Австрії, проти Російської імперії як найбільшого ворога України». Подібну резолюцію винесло й українське жіноцтво Львова на своїх зборах 14 грудня того самого року. Причому наголошувалося, що українці будуть *підтримувати Австро-Угорщину* до тієї пори, «...як довго її інтереси згідні з інтересами українського народу і з його національним достоїнством». В антиросійському дусі висловився і другий з'їзд українських студентів (2–4 липня 1913 р.), де цю позицію обґрунтував Д. Донцов, майбутній ідеолог українського інтегрального націоналізму. Так само поставилися до Росії й буковинські українці.

СПОРТИВНО-
ПРОТИПОЖЕЖНИЙ
ТА СТРЕЛЕЦЬКИЙ РУХ

Розуміючи державно-політичні суперечності, які склалися на початку ХХ ст. між європейськими країнами, насамперед між Австро-Угорщиною і Росією, та їхні можливі наслідки, українці Галичини, власне їхні передові кола, усвідомлювали, що для реальної підтримки своїх національних прагнень вони мають виступити в майбутньому конфлікті окремою **військовою силою**. Грунтом, на якому галицьке українство почало усвідомлювати необхідність власної військової сили, став спортивно-протипожежний рух у формі сокільсько-січових товариств. Перше товариство «Сокіл» було засноване в с. Купчинці на Тернопільщині в 1891 р. заходом Костя Жмура та Павла Думки, а в лютому 1894 р. за ініціативою інженера Василя Нагірного воно постало й у Львові. Особливого розмаху сокільський рух набув упродовж 1908–1914 рр., коли його очолював **Іван Боберський**. Першу «Січ» створив адвокат **Кирило Трильовський** у с. Завалля на Станіславщині в травні 1900 р. Діяльність цих організацій була ще далекою від військового руху; це, швидше, було лише прагнення до вияву організованості, національного усвідомлення та плекання духовних і фізичних цінностей. Однак, об'єднуючи здебільшого молодь, українські «Соколи» й «Січі» захоплювали її козацьким **романтизмом**, а масові гімнастичні вправи і муштра на зразок військової, величні маніфестації, походи та паради, виховання почуття суспільного обов'язку створювали **сприятливу атмосферу** для зародження військового руху. «Січі» своєю назвою, назвою своїх старшин (отаман, осавул, кошовий, хорунжий), козацькими піснями, звичаями і символікою зв'язували перервану нитку з українською минувиною, мостили шлях **ідеї відродження українського війська**. Незважаючи на утиски та перешкоди властей, у 1914 р. у Західній Україні існувало 967 організацій «Сокола», що нараховували 58 627 чл., та 1056 «Січей» із 66 000 чл. Це була організована сила, яка, відродивши пам'ять про українське військо, дала поштовх подальшому розвитку військових традицій.

Саме в середовищі передової частини молоді, яка пройшла духовний та фізичний гарт у «Січах» і «Соколах», зародилася **думка про збройне виборення національної державності**. Зародившись, ця думка почала шукати форм свого вияву, бо рамки січово-сокільських товариств стали для неї тісними. Так, спочатку в Львові, а згодом і в інших галицьких містах постали перші українські таємні організації, завданням яких було військово-виховання і навчання молоді

як необхідної передумови для створення власного війська. Найбільший вплив серед них мав таємний військовий гурток «Пласт», що виник при філії української Академічної гімназії у Львові в 1911 р. з ідейно підготовленого гуртка учнів середніх шкіл та кількох студентів університету. Його *засновниками* були студенти Іван Чмола та Петро Франко, активними членами – В. Кучабський, Р. Сушко, О. Кучерішка, О. Квас, О. Степанів. Перед Першою світовою війною в Галичині нараховувалося 34 пластових гуртки, що об'єднували 1700 осіб, які займалися *військовим вишколом*. Це була фактично перша в історії новітнього українського руху спроба власними заходами почати творення збройної сили як засобу боротьби за державну самостійність.

На початку 1913 р. К. Трильовському вдалося подолати опір властей і за третім разом затвердити статут суто військового товариства «Січові стрільці». 18 березня 1913 р. на його основі у Львові організували перше легальне українське стрілецьке товариство за однойменною назвою, яке *очолив* відомий адвокат Володимир Старосольський. Незабаром такі товариства виникли у Косові, Яблунові, Заліщиках, Тернополі, Бережанах, Яворові та інших містах краю. Їх очолили віддані ідеї національного відродження українські *старшини запасу* Р. Дашкевич, К. Гутковський, Г. Коссак, Л. Лепкий та ін. Загалом напередодні Першої світової війни в Галичині постало 96 українських стрілецьких товариств, що нараховували 8200 членів. *Значення* стрілецького руху полягало насамперед у тому, що саме стрілецьтво протягом останнього часу перед війною чітко й рішуче пропагувало *гасло самостійної України* як актуальну й безпосередню мету національно-політичної боротьби українців. Другим значним здобутком стрільців було те, що вони усвідомили *ідею збройної боротьби* як необхідного засобу досягнення державної незалежності. Основним *досягненням* стала їхня практична справа – військове виховання та навчання молоді. Така позиція була рішучим поступом у розвитку української політичної думки.

Перші результати українського національно-військового руху виявилися на великому *крайовому здвизі* (огляді), присвяченому 100-річчю з дня народження Т. Шевченка, який відбувся 28 червня 1914 р. у Львові. В поході вулицями міста та в *масових військово-спортивних вправах* взяли участь 12 500 осіб, які представляли 120 177 членів 2166 стрілецьких, січово-сокільських та пластових організацій краю; багато з них були у військових одностроях і зі зброєю в руках. Ця маніфестація викликала *ентузіазм* українського громадянства. На здвизі також були *присутні* австрійський намісник у Галичині В. Коритовскі з великим почтом представників крайових і міських властей та командувач львівського корпусу генерал Кальошварі, що засвідчило рівень української військової справи, яку змушена була визнати офіційна влада.

Отже, напередодні Першої світової війни галицькі українці завдяки широкій громадсько-політичній і культурній діяльності були самосвідомою національною спільнотою, *мета* якої – самостійне політичне життя. Весь край покрився мережею культурно-освітніх закладів, економічних установ, політичних і парамілітарних організацій. Це жодним чином не порівнювалось зі становищем українства у Російській імперії. А тому певні *успіхи українців* в

Австро-Угорщині на тлі виразно антиукраїнського курсу Росії привели їх до **орієнтації на Австрію** в майбутньому світовому конфлікті, що стрімко наближався. Основними **завданнями** українства у ньому мали бути домагання визволення Великої України від російського поневолення, створення самостійної держави та забезпечення вільного розвитку українців у межах Австро-Угорщини.

3. УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Того дня, коли у Львові відбувся парад січово-сокільських, пластунських та стрілецьких організацій краю, у столиці Боснії Сараєві було вбито австрійського престолонаслідника ерцгерцога Франца-Фердинанда. Вбивство стало приводом до початку 1 серпня 1914 р. Першої світової війни, яка втягнула у свій вир і українців. Війна була **збройним протистоянням** двох воєнних коаліцій: **Антанти** (Англія, Франція, Росія) і **Четвертного союзу** (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія), але поступово в неї було втягнуто 38 з 59 держав світу, 3/4 населення земної кулі. Ворогуючі сторони мали одну **мету**: загарбання чужих територій, встановлення контролю за джерелами сировини та ринками збуту, боротьба проти національно-визвольних і соціальних рухів тощо.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЛАНАХ СУПРОТИВНИХ СТОРІН

Істотне місце у стратегічних планах антагоністичних блоків займали українські землі, що мали вигідне геополітичне положення, значні матеріальні ресурси та людський потенціал. **Росія**, прикриваючись ідеєю «об'єднання усіх руських земель», відкрито **готувалася загарбати** Галичину, Буковину та Закарпаття, щоб назавжди покінчити з «мазепинством» і сепаратизмом. **Австро-Угорщина прагнула приєднати** до Габсбурзької імперії хоча б Волинь і Поділля. **Німеччина**, намагаючись створити потужну світову імперію, також була не проти взяти під свій контроль найродючіші землі Європи. Не менш важливими були **геополітичні розрахунки**. У таємних документах німецького генерального штабу, датованих 1 грудня 1915 р., зазначено: «Для кожного, хто в дійсності знає і розуміє географічне та економічне положення, в якому знаходиться Росія, є свідомий того факту, що Велика Росія може існувати тільки через посідання багатой України...». Навіть **Англія** і **Франція**, які не мали жодних територіальних претензій до України, намагалися використати її для **послаблення Австро-Угорщини**. Отже, генерали ділили землі й багатства без відома і згоди їхнього господаря – українського народу, який тоді був розтерзаний між двома імперіями. І саме українські землі найбільше постраждали від війни.

Для України світова війна мала подвійно **трагічний зміст**. Єдиний народ за відсутності власної держави, що захищала б його інтереси, опинився в двох **конфронтуючих таборах**. Близько 3,5 млн українців у російській армії та 250–300 тис. в австро-угорському війську боролися і вмирали за чужі для них інтереси. Однак найгіршим було те, що сини одного й того самого народу, розділеного між двома монархіями, змушені були вбивати один одного.

**ВПЛИВ ВІЙНИ
НА УКРАЇНУ**

Від початку боїв влітку 1914 р. територія Західної й певною мірою Центральної України стала одним з основних **воєнних театрів** на сході Європи. Тут зішлися разом зі своїми менш потужними союзниками старі супротивники – Австро-Угорщина й Німеччина, з одного боку, та Росія – з іншого. Аж до початку 1918 р. **лінія фронту** проходила через українську територію. Більшість земель Наддніпрянської України як прифронтна зона перебували під юрисдикцією Київського військового округу.

Ареною жорстоких, кровопролитних боїв стала територія Східної Галичини, Північної Буковини і частково Закарпаття під час запеклої **Галицької битви**, що тривала з 19 серпня до 4 жовтня 1914 р. Австро-угорську армію було розгромлено, вона втратила понад 336 тис. солдатів. Галичина й Буковина опинилися під **окупацією** царської Росії. У березні 1915 р. після шестимісячної облоги впала найміцніша австрійська фортеця Перемишль. Російські дивізії штурмували карпатські перевали.

Організаційно-адміністративною формою **російської влади** на завойованих теренах стало утворене 11 вересня 1914 р. **тимчасове воєнне генерал-губернаторство** з центром у Львові. Воно охоплювало весь театр воєнних дій на території Австро-Угорщини. Генерал-губернатором краю було призначено графа Г. Бобрінського, який зразу розпочав загальний **наступ на український рух**. За сім місяців російської окупації царська адміністрація при допомозі місцевих москвофілів свідомо знищила тут все, що було українським: гімназії, близько сотні газет і журналів, книгарні, видавництва, бібліотеки, читальні «Просвіти», наукові, освітні, господарські, спортивні організації. Почалося **переслідування** греко-католицької церкви. Митрополита А. Шептицького заарештували і депортували в Росію. Незавидною була доля й простих українців. Якщо спершу їх мордували, відступаючи, австрійські й мадярські вояки, повіривши польській адміністрації краю, що причиною поразки стала «зрада українців», котрі нібито таємно симпатизували й допомагали росіянам, то з приходом російської армії над ними збиткувалися вже за «мазепинство». У той час тільки через львівські розподільчі тюрми вглиб Росії було вивезено понад 12 тис. заарештованих.

Не кращим було **становище в підросійській Україні**. З початком війни й оголошенням на більшій частині її території воєнного стану царські власті посилили поліційні **репресії** проти українства. Було закрито майже всі українські організації та газети. Коли в листопаді 1914 р. загально визнаний лідер українства М. Грушевський разом із родиною повернувся до Києва, царські власті заарештували його за «антиросійську діяльність» і відправили до Лук'янівської в'язниці. У лютому 1915 р. М. Грушевського вислали етапом до Сибіру. Незабаром він потрапив у Поволжжя під поліційний нагляд. Царський міністр закордонних справ С. Сазонов з неприхованим задоволенням відзначав: «Тепер настав слушний момент, щоб раз і назавжди **позбутися українського руху**». Однак після катастрофічних втрат російської армії, коли у квітні 1915 р. австро-німецькі війська, прорвавши Південно-Західний фронт поблизу міст

Горлиці та Тарнів (*нині – у Польщі*), змусили її відступити з Галичини, царський уряд трохи послабив свою антиукраїнську політику.

У 1916 р. Галичина і Буковина знову стали тереном **найжорстокіших боїв**. Наприкінці травня розпочався т. зв. «**Брусіловський прорив**» – наступальна операція Південно-Західного фронту по лінії Луцьк–Чернівці. Російські війська під командуванням генерала А. Брусілова, прагнучи домогтися перелому в Першій світовій війні на свою користь та приєднати до Російської імперії західноукраїнські землі, до кінця літа захопили Буковину, східну частину Галичини та Західну Волинь. Однак удруге захопити Львів їм не вдалося – восени того самого року австро-німецькі війська відбили наступ росіян.

Внаслідок багатомісячної битви було завдано великих жертв та руйнувань, чимало населених пунктів, особливо на Тернопільщині, було зруйновано вщент, населення евакуйовано, господарство та майно – втрачено. Не менше лиха приніс західноукраїнському населенню і **червневий наступ російських військ**, які кинув на австро-угорський фронт А. Керенській у 1917 р. Ця авантюра не принесла перемоги її ініціаторам, навпаки, закінчилася повною поразкою російської армії, її відступом за річку Збруч.

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ

Нелегкий, але героїчний бойовий шлях пройшов легіон Українських січових стрільців (УСС), створений із початком Першої світової війни як **окремий структурний підрозділ** австро-угорської армії. У серпні 1914 р. на заклик новостворених **Головної української ради** (*міжпартійної політичної організації, яка представляла галицьких українців в Австрії в роки війни*) та **Бойової управи** УСС (*організаційно-координаційного центру легіону УСС*) до новітнього українського війська зголосилися близько 30 тис. **добровольців** з усієї Галичини. Австрійське командування, з недовірою ставлячись до патріотично налаштованої української молоді та спонукуване польськими політичними колами, обмежило **чисельність** легіону до 2,5 тис., а на прохання відкликати з військ 100 старшин-українців виділило лише 16. Ядро легіону становили **активісти** січово-сокільського, пласунського та стрілецького руху, вчорашні гімназисти і студенти; були також викладачі, правники, митці, представники селянства тощо. Серед них І. Балюк, Д. Вітовський, С. Горук, Г. Коссак, Л. Лепкий, О. Назарук та ін. Першим офіційним **командантом** (*командиром*) легіону було призначено Михайла Галушинського, директора Рогатинської гімназії.

Створення легіону Українських січових стрільців ознаменувало **відновлення збройної боротьби за волю України**. Хоча його становлення відбувалося в структурах австрійської армії – то був тоді єдиноможливий шлях до організації українського війська – це не означало, що стрілецьтво відстоюватиме чужі йому інтереси. Об'єднуючи кращі сили молоді, які представляли практично всі суспільні верстви Галичини, легіон УСС став **втіленням** передової політичної думки і виражав **сподівання** національно свідомої частини галицько-українського суспільства на виборення Української держави. Першим доказом того, що з початку свого існування Українські січові стрільці перебували на

національних позиціях, були їхні спроби відмовитися присягати на вірність габсбурзькій династії, які хоч і не увінчалися успіхом, зате чітко визначили **стрілецькі пріоритети**.

Розпочавши діяльність як гурт патріотично налаштованих, але погано zorganizованих та переважно далеких від військової служби осіб, УСС, докладаючи наймовірних зусиль для подолання різноманітних перешкод на своєму шляху, зуміли до 1917 р. перетворити легіон у вишколену **українську військову формацію** з національною символікою, власними одностроями й відзнаками, а також українською офіційною мовою та термінологією.

Протягом 1914 – першої половини 1915 р. легіон брав **участь у бойових діях** проти російських військ у Карпатах. Особливо запеклими були бої за гору **Маківка** наприкінці квітня – на початку травня 1915 р., де Українські січові стрільці вкрили себе невмирущою славою, але зазнали значних втрат: 42 вбитими, 76 пораненими, 35 потрапило до полону. Один із німецьких генералів казав про стрільців: «Мої баварці б'ються, як леви, а українці – як чорти».

У 1915–1917 рр. легіон УСС вів кровопролитні **бої на подільській землі**. Важко знайти місцевість між річками Золота Липа та Збруч, де б не було стрілецьких могил, на яких, поряд із прізвищами полеглих борців, були викарбувані призабуті написи, сумні й водночас горді: «Впав за волю України». Сотні молодих патріотів загинули на схилах гори **Лисоня**, поблизу сіл Конюхи та Куропатники на Бережанщині, в інших місцях. Своєю боротьбою стрільці здобули чимало відзначень і похвал, викликали пошану й симпатії союзників і змусили рахуватись із собою навіть ворогів. Так, російське командування, характеризуючи УСС у секретній директиві, наголошувало, що це «...відбірні війська, які називають себе українцями і мріють про відновлення самостійної України».

Поставивши своєю основною метою виборення української державності, Українські січові стрільці усвідомлювали, що реалізація цього потребує ретельної та цілеспрямованої підготовки. В легіоні відповідно діяли **громадсько-освітні та мистецькі структури**, покликані ознайомлювати стрільців, переважно стрілецьких новобранців, з їхніми **завданнями** у війні, підвищувати освітній рівень, готувати до післявоєнної громадської діяльності. Насамперед слід виділити бібліотеку, «етапну гімназію», де готували до складання іспитів стрільців-гімназистів, а також **Пресову квартиру** (*своєрідний центр, що організовував і спрямовував духовне, культурне та творче життя легіону*), у складі якої **плідно працювали** А. Баб'юк (М. Ірчан), А. Лотоцький, О. Назарук, Ю. Шкрумеляк, Л. Лепкий, М. Гайворонський, Р. Купчинський, О. Курилас та інші талановиті письменники, журналісти, композитори, актори, художники. Зусиллями митців налагоджено випуск альманаху «Червона Калина», сатиричних журналів «Самохотник», «Самопал», видано кілька книг тощо.

Національно-політична та культурно-освітня активність Українських січових стрільців не обмежувалася лише працею в стрілецькому легіоні. Усвідомлюючи, що запорукою успішної реалізації національно-державницької ідеї можуть бути тільки сили власного народу, вони поряд із самоосвітою та само-

вдосконаленням приділяли величезну увагу й **національно-освідомлюючій та просвітницькій праці** серед широких кіл української громадськості – як у Галичині, так і в Закарпатті, на Волині і навіть у Наддніпрянщині, – щоб допомогти населенню швидше усвідомити свої сили та шляхи, якими можна домогтися людського існування та гідного місця в історії.

Із 1914 р. передова частина стрілецтва вела **роз'яснювальну роботу** серед українців у місцях свого постою, залучала їх до спільних маніфестацій, допомагала в створенні різноманітних національних інституцій, зокрема читалень, товариств «Просвіти», господарських осередків, організувала курси ліквідації неграмотності тощо. Свідченням того, що Українські січові стрільці працювали також на перспективу, була їхня участь в організації та підтримці **українського шкільництва**. Зокрема, протягом 1916 – початку 1917 р. близько двох десятків стрільців під керівництвом сотника Д. Вітовського та четарів М. Саєвича і М. Гаврилка організували на Волині до 100 українських шкіл, працювали в них учителями і навіть видавали підручники для волинської дітвори.

Важливе значення для поширення та пропаганди національно-державницьких поглядів мала **культурно-мистецька діяльність УСС**. Нерідко саме завдяки стрілецьким пісням, музиці, виставам тощо українське населення того чи іншого краю вперше ознайомлювалося з **ідеєю української державності**, дізнавалося правду про свою минушину, задумувалося над майбутнім. Доступність цих жанрів давала змогу охопити якнайширші кола українства, починаючи від Закарпаття і аж до Наддніпрянщини, а тематика та форми подання сприяли проникненню стрілецьких ідей у глибини української душі. Вічно **співатиме** український народ «Ой, у лузі червона калина», «Ой, видно село», «Човен хитається», «Зажурились галичанки», «Бо війна війною», «Не сміє бути в нас страху» і багато інших маршових, любовних, жартівливих пісень, які поклали в легіоні Українських січових стрільців протягом Першої світової війни.

НАСЛІДКИ ВІЙНИ

Війна справила **руйнівний вплив** на економіку воюючих країн, які опинилися на межі виснаження. Найтяжчих втрат зазнала Російська імперія, а відповідно й українські землі, що перебували в її складі. **Припинилася зовнішня торгівля**, завмерли величезні чорноморські порти. Війна відірвала від продуктивної праці мільйони українських селян і робітників. На початку війни було **мобілізовано 30–40%** робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу. Заводи і фабрики виконували щораз більше **воєнних замовлень** і зменшували виробництво предметів широкого вжитку.

Жорстока війна та її наслідки спричинили гостре **невдоволення** серед багатьох верств українського народу, зростання революційно-визвольного руху. Спад **страйкової боротьби**, викликаний початком війни, змінився навесні 1915 р. піднесенням. Загалом з початку війни до березня 1917 р. в Україні відбулося понад 370 страйків, в яких взяли участь близько 300 тис. робітників. Вони висували економічні вимоги, дедалі активніше виступали проти самодержавства і війни. З серпня 1914 р. до кінця 1916 р. в Україні відбулося понад **160 селянських виступів**, із них на Поділлі – 50, на Київщині – 32, на Хар-

ківщині – 28. Приблизно 20% виступів супроводжувалися сутичками з поліцією та поміщицькою сторожею, близько третини завершувалися арештами й ув'язненнями селян.

Слідом за робітниками та селянами на революційну боротьбу піднялися *солдати*. Вони відмовлялися йти в бій, убивали ненависних офіцерів, здавалися у полон тощо. З часом, із зростанням політичної та національної свідомості, вони відкрито повставали, брателься із солдатами противника. Революційний рух робітників, селян і солдатських мас активізував демократичну інтелігенцію, зокрема студентську молодь.

Усе це свідчило, що наприкінці 1916 – на початку 1917 р. в Україні, як і в Російській імперії, назріла глибока економічна й політична криза. Український народ, витримавши на початку ХХ ст. чималі випробування, швидко наближався до нових соціальних потрясінь.

ЛЕКЦІЯ XII

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РР.

І. ЦЕНТРАЛЬНА РАДА:

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Одним із наслідків Першої світової війни була перемога в Росії **Лютневої демократичної революції** 1917 р., яка поклала край багатовіковому монархічному режимові династії Романових. Революція розпочалася 23 лютого (8 березня н. ст.), коли соціалістичні партії організували в Петрограді демонстрацію. У наступні дні страйки і демонстрації стали масовими. До страйкарів-робітників приєднався 160-тисячний гарнізон російської столиці. Заворушення почалися в тилових гарнізонах і на фронті. 2 (15) березня *цар **Николай II зрікся влади.***

Склалися сприятливі умови для піднесення національно-визвольного руху пригноблених народів. Мало хто в Росії прийняв із такою радістю й ентузіазмом Лютневу революцію, як українці. Адже царизм щодо українського народу застосовував усі форми утиску, експлуатації, обмеження політичних і національних прав.

**ФОРМУВАННЯ
НОВИХ
ОСЕРЕДКІВ ВЛАДИ**

З перемогою Лютневої революції в Петрограді з представників партій ліберальної демократії було створено **Тимчасовий уряд**. Його *завданням* була організація демократичних виборів до Всеросійських установчих зборів, які мали визначити форму правління і сформувати постійний уряд. Творення нових органів влади почалося також на місцях, у т. ч. в Україні. Політичні сили по-різному ставилися до цього.

Зокрема, російські праві партії в Україні, передусім у Києві, почали формувати органи, які б підтримували Тимчасовий уряд. До них увійшли представники міської думи, фабриканти й заводчики, земські діячі, ліберальна професура. Вони утворили *Виконавчий комітет*, який став репрезентантом Тимчасового уряду в Києві.

Паралельно стихійно формувалися органи т. зв. «всеросійської революційної демократії» – **Ради робітничих і солдатських депутатів**. Усього протягом березня 1917 р. в Україні виникло понад 170 рад. Як правило, вони перебували осторонь національно-визвольної боротьби і згодом стали формою відновлення імперії, що розпалася. Переважали в радах представники соціалістичних партій, здебільшого російських. Визначаючи своєю кінцевою метою створення соціалістичного суспільства, вони, однак, по-різному бачили шляхи її досягнення. Якщо *меншовики* й *есери* вважали, що на країну після перемоги Лютневої революції очікує порівняно довготривалий шлях еволюційного розвитку, то *більшовики*, орієнтуючись на «світову соціалістичну революцію», вимагали негайних радикальних змін і незабаром розпалили вогнище братовбивчої громадянської війни, привівши країну до катастрофи, від якої чи не найбільше постраждала Україна.

Після перемоги Лютневої революції 17 (за н. ст.) березня 1917 р. у Києві виник ще один впливовий політично-координаційний центр – **Українська Центральна Рада**, який, репрезентуючи інтереси українського народу, за короткий час свого існування – з березня 1917 по квітень 1918 р. – подолав *складний шлях* від київської міської громадської організації до ініціатора й активного чинника відновлення новітньої української державності – *парламенту України*. Раду створила група національно свідомої інтелігенції з Товариства українських поступовців (ТУП), наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій. Головою Ради обрали видатного українського історика, авторитетного громадсько-політичного діяча *Михайла Грушевського*, а його заступником – В. Науменка, товаришами голови – Д. Антоновича і Д. Дорошенка. Згодом керівний склад Центральної Ради змінювався. Провідну роль у ній з часом почали відігравати Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) і Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР).

БОРОТЬБА ЗА АВТОНОМІЮ УКРАЇНИ

У той час скрізь по Україні вирували віча, з'їзди, збори. Широкої підтримки набули гасла українізації школи, суду, управління, транспорту. Головною вимогою маніфестантів було надання Україні автономії. 22 березня 1917 р. Центральна Рада звернулася з відозвою «До українського народу», в якій закликала селян, робітників, солдатів, городян, інтелігенцію, духівництво зберігати спокій, відстоювати право рідної мови у школах, судах і всіх урядових інституціях, гуртуватися в політичні товариства, культурні та економічні спілки, обирати своїх людей на всі посади, збирати кошти в Український національний фонд, творити нове вільне життя. За таких умов *національне життя* в Україні значно активізувалося.

Відроджувалися старі й виникали нові політичні організації та партії, відкривалися українські клуби, товариства, відбувалися різноманітні збори. Відновила діяльність «Просвіта», яка, нараховуючи восени 1917 р. в Східній Україні майже тисячу місцевих відділень і залучаючи до роботи відомих діячів української культури, науки й освіти, активно створювала бібліотеки, різноманітні гуртки й курси, видавала українські книги і журнали. Знову почала виходити газета «Нова Рада».

Важливою подією українського життя була **національна маніфестація**, що відбулася в Києві 1 квітня 1917 р. Сто тисяч учасників – солдатів, робітників, студентів, учнів – йшли під українськими національними прапорами. На Софійському майдані відбулося грандіозне віче, учасники якого прийняли резолюцію про підтримку Тимчасового уряду, а також **вимагали широкої автономії України** в складі демократичної Російської держави та скликання Установчих зборів. Транспарантів з гаслами «Хай живе самостійна Україна з гетьманом на чолі» було близько 10, проте вони загубилися серед 300, які вимагали автономії України. **Проти самостійності** України тоді рішуче виступав М. Грушевський. В одній із брошур він писав: «Українці не мають заміру одривати Україну від Росії, вони хочуть задержатися в добровільній і свободній зв'язі з нею».

Оглядом сил українства, засобом його подальшої організації став **Український національний конгрес**, який відбувся в Києві 19–21 квітня 1917 р. У його роботі взяли участь близько 1500 осіб, що **представляли** всі губернії України, а також Петроград, Москву, Крим, Кубань, Холмщину. Отже, конгрес був справді всеукраїнським. У прийнятій резолюції його учасники **вимагали автономії України** у федеративній демократичній республіці Росія, а також **українізації** адміністративних, господарських органів й культурного життя. Делегати конгресу величезною більшістю голосів переобрали головою Центральної Ради М. Грушевського, а його заступниками обрали С. Єфремова та В. Винниченка. Конгрес зміцнив авторитет Центральної Ради, визнавши її **представницьким, законодавчим органом України**. Таким чином, було зроблено новий крок у відродженні нації на шляху її державотворення. Центральна Рада обрала виконавчий комітет, який згодом отримав назву **Мала Рада**, на місцях почали виникати підлеглі їй губернські, міські, повітові українські ради.

Керівники Центральної Ради використали патріотичне піднесення українського народу, підтримавши його віковічні **прагнення до волі**. Проте задовольнити вимоги політичної автономії України ні Тимчасовий уряд, ні російська демократія (Петроградська рада) не поспішали. Крім того, проти рішень Українського національного конгресу ополчилися **російські консерватори** Києва і, особливо, півдня України. На словах вони визнавали право українців на автономію, на українську школу тощо, та фактично виступали проти них. Посипалися протести в Петроград, заяви і протести на місцях.

Тільки опираючись на реальну силу, розширивши свою **соціальну базу**, Центральна Рада могла вступати в переговори з Тимчасовим урядом з надією на

успіх. Діяльність Ради підтримали скликані в Києві в травні 1917 р. Всеукраїнські військовий, селянський, робітничий з'їзди.

Незважаючи на заборону Тимчасового уряду, почалася **українізація військових частин**, де переважали українці. На Київському етапному пункті 3000 солдатів-українців утворили окремих полк, який назвали «Перший полк ім. Б. Хмельницького». **Перший всеукраїнський військовий з'їзд** назвав Центральну Раду «єдиним компетентним органом» у вирішенні всіх справ України. Делегати з'їзду прийняли ухвалу про «націоналізацію армії», тобто про формування з солдатів-українців національних полків. З добровольців створювали загони «гайдамаків», «вільного козацтва». Особлива заслуга в цьому належала Українському військовому клубові ім. П. Полуботка, створеному в Києві. За ухвалою з'їзду утворили Український генеральний військовий комітет, який мав формувати національні збройні сили.

Ставши провідною силою українського народу, Центральна Рада змогла рішучіше поставити вимоги перед Тимчасовим урядом. З цією метою наприкінці травня 1917 р. до Петрограда прибула **українська делегація** із десяти членів Центральної Ради, яку очолював В. Винниченко. Висловивши свою прихильність до Тимчасового уряду, вона запропонувала **надати широку автономію** Україні в межах федеративної Росії, зокрема утворити при Тимчасовому уряді посаду комісара з українських справ, призначити крайового комісара для всієї України, українізувати армію та навчальні заклади, призначити на урядові пости в Україні людей, які володіють українською мовою, звільнити політичних в'язнів. Однак **домагання української делегації відхилили**. Після цього Центральна Рада обнародувала декларацію, адресовану Тимчасовому урядові, в якій пропонувала передати українське питання на розгляд міжнародної конференції, а до того встановити в Україні владу крайового комісара від Центральної Ради, а в Петрограді при Тимчасовому уряді створити міністерство у справах України.

Всеукраїнський селянський з'їзд, який тим часом зібрався у Києві, ухвалив не чекати призначених на листопад Всеросійських установчих зборів, а раніше **скликати Українські установчі збори**, доручивши їм вирішити питання про самоврядування України. Після цього з'їзду до Центральної Ради приєднано Раду селянських депутатів із 133 осіб. Потім до Центральної Ради приєднався і **Всеукраїнський робітничий з'їзд**, кооптувавши своїх представників до її складу.

ПЕРШИЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Щоб і надалі відігравати роль найвпливовішої сили в Україні, Центральна Рада 23 червня 1917 р. видала Перший Універсал до українського народу, який був зачитаний на Другому військовому з'їзді в Києві. В цьому урочистому акті **проголошувалося**: «Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!.. Хай буде Україна вільною. Не відділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям... Ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до

всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя». Відзначалося також, що тільки всенародно обрані Українські установчі збори (сейм) мають право ухвалювати в Україні закони.

Після цього на пропозицію Української партії соціалістів-революціонерів було створено **Генеральний Секретаріат** Центральної Ради – виконавчий орган, уряд автономної України, який очолив **Володимир Винниченко**. Його одночасно затвердили генеральним секретарем внутрішніх справ. Генеральними секретарями також обрали С. Єфремова (згодом – О. Шульгина), Х. Барановського, С. Петлюру, Б. Мартоса, В. Садовського, І. Стешенка, М. Стасюка, а генеральним писарем – П. Христюка. У першому українському уряді п'ять місць отримали соціал-демократи, два – соціалісти-революціонери, одне – соціалісти-федералісти, один урядовець був безпартійним – кооператор.

Стан справ в Україні, зокрема проголошення Першого Універсалу, занепокоїв російські офіційні кола у Петрограді. 11 липня 1917 р. до Києва прибула **делегація Тимчасового уряду** на чолі з А. Керенським. Вона провела **переговори** з українськими представниками в складі М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюри. У результаті було досягнуто **порозуміння** між Центральною Радою і Тимчасовим урядом. Міністри Тимчасового уряду визнали право України на автономію та погодилися з тим, щоби Центральна Рада і Генеральний Секретаріат стали крайовими органами влади в Україні. Центральна Рада визнавала майбутні Всеросійські установчі збори і до їхнього скликання зобов'язувалася не здійснювати жодних таємних заходів щодо встановлення автономії України.

Під час переговорів було вирішено проблему представництва в Центральній Раді **національних меншин**. Неукраїнським партіям та організаціям **виділили 30% місць**. Передбачалось обрати новий склад Генерального Секретаріату, в який також увійшли б представники національних меншин.

ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Таким чином, відступивши від своєї непримиренної позиції щодо України, Тимчасовий уряд після довготривалих переговорів із представниками Центральної Ради наважився на угоду. Але під тиском Тимчасового уряду від проголошених у Першому Універсалі принципів відступила і Центральна Рада. У Другому Універсалі, схваленому 16 липня 1917 р., вона заявила про визнання Всеросійських установчих зборів, які **мали встановити автономію України**, і відсутність наміру відокремлюватися від Росії: «Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдності... Зважаючи, що утворення краевого органу тимчасового правительства в Україні забезпечує бажане наближення управи краєм до потреб місцевого населення в межах, можливих до Установчих зборів, і думаючи, що доля всіх народів Росії тісно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче **відкидаємо спроби самочинного здійснювання автономії України** до Всеросійських установчих зборів».

Отже, тези про волю України і про те, що український народ сам творитиме своє життя, проголошені в Першому Універсалі, у Другому були фактично заперечені. Цей **політичний компроміс** ослабив авторитет Центральної Ради, посіяв у свідомості широких мас **недовір'я** до свого парламенту.

Продовжуючи державотворчу діяльність, Центральна Рада на підставі домовленостей з міністрами Тимчасового уряду уклала «**Статут вищого управління України**». Однак новий Кабінет міністрів Росії на чолі з А. Керенським **не затвердив** його. Замість Статуту, який українці вважали рівнозначним конституції, було отримано **Інструкцію Тимчасового уряду**, в котрій права автономії України значно обмежувалися. До **компетенції** Генерального Секретаріату, названого органом не Центральної Ради, а Тимчасового уряду, не входили військові справи, транспорт, міжнародні зв'язки, продовольчі справи, пошта й телеграф, призначення урядовців. Його **влада поширювалася** лише на 5 із 9 українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і частково Чернігівську.

Новий Генеральний Секретаріат було доручено сформувати Д. Дорошенку. У принципових питаннях він не дійшов згоди з М. Грушевським і новосформований уряд знову очолив В. Винниченко.

НАРОСТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

Ситуація в Україні з кожним днем погіршувалася. Розхитане війною економічне життя занепадало. Голод охопив Росію й зачепив Чернігівщину. **Продовольчих запасів** було мало. Петроград вигрібав з України все, що можна було. І цим обмежувалася його продовольча політика. **Податків** ніхто не платив. Селянство, змучене війною, революцією, розорялося. **Суд, поліція** не функціонували. З **фронту масово втікали солдати**, посилюючи **безладдя** в країні. Центральна Рада й Генеральний Секретаріат ніяк не могли вирватися з тенет Тимчасового уряду, невіршеними залишалися економічні, земельні, воєнні питання.

Свідченням того, що **налаштованість Центральної Ради на федерацію** з Росією в середині 1917 р. не відповідала революційному піднесенню значної частини суспільства, був **збройний виступ Українського полку ім. гетьмана П. Полуботка**, сформованого наприкінці червня з солдатів-українців, які чекали відправки на фронт. Прагнучи радикальним способом розірвати зачароване коло, в яке потрапила українська влада, а з нею й усе суспільство, близько 5 тис. полуботківців уночі з 17 на 18 липня захопили частину центру Києва й закликали Центральну Раду проголосити державну незалежність. Проте в ході вуличних боїв повсталі зазнали поразки від військових частин, вірних УЦР. Як **наслідок**, полк було розформовано і вислано на фронт, а керівників виступу ув'язнено і звинувачено військовою прокуратурою в «спробі відокремлення України від Росії». На волю патріотично налаштовані військовики вийшли тільки в 1918 р.

Восени 1917 р. на арену політичної боротьби в Росії активно вступила найбільш радикальна частина російської соціал-демократії – **більшовики**. Вони висунули ідею переростання демократичної революції у т. зв. «соціалістичну». Спочатку більшовики хотіли домогтися цього мирним шляхом, але після невда-

лої спроби підняти на початку липня 1917 р. повстання в Петрограді й таким чином захопити владу взяли *курс на збройну боротьбу* і встановлення диктаторської влади, яку вони завуальовано називали *диктатурою пролетаріату*.

Революційний запал, в якому було багато утопічного і жорстокого, наростав. Визріла революційна криза. Процеси, що відбувалися в країні, забезпечили більшовикам підтримку пролетарських мас, особливо в індустриальних центрах. Потужна *агітація і пропаганда*, що закликали до «експропріації експропріаторів» зумовили відповідний результат. Уночі з 6 на 7 листопада 1917 р. унаслідок збройного перевороту *влада в Петрограді* перейшла до рук більшовиків (з 1927 р. свій прихід до влади вони стали називати *Великою жовтневою соціалістичною революцією*), які мали тепер більшість у радах. Тимчасовий уряд було повалено.

На думку західних істориків, надзвичайно потужну організаційну та пропагандистську діяльність більшовиків у Росії, непорівнянну з діяльністю всіх інших партій, разом узятих, *фінансував* німецький уряд, зацікавлений, щоб у країні, яка була одним із чільних представників Антанти, не припинялася революція. Зокрема, Р. Пайпс оцінював загальну суму фінансування російського більшовизму еквівалентом, що дорівнював 9 т золота.

Ситуація в Україні розвивалася неоднозначно. *Події у Петрограді* підтримали робітники кількох українських міст, особливо Донецького басейну. В інших містах, зокрема в Києві, народ підтримував політику партій, які входили до Центральної Ради. Вороже до більшовицького перевороту в Петрограді поставилися штаб Київського округу і підпорядковані йому війська. Вони могли виступити проти революції та українства. 7 листопада було утворено *Крайовий комітет охорони революції в Україні*, куди ввійшли представники Центральної Ради, військових організацій, київських рад робітничих і солдатських депутатів, залізничників, політичних партій, посланці Харкова, Катеринослава, Одеси. Однак 10 листопада, відчуючи нестачу легітимності, новостворений Комітет саморозпустився, а його функції передали Генеральному Секретаріатові.

Наступного дня після повалення Тимчасового уряду відбулося засідання Малої Ради, де прийняли *відозву про повстання більшовиків*. У ній наголошувалося: «Визначаючи, що влада як у державі, так і в кожному окремім краю повинна перейти до рук революційної демократії, вважаючи недопустимим перехід усієї влади до рук Рад робітничих і солдатських депутатів, які є тільки частиною організованої революційної демократії, Українська Центральна Рада через це висловлюється проти повстання в Петрограді».

Здобувши владу в Росії, більшовики в Україні, на Дону й Кубані зазнали поразки. В Києві 11–13 листопада 1917 р. дійшло до *збройного зіткнення* штабу Київського військового округу, який продовжував підтримувати Тимчасовий уряд, більшовицьких військових частин і українського полку, сформованого з делегатів Третього всеукраїнського військового з'їзду, що підтримував Центральну Раду. Боротьба закінчилася поразкою штабу, який виїхав на Дон, і придушенням більшовицького повстання. Після від'їзду з Києва вірних Тимча-

совому урядові військ влада перейшла до Центральної Ради. З різних місць України на її адресу надходили заяви зі словами підтримки. У Зверненні до громадян Центральна Рада закликала до спокою, порядку й підпорядкування українській адміністрації. Тоді само уряд України поповнили нові генеральні секретарі, які представляли УСДРП та УПСР.

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

20 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила свій Третій Універсал, що пролунав у святковій атмосфері біля пам'ятника Б. Хмельницькому і був освячений молебнем у Софійському соборі. Зміст Третього Універсалу не повною мірою відповідав тогочасним патріотичним настроям широких верств українства. У цьому документі йшлося про встановлення **Української Народної Республіки** (УНР), яку українське населення, зарубіжні дипломатичні місії розуміли як проголошення незалежності Української держави. Це була деяка *політична модифікація автономного статусу* України в складі єдиної Російської республіки. Незрозуміло тільки, про яку Росію йшлося. Адже Україна не визнавала більшовицької влади, а демократична Росія вже не існувала.

Відповідно до Третього Універсалу, верховним **законодавчим органом** УНР залишалась Українська Центральна Рада, до складу якої входили й представники національних меншин України. **Виконавча влада** належала Генеральному Секретаріатові. Було визначено **державні кордони** УНР, які охоплювали також Харківську, Катеринославську, Херсонську губернії й Таврію. Питання приєднання інших земель – Холмщини, частини Курської та Воронежської губерній, де українське населення становило більшість, мало бути вирішено згідно з волею їхніх мешканців. Підтверджено такі **демократичні принципи: свободи** слова, друку, віросповідань, зборів, спілок, страйків, недоторканість особи та житла, право використовувати місцеві мови у відносинах з державними установами, скасування смертної кари, **амністію** для всіх політичних в'язнів, справедливий суд. Універсал установив **8-годинний робочий день**, визнав право контролю уряду та робітників над промисловістю, проголосив право національних меншин на **національно-персональну автономію**, а також реформу місцевого самоврядування. У галузі земельних відносин було оголошено про скасування **приватної власності** на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні та інші землі нетрудових господарств і про передання їх «земельним комітетам, обраним народом».

Принципи, сформульовані в цьому документі, було розвинуто й закріплено в окремих **законах УНР**. Зокрема, на початку грудня 1917 р. ухвалено закони про реорганізацію судів, про народні ради для євреїв, а 9 січня 1918 р. – Закон про охорону прав національних меншин України.

Здійснюючи багатогранну державотворчу діяльність, Центральна Рада та її уряд мали значну підтримку народних мас. Протягом першого місяця після більшовицького перевороту в Петрограді вони користувалися в Україні найбільшим впливом. Підтвердженням цього були результати **виборів до Всеросійських установчих зборів**, які відбулися наприкінці листопада. **Більшовики**

одержали 10% голосів, а *українські партії* – майже 75%. У цій ситуації більшовики зробили спробу здобути владу шляхом **скликання Всеукраїнського з'їзду рад** селянських, робітничих і солдатських депутатів. Та коли він 17 грудня 1917 р. почав у Києві роботу, виявилось, що з 300 діючих в Україні рад на ньому було представлено лише 49. Більшість із 2,5 тис. його учасників становили селяни. З'їзд підтвердив волю українського народу, виявлену на виборах до Установчих зборів, і висловив *довір'я Центральній Раді*.

ПОСИЛЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ЗАГРОЗИ

Делегати-більшовики чисельністю 124 особи не підкорилися рішенням більшості з'їзду і покинули його, переїхавши до **Харкова**, де саме тоді працював III з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну. 77 делегатів на нього відправили 46 із 140 рад регіону.

Об'єднавшись, ці дві групи вирішили конституюватися як **I Всеукраїнський з'їзд Рад**. На другий день роботи, 25 грудня 1917 р., він проголосив *встановлення в Україні радянської влади*. Цей з'їзд не відображав волі українського народу. Він опирався на 10% виборців – переважно російськомовне населення, яке працювало на підприємствах не національного, а всеросійського значення. Таким чином, радянська влада в Україні прагнула стати *владою меншості над більшістю*.

На противагу Українській Народній Республіці, в Харкові було проголошено утворення **Української Радянської Республіки** (до 6 січня 1919 р. вона також називалася *Українською Народною Республікою*) та її уряду – **Народного секретаріату**, до якого ввійшли Артем (Ф. Сергєєв), Є. Бош, В. Затонський, М. Скрипник та ін. Новоутворений більшовицький уряд негайно *визнав Україну федеративною частиною Росії*, поширив на її території чинність декретів російського Раднаркому (*Ради народних комісарів – уряду Радянської Росії*) і *скасував усі закони й розпорядження* Центральної Ради, звинувативши її в антинародній, дрібнобуржуазній політиці. Народний секретаріат дозволив також *вивозити хліб* з України до Росії. Більшовицькі організації в Україні розгорнули серед широких мас українства значну *агітацію*, спрямовану проти Центральної Ради. Сприятливий ґрунт для цього створили помилки у діяльності Генерального Секретаріату.

Професор С. Кульчицький щодо цього зазначав: «Створюючи паралельну Центральній Раді форму національної державності, **більшовики** залишили за нею *стару назву* – *Українська Народна Республіка*. Перший радянський уряд України вони назвали Народним секретаріатом, а не Раднаркомом чи то Совнаркомом, як у Петрограді. Схожість з назвою уряду ЦР (Генеральний Секретаріат) теж не була випадковою... Не бажаючи лобового зіткнення з національно-визвольним рухом, більшовики **прагнули** довести українському суспільству, що національна державність зберігається, але не в «буржуазному», а в робітничо-селянському вигляді... Після утворення Харківського радянського центру Раднарком здобув **можливість воювати** з Центральною Радою з-за його спину». Зазнавши поразки навесні 1918 р. від військ Німеччини, Австро-Угорщини та УНР, більшовики **відкотилися до Росії**. Вони знову

рушили до України тільки наприкінці цього року – і знову під виглядом «справжньої» УНР. Тільки 6 січня 1919 р. більшовики **відмовилися від назви** «Українська Народна Республіка» і стали звати її «УССР» і «УСРР» («соціалістична советська», а потім уже й «радянська» республіка).

Український уряд виявив **нерішучість** у вирішенні основних соціально-економічних завдань. Землі конфіскували та передавали до рук селян повільно. Страждаючи від нестачі грошей, УНР зберегла колишню банківську систему. Не було встановлено належного контролю над виробництвом. Функціонували попередні судовий апарат, законодавство, система освіти і навчання.

Із Росії в Україну почали втікати (і знаходили тут підтримку) залишки панівних верств. Україна мимоволі ставала оплотом антибільшовицьких сил. **Назрівав конфлікт** між нею і більшовицькою Росією.

Знайшовся й **привід**. У Києві дислокувалися деякі більшовицькі військові частини, діяли більшовицькі організації. Спочатку вони були лояльними до української влади, але з часом почали агітувати проти неї. Тоді, після кількох невдалих спроб примусити більшовицькі частини розійтися по домівках, було прийнято рішення роззброїти їх і вислати за межі України.

Другим приводом для Радянської Росії було ставлення українського уряду до донських козаків, які виступили проти більшовиків і почали збирати на Дону свої військові сили. Донські козаки, які перебували на фронті, для повернення додому мали найближчий шлях – через Україну. Уряд УНР зайняв нейтральну позицію. Тоді більшовицька Рада народних комісарів (РНК) 17 грудня 1917 р. пред'явила **ультиматум українському урядові** за підписом своїх лідерів В. Леніна та Л. Троцького, що, на словах «визнаючи» УНР, був втручанням в її внутрішні справи. Він містив чотири **вимоги** до Центральної Ради: відмовитися від дезорганізації фронту (*йшлося про утворення Українського фронту*); не пропускати через Україну козаці формування з фронту на Дон; пропустити більшовицькі війська на Південний фронт; припинити роззброєння радянських полків і червоноармійців. У разі неприйняття цих вимог протягом 48 год. РНК оголошував Центральну Раду «...в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і в Україні».

Відповідно до того, що Україна є суверенною республікою і ніхто не має права втручатися в її внутрішні справи, Центральна Рада 18 грудня **відхилила ультиматум**. Це призвело до українсько-російської війни.

ВІЙНА РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

На боротьбу проти УНР були перекинуті **більшовицькі російські війська** з фронту. З Москви, Петрограда та інших міст Росії прибули загони червоногвардійців – переважно робітників і матросів, що **ненавиділи** «буржуазну» Центральну Раду. Всього проти УНР виступили три більшовицькі російські армії, які, **воюючи з-за спину** маріонеткового Народного секретаріату, не наражались на звинувачення в інтервенції. А Україну, фактично, не було кому захищати.

Понад мільйон солдатів **українізованих частин** колишньої царської російської армії, які бажали служити в збройних силах України, було

демобілізовано (на думку історика М. Ковальчука, насправді українізовані частини «старої» армії, за рідкісним винятком, показали свою нездатність оборонити Україну від більшовицького наступу); свідомо обмежувалося бурхливе зростання **Вільного козацтва**, яке формувалося з селянської молоді для захисту від бандитів і об'єднувало в регіонах десятки тисяч боєздатних козаків. На зміну їм Центральна Рада створювала значно слабкіші у військовому плані **міліційні формування**. Чимало її лідерів, особливо В. Винниченко, перебуваючи в полоні популярних на той час соціалістичних гасел і вірячи в «...шляхетність російської демократії, котра нарешті сама зніме налігач з української шиї», сприймали регулярну армію як **віджиллий суспільний організм**, властивий тільки «експлуаторському суспільству». Голосів же таких тверезих українських політиків, як М. Міхновський, П. Скоропадський, С. Петлюра, які намагалися переконати опонентів у доцільності творення власної регулярної армії, почуто не було. Крім окремих частин добровольців, Україна наприкінці грудня 1917 р. майже не мала війська. Практично всі полки, в т. ч. з гучними назвами (Шевченківський, Дорошенківський, ім. Грушевського та ін.), під дією **більшовицької пропаганди**, яка деморалізувала їх, у найкращому разі оголошували нейтралітет, а то й переходили на бік інтервентів.

Російські більшовики, формально не оголошуючи війни УНР, згідно з планом, заздалегідь розробленим В. Антоновим-Овсієнком, 26 грудня 1917 р. захопили Харків, де перебував більшовицький уряд України. Звідси 18 січня 1918 р. було сплановано **похід на Київ**. Протягом січня більшовицькі війська під керівництвом колишнього царського полковника М. Муравйова з допомогою підрозділів П. Єгорова, Р. Берзіна та А. Знаменського зайняли майже все Лівобережжя. **Загроза** нависла над Києвом, де діяли багато агентів і провокаторів, які готували путч. Невеликі загони українських патріотів під натиском переважаючих сил противника поспішно відступали.

У той грізний час у Києві було сформовано **Студентський курінь** Українських січових стрільців, що нараховував 300 осіб. Він **складався** зі студентів Київського університету святого Володимира, новоствореного Українського народного університету, а також учнів старших класів Другої української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. Фактично без військової підготовки, погано озброєні юнаки під керівництвом сотника В. Омельченка (також студента) 27 січня 1918 р. вирушили на фронт, щоб **допомогти** українським частинам утримати станцію Бахмач. По дорозі надійшла інформація, що в Бахмачі ворог. Наступного дня о 4 год. ранку Студентський курінь зупинився відразу за Ніжином, на залізничній станції **Крути** – за 120 км від Києва. З ним було 250 учнів старшинської школи та близько 40 гайдамаків.

Командування вирішило боронити цей важливий залізничний вузол, що був ключем до столиці України. **Перемога під Крутами давала шанси** відбити Бахмач, зруйнувати колії та почекаати підтягнення до Києва військових частин із регіонів. **Поразка ж відкривала ворогові шлях на столицю**, втрата якої позбавляла Центральну Раду можливості взяти участь на переговорах у Бресті з державами центрального блоку на правах повноважного представника українсь-

кого народу. Укладення мирного договору давало Україні змогу отримати союзників у боротьбі проти російської агресії. Потрібно було *утримувати Київ до підписання договору* української делегації з центральними державами. Кожний день, навіть кожна година мали велике значення.

У виритих перед станцією окопах, які тягнулися обабіч залізничного насипу на 3–4 км, залягли юні оборонці: праворуч – старшинська школа, ліворуч – стрільці Студентського куреня. Морозного ранку 29 січня 1918 р. на них почали наступати більшовицькі війська, обстрілюючи гарматним вогнем лінію окопів. До обіду *українські юнаки* героїчно відбивали *ворожі атаки*. А коли не стало боєприпасів, жменька героїв не змогла витримати наступу переважаючих у кілька разів військ противника, яких до того ж підтримувала вогнем артилерія з бронепотягів (у захисників Крут була тільки одна гармата). Балтійські матроси багнетами витиснули учнів старшинської школи на правому крилі, а на лівому – оточили Студентський курінь, який ще кинувся в останню атаку.

Частина куреня загинула разом зі своїм командиром, а ті стрільці, які потрапили в *полон*, були замордовані – спочатку їх розстрілювали, а потім добивали багнетами і ножами. Незважаючи на це, юнаки безстрашно дивилися в очі смерті та гідно її прийняли. Так, перед стратою учень VII класу гімназії Г. Пипський, галичанин за походженням, почав співати *гімн* «Ще не вмерла Україна», який підхопили інші приречені на смерть. Їхній спів обірвали кулі. Після *звірячої розправи* більшовики заборонили місцевим селянам ховати спотворені тіла юних героїв, найстаршому з яких ледь минуло 22 роки, наймолодшому – 15. Кільком бійцям усе-таки вдалося врятуватись, уночі розібрати залізничну колію і таким чином на кілька днів затримати наступ ворога. Це допомогло Центральній Раді, яка, втримавшись ще певний час у Києві, уклала *Брестський мир* із державами центрального блоку.

Українські війська змушені були відступити з Лівобережжя і в зв'язку з *більшовицьким повстанням*, що вибухнуло в Києві 25 січня 1918 р. Потрібно було захистити українську владу в столиці УНР. *Бої* з більшовицькими повстанцями у Києві тривали 10 днів. Більшовики захопили найважливіші об'єкти столиці, зокрема «Арсенал» на Печерську, Поділ, Старе Місто й вузьким ланцюгом оточили будинок Центральної Ради. Та *Січові стрільці*, сформовані з галичан і буковинців, що свого часу потрапили до російського полону, прорвались крізь більшовицькі війська й *відбили* Старе Місто, Поділ. Слобідський кіш і Вільне козацтво з 3 на 4 лютого *здобули* «Арсенал», захопивши 300 заколотників у полон. Стільки ж більшовиків було вбито.

Однак *українські війська не змогли втриматися* в місті. Перевага була на боці збройних сил більшовицької Росії, що під керівництвом полковника М. Муравйова наступали зі Сходу. 4 лютого вони зайняли Дарницю й мости на Дніпрі, навівши на місто гармати, які залишили деморалізовані українські вояки, й п'ять днів бомбардували Київ. Уночі з 8 на 9 лютого 1918 р. 3-тисячне українське військо *залишило Київ* разом із більшістю членів Центральної Ради, спочатку відступило до Житомира, потім укріпилося в Сарнах. 9 лютого 1918 р. *червоноармійці зайняли Київ* і вчинили там *криваву розправу* (загинуло

близько 5 тис. осіб), якої столиця не бачила від погрому владими́ро-суздальського князя Андрія Боголюбського.

«Ми йдемо з вознем і мечем, устанавлюємо радянську владу... – цинічно зазначав полковник М. Муравйов. – Я зайняв Київ, бив по палацах і церквах, по попах, по ченцях, нікому не давав пощади! 28-го січня [за старим стилем. – Авт.] оборонська дума запросила перемир'я. У відповідь я наказав бити хімічними задушливими газами. Сотні генералів, може, й тисячі – були вбиті немилосердно. Так ми мстилися. Ми були в стані стримати вибух помсти, але не треба було цього, бо наше гасло – бути безпощадними...».

«Доблесні герої звільнення Києва», як називав В. Ленін новітніх варварів М. Муравйова, **залили місто кров'ю**. Газети публікували списки страчених людей. Все, що було підведене під категорію «контрреволюція», немилосердно знищувалося. Розстрілювали за «буржуйський вигляд», за «косий погляд», «за кожне українське слово» або й просто так, як писав очевидець тих подій поет В. Сосюра. Було **заборонено** пресу, українські друкарні конфісковано, книгарні й школи зачинено. Звироднілі більшовицькі елементи зривали зі стін портрети Т. Шевченка, **вистежували** по селах українських шкільних учителів і розстрілювали тільки за те, що вони свідомі українці. Під час бомбардування в Києві згорів будинок М. Грушевського з його унікальною особистою бібліотекою та колекціями. Від снарядів і пожеж **постраждала** майже половина міських будинків. Протягом трьох тижнів російські війська окупували й Правобережжя.

В умовах більшовицького наступу **життєво важливим** для УНР було укладення миру з центральними державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією. Ще в грудні 1917 р. Радянська Росія, перебуваючи в критичному стані, почала **переговори про перемир'я** з Німеччиною. 1 січня 1918 р. до Бреста прибула українська делегація, яку очолював В. Голубович. До неї належали М. Любинський, М. Полоз, О. Севрюк, М. Левитський та економічний радник делегації С. Остапенко. Це були молоді українські патріоти, однак, далекі від дипломатичної діяльності.

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Зовнішньополітичне та внутрішнє становище України вимагало негайного **проголошення незалежності**. У Четвертому Універсалі, датованому 22 січня 1918 р., Центральна Рада заявила: «Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу». Поряд із проголошенням незалежності УНР, зазначалося, що **Українські установчі збори**, які мали скликати якнайшвидше, мають вирішити питання про федеративний зв'язок України з колишньою Російською державою. Було також підтверджено декларовані раніше **права і свободи особи**, **перейменовано** Генеральний Секретаріат у Раду Народних Міністрів, визначено після підписання миру замінити постійну армію народною міліцією, встановлено **державну монополію** на залізо, шкіри, тютюн, інші товари, внутрішню й зовнішню торгівлю, контроль над банками, ухвалено рішення про **проведення виборів** волосних, повітових і міських народних рад, щоб у них мали голос демобілізовані солдати, при-

значено на 2 лютого 1918 р. скликання Українських установчих зборів. Уся земля до початку весняних польових робіт мала бути передана трудовому народові без викупу.

Універсал закликав увесь народ звільнити Україну від «...большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край». Перед урядом республіки було визначено завдання піднести народний добробут, відбудувати зруйновані війнами підприємства.

Через тиждень після проголошення Четвертого Універсалу уряд, який очолював В. Винниченко, склав повноваження. Новим головою Ради міністрів УНР став український есер **Всеволод Голубович**. Усі міністри новосформованого уряду, крім двох соціал-демократів, належали до Української партії соціалістів-революціонерів. Наприкінці січня Центральна Рада прийняла закони про соціалізацію землі та про 8-годинний робочий день. Згодом Мала Рада ухвалила закони про Державний герб (ним став Тризуб – родовий знак київських князів), про громадянство, про новий адміністративний поділ України (на землі), про грошову систему (грошовою одиницею УНР стала гривня).

БРЕСТСЬКИЙ МИР

Незважаючи на винятково складну ситуацію, Центральна Рада наполегливо розвивала зовнішньополітичну діяльність. Наприкінці січня 1918 р. до Бреста прибула українська делегація на чолі з О. Севрюком. Виявивши тактовність і дипломатичний хист, вона **відстояла інтереси УНР**, визначені Четвертим Універсалом. Уночі з 8 на 9 лютого 1918 р. молоді українські дипломати підписали **мирний договір з центральними державами**, які розраховували на великі природні багатства України. Австро-Угорщина через «польське питання» неохоче пішла на підписання цього договору.

Згідно з Брестським миром, усі чотири держави центрального блоку визнали **незалежність і самостійність** України, яка стала повнокровним суб'єктом міжнародного права. Західні **межі УНР** було встановлено по довоєнних кордонах Росії та Австро-Угорщини. Кордон з Польщею згодом мала визначити спеціальна змішана комісія «...на основі етнографічних відносин і бажань людности». **За збройну допомогу** Німеччини та Австро-Угорщини в боротьбі проти агресії Радянської Росії УНР зобов'язувалася поставити їм до липня 1918 р. значну кількість «хліборобських і промислових лишок», зокрема 1 млн т збіжжя, круп, м'яса. Інші пункти договору встановлювали **дипломатичні відносини** між молодою УНР і державами центрального блоку, регулювали обмін військовополоненими, повернення інтернованих цивільних осіб. Сторони взаємно відмовлялися від сплати контрибуцій.

Окрема **таємна стаття** Брестського миру була укладена між УНР та Австро-Угорщиною. Остання зобов'язувалася поділити Галичину на польську й українську частини й об'єднати українську Галичину з Буковиною в один «коронний край». Проте згодом Австро-Угорщина анулювала цю угоду.

Підписання Брестського миру застало уряд УНР на Волині, яку українські війська визволяли від більшовицьких інтервентів. Центральній Раді необхідна була **військова допомога** Німеччини й Австро-Угорщини. 12 лютого 1918 р.

уряд звернувся з відповідним проханням до цих країн. Через кілька днів на територію УНР увійшли потужні німецька й австро-угорська армії – понад 450 тис. осіб. Це надало допомозі характеру нової окупації. Українські делегати на переговорах у Бресті домагалися, щоб в УНР були направлені Українські січові стрільці та частини, сформовані в Австро-Угорщині й Німеччині з військовополонених українців (30 тис. осіб). Кожен іноземний солдат, який служив в Україні, мав право відправити на батьківщину посылку вагою 12 фунтів.

Українські війська з допомогою німецьких підрозділів **розчистили від більшовиків** шлях з Житомира на Бердичів і 2 березня 1918 р. ввійшли у Київ. До столиці повернулися Центральна Рада і уряд В. Голубовича.

Через кілька тижнів в Україні не залишилося жодного червоноармійця. Німецькі й австро-угорські війська зайняли всю Україну. Німці розташувалися на півночі УНР, а австро-угорці – на півдні. Незважаючи на заклики влади до спокою, широкі верстви українства з недовір'ям зустріли нових окупантів.

РОЗПУСК ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Центральна Рада ліквідувала всі заходи і розпорядження радянської влади. **Відновила** право власності на фабрики, заводи, транспорт, банки. Цим були задоволені як українські підприємці, так і німецька

адміністрація. Однак їх **не влаштувало** те, що українська влада залишила в силі закон про соціалізацію землі, згідно з яким селяни навесні мали починати ділити землю поміщиків. Проти Центральної Ради був міський пролетаріат, який підтримував більшовиків. Сільська біднота, бачачи, що її землі обсів німецький окупант, також була **незадоволена**. Заможне селянство ставилося вороже до Центральної Ради через закон про соціалізацію землі. Поміщики, інші великі землевласники, яким українська влада перешкоджала в експлуатації незаможних верств, теж не підтримували Центральну Раду.

Не в усьому розуміли М. Грушевського навіть українські демократи. Віддати владу чужинцям означало загубити національні здобутки. В цьому була трагедія Центральної Ради. **Німецька військова адміністрація** дедалі більше втручалася у внутрішні справи України. Це привело до гострих **конфліктів** між нею і Центральною Радою. Так, 28 квітня 1918 р., коли Центральна Рада обговорювала накази головнокомандувача німецькими військами фельдмаршала Г. Ейхгорна, до будинку Педагогічного музею, де вона засідала, увірвалися німецькі солдати й **арештували** двох міністрів. Наступного дня УЦР зібралася на останнє, як виявилось, засідання, на якому ухвалила Конституцію УНР та змінила земельний закон. Після цього Центральну Раду, яка не зробила навіть спроби опору, **розігнали** німецькі війська.

Головна **заслуга** функціонування УЦР протягом 13,5 місяця полягала в тому, що вона домоглася **визнання прав українського народу** на свою державу і національну культуру. «Великі часи творчості Української Центральної Ради та її акти, – на думку М. Грушевського, – зостануться великою епохою її розвою, твердою підставою національного будівництва». Важко не погодитися з цією оцінкою багатогранної, хоч і не безпомилкової діяльності Центральної Ради.

2. УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Усунення з історичної арени Центральної Ради не означало припинення української державності. Вона продовжила своє існування у **Гетьманаті** – періоді, який тривав в Україні трохи більше, як півроку.

ПЕРЕВОРОТ 29 КВІТНЯ

29 квітня 1918 р., у день, коли припинила діяльність Центральна Рада, у Києві, в приміщенні цирку П. Крутикова, зібрався з'їзд **хліборобів-землевласників**, на який прибуло близько 8 тис. учасників – здебільшого представників заможного селянства. Його делегати в промовах різко **критикували** політику Центральної Ради, зокрема аграрну, **вимагали** відновлення приватної власності на землю та встановлення в Україні міцної державної влади. Учасники з'їзду одногосно **обрали** гетьманом України П. Скоропадського – великого землевласника, нащадка старовинного козацького роду на Полтавщині, колишнього ад'ютанта російського монарха Ніколая II, авторитетного царського генерала. Популярності П. Скоропадського серед української громадськості сприяло те, що він першим з-поміж генералів царської армії влітку 1917 р. **українізував** свій кінний корпус, а через кілька місяців його обрали військовим отаманом Українського вільного козацтва.

Повалення Центральної Ради населення України сприйняло **байдуже**. Адже, на загальну думку, Центральна Рада соціалістичними **експериментами** довела країну до хаосу та беззаконня, її необхідно було замінити сильним, дієздатним державним органом. Цього бажало і командування німецьких окупаційних військ, яке не бачило в Центральній Раді силу, спроможну виконати **договірні зобов'язання**, передбачені Брестським миром, зокрема поставити Німеччині значну кількість продовольства в обмін на воєнну допомогу.

Німецька військова адміністрація вирішила встановити в Україні **новий політичний режим** у формі диктатури. На **роль диктатора** були визначені багатий землевласник Є. Чикаленко та генерал П. Скоропадський. На нараді 24 квітня 1918 р. в резиденції начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В. Гренера, який мав значні повноваження, перевагу надали П. Скоропадському. Українська народна громада, яка виступала проти Центральної Ради, погодилася на **умови німецького військового командування**. Головними з них були: **визнання** Брестського договору, **розпуск** Центральної Ради, **перенесення дати** скликання Установчих зборів до «повного заспокоєння» України, **відповідальність** перед польовими судами осіб, які виступали проти німецької окупації, впровадження **вільної торгівлі**, відновлення права **приватної власності** на землю, **оплата** Німеччині за воєнну допомогу. За цих умов німці погоджувалися на державний переворот в Україні, в якому вони не збиралися брати безпосередньої участі. Генерал В. Гренер заявив, що німецька військова адміністрація **підтримує українського гетьмана** лише після того, як він буде обраний. Ці домовленості між представниками українського грома-

дянства та німецьким окупаційним командуванням визначили майбутню політику нової державної влади.

Протягом 29 квітня 1918 р. прихильники державного перевороту майже без кровопролиття оволоділи всіма державними установами. Очоливши Українську державу, генерал **П. Скоропадський** поставив перед собою *завдання* відновити у країні порядок, зміцнити її міжнародні позиції, подолати хаос у економіці. Для цього він мав *широкі повноваження* – право видавати закони, призначати уряд, керувати зовнішньою політикою та військовими справами, бути верховним суддею. Це означало наділення «ясновельможного пана гетьмана», як було прийнято величати П. Скоропадського, диктаторською владою.

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

У «Грамоті до всього Українського Народу», проголошеній 29 квітня 1918 р., гетьман заявив, що він «...відкликнувся на поклик трудящих мас Українського народу і *взяв на себе тимчасово всю повноту влади*». Відповідно до цього документа, Центральну Раду й усі земельні комітети розпустили, міністрів та їхніх товаришів звільнили з посад, а рядовим державним службовцям належало продовжувати роботу. Було відновлено право приватної власності. Гетьман повідомив, що незабаром видасть закон про вибори до Українського сейму. До його скликання мали діяти «**Закони про тимчасовий державний устрій України**», видані першого дня гетьманського перевороту. В них були визначені *головні напрями діяльності* Гетьманату в політичній сфері, організації державного управління, дано гарантії громадських прав населення, оголошено про встановлення «*Української Держави*» замість Української Народної Республіки. Нова держава ґрунтувалася як на республіканських, так і на монархічних засадах, її *устрій*, більшість пізніше ухвалених законів багато в чому нагадували дореволюційну систему. Тому з'їзд заводчиків, фабрикантів, фінансистів, великих землевласників, який відбувся 15–18 травня 1918 р., *схвалив* гетьманський переворот. Близько 1 тис. його делегатів заявили про *готовність* всіма силами сприяти утворенню нового державного, громадського й економічного ладу Української Держави. Для консолідації сил заможних верств суспільства вони *утворили* Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (Протофіс). Цей з'їзд *продемонстрував*, що державу П. Скоропадського підтримують не тільки хлібороби-землевласники, частина інтелігенції, кадети, а й великі промисловці.

Документи від 29 квітня 1918 р. були скріплені «отаманом Ради міністрів» **М. Сахном-Устимовичем**. Йому, однак, не вдалося сформувати уряд – через відмову представників Української партії соціалістів-федералістів увійти до нього. 30 квітня 1918 р. гетьман призначив на посаду голови Ради міністрів відомого наукового та громадсько-політичного діяча **М. Василенка**. Його спроба залучити до участі в уряді соціалістів-федералістів також закінчилася невдачею. У новосформованому кабінеті було 12 міністрів-українців – авторитетних громадських діячів, кваліфікованих фахівців і 4 міністри-неукраїнці. Уряд М. Василенка діяв недовго – до 8 травня 1918 р. Через два дні земський діяч із Полтавщини **Ф. Лизогуб** утворив новий гетьманський уряд. До нього

ввійшли лише два відомі українські громадсько-політичні діячі – Д. Дорошенко та М. Василенко, а решта міністрів належали до російських політичних партій, переважно до кадетів і монархістів. **Лідери українських соціалістичних партій** дотримувалися гасла: «Не потрібна несоціалістична Україна». Вони *не спромоглися* поступитися партійними інтересами для того, щоб об'єднатися в ім'я побудови Української держави.

За кілька місяців в Україні було створено **новий адміністративний апарат**. Замість представників Центральної Ради на місцях гетьманський уряд призначив губернських та повітових старост, переважно з великих землевласників, земських діячів і суддів. Із осіб, які займали керівні посади за старого режиму, в усій Україні залишилося лише кілька. **Державні службовці** були, за невеликим винятком, українцями, однак не належали до т. зв. «свідомих українців», якими тоді вважали членів соціалістичних партій.

Чимало труднощів виникло під час створення **збройних сил** Гетьманату замість демобілізованих військових підрозділів Центральної Ради. З попереднього періоду нерозформованою залишилася тільки **Запорізька дивізія**, яка обороняла північно-східні кордони України. У липні 1918 р. було створено **Сердюцьку дивізію** під командуванням полковника В. Клименка в кількості 5 тис. вояків, вихідців із хліборобських родин. Ще з березня того самого року, після укладення Брестського миру, за домовленістю з Австро-Угорщиною у м. Володимир розпочалося формування т. зв. «**Сірожупанної дивізії**», яка складалася з військовополонених українців – вояків колишньої російської армії. В серпні вона була передана гетьманському урядові й отримала назву 1-ї Козацько-стрілецької дивізії. У листопаді 1918 р. почали відновлювати Галицько-буковинський курінь Січових стрільців. Відроджувався **Чорноморський флот**. Уряд, з одного боку, побоювався, що загальна мобілізація може привести до армії збільшовичені елементи. З іншого боку, **справу гальмувала** німецька військова адміністрація. Вона запевняла гетьмана, що для захисту України достатньо німецьких та австро-угорських військ. В одному з пунктів умов, вироблених на нараді 24 квітня 1918 р., було зазначено: «Як довго австро-угорські й німецькі війська перебувають в Україні, ніяка українська армія не може формуватися. Держава може тримати лише виключно німецькі відділи за порозумінням з обома командуваннями». Загалом **українське військо** того часу нараховувало близько 65 тис. осіб, хоча планували створити 300-тисячну армію.

Неабиякого значення гетьманська держава надала **аграрному питанню**. З перших днів діяльності уряд вживав заходів щодо нормалізації становища на селі, яке потрясли невдоволення, суперечності, ексцеси. Для підготовки нового аграрного закону й полагодження конфліктів між землевласниками і селянами було створено губернські та повітові **комісії**. Тимчасові правила про земельні комісії **зобов'язували селян** повернути поміщицьке майно і відшкодувати збитки, яких вони завдали великим землевласникам. У жовтні 1918 р. було створено вищу земельну комісію, яку очолив П. Скоропадський. На початку листопада підготовлено **проект аграрної реформи**, що передбачав примусовий

викуп державою великих земельних володінь і розподіл їх між селянами – не більш як 25 десятин на двір.

Тривала **відбудова** транспортних магістралей країни. В середині літа 1918 р. **вдалося налагодити** нормальний залізничний рух. Було вжито заходів для зміцнення фінансової системи, налагоджено грошовий обіг, ухвалено державний бюджет. Все це привело до деякого економічного піднесення.

За короткий час свого існування Гетьманат досяг відчутних результатів у **культурно-освітній сфері**. Було **видано** кілька мільйонів примірників українських підручників для початкових шкіл, у більшості з них **введено українську мову**. Наприкінці гетьманської доби в Україні **діяло** 150 українських гімназій не тільки в містах, а й у деяких селах. У жовтні 1918 р. у Києві й Кам'янці-Подільському **відкрили** українські державні університети. Крім того, планували відкрити українські університети в Харкові, Катеринославі, Одесі. В усіх вищих навчальних закладах України почали діяти **кафедри** української мови, літератури та історії. Було **засновано** Український державний архів, Національну галерею мистецтв, Український національний театр, Український історичний музей, Українську національну бібліотеку, яка нараховувала понад 1 млн книг, десятки інших установ, покликаних сприяти відродженню української культури. Значною подією в культурному житті країни було відкриття 24 листопада 1918 р. **Української академії наук**. Першим її президентом призначили відомого українського вченого В. Вернадського. Гетьманський уряд своїм вольовим рішенням фактично започаткував **автокефалію** Української православної церкви.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Вагомими були успіхи гетьманської України у зовнішній політиці. Вона поширила дислокацію українських консульських установ на 22 країни та окремі регіони. **Дипломатичні зносини** існували з **12 державами світу**: Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною, Фінляндією, Швецією, Іспанією, Данією, Голландією та ін. Першочергового значення український уряд надав налагодженню добросусідських відносин із **Німеччиною**. Чималі зусилля українського посла в Берліні барона Ф. Штейнгеля, його безпосередні контакти з німецьким канцлером сприяли тому, що 2 червня 1918 р. Німеччина **офіційно визнала** Українську Державу. Українсько-німецькі відносини значно поліпшилися після **візитів** до Берліна у вересні 1918 р. глави уряду Ф. Лизогуба та гетьмана П. Скоропадського.

Хоча водночас гетьманський уряд дав німецько-австрійським окупантам нові «законні» підстави для пограбування України. Він підписав у вересні 1918 р. **торговельний договір** із Німеччиною та Австро-Угорщиною, за яким з України мали вивезти не менше 100 млн пудів хліба, 11 млн пудів м'яса (у живій вазі), 300 тис. голів овець, 400 тис. пудів сала, 2 млн пудів м'ясних консервів, чимало іншого продовольства й промислової сировини. Нова економічна угода ще більше посилила **залежність** України від західних союзників. До того ж Австро-Угорщина займала щодо Української Держави вичікувальну позицію, зволікаючи з ратифікацією Брестського мирного договору.

Значним досягненням української дипломатії було підписання 12 червня 1918 р. у Києві прелімінарного (*попереднього*) миру з Раднаркомом Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР). У ньому **Радянська Росія** визнавала незалежність Української Держави. Також було ухвалено *постанови* про припинення воєнних дій на фронтах, взаємну евакуацію громадян, обмін консульськими представництвами. Однак українська та російська делегації *не знайшли спільної мови* в питаннях про кордон, про поділ державного майна та боргів царської Росії. 3 листопада 1918 р. російська делегація відбула з Києва до Москви, що означало припинення переговорів.

Активною була політика гетьманського уряду, спрямована на приєднання до України **українських етнічних земель**, які перебували під владою Росії (*північні повіти Чернігівщини, західні й південно-західні повіти Воронежської й Курської губерній*), Польщі (*Підляшшя й Холмищина*), Румунії (*Північна Бессарабія*). Було підписано попередній **договір із Кримом**, який на *автономних засадах* мав увійти до складу України. Однак період правління П. Скоропадського був занадто короткотривалим, щоб остаточно вирішити окреслені проблеми.

ПРОРАХУНКИ ГЕТЬМАНАТУ

Крім досягнень, Гетьманат допустив чимало прорахунків, які стали фатальними. Чи не найбільше компрометувала його **залежність від Німеччини**, окупаційні війська якої безсоромно грабували Україну. Багато свідомих українців безспідставно звинувачували П. Скоропадського та його уряд у проросійській політиці, у **покровительстві російським шовіністам**. Під захист німецько-австрійських військ і Гетьманату до Києва *переїхали* правління колишніх петроградських і московських банків, безліч великих промисловців, землевласників, фінансистів, колишніх царських міністрів, генералів. Тут, зокрема, **знайшли притулок** білогвардійські лідери В. Пурішкевіч, П. Рябушінській, В. Шульгін, П. Мілюков. В Україні **виникла мережа** загальноросійських шовіністичних організацій «Монархічний блок», Союз відродження Росії, Союз російського народу, «Національний центр» та ін. Їх об'єднувала ненависть до української державності, до «сепаратизму». На території гетьманської держави **відкрито формувалася** білогвардійська т. зв. «Південна армія» на чолі з генералом В. Сємьоновим. Головне бюро вербування до цієї армії базувалося в Києві, опорні пункти діяли в Одесі, Харкові, Житомирі, Рівному, Кам'янці-Подільському.

Гетьман був пов'язаний із заможними верствами українства, які спонукали його до **ліквідації соціальних завоювань** народу. Він і німецька військова адміністрація практично розпочали війну проти українських трударів. Шкідливою для української справи була політика в провінції, на селі. Місцеві старости і карателі, чинячи **насильства** над населенням нібито від імені влади, дискредитували українську державність.

Із відновленням права приватної власності на землю в села в супроводі каральних загонів почали повертатися поміщики. Вони накладали на **селянство** великі контрибуції. Один із великих землевласників з Ямпільського пов. на Поділлі хвалився, що він стягнув із селян 250 тис. руб., тоді як усе його майно

коштувало менше 150 тис. руб. Не легше було й *робітникам*, більшість організацій яких нова влада розпустила. Безробіття, погіршення продовольчого постачання боляче вдарило по населенню міст.

АНТИГЕТЬМАНСЬКА ОПОЗИЦІЯ

Політика гетьманського уряду від початку викликала **опозицію** більшості українських політичних партій. Проти неї виступили П Всеукраїнський селянський та Робітничий з'їзди, які, незважаючи на заборону властей, нелегально відбулися у Києві в травні 1918 р. Несхвально до нового режиму поставилися представники *залізничників і телеграфістів*. Ще гостріше гетьманську владу, метою якої, мовляв, було «...знищення української державності й всіх здобутків революції», засудили з'їзди українських *політичних партій* соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. Антигетьманський курс взяв *Всеукраїнський земський союз* на чолі з С. Петлюрою.

Опозиція гетьманському режимові зростала. 24 травня 1918 р. до П. Скоропадського звернулися представники *чотирьох українських політичних партій* (соціалістів-самостійників, трудової, соціалістів-федералістів та хліборобів-демократів), які заявили, що Кабінет міністрів не є українським за складом і за політичною орієнтацією. Вони протестували проти заборони з'їздів та діяльності місцевої адміністрації, яка потурала зловживанням, а також проти призначення на державні посади неукраїнців і військової політики уряду. Названі політичні партії разом із радою залізничників та поштово-телеграфною спілкою утворили Український національно-державний союз, в якому спочатку головував П. Ніковський. Союз розпочав боротьбу проти гетьмана і гетьманського уряду як «буржуазного і неукраїнського» з метою «рятувати загроженому українську державність». На початку серпня 1918 р. він перетворився в *Український національний союз*. З 18 вересня його очолив В. Винниченко. Саме тоді було взято курс на антигетьманське повстання.

Восени 1918 р. склалися обставини, які привели до **послаблення гетьманського уряду**. Наприкінці вересня капітулювали Болгарія і Туреччина. 17 жовтня *Австро-Угорщина* формально перетворилася у Союз держав. У *Німеччині* вибухнуло повстання, що переросло в демократичну революцію. Імператор Вільгельм II зрікся престолу. В країні та на фронтах почали виникати *ради* робітничих і селянських депутатів. Ради солдатських депутатів створювали у німецьких військових частинах, які дислокувалися в Україні. Серед окупаційних військ різко *знизилася дисципліна*. Гетьман П. Скоропадський і його уряд втратили підтримку Німеччини й Австро-Угорщини. Україні, яка не мала достатньої регулярної армії, *загрозувала війна* з Радянською Росією.

Боротьба проти правління П. Скоропадського набувала дедалі більшого розмаху. В різних місцях України виникли **повстанські загони**. Найбільшими були повстанська армія Нестора Махна, загони отаманів Юрка Тютюнника і Данила Терпила (Зеленого). Грізною силою стали селянські загони, які діяли в Звенигородському і Таращанському повітах. У повстанському русі Київщини та повітів сусідніх губерній взяло участь *близько 40 тис. осіб*, які мали на озброєнні приблизно 200 кулеметів і понад 10 гармат. Окупаційним військам

вдалося придушити повстання, лише зазнавши великих втрат. За офіційними повідомленнями німецького командування, тільки в Звенигородському пов. окупанти втратили вбитими і пораненими 6 тис. осіб. У листопаді 1918 р. могутній повстанський рух майже одночасно розгорнувся у Вінницькому, Балтському (нині – в Одеській обл.), Могилівському, Ямпільському (нині обидва – у Вінницькій обл.) і Летичівському (нині – у Хмельницькій обл.) повітах. Окупантів і гетьманські війська вибили з Могилева-Подільського. Дедалі активніше боролися проти Гетьманату, за поліпшення умов життя та праці робітники України.

У такій небезпечній обстановці П. Скоропадський вдався до **зміни політичного курсу** і почав налагоджувати **контакти з державами Антанти** – Англією і Францією. Знаючи про прихильність їхніх урядів до ідеї «єдиної і неподільної Росії», гетьман різко змінив ставлення до питання незалежності України. 14 листопада 1918 р. він видав грамоту, в якій зазначено: «Серед решти частин многострадалної Росії на долю України випала, порівнюючи, більш щаслива доля... їй першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде **відновлення великої Росії**». Із російських монархістів було сформовано новий гетьманський уряд на чолі з С. Гербелем.

ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНАТУ

Проголошення федерації з білогвардійською Росією викликало **обурення** серед широких верств українства, пришвидшило початок повстання, до якого готувалися опозиційні гетьманові сили. Представники соціалістичних партій, зібравшись 13 листопада 1918 р. у Києві, в будинку Міністерства шляхів, обрали **Директорію** – тимчасовий орган для керівництва повстанням проти гетьмана. До неї належали: В. Винниченко – голова Директорії, члени – С. Петлюра й Ф. Швець, тимчасові члени – А. Макаренко і П. Андрієвський. Того самого дня Директорія виїхала в Білу Церкву – центр антигетьманських сил, де дислокувалися **Січові стрільці**, які мали стати збройним ядром повстання. У Києві залишився лише голова Директорії **В. Винниченко**. Він склав відозву до населення, в якій ішлося про те, що гетьманська влада має бути «доценту» знищена, а гетьман є «поза законом». С. Петлюра у Білій Церкві видав **універсал до народу** з закликом до повстання. Цей заклик знайшов активний відгук серед українського населення.

Регулярних військ у Директорії було мало, але її підтримали **добровольці** з селян і міського населення. Німецькі війська дотримувалися нейтралітету й шукали можливості повернутися додому. 17 листопада повстанська армія зайняла Білу Церкву та Фастів і рушила на Київ. 18 листопада вона розбила гетьманські війська під Мотовилівкою – за 30 км від столиці. Перші **успіхи повстанців** вплинули на ті військові підрозділи, які підтримували уряд П. Скоропадського. 20 листопада на бік Директорії перейшов кінний Лубенський полк під командуванням полковника Ю. Отмарштейна, а згодом – Запорізька дивізія полковника П. Болбочана. Дещо пізніше до лав повстанців влилася Сердюцька дивізія.

За кілька тижнів боїв війська Директорії **оволоділи столицею** Української Держави. Надії гетьмана на допомогу російських солдатів не збулись. У Києві тоді було 15 тис. російських офіцерів, але в сутичці з Січовими стрільцями вони

не виявили хоробрості. Бачачи безперспективність подальшої боротьби, 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зробив таку заяву: «Я, гетьман всієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади». **П. Скоропадський передав владу** та державний скарб урядові, а сам під виглядом пораненого німецького офіцера виїхав за кордон. Це врятувало йому життя. 14 грудня 1918 р. війська Директорії вступили в Київ. Місто зустріло їх урочисто.

Отже, спроби гетьмана П. Скоропадського зміцнити українську державність шляхом повернення старих порядків не увінчалися успіхом.

3. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Революційні події 1917–1918 рр. у Наддніпрянщині мали великий вплив на населення Галичини, Буковини та Закарпаття, незважаючи на кордони, які їх розділяли. озброєні багатими **традиціями** визвольних змагань, західні українці посилили боротьбу за національно-державне відродження краю. Досягненню їхньої віковичної мети сприяло і міжнародне становище.

Восени 1918 р. **Австро-Угорщина** опинилася в **умовах** політичного розпаду. На Галичину **зайшла** новостворена Польська держава. Деякі з галицько-українських політиків, побачивши, що Відень не збирається виконувати свої обіцянки щодо реалізації таємних статей Брестського договору, почали задумуватися над самостійним вирішенням західноукраїнського питання. З цією метою у Львові протягом вересня було засновано таємний старшинський гурток, який спочатку складався здебільшого з офіцерів-українців австрійської армії і згодом отримав назву «**Центральний військовий комітет**» (ЦВК). Його члени обстоювали **автономію** західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії. Однак з приходом до комітету в першій половині жовтня представників Українських січових стрільців – поручника В. Старосольського, сотника Н. Гірянця, підхорунжого Д. Паліїва, а згодом й інших, – ЦВК вирішив «...боротися під знаменом **соборної України**».

16 жовтня цісар Карл видав запізнілий **маніфест**, в якому обіцяв перетворити Австрію на **союз національних держав**. «Австрія по волі своїх народів, – зазначалося в цьому документі, – має стати союзною державою, у якій кожне плем'я на області, яку воно заселяє, творить свій власний державний організм». Тимчасове **представництво** інтересів окремих народів передавалося національним радам, створеним із парламентських послів кожної нації. Відповідно до плану австрійського уряду, на територіях колишніх коронних країв імперії (без Угорщини) мало постати **чотири національні держави** – німецько-австрійська, чеська, південно-слов'янська та українська. Поляки

ПЕРЕДУМОВИ ПОВСТАННЯ

отримали право самостійно вирішувати питання своєї державності. Доля Боснії й Герцеговини та румунської частини Буковини залишалася нез'ясованою. Це була остання спроба врятувати конаючу монархію Габсбургів. Однак народи, які вона поневолювала, не хотіли ні австрійської ласки, ні спільного з нею майбутнього.

Після попередніх нарад українських політиків 18 жовтня у Львові зібралася **Українська конституанта** – представницькі збори українських депутатів обох палат австрійського парламенту, Галицького і Буковинського крайових сеймів, представників українських політичних партій, духовенства і студентів, що мала вирішити питання державно-правового становища українських земель Австро-Угорщини. Вона **проголосила** себе представницьким органом українського населення Австро-Угорщини – Українською Національною Радою (УНРадою) й під керівництвом парламентського посла Євгена Петрушевича приступила до державотворчої діяльності. Її засідання розпочалося о 8 год. вечора і тривало до 4-ї ранку наступної доби. 19 жовтня одногolosно було ухвалено постанову про **створення** на українській етнографічній території в Австро-Угорщині Української держави.

Аналогічні рішення прийняли конституанти інших народів колишньої Австро-Угорщини – чехів і словаків, південних слов'ян і **поляків**. Останні **проголосили** приєднання до Польщі українських земель Галичини. 28 жовтня у Кракові відбулася нарада польських парламентаріїв. На ній було створено **Польську ліквідаційну комісію**, влада якої мала поширюватися на Галичину. Це віщувало українсько-польський конфлікт, до якого треба було негайно готуватися.

29 жовтня до Львова прибув сотник УСС **Дмитро Вітовський**, який наступного дня на засіданні ЦВК перебрав на себе функції **керівника майбутньої акції**. Відтоді, хоча дата виступу не була відома, Центральний військовий комітет почав працювати як справжній військовий штаб підготовки повстання.

Не відставали й **поляки**, які з набагато більшим розмахом, ніж українці (якщо з українського боку на організацію повстання було витрачено всього 9 000 крон, то з польського – 100 000 крон і 50 000 франків), та майже не криючись від австрійських властей, також **готувалися до захоплення влади**. Начальник жандармерії Галичини й Буковини генерал-майор Фішер доповідав у Відень, що «...легіонери вільно кружляють вулицями Львова, для них збираються гроші, одяг і т. д., навіть вербуються добровольці», що ці організації мають зв'язок з Варшавою, Краковом, Лодзем і представниками Антанти. 26 жовтня він уже прямо телеграфував до Відня, що у Львові триває «**підготовка путчу** з боку поляків». 28–30 жовтня відбулися таємні наради, на яких обговорювалися організаційні питання захоплення влади.

У таких умовах 31 жовтня близько 6 год. ранку члени ЦВК довідалися, що австрійський намісник у Галичині отримав **наказ із Відня** «...передати владу тому, хто має силу і хто по неї перший зголоситься». Невдовзі вони також дізнались із вранішніх польських газет, що 1 листопада до Львова приїде з Кракова Польська ліквідаційна комісія для перебрання влади на території Східної Галичини. Водночас **польський уряд** у Варшаві призначив В. Чарториського

генеральним комісаром для всієї Галичини. Було очевидним, що необхідно негайно починати рішучі дії. Однак *керівники Української Національної Ради* на чолі з її головою Є. Петрушевичем у той час перебували у Відні, проводячи час за постійними переговорами з представниками конаючої Габсбурзької імперії. Наслідком цих нарад стало *рішення австрійського уряду*, що виглядало як глузування над українцями: за кілька годин до повстання їм обіцяли місця урядовців у деяких староствах, повітових фінансових установах, а також, за наявності відповідних спеціалістів, на залізниці та в судах.

У Львові галицька *делегатія УНРади*, незважаючи, що напередодні почула від Д. Вітовського про готовність негайно почати воєнну акцію, просила австрійського намісника графа Гуйна передати владу в краї саме їй, а не полякам. Але у відповідь почула відмову та обіцянки (*як виявилось згодом, тоді само намісник запевнив делегатію Польської військової організації, що найближчим часом передасть їй владу в краї*). Зібравшись після цього на чергову *нараду*, тепер з участю членів Центрального військового комітету, галицька делегатія радилася, що робити далі: вичікувати сподіваної інформації з Відня від президії УНРади, стежити, що зроблять поляки, чи негайно перебирати владу. Депутат австрійського парламенту К. Левицький запропонував дочекатися вказівок із Відня. Проти такої позиції рішуче виступив Д. Вітовський, який від імені комітету заявив, що до виконання *військового повстання* все підготовлено і вже неможливо його відкласти, бо наступного дня українці можуть бути безсилими супроти польської переваги. «Справа може вдатися тільки зараз, – ще раз наголосив сотник Вітовський. – Як цієї ночі ми не візьмемо Львова, то завтра візьмуть його, напевно, поляки». Така рішучість і впевненість провідника майбутнього виступу змусила навіть тих учасників наради, які досі вагалися, погодитися з його аргументами.

ЛИСТОПАДОВИЙ ЗРИВ

Почалися *останні приготування* до збройного повстання. Зокрема, було вирішено взяти владу в Львові та краї вночі з 31 жовтня на 1 листопада, вироблено *план захоплення Львова*, а також реорганізовано ЦВК в Українську генеральну команду (УГК). До неї ввійшли: сотник УСС Д. Вітовський, отаман УСС С. Горук, поручники УСС Б. Гнатевич та І. Цьокан, поручник П. Бубела, четар О. Іванчук і підхорунжий УСС Д. Паліїв. Одночасно вживали заходів для *організації виступу в усьому краї*. 31 жовтня до 14–16-ї год. до всіх повітових центрів на ім'я раніше призначених командантів або відомих українських громадян зі Львова було відправлено наказ за підписом Д. Вітовського з вимогою вночі з 31 жовтня на 1 листопада встановити українську владу.

Того самого дня о 19-й год. у Народному домі у Львові відбулося останнє перед повстанням *засідання Української генеральної команди*, в якому взяли участь понад 100 осіб, у т. ч. близько 40 старшин. Його проводив сотник Д. Вітовський. У короткій промові він охарактеризував міжнародне політичне становище і ситуацію в краї, вказав на *завдання*, визначені перед українським військом, та повідомив, що УГК має в розпорядженні всього 1400 вояків і 60 старшин. Цей виступ, особливо остання звістка, справили на присутніх неоднозначне

враження. Значна частина з них *засумнівалася*, чи вдасться повстання, а деякі навіть пропонували відкласти його на тиждень і за цей час підготуватися. Проте Д. Вітовський нагадав, що Польська ліквідаційна комісія завтра прибуде до Львова, щоб негайно перебрати владу, та що на провінцію вислано кур'єрів із наказом про перебрання українцями влади. «Мусимо зайняти Львів цієї ночі, – заявив він. – *Наша честь вимагає*, щоб ми перші взяли владу в нашій країні, навіть хоч би прийшлося її завтра утратити». Проти такої логіки заперечень не знайшлося. Учасники засідання взялися до остаточного з'ясування деталей виступу, початок якого призначили на 4-ту год. ранку.

У ході **повстання**, згідно з оперативним планом, було *нейтралізовано* німецькі й угорські військові частини, а також обеззброєно польських солдатів і офіцерів львівського гарнізону. Вдалося *зайняти* головні адміністративні центри й інтернувати там австрійського намісника графа Гуйна і військового командувача фельдмаршала Пфєффера. Було *здобуто* пошту, телеграф, вокзали, склади, міську ратушу, на якій, за наказом сотника Д. Вітовського, вивісили *український прапор*. Львів опанували українці. 1 листопада 1918 р. близько 7 год. ранку Д. Вітовський доповів К. Левицькому, тодішньому голові львівської делегації Української Національної Ради, що українські війська «...*заняли Львів* і обсадили всі державні установи без проливу крові і взагалі без жертв». Невдовзі в місті появилися прокламації за підписом УНРади, в яких було зазначено: «Український Народе! Голосимо Тобі святу вість про Твоє визволення з вікової неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави...». Тоді само Д. Вітовський повідомив Раду Міністрів у Києві: «Занятий українськими військами *Львів складає поклін Києву*, столиці всієї України». Більш-менш успішно перебирали владу й на провінції.

Таким чином, у листопаді 1918 р. у Східній Галичині було повалено монархічну владу, ліквідовано багатолітнє іноземне поневолення. З волі широких верств українства тут було здійснено **Листопадову національну революцію**, результатом якої стало *створення* української демократичної республіки.

ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО

Законодавчим органом молодій державі стала **Українська Національна Рада**, яку очолював Є. Петрушевич. До неї входило понад 150 послів від повітів і міст краю. 5 листопада, виражаючи інтереси всього західноукраїнського населення, вона у своїй *програмній декларації* проголосила загальне виборче право, рівність усіх громадян незалежно від віри, мови, стану чи статі перед законом, 8-годинний робочий день, соціальний захист людей похилого віку та інвалідів, охорону праці й громадський спокій, проведення аграрної реформи. Виконавчим органом Української Національної Ради – урядом був тимчасовий **Державний Секретаріат**, створений 9 листопада 1918 р. Його першим головою став Кость Левицький.

Назву й територіальні межі новоствореної держави уточнив «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії», ухвалений 13 листопада. Згідно з ним, вона отримала назву **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)** й охоплювала терито-

рію українських етнічних земель Галичини, Буковини й Закарпаття, що перебували в складі Австро-Угорщини, – загалом бл. 70 тис. кв. км. Її населення становило до 6 млн осіб – 71% українців, 14% поляків, 13% євреїв і 2% інших національностей. Для **національних меншин** було передбачено культурно-національну автономію. Затверджено **герб** держави – Золотий Лев на синьому тлі та **прапор** – синьо-жовтий.

За умов постійної руїни й воєнних дій західноукраїнському урядові вдалося також налагодити **адміністрацію краю**, уникнути поширення епідемій, забезпечити функціонування шкіл, залізниці, пошти, телеграфу й телефону. Відкрито **посольства** ЗУНР в Австрії, Угорщині, Німеччині, дипломатичні представництва у Чехо-Словаччині, Канаді, США, Бразилії, Італії та інших країнах.

Надзвичайно складними були **соціально-економічні завдання**, які постали перед урядом Західноукраїнської Народної Республіки. Адже Галичина впродовж чотирьох років Першої світової війни була ареною кровопролитних боїв армій ворогуючих держав. Край було зруйновано і пограбовано. Не тільки села, а й повіти (наприклад, Зборівський) майже повністю зникли з лиця землі, люди жили в землянках. Найбільшою турботою Секретаріату внутрішніх справ було **забезпечення населення** й армії харчами, оскільки в Галичині не вистачало продовольства. Ще гострішою була нестача промислових товарів.

Уряд Наддніпрянської України надав **допомогу** галичанам. У край було надіслано понад 1000 вагонів продуктів харчування, асигновано гроші для купівлі харчів і відбудови економіки. Однак ця допомога виявилася недостатньою. Секретаріат внутрішніх справ змушений був здійснити **радикальні заходи**. Всі запаси продуктів харчування та предметів першої необхідності він зосередив у своїх руках. Було введено два безм'ясних дні на тиждень, заборонено питлювати збіжжя, випікати тісто. До хліба треба було додавати четверту частину картоплі. Завдяки цим заходам вдалося врятувати людей від голоду.

Було проведено **земельну реформу**. Українська Національна Рада взяла за основу своєї аграрної політики принцип збереження **приватної власності на землю**. Конфіскації підлягали лише державні землі, землі, що належали поваленій династії Габсбургів, землі двірські (*належали панським дворам, що за Австро-Угорщини виконували функції адміністративної та політичної влади*) і церковні, землі, набуті з метою спекуляції, а також ті, які перевершували дозволу норму площі. **Наділення землею** передбачали розпочати відразу після завершення війни. До того часу землею мали розпоряджатися земельні комітети.

Значну увагу приділяли **освітній політиці**, якою займався Секретаріат освіти. Під його керівництвом працювали повітові шкільні ради, створені в лютому 1919 р. У тих населених пунктах, де була більшість українців, у народних школах **навчали українською мовою**. На українську мову навчання було переведено частину польських шкіл у містах. Приватні українські школи націоналізувались. Уряд ЗУНР безперешкодно надавав дозвіл на відкриття **приватних польських шкіл**. Однак українська мова у них, як і в інших навчальних закладах, була обов'язковою. Незважаючи на значні труднощі, навчання в

школах не припинялося. Середніх державних шкіл разом з учительськими семінаріями у 1918 р. було 30, у т. ч. 20 гімназій.

Отже, наприкінці 1918 – на початку 1919 р. на всіх ділянках державного будівництва ЗУНР кипіла напружена робота. Українці краю переконливо продемонстрували **готовність до державного життя**. Однак вони зіткнулися з неприхованою агресією ззовні. Запеклі бої з поляками у Львові та околицях, із румунськими військами – під Снятином, Надвірною та на Буковині змусили уряд ЗУНР прискорити заходи щодо об'єднання молодого галицько-української держави з Наддніпряниною.

Через місяць після Листопадового зриву, 1 грудня 1918 р., у Фастові укладено **попередній договір** між Радою державних секретарів ЗУНР та Директорією УНР про «...злуку обох українських держав в одну державну одиницю». На засіданні 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада у Станіславі (*нині – м. Івано-Франківськ*), куди переїхав весь апарат уряду, **одностайно** прийняла ухвалу про об'єднання ЗУНР та УНР. Зокрема, в ухвалі Національної Ради зазначалося: «Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення українського народу, проголошує торжественно з'єднання... ЗУНР і УНР в одну одноцільну суверенну Народну Республіку».

Невдовзі 36 галицьких делегатів, серед яких були Л. Бачинський, Л. Цегельський, Р. Перфецький, С. Вітик, письменник В. Стефаник, виїхали до Києва на урочистий **Акт злуки**, приурочений першій річниці проголошення самостійності Наддніпрянської України. Погожого морозного дня 22 січня 1919 р. святково прибраний **Софійський майдан** у Києві заповнили десятки тисяч жителів столиці, численні гості, військо. О 12-й год. над колонами пролунало «Слава», прозвучав національний гімн. Міністр закордонних справ ЗУНР Л. Цегельський оголосив грамоту – ухвалу Української Національної Ради і передав її голові Директорії В. Винниченку. У відповідь член Директорії Ф. Швець зачитав Універсал уряду УНР, в якому, зокрема, зазначалося: «Віднині **воєдино зливаються** століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирили кращі сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка...».

Після цього відбувся урочистий **молебень**. Свято під древніми стінами Софії завершилося парадом українських військ. З особливим захопленням присутні вітали колони Січових стрільців під керівництвом полковника Є. Коновальця.

Наступного дня **Трудовий Конгрес** майже одностайно (проти проголосувало кілька лівих есерів і представників компартії) ухвалив **Універсал про Злуку**. ЗУНР було **перейменовано** в Західну область Української Народної Республіки (ЗОУНР). Державним **гербом** Соборної України став Тризуб.

День 22 січня 1919 р. був одним із **величних моментів** нашої непростой, нерідко трагічної історії, назавжди залишившись у пам'яті українського народу як свято Соборності України. Однак до справжнього об'єднання справа не дійшла.

Через кілька днів після проголошення Злуки Директорія під тиском російських більшовицьких орд змушена була покинути Київ. Західним українцям годі було очікувати на реальну допомогу з Наддніпрянщини. Справа **боротьби** з польськими агресорами цілковито лягала на їхні плечі.

ПОЛЬСЬКО- УКРАЇНЬСКА ВІЙНА

ЗУНР із самого початку опинилась у надзвичайно важких військово-політичних і міжнародних умовах. Українське повстання 1 листопада 1918 р. захопило зненацька не тільки австро-угорську залозу, адміністрацію й населення Львова, а й польські військові організації, які одночасно з Українським військовим комітетом готувалися до захоплення міста й краю та передання їх під оруду Польської ліквідаційної комісії. Коли ж українці випередили поляків, вони відразу приступили до контрудару – спочатку конспіративного, а потім відкритого. Ніхто з поляків (як військових, так і цивільних) не думав погоджуватися з самовизначенням народу і фактом існування Української держави в Галичині. **Поляки** негайно розпочали організацію своїх військових сил у Львові. Одночасно вони вислали до Польщі кур'єрів для **мобілізації** добровольців, а від польського уряду вимагали військової допомоги.

Центрами польської **контратаки** у Львові стали школа ім. Г. Сенкевича та будинок техніків у південно-західній частині міста. Перед обідом 1 листопада 1918 р. на вулицях Львова з'явилися польські жовніри, які вирішили оволодіти насамперед залізничним вокзалом. Вони почали нападати на українські спостережні пункти на вулицях Л. Сапеги й Городецькій. Польським військовим **допомогало цивільне населення**, яке обстрілювало українських вояків із вікон будинків, воріт і перевулків. **Становище українського війська погіршувалося** й тим, що чисельність польських легіонерів і жовнірів зростала чи не щогодини. Воєнні лави поляків поповнювалися за рахунок мобілізації населення Львова, українці ж очікували на добровольців із навколишніх сіл і краю. Якщо перевага поляків виявлялася не тільки в кількості, а й у якості бойових сил, то **українці розпоряджались лише жменькою старшин і жовнірів-селян**. Поляки з самого початку мали чимало старшин різних звань, а їхні військові підрозділи формувалися здебільшого з освічених елементів, до того ж обізнаних з містом. Основою польських збройних сил стали шкільна й реміснична молодь, залізничники й урядовці. До них приєдналося багато кваліфікованих промислових робітників, які відзначалися відчайдушністю й відвагою.

Наступного після українського повстання дня **поляки домоглися відчутних успіхів**. Оволодівши головним залізничним вокзалом із великими військовими складами, вони зосередилися в південно-західній частині міста, звідки почали наступ на територію, контрольовану українцями. 13 листопада 1918 р. польські війська **захопили Перемишль** і організували засилання збройних загонів із Західної Галичини до Львова залізницею.

Метою українського командування було витіснення польських інтервентів за межі української етнографічної території й забезпечення державних кордонів. Для цього уряд ЗУНР приступив до організації регулярної **Української галиць-**

кої армії (УГА; до 17 листопада 1919 р. називалася Галицькою армією), основою якої були Українські січові стрільці. Рядовий склад УГА здебільшого становили досвідчені солдати, які пройшли фронтовими дорогами Першої світової війни. Українських *старшин бракувало*, особливо на вищих штабних посадах, тому до УГА приймали офіцерів-австрійців, офіцерів-українців колишньої царської армії. *Зброя* була переважно з австрійських арсеналів, згодом – і російського виробництва. Загальна чисельність УГА на 18 листопада 1918 р. становила близько 50 тис. осіб, у т. ч. до 25 тис. багнетів і шабель при 40 гарматах. У січні 1919 р. армія ЗУНР нараховувала 70 тис. осіб та 60 гармат, а влітку того самого року – до 100 тис. осіб, маючи на озброєнні 160 гармат, 550 кулеметів, 20 літаків.

Однак *Польща* збільшувала свої збройні сили значно швидше. Економічний і людський потенціал корінної Польщі значно перевищував ресурси Східної Галичини. Вирішальну роль відіграла військово-економічна *допомога Польщі від держав Антанти*. ЗУНР не отримала зовнішньої підтримки ні від кого. До того ж Антанта вирішила зробити *подачки* урядам новостворених європейських країн за рахунок західноукраїнських земель, щоб створити в майбутньому санітарний кордон проти більшовицького режиму.

Хоч у листопаді-грудні активність УГА була високою, *загарбники досягли значних успіхів* – захопили десять повітів ЗУНР, утримували Львів та Перемишль. 5 січня 1919 р. головне командування у Варшаві кинуло на галицький фронт більшість своїх сил. 8 січня розпочався польський наступ. Його відбили, але безуспішними виявилися наступи *українських військ* на Львів (27 грудня 1918 р., 2 та 11 січня 1919 р.). Столицю Західноукраїнської Народної Республіки після *втрати Львова* було перенесено до Тернополя, а згодом – до Станіслава.

У лютому 1919 р., врахувавши досвід попередніх боїв, Начальна команда (*штаб*) УГА *розробила план нового наступу*, який передбачав опанування залізничною колією на відрізку Городок – Судова Вишня і таким чином повне оточення Львова. *Операція розвивалась успішно*: 15 лютого українські війська звільнили села Долиняни, Вовчухи, Бар, Довгомостиська (*нині всі – Львівської обл.*), а 20 лютого повністю перервали зв'язок між Львовом і Перемишлем. Проте подальший розвиток наступу загальмувала *місія Антанти*, яка висунула ультиматум щодо припинення бойових дій, укладення українсько-польського перемир'я та передання суперечливих питань на розгляд Паризької мирної конференції.

Припинення вогню тривало з 25 лютого, але 2 березня зважаючи на абсолютно неприйнятну позицію поляків та антантської місії на переговорах українські війська відновили наступ. Польський гарнізон у Львові опинився під загрозою капітуляції. Однак польське головне командування, *скориставшись переговорами*, організувало і перекинуло сюди нові сили, які 12 березня розпочали успішний контрнатуп і деблокували окупований Львів.

У квітні 1919 р. на українсько-польський фронт прибула сформована у Франції добре озброєна 80-тисячна *армія генерала Ю. Галлера*, що кардинально змінило співвідношення військових сил. 19–20 квітня польські інтервен-

ти перейшли в *наступ під Львовом*, а в другій половині травня українські війська розпочали загальний відступ. Становище ЗУНР ускладнилось і втручанням у її внутрішні справи *Румунії*.

Командування УГА віддало наказ військам зосередитися в *трикутнику* між річками Збруч і Дністер та залізничною колією Гусятин–Чортків–Товсте–Заліщики (*нині всі – Тернопільської обл.*). Це дало змогу на певний час відірватися від наступаючих польських дивізій, забезпечити УГА короткий перепочинок, реорганізувати її та поповнити зброєю.

У зв'язку з надзвичайною ворожою загрозою відбулися **зміни в політичному керівництві ЗУНР**. 9 червня 1919 р. уряд С. Голубовича склав свої повноваження, а Виділ УНРади як найвищий постійно діючий державний орган передав усю повноту військової та цивільної влади Є. Петрушевичу, котрий отримав титул *Диктатора ЗУНР*.

Днем раніше, 8 червня 1919 р., УГА зі свого плацдарму несподівано для ворога перейшла у контрнаступ – т. зв. «**Чортківська офензива**». Того самого дня вона *прорвала польський фронт* і звільнила м. Чортків. I корпус успішно наступав на м. Бучач, 15 червня здобув м. Тернопіль і повернув на м. Бережани. II корпус УГА дійшов до м-ка Микулинці, а III – лівим берегом Дністра пробрався до м. Монастириська (*нині всі – Тернопільської обл.*) і 16–19 червня здобув перемогу під м. Перемишляни (*нині – Львівської обл.*).

Успіхи УГА викликали *ентузіазм українського населення*, насамперед селянства, дали змогу сформувати IV корпус і почати формування V. Однак *відсутність* надійних і стабільних джерел постачання озброєння не дала змоги сповна скористатися народним піднесенням: з 90 тис. добровольців до війська змогли прийняти 15 тис., а решту розпустили по домівках.

Польське командування перекинуло на галицький фронт нові сили, які Антанта забезпечила всім необхідним. 28 червня *війська інтервентів прорвали фронт УГА* під Перемишлянами та Янчином (*нині – село Перемишлянського р-ну Львівської обл.*). Розпочався другий, цього разу останній, відступ українських військ у межиріччя Збруча та Дністра.

Через неможливість утримувати фронт проти переважаючих сил польських інтервентів 16–18 липня 1919 р., згідно з наказом Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича, **корпуси УГА переправилися на лівий берег Збруча**. Тоді у них було 40–45 тис. стрільців і старшин, 158 гармат, 546 кулеметів. *Польща повністю окупувала* Східну Галичину. До в'язниць і концтаборів було кинуті тисячі українських патріотів, інших жорстоко переслідували. УГА судилося продовжити свій *тернистий шлях*.

Отже, Західноукраїнська Народна Республіка, що фактично проіснувала понад вісім місяців (де-юре – до березня 1923 р., коли Рада представників Антанти надала дозвіл на інкорпорацію Польщею Східної Галичини), впала. **Головною причиною поразки** була значна *перевага противника* у силі – боротьба фактично велася між 3,5 млн українців Східної Галичини та 18 млн поляків за підтримки останніх країнами Антанти. Але, незважаючи на невдачу, спроба визволити західноукраїнські землі від іноземного поневолення та

об'єднати їх із землями Української Народної Республіки чітко окреслила *етнографічні кордони* українського народу, збагатила його новим досвідом, знаннями і вмінням. Усе це мов естафету перебрали нові покоління борців за незалежну Українську державу.

4. ВСТАНОВЛЕННЯ ВЛАДИ ДИРЕКТОРІЇ: ВІДРОДЖЕННЯ ТА ЗАНЕПАД УНР

Після перемоги збройного повстання Директорія фактично перетворилася на уряд нововідродженої Української Народної Республіки. В той час вона переживала мить свого тріумфу.

ПРОГРАМА РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Директорія *відмінила* декрети гетьманського уряду, арештувала кількох гетьманських міністрів. Інші виїхали за кордон або перейшли в підпілля. Було *звільнено* з роботи чимало державних службовців. У державних установах *заборонили* вживати російську мову як окупаційну. Військовополонені – захисники поваленого Гетьманату – опинились у в'язницях. 26 грудня 1918 р. Директорія *призначила Раду Народних Міністрів* на чолі з соціал-демократом Володимиром Чехівським. До неї входили представники українських соціалістичних партій. Від національних меншин був тільки міністр єврейських справ. У той самий день у *Декларації Директорії УНР* була сформульована програма діяльності нової влади. Її *основні положення* передбачали: експропріацію державних, церковних і великих приватних землеволодінь та перерозподіл їх серед селян; організацію «державного робітничого контролю» над промисловістю; безпошадну боротьбу зі спекуляцією; встановлення міжнаціональної злагоди тощо. Зазначалося, що *уряд представлятиме* інтереси робітників, селян і трудової інтелігенції, а великі промисловці та землевласники будуть позбавлені виборчих прав. Пропонувалося скликати Конгрес Трудового Народу України – вищий тимчасовий законодавчий орган, який «...матиме всі верховні права і повноважність рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки».

23–28 січня 1919 р. у Києві відбувся всенародний представницький форум, названий **Трудовим Конгресом України**, що передусім мав вирішити проблему організації влади в УНР та визначити форму державного правління. Він був скликаний із представників селян, робітників та інтелігенції, обраних від територій України, що не були зайняті більшовиками, і представників від Західноукраїнської Народної Республіки.

Конгрес прийняв *«Закон про тимчасову владу в УНР»*, згідно з яким законодавчою владою мав бути парламент, а виконавчою уряд – Рада Народних Міністрів. Було також ухвалено *«Універсал до українського народу»*, де, серед іншого, оголошувалося про вимушене тимчасове припинення діяльності Конгресу через наступ російських військ на Київ. «Вся вища власть в Україні на час перериву засідань Трудового Конгресу, – зазначалося в Універсалі, – має нале-

жити Директорії, котра доповнюється представником од Наддністрянської України... Власть виконавчу Директорія має доручити Раді Народніх Міністрів, яка відповідає за свою роботу перед Трудовим Конгресом, а на час перериву засідань перед Директорією Української Народної Республіки». Владу на місцях було доручено здійснювати урядовим уповноваженим, які мали діяти під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорційно з представників селянства і робітництва.

Висловивши *занепокоєння* тим, що «...з усіх боків цілості і незалежності Української Народної Республіки загрожують сильні держави», Трудовий Конгрес своїм Універсалом закликав «...щирих синів землі української стати кріпко до зброї під стяги славного війська Директорії УНР».

Із самого початку **воєнно-політичне становище** Директорії було *критичним*. На заході стояли польські війська, на сході та півночі – радянські, на південному сході – російські білогвардійці А. Денікіна, на півдні – в районі Одеси, Миколаєва, Херсона – французькі інтервенціоналісти. В уряді Директорії *не було єдності*. В. Винниченко, В. Чехівський, М. Шаповал виступали за союз з Радянською Росією в боротьбі проти Антанти. С. Петлюра та група, яка його підтримувала, шукали порозуміння з Антантою у протистоянні більшовикам. Не було спільної політичної лінії й у боротьбі за українську державність. Помірковані соціалісти уявляли нову владу у формі парламентської демократії, а ліві радикали домагалися українського різновиду системи рад. Подібною була ситуація і в питаннях соціальної політики.

Директорія була лише номінальною владою. Звузилась її *соціальна база*. Чисельність армії зі 100 тис. осіб перед наступом на Київ у середині січня 1919 р. зменшилася до 21 тис. Це сталося внаслідок переходу багатьох отаманів зі своїми загонами до більшовиків і проголошення політичного нейтралітету іншими військовими частинами. Директорія перетворилася на *політичну ширму* для діянь різного роду пройдисвітів, що видавали себе за отаманів, підлеглих С. Петлюрі як Головному отаманові.

ДРУГА ВІЙНА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Використавши **важке становище Директорії**, більшовики організували другий похід на Україну. 17 листопада 1918 р. у Москві утворено т. зв. «Раду українського фронту» – В. Антонов-Овсієнко, І. Сталін та В. Затонський. В її розпорядженні були 43-й Воронезький робітничий полк і 2-га Орловська кавалерійська дивізія. Одночасно за рішенням ЦК РКП(б) (*центрального комітету Російської комуністичної партії (більшовиків)*) було утворено **маріонетковий радянський уряд України** на чолі з Г. Пятаковим, до якого ввійшли В. Антонов-Овсієнко, Ф. Сергєєв (Артем), Е. Квірінг, В. Затонський. Уряд УНР 31 грудня 1918 р., 3, 4 і 9 січня 1919 р. звертався із запитом щодо воєнних заходів Москви. На них він отримав *лицемірну відповідь*, що на Україну наступає не військо РСФРР, а воюють між собою війська України – української радянської влади та Директорії. В січні 1919 р. УНР з усіх боків оточили вороги. На південному сході українська армія переслідувала невеликі загоны російських добровольців – прихильників

П. Скоропадського, які відступали. З півночі та сходу розпочали наступ більшовицькі війська. Над Україною нависла смертельна небезпека. 16 січня 1919 р. **Директорія оголосила війну** Радянській Росії. 24 січня на території УНР було введено воєнне становище. Червоноармійські частини після важких боїв біля Харкова, Полтави, Катеринослава, Чернігова зайняли з допомогою отаманів Н. Махна і Д. Терпила, які перейшли на їхній бік, майже всю Лівобережну Україну.

5 лютого 1919 р. **радянські війська вступили до Києва**. Директорія перебралася до Вінниці. В середині лютого 1919 р. Лівобережжя було в руках більшовицької армії. У цій ситуації В. Винниченко заявив про свій «відхід від політики» і виїхав за кордон, «щоб зайнятись далі літературною працею». Разом із Винниченком з уряду вийшли й інші соціал-демократи. Було створено новий уряд на чолі з безпартійним С. Остапенком. Більшість його членів належала до Української партії соціалістів-федералістів. Обов'язки голови Директорії взявся виконувати **Симон Петлюра**. Це з задоволенням сприйняли українські патріоти, національне вояцтво.

«Серед усіх членів Директорії, – писав полковник Є. Коновалець, – найбільше вибивався Симон Петлюра, людина кришталіно чесна, безкорисна, доброї волі, великої віри й енергії. Справді, й у нього не було потрібної підготовки для керми військовими й політичними справами Української Республіки, однак його віра була тим чинником, який мимо неуспіхів, що почали спадати на українську владу, спаював усіх в одну цілість і дав змогу, не дивлячись на незвичайно несприятливі обставини, вести визвольну боротьбу на українській території більше, ніж півтора року».

Захопивши Київ і зміцнивши свої позиції, **радянські війська** у лютому-березні 1919 р., щоб не допустити Армію УНР до Галичини, почали **новий наступ** у напрямку на міста Мозир (*нині – у Білорусі*) і Коростень (*нині – Житомирської обл.*), а також на Кременчук, щоб відрізати їх від військ Антанти. Під натиском радянських військ Директорія 6 березня переїхала з м. Вінниця до м. Проскурів (*нині – Хмельницький*). Сили її слабули, а **командування Антанти**, не надаючи реальної допомоги, висувало щораз нові **вимоги**: виключення з Директорії С. Петлюри та П. Андрієвського, передання Антанті права контролю за внутрішньою діяльністю Директорії, об'єднання Армії УНР з військами А. Денікіна. Під впливом військових і дипломатичних невдач в українській армії посилювалися розлад й **анархія**. У квітні 1919 р. **українське військо** та залишки державного апарату опинились у Галичині. Наддніпрянщину зайняли більшовики. Проте їхнє становище в Україні було непевним. Озброєні селянські маси, яким більшовики не дозволили ділити панські землі, не хотіли задарма давати хліб для вивезення в Росію. Навесні 1919 р. в Україні розпочалися **масові повстання** (з 1 квітня по 19 червня 1919 р. – 338 повстань), переважно селянські.

Підтримана повстанським рухом українська армія в середині 1919 р. перейшла в **контрнаступ проти російської Червоної армії**. Цьому сприяв той факт, що внаслідок поразки у війні з Польщею збройні сили Західноукраїнської Народної Республіки – Українська галицька армія – 16–18 липня 1919 р. відсту-

пили за Збруч і підсилили український протибільшовицький фронт. *Спільними силами*, чисельність яких становила приблизно 80 тис. вояків, вдалося вибити Червону армію з більшої частини Правобережжя. 31 серпня 1919 р. об'єднані українські частини вступили в Київ. Одночасно в столицю увійшла з південного сходу російська Добровольча армія на чолі з генералом А. Денікіним.

КІНЦЕВИЙ ЕТАП ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

Конфлікт, що розгорівся між українським та російським командуванням призвів до т. зв. *«Київської катастрофи»* – почалися відхід і розвал української армії. Оточена з усіх боків ворогами, знесилена голодом і тифом, вона опинилася в жахливому становищі.

Тільки в м. Жмеринка та околицях від **голоду й тифу** загинуло 10 тис. галичан. 6 листопада командувач УГА Мирон Тарнавський під тиском обставин, щоб захистити хворих стрільців від неминучої загибелі, підписав *пакт з генералом А. Денікіним* про перехід армії під його командування за умови неучасті у воєнних операціях проти військ С. Петлюри та надання їй відпочинку.

Михайло Островерха, вояк УСС та УГА, письменник, на особистому прикладі описував жахливі умови, в яких у другій половині 1919 р. перебувала УГА: «Щось давали мені пити, чомусь ворушили мною, замітали коло мене й усю кімнату, вельми часто. Качалуба розкривав мене, щось змітав із мого покривала і, накривши мене, знову замітав кімнату. А третього чи четвертого дня по моїй кризі [хворобі на тиф. – Авт.] Качалуба каже до мене так: Михайле! Ти, небого, рухайся, бо тебе воші заїдять!..

Я подивився на нього і рівночасно подумав: Ага! То він з мого накривала змітає воші, а потім замітає кімнату, збирає їх на смітьярку і спалює їх!..».

Отже, наприкінці листопада 1919 р. **армія й уряд УНР** опинилися в оточенні більшовиків, поляків і денікінців. На нараді в с. Чорторія (нині – Іллінецького р-ну Вінницької обл.) 4 грудня було **вирішено** припинити війну регулярною армією і перейти на тактику партизанської боротьби. Із 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р. Армія УНР здійснила **перший Зимовий похід** – по тилах спочатку А. Денікіна, потім більшовиків. Вояки-наддніпрянці з боями пройшли через Правобережну Україну, поширили бойові дії на Лівобережжя. Вони завдали поразок білогвардійцям, зруйнували їхні комунікації. Наприкінці березня 1920 р. українське військо отримало наказ рухатися до польського фронту.

Удари, завдані Армією УНР білогвардійцям, полегшили їхній остаточний розгром більшовиками. Залишки Добровольчої армії змушені були покинути Україну.

7 листопада 1919 р. розпочався **наступ більшовиків** на Україну. 16 грудня вони **втретє зайняли Київ** і до середини лютого 1920 р., витіснивши з України війська А. Денікіна, оволоділи нею. Частини УГА, знову опинившись у безвихідній ситуації – білогвардійців було розбито, шлях до порозуміння з С. Петлюрою зруйновано, а Румунія відмовила їм у притулку, в лютому 1920 р. перейшли на бік більшовиків і отримали назву Червоної УГА (**ЧУГА**).

Водночас українська дипломатична місія у Варшаві (А. Лівіцький і С. Петлюра) продовжувала переговори з поляками. 22 квітня 1920 р. було під-

писано **Варшавський договір**, який передбачав: 1) визнання польським урядом незалежності Української Народної Республіки та Директорії УНР на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою як верховної влади в державі; 2) встановлення українсько-польського кордону, за яким Польща отримувала Галичину, Західну Волинь, частину Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини; 3) зобов'язання Польщі не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України; 4) гарантування національно-культурних прав українського населення в Польщі й польського – в Україні.

Складовою Варшавського договору була **українсько-польська військова конвенція**, яка передбачала спільні воєнні дії проти російсько-більшовицької окупації України. У результаті розпочався **українсько-польський наступ на більшовиків**. Поруч із польською армією, діяли дві українські дивізії і армія, яка повернулася з Зимового походу. 7 травня 1920 р. дивізія генерала М. Безручка разом із польськими частинами увійшла до Києва. Однак ці початкові успіхи перекреслив **контрнаступ більшовицької армії** С. Будьонного, яка протягом червня-серпня здобула територію до Збруча, після чого зайняла велику частину Галичини й Волині та через Замостя розпочала наступ на Варшаву. Після розгрому більшовиків під Варшавою (15 вересня 1920 р.) почався черговий наступ українсько-польських армій, які, відтіснивши більшовицькі загони, дійшли на Поділлі до лінії Яруга над Дністром–Шаргород–Бар–Літин (*нині всі н. п. – Вінницької обл.*). Ці операції було припинено після підписання 18 жовтня 1920 р. польсько-радянського перемир'я. **Армія УНР** – 23 тис. бійців – продовжувала боротьбу до 21 жовтня 1920 р., коли під тиском переважаючих більшовицьких військ мусила перейти за Збруч на територію Польської держави, де була інтернована. Перестала існувати й **УГА**, яка наприкінці квітня 1920 р., скориставшись українсько-польським наступом проти більшовиків, покинула останніх у надії пристати до українського війська і боротися за українську самостійність.

Про мотиви дій УГА йшлося в наказі сотника Ю. Головинського й начальника його штабу майора А. Ерле, виданого 24 квітня 1920 р.: «Може, знову закинуть нам зраду? Зраду закинено нам в минулому році наддніпрянським правительством, як ми перейшли до Денікіна. Закинув нам зраду Денікін, коли ми опинилися над прірвою безвихідного положення в його союзі і необхідністю рятунку були примушені шукати союзу з більшовиками. Закинуть нам тепер зраду більшовики, що ми їх покинули. Однак ні один щирий українець не посміє нам закинути, що ми зрадники свого народу... Як би це не було, факт є, що в історії не було другої подібної армії, яка перейшла б стільки горя, злиднів і наруг, як ти, Українське Галицьке Стрілецтво! Але й немає другого прикладу в цілїм світі, щоб хто так непохитно стояв за ідею визволення, як ти, Український Стрільче! Наш клич тепер один: скинути ярмо опікунів, опертися на власні сили і бити всіх ворогів. Тоді тільки станемо сильними і проб'ємо собі дорогу до визволення рідної нам Галичини. Нехай живе Самостійна Українська Народна Республіка!».

Проте вояки УГА *не змогли досягти визначеної мети*. Їх оточили поляки, роззброїли й заслали до спеціальних таборів. Невдовзі було репресовано більшовиками й значну частину тих галичан, що залишилися в Червоній армії.

Однак збройна боротьба проти радянської влади в Україні не припинялась. Український **повстанський рух** у жовтні 1920 р. охоплював близько 40 тис. осіб і завдавав відчутної шкоди більшовицькому режимові. Лише страшна посуха в 1921 р. та її наслідок – голод – підірвали спротив українського народу.

Для підтримки повстанців із добровольців армії УНР, інтернованих у Польщі, було організовано партизанський рейд за участю 1500 вояків, відомий в історії як **другий Зимовий похід**. Він розпочався вночі з 3 на 4 листопада 1921 р. Було створено три повстанські групи: Волинську (очолював Ю. Тютюнник), Подільську (М. Палій) і Бессарабську (А. Гуляй-Гуленко). Остання через різні перешкоди не змогла прорватися з Румунії в Україну. **Група М. Палія** пройшла з боями Проскурівський і Летичівський повіти, дійшла до Малина й Бородянки (*нині – н. п. відповідно Житомирської та Київської областей*), згодом вирушила на схід від м. Радомишль (*нині – Житомирської обл.*), пробрала-ся через любарські та заславські ліси і 29 листопада 1921 р., перейшовши польський кордон, повернулася назад. **Група Ю. Тютюнника** попрямувала на Коростень, який захопила з великими трофеями. Та 14 листопада 1921 р. повстанців оточила і розбила російська червона кавалерія. Частина вояків повернулася до Польщі. А **359 бійців** більшовики розстріляли 21 листопада 1921 р. у м-ку Базар (*нині – Житомирської обл.*) після того, як жоден не захотів «каятися».

ВТРАТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Визвольні змагання українського народу 1917–1921 рр. завершилися невдачею. 18 березня 1921 р. було підписано **Ризький мирний договір** між радянськими урядами Росії й України, з одного боку, та Польщею – з іншого. Згідно з цим документом, що фактично *анулював самостійницькі плани* урядів УНР та ЗУНР, Польща в обмін на територіальні поступки, аналогічні до тих, які зазначено у Варшавській угоді, визнала Радянську Україну і зобов'язалася заборонити перебування на своїй території всіх антибільшовицьких організацій, у т. ч. уряд УНР. Долю **Східної Галичини** було вирішено в 1923 р., коли Паризька конференція ухвалила приєднати її до Польщі. Ще раніше, в 1918 р., Румунія анексувала **Буковину**. У 1919 р. **Закарпаття** отримала Чехо-Словаччина.

Поразка українських визвольних змагань була зумовлена низкою **причин**. Значною мірою – це **низький рівень національної свідомості** українства, упадкований від довготривалої політичної неволі. Традиція і вага власної державності пригасли в народній масі, а провідна верства, яку здебільшого представляла національна інтелігенція, не виробила спільного напрямку дій. Негативними чинниками були **конфронтація**, розпорошення державницького потенціалу нації між різними політичними силами, особисте протистояння лідерів. Українцям не вистачило підготовлених **фахівців** для керівництва державними справами як у центрі, так і на місцях. Українське **селянство**, передусім у Східній Україні, було малоосвіченим, політично незрілим, а національно

свідомого робітництва майже не було. *Міста* з великою перевагою чужого, ворожого українській самостійності елементу були проти національно-визвольних змагань українства. А, як відомо, результат революції визначається в місті. Не встигли українці також пройти тривалий *еволюційний шлях* національного розвитку, який підготував би їх до відновлення державності. Створена революційним шляхом держава значною мірою стала для них *несподіванкою*. Проте вони не виявили єдності й витривалості, необхідних для захисту власної державності. Наслідки такої *пасивності* українства були страхітливими, особливо на Наддніпрянщині, де вони вилились у комуністичні голодомори та репресії.

Однак, незважаючи на значні недоліки українського національного руху, *вирішальними чинниками поразки* були зовнішні. Якщо в Західній Україні це була агресія з боку Польщі та Румунії, то на східноукраїнських землях державність було втрачено через загарбницьку навалу більшовицької Росії, керівники якої усвідомлювали, що без людського та економічного потенціалу України, її геополітичного розташування «Росія існувати не може». Що ж до позиції західних країн, то вони у кращому разі дотримувалися нейтралітету, у гіршому – допомагали агресорам загарбувати українські землі.

5. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Активізація визвольних змагань українського народу, великі соціальні потрясіння, якими ознаменувався початок ХХ ст., вплинули й на духовне життя, збагатили його чималим досвідом, новими знаннями, привели до колосального злету національного самоусвідомлення.

ОСВІТА

Цьому значно посприяв розвиток освіти. При всій антиукраїнській спрямованості своєї політики царський уряд змушений був піти на розширення шкільної мережі в *Наддніпрянщині*. Протягом 1897–1911 рр. кількість *початкових шкіл* зросла тут з 13 570 до 18 719. На 1 січня 1916 р. в Україні діяло понад 300 т. зв. «вищих початкових училищ» з 4-річним терміном навчання. У результаті цього помітно підвищився рівень грамотності населення.

Розширювалася мережа *середніх навчальних закладів*. На 1915 р. в Україні було 26 тис. загальноосвітніх шкіл, в яких навчалося 12,5 тис. учнів, і понад 60 професійно-технічних училищ, де здобували освіту й ремесло приблизно 5 тис. осіб. Однак це все не задовольняло потреб народу, 70% якого не вміли читати і писати.

Аналогічною була ситуація у *вищій школі*, де кількість студентів на початку ХХ ст. зросла більш ніж удвічі – до близько 12,7 тис. осіб. Проте на всій території України не було жодного вишу з українською мовою викладання, а в царській Росії – навіть жодної української школи на державному утриманні.

Після повалення царату в Україні розпочався новий етап прискореного розвитку національної культури й освіти. В часи *Центральної Ради* було усунуто основні перепони на шляху розвитку української освіти, здійснювалася

інтенсивна робота з *українізації школи*. Загалом упродовж 1917 р. в Україні відкрили 215 нових т. зв. «вищих початкових шкіл». Крім того, в 1918 р. діяло понад 39 тис. нижчих початкових шкіл. Уперше українська мова на правах офіційної входила в середню й вищу школу.

У період **Гетьманату** освітньо-культурницьку політику Центральної Ради було продовжено. Восени 1918 р. в Україні було 150 українських *гімназій*, у жовтні відкрито державні українські *університети* у Києві та Кам'янці-Подільському. У вищих навчальних закладах засновували *українознавчі кафедри*. Значну увагу приділяли виданню *підручників* українською мовою.

Ще інтенсивніше українізацію школи здійснювала **Директорія**. Однак через швидку зміну політичної ситуації досягти реальних результатів не вдалося.

Важким було становище освіти на **західноукраїнських землях**. Уряд імперії Габсбургів насаджував школи з німецькою і польською мовами викладання. Майже недоступними для дітей трудівників залишалися середня і вища школи. Лише в результаті тривалої боротьби галицькі й буковинські українці перед Першою світовою війною досягли відчутних *успіхів*. У Галичині функціонувало 6 українських державних гімназій. У них та в 2510 народних школах українською мовою навчалася 440 тис. дітей. На Буковині в 1911 р. було 216 українських народних шкіл із 40 тис. учнів. Діяли україномовна державна гімназія та семінарія для дівчат. Таким чином, західноукраїнська молодь порівняно з юнацтвом Східної України мала більшу можливість виховуватися в українському дусі.

Значної уваги становленню національної школи надавала **Західноукраїнська Народна Республіка**. Державні школи стали україномовними; неукраїнське населення здобуло право на школи з *навчанням рідною мовою*. Проте поразка ЗУНР не дала змоги повною мірою реалізувати ці ідеї.

НАУКА

Подальшого розвитку в Україні набули наука й техніка. Значних успіхів досягли вчені України в природничих науках. У галузі **математики** плідно працювали Д. Граве, В. Стеклов, С. Бернштейн, Д. Синцов. Для розвитку **фізики** чимало доклалися професори Д. Рожанський та М. Смолуховський, **хімії** – С. Реформатський, І. Осипов, Б. Радзішевський, С. Толочко, В. Кемула.

Українські вчені зробили вагомий внесок у **біологію та медицину**. Розвиток генетики в Україні пов'язаний з іменами Л. Симиренка та М. Кашенка. Важко переоцінити внесок епідеміологів і мікробіологів М. Гамалії, Д. Заболотного, патологоанатома і бактеріолога В. Високовича та інших для подолання таких тяжких хвороб, як чума, холера, тиф, сказ, туберкульоз тощо.

На початку ХХ ст. Україна посіла провідне місце в розвитку **повітроплавання**. Так, члени Одеського аероклубу С. Уточкін і С. Єфремов у 1910 р. здійснили перші в Російській імперії польоти на літаку. Одним із піонерів авіації, основоположником важкої авіації, автором одного з перших у світі проєктів гвинтокрила був видатний авіаконструктор **І. Сікорський**. Військовий льотчик **П. Нестеров** у 1913 р. у Києві вперше продемонстрував складні фігури вищого пілотажу, зокрема «мертву петлю».

У центрі постійної пильної уваги українського громадянства перебували **суспільні науки**, покликані дати відповіді на актуальні питання суспільно-політичного життя. На початку ХХ ст. продовжували працювати історики О. Єфименко, Д. Багалій, В. Барвінський, неперевершений дослідник запорізького козацтва Д. Яворницький. Ученим зі світовим іменем став **Михайло Грушевський**. Серед його майже 2 тис. наукових праць найбільшою є 11-томна «Історія України-Руси». Видатним діячем української історіографії був І. Франко.

Плідною була робота українських вчених і в інших гуманітарних науках. І. Франко, В. Гнатюк, О. Роздольський та інші вчені розгорнули дослідження з українського фольклору й етнографії. Важливі праці з мовознавства й літератури написали А. Кримський, В. Дубровський, Б. Грінченко, В. Перетц. Дослідником скарбів рідної культури став І. Огієнко.

Багатогранну дослідницьку діяльність проводили наукові товариства, які діяли в Україні. Значним досягненням було відкриття 24 листопада 1918 р. **Української академії наук**. Її першим президентом став видатний український вчений **Володимир Вернадський**.

ЛІТЕРАТУРА

Складна, драматична ситуація в Україні на початку ХХ ст., позначена великими соціальними потрясіннями, боротьбою різних партій, ненавистю до світової кровопролитної бойні, передчуттям революційного вибуху, знайшла яскраве відображення в художній літературі. У численних **прозових творах** ці події висвітили М. Коцюбинський, І. Франко, О. Кобилянська, А. Тесленко, Г. Хоткевич, С. Васильченко, В. Винниченко, В. Стефаник, Л. Мартович, М. Черемшина та ін. Справжньою гордістю українського народу став талановитий поет та історичний романіст Б. Лепкий. Яскравими барвами сяяли **поезії** Лесі Українки, О. Олеся, Г. Чупринки, П. Тичини, М. Рильського, М. Семенка, Г. Шкрупія, інших віртуозів пера.

ТЕАТР

Незважаючи на важкі умови, на початку ХХ ст. продовжував діяти український театр. Важливим завоюванням передової громадськості був перший **стаціонарний український театр**, який організував 1907 р. **Микола Садовський** у Києві. Періодом найвищого творчого піднесення трупі **Панаса Саксаганського – Івана Карпенка-Карого** були 1900–1903 рр., коли в ній об'єдналося блискуче сузір'я видатних майстрів української сцени: М. Кропивницький, М. Садовський, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий та М. Заньковецька. У Західній Україні продовжував діяльність **театр «Руська бесіда»**.

Значно активізувалося театральне життя з початком Української революції. Зокрема, помітною подією став **«Молодий театр»**, який заснував й очолив **Лесь Курбас**.

МУЗИКА

На початку ХХ ст. почалася нова доба в розвитку української музики. Велике значення для виховання діячів українського сценічного мистецтва – акторів, співаків, музикантів, диригентів – мала **Музично-драматична школа Миколи Лисенка**, яку він заснував у 1904 р. в Києві.

Талановитими продовжувачами творчих заповітів М. Лисенка були **композитори київської школи** К. Стеценко, М. Леонтович, Я. Степовий. Активну

участь у творенні української музики брали молоді митці М. Вериківський, Г. Верьовка, Л. Ревуцький, Б. Лятошинський. Згодом, за Гетьманату, засновано **Українську державну капелу** під керівництвом О. Кошиця та **Державний симфонічний оркестр**, який очолив О. Горілий. Плідно працювали Київська, Одеська й Харківська консерваторії.

Вагомо заявили про себе чимало обдарованих **західноукраїнських музикантів і композиторів**. Серед них виділялися С. Людкевич, Д. Січинський, О. Нижанківський, В. Барвінський. До найвищого рівня світового вокального мистецтва піднялася вихованка Львівської консерваторії **Соломія Крушельницька**.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Пожвавлення національно-визвольного руху українства на початку ХХ ст. вплинуло на образотворче мистецтво. В українському **живописі** продовжували плідно працювати відомі майстри пензля С. Васильківський, О. Світославський, П. Левченко, С. Кишинівський, М. Пимоненко та ін. У цей період табір українських живописців поповнила велика група молодих художників – О. Мурашко, Ф. Кричевський, О. Кульчицька, які разом із митцями старшого покоління творчо розвивали кращі традиції українського малярства.

Істотне значення для розвою національного мистецтва мало відкриття у Києві наприкінці 1917 р. **Української академії мистецтва**, яку очолив відомий графік **Григорій Нарбут**.

Лідером мистецького життя **західноукраїнських земель** на початку ХХ ст. був художник І. Труш. Традиції давнього українського живопису широко використовував Ю. Панькевич. У портретному жанрі, галузі декоративної та монументальної скульптури працював М. Паращук.

БУДІВНИЦТВО ТА АРХІТЕКТУРА

Посилення **процесів урбанізації** викликало бурхливий розвиток міського будівництва й архітектури. Значний слід у зовнішньому вигляді Києва залишила діяльність архітекторів О. Кобелева, О. Вербицького, П. Альошина, В. Рикова, В. Осьмака та ін. За їхніми проектами споруджено будівлі Педагогічного музею, Державного банку, бібліотеки Київського університету. Харківський архітектор О. Бекетов спроектував будинки Медичного товариства з Бактеріологічним інститутом ім. Л. Пастера і Комерційного інституту. Вдалою спробою створення українського **національного стилю** в архітектурі стала будівля Полтавського земства, споруджена за проектом архітекторів В. Кричевського та К. Жукова. У Львові на початку ХХ ст. швидко поширився новий стиль – **модерн**. Однією з найважливіших споруд у цьому стилі є будинок торгової палати за проектом архітекторів О. Сосновського й А. Захаревича.

Таким чином, українська культура на початку ХХ ст., незважаючи на утиски й гоніння колонізаторів, лихоліття Першої світової війни, суперечливий перебіг революційних подій 1917–1921 рр., зовнішню агресію загарбних сусідів тощо, продовжувала розвиватися. Усі її галузі поповнилися високомистецькими творами, важливими науковими відкриттями. Зростаючи на ґрунті народної творчості, традицій національної класики, вона була важливим чинником патріотичного виховання українства, зробила вагомий внесок у духовний прогрес світу.

ЛЕКЦІЯ XIII

МІЖВОЄННА УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

I. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В УМОВАХ НАСАДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ ТА ВТЯГНЕННЯ ДО СКЛАДУ СРСР ЯК ІМПЕРІЇ З УСПАДКОВАНОЮ РОСІЙСЬКОЮ ТРАДИЦІЄЮ

Після поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. Україна на тривалий час втратила свою національну державність. Більшість українських земель знову потрапила в задушливі обійми Росії, на цей раз «червоної». Почався період терору, голодоморів, насильницької денаціоналізації тощо.

ВСТАНОВЛЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ

Встановлення влади на українських землях виявилось для більшовиків нелегкою справою. Перші їхні два походи в Україну були *невдалими*: 1-й радянський уряд проіснував тут із кінця 1917 по квітень 1918 р., а 2-й – з кінця 1918 по вересень 1919 р. Після поразки наприкінці літа 1919 р. один із провідних керівників більшовицької Росії Л. Троцькій зазначав: «Ні для кого не є секретом, що зовсім не Денікін змусив нас покинути межі України, а **грандіозне повстання**, що підняло проти нас українське сите селянство. Комуни, «чрезвычайку» [*Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем* (рос. «Всероссийская чрезвычайная комиссия», ВЧК, ЧК) – у 1917–1922 рр. державно-полі-

тичний карний орган більшовицького уряду Росії. – Авт.], продовольчі загони, комісарів і євреїв зненавидів *український селянин* до глибини своєї душі. В ньому прокинувся вільний дух, який дрімав сотні років; нині він кипить, вирує, як грізний Дніпро на своїх порогах». Збираючись у черговий раз завойовувати Україну, більшовики змушені були врахувати свої попередні помилки, насамперед насадження колективізації та ігнорування українського націоналізму.

Створення 21 грудня 1919 р. третього **радянського уряду** супроводжувалося патріотичною *риторикою* на кшталт: «Знову постає з мертвих вільна і незалежна Українська соціалістична радянська республіка» (назва «Українська Соціалістична Радянська Республіка» (УСРР) існувала протягом 1919–1936 рр. За Конституцією Радянської України, ухваленою 30 січня 1937 р., встановлено інший порядок означень в офіційній назві держави: Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР)) і запевненнями про припинення колективізації та реквізицій. Проте було б наївним вважати, що саме ці облудні маневри зробили податливим розбурхане українське суспільство. Більшовики й надалі продовжували забирати у селян зерно, щоправда, *облудно* стверджуючи, що воно «...не для Росії, а для бідних українських селян, для робітників і Червоної армії, що вигнала Денікіна з України». Л. Троцькій наприкінці 1920 р. стверджував: «Радянська влада протрималася в Україні до сих пір (і протрималася нелегко) в основному силою Москви, російських комуністів і Червоної армії». Це саме підтверджують слова Х. Раковского, голови маріонеткового Раднаркому України, котрий цинічно, але правдиво визнав, що боротьбу за Україну веде винятково російський пролетаріат в Україні й *російська радянська влада*. Більш влучно висловився російський головнокомандувач Східним фронтом в Україні полковник М. Муравйов, заявивши наприкінці січня 1918 р.: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів, і там, де її встановлюємо, всеціло підтримуємо її силою цих багнетів».

Отже, остаточна **перемога більшовицького режиму** в Україні була забезпечена *збройною силою Радянської Росії*, яка навесні 1920 р. нараховувала 5 млн солдатів під командуванням 50 тис. колишніх царських офіцерів. Однак і за таких умов українці, як зазначив Я. Грицак, воліли розмовляти з більшовиками крізь приціл рушниці. До серпня 1921 р. 15-тисячна армія Н. Махна контролювала окремі регіони у центрі та на півдні України. Крім того, у 1921 р. в Україні та Криму діяло 464 партизанських загони, що налічували від 20 до 500 осіб у кожному. Деякі з них проіснували до кінця 1920-х рр.

Що ж виражала **більшовицька влада в Україні**? Згідно з офіційними даними партійного перепису Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), в 1918 р. ця організація мала в своїх лавах тільки 3% членів, що визнавали себе українцями, тобто з усіх 4364 членів КП(б)У лише 130 вважали себе українцями. В 1925 р. КП(б)У нараховувала 101 852 члени, але й тоді українці в ній становили меншість – усього 36,9%. Враховуючи той факт, що керівні посади займали, як правило, комуністи, можна зробити висновок, що ця влада *була чужою* для України і не могла виражати інтереси українського народу.

Прагнення більшовицької Росії будь-що завоювати Україну пояснював Л. Троцький: «*Без України немає Росії*. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря – Росія існувати не може». Особливо гострою була хлібна проблема. В телеграмі до партійних соратників у Харків від 15 січня 1918 р. російський керівник В. Ульянов-Ленін благав: «Ради Бога, вживайте **НАЙБІЛЬШ** енергійних і революційних заходів для відправлення хліба, хліба, хліба! Інакше Пітер [*Петроград*. – *Авт.*] може сконати... Повідомляти щодня. Ради Бога». І заходів вживали. Після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти в центральну Росію *ешелони з хлібом*. До 1 березня 1918 р. щоденно з України в Росію вирушало по 140 вагонів з продовольством, з 1 березня – по 300, а з 1 квітня – по 400 вагонів. Проте цього було мало, бо трохи згодом більшовицький вождь прямо закликав своїх підданих до загарбання України: «Безглуздя було б голодувати, гинути в Пітері, коли можна *відвоювати хліб і вугілля*». Якогось дискомфорту від того, що Україна тоді була незалежною державою, Ленін, якого, за образним висловом відомого британського політика В. Черчілля, німці «...завезли з Швейцарії в Росію, як бацилу чуми, в закритому вагоні», очевидно, не відчував, сповідуючи принцип «мета виправдовує засоби».

ЧЕРВОНИЙ ТЕРОР

Практично з самого початку своєї діяльності більшовицька влада розпочала так званий «червоний терор». Він, на думку Л. Троцького, був «могутнім засобом політики», «...який застосовувався проти приреченого на загибель класу, котрий не хотів гинути». «Для рзстрілу нам не потрібно ні доказів, ні допитів, ні підозр. Ми **знаходимо потрібним і розстрілюємо**, от і все», – так категорично і коротко формулював головний більшовицький «закон» голова ВЧК (*рос.* «*Все-российская чрезвычайная комиссия*» – *політична поліція*) Ф. Дзержинській.

Як наслідок, наприкінці 1920 р. у радянській Росії нараховувалося 84 **концтабори**, де перебували приблизно 50 тис. в'язнів. Упродовж 3-х років, до жовтня 1923 р., кількість таборів зросла до 315, а кількість в'язнів у них – до 70 000.

«Неможливо пролити більше людської крові, – писав один із перших істориків радянського тоталітаризму С. Мельгунов, – ніж це зробили більшовики; не можна собі представити цинічнішої форми, ніж та, в яку вдягнувся більшовицький терор. Це система, що знайшла своїх ідеологів; це система планомірного впровадження в життя насильства, це такий відкритий **апофеоз убивства**, як засобу влади, до якого не доходила ще ніколи жодна влада в світі».

Найстрашніші **звірства** здійснювалися в деяких місцевих ЧК, які діяли без нагляду центральних органів і не боялися, що про їхні справи розкажуть світові іноземні дипломати або журналісти. Як розповідав співробітник київської ЧК М. Белеросов, восени і взимку 1918–1919 рр. чекісти невтомно «*розважались*» грабунками, здирництвом і згвалтуваннями.

Згадував про ті часи й академік АН СРСР А. Дородніцин: «Мій батько був лікарем. Тому командування всіх військових з'єднань, що проходили, завжди зупинялося у нас. Наше село знаходилося неподалік Києва, і до нас доходили

чутки про те, що творив *Київський ЧК*... Навіть дітей в селі лякали ім'ям місцевого чекіста Блувштейна. Коли Київ і наше село зайняли денікінці, батько відправився до Києва роздобути ліків для лікарні. Завали трупів – жертв ЧК – ще не були розібрані, і батько їх бачив своїми очима. Трупи з вирваними нігтями, із зідраною шкірою на місці погон і лампасів, трупи, роздавлені під пресом. Але *найстрашніша картина*, яку він бачив, це були 15 трупів з черепами, пробитими якимсь тупим знаряддям, порожнім усередині. Служителі розповіли йому, в чому полягали тортури. Одному пробивали голову, а наступного заставляли з'їсти мозок. Потім пробивали голову цьому наступному, і з'їсти його мозок заставляли чергового...».

П. Мілюков, міністр закордонних справ Росії після Лютневої революції, посол Росії в Парижі (1917 р.) у своїй книзі «Россия на переломе» так описав *садизм комісарів і ЧК* того часу: «Звільнені від усяких юридичних норм, слідчі примудрялися у вишукуванні способів отримати зізнання всілякими засобами тортур, а кати влаштовували зі страти своєрідний спорт сп'янілих від вина і кокаїну людей, що закінчували нерідко свою кар'єру в будинку божевільних. У кожного провінційного відділу «Че-Ка» були свої улюблені *способи тортур*. У Харкові скальпували череп і знімали з кистей рук «рукавички». У Воронежі садовили катованих голими в діжки, що утикалися цвяхами, і катали, випалювали на лобі п'ятикутну зірку, а священникам одягали вінок з колючого дроту. В Царицині і Камишині пиляли кістки пилою. У Полтаві і Кременчуці садили на кіл. У Полтаві таким чином були посаджені на кіл 18 ченців і спалені на колу повсталі селяни. У Катеринославі розпинали і добивали каменями. В Одесі офіцерів смажили в печі і розривали лебідками навпіл. У Києві клали в труну з трупом, що розкладався, ховали заживо, потім через півгодини відкопували...». Прикладів таких нечуваних звірств важко знайти навіть у Середньовіччі.

Там само наведено *статистику «червоного терору»*. Комісія генерала А. Денікіна, що розслідувала матеріали з «червоного терору» лише за 1918–1919 рр., вирахувала *страхітливу цифру* – 1 766 118 осіб, знищених більшовиками за ці роки. Згідно з повідомленням, надрукованому в американській газеті «Таймс» у березні 1922 р., їхня кількість охоплювала: 28 єпископів, 1215 священників, 6775 професорів і вчителів, 8800 лікарів, 54650 офіцерів, 260000 солдатів, 10500 поліційних офіцерів, 48500 поліційних агентів, 12950 поміщиків, 355250 представників інтелігенції, 193350 робітників, 815000 селян. Наведені дані не охоплюють усіх жертв «червоного терору», але все ж відображають масштаби звірств.

Головним *натхненником комуністичного терору* був *В. Ленін*. Так, у серпні 1918 р. він наказував Пензинському губернському виконавчому комітетові: «...Провести масовий терор проти куркулів, попів і білогвардійців, сумнівних закрити в концентраційний табір поза містом». А через 2 дні «Ільіч», як називали його соратники, конкретизує наказ:

«...Товариші! Повстання 5 волостей куркульні повинне привести до безпощадного придушення. Цього вимагає інтерес всієї революції, бо тепер всюди «останній рішучий бій» з куркульнею. Взірєць треба дати.

1. Повісити (неодмінно повісити, щоб народ бачив) не менше 100 завідомих куркулів, багатіїв, кровопивць.

2. Опублікувати їхні імена.
  3. Відібрати у них весь хліб.
  4. Призначити заручників – згідно вчорашньої телеграми.
- Зробити так, щоб на сотні верст навколо народ бачив, тремтів...
Телеграфуйте отримання і виконання. Ваш Ленін.
Р. С. Знайдіть людей потвердіше».

19 серпня 1918 р. Ленін, почувши про можливість повстання у Нижньому Новгороді, вимагає: «...Треба напружити всі сили, скласти трійку диктаторів, навести тут же масовий терор, розстріляти і вивести сотні проституток, які споюють солдат, колишніх офіцерів і т. ін. Ні хвилини зволання... Треба діяти на повну силу: масові обшуки, розстріли за зберігання зброї. Масовий вивіз меншовиків і ненадійних».

Ще через три дні диктатор повчав саратовське керівництво, як наводити революційний порядок: «Тимчасово раджу призначати начальників і розстрілювати змовників і нестійких, нікого не питати і не допускаючи ідіотської тяганини». Хто такі «ненадійні» й «нестійкі» – він не конкретизує, мовляв, на власний розсуд. Головне, щоб не було «ідіотської тяганини».

Не змінився ленінський стиль керівництва і в майбутньому. В лютому 1920 р. російський вождь звернувся до І. Сталіна: «Пригрозіть розстрілом тому нечупарі, котрий завідує зв'язком, не уміє дати вам доброго підсилювача і домогтися повної справності телефонного зв'язку зі мною». В червні того самого року він погрожував відділові палива Москради: «Якщо не будуть ужиті героїчні заходи, я особисто проведитиму в Раді оборони і в ЦК не тільки арешти всіх відповідальних осіб, але й розстріли...».

Причини близької до **паталогії** Ленінової жорстокості слід шукати в **особливостях** світогляду, ідеології чи й психології. Н. Крупская, дружина вождя, згадувала епізод, як «Ільіч» перебив прикладом гвинтівки зайців, захоплених повинню на острові посеред р. Шуші в Красноярському краї (Росія). В становищі беззахисних тваринок пізніше опинилися мільйони. «Звичайно, в результаті нашого **експерименту** загинуть мільйони передових робітників. Але що поробиш – боротьба без жертв не буває», – сказав дружині-соратниці вождь невдовзі перед жовтневим штурмом. Про десятки мільйонів «непередових» і не згадувалося.

«ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ»

Характерною ознакою економічного життя в перші роки радянської влади було згорання виробництва, нестача харчів та палива, безробіття. Така ситуація значною мірою була спричинена політикою більшовиків, які, здійснюючи свою програму, прагнули негайно встановити т. зв. «соціалістичний лад», перетворивши народи колишньої царської Росії, в т. ч. український, на об'єкт небаченого за масштабністю і жорстокістю експерименту. З метою виконання **більшовицької програми**, а також для забезпечення продовольством Червоної армії, сотень тисяч радянських чиновників і населення промислових центрів навесні 1919 р. на території маріонеткової УСРР було введено жорстку економічну політику, названу «воєнним комунізмом». Вона передбачала **націоналізацію**

всієї землі, промислових підприємств, торгівлі, примусову трудову *мобілізацію*, *ліквідацію* товарно-грошових відносин, централізований *розподіл* продуктів і товарів. Провідне місце в політиці «воєнного комунізму» займала *«продрозкладка»* (*«продрозверстка»*). Згідно з *«продрозкладкою»*, селяни зобов'язані були здавати більшовицькій владі всі надлишки і навіть частину необхідної їм сільськогосподарської продукції, передусім хліба. Під охороною військових загонів (*«продотрядов»*) більшовицькі комісари накидалися на села, конфісковуючи зерно, інші продукти.

Опорою більшовицького режиму в українському селі стали **комнезами** – комітети незаможних селян, кількість яких на 1 листопада 1920 р. становило 10 799. Їхні члени, маючи *переваги* при розподілі землі, були звільнені від податків і отримували 10–20% «здобичі». Ці «надзвичайні революційні органи» діяли всупереч інтересам основної частини селянства. З їхньою допомогою матеріальну базу заможних господарів України було підірвано. До того ж для *боротьби з «куркулями»* більшовики розробили заходи, які передбачали використання кругової поруки, взяття заручників, а також інститут т. зв. «відповідачів» – по людині від тридцяти будинків, котру розстрілювали в разі чиєїсь непокори. У відповідь значна частина селянства зовсім припинила виробництво.

ГОЛОД 1921–1923 рр.

Водночас із загостренням дефіциту продуктів харчування великі райони Південної України (*Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Миколаївську та Одеську губернії*), Поволжжя та Північного Кавказу охопила **посуха**, наслідком чого був голод 1921–1923 рр. Лихо зростало: у грудні 1921 р. *голодувало* 12% населення України, в січні 1922 р. – 20%, а в травні – 48%, тобто не менше 10 млн осіб. Особливо болісно цей голод вплинув на *дітей*. В Україні в червні 1922 р. голодувало до 2 млн дітей. Нерідко вони залишалися безпритульними навіть при живих батьках. Матері, які втрачали надію на порятунок дітей, залишали їх у дитячих будинках або на вулиці. Газети повідомляли про *відчай* людей, які харчувалися сурогатами й були доведені внаслідок голодного психозу до людодійства.

Становище ускладнювалося тим, що в кризових ситуаціях більшовики визначали свою політику єдиним критерієм: аби не послабити власної диктатури. **Перевагу в продовольчому постачанні** вони надавали промисловим районам, а не голодуючим у сільській місцевості. Згуртовані й голодні робітничі колективи були набагато небезпечнішими, ніж розпорошені селяни.

Проте не до всіх селян більшовицький уряд ставився однаково. Як зазначав історик С. Кульчицький, поволзьким селянам і біженцям із *Поволжжя* в Україні надавали хоч якусь допомогу, нерідко *за рахунок України*. Однак про голодуючих українських селян держава забула. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України (*цю блокаду знято лише в 1922 р.*). Було опрацьовано й техніку *замовчування пануючого в Україні голоду*. 4 серпня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У (*центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України*) ухвалило резолюцію, що не потребує пояснень: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти

заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога місцям, що постраждали від неврожаю, могла бути цілком надана своїми губерньськими або повітовими засобами».

Замовчування продовольчої кризи на Півдні України дало змогу використувати хлібні ресурси **винятково для голодуючих РСФРР**. Для них вилучались навіть мізерні зернові запаси неврожайних українських губерній. У Росію спрямовувалися майже всі надходження з кампанії допомоги голодуючим від таких **іноземних благодійних організацій**, як Американська адміністрація допомоги, Фонд Нансена та ін. Тільки в грудні 1921 р., коли продовольчі ресурси України були значною мірою виснажені, а на Півдні зростає смертність від голоду, центральний уряд послабив податковий тягар. Завдання щодо **вивозу українського хліба** до РСФРР було зменшено з 57 до 27 млн пудів. Водночас уряд УСРР отримав дозвіл оголосити частину потерпілих від посухи губерній республіки голодуючими, але без надання їхньому населенню **пільг**, якими користувалися голодуючі **Росії**, тобто повного звільнення від податку і продовольчого забезпечення за рахунок загальнофедеративного продовольчого фонду. Республіканські органи влади могли допомагати українським голодуючим, але винятково за внутрішні кошти і за умови переважного забезпечення голодуючих РСФРР. На початку січня 1922 р. голові Раднаркому УСРР дозволили звернутися за допомогою до міжнародних організацій.

Свою поміч голодуючим запропонувала **православна церква**. Однак більшовицьке керівництво, побоюючись зростання церковного авторитету, оскільки прагнуло підмінити християнську систему цінностей системою комуністичних догм, відкинуло її. Водночас більшовики вирішили скористатися цією ситуацією, щоб **послабити вплив церкви** на населення та поповнити свої фонди. Їхній вождь В. Ленін у «суворо таємному» листі, адресованому В. Молотову для членів політбюро ЦК РКП(б), писав: «...Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з найскаженішою і нещадною енергією і не зупиняючись перед **придушенням** якого завгодно опору... чим більшу кількість представників реакційної буржуазії і реакційного духовенства вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли й думати...» (За даними історика *О. Платонова*, впродовж 1921–1922 рр. у православної церкви було вилучено коштовностей на суму 2,5 млрд золотих рублів, але з них на допомогу голодуючим витратили лише трохи більше 1 млн руб., решту використано на «...зміцнення більшовицького режиму й фінансування світової революції»).

Підрахунки фахівців підтверджують, що у 1921–1922 рр. **хлібний дефіцит** степових губерній України становив майже 25 млн пудів. Водночас до РСФРР було **вивезено** 27 млн пудів зерна. Наступного року ситуація повторилася. Крім того, з осені 1922 р., незважаючи на голод, партійно-державне керівництво Росії зробило перші спроби **експорту хліба** (з України тоді було забрано не менш як 15 млн пудів зерна). А щоб це не виглядало аморально, було оголошено, що

завдяки врожаю 1922 р. голод припинився. Принцип «недоїмо, але вивеземо», котрим керувалися царські міністри, більшовики трансформували в інший: «помремо, але вивеземо». Як наслідок, голод у південних губерніях України тривав аж до середини 1923 р.

Була ще одна причина трагедії 1921–1923 рр. Посиливши руйнівну та спустошливу дію природних явищ (посухи та неврожаю) численними конфіскаціями продовольства, офіційна центральна влада фактично вперше апробувала голод як ефективний засіб **придушення антибільшовицького повстанського руху**, яким було охоплене українське село. За офіційними даними, наприкінці 1920 – на початку 1921 р. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб. Знешкодити їх каральними акціями не вдалося. В 1921 р. в Україні було вперше запроваджено **терор голодом**. Конфіскуючи продовольчі рештки навіть у селян південних губерній, більшовики допомагали природному лихові справитись із селянським повстанським рухом, небезпідставно вважаючи, що голод впорається з повстанцями краще, ніж каральні експедиції.

Отже, **причинами голоду 1921–1923 рр.**, який, за приблизними оцінками, коштував Україні від 1,5 до 3 млн жертв, у т. ч. 70% новонароджених дітей, були: 1) післявоєнна розруха; 2) неврожай, викликаний посухою 1921 р.; 3) політика воєнного комунізму, насаджувана більшовиками; 4) примусове вивезення українського хліба у голодуюче Поволжжя, промислові центри Росії, насамперед в Москву і Петроград, та експорт його за кордон; 5) використання московським урядом голоду як ефективного засобу придушення антибільшовицького повстанського руху в Україні.

Катастрофічне становище в економіці призвело до різкого зростання **невдоволення політикою більшовиків**. Прокотилася **хвиля селянських повстань**, робітничих страйків в Україні, у Росії. Найбільш драматичним був виступ донедавна палких прихильників більшовицької партії – **моряків** Кронштадта. Вони підняли прапор повстання проти «самодержавства комісарів» за владу рад без більшовиків, проти політики уряду щодо селян та робітників. Хоча Червона армія й ЧК нещадно придушували ці повстання (*декілька тисяч захисників Кронштадта було знищено без суду й слідства*), В. Ленін та його партія були змушені **визнати провал** політики «воєнного комунізму».

У березні 1921 р. відбувся черговий X з'їзд РКП(б), на якому В. Ленін переконав своїх однодумців у необхідності нової економічної політики (неп; *Л. Троцький звернувся до ЦК РКП(б) з подібною пропозицією в лютому 1920 р., але її було відхилено*). **Основними складовими непу** були: відновлення торгівлі та товарно-грошових відносин; введення стійкої грошової одиниці, надання їй конвертованості; дозвіл приватної торгівлі; денационалізація середніх і дрібних підприємств, повернення їх старим власникам; введення господарчого розрахунку на підприємствах (право продажу надпланової продукції); дозвіл іноземних концесій (*передання на певних умовах і на певний термін права експлу-*

НЕП

тації окремих державних об'єктів); відновлення матеріальних стимулів виробництва, розвиток кооперації та оренди; зменшення державного втручання в економіку; заміна продрозверстки продподатком. Неп мав забезпечити виживання більшовицького режиму в умовах міжнародної ізоляції та масових виступів населення. Проте ленінська партія погоджувалася лише на **тимчасовий компроміс** із підприємництвом, не збиралася відмовлятися від мрії створити «соціалістичну економіку». Саме тому уряд залишив за собою **контроль** за такими «командними висотами» в економіці, як важка промисловість, банки, транспорт, зовнішня торгівля.

У **сільському господарстві** неп передбачав систему заходів, серед яких найголовнішою була **заміна продрозверстки продподатком**. Розмір продподатку визначався напередодні посівної й був удвічі меншим, ніж розмір продрозверстки, передбаченої на 1921 р. Селянам дозволили продавати надлишок продукції на ринку, організовуватися в кооперативи, а також орендувати землю та використовувати найману працю.

У **промисловості** неп передбачав повернення дрібних і середніх підприємств їхнім власникам, проведення **децентралізації** управління промисловістю. Підприємства могли об'єднуватися у трести. Було відмінено обов'язкову трудову повинність, створено умови для формування **ринку робочої сили**. У промисловості також дозволили використання найманої праці та оренди. Під час проведення нової економічної політики залучали іноземний капітал шляхом створення концесій і спільних підприємств.

У галузі **торгівлі** створювали умови для розвитку трьох її форм: приватної, державної та кооперативної, організовували ярмарки. У 1922–1924 рр. в обіг ввели нову грошову одиницю – **червонець**, який дорівнював 10 золотим карбованцям, став конвертованим і сприяв оздоровленню економіки загалом. Було запроваджено **єдину систему податків**, створено ощадні каси та Ощадний банк.

Політику непу неоднозначно сприйняли деякі діячі компартії України, які виступили проти заміни продрозверстки продподатком. Але, незважаючи на це, нові віяння поширилися й на українських землях.

Підсумки непу суперечливі. Завдяки йому було **відновлено господарство**, зруйноване за роки війни. Зросло промислове та сільськогосподарське виробництво, довоєнного рівня досягли галузі легкої, харчової промисловості, виробництво предметів споживання, пожвавилася торгівля і товарообмін, було знято соціальну напругу.

Згідно з даними **статистики**, у 1927 р. за рівнем споживання харчових продуктів показники дореволюційної Росії було перевершено. Міщани, наприклад, споживали в середньому понад 41 кг м'яса, селяни – близько 23 кг. Населення було забезпечено хлібом (приблизно 180 кг зерна на людину в місті і 220 кг – у селі), крупою, молоком, рослинним маслом тощо. Найважливішим показником економічного піднесення було загальне зростання фабрично-заводської промисловості, продукція якої перевищувала план. Знижувалася собівартість продукції, збільшувалися прибутки. Держава за допомогою розгалуженої фінансової системи своєчасно збирала податки, акумулюючи дедалі більші доходи.

Проте *відставала більшість галузей важкої промисловості*, які так само, як транспорт, зв'язок, зовнішня торгівля, були під контролем держави. У державній власності також залишались усі великі підприємства. Як сурогатний позиціонувала радянський ринок його відрубність від світового господарства. Ставала очевиднішою невідповідність між ідеологією більшовиків і практикою.

СТВОРЕННЯ СРСР

Поряд зі змінами в економічній сфері, більшовики змушені були враховувати український рух, що значно зміцнів за роки національно-визвольних змагань. Однак їхні **поступки українцям**, як правило, мали **декларативний характер**. Зокрема, проголошуючи на словах відданість принципу самовизначення націй та «визнання самостійності УСРР», російське керівництво на чолі з В. Леніним насправді прагнуло міцніше прив'язати Україну до Москви. Влітку 1919 р. більшовики втягнули її у т. зв. «**воєнно-політичний союз**» радянських республік, що *передбачав* створення єдиної армії, органів безпеки, деяких інших структур. Подальшим кроком у цьому напрямі було підписання 28 грудня 1920 р. між РСФРР і УСРР **Союзного робітничо-селянського договору**. Згідно з ним Радянську Україну фактично *позбавили ознак реального суверенітету*, оскільки в союзне (насправді – московське) підпорядкування було передано армію і флот, управління економікою і зовнішньою торгівлею, фінанси, можливість розпоряджатися трудовими ресурсами, шляхами і навіть засобами зв'язку.

Ще більше зросла залежність України від російського центру, коли 30 грудня 1922 р. І з'їзд Рад Росії, України, Білорусі й Закавказької федерації (Азербайджан, Вірменія, Грузія) ухвалив у Москві декларацію і договір про **створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)**. Єдине, чого вдалося домогтися національним республікам, – це уникнути *сталінської моделі об'єднання*, яка передбачала їхнє введення на правах автономій до складу Російської Федерації. За основу державного союзу було взято *ленінський федеративний принцип*, що формально надавав суб'єктам об'єднання однакового статусу. В. Ленін не був противником централізації, але усвідомлював, що негайне створення відверто централізованої держави за образом і подобою Російської імперії негативно вплине на перспективи «світової соціалістичної революції». Однак, як засвідчило майбутнє, створення СРСР ґрунтувалося на *принципі імперського централізму*, який здійснювали через диктатуру правлячої компартії, розстановку вірних Москві людей на чолі республік.

Союзний договір передбачав: 1) український радянський уряд на території республіки теоретично мав юрисдикцію над сільським господарством, внутрішніми справами, правосуддям, освітою, охороною здоров'я та соціальним забезпеченням; 2) із союзним урядом український уряд ділився владою в питаннях виробництва продуктів харчування, робочої сили, фінансів, народного господарства та інспекції; 3) у винятковій компетенції союзного уряду залишилися зовнішні зносини, армія, флот, зовнішня торгівля, зв'язок, транспорт.

За Конституцією СРСР 1924 р. Україна мала **формальне право** на вихід з союзу, але лише за *дозволом компартії*. Пізніше генеральний секретар ЦК ВКП(б) (*Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)*) І. Сталін визнавав:

«За бажанням республіки можуть вийти з СРСР. Та в кожній із них на те й існує компартія, щоб вони цього ніколи не побажали».

Легітимність договору про створення СРСР, названим В. Винниченком «мерзеною підробкою» та «братерством народів, купленим ціною духовного знеособлення», є **сумнівною**, оскільки всі рішення ухвалювала партійна верхівка, а про такі загальнодемократичні механізми, як опитування чи референдум, ніхто й не згадував. Крім того, на думку деяких дослідників, навіть згідно з радянським правом при утворенні союзної держави було допущено **значні порушення**. Так, історик Я. Дашкевич, проаналізувавши союзний договір 1922 р., дійшов таких висновків: 1) Радянський Союз як тоталітарну державу було утворено за допомогою брутальної сили, яка на початку свого виникнення навіть не дбала про те, щоб своє терористичне існування і правовий нігілізм маскувати юридичними формулами; 2) Україна, приступаючи до союзного договору 1922 р. як нібито окрема соціалістична держава, вже тоді перебувала в становищі колонії, закріпленому де-юре двома роками раніше російсько-українським союзним договором 1920 р.; 3) т. зв. «союзний договір» 1922 р. ніколи не вийшов поза стадію проекту, який ще треба було доповнювати, обговорювати, затверджувати і вводити в дію. Як міжнародний акт він не був ратифікований і ніколи не діяв ні формально, ні фактично.

Жорстока **централізаторська тенденція**, що посилювалася в умовах тоталітарного режиму, вела до обмеження і так незначних прав республік, які об'єдналися в Радянському Союзі. Проте факт існування та визнання Української Соціалістичної Радянської Республіки з чітко окресленою територією, своєю адміністрацією, центром, апаратом, із можливістю розвивати культуру, мову, літературу створював певні умови для національно-культурного відродження українського народу.

2. НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ

Надзвичайно цікавим явищем в історії України було українське відродження середини 1920-х – початку 1930-х рр. Його започатковано в період недовготривалої української державності 1917–1919 рр., який розкував творчі можливості української нації. **Динаміка процесу національного відродження** була настільки сильною, що він розвивався далі, незважаючи на значні втрати в лавах інтелігенції під час визвольних змагань і численну еміграцію творчих сил за межі Радянської України.

ПРИЧИНИ «КОРЕНІЗАЦІЇ»

Успіхів у національно-культурному будівництві 1920-х – початку 1930-х рр. було досягнуто насамперед завдяки здійсненню політики, що ввійшла в історію за назвою «коренізація». Намагаючись **розширити національну та соціальну базу** свого режиму, Москва зробила спробу залучити до управління в республіках представників неросійських національностей. Такий жест центру зумовлений різкою **невідповідністю** між загальною кількістю представників корінної

нації в тій чи іншій національній республіці до їхньої частки в партійно-державному апараті. Зокрема, УСРР навіть без Кубані була найпотужнішою національною республікою. Адже її економічний і людський *потенціал* дорівнював потенціалу всіх інших союзних республік, за винятком РСФРР, разом узятих. Однак наприкінці 1920 р. українці, становлячи близько 80% населення республіки, у КП(б)У мали лише 19%, а в квітні 1922 р. – 23,3%, частка росіян і євреїв дорівнювала відповідно 53,6% і 13,6%. Ще гіршою була *ситуація в керівних структурах* державного апарату. Так, у колегіях наркоматів нараховувалося 47% росіян, 26% євреїв і 12% українців. Основна маса службовців у наркоматах складалася на 40% із євреїв, 37% – із росіян і тільки на 14% – з українців.

Не випадково щодо цього голова уряду УСРР Христіан Раковській на засіданні Київської ради робітничих депутатів 13 лютого 1919 р. зробив *шовіністичну заяву*, в якій українську мову оголосив реакційною і непотрібною. «Декларування української мови в якості державної, – наголошував він, – є реакційною затією. Це шкідливо для української революції...». От же, я, мовляв, голова українського уряду, а по-українському ні слова не вмію і сам є румунським інтернаціоналістом.

Виправити таку невідповідність взявся у квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б). Він *проголосив політику «коренізації»* партійно-державного апарату в неросійських республіках.

Отже, деяка лібералізація політики більшовиків у національному питанні в 1920-х рр. була викликана не сентиментальними поривами, а їхнім *намаганнями укоренитися* в національних республіках – звідси й назва політичного курсу – «коренізація». Щоб *зміцнити свій вплив у республіках*, партія змушена була розмовляти з населенням його мовою і створити власних апаратників з місцевих кадрів. «Коренізація» мала також *побічний ефект* у вигляді стрімкого розвитку пригнічених до того національних культур, які отримали, хоч і тимчасову, але унікальну за період радянського правління можливість для цього. «Турбота» про розквіт національних республік мала зміцнити позиції більшовицької влади і серед світової громадськості.

Як зазначала французька письменниця, історикня, журналістка Г. Акерман, В. Леніну і І. Сталіну довелося поступитися деякими імперськими принципами, тому стало можливим коротке національне відродження у деяких республіках – формальна незалежність, акцент на національні мови, національна за формою й соціалістична за змістом культура. Але дуже швидко І. Сталін зрозумів, що це небезпечно, що можуть виникнути відцентрові сили. В 30-ті рр. до ідеї росіян як «цементуючого» народу повернулися.

УКРАЇНІЗАЦІЯ

В Україні політика «коренізації» набула форми «українізації». Вона зводилася до *дерусифікації* політичного і громадського життя (*українська мова – мова публічних виступів, державного і партійного діловодства, зовнішніх виявів влади – написів, вивісок, печаток*), до обов'язкового *вживання української мови* в установах, особливо в контактах із сільським населенням, переведення судочинства на українську мову, зміцнення позицій української школи,

культури, науки (*українська мова – мова початкової, середньої та вищої школи, театрів, кіно, концертів, інших видовищ, періодичної преси, книжок, зокрема наукових та підручників, тощо*). Це мала бути ліквідація русифікаторської політики та її наслідків. Для службовців, викладачів встановили термін (*переважно рік*) переходу на українську мову. Діяли державні **курси вивчення української мови** і культури з випускними іспитами.

Хоча політикою українізації формально і фактично мало керувати політбюро ЦК КП(б)У, виконання всіх заходів доручили Всеукраїнській центральній комісії українізації при РНК УСРР. Практично ж українізацію переклали на плечі Наркомату освіти, який перетворився в суперміністерство, але, як згодом виявилось, його сил забракло, щоб охопити всі сторони життя, домогтися суворого виконання вказівок. **Кадровий кістяк українізації** становили т. зв. **«національні комуністи»**. Це середовище формувалося самостійницькою течією, яка існувала всередині КП(б)У за часів революції, та колишніми українськими лівими есерами і лівими соціал-демократами – боротьбистами й укапістами, що влилися у більшовицьку партію відповідно у 1920 і 1925 р. До них належали М. Скрипник, В. Блакитний, Г. Гринько, А. Хвиля, О. Шумський, П. Любченко, М. Яворський. До націонал-комуністів у ролі кадрів українізації без вагань приєдналася **українська інтелігенція**, значна частина якої брала участь у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. і тепер прагнула компенсувати свою поразку в революції активною культурницькою діяльністю. Окрему групу становили **українські реемігранти**, зокрема М. Грушевський і один із керівників другого Зимового походу (1921) Ю. Тютюнник, та **галицькі українці**, які також повірили у серйозність курсу на українізацію.

Поряд із підтримкою, українізація викликала й **значний опір**, зокрема **верхівки КП(б)У**, в якій українці не досягали кількісної переваги. Майже неймовірно, але керівником ЦК КП(б)У до смерті І. Сталіна ніколи не був українець (*цю посаду в Україні до середини 1950-х рр. обіймали росіяни Г. Пятаков, В. Молотов, Н. Хрущов і Л. Мельніков, євреї Д. Мануїльський і Л. Кагановіч, поляки Ф. Кон і С. Косіор, німець Е. Квірінг*). У контрукраїнізаційній політиці партійна верхівка могла розраховувати на підтримку І. Сталіна, відомого антиукраїнськими настроями. Так чи інакше, на третьому році українізації в КП(б)У було викрито «великодержавний ухил». У 1923 р. один із комуністичних лідерів Я. Яковлев (Епштейн) змушений був визнати, що в **апараті влади** в Україні панує «...склад **бюрократії** з росіян і русифікованих євреїв, які є послідовними провідниками великоросійського національного гніту». Зокрема, другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь навіть не намагався приховати ворожість до української мови, звичайв, до українізації взагалі. Він обстоював так звану **«теорію боротьби двох культур»**, з якої випливало, що оскільки російська культура в Україні пов'язана з прогресивним пролетаріатом і містом, тоді як культура українська – з відсталим селянством і селом, то російська культура рано чи пізно перемаже, і обов'язок комуністів полягає в тому, щоб підтримати цей «природний процес».

Навіть на початку 1928 р. тодішній перший секретар ЦК КП(б)У Л. Кагановіч зазначав, що «...для багатьох керівників українська книжка ще являє собою щось на зразок китайської грамоти».

До противників українізації належала *російська бюрократична верхівка*, особливо керівники підпорядкованих безпосередньо Москві могутніх трестів і синдикатів, де працювало понад 100 тис. робітників і службовців у кожному, та апарат державних установ. Як встановлення бар'єру на шляху міграції росіян на благодатну Україну сприймало українізацію й *російське та обрусіле міщанство і робітництво*, яке десятиріччями отруювали ідеями про його російський месіанізм, винятковість, престижність усього російського і непрестижність та некультурність, а також контрреволюційність українського і селянського. Одна з персонажів комедії М. Куліша «Мина Мазайло» щодо цього заявляла: «...прілічнее бить ізнасілованной, нежелі українізірованной».

До контрукраїнізаційного походу приєдналися *Червона армія* і навіть відомі представники *російської інтелігенції*. А. Луначарський як нарком освіти РСФРР виступив у 1926 р. проти українських шкіл на Кубані. М. Горькій писав, що нема потреби перекладати російську літературу українським «наречієм». Одеський юрист професор П. Толстой оголосив ренегатами всіх тих, хто викладав у вишах українською. Проти українізації виступали *священники Російської православної церкви* (РПЦ).

При такому співвідношенні сил українізація від початку була приречена на провал.

РЕЗУЛЬТАТИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Однак за порівняно короткий час наполеглива реалізація політики українізації дала значні результати. Протягом 1923–1927 рр. кількість українців серед **службовців** державного апарату зросла з 35 до 54%. Якщо в 1922 р. українською мовою велося лише 20% усього **діловодства**, то в 1927 р. цей показник досяг 70%. Значний вплив українізація мала на розвиток **національної освіти**, що збіглося в часі з розгортанням більшовиками т. зв. «культурної революції», одним із головних напрямів якої була **ліквідація неписьменності**. Так, якщо до революції 1917 р. у Східній Україні взагалі не було українських шкіл, то наприкінці 1920-х рр. діяло 80% шкіл, понад 60% технікумів і 30% інститутів з українською мовою навчання.

Рішуче **українізували пресу**: до 1926 р. кількість газет українською мовою збільшилася до 60%, а в 1933 р. вона становила 89%. Якщо в 1925–1926 рр. українською мовою видавали 46% **книжок**, то в 1931 р. – 77%. На українську мову переводили **театри, радіомовлення, кіностудії**. З ініціативи одного з провідних ідеологів курсу українізації М. Скрипника, який у різний час обіймав посади наркома внутрішніх справ УСРР (1921), наркома юстиції та генерального прокурора (1922–1927), наркома освіти України (1927–1933), заступника голови Раднаркому та голови Держплану УСРР (1933), національну мову впроваджували навіть у **школах командного складу** і в деяких червоноармійських частинах.

Поряд з українізацією, не менш наполегливо здійснювали політику, спрямовану на задоволення потреб національних меншин. При Наркоматі освіти було засновано Раду національних меншин. У жовтні 1924 р. у складі України створено *Молдавську автономну республіку*. До 1931 р. завершено організацію 8 російських, 7 німецьких, 3 грецьких, 3 болгарських, 3 єврейських і 1 польського *автономних районів*. Тоді існувало 414 російських, 251 німецька, 148 польських, 167 єврейських, 16 молдавських (окрім автономної республіки), 34 болгарських, 30 грецьких, 10 чеських, 4 білоруські *сільради*. Діяли *національні школи*.

Могутня революційна хвиля розкувала творчі можливості нації. Дерусифікація стала не причиною, а одним із результатів культурного розвитку всього українського. **Українізація перетнула межі республіки**, охопила Кубань, Казахстан, Далекий Схід, де видавали українські газети, існувало українське радіомовлення. На *Кубані*, де проживало 3 млн українців, діяло 240 українських шкіл, педінститут, видавали книжки українською мовою.

У 1932 р. українізація безпосередньо підійшла до **дерусифікації великих міст**, де вона мала завершитися *поверненням до українства* населення, яке вживало в побуті мішану російсько-українську мову, «суржик». І тут досягли значних успіхів, незважаючи на перешкоди бюрократичної верхівки. З 1926 по 1932 р. *пропорція українців* в індустріальному пролетаріаті збільшилася з 41 до 53%. На початку 1933 р. 88% усіх заводських *багатотиражжок* в Україні друкували лише українською мовою. Навіть у Харкові, де в 1923 р. лише 38% населення *вважали себе українцями*, цей показник у 1933 р. зріс до 50%, у Запоріжжі відповідно – з 28 до 56%, у Дніпропетровську (*нині – Дніпро*) – з 16 до 48%, у Луганську – з 7 до 31%. Уперше українці становили більше половини робітництва: у 1926 р. – 55%.

ЗГОРТАННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ

Процес українізації, запроваджений більшовиками згори як тактика зближення з українським народом, зустрівся з бурхливим процесом українського національного відродження, що йшло знизу вгору. Відповідно середина – друга половина 1920-х рр. стали періодом **значних зрушень у менталітеті українства**, подоланні наслідків багатовікової русифікаторської політики, розширення сфери дії української мови, нового осмислення традицій, національних цінностей. Українізація сприяла поверненню в Україну значної кількості діячів культури, які з різних причин опинилися за кордоном. Все це привело до **зростання впливу національної ідеї**, що лякало Москву.

Ще одним головним боєм для неї стало т. зв. «**націонал-ухильництво**». Його пов'язували насамперед з кількома іменами: письменника *Миколи Хвильового*, який своїм гаслом «Геть від Москви» закликав до подолання провінціалізму української культури, звільнення її від рабського наслідування російських зразків, творчого засвоєння європейського досвіду; наркома освіти *Олександра Шумського*, що різко засуджував російський шовінізм і централізм; економіста *Михайла Волобуєва*, котрий стверджував, що економічна політика СРСР заснована на нехтуванні інтересів України і є колоніальною.

До певного часу московське керівництво, зайняте внутрішньопартійною боротьбою, не могло ефективно втручатися в українські справи. Та в міру зміцнення позицій І. Сталіна, **формування адміністративно-командної системи** ситуація значно погіршувалася. Під приводом захисту загальнодержавних інтересів розпочалося **обмеження самостійності України**, набирала сили тенденція до унітаризму. Поступово розмивався закладений у Конституції 1924 р. розподіл компетенцій Союзу та республіки, суверенітет якої ставав дедалі формальнішим. Показовим фактом політики Москви щодо України стало передання в жовтні 1925 р. Виконавчим комітетом СРСР у **підпорядкування** Північно-Кавказького краю Російської Федерації двох українських округів – Шахтинського і Таганрозького з населенням 479 тис. осіб. Натомість УСРР отримала Путивльський повіт і деякі прикордонні волості з населенням 278 тис. осіб. Боязкі спроби українського керівництва перечити такому рішенню залишилися без відповіді. Поза межами України також zostалися великий масив **українських етнографічних земель** із переважаючим тоді українським населенням – Кубань (нині – Краснодарській край РФ), південні райони Курщини, Белгородщини, Воронежчини.

Аналогічні процеси відбувалися і в національно-культурній сфері. Головною загрозою для «соціалістичного ладу» оголосили місцевий націоналізм, а не російський шовінізм, як раніше. Це стало сигналом до повсюдного **наступу на українізацію**. Апарат комісаріату освіти, головного провідника політики українізації, було повністю заміщено на обласному рівні та на 90% – на районному. **Звільнено з роботи** близько 4000 українських учителів та 210 викладачів педагогічних інститутів. З 1938 р. в українських школах стало обов'язковим **вивчення російської мови**. Українську абетку, граматику і словник максимально наблизили до російських; тривала прискорена уніфікація українських навчальних програм і підручників із російськими. Як «націоналістичний шкідливий елемент» із правопису **вилучили літеру «ґ»**, оскільки вона «...сприяла штучному відриву української мови від російської».

Зменшувалася кількість українських шкіл, **скорочувалися** тиражі україномовної продукції, **закривалися** українські театри тощо. За даними «Енциклопедії українознавства», якщо в 1930 р. українською було видано 6 394 назви книжок, то у 1933 – 3 472, у 1936 – 3 232, у 1937 – 2 566, у 1938 – 2 159, в 1939 – 1 895 назв. Якщо в 1926 р. в українських школах навчалося 97% дітей, то в 1958 р. – тільки 21%.

Деукраїнізація вела до **посилення російських впливів**. Зокрема, в науково-дослідних закладах частка росіян з 1929 по 1934 р. зросла з 31 до 50%, тоді як українців – зменшилася з 50 до 30%.

Проте найстрашнішим явищем став **масовий терор**, започаткований В. Леніним відразу після перемоги більшовицького перевороту. З кінця 1920-х рр. він набув особливого розмаху і був спрямований насамперед проти української інтелігенції (*на думку історика Я. Дашкевича, українізація була широкомасштабною провокацією більшовиків, скерованою на виявлення та винищення національно свідомих українців*). Незабаром українізацію було потоплено в крові, задушено в муках штучного Голодомору.

3. ТРАГЕДІЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

У середині 1920-х рр., просуваючись рейками непу, економіка України завдяки величезній енергії та працьовитості народу наближалася до показників довоєнного 1913 р. **Відбудова** зруйнованого в роки Першої світової війни та революції господарства *завершилася*. Проте Україна, як і раніше, була переважно аграрним краєм з низьким рівнем агрокультури. Основна частина її населення була зайнята ручною працею, в містах зростало безробіття, села залишалися перенаселеними. За роки непу економічно зміцнів значний відсоток українського **селянства**. Він *вороже ставився* до більшовицького режиму. Лідерам партії та держави таке становище видавалося загрозливим. У них міцніла ідея необхідності радикальних змін для порятунку і **поглиблення «соціалістичних завоювань»**. Переконані в тому, що неп є вимушеним відступом, викликаним тимчасовими обставинами, *більшовики прагнули повернути суспільство назад*, до політики воєнного комунізму, в умовах якого вони почувалися впевнено. Адже відсутність приватної власності на засоби виробництва об'єктивно робила людей більш залежними від влади.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ

У ВКП(б) розгорнулася широка дискусія про шляхи та методи «будівництва соціалізму» (як зазначав проф. О. Панфілов, *соціалізм – це «...дивна система, складена з відвертої брехні, вишуканої брехні та дезінформації»*). За суттю вона була прикриттям завзятої боротьби за особисту владу і політичне лідерство, що тривала між керівниками більшовицької партії після смерті Леніна. Наприкінці 1920-х рр. **Іосіф Сталін**, який, ставши генеральним секретарем ЦК партії, передбачливо заволодів її бюрократичним апаратом, та його прибічники перемогли. З того часу будь-яку думку, що не збігалася з їхньою, оголошували помилковою, опозиційною й антипартійною. Сталіністи стали ініціаторами **демонтажу нової економічної політики**, що, на їхню думку, вичерпала себе. Вони почали втілювати в життя ідею *«...побудови соціалізму в одній окремо взятій країні»*. Це насамперед передбачало перетворення СРСР – якнайшвидше і за будь-яку ціну – в передову індустріальну державу. Надвисокі темпи індустріалізації пояснювалися суттєвим відставанням Радянського Союзу від провідних західних держав, тезою про зростаючу зовнішню загрозу та необхідністю зміцнення обороноздатності країни. Першочергову увагу було приділено розвитку підприємств військового призначення, **мілітаризації економіки**.

У грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на індустріалізацію. Проект всеосяжних корінних економічних перетворень розробили в 1928 р. Було обрано **стратегію прискореного розвитку важкої промисловості**, основними етапами якого стали **п'ятирічки**. Першу п'ятирічку (1928–1933 рр.), зі слів І. Сталіна, було виконано за 4 роки і 3 місяці. Насправді навіть мінімальний п'ятирічний план розвитку господарства недовиконали, а з окремих видів продукції, особливо легкої, харчової та хімічної промисловості, затвердженого обсягу виробництва в довоєнний час взагалі не було досягнуто.

Основними джерелами індустріалізації були: націоналізація промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в'язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церковного й монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі та ін.

На відміну від розвинених країн світу, в СРСР індустріалізацію здійснювали не для задоволення споживчих потреб населення, а навпаки, **обмежували споживання** промислової продукції населенням. Держава ставала не тільки власником створюваних промислових об'єктів, а й споживачем їхньої продукції: переважно зброї та засобів виробництва. **Фінансові засоби** для цього черпали з бюджету, тобто шляхом визиску людей, який був можливим лише в тоталітарній державі.

Перший п'ятирічний план, який передбачав реконструкцію та будівництво в Україні промислових підприємств, був для неї неприйнятним. Він ставив у привілейоване становище російський центрально-промисловий район, Ленінград і Урал. В Україні прискореним темпом мали розвиватися лише ті галузі, що забезпечували **паливом і металом** промисловість Росії. З 61,6 млрд руб., призначених згідно з планом першої п'ятирічки на народне господарство, Україні припало 11,3 млрд руб., тобто 18,3%, що менше від будь-якого показника її питомої ваги, тоді як Росії призначали 68%, що набагато більше, ніж належало б. Із виділеної Україні суми на промисловість припало 4,2 млрд руб., з них на нове будівництво – лише 1,2 млрд руб. **Найгіршим** було те, що з 1,2 млрд руб. 78% призначили на Донецько-Криворізький район (6,5 млн населення), а отже, для задоволення потреб Росії у вугіллі й металі. На решту території України (22,5 млн осіб) припало лише 22% асигнувань на нове промислове будівництво.

Отже, розвиток промисловості в Україні мав і надалі здійснюватись у старому напрямі, що сформувався в царські часи. І тоді, і тепер роль України зводили до **забезпечення Росії** паливом, необробленим металом і важким прокатом. Наступні п'ятирічки не внесли суттєвих змін – у другій п'ятирічці Україні припало ще менше коштів, лише 16,7% від загальної суми по Союзу, а в передвоєнні роки – 14,5%. Частка ж Росії зросла до 71%. Така ситуація змусила вченого-економіста М. Волобуєва заявити, що революція в економіці нічого не змінила – **Україна залишилася колонією Росії**. Однак голос М. Волобуєва та інших учених-економістів на захист суверенних прав України в умовах утвердження тоталітарного режиму був голосом волаючого в пустелі. Україну в 1930-ті та наступні роки остаточно позбавили навіть залишків національної економіки.

Водночас будівництво тисяч нових заводів протягом десятиліття вивело Україну на **рівень великих індустріальних країн** Європи, а її промисловий потенціал у 1940 р. у сім разів перевищував показник 1913 р. У той час з'явилися такі велетенські **підприємства**, як «Криворіжсталь», «Азовсталь», «Дніпрогес», Харківський тракторний завод та ін. Упродовж 1928–1941 рр. до ладу стали приблизно 9 тис. великих промислових підприємств, тобто 600–700 щорічно. За короткий час **виріс потенціал**, який за галузевою структурою,

технічним оснащенням, можливостями виробництва найважливіших видів знарядь праці опинився на рівні показників розвинених країн. Уперше було **налагоджено** масовий випуск літаків, вантажних і легкових автомобілів, тракторів, комбайнів, синтетичного каучуку, різного роду устаткування, призначеного насамперед для подальшого розгортання важкої індустрії, підвищення військової могутності СРСР. Значною мірою такий прорив відбувся завдяки **іноземним спеціалістам**, передусім американським, які надавали місцевим спеціалістам кваліфіковану допомогу.

Ще ніколи в історії суспільство не робило спроби здійснити грандіозні економічні перетворення за такий короткий період. Для цього необхідною була масова активність усіх, **ентузіазм** мільйонів при мінімальному матеріальному стимулюванні, гострому дефіциті товарів народного споживання, продуктів харчування, послуг. Значних обсягів набувала **примусова праця в'язнів**, передусім політичних.

Табори ГУЛАГу (укр. «ГУТАБ» – *головне управління таборів*) давно перетворилися зі **спецрезервацій** для політично неблагонадійних на величезні комбінати дармової праці, куди робочу силу постачали строго за раціонально розробленими планами й графіками. **Концтабори** було засновано за особистою вказівкою В. Леніна влітку 1918 р. У 1921-му р. в РСФРР та інших республіках функціонувало 48 концтаборів, а на початку 1950-х рр. **табірна імперія** досягла вершини розвитку, перетворившись на надзвичайно важливий елемент всієї системи радянської економіки. Якщо в 1933 р. у в'язницях і таборах перебувало 334 тис. осіб, то в 1936 р. – 1 млн 296 тис. Загалом у 1929–1953 рр. через них пройшло понад 18 млн осіб. Ще 6 млн депортували до Сибіру і Казахстану на примусове поселення, де вони також були приречені на підневільну працю.

Істотним джерелом доходів став **продаж горілки**. Спочатку І. Сталін переконував, що алкоголь, за допомогою якого царська Росія отримувала півмільярдний дохід, у радянській Росії не матиме розповсюдження. Трохи пізніше він змінив свої погляди: наївно, мовляв, думати, ніби соціалізм можна побудувати в білих рукавичках. А у вересні 1930 р. вимагав: «Потрібно, здається, збільшити (скільки можливо) виробництво горілки. Потрібно **відкинути помилковий сором** і прямо, відкрито піти на максимальне збільшення виробництва горілки...». І це було зроблено.

Щоб збудити ентузіазм, використовували різноманітні методи. Головним із них було **впровадження масового змагання**. За виконання плану почали змагатися окремі бригади, заводи, міста і навіть республіки СРСР. Це значною мірою підвищувало продуктивність праці. Багато трудівників заслужено пишалися своїми здобутками. Проте невдовзі економічна ефективність змагання почала спадати. Різко знизилися й темпи розвитку індустрії – з 23,7% у 1928–1929 рр. до 5% у 1933 р. Зростали тільки «паперові» показники.

Одним із виявів масового змагання став **стахановський рух**. Його ініціатором був вибійник кадіївської шахти на Луганщині А. Стаханов, який уночі на 31 серпня 1935 р. за зміну виробив понад 14 норм. Проте для цього рекордсменові створили відповідні умови: дали найкращу вугільну лаву, призначили

помічників для допоміжних робіт тощо. Невдовзі стахановський рух став масовим, оскільки влада насаджувала його повсюдно. Зокрема, в Україні відомими «стахановцями» були залізничник П. Кривоніс, трактористка П. Ангеліна, сталевар М. Мазай, ініціаторка руху «п'ятисотниць» (змагання за вирощування 500 ц цукрового буряка з га) М. Демченко та ін.

У листопаді-грудні 1932 р. радянське керівництво ухвалило кілька рішень, які мали знизити плінність робочої сили та закріпити робітників на підприємствах, а також домогтися там твердої **виробничої дисципліни**, «розвантажити» міста від «зайвих», на думку влади, елементів і скоротити кількість осіб, які мали право на **продовольчі картки**. Постанова РНК СРСР від 15 листопада передбачала за прогул на виробництві негайне звільнення, виселення порушників із місця проживання і позбавлення продовольчих карток. Постанова від 4 грудня надавала підприємствам право самостійно вирішувати, кого слід позбавити карток, а також мала на меті виявити «мертві душі», обманом внесені до списків домових комітетів на продовольчі картки. В умовах Голодомору цей метод став надзвичайно «дієвим».

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Одним з основних джерел **фінансування індустріалізації** промисловості мало бути село. Для цього потрібно було замість неконтрольованих державою індивідуальних господарств створити велике виробництво, тобто **колективізувати сільське господарство**. Така форма забезпечувала контроль з боку ВКП(б) над селянством, ставала важливою складовою формування тоталітарної системи.

Перехід до колективізації підштовхнула **криза хлібозаготівель** 1927–1928 рр. За умов зростання ринкової ціни на хліб селянство відмовлялося продавати його державі за нижчими цінами. У січні 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про **примусове вилучення** в селянства зернових надлишків і необхідність форсованої колективізації сільського господарства.

Суцільну колективізацію почали здійснювати в 1929 р., названому «роком великого перелому». Було визнано, що Україна має все необхідне, щоб виперeditи в цьому процесі інші республіки. Комісія, очолювана наркомом землеробства СРСР Я. Яковлевим (Епштейном), встановила **терміни** суцільної колективізації в основних зернових районах. Постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» Україну приділено до групи районів, де **створення великих колективних господарств** на основі селянських дворів мали завершити восени 1931-го або навесні 1932 р.

Партійно-державний апарат України ініціював прискорення темпів реалізації плану, запропонувавши **гасло «шалених темпів колективізації»**. 24 лютого 1930 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор підписав лист-директиву місцевим партійним організаціям України, в якій визначив завдання: «Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну – до осені 1930 р.». Таким чином, українські партійні вожді **скоротили терміни колективізації** на 1–1,5 року.

Початок колективізації засвідчив, що селяни не бажають відмовлятися від своєї власності й передавати її в колгоспи. Адже **успішнювали** не тільки засоби виробництва, а й продуктивну худобу, птицю, реманент. Досягти цього вдалося лише шляхом **грубого насильства**. Селян, що не вступали до колгоспу, прирівнювали до ворогів радянської влади і злочинців. Адміністрація млинів відмовлялася молоти їм зерно, їхніх дітей виключали зі шкіл, лікарі не приймали їх як пацієнтів тощо.

Особливо активним був **наступ проти заможних селян** – т. зв. «куркулів», до яких зараховували не лише тих, хто використовував найману працю, а й селян-одноосібників, які застосовували в своєму господарстві мотор або просто мали хату, покриту бляхою. Спочатку цей наступ здійснювали шляхом **адміністративного тиску** – встановлювали високий податок, забороняли оренду землі тощо. З грудня 1929 р. влада перейшла до політики відкритого **терору**: селян, які активно протистояли колективізації, розстрілювали або ув'язнювали, заможніших – виселяли у віддалені райони СРСР, багатьох змусили покинути свої повіти. Під **«розкуркулення»** потрапляли не лише забезпечені господарі, а й ті, що не хотіли вступати до колгоспів. Кампанія «ліквідації куркульства як класу» стала формою **репресій щодо всього селянства**, оскільки була покликана терором щодо однієї його частини – «куркулів» залякати всіх інших, змусивши їх подати заяви до колгоспу. Якщо в 1929 р. офіційно визначена кількість куркульських господарств в Україні становила 71,5 тис., то до 1932 р. тут було ліквідовано 200 тис. господарств – разом із членами сімей це становило майже 1,5 млн осіб. Близько 850 тис. з них як **«спецпоселенців»** чи, радше, кріпаків, заслали на Північ і до Сибіру, де вони масово вмирили або жили і працювали в нелюдських умовах. Значною мірою на кістках українців розбудували Кузбас, Караганду, Печору, Колиму.

Головна мета **«ліквідації куркульства як класу»** – знищення того сільського прошарку, який здатен був організувати опір «суцільній колективізації». Проте це не допомогло. **Селяни** відмовлялися йти до колгоспів, продавали або забивали худобу, ховали чи псували реманент, інше майно, яке підлягало колективізації. В 1928–1932 рр. в Україні винищено майже половину поголів'я худоби, на відновлення якого потрібні були десятиліття. У багатьох випадках доходило до відкритих селянських протестів, які нерідко переростали у **збройні повстання**, що охоплювали райони. Загалом, за підрахунками дослідників, упродовж 1930 р. в Україні відбулося понад 4 тис. виступів за участі 1,2 млн селян. На їхнє **примушення** було кинуте регулярні війська, в т. ч. бронетанкові підрозділи, артилерію, а подекуди навіть авіацію.

Події набули загрозливих масштабів. На початку березня 1930 р. газета «Правда» опублікувала статтю І. Сталіна **«Запаморочення від успіхів»**, якою було засуджено «перегини» у колгоспному будівництві. Головну відповідальність за «викривлення партлінії» І. Сталін лицемірно переклав на місцеве керівництво, вина котрого полягала лише в тому, що воно ревно виконувало партійні вказівки. Почався **масовий вихід селян із колгоспів**, насамперед в Україні, де їхня кількість становила понад 50%. Однак такий перебіг подій не міг

влаштувати більшовицьке керівництво, тому у вересні 1930 р. відновився **наступ на селян-одноосібників**. Як наслідок, до кінця 1932 р. в УСРР було колективізовано майже 70% селянських господарств, що володіли 80% посівної площі.

Селян, як за часів кріпосного права, прикріпили до місць їхнього проживання **паспортною системою**, запровадженою в 1932 р. Без дозволу влади вони не мали права залишати колгоспи. Залякавши репресивними заходами, їх перетворили на людей «другого сорту». Всі ці дії партійно-державних органів були спрямовані на те, щоб зробити селянство **основним джерелом фінансування** нереальних, форсованих темпів індустріалізації. Адже для закупівлі за кордоном промислового устаткування потрібна була валюта. Отримати її можна було тільки експортуючи сировину, насамперед зерно, ціни на яке на міжнародному ринку різко знизились. Проте керівництво СРСР не бажало враховувати **зовнішньоторговельну кон'юнктуру** і відповідно уповільнювати темпи індустріалізації. Експорт зерна, незважаючи на зниження цін, продовжувався. Так, якщо у 1930 р. збір зерна в країні становив 835 млн ц, з яких 48,4 млн було **експортовано**, то в 1931 р. його заготовили значно менше – 695 млн ц, а на зовнішній ринок вивезли 51,8 млн ц. У багатьох колгоспах було забрано все зерно разом із насінневим фондом. У деяких районах України селяни голодували. Окремі колгоспи навіть розпались.

Навесні 1932 р. **селяни**, істотно ослаблені напівголодною зимою, не змігли успішно провести весняну сівбу. Врожай зернових був невисоким, але не набагато нижчим, ніж середні врожаї багатьох попередніх років. Проте таке становище не влаштовувало кремлівське керівництво, яке прагнуло збільшення експорту зернових. Вважаючи, що причини низької врожайності полягають у небажанні селян без вагань підтримувати утопічну ідею «побудови соціалізму в країні», воно вирішило їм **помститися**.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.

Найжорстокішим злочином комуністичного режиму проти українського народу був Голодомор 1932–1933 рр. Ця спланована проти українського селянства акція мала **ліквідувати основу української нації** та національного відродження, зруйнувати незалежні господарства, унеможливити протистояння радянській владі. «**Голод запланувала Москва** для знищення українського селянства як національного бастиону. Українських селян знищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями», – писав американський професор Р. Конквест.

Аналіз тодішніх подій свідчить, що в українському селі були всі елементи **політики геноциду**. Такого висновку дійшли й члени Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні (до її складу входили провідні юристи світу), яка працювала в 1988–1990 рр.

Ще раніше, у 1953 р., автор правового терміна «геноцид» Р. Лемкін під час виступу в нью-йоркському Мангеттен-центрі (США) з доповіддю «Радянський геноцид в Україні» назвав Голодомор «...класичним прикладом радянського геноциду»: «Це не просто масове вбивство. Це – геноцид, винищення не лише окремих осіб, а й культури і нації».

Механізм нищення української нації тоталітарним комуністичним режимом Р. Лемкін описав так: «Перший удар спрямований на інтелігенцію – мозок нації, щоб паралізувати решту організму. Поряд з атакою на інтелігенцію, йшов наступ на церкву, священників і церковну ієрархію – «душу» України. Третє вістря радянської атаки було спрямоване проти фермерів – великої маси незалежних селян, зберігачів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України. Зброя, яку вживали проти них, є, мабуть, найстрашнішою з усіх – виморювання голодом. Четвертим кроком у тому процесі стала фрагментація українського народу шляхом поселення в Україні чужинців і водночас розпорошення українців по цілій Східній Європі. Таким чином була б знищена етнічна єдність та перемішані нації».

За станом на грудень 2022 р. **Голодомор офіційно визнали геноцидом** українського народу **24 країни** світу (в хронологічному порядку): Естонія, Австралія, Канада, Угорщина, Ватикан, Грузія, Литва, Польща, Україна, Екватор, Колумбія, Парагвай, Перу, Латвія, Мексика, Португалія, США, Чехія, Бразилія, Ірландія, Молдова, Румунія, Німеччина, Болгарія.

На міжнародному та релігійному рівнях Голодомор геноцидом визнали Європейський парламент, Балтійська асамблея – міжнародна організація, до якої входять Естонія, Латвія та Литва, Католицька церква, Константинопольська православна церква, а також 4 українські церкви: Українська греко-католицька церква, Українська православна церква (Київського патріархату), Українська автокефальна православна церква, Українська православна церква (Московського патріархату). Папа Римський Франциск назвав Голодомор «жахливим геноцидом» і порівняв його з теперішньою війною Росії проти України.

Документи, в яких **вшановується пам'ять жертв Голодомору**, ухвалили ООН, ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури), Європейський Союз, Парламентська асамблея Ради Європи, Організація з безпеки і співробітництва в Європі, а також законодавчі органи таких держав, як Андорра, Аргентина, Великобританія, Іспанія, Італія, Словаччина, Чилі. Свою шану пам'яті жертв Голодомору висловили Папа Римський Іван Павло II та Папа Римський Бенедикт XVI. Низка парламентів світу готують таке визнання.

Лише через сімдесят років після української національної трагедії свій громадянський обов'язок перед пам'яттю мільйонів людей виконала Верховна Рада України: 14 травня 2003 р. вона своєю **постановою** визнала Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу, а 28 листопада 2006 р. прийняла **Закон України** «Про визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні актом геноциду проти українського народу».

Враховуючи, що Радянський Союз був свого роду імперією з успадкованою російською традицією, не визнала Голодомор геноцидом **Росія**. Крім того, окупувавши в 2022 р. м. Маріуполь, росіяни демонтували там меморіал жертвам Голодомору, встановлений у 2004 р. у центрі міста.

Безпосередньою причиною однієї з найбільших світових трагедій – Голодомору 1932–1933 рр. була **цілеспрямована злочинна політика більшовицького керівництва**. Адже І. Сталін визнавав, що загальний урожай зерна в 1932 р. перевищував урожай 1931 р. Інакше кажучи, *харчів не бракувало*. В 1933 р. за кордон було вивезено 18 млн ц зерна, яким можна було прогодувати близько 7 млн осіб. Ще 18,2 млн ц становив т. зв. «недоторканий запас». Проте **держава цілеспрямовано конфісковувала** більшу їхню частину, в т. ч. зерно, яке призначалося для насінневого, страхового і фуражного фондів, ігноруючи заклики й попередження українських представників на місцях. Це **прирєкло мільйони людей на смерть** від голоду, який неможливо назвати інакше, як штучний. Спроби протидіяти насильству були жорстоко придушені. Вище партійно-державне керівництво Української СРР, зокрема генсек КП(б)У С. Косіор, голова ВУЦВК (*Всеукраїнського центрального виконавчого комітету – найвищого законодавчого, розпорядчого, виконавчого і контролюючого органу державної влади УСРР у період між Всеукраїнськими з'їздами рад, на яких вибирали членів ВУЦВК. Діяв упродовж 1917–1938 рр. У 1917 р. називався Центральним Виконавчим Комітетом Рад України; в 1919 – Всеукраїнським ЦВК Рад; із травня 1920 до 1935 р. – ВУЦВК; у 1935–1938 рр. – ЦВК УРСР*) Г. Петровський, голова Раднаркому України В. Чубар, не знайшло в собі політичної волі та особистої мужності протистояти диктату І. Сталіна, фактично ставши слухняним зряддям у його руках.

Голод, що поширювався протягом 1932 р., набув найстрахотливішої сили на початку 1933 р. За підрахунками дослідників, в Україні щодня помирало голодною смертю 25 тис. осіб, щогодини – 1 тис., щохвилини – 17... **Середня тривалість життя українців** у 1933 р. у чоловіків становила 7,3 року, а в жінок – 10,9 року. Навіть у часи палеоліту цей показник був значно вищим – 20–23 роки.

Залишившись без хліба, селяни їли мишей, щурів та горобців, кісткову муку і кору дерев. Були численні **випадки канібалізму** (лише офіційно за фактом канібалізму 1933 р. в Україні зареєстровано 2 тис. кримінальних справ). Конфіскації збіжжя продовжувалися, незважаючи, що з голоду вимирали села. За вказівкою московських емісарів В. Молотова, Л. Кагановіча, П. Постишева, які керували хлібозаготівлею в Україні, коли хліба не було, **забирали всі запаси їжі**: сухарі, картоплю, сало, соління. Траплялися випадки, коли вилучали навіть шкіряні речі, щоб їх не варили та не їли. Купи зерна й картоплі, зібрані на залізничних станціях для вивезення в Росію, нерідко гнили просто неба. Але охорона не підпускала до них селян.

7 серпня 1932 р. Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК) і Рада народних комісарів (РНК) СРСР ухвалили постанову **«Про охорону соціалістичної власності»**, за якою за крадіжку колгоспного майна було запроваджено «вищу міру соціалістичного захисту» – розстріл з конфіскацією всього майна або позбавлення волі на термін не менше 10 років. Як крадіжку кваліфікували навіть спробу принести додому з колгоспного поля жменю зерна,

щоб нагодувати голодних дітей. Сучасники називали цей юридичний акт «*законом про п'ять колосків*».

Намагаючись врятуватися, тисячі селян, незважаючи на те, що **шляхи, які вели до міста, були блоковані**, все ж пробивалися туди в надії купити хліба. Однак продавати хліб сільським жителям було заборонено. Не знайшовши порядку в місті, **селяни вмирили** там на вулицях. У Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Києві, інших містах померлих від голоду кожного ранку збирали і вивозили до братських могил.

Щоб **позбавити селян можливості** дістати щось для прохарчування, їм не дозволяли також найматися самостійно на роботу на промислові підприємства, переходити або переїжджати в Росію. На кордоні з нею, як і з Білоруссю, Румунією та Польщею, були розташовані **загороджувальні зағони**, які розстрілювали втікачів з України.

Трагічною була **доля селянських дітей**, котрим випало відчутти на собі пекло Голодомору. «Була весна 1933 р., – згадував один із очевидців, – білим цвітом цвіли вишні, яблуні, були погожі весняні теплі дні, але сільські діти не бігали, не гралися, а сиділи попід тинами з попухлими ногами, складеними в калачик. У той час у кожному класі сільської школи висів лозунг: «Спасибі товаришу Сталіну за щасливе дитинство!».

Траплялися випадки, коли діти помирили на шкільних уроках. «Із наближенням весни до школи приходило все менше і менше дітей, – згадував мешканець Поділля К. Терещенко. – Під час переклички почали частіше чути голоси: «Помер!..». Із 30 учнів у групі в кінці травня залишилося 10–12 дітей. На парті попереду мене сиділа Марійка. На уроці української мови вона нараз стрепенулася, видушила із грудей незрозумілий звук, схилилася на парту і померла. Учителька Параска Григорівна заплакала, схопилася за голову і вибігла з класу».

Рятуючи дітей від голодної смерті, окремі батьки будь-якою ціною **везли їх до міста** і залишали в установах, лікарнях, на вулицях. «Хто не мав іншого рятунку, – згадувала тернополянка Р. Дзюбіна (Ошкало), яка під час Голодомору проживала у с. Соснова Переяслав-Хмельницького р-ну теперішньої Київської обл., – виходили до поїзда і під час руху закидали своїх дітей до **вантажних вагонів**, сподіваючись на те, що їх десь хтось зніме і таким чином дитина виживе». Лише у Вінниці, згідно з офіційними даними, міліція підбрала за перші дні травня 1933 р. 20 підкинутих немовлят. За той самий час в інших дев'яти населених пунктах знайдено ще 304. А скільки їх було загалом по Україні?!

Тисячі дітей-сиріт, як свідчать документи, бродили поодиночі та групами селами, дехто помирав на дорозі, інші добиралися до міст, залізничних станцій, просили милостиню, здійснювали дрібні крадіжки. Наприкінці червня 1933 р. на станції Козятин Вінницької обл. міліція затримала 307, а в липні – 1340 голодних безпритульних дітей. Таке саме становище склалося у Жмеринці, Вапнярці на Вінничині, інших великих і малих залізничних станціях. Чимало з цих дітей помирило. Зокрема, на початку червня 1933 р. на станції Козятин знайдено

15 померлих дітей. «Як установлено лікарем, – відзначено в акті, – їх смерть наступила від голоду».

Допомогу голодуючим намагалися надати західні українці. Зокрема, вони пускали плоти з харчами Збручем і Бугом. Польські прикордонники, знаючи про Голодомор, дивилися на це крізь пальці. Проте на протилежному березі радянські прикордонники стріляли в українців, які намагалися підхопити ті плоти.

Загалом, за різними даними, у 1932–1933 рр. в Україні **загинуло від 5 до 10 млн осіб**. Особливо болісно це вплинуло на **дітей**: у багатьох селах після голоду закривали школи – їх більше нікому було відвідувати. Цим самим підривалася **етнічна основа** становлення української нації – село, знищувався той прошарок, від якого залежали процвітання суспільства, здатність його до розвитку.

Трагедію українського села І. Сталін та його оточення сприймали як чергову **перемогу комуністичної ідеї**. Так, один із соратників «вождя народів» Мендель Хатаєвич, обраний наприкінці 1932 р. членом політбюро, другим секретарем ЦК КП(б)У, з гордістю заявляв: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це **боротьба на смерть**. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграла війну».

Голодомор став найбільшою трагедією за всю історію українського народу. За масштабом, жорстокістю, цинізмом і організованістю з боку влади та своїми наслідками для майбутніх поколінь він не має аналогів в історії людства. Демографічна катастрофа посіяла в душах мільйонів людей фізіологічне **почуття страху**, незворотно вплинула на генофонд нації. (Згідно з Указом Президента України, починаючи з 1998 р., у четверту суботу листопада у нашій державі щорічно відзначають День пам'яті жертв голодоморів).

МАСОВІ РЕПРЕСІЇ

Мордуючи селянство Голодомором, комуністичний режим ні на мить не забував про інтелігенцію, яка очолювала процеси українізації, стимулювала національну самосвідомість українського народу, а відповідно й прагнення реального суверенітету. Цілеспрямована **боротьба проти української національної інтелігенції**, насамперед тієї частини, яка брала активну участь у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. та українізації, видатних діячів науки й культури, розпочалася наприкінці 1920-х рр. Її першими наслідками були викриття згаданого «національного ухилу» в КП(б)У, розгром міфічних «Українського національного центру», «Польської організації військової», «Блоку українських націоналістичних партій», «Всеукраїнського боротьбистського центру», «Троцькістсько-націоналістичного блоку» та ін. Застосовуючи **фізичний і психологічний терор**, політична поліція – ОДПУ (Об'єднане державне політичне управління (в Україні – ДПУ); раніше – ЧК), а згодом Головне управління державної безпеки НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ) – змушувала свої жертви визнавати членство у цих сфабрикованих «таємних антирадянських організаціях» на показових судових процесах.

19 квітня 1930 р. особливий склад Верховного суду УСРР ухвалив вирок у справі **Спілки визволення України** (СВУ), трактованої як контрреволюційна організація. Із загальної кількості заарештованих для проведення показового процесу над «ворогами народу» виділили 45 знакових постатей – **провідних учених, письменників, діячів культури**: академіків Сергія Єфремова та Михайла Слабченка, науковців Андрія Ніковського, Йосипа Гермайзе, церковного діяча Володимира Чехівського, письменницю Людмилу Старицьку-Черняхівську та ін. Разом із ними до судової відповідальності притягли молодих людей, яким інкримінували членство в юнацькій організації СВУ – **Спілці української молоді** (СУМ). Згідно з документами звинувачення, СВУ–СУМ мали організації в усіх головних містах України і визначали мету за допомогою чужоземних держав, емігрантських сил, підбурювання селянства проти колективізації, вбивства І. Сталіна та його соратників відокремити Україну від СРСР й утворити Українську самостійну державу. Незважаючи на те, що конкретної **вини не було встановлено**, підсудні одержали від 2 до 10 років ув'язнення, а згодом були фізично знищені. Всього під час процесу і після нього за звинуваченнями в причетності до Спілки визволення України **репресували** близько 30 тис. осіб, переважно представників інтелігенції та студентства. Один зі слідчих у справі СВУ Соломон Брук заявив: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо!».

Після процесу Спілки визволення України погром української інтелігенції продовжився. У зв'язках із СВУ звинуватили ієрархів **Української автокефальної православної церкви** (УАПЦ). Як наслідок, у січні 1930 р. УАПЦ змушена була **саморозпуститися**, а митрополита М. Борецького, десятки єпископів та сотні священників незабаром заслали до таборів.

Наступного року значну частину інтелігенції на чолі з М. Грушевським було звинувачено у належності до іншої «ворожої організації» – «**Українського національного центру**». Жертвами брехливих звинувачень стали 50 осіб, яких засудили на строк від трьох до шести років. (*У 1934–1941 рр. 33-х із них знову засудили за «антирадянську діяльність» і «шпигунство». 21 особу розстріляли, 12 отримали нові терміни. Більшість із них померли в таборах*). **М. Грушевського** як керівника «бойової націонал-фашистської організації» та «теоретика буржуазного націоналізму» вислали до Росії, де він 24 листопада 1934 р. помер за загадкових обставин після чотириразового «оперативного втручання» із видалення карбункула в міській лікарні м. Кисловодськ. Почалися гоніння проти **Всеукраїнської академії наук**: було введено цензуру на її видання, закривали найдіяльніші секції, виганяли й піддавали репресіям т. зв. «буржуазних націоналістів».

З особливою силою **нова хвиля репресій** охопила українське суспільство після того, як у січні 1933 р. І. Сталін призначив своїм особистим представником в Україні **Павла Постишева**. Разом із ним прийшов новий голова ДПУ В. Балицький і тисячі російських функціонерів. П. Постишеву було доручено завершити колективізацію без огляду на ціну, провести чистку в компартії та припинити українізацію. У міру того, як набирало обертів правління терору

нового сталінського опричника в Україні, *страчували чи висилали в табори* тисячі представників нової української інтелігенції, що з'явилася у 1920-ті рр. За даними О. Субтельного, з 240 українських письменників тоді зникло 200; із 85 вчених-мовознавців ліквідували 62. Декілька сотень *українських кобзарів*, які зібралися на свій з'їзд, заарештували й розстріляли. Ці люди, як правило, похилого віку, незрячі, каліки, були для комуністичного режиму небезпечними, бо оспівували традиції визвольної боротьби українського народу*. Оголошували шпигунами й заарештовували філософів, художників, редакторів. Деякі діячі, не бажаючи зректися своїх поглядів, *наклали на себе руки*, як це зробили М. Скрипник та М. Хвильовий. Загалом, за даними дослідників, у Радянській Україні в 1930-х рр. було ліквідовано майже 80% творчої інтелігенції, що дає підстави назвати цей період «**розстріляним Відродженням**».

Промовистим прикладом, який характеризує тодішній страшний час, є історія, що трапилася з відомим артистом А. Бучмою. Її оприлюднив журналіст В. Жежера: «Амвросій Бучма був перший артист знаменитого харківського театру «Березіль», створеного Л. Курбасом. 1934 р. Курбаса заарештували, театр розгромили. В один із тих днів син Бучми, Ігор, прийшов додому і, не сподіваючись, що хтось є в квартирі, відчинив двері своїм ключем. І побачив таку картину: на підлозі сидить Бучма, перед ним глибока миска з горілкою, куди він накришив хліба, і тим хлібом годує собаку, бульдога Джека. Джек п'яний, Бучма п'яний, і обидва плачуть. Вочевидь, бесіда у них була довга й печальна. А про що – не знає ніхто. Така епоха: ти все розумієш, але тобі немає з ким випити, бо завтра спитають, про що говорили.

Він чекав арешту, у передпокої мав на цей випадок валізку з білизною й цигарками. Ця валізка – ще один німий жест».

Репресії проти української інтелігенції нерідко підтримували українські націонал-комуністи, але незабаром прийшла черга і до них. У 1932 р. ЦК ВКП(б) звинуватив КП(б)У в толерантності до **українського «націоналістичного ухильництва»**. У результаті боротьби проти націоналізму чисельність **республіканської парторганізації** за кілька років переполовинили. До жовтня 1933 р. із посад було усунено 80% секретарів парторганізацій і 75% чиновників у місцевих радах. На листопадовому (1933) пленумі ЦК КП(б)У П. Постишев дав зрозуміти, що виключення з партії та звільнення з роботи тягне за собою арешт і розстріл, у кращому разі – вислання й ув'язнення в таборах. На зміну десяткам тисяч репресованих українських керівників прибували **кадри з Росії** та інших радянських республік.

Якщо репресії кінця 1920-х – першої половини 1930-х рр. були насамперед спрямовані проти українців, то **терор 1937–1938 рр.** охопив весь Радянський Союз і мав на меті змести всіх реальних та уявних ворогів комуністичного режиму. У той час репресіям піддавали не лише керівних осіб, а й робітників, колгоспників, інтелігенцію, військовослужбовців і навіть дітей «ворогів народу». Суспільство дедалі глибше занурювалося у **трясовину страху**, розпа-

* Черемський К. Повернення традиції. З історії нищення кобзарства / Центр Леся Курбаса. Харків : [б. в.], 1999. 287 с.

чу, деградувало морально. За особистою вказівкою І. Сталіна від імені ЦК ВКП(б) заарештованих піддавали тортурам. Так, у підмосковній тюрмі «Сухановка» існувало не менше 52 видів *катування*. Крім страхітливих і витончених побойів, були і такі методи мордування, як підтруювання газом, занурювання ліктів у острік, виколування одного ока, тригодинне сидіння куприком на кутку стільця тощо. На очах в'язнів на крижаний стовп перетворили одного зі священників за те, що відслужив у бараці Всенощну перед Різдом 1938 р. Існував і своєрідний електричний стілець. Не видержуючи нелюдських мук, *жертви давали свідчення* і на себе, і на своїх знайомих, і навіть на рідних. Так забезпечували нову хвилю арештів. Дослідники засвідчують, що карателі були настільки перевантажені «роботою», що в 1937 р. – тобто задовго до нацистів – вони для виконання вироків стали використовувати «конвеєрне» вбивство за допомогою *газових камер*.

Репресії в СРСР, як і все інше, здійснювали планово. Так, НКВС України отримав із Москви наказ додатково репресувати у 1937 р. 28 000 осіб. Але плани було прийнято перевиконувати. Нарком внутрішніх справ УРСР Ізраїль Леплевський тричі звертався в Москву з проханням збільшити ліміти на репресії. Як наслідок, «червонозоряна столиця» прислала в Україну нові плани: розстріляти – 26 150 осіб, відправити у концтабори – 37 800, разом – 63 950 осіб, або майже в 2,5 рази більше, ніж було передбачено. Загалом, за неповними даними, в 1937 р. у республіці органи державної безпеки заарештували 160 тис. осіб.

Нерідко *масові страти в'язнів* приурочували до певних більшовицьких дат. Так, 27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада 1937 р. на виконання постанови політбюро ВКП(б) напередодні 20-річчя Жовтневого перевороту капітан НКВС М. Матвеев в урочищі Сандармох на півдні Карелії (РФ) власноручно виконав смертні вироків 1111 в'язням Соловецького табору особливого призначення. Серед них були близько 300 вихідців з України: історик М. Яворський, професор філології, поет-неокласик М. Зеров, режисер Л. Курбас, драматург М. Куліш, міністр освіти УНР А. Крушельницький із двома синами, письменники М. Ірчан, О. Слісаренко, В. Поліщук, П. Филипович, Г. Епик, В. Підмогильний.

Під час терору 1937–1938 рр. Україна знову зазнала дошкульніших ударів, ніж інші республіки. Вчений-радянознавець А. Авторханов, аналізуючи у книзі «Імперія Кремля» *національний склад жертв «великого терору» 1930-х рр.*, зазначав: «Саме серед української партійної і безпартійної інтелігенції жертв терору було в декілька разів більше, ніж у центральних областях Росії». Навіть Л. Троцький, котрий свого часу не приховував негативного ставлення до українського народу, визнавав, що «...ніде репресії, чистки, придушення і всі інші види бюрократичного хуліганства в цілому не досягли таких страшних розмірів, як в Україні, у боротьбі з могутніми прихованими силами в українських масах, що прагнули більшої свободи й незалежності». Таке відверто *вороже ставлення московського керівництва до України* пояснювалося, як зазначав П. Постишев, тим, що вона потребувала масовіших «чисток», оскільки постійно породжувала більше ворогів, аніж де-інде. Як наслідок, у той час було

знищено майже всіх членів ЦК КП(б)У та українського уряду, сотні тисяч українців. НКВС планував ліквідувати верстви населення, зокрема священників, колишніх учасників антибільшовицької боротьби, тих, хто був за кордоном чи мав там родичів, іммігрантів з Галичини тощо.

Загалом, за даними голови Комітету державної безпеки (КДБ) СРСР А. Шелпіна, з січня 1935 р. по червень 1941 р. **в СРСР репресували** 19 840 000 осіб, із них упродовж першого після арешту року ліквідовано або померли від тортур 7 млн. За підрахунками М. Максудова, колишнього радянського демографа, який виїхав на Захід, **прямі людські втрати в УРСР** від репресій у 1927–1938 рр. становили щонайменше 4,4 млн осіб.

Масові репресії привели не тільки до фізичного винищення найбільш активної та інтелектуальної частини нації, вони також понівечили долі багатьох людей, пов'язаних родинними узами з репресованими, – т. зв. «членів сімей ворогів народу», сприяли моральному розтлінню тих, кого терор не торкнувся. За розмахом знищення населення власної країни комуністичний терор не знає рівних собі в світовій історії. Він залишився в пам'яті людства за назвою **«Великий терор»**. (*Щорічно в третю неділю травня у нашій державі відзначають День пам'яті жертв політичних репресій*).

Отже, аналізуючи комуністичні голодомори 1921–1923 та 1932–1933 рр., репресії 1930-х рр., слід пам'ятати, що було дві **головні причини цих трагедій** українського народу. **Перша**, безпосередня, полягала в цілеспрямованій злочинній політиці більшовицького керівництва, яке прагнуло покарати українців за опір т. зв. «соціалістичному будівництву». **Друга**, глибинна, була віддалена в часі й коренилася в Українській революції 1917–1921 рр., коли українці загалом байдуже поставилися до необхідності збройно захищати державну незалежність. Більшість їх, а це були селяни, передусім турбувалася проблемою земельних наділів. Як наслідок, Україну окупували російські більшовики, що сповідували політику терору. Таким чином, захищати Батьківщину не лише почесно, а й вигідно, бо якби українці в 1917–1921 рр. відстояли власну державу – зловмисних голодоморів та репресій з мільйонними жертвами не сталося б.

ЛЕКЦІЯ XIV

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 20–30-ті рр. ХХ ст.

I. НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ НА АНЕКСОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

Західноукраїнське населення виявилось єдиною великою спільнотою колишньої Австро-Угорської монархії, що після Першої світової війни не зберегла незалежності. Зазнавши поразки у національно-визвольних змаганнях, більшість його опинилося в складі Польщі, де до Східної Галичини додалися й Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя, які раніше перебували в складі Російської імперії. Всього тут проживало до 6 млн осіб.

АНЕКСІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Західну Волинь, Західне Полісся, Холмщину і Підляшшя приєднали до Польської держави згідно з **Ризьким мирним договором** (1921) між Польщею та радянськими урядами Росії й України. У Східній Галичині з червня 1919 р. визначенням її статусу займалися представники Антанти на **Паризькій мирній конференції**. Польські дипломати намагалися отримати мандат на анексію цієї території. Антанта погодилася віддати Східну Галичину Польщі тільки на 10 років, після чого населення референдумом мало вирішити свою подальшу долю. Згодом **Рада послів Антанти** погодилася на входження західноукраїнських земель до Польщі на 25 років. Поляки відкинули і цю постанову країн-переможниць, заявивши, що «...без Львова і Галичини не може існувати польська республіка». Нарешті поневолювачі домоглися свого: 14 березня 1923 р. Рада послів визнала **Східну Галичину** частиною Польщі. Польський уряд зобов'язався забезпечити національним меншинам умови для вільного розвитку та надати Галичині автономію, але цю обіцянку так і не виконав.

Українці з самого початку виявили **опозиційне ставлення до окупаційного режиму**, не визнавали права Речі Посполитої на землі колишньої ЗУНР. Вони **саботували** перепис 1921 р. і парламентські вибори 1922 р. як такі, що порушують спеціальний статус Галичини. До 1923 р. у Відні діяв **еміграційний уряд ЗУНР**, який настійливо домагався від Антанти відновлення незалежності західноукраїнських земель і надсилав їй численні ноти протесту щодо польської окупації краю. Навіть після остаточної ухвали про приєднання Східної Галичини до Польщі місцеві українці продовжували вважати польську владу окупаційною.

Міжвоєнна Польща була відсталою аграрною країною зі **слабо розвинутою** промисловістю. Зокрема, на початку 1920-х рр. 75% її населення займалося сільським господарством, третина була безробітною. Відсталістю Польщі значною мірою визначалася ситуація на захоплених нею українських землях, які залишалися аграрно-сировинним придатком, ринком збуту, джерелом сировини й дешевої робочої сили. У 1921 р., за даними Я. Грицака, 94% українського населення у Східній Галичині й 95% на Волині мешкало в селах, у містах домінували поляки. Скрутне економічне становище поглиблювали й національні чинники. Для **зміцнення польської присутності** на східних кордонах Речі Посполитої у 1920 і 1925 р. сейм ухвалив закони про надання землі польським офіцерам та солдатам, а також селянам шляхом поділу поміщицьких маєтків. Окрім того, примусовому **поділу підлягала власність** осіб непольського походження та державні й церковні володіння колишньої Російської імперії. У результаті, незважаючи на перенаселеність західноукраїнського регіону, полякам роздали 800 тис. га найкращих земель. Сюди внаслідок цієї акції переселили приблизно 200 тис. **польських осадників**. Ще 100 тис. спрямували в міста на посади поліцаїв, поштових та залізничних працівників, дрібних чиновників.

Польський уряд поділив територію країни на дві частини – Польщу «А» і Польщу «Б». До першої належали корінні польські землі, до другої – переважно західноукраїнські та західнобілоруські. У **Польщі «А»** було зосереджено 80% металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної, паперової промисловості, виробництво цегли, вапна й цукру. Уряд свідомо гальмував промислове будівництво у **Польщі «Б»**. У пошуках кращої долі тисячі українців змушені були емігрувати за кордон.

НАСТУП НА НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВА УКРАЇНЦІВ

Метою польської політики на західноукраїнських землях було **придушення** національних прагнень українців. Однак оскільки вони становили не менше 15–16% від усього населення Польщі, то влада змушена була робити це обережно, діючи за принципом «поділяй і володарюй». Насамперед вона прагнула скористатися тим, що у Польській державі українці творили ніби **дві громади**. До **першої** належали понад 3 млн мешканців Східної Галичини (Львівське, Тернопільське й Станіславське воєводства), які були переважно греко-католиками і демонстрували високий рівень національної свідомості, політичної активності та організованості. **Другу громаду** становили понад 2 млн колишніх підданих Російської імперії, що проживали на Західній Волині, Західному Поліссі, Холмщині та Підляшші.

Вони належали до православної церкви, їх національний і політичний розвиток був фактично у зародковому стані. Зокрема, перепис 1931 р. засвідчив існування на Поліссі численної групи населення – близько 700 тис. осіб, що не могла визначити, якою є її рідна мова – українська, білоруська чи польська. Себе її представники називали «тутешніми», а мову свою – «тутейшою», «звичайною», «місцевою», «хлопською». Відповідно до цього, польський уряд докладав чимало зусиль, щоб не допустити контактів між двома українськими громадами. Так, він навідріз відмовився знести «сокальський кордон», який відповідав колишньому державному між Австро-Угорщиною та Росією. Таке адміністративне роз'єднання мало перешкодити поширенню українського національного руху з Галичини на решту українських етнічних територій.

Розкольницьку політику, спрямовану на розмежування української громади та території її проживання, влада намагалася здійснювати в Галичині. Вона вдавалася до сумнівних етнонаукових *маніпуляцій*, переконуючи лемків, гуцулів і бойків, що вони є окремими народами, а не частиною української нації (в школах Лемківщини навіть українську літературну мову пробували замінити на її лемківський діалект), роздмухувала русофільський рух, намагалася внести розбрат у церковне життя, міжконфесійні відносини тощо.

Наступ на національні права українців був тотальним. Восени 1919 р. польська влада розв'язала **жорстокий терор**, запроторивши до *концтаборів і тюрем* до 100 000 українців, з яких близько 1000 греко-католицьких священників. Було *розстріляно* без суду 10 українських священників, у т. ч. відомого галицького композитора о. Остапа Нижанківського. *Ліквідовано* органи самоврядування. У березні 1920 р. окупанти запровадили офіційну назву для Західної України – «Малопольська Вихідня». Терміни «Західна Україна», «українець», «український» було *заборонено*, натомість поширювали назви «русін», «рускі», «русінські». Польсько-українську двомовність у краєвій адміністрації ліквідували. Українську мову вважали «винаходом більшовиків».

Значну увагу було спрямовано на **обмеження впливу української інтелігенції** в суспільстві. Від неї вичищали державні установи, в т. ч. повітові, *дискримінували* при працевлаштуванні. Щоб не допустити зростання її нових кадрів, було ліквідовано всі українські кафедри Львівського університету, українцям *утруднювали* вступ до нього, як і до інших навчальних закладів. Студентами могли бути лише ті, хто присягнув на вірність Польщі, що фактично позбавляло українську молодь надій на здобуття вищої освіти (у *Львівському університеті частка українців досягала лише 10%*). Одночасно зі встановленням польської окупації розпочалося *масове переселення* вчителів зі Східної Галичини до Західної та навіть у центральні райони Польщі. Для посилення колонізації в українські школи відряджали польських учителів. Як *наслідок*, за 20 років панування Польщі в Західній Україні кількість українських шкіл зменшилася з 3662 до 144. Якщо в 1931 р. одна польська гімназія припадала на 16 тис. поляків, то одна українська – на 230 тис. українців. У Волинському воєводстві з 1185 українських шкіл, що діяли після війни, в 1931 р. залишилося лише 5.

У загрозовій ситуації перебували й **українські церкви** – як православна, так і греко-католицька. Оскільки вони були основою національної самобутності українців, то повною мірою відчували на собі асиміляційний тиск Варшави. Найбільше постраждала **православна конфесія** на північно-західних землях. У ході примусового навернення до католицької віри тут було зруйновано приблизно 190 православних церков, а близько 150 передано римо-католикам. Як наслідок, із 389 православних церков, які діяли у 1914 р., до 1939 р. уціліла лише 51. Складним було становище й **греко-католицької конфесії**, хоча її права захищалися особливою угодою – конкордатом – між Польщею і Ватиканом. Так, греко-католицьких священників карали, в т. ч. й ув'язненням, за вживання української мови або українських форм прізвищ парафіян (*наприклад, «Левіцький» замість «Левіцкі»*) при заповненні метрик. Навіть главу Української греко-католицької церкви митрополита А. Шептицького поляки в середині 1923 р. майже місяць не допускали до Львова, ізолювавши його в м. Познань (Польща) та піддаючи жорсткому **моральному тиску**. Це свідчило про стурбованість польської влади зростаючим авторитетом владики, який під час своєї зарубіжної поїздки виступав за справедливе вирішення західноукраїнської проблеми, зустрівався з діаспорою та керівниками держав Європи й Америки.

ПАЦИФІКАЦІЯ

Для послаблення українського руху польська влада не гребувала використовувати й брутальну фізичну силу. Так, восени 1930 р. у відповідь на революційні дії українських екстремістських груп, які нападали на польські маєтки й спалювали їх, уряд вдався до масових жорстоких репресій проти всієї української спільноти, що набули характеру державних антиукраїнських погромів і отримали офіційну назву «пацифікація» (*втихомиренья*). Стосовно українців було застосовано неприпустимий у цивілізованому світі протиправний **принцип колективної відповідальності**, коли за дії окремих представників відповідала громада. Для проведення каральної акції в Галичині уряд використав 17 рот спеціальних відділів поліції, 10 ескадронів військової кавалерії та місцеві поліційні підрозділи. Вони **руйнували** українські кооперативи, читальні, відділення «Прогресу», закривали школи та гімназії, розпускали молодіжні організації, конфісковували майно, продукти. Звичним явищем були **фізичні розправи**, внаслідок яких 7 українців загинули, а тисячі отримали поранення. Побой часто супроводжувалися моральним **приниженням** жертв, глумлінням над їхньою національною гідністю тощо. Понад 2 тис. осіб, насамперед активістів українських організацій та установ, учителів, студентів, школярів, молодих селян, було заарештовано; близько третини з них засуджено на тривалі терміни **ув'язнення**. Підставою для звинувачення українців у неблагонадійності нерідко могли бути передплата українських газет, відправлення дітей в українські школи, членство в українських організаціях, заповнення офіційних документів українською мовою, навіть носіння вишиваної сорочки.

Ще одна функція пацифікації – перетворення її панівним режимом на **засіб боротьби з політичною опозицією**. Звинувачуючи найактивніших українських громадських діячів у співучасті в саботажах, влада отримувала фор-

мальний привід для ізоляції їх на період виборчої кампанії, яку проводили саме в той час. Паралельно українських виборців погрозами змушували голосувати за проурядових кандидатів.

Перебіг пацифікації в одному з сіл на Тернопільщині письменник Б. Бастюк описав так: «...Почали з читальні. Повибивали вікна, зі стін поскидали портрети Франка і Шевченка, топтали по них, важко дихаючи і сопучи од люті. Далі настала черга бібліотеки. Книжки шматували, розкидали і топтали по всій читальні...

З читальні поліцаї, розділившись на групи, пішли по садибах. Та не хата в хату, а вибірково. Згідно із складеними в «кулуарах» списками... Перекидали і товкли все, що на очі потрапляло. Відчиняли скрині, виймали вишивані обруси, пошивки, сорочки чоловічі й жіночі... Шматували. Кидали під ноги, топтали... Мов скажені пси, накидалися поліцаї на книжечки та календарі, надруковані українською мовою. Нищили їх на місці, хіба що не підпалювали... Потім вдиралися до комори. З мішків на одну купу висипали зерно, крупи та борошно. Перемішували оте все. Коли ж під руки потрапляла пляшка з нафтою (гасом), то рясно кропили нею оті хлопські припаси. Мовляв, ми вас нагодуємо!.. А на кількох садибах то й снопи зі стіжків порозкидали. Покінчивши зі снопами, скринєю й коморою, кликали надвір господаря. Не вдаючись до розмов, тручали його на землю ниць і лупцювали отими грабовими палицями. Били так, що й шкіра тріскалася, і кров скроплювала землю. На лемент жінки і дітей не зважали анітрішки.

Останнім, куди завітали поліцаї, стало подвір'я Павла Бута...

– Кто естесь?! – гаркнув один із них, люто вирячившись на Павла.

Переляканий господар, цокочучи зубами, вирішив не дратувати поліцаїв, які терпіти не могли слова «українець».

– П-поляк!..

Але це його не врятувало. Кинули Бута на землю, б'ють!.. Після десятка ударів знову питаються.

– Кто естесь?!

– Русін! – верескнув Павло.

Та й це не допомогло. Далі б'ють. Тоді втретє.

– Кто естесь?!

– Мішанець!..

Тобто гібрид, як по-теперішньому.

Дали Павлові ще кілька буків та й пішли з подвір'я...».

У відповідь на протести українців щодо порушення їхніх прав **Ліга Націй** (перша міжнародна міждержавна організація, створена з метою розвитку співробітництва, досягнення миру і безпеки між народами (1919–1946); попередниця ООН) висловила **осуд польського уряду** за проведення пацифікації. Проте репресивна політика не припинялася і в наступні роки. Правлячий режим Польщі дедалі відвертіше виявляв свою **авторитарність**. Він **скасував** самоврядування в селах, перевівши їх під владу польських чиновників, у 1934 р. організував концтабір у Березі Картузькій (нині – в Білорусі), де більшість становили

українські політв'язні, офіційно відмовився від забезпечення прав національних меншин. Це вело до зростання серед українців національної свідомості, посилення ворожості до Польської держави і поляків, загострення українсько-польських відносин.

2. УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Польща, незважаючи на домінування серед її політичних кіл шовіністичних настроїв, залишалася державою європейською, заснованою на конституційних засадах. Українці, незважаючи на свій статус другосортних громадян, перебували тут в кращому політичному становищі, ніж їхні співвітчизники в СРСР. Зокрема, вони мали можливість, хоч і обмежену, чинити опір чи принаймні протестувати проти порушення своїх прав. Репресії в **Польській державі** ніколи не набували такого характеру і масштабів, як комуністичні «чистки» в Радянському Союзі. Політична палітра західноукраїнського суспільства нараховувала 12 партій, які відображали всю гаму ідеологічних переконань – від крайніх лівих до крайніх правих. Загалом у *визвольному русі західних українців* проти польського панування у міжвоєнний час чітко простежуються три основні течії: легальна, націоналістична та комуністична.

ЛЕГАЛЬНА ТЕЧІЯ

«Легальну течію» насамперед представляла стабільніша частина суспільства: старше покоління політиків, духовенство, більшість інтелігенції та заможних селян. «Легалісти» **прагнули до державної незалежності**, але вважали, що до її здобуття потрібно наполегливо готуватися. Вони зосредили свої зусилля на збереженні та розвитку дотеперішніх здобутків. Для цього широко використовували парламент, пресу, віча, підтримували кооперативний рух і національне шкільництво, сприяли розгортанню мережі українських партій та організацій.

Наймасовішим і впливовим серед партій «легального сектору» було **Українське національно-демократичне об'єднання** (УНДО). Воно утворилося в 1925 р. у результаті злиття Трудової партії з дрібнішими організаціями і було спадкоємцем довоєнної Національно-демократичної партії. УНДО виступало за незалежність України та конституційну демократію, *підтримувало політику «органічного розвитку»*, яка передбачала захист економічних, політичних і національно-культурних інтересів українців. Під впливом УНДО як партії західноукраїнської еліти перебувала значна частина українських фінансових, кооперативних і культурних закладів краю, у т. ч. найвпливовіша газета «Діло», яка стала його неофіційним органом. Серед провідних лідерів об'єднання були Д. Левицький, В. Мудрий, С. Баран, О. Луцький, М. Рудницька, І. Кедрин (Рудницький).

Головним виразником соціалістичних тенденцій у західноукраїнському суспільстві була найстаріша серед українського політикуму – **Радикальна партія**. Її *безперечна заслуга* – поширення впливу на північно-західні українські землі. В 1926 р. вона об'єдналася з Українською партією соціалістів-револю-

ціонерів, що діяла на Волині, утворивши спільну *Українську соціалістичну радикальну партію* (УСРП). Ця політична організація *обстоювала* право націй на самовизначення й утворення на цій основі незалежної соборної України, *засуджувала* антиукраїнську політику Польщі та Радянського Союзу, *закликала* до справедливого поділу земель серед селянства, обмеження приватної власності та відокремлення церкви від держави. Партія видавала тижневик «Громадський голос»; у 1931 р. вступила в *Соціалістичний робітничий інтернаціонал* (міжнародне об'єднання соціал-демократичних партій, що існувало в 1923–1940 рр.). Її очолювали Л. Бачинський, І. Макух, Д. Ладика.

Інші партії були невеликими, слабкими й нерідко схилилися до співпраці з польським урядом. Одна з них – *Українська католицька партія* (в 1931 р. змінила назву на Українську народну обнову) єпископа Г. Хомишина та публіциста О. Назарука – *проповідувала* польсько-українське співжиття у Галичині та безуспішно намагалася мобілізувати прибічників клерикального консерватизму.

На Волині лінії на співпрацю з польським урядом дотримувалися *українські політичні емігранти* з Центральної та Східної України («уенерівці»), які були основою для створення у 1931 р. проурядової української партії – *Волинського українського об'єднання*. Його очолювали колишні соратники С. Петлюри – П. Певний, С. Тимошенко і С. Скрипник (*майбутній патріарх УАПЦ Мстислав*).

Москвофіли, що переживали *тотальний занепад*, намагалися вийти з кризи шляхом об'єднання в 1931 р. двох своїх партій – Руської селянської та Руської аграрної – в одну. Однак й це не врятувало становища: кількість їхніх рядових членів, які переходили в українські партії, чимраз збільшувалося.

Невеликий вплив мала й *Українська соціал-демократична партія*, що після примусового розпуску в 1924 р. за пропаганду комуністичних ідей відновила свою діяльність у 1929 р. під керівництвом М. Ганкевича й орієнтувалася здебільшого на міське робітництво, *пропагуючи* гасло незалежної об'єднаної соціалістичної України.

Важливою ланкою діяльності «легального сектору», зокрема центристських партій на чолі з УНДО, були підтримка та *розвиток мережі українських громадських організацій*: культурно-освітніх, економічних, молодіжних, спортивних тощо. Їхнє значення в умовах польської анексії важко переоцінити. Так, товариство «*Просвіта*» підтримувало діяльність читалень, публікувало навчальні матеріали, проводило курси. У 1938 р. йому підпорядковувалися 84 філії (повітові осередки), 3208 читалень, 2065 театральних гуртків, 1105 хорів, 140 духових оркестрів, 439 самоосвітніх гуртків, 533 гуртки «Молодої «Просвіти» та 776 інших (страхових, спортивних, ігрових), 2997 бібліотек, в яких було 597 834 книжки. Товариство згуртувало близько півмільйона членів.

Активними були й інші організації. «*Союз українок*», об'єднуючи у 1930 р. 45 тис. українського жіноцтва, здійснював широку благодійну, освітню та культурну діяльність. Товариство «*Рідна школа*», кількість членів якого зросло з 5 тис. у 1914 р. до 100 тис. у 1938 р., на противагу полонізації державної освіти, розбудувало власну мережу приватних українських шкіл, що на 1938 р.

нараховувала близько 40 гімназій, ліцеїв та професійно-технічних закладів. Продовжували функціонувати молодіжні організації «Сокіл», «Луг» (колишня «Січ», яку польська влада заборонила в 1924 р.), «Пласт» та ін., що виховували серед свої членів патріотизм, прагнення до державної незалежності, гартували фізично. Всі ці організації діяли під невсипущим оком польських спецслужб, що шукали найменших зачіпок для їхнього закриття. Зокрема, у 1930 р. було заборонено діяльність «Пласту», який звинуватили в розсадництві націоналізму.

Певних успіхів удалося домогтися на ниві **вищої освіти та науки**. Практично позбавлені доступу до вишів, які існували на території Польської держави, українські вчені й молодь заснували потай від влади **Український таємний університет** (УТУ) у Львові. Він функціонував у 1921–1925 рр. і мав філософський, правничий, медичний і політехнічний **факультети**, які відвідувало близько 1500 студентів. **Професорський склад** нараховував 55 викладачів, що після закриття офіційних українських кафедр втратили місце праці. Першим ректором був знаний літературознавець і поет Василь Щурат. Лекції читали такі відомі вчені, як історик І. Крип'якевич, психолог С. Балей, хімік Є. Голіцинський, правник В. Левицький та ін. Фінансування діяльності підпільного університету здійснювалося за рахунок студентів і благодійних пожертвувань.

Здобування освіти супроводжувалося трусами, облавами і навіть арештами. Ректор В. Щурат був ув'язнений у жовтні 1921 р. і відсидів у буцегарні 3 місяці. Не милували й студентів – окремі з них пробули у в'язниці більше року. Лекції та семінари відбувалися в незвичних умовах: у підвалах, приватних приміщеннях, а в гарну погоду – на природі. Про **якість знань**, які давав університет, свідчить той факт, що вищі навчальні заклади Чехо-Словаччини, Австрії, Німеччини зараховували його студентам роки навчання в підпіллі. В 1925 р. через **переслідування** польської влади та матеріальну скруту Український таємний університет припинив своє існування. Його діяльність, хоч і короткотривала, стала прикладом самовідданого відстоювання національної ідентичності українців, їхнього прагнення до знань і науки.

Крім «катакомбного», як його називали, університету в Львові, у 1922–1925 рр. діяла **Українська таємна висока політехнічна школа**, створена на базі технічного відділу УТУ. В 1928 р. Львівську греко-католицьку семінарію було перетворено на **Богословську академію**. Продовжувало діяльність **Наукове товариство ім. Шевченка**, яке, незважаючи на нестачу коштів, **видавало** наукові праці (творчий доробок НТШ з 1873 до 1939 р. становив 1 172 томи різних видань, зокрема 943 томи серійних наукових публікацій), **утримувало** велику бібліотеку, яка на 1 січня 1939 р. нараховувала 73 тис. назв книжок у 200 тис. томах, три музеї і два дослідницькі інститути. Його **членами** були понад 200 науковців, серед яких літературознавці М. Возняк, В. Гнатюк, К. Студинський, історики І. Крип'якевич, С. Томашівський, фольклорист і музикознавець Ф. Колесса, математик і фізик В. Левицький. Свідченням високого академічного статусу НТШ була згода на обрання його дійсними членами таких **всесвітньо-відомих вчених**, як фізики А. Ейнштейн, М. Планк, А. Йоффе, математики Д. Гільберт, Ф. Кляйн та ін.

Значних здобутків досяг український **кооперативний рух**, сутність якого визначалася гаслом *«Спирайся на власні сили»*. У перші повоєнні роки було істотно розширено існуючу мережу споживчих, закупівельно-збутових, кредитних, виробничих кооперативів. Найбільші з них – «Маслосоюз», «Центробанк», «Народна торгівля» та інші розгорнули свої філії по всій Галичині (*на північно-західних українських землях кооперативний рух не набув значних масштабів*). Кооперація дала **поштовх** впровадженню нових способів господарювання та техніки серед українського селянства, **створила умови** для централізованого збуту сільськогосподарської продукції, в т. ч. за кордоном, поклала край лихварській заборгованості галицького села, **сприяла** поступовому покращенню економічного становища його мешканців. Об'єднуючи напередодні Другої світової війни лише в Галичині 4000 кооперативів із загальною кількістю понад 700 тис. членів, український кооперативний рух **успішно конкурував** з польськими господарськими організаціями, хоча й зазнавав постійної дискримінації. Він **забезпечив роботою** близько 15 тис. українців, насамперед ветеранів визвольних змагань та українську інтелігенцію, які в умовах польської анексії не мали можливості працевлаштуватися. Таким чином, кооперативний рух не тільки **сприяв розвитку** економіки, а й став засобом економічного самозахисту та самоврядування західноукраїнського суспільства.

Важливим чинником визвольного руху галицьких українців була **греко-католицька церква**, національний характер якої остаточно викристалізувався у міжвоєнне двадцятиліття. В цьому неабияка заслуга її глави **митрополита Андрея Шептицького** – талановитого церковного і громадського діяча. захищаючи інтереси пригнобленого люду, він використовував свій хист, авторитет, власні фінанси. Щороку утримував 40 бідних юнаків та дівчат, допомагаючи їм здобути освіту. У Львові на власні кошти збудував середню школу, надавав **матеріальну допомогу** приватним школам. Митрополит Андрей був щедрим меценатом і знавцем українського мистецтва. Лише Церковному (*згодом – Національному*) музею він у 1931 р. передав колекцію із 9880 предметів. Серед них – рукописи XV–XVIII ст., стародруки, архівні матеріали, ікони, твори живопису і графіки, речі культового призначення. Заходами А. Шептицького **збудовано** чимало храмів та монастирів. Напередодні Другої світової війни в Західній Україні було 4400 церков і каплиць греко-католицького обряду. **Діяли** Богословська академія, 5 духовних семінарій, 127 монастирів. Греко-католицька церква мала також 9 друкованих періодичних видань.

Отже, «легальний сектор» українського визвольного руху охоплював усі сфери національного життя – від виробництва сільськогосподарської продукції до витворення наукових і культурних цінностей. Завдяки йому вдалося розбудувати, насамперед на східногалицьких теренах, сильне **громадянське суспільство**, яке перетворилося на своєрідну «державу в державі». Українці, всупереч дискримінаційній політиці польської влади, зуміли не тільки зберегти попередні національні завоювання, а й до певної міри примножити їх.

**КОМУНІСТИЧНИЙ
РУХ**

Якщо середні й заможні верстви західноукраїнського суспільства орієнтувалися на партії та організації «легального сектору», то певна частина найбільш вразливих прошарків населення пов'язувала свої надії з комуністичним рухом. Він, **спекуючи на злиднях**, пропонував радикальне й швидке «вирішення» наболілих питань. Його головним виразником була утворена в 1919 р. організація, яка з 1923 р. стала називатися Комуністичною партією Західної України (КПЗУ). Вона була **автономною частиною** Польської компартії й діяла в підпіллі, намагаючись поєднати національні інтереси з комуністичними ідеями, поділяла погляди націонал-комуністів у Радянській Україні. Її програма **декларувала** боротьбу проти соціальних і національних утисків, об'єднання Західної України з УСРР. Очолювали партію Й. Крілик, Р. Кузьма та ін.

Поширення комуністичного руху на західноукраїнських землях у 1920-ті рр. зумовлювалося також, з одного боку, розчаруванням українців у політиці західних держав, які мовчки спостерігали за дискримінаційними діями польського уряду щодо національних меншин, а з іншого – успіхами «українізації» в УСРР. Зростало **переконання**, що на Сході постає Українська держава, про яку століттями мріяли покоління українського народу. Її підпорядкованість Москві та реалії комуністичного режиму здавалися на перший погляд несуттєвими.

Відверто **радянськими позиціями** зайняли навіть колишній Диктатор ЗУНР Є. Петрушевич та **впливова частина** керівництва УНДО. Чимало науковців і літераторів публікували свої праці у радянських виданнях, брали участь у роботі радянських наукових і освітніх установ. Деякі представники західноукраїнської інтелігенції, зокрема С. Вітик, А. та І. Крушельницькі, М. Лозинський, С. Рудницький, студенти, колишні старшини УСС і УГА, поквапилися за Збруч, щоб долучитися до побудови цієї держави. Під час комуністичних репресій 1930-х рр. майже всі вони загинули.

Поширення прорадянських настроїв сприяло проникненню КПЗУ до «легального сектору» українського громадсько-політичного життя. Зокрема, комуністи на певний час повністю перебрали у свої руки керівництво УСДП. Однак найбільшим їхнім успіхом на цьому терені стало утворення у 1926 р. легального Українського селянсько-робітничого об'єднання – «Сельробу». Гуртуючи **переважно селянську бідноту**, воно зайняло провідні позиції серед українських політичних партій, особливо на північно-західних землях. Так, якщо на виборах 1928 р. УНДО здобуло 23 мандати, УСРП – 8, то різні осередки «Сельробу» одержали разом 13 місць у сеймі. Проте в 1932 р. польський уряд офіційно заборонив діяльність «Сельробу», змусивши його, як і КПЗУ, перейти на нелегальне становище.

Комуністичний рух у Західній Україні залишався впливовою політичною силою, доки відбувалася «українізація» в УСРР. З кінця 1920-х рр. почався його **занепад**. Під впливом звісток про придушення «українізації», колективізацію, масові репресії та штучний Голодомор 1932–1933 рр. частина населення, що перебувала на радянських позиціях, відвернулася від комуністів. Національно свідомі українці **масово виходили з КПЗУ**, внаслідок чого її чисельність

зменшилася з 4300 до 2600 членів, переважно поляків і євреїв. Поступово КПЗУ перетворилася на партію тоталітарного типу, яка не допускала плюралізму думок у своїх лавах і поборювала всі інші політичні сили. Своєю боротьбою проти українських партій КПЗУ поставила себе за межі українського національного руху. Фактично партія була слухняним *зряддям сталінської політики* в Західній Україні, хоча це не врятувало її від комуністичних репресій (*дійшло до того, що на черговому партійному з'їзді наприкінці 1934 р. з попереднього складу політбюро нікому було звітувати про роботу партії між з'їздами*) та розпуску в 1938 р.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

На відміну від комуністичного руху, який, як зазначав Я. Грицак, зазнав злету і падіння, український націоналізм у міжвоєнні роки переживав **період невпинного піднесення**. Це зумовлювалося відсутністю будь-яких перспектив для українців у Польській державі домогтися права на національне самовизначення парламентськими засобами та крахом радянофільських ілюзій, які певний час панували серед частини західноукраїнського суспільства. Націоналізм був формою *природного інстинкту української нації*, як і будь-якої іншої, до самозбереження та самоповаги.

Організаційні витоки українського націоналізму пов'язані з діяльністю **Української військової організації** (УВО), яка виникла в 1920 р. у Празі. Ініціатором її створення була група старшин УСС та УГА на чолі з **Євгеном Коновальцем** (1891–1938), колишнім командиром корпусу Січових стрільців Армії УНР. Головна *мета* УВО – Українська самостійна соборна держава, здобути яку мали шляхом загальнонаціонального повстання українського народу проти загарбників. Для підготовки виступу організація планувала відповідним чином впливати на настрої українців і поширювати серед них дух непристерженості до загарбників. Її *підпільна діяльність* зводилась до індивідуального терору щодо представників окупаційної влади, дезорганізації комунікацій, експропріації та знищення майна державних установ. Ці заходи, згідно з програмою УВО, мали бути не лише «...засобом самооборони, але й агітації, яка дійде до всіх, своїх і чужих, без уваги на те, чи хочуть вони цього, чи ні». Першим *терористичним актом* УВО був невдалий замах колишнього старшини УГА Степана Федака 25 листопада 1921 р. на життя глави Польської держави Юзефа Пілсудського. Вчинок С. Федака, політичний процес над ним, як і подальші акції УВО (підпали садиб польських поміщиків, напади на установи поліції тощо), набули *широкого розголосу* в суспільстві, привернули увагу до «українського питання» за межами Польщі, чого й домагалися ініціатори.

Окрім УВО, значний вплив на розвиток західноукраїнського суспільства міжвоєнної доби мала діяльність головного ідеолога українського націоналізму **Дмитра Донцова** (1883–1973). Як активний учасник національно-визвольних змагань, він після їхньої поразки змушений був залишити Наддніпрянщину і перебратися в 1922 р. до Львова, де займався політичною роботою та редагував «Літературно-науковий вісник». У своїх працях, основними з яких були «Підстави нашої політики» (1921) та «Націоналізм» (1926), Д. Донцов відстоював

т. зв. «*інтегральний націоналізм*», згідно з яким кожен націоналіст зобов'язаний був інтегрувати (поєднати) всі свої помисли і вчинки зі справою розвитку національно-визвольної революції (*інша назва інтегрального націоналізму* – «*чинний націоналізм*», *тобто такий, що ґрунтується на «чині» (дії)*). Д. Донцов *піддає нищівній критиці* дотеперішній український національний рух, причини поразки якого вбачав у захопленні провідних українських ідеологів – М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського – «універсальними» правдами, ідеалами вселюдського братерства й справедливості, демократією й балачками там, де потрібні були рішучі дії. Він *відстоював* зверхність колективного над індивідуальним, елітарного над масовим, національного над вселюдським. Націю визнано абсолютною цінністю, а здобуття незалежної держави – *головною метою*. Щоб домогтися цієї мети, на його думку, потрібно було виховати з українця людину, яка б горіла фанатичною любов'ю до своєї нації, яка б у своїй одержимості позбулася моралі «міщанина-буржуа» й визнавала моральним і етичним тільки те, що зміцнює силу нації та забезпечує її зростання. Наголос зроблено на волю, на сильну особистість, на «єдину організацію» з «єдиним вождем», на роль «*ініціативної меншості*», яка є рушійною силою історії, та на її «творче насильство» над «неусвідомленими» масами. Неабияке місце в ідеології інтегрального націоналізму відводилося плеканню *культу* боротьби, самопожертви та національного героїзму. Старе націоналістичне гасло «Україна для українців» поступово витіснялося новим – «українці для України».

Ідеологія інтегрального націоналізму Д. Донцова містила *елементи авторитаризму та тоталітаризму*, у деяких аспектах була близькою до фашистської. Але в 1920-х рр. такі тенденції поширилися в усій Європі. До 1929 р. авторитарні режими усталилися в Албанії, Італії, Литві, Польщі, Португалії, СРСР, Угорщині, Югославії, а наприкінці міжвоєнного періоду єдиними демократичними країнами в Європі залишалися лише Англія і Франція. Відповідно до цього, радикалізація поглядів національно упосліджених українців видається явищем закономірним й історично виправданим.

Незаконна *революційна діяльність УВО й твори Д. Донцова* дали поштовх до *формування й об'єднання* численних молодіжних націоналістичних груп як у Західній Україні, так і поза її межами. Основним постачальником кадрів для них були університети, де навчалася українська молодь – у містах Львів, Прага, Подєбради (Чехія). Протягом 1927–1928 рр. відбулося *злиття* УВО й націоналістичних студентських організацій – Союзу української націоналістичної молоді, «Легії українських націоналістів» та «Групи української національної молоді», які наприкінці січня – на початку лютого 1929 р. на установчому конгресі у Відні проголосили утворення **Організації українських націоналістів** (ОУН). Головою Проводу українських націоналістів (ПУН) обрали Є. Коновальця, дотеперішнього керівника УВО. Головною *метою* ОУН проголошено встановлення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території. Реалізувати мету планувалося *шляхом національної революції* та встановлення диктатури, яка б витіснила загарбницьку

владу і запровадила уряд, що представляв би всі регіони та соціальні групи України. *Домінуючою силою* українського суспільства мала бути ОУН, яка відкидала будь-який партійний чи класовий поділ і представляла себе як рух, а не партію. Економіка майбутньої держави мала поєднувати як приватну, так і націоналізовану та кооперативну форми власності.

Є. Коновалець та його оточення різко *засуджували* центристські західно-українські партії за «угодовство», оскільки трактували їхню участь з 1928 р. у виборах як фактичне визнання польської анексії краю. Альтернативою «угодовцям» мала бути ОУН, котру вони хотіли бачити легальною масовою політичною організацією, яка, *відкидаючи співпрацю з загарбниками*, діяла б у частковій згоді з чинним польським законодавством. Зокрема, йшлося про те, щоб створити до нелегальної УВО, яка й надалі мала зберігати свою організаційну самобутність, легальну надбудову у вигляді ОУН. Однак проти такої концепції виступило *молодіжне націоналістичне середовище*, яке вбачало у кожному легальному акті ознаки національної зради. Організувавши на початку 1930-х рр. у Галичині хвилю терористичних актів, воно викликало репресії з боку польської влади, загнавши цим український націоналістичний рух у підпілля, та змусило ПУН, очолюваний Є. Коновальцем, відмовитися від своїх первісних намірів, оскільки ОУН повністю перебрала функції УВО. Як підсумок, остання, втрапивши сенс свого окремого існування, злилася з ОУН.

У своїй політичній діяльності ОУН дотримувалася *тактики «перманентної революції»*, яка передбачала регулярні збройні акції проти загарбників. Такі дії поряд із каральними заходами польської влади мали довести українське суспільство до стану постійного революційного кипіння, яке у відповідний момент переросло б у всенародне повстання. Одне з націоналістичних видань у 1930 р. зазначало: «Шляхом індивідуального терору та окремих масових виступів ми захопимо широкі верстви населення ідеєю визволення і залучимо їх у ряди революціонерів... Тільки безперервно вдаючись до нових акцій, ми зможемо підтримати і розвинути постійний дух протесту проти властей та зберегти ненависть до ворога і прагнення остаточної відплати. Люди не звикають до своїх кайданів, не призвичаюються жити у ворожому суспільстві». Крім того, численні терористичні акти, експропріації майна, диверсії мали *привернути увагу* міжнародної громадськості до «українського питання», стримати приплив польських колоністів, поповнити кошти для революційної діяльності.

Активність ОУН на західноукраїнських землях значно зросла після того, як із червня 1933 р. крайовий провід очолив енергійний і рішучий *Степан Бандера* (1909–1959). Він підготував два резонансні політичні вбивства, щоб помститися за наругу над українським народом: 21 жовтня 1933 р. було застрелено аташе радянського консульства у Львові Андрея Майлова як представника комуністичного режиму, котрий організував колективізацію і Голодомор у Радянській Україні, а 15 червня 1934 р. – міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацкоґо, відповідального за проведення «паціфікації».

Проте свій *терор* націоналісти спрямовували не лише проти представників загарбницької влади, а й проти тих українців, що не поділяли їхньої

ідеології та політики, виступали за нормалізацію відносин із польським урядом. Усього за 1921–1939 рр. націоналістичне підпілля, за даними дослідників, провело 63 замаху. Їхніми *жертвами* стали 25 поляків, 1 росіянин і 1 єврей; більшість – 36 – були українцями. Серед убитих був і директор української гімназії у Львові Іван Бабій, якого звинуватили у співробітництві з польською поліцією. Вбивство І. Бабія, здійснене 25 липня 1934 р., викликало хвилю *обурення в українському суспільстві* й було приводом до звинувачення ОУН: батьки дорікали їй за залучення недосвідчених підлітків до небезпечної діяльності, яка нерідко приводила до трагічних наслідків; громадські, культурно-освітні та молодіжні організації – за прагнення домінувати над ними; політичні партії – за те, що інтегральні націоналісти своїми діями давали урядові привід для обмеження легальної діяльності українців. «Аморальність» ОУН гостро засудив і митрополит А. Шептицький, який в окремому пасторському листі заявив, що її діяльність не підриває влади Польської держави, а лише накликає нові репресії на українське суспільство.

Боротьба з польськими загарбниками давалася дорогим коштом і для оунівців, на яких у разі невдачі чекали *репресії*. Чимало їх перебували по тюрмах, окремі, як Ю. Головінський, В. Білас, Д. Данилишин, загинули у сутичках з поліцією чи були страчені властями. Особливо великого розмаху набула каральна акція після вбивства Б. Перацкого, внаслідок якої було заарештовано практично весь крайовий провід ОУН у Галичині на чолі з С. Бандерою. Однак мужня поведінка останнього, як і інших обвинувачуваних, на судовому процесі, зокрема відмова виступати польською мовою, постійна демонстрація належності до ОУН, справила значний моральний вплив на західних українців, здобула йому широку популярність. У 1936 р. С. Бандеру та його соратників – М. Лебеда і Я. Карпинця – засудили до смертної кари, яку згодом замінили на довічне ув'язнення. (*Після розвалу Польської держави у вересні 1939 р. вони, як й інші націоналісти, зуміли вибратися з тюрми.*)

Ідеологія інтегрального націоналізму, яку сповідувала ОУН, сформувала *політичний світогляд* покоління західних українців. За приблизними підрахунками, напередодні Другої світової війни організація налічувала близько 20 тис. осіб. Проте її вплив охоплював набагато більше українців. Властивий організаційний дух самовідданості, що доходив до фанатичної самопосягати національній справі, привертав зростаючі *симпатії молоді*. До цього додавалася активна пропаганда діяльності ОУН її легальними й підпілними *виданнями* – «Розбудова Нації», «Сурма», «Юнак», «Націоналіст» та ін. У результаті майже в кожному вищому та середньому навчальному закладі в Польщі й за кордоном, де навчалися західні українці, були осередки ОУН. Звідси ідеї інтегрального націоналізму розносилися до найдалших закутків Західної України.

Зростаючі сила й авторитет ОУН стурбували навіть комуністичний режим у СРСР, який за особистим наказом І. Сталіна організував у 1938 р. *убивство Є. Коновальця* в м. Роттердам (Нідерланди). Смерть досвідченого й загально-визнаного провідника призвела до **розколу в націоналістичному русі**, виявив-

ши значні розбіжності між, з одного боку, членами ПУН, що проживали за кордоном, а з іншого – кадрами ОУН, які перебували на західноукраїнських землях. *Перші*, зокрема Д. Андрієвський, О. Сенник, М. Сціборський, Р. Сушко, старші за віком і досвідченіші, виявляли схильність до консерватизму і зосереджували увагу на тому, щоб домогтися допомоги іноземних держав, особливо Німеччини. *Другі*, як С. Бандера, М. Лебедь, Я. Стецько, І. Климів, М. Климишин, Р. Шухевич та ін., витримували головний тягар підпільної боротьби і через свою молодість та недосвідченість некритично сприймали авторитарні ідеї й методи, відкидали будь-які компроміси з загарбниками, з презирством ставилися до поміркованості своїх провідників за кордоном. До певної міри це був конфлікт поколінь, який так і не вдалося вирішити.

**СПРОБИ
«НОРМАЛІЗАЦІЇ»**

Наростання українсько-польського протистояння викликало тривогу серед поміркованих діячів з обох боків. Було зрозуміло, що чимдалі польський уряд відходить від демократії, нагнітатиме судову й поліційну сваволю, тим більше радикалізуватиметься український рух. **Ініціатором компромісу** з українського боку було **УНДО**, яке до такого кроку значною мірою підштовхував український кооперативний рух, що для ефективної діяльності потребував політичної стабільності. Переговори з польськими урядовими колами закінчилися в 1935 р. компромісом, відомим як «**нормалізація**». За спільною домовленістю, **уряд** узяв на себе зобов'язання припинити антиукраїнську політику, а **керівництво УНДО** за це пообіцяло йому свою підтримку. Незабаром з'явилися й перші **результати**. Так, незважаючи, що під час виборів у вересні 1935 р. від УНДО було обрано лише 13 депутатів і 4 сенатори, його лідер Василь Мудрий став віце-маршалком (*заступником голови*) сейму. Українські депутати голосували за бюджет, а польський уряд натомість звільнив більшість українських ув'язнених у Березі Картузькій і підготував проєкт закону про амністію політичних в'язнів. Деякі українські господарчі установи отримали урядові кредити.

Однак «нормалізація» не дала очікуваних результатів, оскільки була лише **тактичною угодою між двома елітами**, широкий загал – як український, так і польський, що знаходився за ними, її не підтримав. В українському суспільстві надто глибоко була вкорінена **недовіра до поляків**, щоб йти на порозуміння з ними. Поляки ж, особливо військові, також не прагнули до компромісу з українцями. Як наслідок, восени 1938 р. вздовж польсько-радянського кордону прокотилася друга хвиля антиукраїнських погромів під гаслом «зміцнення польськості на кресах». Це засвідчило остаточний **крах політики «нормалізації»**, спрямованої на легальне вирішення «українського питання». Воно очікувало остаточного свого вирішення у світовій війні, яка стрімко насувалася.

3. СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ, БЕССАРАБІІ ТА ЗАКАРПАТТЯ

Окрім Польщі, значну частину західноукраїнських земель після розвалу Австро-Угорщини захопили **Румунія та Чехо-Словаччина**. *Перша* зосередила в себе Північну Буковину, закарпатську Сигітщину та Бессарабію (*Хотинський, Ізмаїльський і Акерманський (зараз – Білгород-Дністровський р-н Одеської обл.) повіти*), що до війни належала Російській імперії, – загалом там проживало близько 1 млн осіб. До складу *другої* ввійшли Закарпаття й Пряшівщина з населенням понад пів мільйона осіб. Різними були обставини входження цих земель до складу згаданих держав і не однаково склалися їхні долі під чужою владою.

РУМУНСЬКИЙ ЗАГАРБНИЦЬКИЙ РЕЖИМ

3 листопада 1918 р. велике **народне віче** у Чернівцях прийняло *ухвалу* про входження Буковини до складу єдиної Української держави. Однак недовго втішався волею Буковинський край. Скориставшись з того, що легіон Українських січових стрільців, який певний час перебував на Буковині, у перших числах листопада виїхав до Львова, **румунські війська** 12 листопада окупували Північну Буковину разом з Чернівцями. Ще раніше було окуповано Бессарабію, а в 1919 р. – Сигітщину (*південна частина Мармароцини*). У 1920 р. **Рада послів Антанти**, незважаючи на протести українців, узаконила румунську анексію. Так українські землі опинилися у складі Румунії, яка, як і Польща, була відсталою аграрною країною зі слабо розвинутою промисловістю. На становищі економічно відсталих країн Румунії відповідно перебували й Буковина, Бессарабія та Сигітщина.

Режим, встановлений Румунією на анексованих українських територіях, виявився ще нестерпнішим, ніж польський. Протягом 1919–1928 рр. тут тривав **воєнний стан**, який супроводжувався жорстоким *терором*. Румунська адміністрація ліквідувала більшість українських організацій, заборонила українську пресу. Для зміцнення румунської присутності українські землі масово роздавали офіцерам румунської армії. Під особливий приціл було взято Буковину. Проголосивши місцевих українців «зукраїнізованими румунами» чи «громадянами румунського походження, що забули рідну мову», загарбники не зупинилися ні перед чим, щоб їх *денаціоналізувати*. Зі 168 народних шкіл, які існували на Буковині в 1918 р., майже дві третини стали румунськими в перші два роки анексії, решту також румунізували або закрили до 1927 р. Аналогічною виявилася доля українських гімназій і ремісничих шкіл. Було закрито українські кафедри Чернівецького університету, а заклад румунізовано, хоча кількість студентів-румунів тут на початку 1920-х рр. не перевищувала 20%. На румунський взірєць змінювали українські прізвища та населені пункти.

Пануючу в Румунії *церкву* перейменували на «православно-румунську», а автономну буковинську митрополію підпорядкували румунському патріархатові. Українських священників не допускали до вищих посад у церковній ієрархії; чинилися перешкоди при вступі українців до семінарій тощо.

За будь-які протести українського населення проти загарбників нещадно карали, зокрема Хотинське (1919) і Татарбунарське (1924; *Татарбунари – нині місто в Одеській обл.*) **повстання** були потоплені в крові. На придушення останнього румунський уряд кинув війська з артилерією та Дунайську флотилію, внаслідок чого загинуло понад 3000 повстанців. Над уцілілими учасниками повстання вороги організували судилище, яке в підсумку обернулося проти них самих, оскільки виявило нестерпні умови існування українців під румунським гнітом. Під тиском **міжнародної громадської думки**, зокрема таких всесвітньо-відомих діячів науки й культури, як А. Ейнштейн, А. Барбюс, Р. Ролан, Е. Сінклер, Т. Драйзер, Б. Шоу, Л. Арагон, Т. Манн та багатьох інших, суд змушений був виправдати більшість заарештованих.

У 1928 р. розпочався **період відносної лібералізації** румунського режиму, який тривав до 1937 р. Це привело до деякого **пожвавлення** українського національного життя, насамперед на Буковині. Було засновано **Українську національну партію** (УНП) під керівництвом В. Залозецького, яка фактично залишилася єдиною легальною українською політичною партією в Румунії аж до кінця анексії. Вона виступала **прихильницею «органічної праці»** і, йдучи на компроміс із владою, намагалася захищати права українського населення. Так, уклавши в 1930 р. **виборчу угоду** з правлячою націонал-цараністською (*-селянською*) партією, УНП отримала кілька місць у парламенті та певною мірою спричинилася до створення в уряді спеціального відомства в справах національних меншин. Офіційним партійним органом був тижневик «Рада», який редагував Ю. Сербинюк.

Чимало зусиль для того, щоб хоч трохи оживити **громадське та культурне життя краю**, доклали студентські **товариства** «Чорноморе», «Запороже», «Кобзар», а також «Жіноча громада», спортивне товариство «Довбуш» тощо. Почали відновлювати свою діяльність театральні групи, хори, інші організації культурно-мистецького спрямування. З'явилася **українська преса**, яку, крім згаданої «Ради», представляли тижневик «Рідний край» та єдина українська щоденна газета «Час».

Серед «нелегального сектору» виділялися комуністи й націоналісти. Зокрема, у 1930-х рр. на Буковині значно активізувався **український націоналістичний рух**, що охоплював молодь, передусім студентську, та користувався підтримкою селянства. Націоналістичне **підпілля**, яке очолювали І. Григорович, О. Зибачинський, Д. Квітковський, видавало **часописи** «Самостійна думка» і «Самостійність», мало вагомий вплив на товариства, наприклад, спортивне «Мазепа» та студентське «Залізник». Як і польський, румунський загарбницький режим вдавався до **переслідування** українських націоналістів, намагаючись використати їхню діяльність як привід для наступу на національні права українців. Так, після двох судових процесів у 1937 р. над представниками націоналістичного підпілля, яке звинуватили в антидержавній діяльності, власті почали переслідувати будь-які вияви українського політичного життя.

Від 1938 р. у Румунії знову розпочався **період реакції**. Всі партії та організації було розігнано. Серед них **українські націоналісти** виявилися чи не єдиними, кому завдяки конспіративній структурі вдалося не тільки зберегти, а й навіть розширити свої впливи.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
ПІД ВЛАДОЮ
ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНИ

Після розвалу Австро-Угорщини українці Закарпаття на місцевих з'їздах, зокрема у містах Стара Любовня (*нині – в Словаччині*), Свалява, Сигіт (*нині – в Румунії*), а також на Соборі представників від усіх закарпатських земель у Хусті (21 січня 1919 р.), виявили прагнення приєднатися до України. Незламним було бажання: «Не треба нам нічого від мадярів, най живе Україна, до України, ідемо до України». Однак Закарпаття окупували кілька країн, які зневажили волю місцевого українства: чехи ввели війська в Ужгород та його околиці, румуни оволоділи південною частиною Мармарощини з головним містом Сигіт, а решту закарпатських земель зайняли мадяри. До того ж окупація Польщею та Румунією західноукраїнських земель *відрізала Закарпаття* від основної частини України. За таких умов утворена в травні 1919 р. представниками ужгородської, прашівської та хустської рад Центральна руська народна рада під тиском закарпатської еміграції в США проголосила *об'єднання Закарпаття з Чехо-Словаччиною*, яка зобов'язалася надати красві широку автономію. Паризька мирна конференція затвердила це рішення.

Становище українців під владою Чехо-Словаччини, однієї з найбільш демократичних країн того часу, істотно відрізнялося від умов життя українського населення під Польщею та Румунією. Разючим *контрастом*, як зазначив О. Субтельний, до згаданих держав було те, що чеський уряд у свої населені українцями території *вкладав більше коштів, ніж вилучав*. Місцевим селянам було також надано додаткові земельні ділянки завдяки поділу колишніх маєтків угорських поміщиків, запроваджувалися *передовіші методи землеробства*, організовувалися сільськогосподарські школи тощо. Однак цих заходів було замало, щоб полегшити страшенні злидні в регіоні. До того ж ситуація ускладнювалася хронічним *безробіттям*, оскільки місцеві підприємства закривалися, не витримуючи конкуренції з високорозвинутою чеською промисловістю.

Вагомішими були результати українців Закарпаття у суспільно-політичній і культурно-освітній сферах. Празька влада, незважаючи на відкладення своєї обіцянки щодо впровадження красвої автономії аж до 1938 р., визнавала за більшістю українського населення право проживати в кордонах окремої адміністративної одиниці – *Підкарпатської Русі*, а з 1928 р. – Підкарпатурського краю (*за її межами залишилися Пряшівщина, яка перебувала у словацькій частині федерації, та Сигітщина – у складі Румунії*). Визнавався також «руський» (*оскільки тутешні українці продовжували називати себе русинами*) характер цієї території, представники місцевого населення могли займати адміністративні посади. Значних успіхів було досягнуто у розбудові *національної освіти*. Якщо на момент входження Закарпаття і Пряшівщини до складу Чехо-Словаччини там майже не було *шкіл* із рідною мовою навчання, то у 1930-х рр. їхня кількість, згідно з даними Я. Грицака, досягала 500. Чехо-Словаччина дала також притулок і фінансову підтримку декільком *українським вишам* – Українському вільному університетові (1921–1945) та Високому педагогічному інституту ім. Драгоманова у Празі (1923–1933), Українській господарській академії у

Подєбрадах (1922–1935). Однак чеська влада рішуче відмовилася від пропозиції перевести згадані навчальні заклади на терени Закарпаття, очевидно, побоюючись різкого зростання там національної самосвідомості.

Істотною перешкодою на шляху остаточного національного самовизначення «закарпатських русинів» було існування в їхньому середовищі **трьох національних орієнтацій** – москвофільської, русинофільської й українофільської, які перебували у постійному протиборстві між собою, нерідко інспірованому владою. Серед прихильників *москвофільської течії* переважали представники старшого покоління інтелігенції, передусім греко-католицького духовенства, які розглядали русинів як частину єдиного російського народу. Москвофіли, очолювані А. Гагатком, Г. Цуркановичем, А. Бескидом, утворили численні товариства та організації, широку мережу читалень «Общества Духновича» тощо. Однак, незважаючи на всі заходи та сприяння офіційної влади, вони протягом 1920–1930-х рр. поступово втрачали підтримку місцевого населення, оскільки надто незаперечним залишався факт існування значних мовних і культурних розбіжностей між ними та росіянами.

Поборники *русинофільської течії* (І. Куртяк, А. Бродій та ін.), абсолютизуючи місцеві особливості, стверджували, що слов'янське населення Закарпаття становить окрему від українців націю русинів-«карпаторосів», пов'язану з угорцями (за *проугорську орієнтацію їх ще називали «мадярони»*). Хоча реального впливу на суспільно-політичне та культурне життя краю русинофіли не мали, їхні послідовники залишаються й досі.

Найбільш динамічною серед національних орієнтацій була *українофільська течія* як виразниця ідеї єдності закарпатських українців з усім українським народом. Її основу становило молодше покоління інтелігенції на чолі зі священником А. Волошиним та братами М. і Ю. Брацайкама. Використовуючи досвід Галичини, українофіли розгорнули активну культурно-освітню та господарську діяльність, заснували товариство «Просвіта» з мережею читалень по всьому краю, «Учительську громаду», Підкарпатський банк, кооперативи, театр, часописи, молодіжні організації тощо.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА

У міру зростання національної свідомості серед населення Закарпаття українські політики настійливіше **вимагали автономії краю**. Однак *чеський уряд зволікав* з реалізацією своїх зобов'язань, віддаючи перевагу централізованому управлінню. Ситуація змінилася після укладення 29–30 вересня 1938 р. **Мюнхенської угоди**, коли керівники Великої Британії та Франції вирішили «умиротворити» нацистську Німеччину за рахунок західних територій Чехо-Словаччини. Зазнавши дошкульного удару, остання змушена була піти на поступки в питанні словацької та української автономії і відповідно стала *федерацією трьох народів*: чехів, словаків та українців. 11 жовтня 1938 р. чеська влада офіційно проголосила **автономію Підкарпатської Русі**. Перший уряд автономії очолив один із лідерів русинофілів А. Бродій. Однак невдовзі з'ясувалося, що він – агент угорських спецслужб. 26 жовтня призначили новий кабінет, котрий склався з українофілів на чолі з *Августином Волошиним*. Проте початок його

діяльності затьмарив т. зв. «Віденський арбітраж» (2 листопада 1938 р.), згідно з рішенням якого лідери Німеччини й Італії *віддали Угорщині південні райони Закарпаття* з містами Ужгород, Мукачеве і Берегове, де проживало понад 170 тис. осіб. За цих умов столицю Підкарпатської Русі перенесли до Хусту.

Незважаючи на втрату значної частини території, українці з неабияким ентузіазмом взялися будувати свою державу, яка 30 грудня 1938 р. отримала назву «**Карпатська Україна**». Уряд А. Волошина здійснив певні заходи, спрямовані на *стабілізацію* діяльності економічних установ, комунікацій, *українізацію* освіти, видавничої справи, організував роздачу продовольства тощо. Для захисту кордонів і боротьби з угорськими та польськими диверсійними групами було створено власні збройні сили – *Карпатську січ*, яка нараховувала кілька тисяч осіб. На допомогу закарпатським українцям з *Галичини масово прибували* відповідні кадри ОУН, юнаки та дівчата, які, ризикуючи життям, прагнули зробити свій посильний внесок у становлення Карпатської України. 12 лютого 1939 р. відбулися *вибори* до крайового Союму, в яких взяли участь 92,5% населення. Переконливу підтримку – 92,4% голосів виборців – отримало Українське національне об'єднання, очолюване А. Волошиним.

Однак нацистська **Німеччина** вирішила остаточно *ліквідувати Чехо-Словацьку державу* і, захопивши історичні чеські області Богемію і Моравію, дала згоду на анексію Угорщиною Карпатської України. Вночі з 13 на 14 березня 1939 р. розпочалася *угорська агресія*. Зважаючи на ситуацію, уряд А. Волошина, який сподівався на німецьку підтримку, 14 березня проголосив державну **незалежність Карпатської України**. Наступного дня Союм на чолі з А. Штефаном затвердив проголошення державної незалежності та ухвалив *конституцію*, яка визначила назву держави (Карпатська Україна), державний устрій (президентська республіка), державну мову (українська). *Державними символами* було визнано синьо-жовтий стяг, гімн «Ще не вмерла Україна» та герб – ведмідь на лівому червоному півполі й чотири сині та три жовті смуги у правому півполі та тризуб з хрестом на середньому зубі. Президентом держави було обрано А. Волошина.

Та незалежність тривала недовго – 16 березня угорське військо захопило Хуст. Кількатисячна Карпатська січ, слабо оснащена і погано озброєна, протягом 5 днів чинила **героїчний опір** 40-тисячній регулярній армії. Січовики кидалися з гранатами під ворожі танки. *Жорстокі бої* відбулися поблизу Хуста, де молоді хлопці-гімназисти разом зі своїм вчителем І. Голотою майже всі загинули. Однак навіть після поразки ще до кінця травня 1939 р. у Карпатах тривала *партизанська війна*. У боях полягло близько 5000 закарпатців і кілька сотень галицьких юнаків, котрі прийшли на допомогу. Загинули командири Карпатської січі Зенон Коссак та Михайло Колодзінський – члени ОУН з Галичини. Останній на пропозицію загарбників негайно капітулювати заявив: «У словнику українського націоналіста немає слова «капітулювати».

З усіх областей колишньої Чехо-Словаччини тільки Карпатська Україна дала належну відсіч агресору, яка стала **першим збройним опором** на шляху загарбання Європи гітлерівською Німеччиною та її сателітами (тоді як чехи

віддали свою державу без жодного пострілу). *Преса всього світу* писала про героїчну оборону Карпатської України. Навіть автори ворожих до українців польських видань, вражені **мужністю оборонців** Карпатської України, зазначали: «Мусимо, одначе, чесно сказати, що в контексті останніх подій маємо більше пошани до українців, ніж до чехів і словаків. Хоч би як там було і хоч би ким були оті «січовики», все ж таки ті люди не скавулили, не склали зброї, але билися в найтяжчих політичних і стратегічних умовах». Зазначимо, що напередодні малярської агресії німецький консул передав А. Волошину **телеграму від А. Гітлера** з вимогою, щоб територія краю була передана мадярам без опору. А. Волошин дав гідну відповідь: «Хоч Карпатська Україна хоче жити в мирі зі своїми сусідами, однак зі зброєю в руках виступить проти всіх, хто задумав би порушити її свободу та державні кордони».

Мадярські загарбники потопили у крові молоду незалежну Карпатську Україну. Та її коротке існування і героїчна оборона мали велике **значення** для загальноукраїнської історії: вони не тільки допомогли закарпатцям остаточно усвідомити себе частиною єдиної української нації, а й стали прикладом самовідданої боротьби за національну державність для всього українського народу. Події весни 1939 р. також підтверджують, що входження Закарпатської України до складу УРСР – це не наслідок повоєнних анексій Сталіна, а усвідомлений вибір населення Закарпаття.

4. СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Зазнавши поразки в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр., Україна знову втратила свою державність. Таке становище змінило, але не перервало українського культурного процесу, особливий сплеск якого відбувся під час українізації на території підрадянської України. Національне відродження цього часу охопило різні аспекти життя українства, вплинувши на освіту, науку, літературу, мистецтво.

ОСВІТА

Прагнучи збудувати нове, комуністичне суспільство, більшовики хотіли взяти під контроль культуру. Необхідною передумовою залучення широких народних мас до цього процесу була **ліквідація неписьменності**. За переписом 1920 р., в Україні нараховувалося 48% неписьменних віком від 9 до 49 років. У травні 1921 р. Раднарком УСРР видав постанову про ліквідацію неписьменності. Для координації цієї роботи було створено республіканську та місцеві комісії. Як підсумок до 1939 р. загальний показник письменності населення віком понад 9 років зріс до 85,3%.

Важливим завданням т. зв. «культурного будівництва» було також **формування системи освіти**. У 1920-х рр. в Україні діяла **загальноосвітня трудова школа** двох ступенів: I – 1–4 кл. (учні віком від 8 до 11 років), II – 5–7 кл. (12–15 років). Середню освіту давали професійні школи з 3-річним терміном навчання.

З проведенням *українізації* розширилася мережа шкіл з українською мовою викладання. Так, наприкінці 1920-х рр. 97% українських дітей навчалися рідною мовою.

У 1934 р. запроваджено *єдину систему шкільної освіти* для всього СРСР, яка складалася з трьох типів шкіл: початкова – 1–4 кл., неповна середня – 1–7 кл. і середня – 1–10 кл. Було визначено початок і кінець навчального року, тривалість уроку, запроваджено правила поведінки та єдину шкільну форму, єдині норми, програми й підручники, 5-бальну систему оцінювання. За станом на 1937–1938 н. р. в УРСР нараховувалося 22,5 тис. загальноосвітніх шкіл, де навчалось 5,4 млн учнів і працювала 181 тис. учителів.

Певні зрушення відбулися в галузі *вищої школи*, перед якою було поставлено завдання готувати нову, радянську інтелігенцію. З цією метою на початку 1920-х рр. розпочалася реорганізація і пролетаризація вищої школи, її перебудова на нових, соціалістичних засадах. Зокрема, для зменшення серед студентства питомої ваги представників т. зв. «нетрудових верств» введено класовий принцип прийому до інститутів і технікумів.

З початком 1930-х рр. після деяких експериментів розгорнуто *уніфікацію* вищої та середньої спеціальної освіти. Було ліквідовано бригадно-лабораторний і комплексний методи навчання, що не забезпечували потрібних знань, підвищено роль лекцій, семінарських і лабораторних занять, запроваджено складання іспитів й індивідуальні оцінки знань студентів, проходження ними виробничої практики тощо. З вересня 1933 р. Україна повернулася до раніше відмінених університетів. У 1934 р. *скасовано плату за навчання* в усіх вищих і середніх спеціальних навчальних закладах; близько 90% студентів одержували державну *стипендію*. Встановлено вчені ступені доктора і кандидата наук, наукові звання професора й доцента, почесні звання, що стимулювало підвищення *кваліфікації* та педагогічної майстерності викладачів. Загалом на початку 1941 р. в Україні діяли 173 заклади вищої освіти (ЗВО), де навчалися 197 тис. студентів, і 693 середніх спеціальних навчальних заклади з 196 тис. учнів.

У непростих умовах перебувала **освіта на західноукраїнських землях**. Найважче доводилося підрумунським українцям, які були позбавлені можливості навчати своїх дітей у національних школах. У Польщі українська освіта розвивалася завдяки «легальному сектору» українського визвольного руху. Підтримку Чехо-Словацької держави відчувало українське шкільництво Закарпаття, де кількість національних шкіл загалом відповідала питомій вазі українства.

НАУКА

Центром науково-дослідної роботи в Україні була **Всеукраїнська академія наук**. Її членами, крім українських радянських учених, були обрані й такі науковці з Наукового товариства ім. Т. Шевченка, як В. Гнатюк, К. Студинський,

В. Щурат, Ф. Колесса.

Значну дослідницьку діяльність у цей час розгорнули відомі наукові колективи. Наприклад, **математична школа** Д. Граве. Праці М. Крилова та його учня М. Боголюбова заклали основи нової галузі математики – нелінійної механіки.

Плідна робота з **теоретичної фізики** тривала в Українському фізико-технічному інституті. Написана тут праця *Лева Ландау* в галузі кінетичної теорії плазми стала основоположною в дослідженнях з термоядерного синтезу. В 1932 р. у цьому інституті вперше в СРСР здійснили штучне розщеплення атомів літію. Одним із найвидатніших українських фізиків ХХ ст. став і дійсний член НТШ *Олександр Смакула*, який першим у світі отримав патент на виготовлення оптичної техніки.

Прискорилися дослідження в галузі **техніки**. Так, на рубежі 1920–1930-х рр. Є. Патон розпочав новаторську перспективну роботу з електричного зварювання металів. Чимало інженерних рішень *Юрія Кондратюка (Олександра Шаргея)* на десятки років випередили світовий рівень деяких галузей науки й техніки, зокрема розробки з теорії космічних польотів.

Продовжували плідну роботу в галузі епідеміології вчені зі світовими іменами М. Гамалія та Д. Заболотний. Зміцнювали зв'язки з практикою **охорони здоров'я** видатний клініцист-терапевт Ф. Яновський, засновник терапевтичної школи М. Стражеско, відомий фізіолог В. Данилевський.

М. Холодний, А. Сапегін, В. Юр'єв та інші вчені плідно працювали в галузі **генетики й селекції** рослин і тварин, впровадження науково обґрунтованих сівозмін. Визначних успіхів також досягли О. Богомолець, О. Палладін та ін.

У галузі **суспільних наук** активно працювали відомі історики М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Яворницький, історіософ і соціолог В. Липинський, географ В. Кубійович, економіст І. Витанович, літературознавець М. Возняк та ін.

ЛІТЕРАТУРА

У літературі **підрядянської України** сформувалася яскрава революційно-романтична течія: П. Тичина, В. Еллан-Блакитний, В. Чумак, В. Сосюра. Активно заявили про себе М. Рильський, П. Филипович, М. Драй-Хмара. Помітним явищем були памфлети М. Хвильового, сонети М. Зерова, оповідання Г. Косинки, гумор Остапа Вишні та ін.

У літературному житті **Західної України** виділялися У. Самчук, Є. Маланюк, Ю. Клен, Б.-І. Антонич, Б. Лепкий, А. Чайковський, І. Вільде. Продовжували творчу діяльність письменники старшого покоління: В. Стефаник, О. Кобилянська, М. Черемшина.

В **еміграції** творили В. Винниченко, О. Олесь, О. Ольжич, О. Теліга, О. Лятуринська, Ю. Липа.

МУЗИЧНЕ, ТЕАТРАЛЬНЕ ТА ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Вагоме місце в культурному житті міжвоєнного часу належало мистецтву. Інтенсивно розвивалася **музика**, де значний внесок зробили Л. Ревуцький, В. Лятошинський, М. Вериківський, Г. Верьовка, К. Данькевич. У Галичині продовжував творити В. Барвінський.

Значну роль у розвитку культури відіграв **театр**, де працювали такі просявлені корифеї сцени, як Г. Юра, Н. Ужвій, А. Бучма, О. Петрусенко, І. Паторжинський, О. Ватуля. Видатним театральним діячем був Л. Курбас, який організував експериментальний **театр «Березіль»**.

Активно розвивалось у міжвоєнний період **кіно**. З'явилися перші фільми режисера **Олександра Довженка** – «Звенигород», «Арсенал», «Земля», які принесли йому всесвітню славу.

Живопис плідно представляли художники М. Бойчук, І. Їжакевич, Ф. Кричевський, М. Самокиш, І. Труш, О. Кульчицька, А. Монастирський, М. Приймаченко, М. Дерегус та ін. Основоположником такого модерністського напрямку, як **супрематизм**, став К. Малевич.

У розвитку **скульптури** головний акцент робили на її пропагандистських, ідеологічних можливостях. Серед безперечних здобутків цього часу – пам'ятники Т. Шевченку в Харкові, Києві та Каневі скульптора М. Манізера та Г. Сковороді в Лохвиці роботи І. Кавалерідзе.

Найвідомішими **архітектурними спорудами** стали Меморіальний музей Т. Шевченка на Тарасовій горі в Каневі (архітектори – В. Кричевський і П. Костирко), стадіон «Динамо» (В. Осьмак), будинки Верховної Ради (В. Заболотний) і Раднаркому (І. Фомін і П. Абросимов), залізничний вокзал (С. Вербицький) у Києві та ін.

КОМУНІСТИЧНИЙ ПОГРОМ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Із встановленням наприкінці 1920-х рр. тоталітарної диктатури в Україні розпочалися **репресії** щодо представників української культури. З ужитку було вилучено праці багатьох відомих діячів науки й культури. Через безпідставні звинувачення й наклепи серед **науковців** були репресовані академіки геолог М. Світальський, математик М. Кравчук, генетик І. Агол, філософ С. Семківський, історик М. Яворський, талановитий винахідник Ю. Кондратюк (О. Шаргей) та багато ін. Жорстокого удару було завдано **освіті**, яку «вичищали» від «націоналістичної засміченості».

У 1932 р. було ліквідовано численні літературні групи, а через два роки для контролю за літературним процесом створено **Спілку письменників України**. Головним методом літературної творчості став т. зв. «соціалістичний реалізм», за відхід від якого карали. Незабаром більшість українських письменників репресували. Серед них: М. Зеров, В. Бобинський, М. Вороний, Л. Гомін, О. Досвітній, М. Ірчан, М. Куліш.

Були піддані репресіям також діячі українського **мистецтва**: театральний режисер Л. Курбас, засновник української школи монументального мистецтва М. Бойчук, їхні послідовники та ін. Не з власної волі змушений був переїхати до Москви О. Довженко.

Репресії знекровили українську культуру, підрізали їй крила, деформували талант навіть тих діячів науки, літератури, мистецтва, яких не зачепили переслідування комуністичного режиму. Все це вирішальною мірою позначилося на здатності нації чинити опір тоталітарній державі.

ЛЕКЦІЯ XV

УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (1939 – початок 1950-х рр.)

І І. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ

(ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 Р.)

Напередодні Другої світової війни українські землі входили до складу чотирьох держав: СРСР, Польщі, Угорщини та Румунії. Відповідно «**українське питання**» було не лише проблемою українського народу, а й одним із найважливіших у передвоєнній міжнародній політиці. *Драматизм* ситуації полягав у тому, що багатомільйонна європейська нація стала об'єктом безсоромного торгу на «дипломатичному ринку». Ініціатором гендлю виявилася нацистська Німеччина, яка, потребуючи спільників для реалізації своїх експансіоністських задумів, вирішила здобути їх коштом українських земель. *Першою жертвою* стала Карпатська Україна, яку зухвало було віддано на розтерзання Угорщині (фактично відлік Другої світової війни для українців розпочався 13 березня 1939 р.). Ще вдалішими мали бути подальші «*торги*», оскільки значною мірою за рахунок Західної України А. Гітлер планував окупувати Польщу; унеможливити формування антинацистської коаліції, про яку в той час домовлялися Англія, Франція і СРСР, перетворити СРСР на свого тимчасового союзника; створити стратегічний плацдарм для нападу на СРСР.

**РАДЯНСЬКО-
НІМЕЦЬКИЙ
АЛЬЯНС**

Як виявилось, розрахунки фюрера справдилися. 23 серпня 1939 р. між Німеччиною і Радянським Союзом було підписано **договір про ненапад** (відомий як «пакт Ріббентропа – Молотова») терміном на 10 років та таємний протокол до нього, за яким Європу фактично було розділено на *сфери впливу між двома тоталітарними режимами* – нацистським і комуністичним. Зокрема, передбачався поділ Польщі, згідно з яким до СРСР мали відійти західноукраїнські та західнобілоруські землі. Тривалий час комуністи виправдовували альянс з нацистами необхідністю відвести воєнну загрозу від своєї країни. Насправді ж радянське керівництво на чолі з І. Сталіним прагнуло *спрямувати німецьку агресію* на Захід, насамперед проти Англії та Франції, щоб дочекатися, коли «...капіталісти перегризуться між собою», а тоді, як зауважив колишній радянський розвідник В. Суворов (Резун), «...оголосити себе Визволителем Європи, замінивши коричневі концтабори червоними». Однак усе вийшло з точністю до навпаки: через відмову Радянського Союзу від подальших переговорів з Англією та Францією про формування антинацистської коаліції (вина за зрив переговорів певною мірою лежить і на згаданих державах, оскільки вони постійно зволікали з підписанням договору) та перетворення Польщі на стратегічний плацдарм нападу Німеччини на СРСР початок німецько-радянської війни став значно ближчим.

Безпосереднім наслідком німецько-радянських домовленостей була збройна агресія 1 вересня 1939 р. Німеччини проти Польщі, яку підтримали її союзники: Англія і Франція. Так вибухнула **Друга світова війна**, найжорстокіша в історії людства. 17 вересня під *приводом* захисту «єдинокровних братів» у війну вступив СРСР, чого Польща не сподівалася. Проти неї було кинуте 4736 танків, 3298 літаків, 4959 гармат і близько 650 тис. червоноармійців. Поляки ж у відповідь могли протиставити лише 12 тис. жовнірів на східному кордоні та близько 50 тис. вояків у глибині території Західної України та Західної Білорусі. 27 вересня **Польща капітулювала**. У Бресті, Гродно, Пинську (*нині всі – в Білорусі*), Перемишлі та в інших містах відбулися спільні паради союзних військ – радянських і німецьких. Отже, **Радянський Союз** своїми діями не тільки *сприяв* розв'язуванню Другої світової війни, а й на її початковому етапі став *союзником нацистської Німеччини*. Союзні відносини не обмежувалися лише розгромом Польщі. Як тоді, так і пізніше, коли Англія, Франція, Бельгія, Голландія та інші західні держави воювали проти нацизму, **Москва активно допомагала Німеччині**. Зокрема, комуністи постачали нацистам необхідні стратегічні матеріали, сировину та хліб, що в 1940 р. становили 40% від обсягу радянського експорту на зовнішній ринок.

Тісне радянсько-німецьке зближення, що відбувалося на основі тоталітарної сутності двох режимів, зневаги до прав людини та міжнародного права, засвідчили укладений 28 вересня 1939 р. новий **договір про дружбу і кордон** та секретні протоколи до нього, які уточнювали розмежувальну лінію між СРСР і Німеччиною (т. зв. «лінія Керзона») й формально підтверджували введення західноукраїнських і західнобілоруських земель до складу СРСР. Протягом

піввіку Радянський Союз заперечував факт укладання таємних договорів із Німеччиною, прагнучи уникнути відповідальності за *співучасть у розв'язанні Другої світової війни*. Проте факти – річ уперта: оригінали таємних протоколів було виявлено в жовтні 1992 р. в архіві ЦК КПРС. Курс на зближення з А. Гітлером підтверджували й тодішні радянські лідери. Так, І. Сталін заявляв: «Дружба народів Німеччини й Радянського Союзу, скріплена кров'ю, має всі підстави бути довгою і міцною». Ще відвертіше висловився радянський нарком закордонних справ В. Молотов, проголосивши привселюдно, що «...не тільки безглуздо, а й злочинно вести таку війну, як війна за знищення гітлеризму...». Їхні думки творчо розвинув міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп, який заявив радянському кореспондентові, що коли в Англії й Франції «...визьмуть верх палії війни, то Німеччина і СРСР будуть знати, як відповісти на це». Щодо цього коментарі є зайвими.

Радянсько-німецькі домовленості створили також сприятливі умови для *вирішення проблеми Північної Буковини та Бессарабії*. 28 червня 1940 р. Радянський Союз, погрожуючи Румунії війною, змусив її відмовитися від цих споконвічних українських територій, населених переважно українцями. Ухвалою Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. Північна Буковина та Бессарабія ввійшли до складу Радянської України (*приблизно в той самий час Радянський Союз захопив Латвію, Литву, Естонію та під час війни з Фінляндією частину Карелії, Виборг і отримав в оренду на 30 років о. Ханко. Загальні втрати Червоної армії в ході радянсько-фінської війни досягли понад 412 тис. осіб, із них, за оцінюванням фахівців, від чверті до третини становили етнічні українці та вихідці з радянської України, фінської армії – понад 70 тис. осіб*).

Загалом унаслідок приєднання нових земель *територія УРСР* розширилася до 565 тис. кв. км, а її населення збільшилося на 8,8 млн осіб і становило на середину 1941 р. 41 657 тис. громадян. На новоприєднаних землях було ліквідовано старий адміністративний поділ і утворено Волинську, Дрогобицьку, Рівненську (*до 1991 р. – Ровенська*), Львівську, Тернопільську, Станіславську, Чернівецьку та Акерманську (*від грудня 1940 р. – Ізмаїльська, від 15 лютого 1954 р. – у складі Одеської обл.*) області. За межами УРСР залишалися Закарпаття, анексоване Угорщиною, та т. зв. «Закерзоння» – Холмщина, лівобережне Надсяння, Лемківщина і Підляшшя, – яке входило до Генерального губернаторства, створеного німцями з частини окупованої території Польщі.

«РАДЯНІЗАЦІЯ» ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Намагаючись надати своїм діям на західноукраїнських землях легітимного характеру, радянське керівництво організувало там **вибори** до т. зв. «Народних Зборів Західної України». Вони відбувалися на безальтернативній основі *під контролем* і за безпосередньої участі радянських військ, органів влади та спецслужб. Зібравшись 26–28 жовтня 1939 р. у Львові, новообрані **Народні збори** ухвалили декларацію про *встановлення радянської влади* на території Західної України та возз'єднання з УРСР. 1 листопада Верховна Рада СРСР «задовольнила» їхнє прохання.

Чи не найсерйознішим випробуванням для населення новоприєднаних територій була т. зв. «радянізація» – **запровадження нових радянських порядків**. На перших порах вона відбувалася за співчуття і навіть за підтримки місцевого українського населення, яке зазнало чимало лиха від польських та румунських загарбників. Заходи радянізації охоплювали **конфіскацію** поміщицьких земель і частковий їхній розподіл між безземельними та малоземельними селянами, **націоналізацію** промисловості, торгівлі й банків, **введення** 8-годинного робочого дня, розвиток медичного обслуговування, **обмеження** безробіття, **розподіл** серед міської бідноти житла, націоналізованого після втечі польських чиновників і підприємців, тощо. До соціально-економічних змін додалися культурно-освітні: повсюдне **запровадження української мови**, збільшення кількості українських шкіл та ЗВО, завезення зі східних областей великої кількості книг українською мовою тощо.

Проте, підпорядкувавши своєму безпосередньому контролю місцеве життя, **радянська адміністрація**, основу якої становили «перевірені кадри» зі Східної України або Росії (здебільшого росіяни за походженням), почала виявляти свою істинну сутність. Вона **побоювалася** поширення національно-визвольних ідей із Західної України на УРСР, а тому взялася за нещадну **руйнацію** культурно-освітніх, громадсько-політичних, економічних осередків і місцевих традицій, які формувалися протягом тривалого часу та які мусили враховувати навіть попередні загарбницькі режими. Як наслідок, **припинили своє існування** не лише політичні партії (за винятком більшовицької), а й усі інші інституції неполітичного характеру, що раніше діяли в Західній Україні. Така доля спіткала навіть товариство «Просвіта», яке за свою понад 70-річну історію чимало зробило для українського національного відродження. Було **ліквідовано** вільну українську пресу, зокрема замість 83 українських газет часів польської анексії почали виходити 6 нових, підпорядкованих радянській адміністрації. Аналогічним було становище на Буковині та в Бессарабії, де виходили лише 2 газети. Всеохопною стала **політична цензура**, без дозволу якої неможливим був друк газет, журналів, книжок. У всіх школах запроваджено **обов'язкове вивчення російської мови**. Почалося **гоніння** на Українську греко-католицьку церкву, яка користувалася в народі особливим довірям та авторитетом. Запанувала сувора **уніфікація думки**. Підривалися моральні засади молодого покоління.

МАСОВІ РЕПРЕСІЇ

Утвердження тоталітарного режиму на новоприєднаних землях супроводжувалося масовими репресіями, спрямованими проти всіх, «хто міг би» чинити опір новим порядкам. Згідно з інструкцією НКВС, до категорії «**ворогів народу**» **належали** всі члени колишніх політичних партій, організацій та товариств, землевласники, чиновники, учасники визвольних змагань, служителі релігійних культів тощо. Згодом до них приєднали тих селян, які виступали проти насильницької колективізації.

Найпоширенішим різновидом репресій були **депортації**, коли тисячі людей, затаврованих як «вороги народу», без слідства, суду та навіть без формаль-

ного звинувачення арештовували і в товарних вагонах **вивозили** вглиб СРСР – на широкі простори Крайньої Півночі, Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу. Чимало їх, насамперед дітей та старих, **гинуло** по дорозі від голоду, холоду, пошестей, знущань конвоїрів. Ті ж, хто виживав, у нелюдських умовах змушені були працювати на благо «соціалістичної батьківщини». Згідно з даними митрополита А. Шептицького, з однієї тільки Галичини радянська влада депортувала близько 400 тис. українців.

Водночас із поширенням репресій на новоприєднаних територіях було створено широку **тюремну мережу**, яка нараховувала 25 в'язниць і дві внутрішні тюремні камери. На початку 1941 р. там перебувало близько 25 тис. ув'язнених, переважно студентів, учителів, лікарів, адвокатів, представників заможного населення. Особливо **трагічно** склалася їхня доля після початку німецько-радянської війни, коли нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія розпорядився «...розстріляти всіх осіб, що перебувають під слідством, засуджених за контрреволюційні злочини, а також осіб, що скоїли розтрата у великих розмірах». 5 липня 1941 р. начальник тюремного управління НКВС УРСР Філіппов доповів начальству про виконану «роботу», тобто **розстріли в'язнів**. У тюрмах Львівської області було розстріляно 2464 особи, Дрогобицької – 1101, Станіславської – 1000, м. Луцька – 2000, у Ковелі – 194, Дубні (нині – Рівненської обл.) – 260, Перемишлі – 267, усього понад 15 тис. осіб.

*Як свідчать факти, у **Стрийській тюрмі** більшовицькі кати навіть куль не тратили на свої жертви. У черепях останків, розкопаних тут у червні 1990 р., знайдено однакові специфічні отвори. На думку експертів, нещасних вбивали спеціальними молотами чи довбнями з гострими наконечниками. Були черепи з проломами, як від ударів важким молотом. За словами свідків, жертву заводили в лазню, після чого проводили в спеціальну кімнату і там били довбнею по голові. Очевидці згадували, що в дні масових розправ крові там було так багато, що вона сягала катом вище ступні. Щоб не було чути криків і зойків мордованих, день і ніч на території тюрми ревіли мотори тракторів. Кривава робота тривала цілодобово. В яму, куди скидали вбитих, сипали вапно, перекладали дошками, трохи накривали землею і знову скидали шар трупів. Розкопана яма була глибиною понад два метри.*

*Для нелюдів у формі НКВС не було нічого святого. Не гребували нічим: затискали між дверима пальці, пхали голки під нігті, били по босих п'ятах палицями. Судмедексперт В. Ільницький, який був присутнім під час розкопок у **Дрогобицькій тюрмі**, відзначав: «Розглядаючи потрощені черепи, в яких застрягли металеві кілки, важко повірити, що так могли знущатися з живих людей».*

*У **Тернопільській тюрмі**, як подав відомий краєзнавець Г. Грещук зі свідчень очевидця, «...трупи помордованих були жахливо понівечені, мали відрубані чи викручені руки й ноги, повипалювані очі. Московські катюзи застосовували до свого кривавого ремесла сокири, щоб завдати своїм жертвам якнайбільших мук. У жінок, яких я бачив у камерах, були повідрізувані груди і повикручувані руки й ноги та порозбивані голови. У кожній камері було по 60 і більше трупів, а камер було в Тернопільській тюрмі, яку збудували ще поляки,*

дуже багато. В одній камері я побачив трупи двох дівчат, зв'язаних до купи колючим дротом. В однісі був розпорений живіт і в нього вложено kota, у другій була здерта з рук шкіра від долонь по лікті. На рани насипано ячмінних остюків...

У камері на першому поверсі я побачив прибитий до стіни цвяхами труп молодого, може 30-літнього чоловіка...».

Найжахливіше, що більшовицькі карателі знищували навіть дітей. Під час розкопок наприкінці 1980-х рр. одного з місць масових страт у 1939 р. у «Дем'яновому лазі» – урочищі під Станіславом – у моторошному «звалищі» людських кісток і напівзотлілого одягу знайшли крихітний скелетик: немовля було дротом прив'язане до матері, навіть збереглися рештки пелюшки.

Подібні звірства радянські карателі чинили в Луцьку, Дубні, Чорткові, інших західноукраїнських містах.

Загалом за 1939–1941 рр. жертвами репресій – депортацій, ув'язнень, розстрілів – став чи не кожен десятий мешканець Західної України. В одній лише Галичині – Дрогобицькій, Львівській, Станіславській та Тернопільській областях, – за підрахунками дослідника І. Андрухів, за той період **населення зменшилося** майже на 700 тис. осіб. Тільки за рік до 90 тис. осіб було репресовано за політичними ознаками на Буковині та в Бессарабії. Ці дані свідчать, що репресії комуністичного режиму як в Україні загалом, так і на новоприєднаних західноукраїнських землях, мали масовий характер і були спрямовані на знищення та асиміляцію української нації.

ОПІР УТВЕРДЖЕННЮ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Прихід Червоної армії у вересні 1939 р. на західноукраїнські землі викликав піднесення серед більшості місцевого населення. Воно висловлювало вдячність за звільнення від польського гноблення та за омріяне воз'єднання українських земель. На честь «визволителів» у містах і селах зводили тріумфальні арки, нерідко прикрашені синьо-жовтими прапорами; їх вітали хлібом і сіллю, квітами, церковними процесіями з хоругвами та іконами. Однак у процесі утвердження **тоталітарного режиму** первісний ентузіазм західних українців почав згасати. Порятунком від комуністичних репресій для багатьох із них стали **втечі у німецьку зону окупації** – т. зв. «Генеральне губернаторство», до якого належала також частина етнічних українських земель (*Лемківщина, Посяння, Холмищина і Підляшшя*) площею 16 тис. кв. км, на якій проживало близько 550 тис. українців. Протягом 1939–1940 рр. на цю територію втекло від 20 до 30 тис. осіб, передусім члени політичних партій, діячі кооперації, науки і культури. Вони розселилися серед своїх земляків, зокрема багато осіло у Кракові – центрі Генерального губернаторства. Краків згодом перетворився в осередок економічного, культурного та громадського життя українців. Тут та в інших місцях виникали українські громадсько-культурні організації, відкривали школи, комітети самопомоги, кооперативні, молодіжні й спортивні організації. Зокрема, в регіоні діяли 902 українські школи, 2 гімназії, 1000 кооперативів, 900 відділень «Просвіти», українські видавництва, виходила щоденна газета «Краківські вісті» тощо.

Навесні 1940 р. було створено координаційний орган за назвою **Український центральний комітет** (УЦК), який очолив відомий учений Володимир Кубійович. УЦК *захищав* соціально-економічні інтереси українців у Генерал-губернаторстві.

Ті українці, що zostалися під радянським режимом, намагалися протистояти зростаючим безчинствам. Активною була **позиція церкви**, насамперед греко-католицької на чолі з митрополитом А. Шептицьким. Вона надавала значну *моральну підтримку* населенню та відкрито протестувала проти численних насильств з боку нової влади, апелювала до вищого державного керівництва. Чинити опір старалася **молодь**, передусім студентська, відмовляючись вступати до ВЛКСМ (*Всесоюзний лєнінський комуністичний союз молоді, або комсомол (скорочення від «комуністичний союз молоді») – комуністичний молодіжний рух у СРСР, членство в якому було фактично обов'язковим, часто примусовим*) та відвідувати лекції з марксизму-лєнінізму, *розповсюджуючи* антирадянські листівки.

Єдиною політичною силою, що не лише зберегла свою структуру, а й значно розширила її, була **Організація українських націоналістів**. Маючи великий досвід нелегальної діяльності, вона постійно поповнювалася новими кадрами, які не хотіли миритися з існуючим режимом. Націоналісти *поширювали* антирадянські прокламації, *вивішували* синьо-жовті прапори, *перешкоджали* проведенню виборів та колективізації, *вбивали* представників радянської адміністрації тощо. Значною перешкодою на шляху організаційного зміцнення націоналістичного руху був розкол, який стався після вбивства Є. Коновальця. Він призвів до утворення двох окремих і непримиренних організацій: **ОУН-бандерівської** (ОУН-б) або революційної, що очолював С. Бандера, та **ОУН-мельниківської** (ОУН-м), що очолював А. Мельник, які впродовж багатьох років поборювали одна одну. Це завдало великої шкоди українському національно-визвольному рухові, хоча ОУН залишалася й надалі єдиною організованою політичною силою, яка боролася за незалежність і соборність України.

Польський рух опору, на відміну від ОУН, не мав достатнього досвіду підпільної роботи і практично був *розгромлений* радянськими каральними органами.

Отже, **приєднання західноукраїнських земель** до УРСР було визначною подією, важливим *етапом у боротьбі за соборність*, в результаті чого вперше за кілька століть своєї історії більшість українців з'єдналася в межах однієї держави. Як писав тоді В. Сосюра:

*З'єдналося серце навіки,
що віками роздерте було...*

Однак реалізація цієї акції мала загарбницький характер, оскільки була *наслідком злочинної змови* двох диктаторів та завдала невимовних *страждань* значній частині населення Західної України, серед якого запанували антикомуністичні та антирадянські настрої. До того ж, приєднуючи західноукраїнські землі, радянський режим переймався не інтересами українського народу, а прагненням назавжди покінчити із національно-визвольним рухом.

**СТАНОВИЩЕ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЕЛЬ**

Важким в умовах комуністичного режиму залишалося й становище населення східних областей України. Незважаючи на те, що на кінець 1930-х рр. масовий огульний терор припинився, його жахливі наслідки, передусім морально-психологічні травми, продовжували згубно впливати на суспільство. Практично на будь-якому великому підприємстві відчувалася гостра нестача технічних спеціалістів і керівників промисловості. Залякана технічна інтелігенція у складних ситуаціях на виробництві боялася брати на себе відповідальність.

Труднощі в економіці командно-адміністративна система намагалася усунути властивими їй *наказними методами*. Так, за найменше порушення – прогул чи запізнення працівника звільняли з роботи, а нерідко й позбавляли волі. Іншим указом було збільшено тривалість робочого часу, заборонено самовільний вихід робітників і службовців із підприємств та установ. Трохи пізніше випуск неякісної й нестандартної продукції *прирівняли до свідомого шкідництва*. Водночас було вжито заходів до подальшого розгортання т. зв. «соціалістичного змагання». Неучасть у ньому розглядали як ознаку нелояльності.

На початок 1940-х рр. остаточно з'ясувалося призначення щойно збудованої «матеріально-технічної бази соціалізму» як потужного **воєнно-промислового комплексу** (на 1941 р. асигнування на оборону становили більш як 43% від обсягу державного бюджету). Причому **українська промисловість** була її наріжним каменем. На 1940 р. Україна видобувала 50,5% загальносоюзного видобутку вугілля, виробляла 64,7% чавуну, 48,8% – сталі, 67,6% – залізної руди, 25,7% – електроенергії тощо.

Завдяки кільком урожайним рокам, практично дармовій праці селян, а також запровадженню механізації, передових методів агрокультури в тому самому році **колгоспи** України дали понад 20% загальносоюзного виробництва товарного хліба, 73% – цукру, 20% – м'яса та ін.

Однак, незважаючи на форсовані темпи індустріалізації та досягнення у деяких галузях важкої промисловості, їхні результати значною мірою були знівельовані **авантюрною політикою** комуністичного режиму на чолі з І. Сталіним. Особливо це виявилось з початком німецько-радянської війни.

2. ВСТАНОВЛЕННЯ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ ТА НАРОДНИЙ ОПІР ЙОМУ

18 грудня 1940 р. Генеральний штаб Збройних сил Німеччини завершив розробку плану «**Барбаросса**» (від прізвиська імператора Священної Римської імперії Фрідріха I Барбаросси, відомого *загарбницькими війнами*), що передбачав напад на Радянський Союз.

**УКРАЇНА
В ПЛАНАХ
НІМЕЧЧИНИ**

Немаловажне місце у своїх планах **німецьке командування** відводило здобуттю в якнайкоротші терміни України з її родючими землями й величезними сировинними ресурсами. «Якщо ми хочемо володарювати в світі, то спершу повинні перемогти Росію», –

безперестанку повторював А. Гітлер. І у своєму задумі *особливу роль відводив Україні*. «Якби Урал з його незліченними сировинними багатствами, Сибір з його лісами й Україна з неозорими полями стали власністю Німеччини, німці назавжди забули б, що таке злидні», – заявив він на з'їзді нацистської партії в 1936 р. Про винятково важливе місце України в завойовницьких планах нацистів фюрер підтвердив перед початком Другої світової війни: «Все, що я роблю, спрямовано проти Росії. Мені *потрібна Україна!*».

У переддень нападу на СРСР, 21 червня 1941 р., А. Гітлер довірчо писав італійському лідеру Б. Муссоліні: «Перш за все я сподіваюся, що нам вдасться забезпечити на тривалий час спільну *продовольчу базу в Україні*. Ця країна стане основним поставником тих ресурсів, які нам знадобляться в майбутньому».

Тепер точно встановлено, що одразу ж після підписання радянсько-німецького пакту про ненапад А. Гітлер доручив розробити нові *принципи німецької політики на Сході*. 16 вересня 1942 р. вони були схвалені фюрером. «Ми завоювали неосяжні території на Сході з тим, – ішлося в документі, – щоб *закріпитися* тут на тисячоліття. Конкретно це означає: після перемоги німецької зброї на просторах від Карпат до Волги має розквітнути нова *арійська імперія*... Звичайно, програма перебудови світу такого грандіозного розмаху вимагатиме не лише гігантських фізичних зусиль, а насамперед – граничної твердості духу. Саме тому не міністерським чиновникам, а білявим бестіям із чорного корпусу СС фюрер довірив створення передумов великого переселення нордичної раси – *вивільнення життєвого простору*. Отож найвищим обов'язком кожного з нас на Сході віднині буде масове знелюднення завойованих територій. Ви повинні убивати якомога більше й ефективніше *винищувати* тутешніх унтерменшів [нім. «недолюдина». – Авт.]!».

Згодом нацисти ухвалили рішення: для *знелюднення території* до Уральського хребта в найстисліші терміни знищити і депортувати в Сибір понад 30 млн населення Польщі та європейської частини СРСР.

ПОЧАТОК НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

22 червня 1941 р. о 4-й год. ранку Німеччина напала на СРСР (разом із нею у *війну вступили її союзники* – Італія, Румунія, Словаччина, Угорщина та Фінляндія). Її армія наступала у трьох *напрямах*: група «Північ» – на Ленінград, група «Центр» – на Мінськ і Смоленск (з Москвою як подальшою ціллю), група «Південь» – на Житомир і Київ. На українському відтинку фронту радянсько-німецьке *воєнне співвідношення* було таким: у людях – 1 : 1,4, артилерії – 1,3 : 1, танках – 4,9 : 1, літаках – 2,4 : 1. Проте навіть за цих порівняно *сприятливих обставин* зупинити німців на радянському кордоні не вдалося.

Згідно з *військовою доктриною*, СРСР готувався *воювати на чужій території*, тому більше половини *радянських запасів*: зброї, боєприпасів, обмундирування, техніки, пального – було складовано поблизу кордону (В. Суворов мотивував це підготовкою Радянського Союзу до нападу на Німеччину, який мав бути 15 липня 1941 р.). Як наслідок, за перший тиждень війни 30% всіх

запасів боєприпасів, 5,4 із 7,6 млн гвинтівок, 191 із 240 тис. кулеметів, 50% усіх запасів пального і продфуражу було або знищено, або захоплено противником.

Просування ворога *полегшувалося* й тим, що старі укріплені райони – т. зв. «лінію Сталіна» – у зв'язку з перенесенням після 1939 р. кордонів ліквідували, а нову – «лінію Молотова» – не закінчили. За перші три тижні війни Червона армія втратила 850 тис. чол., 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат (*німецькі бойові втрати в живій силі були в 10 разів меншими*).

Такий **перебіг подій** настільки приголомшив радянське керівництво, що, як стверджують дослідники, у липні 1941 р. І. Сталін, Л. Берія і В. Молотов обговорювали питання про **можливість капітуляції Радянського Союзу** перед нацистською Німеччиною, погоджуючись віддати Гітлеру Балтику, Молдавію, значну частину України, Білорусії. Проте болгарський посол, через якого вони намагалися зв'язатися з А. Гітлером, відмовився бути посередником у цій сумнівній справі.

До кінця 1941 р. ворог окупував майже всю Україну (за винятком східних районів Харківської, Сталінської (нині – Донецької) та Ворошиловоградської (нині – Луганської) областей). Слабко підготовлена та погано озброєна **Червона армія не витримувала натиску** німецького війська. Приклади серйозного спротиву нацистам були нечисленними. У перші дні наступу німецькі частини наразилися на **відчайдушний опір** на лінії Луцька – Бродів – Рівного – Дубна, де від 23 по 29 червня 1941 р. велися перші на Східному фронті танкові бої. Незважаючи на настирливі атаки, протягом 5 днів стримувала наступ ворога 41-ша стрілецька дивізія у районі м. Рава-Руська (*нині – Львівської обл.*). Значний героїзм виявили й кинуті напризволяще оборонці прикордонних застав у містах Сокаль (*нині – Львівської обл.*), Перемишль, Володимир. Однак, як правило, нацисти зосереджували у ключових точках потужні сили і за цих умов без ускладнень проривали радянську оборону.

У зв'язку з **нестачею зброї та боєприпасів**, втрачених через недалекоглядну політику вищого державного керівництва, склалася ситуація, коли, як зазначав історик В. Король, гвинтівкою у перших боях був озброєний лише один із трьох червоноармійців, а інколи – один з п'яти. До того ж солдатам на день активних боїв видавали тільки півтори обойми патронів, по одній кулеметній стрічці, по чотири снаряди на гармату, чого було недостатньо навіть для відбиття однієї атаки ворога. Як наслідок, багато підрозділів і частин Червоної армії потрапляли в **оточення**, а тому, як правило, змушені були гинути або здаватися у ворожий полон. Зокрема, на українській території сталося найбільше з усіх відомих воєнній історії оточень, коли у середині вересня 1941 р. **під Києвом** німецькі війська взяли в кільце 660 тис. осіб, у т. ч. 60 тис. командирів, Південно-Західного фронту. Одна з причин катастрофи – наказ І. Сталіна, що вимагав «за будь-яку ціну» утримувати Київ і заборонив військам фронту відступити на лівий берег Дніпра. З оточення зуміли вирватися лише окремі загони. Командувач фронтом М. Кирпонос та група генералів загинули. Подібної поразки Червона армія зазнала наприкінці травня 1942 р. **під Харковом**, коли в німецький полон потрапили 240 тис. осіб.

22 липня 1942 р., після захоплення німцями м. Свердловськ на Ворошиловградщині, українську територію було остаточно окуповано. **Втрати Червоної армії** тільки вбитими і полоненими становили близько 5 млн осіб, тоді як втрати німців – трохи більше 250 тис. Від *радянської кадрової армії* на той час залишилося всього 8%. Очевидно, що якби територія СРСР обмежувалася лише її європейською частиною, то його поразка у 1941 р. була б неминучою. Однак Радянському Союзові, як зазначив Я. Грицак, пощастило на природних союзників. По-перше, його рятували *великі простори* – Червоній армії було куди відступати. Наявність великого тилу в східній частині СРСР дала змогу евакуювати туди військово-виробництво. По-друге, радянське керівництво скористалося з величезного *людського потенціалу*, який, як гарматне м'ясо, кидали під наступаючі німецькі танки. Та й взимку 1941–1942 рр. допомогли тріскучі морози.

ПРИЧИНИ ПЕРШИХ ПОРАЗОК

Значною мірою перші поразки Червоної армії були зумовлені злочинною політикою комуністичного режиму напередодні війни. Серед багатьох її компонентів виокремимо два. Передусім це **репресії в армії**. Протягом, головним чином, 1937–1938 рр. із 733-х вищих командирів і політпрацівників 579 було *знищено*. Із 5 маршалів розстріляно 3-х, з 10 командармів 2-го рангу – всі 10, з 57 комкорів – 50, із 186 комдивів – 154. Було репресовано або звільнено з армії 91% командирів полків та їхніх заступників. Усього каральні органи репресували понад 47 тис. офіцерів і 1 800 генералів (*із названої кількості третина припала на Київський військовий округ*). *Загальна кількість* репресованих по Наркомату оборони з 1937 по 1939 р. становила 3,5–4 млн осіб. Як наслідок, на початку 1941 р. лише 7% командно-начальницького складу мали вищу освіту, а 37% взагалі не мали відповідної освіти. На таке становище не міг не звернути уваги А. Гітлер. Напередодні війни на одній із військових нарад він заявив: «*Червона армія обезголовлена. 80% командних кадрів знищено. Вона послаблена, як ніколи. Це основний фактор мого рішення. Потрібно воювати, доки кадри не вирости знову*».

Другим чинником, котрий призвів до поразок Червоної армії на першому етапі війни, була незбагненна **самовпевненість радянського керівництва** на чолі з І. Сталіним, що його союзник А. Гітлер у 1941 р. на СРСР не нападе (*ця безпечність згодом вилилась у мільйони людських жертв*). Хоча підстав для такого оптимізму не було жодних. Про агресивні наміри свідчили **постійні порушення німцями радянського кордону**. З жовтня 1940 р. по 10 червня 1941 р. з боку Німеччини було здійснено 185 порушень кордону літаками, в т. ч. тільки за травень і 10 днів червня – 91 порушення. Причому в ряді випадків літаки пролітали над радянською територією до 100 і більше кілометрів. З 1 січня по 10 червня 1941 р. на кордоні з Німеччиною було затримано 2080 порушників, із них викрили 183 німецьких агенти. Однак замість того, щоб відповідним чином відреагувати, радянське керівництво напередодні війни пішло на **безпрецедентні поступки А. Гітлеру**. Воно дозволило німцям розшукувати на радянській території могили солдат, що загинули в роки Першої світової війни.

І німецькі «слідопити» під виглядом пошуку могил вели розвідку місцевості в найближчому тилу радянських військ.

Після розгрому Німеччини на допиті німецький **фельдмаршал Кейтель** на запитання радянського слідчого, які були головні заслуги німецької розвідки перед війною, відповів: «Найпозитивнішим було те, що німецька розвідка дала повну і точну картину розташування всіх радянських військ перед початком воєнних дій у всіх прикордонних округах...».

Цікаво, що до останнього моменту – 3 год. ранку 22 червня 1941 р. – радянські ешелони і кораблі з хлібом, рудою та іншими товарами, згідно з договором, регулярно **відправлялися в Німеччину**. Хоча остання ще з початку 1941 р. припинила зворотні поставки, особливо машин і верстатів. А напередодні нацистського нападу – 20–21 червня – всі німецькі кораблі, котрі перебували у радянських портах, терміново, навіть недовантажені, залишили територіальні води СРСР.

Подібне безглуздя радянського керівництва на чолі з І. Сталіним видається ще злочиннішим на тлі того, що про агресивні наміри Німеччини проти СРСР знали як у Москві, так і за кордоном. Конкретні **дані про підготовку німців** і їхніх союзників до війни радянські органи держбезпеки почали отримувати з листопада 1940 р. А від квітня 1941 р. така інформація, в т. ч. про дату німецького нападу, надходила майже з 40 точок земної кулі й мало не щодня. Зокрема, радянський розвідник в Японії Р. Зорге повідомив точну дату агресії за тиждень до неї. **Перебіжчики** з німецької сторони за кілька діб до нападу повідомляли не тільки день, а й навіть годину. Таким чином, радянське керівництво мало достатньо інформації про воєнну загрозу. Проте її відкидали як дезінформуючу, оскільки «великий вождь» заперечував саму можливість того, що А. Гітлер наважиться розпочати війну проти СРСР до того, як розгромить Англію. Відповідно до цього, І. Сталін вважав, що розвідці вірити не можна. Із 1936 по 1940 р. було репресовано 5 начальників Головного розвідувального управління. Лише до травня 1937 р., згідно зі свідченням В. Кривицького, який очолював радянську розвідку в Західній Європі, кількість репресованих кадрових розвідників становила 350 тис. осіб. За прямою вказівкою І. Сталіна було згорнуто всю роботу радянських розвідників у нацистській Німеччині.

Промовистим фактом у цьому разі є **доповідна записка Л. Берії І. Сталіну** від 21 червня 1941 р.: «...Я знову наполягаю на відкликанні й покаранні нашого посла в Берліні Деканозова, який, як і раніше, бомбардує мене «дезою» про те, що нібито Гітлером готується напад на СРСР. Він повідомив, що цей «напад» почнеться завтра. Те саме радирував і генерал-лейтенант В. І. Тупіков, військовий аташе в Берліні. Цей тупий генерал стверджує, що три групи армій Вермахту [назва збройних сил Німеччини в 1935–1945 рр. – Авт.] наступатимуть на Москву, Ленінград і Київ, посилаючись на всю берлінську агентуру... Але я і мої люди, Іосіфе Віссаріоновічу, твердо пам'ятаємо Вашу мудру настанову: в 1941 р. Гітлер на нас не нападе!..». Наголосимо, що все це відбувалося за кілька годин до нацистської агресії.

Відповідальність за всі свої злочинні прорахунки напередодні війни радянське керівництво переклало на плечі рядового солдата. 16 серпня 1941 р. появився жорстокий наказ № 270, згідно з яким із військ НКВС і держбезпеки створювали т. зв. «загороджувальні загони». Вони розташовувалися позаду бойових частин і у разі вимушеного відступу, але без наказу Ставки Верховного головнокомандувача, відкривали вогонь по своїх бійцях. Водночас, згідно з наказом, формували *штрафні роти* (від 150 до 200 осіб у кожній), куди посилали «нестійких» солдатів і молодших командирів. Звільнити зі штрафної роти могли лише або смерть, або важке поранення. Бійців штрафних рот називали «смертниками», бо майже всі вони гинули.

28 липня 1942 р., коли німці проривалися до м. Сталінград (нині – Волгоград, РФ) та Головного Кавказького хребта, І. Сталін підписав ще один наказ – № 227, в якому далі розвинуто положення попереднього наказу. До штрафних рот для рядового й сержантського складу додали *штрафні батальйони* (по 800 осіб) для офіцерів – від молодшого лейтенанта до полковника. «Ні кроку назад без наказу вищого командування, – йшлося в наказі. – Панікери й боягузи повинні знищуватися на місці».

На думку воєнного історика М. Ковалю, з одного боку, в умовах загальної розгубленості й сум'яття подібні суворі накази були необхідні, а з іншого – підкріплені правом розстрілу «в несудовому порядку», карною відповідальністю близьких родичів т. зв. «винуватців» та іншими заходами, вони *сковували ініціативу* командирів, зокрема позбавляли їх можливості маневрувати, перегруповувати сили тощо, і нерідко прирікали на безплідну загибель з'єднання, котрі з ходу кидали в бій з боєкомплектом 4–5 снарядів на гармату, коли навіть гвинтівки мали не всі бійці й їсти не було чого. Полки зникали разом зі штабами. За 3–4 дні боїв дивізії гинула.

«Не забуду поки й житиму, – згадував письменник А. Дімаров, – одну таку атаку взимку 43-го, вже коли наші війська визволяли Донбас. Німець засів за цегляними мурами металургійного комбінату, понад водосховищем, і полковник та його комісар не придумали нічого кращого, як кинути в атаку кількасот новобранців, яких не встигли ще й обмундирувати та як слід озброїти. Вони висипали на лід водосховища величезним натовпом, і німці, підпустивши їх майже впритул, викосили до ноги. Вся крига стала криваво-чорною від трупів».

Інший учасник бойових дій, що побував у подібній ситуації, писав: «Вечері нас вишикували в лісі, видали нові гвинтівки, ще з заводською змазкою... і сказали, що завтра буде **бій**. Ніхто з гвинтівок не стріляв, не мав поняття про чистку зброї. Ранком пішли в бій. Гвинтівки не стріляли. А німці вели цільний вогонь із кулеметів. Крики, мат, прокляття. Покосило нас немало. Командир дивізії був упертим і дурним, гнав батальйон за батальйоном...».

НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЯ

Окупувавши Україну, нацисти встановили на її території режим кривавого терору у вигляді сумнозвісного «нового порядку». **Мета нацистів** зводилася до насильницького пограбування завойованих територій, максимального очищення їх від корінного населення та запровадження для

решти системи жорстокої позаекономічної експлуатації. У планах німецької колонізації визначалося: «Україна – найплodючіша область Європи. Її *завдання* – постачати продукти харчування та сировину новій Європі. А жити на українській землі повинні тільки люди німецької арійської крові».

Відповідно до цього, новоявлені колоністи прагнули витравити національну свідомість українців, а тому вдалися до **розчленування України** як історично-географічної та політичної цілісності. Як відомо, Закарпаття в березні 1939 р. передали німецькій союзниці – *Угорщині*. Буковину, Ізмаїльщину та «Трансністрію» – Одеську, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей – приєднали до іншої союзниці Німеччини – *Румунії*. Галицькі області – Дрогобицьку, Львівську, Станіславську й Тернопільську – як «дистрикт Галичина» приєднали до «*Генерал-губернаторства*», створеного на території окупованої Польщі. З більшої частини українських земель утворили т. зв. «*Рейхскомісаріат «Україна»*» зі столицею у Рівному. *Донбас і Слобожанщину* підпорядкували фронтовому військовому командуванню. Всі частини розділеної України ізолювали одну від одної, спілкування між ними заборонили.

На чолі Рейхскомісаріату А. Гітлер поставив безжалюгідного і жорстокого Е. Коха, **україноненависницька політика** котрого не знала меж. «Якщо я знайду українця, гідного сісти за один стіл зі мною, – заявляв цей фанатичний расист, – я звелю його негайно розстріляти». На нараді окупаційних чиновників у Рівному він так сформулював цілі Німеччини щодо України: «Мета нашої роботи – *примусити* українців працювати на Німеччину, а не ошчасливити цей народ. Україна повинна постачати те, чого немає у Німеччини. Цю роботу слід проводити, не рахуючись із втратами». Подібне твердження відповідало ідеологічним засадам міністра окупованих східних територій *А. Розенберга*, який заявляв: «Розмноження слов'ян небажане... Освіта небезпечна. Цілком достатньо, якщо вони навчатися рахувати до 100... Кожна освічена людина – це наш майбутній ворог...». Свою «турботу» про українців висловлював і *фюрер*: «Знання сигналів дорожнього руху їм буде достатньо... Під свободою українці розуміють, що вони будуть митися тільки один раз на місяць замість двох разів».

Гітлерівці запровадили в Україні нещадний **геноцид** проти місцевого населення. Тут виявлено майже 300 місць *масових страт* населення, 180 концтаборів смерті, 50 гетто, де нацисти замордували 5 264 тис. осіб мирного населення (причому євреїв і циганів майже поголовно) та військовополонених. До Німеччини вивезено на *каторжні роботи* 2 400 тис. осіб, передусім молоді. Значна частина їх загинула на чужині від виснаження, хвороб, травматизму.

На початку березня 1943 р. у відповідь на дії радянських партизан, очолюваних офіцером НКВС СРСР О. Федоровим, нацистські карателі дощенту спалили *містечко Корюківка* на Чернігівщині, поклавши у вогняну могилу близько 7 тис. жителів, переважно старих, жінок, дітей. Цей факт відзначено комісією, що готувала матеріал про згаданий злочин до Нюрнберзького процесу, як найбільше масове знищення мирних жителів на окупованих територіях за весь період Другої світової війни.

Під час війни німці з властивою їм педантичністю і скрупульозністю здійснювали **пограбування України, вивозячи** з неї марганець, руду, вугілля, шкіру, целюлозу, будівельні матеріали, промислове устаткування, культурні цінності, худобу, зерно, м'ясо, олію, масло, цукор, лікарські трави і навіть чорнозем та викопані фруктові дерева. Промислові підприємства, які залишилися неушкодженими, німецька адміністрація оголосила **власністю** Німеччини і нещадно експлуатувала. Цікаво, що здійснюваний нацистами економічний ви-зиск де в чому нагадував господарювання комуністів, зокрема було **збережено колгоспну систему** разом із трудовими й адміністративним апаратом. Радянські колгоспи й радгоспи таким чином визнали найбільш ефективним способом викачування з місцевого населення хліба і продовольства.

ДУХ ОПОРУ

«Новий порядок», запроваджений нацистами в Україні, не міг не викликати опору місцевого населення. Хоча з самого початку частина українців, передусім західних, налякана комуністичними репресіями 1939–1941 рр., зустрічала німецьке військо як визволителів. Багатьом Німеччина видавалася єдиною зовнішньою силою, яка могла змінити статус України в Європі й допомогти їй у боротьбі проти більшовизму.

Незважаючи на те, що німці не давали таких обіцянок, національно свідомі українці висловлювали **сподівання на відновлення української державності**. Один із найбільш авторитетних теоретиків націонал-соціалізму А. Розенберг, якого А. Гітлер вважав своїм учителем, доводив, що німці в боротьбі з російським імперіалізмом мають опертися на пригноблені Росією народи, передусім українців. Навіть в **офіційних директивах** він певний час згадував про майбутню незалежну Україну під протекторатом Німеччини. Так, 7 травня 1941 р. в інструкції для рейхскомісара України А. Розенберг зазначав: «Мета роботи рейхскомісара в Україні полягає, по-перше, в одержанні для німецького рейху продовольства і сировини (...), а потім у створенні вільної Української держави, тісно зв'язаної з Німеччиною». Подібної думки дотримувалася й група впливових німецьких генералів та офіцерів (В. фон Браухіч, Ф. Гальдер, Т. Оберлендер, Е. Штольє та ін.). **Позитивне враження** на українців також справляла політика німців у культурно-освітній сфері, здійснювана впродовж 1939–1941 рр. у Генеральному губернаторстві.

Найбільшу державотворчу активність виявили діячі обох течій **Організації українських націоналістів**, керівництво якої напередодні німецько-радянської війни ставилося до Німеччини та її військ як до союзників майбутньої Української держави у спільній боротьбі проти більшовизму. У меморандумі до німецького уряду від 23 червня 1941 р. лідери ОУН у доволі жорсткій формі також **попередили гітлерівців**, що у разі відмови підтримати Українську державу в них виникнуть проблеми. Ще до приходу німців у багатьох містах націоналістами були створені українські органи державної влади і правопорядку. Подекуди такі органи управління виникали безпосередньо і після прибуття німецької армії. У результаті співпраці між німцями та ОУН перед радянсько-німецькою війною було створено дві військові частини за кодовими назвами

«*Нахтігаль*» (нім. «соловей») і «*Роланд*» (від імені героя французького епосу, котрий став символом зрадкового воїна). У них нараховувалося близько 600 солдатів-українців. Німці збиралися використати їх для встановлення безпеки пересування своїх частин по Україні, роззброєння розгромлених Вермахтом підрозділів Червоної армії, охорони ешелонів з полоненими та боеприпасами, а ОУН сподівалася, що вони будуть зародком майбутнього українського війська.

30 червня 1941 р. у Львові ОУН-б організувала Українські національні збори, які без погодження з німцями проголосили *Акт відновлення Української держави* та сформували уряд – Українське державне правління на чолі з Ярославом Стецьком. У всьому краї відбувалися збори, маніфестації українців на підтримку відновлення української державності. Проте *реакція німців* на таке «самоуправство» була негативною. На початку липня 1941 р. вони заборонили діяльність Правління, заарештували його голову Я. Стецька, а також С. Бандеру та інших українських діячів. Від них вимагали відкликати Акт 30 червня 1941 р. Однак ніхто не виявив слабкодухості. Зокрема, С. Бандера наголосив, що, віддаючи накази, «...не спирався на жодні німецькі органи влади й ні на жодні угоди з німецькою владою, а тільки на мандат, який мав від українців». У відповідь нацисти запроторили С. Бандеру, Я. Стецька та деяких інших провідних членів націоналістичного руху до концентраційного табору Заксенгаузен, де вони перебували майже до кінця війни. Вся мережа бандерівських організацій, керівництво якою перебрав Микола Лебедь, змушена була перейти в підпілля.

Восени 1941 р. нацисти знову завдали репресивного удару по ОУН. Зокрема, у вересні було заарештовано близько 2 тис. та розстріляно кілька сотень членів бандерівських «*похідних груп*». Їхнім завданням було, рухаючись услід за фронтовими німецькими частинами, пропагувати по містах і селах ідею самостійності України, організувати цивільну адміністрацію, розгортати мережі оунівського підпілля. Десь через два місяці *гестапо накинулося вже на ОУН-м*, розстрілявши понад 40 провідних членів цієї течії, серед них відому поетесу Олену Телігу. Водночас німецькі спецслужби поширили секретну інструкцію такого змісту: «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у рейхскомісаріаті «Україна», мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники».

Страшним свідченням трагедії бездержавності української нації під час Другої світової війни був погром родини Бандер. У той час, коли гестапо вивезло Степана Бандеру до Берліна, у Києві НКВС розстріляв його батька і вивіз до Сибіру сестер Марту, Оксану, а після війни й Володимиру, які майже півстоліття мучились лише за те, що не зреклись свого брата і не пішли на співпрацю з більшовиками. Трагічною була доля й братів С. Бандери: Богдан загинув у Східній Україні від рук гестапо, а Василя й Олексу в липні 1942 р. закатували в німецькому концтаборі Освенцім.

В умовах жорстокого окупаційного режиму, зневаги національних прагнень українського народу, повного його безправ'я, нещадної експлуатації та грабунку ОУН кинула *ключ до самооборонної боротьби* як єдиного шляху

збереження й захисту народу. Вже у 1942 р. низи вимагали переходу до загального збройного опору. Осередками такого спротиву на перших порах стали Волинь і Полісся. Там від початку війни діяли партизанські відділи «Поліської січі» під проводом Тараса Бульби-Боровця. Там же, на Волині, були сформовані партизансько-військові частини обох течій ОУН. У результаті об'єднання всіх цих розрізнених військових формувань була створена **Українська повстанська армія** (УПА), днем народження якої прийнято вважати 14 жовтня 1942 р. – свято Покрови Пресвятої Богородиці.

Отже, впродовж незначного відрізка часу Організація українських націоналістів від співпраці з Німеччиною повністю переорієнтувалася на боротьбу з нею. Лише протягом останнього тижня листопада 1942 р. німці зафіксували 150 **атак** «націоналістичних партизанів» проти своїх військових і цивільних об'єктів, а заготівля зерна через діяльність цих «банд», згідно зі звітами окупантів, у районі Сарн, Костополя й Пінська зменшилася до 25–30% від раніше запланованих показників.

Невдовзі УПА стала грізною військовою силою, яка повела боротьбу **як проти німецьких загарбників, так і радянських партизанських формувань**, оскільки вони представляли комуністичний режим на окупованих територіях і своїми діями накликали нацистські репресії проти мирного населення. У квітні 1943 р. **нацисти змушені були** розпочати масово застосовувати проти УПА військові з'єднання, а згодом і артилерію та бронетехніку, оскільки, згідно з документальними свідченнями німецьких урядовців, повстанські відділи контролювали всю сільську місцевість на південь від траси Київ – Рівне – Ковель – Брест-Литовськ. На північ від неї вони вели **жорстоку боротьбу** за контроль над територією з радянськими партизанами. Нацистське керівництво панічно повідомляло, що націоналістичні партизани атакують посеред білого дня, нападають на потяги, визволяють людей, підготовлених для вивезення до Німеччини. У багатьох районах було **ліквідовано німецьку адміністрацію**. За даними дослідника І. Патриляка, впродовж квітня 1943 р. у боях із повстанцями загинуло близько 600 німців та їхніх союзників. У травні відділи УПА почали проводити великі рейди Правобережною Україною.

Щоб перехопити ініціативу, гітлерівці з червня 1943 р. розгорнули проти УПА масштабні **бойові операції**, в яких було задіяно 10 тис. німецьких і польських поліцаїв та жандармів, 10 батальйонів мотопіхоти з артилерією, 50 танків і бронемашин, 27 літаків, угорські частини та 5 бронепоездів. Однак це їм не допомогло. Лише впродовж липня-серпня Українська повстанська армія здійснила 686 атак на німецькі гарнізони, 1716 диверсій на залізниці, 270 нападів на господарські об'єкти. Під час боїв і сутичок з окупантами у червні-вересні 1943 р. загинуло 1237 українських повстанців і понад 3 тис. гітлерівців.

У результаті успішної боротьби з нацистами УПА зуміла взяти під контроль території, передусім тих, як правило сільських місцевостей, які межували з великими лісовими масивами, – Кременеччина, Ковельщина, Степанщина, Дераженщина, Кореччина, район Володимира-Волинського тощо, де створювалися **«повстанські республіки»**. Під контролем повстанців певний час пере-

бували й такі центри, як Володимирець, Степань, Висоцьк, Дубровиця, Людвипіль, Деражня, але для їхнього довготривалого утримання не вистачало сил. 15 серпня 1943 р. командування УПА оголосило себе єдиною законною владою на всіх звільнених від німців територіях України, де почало впроваджувати *місцеве самоврядування*, вирішувати земельне питання, створювати грошову систему, вводити обов'язкову загальну освіту шкільної молоді, здійснювати поголовний медичний огляд школярів силами лікарів з УПА тощо. Зокрема, відповідно до того, що в усі часи найважливішою проблемою для українського селянства залишалось «земельне питання», було видано своєрідний «декрет про землю», який передбачав ліквідацію колгоспів і перехід у власність українських селян усіх земель колишніх польських землевласників і колоністів.

Подальшій реалізації масштабних державотворчих планів УПА значною мірою завадили німецькі війська, які відступали під ударами Червоної армії. У важких боях із переважаючим ворогом у жовтні-листопаді 1943 р. повстанці знищили понад півтори тисячі німців. Втрати упівців досягнули 414 осіб убитими. У той же час почалися перші *масштабні зіткнення* між загонами УПА-Захід і німцями в Галичині. У Карпатах, біля Липовиці, в боях з УПА загинуло понад 200 окупантів. Запеклі сутички між відділами УПА і карателями були на Станіславщині та Самбірщині.

З поширенням повстанського руху в Україні УПА розділилася на кілька груп: УПА-Північ (Волинь і Полісся), УПА-Захід (Галичина, Закерзоння, Буковина, Закарпаття), УПА-Південь (Поділля). Четверте формування, УПА-Схід, не вдалося утворити через наступ радянських військ (*інколи УПА-Південь називали УПА-Схід*). Для загального керівництва повстанським рухом було створено *Головне командування* і Головний військовий штаб. Командувачем УПА до листопада 1943 р. був майор Роман-Дмитро Клячківський (*повстанське псевдо – Клим Савур*), його змінив підполковник (з 22 січня 1946 р. – *генерал-хорунжий*) Роман Шухевич (*Тарас Чупринка*), а після загибелі останнього в бою зі співробітниками радянських спецслужб 5 березня 1950 р. – полковник Василь Кук (*Коваль*). На початку 1944 р. УПА нараховувала, за різними даними, від 30 до 100 тис. вояків. Вона, не маючи ніякої допомоги ззовні, спиралася на масову народну підтримку та розгалужену, глибоко законспіровану організаційну мережу ОУН.

Партизанська боротьба Української повстанської армії, яка була формою збройної самооборони українського населення на окупованій території, стала надбанням військової науки. Зокрема, її вивчають курсанти військових навчальних закладів, практики «партизанки».

Крім нацистів та радянських партизан, українські повстанці змушені були вести тривалу боротьбу проти польської *Армії крайової* (АК), підпорядкованої польському уряду в Лондоні. Її основне завдання полягало в тому, щоб до приходу радянських військ взяти під свій контроль західноукраїнські землі, втрачені Польщею у 1939 р. Реалізуючи ці задуми, АК супроводжувала їх терористичними акціями проти мирного українського населення, зокрема лише на Холмщині протягом 1943–1944 рр. було замордовано близько 5 тис. україн-

ців та спалено десятки сіл. Заклики командування УПА та митрополита А. Шептицького до порозуміння успіху не мали. Тоді УПА розпочала відкриту боротьбу проти поляків. Це призвело до насильства, жертвами якого стали не тільки вояки, а й десятки тисяч мирних жителів з обох боків. Протистояння тривало аж до 1947 р.

21–25 липня 1943 р. відбувся **III Надзвичайний збір ОУН**, який визначив **головні програмні вимоги** організації в нових умовах: право кожного народу на творення своєї держави, рівність усіх громадян України незалежно від національної належності, свобода слова, друку, совісті й світогляду. Збір заявив, що ОУН бореться проти імперіалізму та проти імперій, тому має за противника як СРСР, так і нацистську Німеччину.

Через рік, у липні 1944 р., з ініціативи УПА і лідера ОУН С. Бандери була створена **Українська головна визвольна рада (УГВР)**, яка мала взяти на себе керівництво національно-визвольним рухом в Україні. До її складу ввійшли делегати від різних політичних партій, що діяли в Західній Україні до Другої світової війни (крім комуністів та ОУН-м), а також представники деяких східноукраїнських організацій. Головою президії УГВР став відомий громадсько-політичний діяч та агроном із Полтавщини **Кирило Осмак**, членами президії – І. Вовчук, І. Гриньох, В. Мудрий. Головою уряду – Генерального секретаріату УГВР став Р. Шухевич, його членами – Р. Волошин, М. Лебедь та ін. УПА було формально підпорядковано УГВР. Платформа нового утворення відобразила **еволюцію поглядів** українських націоналістів, яка була спричинена війною та контактами з підрадянськими українцями. Вона закликала до більшої терпимості щодо ідеологій, відмінних від націоналізму, відкидала расову та етнічну винятковість, більше уваги приділяла соціально-економічним питанням.

З німецькими окупантами боролись і **радянські партизани**. Однак наслідки першого етапу становлення партизанського руху виявилися сумними. Один із його керівників І. Старінов свідчив, що першого року війни в Україні було залишено 3500 партизанських загонів і диверсійних груп. На червень 1942 р. були дані лише про 22 діючих загони. Решта розпалася або була розгромлена. Тільки з другої половини 1942 р. партизанський рух почав відроджуватися.

Одночасно з кількісним збільшенням партизанських сил посилювалась і їхня бойова активність. Великого розмаху набув партизанський рух на півночі **Лівобережної України**. Так, наприкінці травня 1942 р. Путивльський партизанський загін зробив успішний напад на м. Путивль, де німці зберігали багато зброї, продовольства і військового спорядження. Тоді ж розгорнуло бойові операції проти ворога партизанське з'єднання на чолі з А. Сабуровим. Активно діяли чернігівські партизани під командуванням О. Федорова і М. Попудренка.

Боротьба партизанів, набираючи розмаху, вимагала єдиного централізованого керівництва. Для цього було створено **Український штаб партизанського руху** на чолі з високопоставленим офіцером НКВС Т. Строкачем.

Щоб розширити партизанську боротьбу на **Правобережжі**, туди наприкінці жовтня 1942 р. рейдом вирушили партизанські з'єднання С. Ковпака і А. Сабурова. Партизани очистили від ворога в північно-західній частині Ук-

раїни і південній частині Білорусі велику територію, яку назвали «Партизанським краєм». На осінь 1942 р. партизанський рух у Правобережній Україні набагато зріс і становив для окупантів грізну силу. Проте доволі часто діяльність партизанів зводилася до **демонстрації радянської присутності** на окупованих територіях. Здійснивши декілька нападів на нацистів, вони відходили вглиб лісів. Тим часом мирне населення за такі дії розпачувалося з окупантами кров'ю.

З'єднання С. Ковпака здійснило відомий **похід ворожими тилами** від Путивля до Карпат, завдаючи загарбникам відчутних ударів. Був період, коли ковпаківці дійшли згоди з загонами УПА і разом з ними здійснювали бойові операції проти німецьких вояків. Однак згодом, виконуючи пряму вказівку І. Сталіна, С. Ковпак завдав УПА удару в спину. Ця авантюра закінчилася трагічно для ковпаківців, які були розбиті. Лише небагатьом із них вдалося врятуватися в Карпатах.

Усього на початку 1944 р. на території України, яку окуповували німецькі війська, нараховувалося 40–50 тис. радянських партизанів.

У містах України діяли націоналістичні та радянські **підпільні групи**, зокрема «Молода гвардія» на Луганщині та «Партизанська іскра» на Миколаївщині. Підпільники розповсюджували антинімецькі листівки, здійснювали терористичні акти, вчиняли диверсії на залізницях і підприємствах тощо.

Загалом УПА, партизанські загони, підпільники своїми діями наближали звільнення України від німецьких окупантів.

3. БИТВА ЗА УКРАЇНУ

Перемога під Сталінградом у лютому 1943 р., **розгром** німецьких військ у Курській битві в серпні того самого року, самовіддана праця мільйонів людей в тилу під гаслом «Все – для фронту, все – для перемоги», а також **допомога союзників** з антигітлерівської коаліції створили необхідні передумови для наступу Червоної армії по всьому фронту. Відкрилася можливість для опанування Лівобережною Україною, форсування Дніпра і створення стратегічних плацдармів на Правобережжі. Забезпечивши **чисельну перевагу** над ворогом (за даними західних істориків, Червона армія в той час мала потрібну перевагу в людях і – завдяки американським поставкам – майже н'ятикратну – в техніці), радянські війська просувалися на захід, витісняючи нацистських загарбників з України.

ВИГНАННЯ НАЦИСТІВ З ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

У результаті успішної **Чернігівсько-Прип'ятської операції**, що розпочалася в серпні 1943 р., частини і з'єднання Центрального фронту прорвали сильну оборону ворога і в ніч на 9 вересня форсували Десну. До 14 вересня вони звільнили понад 100 населених пунктів. 15 вересня взяли Ніжин – останній великий укріплений пункт противника на київському напрямку. Великих успіхів досягли й війська Воронежського фронту, які до 20 вересня вигнали противника з 800 населених пунктів північних областей України. Поразки німецьких військ змусили А. Гітлера при-

бути зі ставки в Східній Пруссії до Вінниці. Нацистське командування розробило плани стабілізації ситуації, але вони зазнали краху. 21 вересня було взято Чернігів і відкрито шлях до Дніпра. Протягом вересня 1943 р. від гітлерівців очистили Харківську, Сумську, Чернігівську, Полтавську області та лівобережні райони Київщини.

Німецьким військам не вдалося втримати й Донбас, не виправдав їхніх сподівань могутній Міуський рубіж. Наступальну **операцію за опанування Донбасом** війська Південного і Південно-Західного фронтів розпочали 13 серпня. Вона тривала до 23 вересня 1943 р., гітлерівські війська були вигнані з Горлівки, Макіївки, а 8 вересня – і з міста Сталіно (*тепер – Донецьк*). Частини Південно-Західного фронту вийшли до Дніпра. Почався кульмінаційний момент битви за Україну. Під неперервним вогнем артилерії та ударами авіації противника воїни змушені були проводити **переправу через Дніпро**. На правий берег пливли хто як міг: тримаючись за колоди, дошки, порожні діжки, ящики, плащ-намети, напхані соломою. Посильну допомогу надавало населення придніпровських сіл. Але солдати тисячами тонули в холодній осінній воді. Учасник форсування Дніпра письменник В. Астаф'єв згадував: «Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять. Через п'ять-шість днів усе це спливає. Уявляєте?».

Тоді само розгорнуто **наступ у напрямку Запоріжжя і Дніпропетровська**. За вмиле керівництво бойовими діями при штурмі Запоріжжя, яке зайняли 14 жовтня, групу командирів нагородили орденами Богдана Хмельницького, заснованим у жовтні 1943 р. Війська Південного фронту прорвали німецьку оборону на річці Молочна і «закрили» в Криму 200-тисячну 17-ту армію.

Вранці 3 листопада 1943 р. несподівано для німецьких військ частини колишнього Воронежського, а тоді 1-го Українського фронту розпочали рішучий **наступ на Київ**. І. Сталін наказав зайняти українську столицю до річниці більшовицького перевороту. 6 листопада о 4 год. ранку ціною величезних жертв (*лише в районі Букрина загинуло 40 тис. осіб*) радянські війська ввійшли до Києва.

«Червона армія, – зазначав британський історик Н. Дейвіс у праці «Європа: історія», – марнотратно використовувала особовий склад, абсолютно не цінуючи солдатське життя, і це дивувало, а певною мірою й деморалізовувало німецьких солдатів. Для нападу на фортифіковані позиції командири використовували хвилі піхоти без жодного сліду артилерійської підтримки. Через поля, де щодалі вище громадились трупи, орди абияк одягнених і кепсько озброєних «іванів» сунули й сунули, аж поки перегрівались німецькі кулемети, а кулеметники вже не мали духу й далі влаштовувати бойню. Загальновизнано, що радянська сторона могла зазнати втричі або вчетверо більших утрат і однаково перемогти».

**ОСТАТОЧНЕ
ЗВІЛЬНЕННЯ
УКРАЇНИ**

У 1944 р. було проведено операції, котрі дали змогу чотирьом Українським фронтам розгромити угруповання німецьких військ «Південь» і групу «А», зайняти всю Україну й Крим. Так, у результаті успішної **Житомирсько-Бердичівської операції** війська 1-го Українського фронту до середини січня 1944 р. майже повністю очистили

від німецьких військ Житомирську, частково Київську, Вінницьку і Рівненську області. Війська 2-го Українського фронту під час **Кіровоградської операції** не тільки відкинули ворога від Дніпра, а й створили загрозу Корсунь-Шевченківській групі німецьких військ, оточених 28 січня 1944 р. 17 лютого вона перестала існувати. Одночасно з Корсунь-Шевченківською операцією праве крило 1-го Українського фронту провело **Рівненсько-Луцьку операцію**, після чого радянські війська вийшли з болотисто-лісової місцевості на оперативний простір. У березні 1944 р. на величезному фронті від Луцька до гирла Дніпра майже одночасно розпочали наступ три Українських фронти. Із 4 до 17 квітня 1944 р. війська пройшли до 350 км, оволодівши Вінницею, Проскуровом, Тернополем і Чернівцями. Окремі частини 25 березня 1944 р. вийшли на державний кордон із Румунією. Успішно розвивали радянські війська **наступ на півдні України**. 13 березня вони взяли Херсон, 28 березня – Миколаїв, 10 квітня – Одесу, 12 травня повністю зайняли Крим.

10 червня 1944 р. почалася **літня кампанія** радянських військ, якій передувало відкриття союзниками з антигітлерівської коаліції 6 червня **Другого фронту**. Наступаючи на захід, 17 липня передові частини перейшли кордон СРСР і вступили на територію Польщі. Після розгрому оточених німецьких військ під Бродами (*поряд з німцями там воювала дивізія «Галичина», що складалася з українців, котрі сподівалися перетворити її у повноцінну українську армію*) радянські частини 27 липня ввійшли у Львів і в Станіслав. Гітлерівське командування поспішно відводило війська до Карпат. У результаті **Карпатсько-Ужгородської операції** закінчилося звільнення від нацистської окупації території України в її довоєнних кордонах. На останній стадії операції було очищено від військ противника Ужгород. 28 жовтня 1944 р. завершилося звільнення Закарпатської України. Остання подія створила умови для **возз'єднання українських земель**. 29 червня 1945 р. уряди Радянського Союзу і Чехо-Словаччини підписали **договір про передання Закарпатської України до складу УРСР**, що збільшило територію останньої до 577 тис. кв. км.

Після звільнення України від нацистів мільйони українців призовного віку, які досі перебували під окупацією, опинились у безвихідній ситуації. Їх мобілізували до Червоної армії та без будь-якої підготовки, навіть не перевдягнувши у військові однострої, кидали на штурм німецьких укріплень. Шансів вижити в них було небагато. «Їх звуть, здається, **чорносвітками**, – зазначав О. Довженко. – Вони воюють у домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні. На них дивляться, як на винуватих. Один генерал дивився на них у бою і плакав...».

*«Більшість «окупованих» не була колабораціоністами, – писав про мобілізованих українців один із дослідників цього періоду. – Але по суті свого становища вони нічим не відрізнялися від штрафників. Останнім видавали зношені й діряві однострої, нерідко зняті з мерців, їм не належали ордени і зірочки на пілотках. Перші ж, «лапотна піхота», взагалі йшли у бій у пальтах і піджаках, реалізуючи на практиці знайоме ще з Першої світової війни гасло: «Зброю здобудете в бою!». Шансів вижити у **штрафників**, особливо у*

батальйонах із колишніх офіцерів, було все таки більше, ніж у призовників з окупованих територій. Штрафники були навчені воювати, і приміряючись до вигинів місцевості, досить грамотно здійснювали короткі перебіжки, зрештою, вміли стріляти. «Окуповані» ж, не маючи в більшості ніякої військової підготовки, а часом і зброї, при атаках на непридушену систему оборони ворога ставали тільки гарними мішенями для німецьких гармат, мінометів і кулеметів...».

Прихід на західноукраїнські землі радянських військ актуалізував для керівництва УПА складну дилему: продовжувати боротьбу з більшовицьким режимом чи капітулювати? Провід ОУН і УПА, сподіваючись на зіткнення західних країн та СРСР, вирішив *продовжувати боротьбу*, щоб не дати змоги радянській владі швидко закріпитися на західноукраїнських теренах. Однак у протистояння між Вермахтом та Червоною армією УПА в той час, як правило, не втручалася, зберігаючи сили для вирішальних дій. Розуміючи марність протиборства з нацистами, які й так залишали українські землі, та прагнучи без кровопролиття здобути військово майно відступаючих німців для майбутньої антирадянської війни, націоналісти розпочали з ними, як і з окремими командирами частин і з'єднань угорців, італійців, словаків, румунів, латишів, *переговори*. В обмін на зброю, спорядження, боєприпаси, звільнення з тюрем лідерів ОУН тощо повстанці обіцяли їм спокійне переміщення своїми підконтрольними територіями, а також постачати Вермахт розвідувальною інформацією і дезорганізувати радянський тил. Проте особливих результатів ці переговори, що проходили в атмосфері взаємної недовіри, не дали.

Після того, як лінія фронту відкотилася на захід, за межі України, повстанці провели акції, щоб *перешкодити мобілізації* до Червоної армії, не допустити нових депортацій, припинити репресії проти греко-католицької церкви. Ці *акції були спрямовані* проти загонів НКВС, активістів більшовицької партії і тих, хто співпрацював з радянським режимом. Навіть після остаточного завершення Другої світової війни більшовицький режим довготривало не міг контролювати великі території західноукраїнських земель. Це протистояння обійшлося Україні величезною кількістю людських жертв.

У квітні 1945 р. Червона армія розпочала *штурм нацистського лігва* – Берліна. Через вимогу І. Сталіна ввійти туди швидше, ніж союзники, вона втратила в ході Берлінської операції 400 тис. солдатів і офіцерів. 8 травня 1945 р. нацистська *Німеччина капітулювала*. Влітку того самого року радянські війська спільно з союзниками розгромили й далекосхідного агресора – *Японію*, яка 2 вересня також змушена була капітулювати. Так закінчилася Друга світова війна. (В Україні щорічно відзначають 8 травня як День пам'яті та примирення, а 9 травня – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні).

Вагому частку в перемогу над ворогом внесли *українці*, близько 7 млн яких боролися у складі Червоної армії та радянських партизанів, Української повстанської армії, військових формувань США, Канади, Франції, Польщі, Чехо-Словаччини тощо. У 1944 р. кожен третій військовослужбовець Червоної

армії був вихідцем з території України. У піхотних частинах і з'єднаннях 1–4 Українських фронтів українці становили 60–80%.

Радянськими бойовими нагородами було **відзначено** 2,5 млн українських вояків, 2072 з них стали Героями Радянського Союзу, 32 удостоїлися цієї нагороди двічі, а льотчик Іван Кожедуб – тричі. Значною була українська присутність серед **воєначальників**, командувачів фронтами і арміями: маршали С. Тимошенко, Р. Малиновський, А. Єременко, П. Рибалко, С. Руденко, близько 300 генералів. Талановитих командирів висунули зі своїх рядів також Українська повстанська армія (Р. Шухевич, Д. Маєвський, Р. Клячківський) та радянські партизани (С. Ковпак, О. Федоров).

4. ТРУДНОЩІ ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Відбудова та розвиток господарства України у повоєнні роки відбувалися в умовах, коли більшість українських земель опинилась у межах однієї держави. Переживши страхіття війни, заплативши за перемогу над загарбниками надзвичайно високу ціну, українці, як і інші народи СРСР, **сподівалися на докорінні зміни** в суспільстві, насамперед на припинення репресій та поліпшення матеріальних умов життя. Однак їхні надії не справдилися. Головною метою тоталітарного комуністичного режиму було прагнення до якнайшвидшого відновлення та зміцнення своїх позицій усередині країни й на міжнародній арені, незважаючи на ціну.

ВТРАТИ УКРАЇНИ У ВІЙНІ

Україна в ході Другої світової війни зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна. Відступаючи з України, нацисти, як і більшовики у 1941 р., вдавалися до тактики «спаленої землі», тобто знищували за собою все, що б міг використати противник. Як наслідок, тільки **безпосередні збитки**, завдані господарству республіки, становили 285 млрд руб. у цінах 1940 р. (*загальні збитки СРСР дорівнювали 679 млрд руб., з яких 255 млрд – Росії*). Ця сума вп'ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, радгоспів, машинно-тракторних станцій (МТС) та інших державних підприємств протягом останніх п'ятнадцяти довоєнних років. Загальна ж сума збитків, яких зазнали населення й господарство України, становила 1,2–1,5 трлн руб. – понад 40% від обсягу національного багатства. На руїни було перетворено 714 великих і малих міст та 28 тис. сіл України (*бл. 250 сіл були знищені дотла*), 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл, технікумів, ЗВО і науково-дослідних інститутів, 19 тис. бібліотек, понад 30 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. 10 млн осіб залишилися без даху над головою. Загалом економічні збитки склали 42% від завданих усьому СРСР.

Проте найстрашнішими були **людські втрати**, які, за підрахунками дослідників, в Україні становили понад 10 млн осіб (*військові – 4,1 млн, цивільні – понад 5 млн*), тоді як у Німеччині цей показник виявився меншим – близько

6,5 млн осіб. Кожний другий із тих українців, хто вижив, повернувся додому інвалідом. **Загальні демографічні втрати** України, які охоплюють убитих у боях, загиблих від рук обох режимів, померлих у концтаборах, депортованих, евакуйованих та емігрантів, становили понад 14 млн осіб. Фактично, втрати українського народу становлять від 40–44% від загальних людських втрат СРСР. У відсотковому відношенні серед найбільш постраждалих країн внаслідок війни втрати України становили 19% від усього населення, Польщі – 17%, Росії – 13%, Німеччини – 8,5%, Китаю – 3%.

Економічне становище українських земель значно ускладнювалося тим, що на початку війни відбувалася **масова евакуація на Схід** заводів, робітників та інженерів. Усього за межі республіки було **вивезено** в Росію, Середню Азію та інші регіони СРСР майже 1 тис. заводів, 30 212 тракторів, майже все обладнання з українських електростанцій, більше 6 млн голів худоби, 1,6 млн т шкур, хутра тощо. Крім цього, з України **евакуювали** понад 4 млн людей. На Донбасі було **затоплено** усі шахти, знищено промислові об'єкти Дніпрельстану, всі 54 домни, **висаджено у повітря** мости, **зруйновано** залізниці, телеграфні лінії тощо.

З усього, що було евакуйовано під час війни з України, поверталася незначна частина. За вивезене майно **Україна не отримала ніякої компенсації**. Натомість за нове обладнання, яке надходило в Україну після війни, доводилось платити з власного бюджету.

ГОСПОДАРСТВО

Завдяки героїчним зусиллям українського народу вдалося досягти значних успіхів у відбудові зруйнованого військовою господарства. Однак **відбудова промисловості** здійснювалася **однобоко**. Як і раніше, випереджуючими темпами розвивалися галузі важкої промисловості, хронічно відставала харчова та легка промисловість. Наприкінці війни **питома вага Донбасу** в загальносоюзному видобутку вугілля зросла до 26,7%. У 1945 р. Україна забезпечила 18% загальносоюзного виробництва чавуну і 11,2% сталі. Всього до травня 1945 р. було відбудовано і введено в дію майже 3 тис. великих промислових підприємств України, що становило майже третину довоєнних виробничих **потужностей**. Серед них Дніпрогес, заводи «Запоріжсталь», «Азовсталь», машинобудівні заводи Києва, Харкова, введено в дію газопровід Дашава – Київ. На кінець 1950 р. більше, ніж до війни, видобували залізної руди, виробляли прокату чорних металів, продукції машинобудування, електроенергії, цементу тощо.

Особливо складним у повоєнний період було **становище сільського господарства**, яке внаслідок війни та колективної системи господарювання повністю **деградувало**. Хронічно не вистачало техніки, реманенту, тяглової худоби, насіння, робочих рук: у селі залишилися переважно жінки і діти. Селянство, як і раніше, залишалось найбільш упослідженою категорією тодішнього суспільства. **Колгоспник** був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалася, а фактично вилучалася методом продрозкладки. **Оплата праці** сільських виробників була символічною, а існували вони переважно за рахунок присадибних

ділянок. Село не забезпечували пенсіями. Більшість колгоспників не мала паспортів, а без особливого дозволу вони не могли залишити села.

Катастрофу сільського господарства України довершила посуха, яка знищила врожай у південних областях республіки. Почався **голод 1946–1947 рр.**, який охопив значну територію, де проживали мільйони людей, передусім південь: Одеську, Ізмаїльську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську області. За підрахунками, понад 1 млн осіб із них загинуло. Юрби голодуючих, рятуючись від біди, ринули у західні області України. СРСР, як підтверджують найновіші дослідження, мав достатні резерви для забезпечення людей зерном. Однак у 1946–1947 рр., як і в 1921–1923 та 1932–1933 рр., добірну пшеницю вивозили за кордон, а власне населення партія й уряд кинули на поталу. Загалом *експорт зернових* із СРСР у 1946–1947 рр. становив 2,5 млн т, що могло б вирішити проблему голодуючих регіонів (*підраховано, що для боротьби з голодом в Україні в 1946 р. потрібно було 150 тис. т зерна*). При цьому поставки здійснювали за цінами, нижчими від світових, і переважно в кредит.

Від голодної смерті багатьох східних українців урятувала *допомога селян західноукраїнських областей*, де ще не було колгоспів. Західні українці виконали обов'язок перед земляками, які опинились у безвихідному становищі. Однак їхньої допомоги було недостатньо, оскільки масштаби катастрофи були надто великими.

До ЦК КП(б)У надходило багато листів з проханням надати допомогу, продовольчу позику. Були *випадки людодства*. Так, секретар Одеського обласного комітету компартії О. Кириченко під час перевірки одного з колгоспів у помешканні місцевої колгоспниці побачив жахливу картину. Жінка різала на частини труп своєї дитини, що лежала на столі. При цьому вона промовляла: «Манечку ми вже з'їли. Тепер ось засолимо Іванечка, протримаємось ще тришечки». Як виявилось, ця жінка збожеволіла від голоду і зарізала власних дітей.

Такий стан речей змусив першого секретаря ЦК КП(б)У Нікиту Хрущова до рішучих дій. Він наказав підготувати для уряду СРСР документ, що містив би об'єктивну оцінку *продовольчої ситуації* в республіці. Н. Хрущов просив запровадити для південних областей продовольчі картки з метою забезпечити сільське населення харчами. Він ризикував, бо знав про невдоволення І. Сталіна тим фактом, що Україна не тільки не виконує планів хлібопостачання у союзний фонд, а й звертається з проханням нагодувати власне населення. Назвавши Н. Хрущова «підозрілим елементом» та приславши в 1947 р. керувати Україною твердішого і перевіреного Л. Кагановіча, І. Сталін однак дав вказівку виділити Україні продовольчу і насіннєву *позику*, а також 140 млн руб. для організації безплатного харчування населення. Хоча ця «допомога» була мізерною, але якоюсь мірою полегшувала становище мешканців південних областей України.

Загалом сільське господарство залишалося збитковим. Підхід до вирішення **аграрних проблем** зберігався старим: *форсування* виробництва в умовах жорсткої *централізації* та регламентації колгоспного життя. З метою боротьби проти порушення Статуту сільськогосподарської артілі в 1946 р. почали *обмежувати* присадибні індивідуальні господарства. Введено грошові та нату-

ральні податки, що призвели до **знищення** домашніх тварин, вирубування садів. Незважаючи на збільшення посівних площ, валова продукція землеробства на початку 1950-х рр. становила лише 84% від обсягів довоєнного рівня.

Як відомо, комуністичні правителі були неперевершеними майстрами «показухи» й окомозамилування. У 1947 р. вони вдалися до **відміни карткової системи** на продукти харчування, а згодом і на промислові товари. Це була **пропагандистська пустопорожня акція**. Голодна, розорена країна не могла прогодувати населення з допомогою карток, а, відмінивши їх, поставила його на край прірви. У містах люди стояли в чергах за хлібом по кілька діб. Промислових товарів у продажу не було. **Грошова реформа в 1947 р.** «почистила» до кінця кишені простих трудівників.

Отже, післявоєнна відбудова народного господарства здійснювалася шляхом жорстких **командно-адміністративних методів** управління, **ігнорування** інтересів простих людей. Поряд із вагомими **успіхами**, насамперед у галузях важкої промисловості, темпи розвитку харчової та легкої промисловості, сільськогосподарського виробництва значно **відставали**, не задовольняючи потреб населення у предметах споживання. Традиційне для радянського режиму нехтування випуском товарів широкого вжитку доходило до крайнощів: купити пару взуття, зубну щітку чи навіть буханець хліба було проблемою. Характерною рисою повоєнної відбудови було й те, що економічний розвиток здійснювався на переважно **екстенсивній основі**. Понад 70% робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку переважно ручною працею. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди у сфері науково-технічного і соціального прогресу. Відомо, що США пропонували включити СРСР, у т. ч. Україну, в план Маршалла, однак сталінський режим відмовився і переіс весь тягар відбудови на плечі трудівників.

ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

У Західній Україні новий прихід радянської влади зустріли насторожено. Ще до її появи сотні тисяч людей з болем залишали рідний край і виїздили на Захід, розуміючи, що **більшовизм** несе нові **страждання** українському народові. О. Довженко щодо цього 30 червня 1945 р. занотував у своєму щоденнику: «Об'єдналися усі українські землі. Буде єдине стадо і єдині пастирі. Усі тепер будем одинакі».

І справді, з 1944 р. у всіх місцевостях Західної України партійні, радянські та каральні органи продовжили розпочаті в 1939–1941 рр. «соціалістичні перетворення», розгорнувши своєрідну **«радянізацію-2»**, яка також супроводжувалася великомасштабним **терором**. Вони поспішали якнайшвидше **зрівняти** в усіх відношеннях західних українців зі східними, насамперед розтоптати високу національну свідомість галичан. Розпочалася форсована ліквідація приватної власності, передусім на землю, примусове залучення селян до **колгоспів**, поспішна індустріалізація краю.

Враховуючи, що раніше Східна Галичина, Волинь, Північна Буковина, Бессарабія і Закарпаття були аграрними окраїнами різних держав, за 5–10 років ці землі, згідно з партійними постановами, мали зрівнятися у промисловому від-

ношенні зі східними областями УРСР. У Львові, Ужгороді, Чернівцях, Станіславі, Тернополі та інших містах *будували* заводи-гіганти: найбільший в Європі Жидачівський паперовий, Калуський хімічний комбінати, заводи у Львові (автобусний, автонавантажувачів та ін.). У 1950 р. промислове виробництво Західної України становило 10% від загальноукраїнського проти 3% у 1940 р.

Проте **індустріалізацію краю** здійснювали бездумно, без урахування доцільності й наявності сировини, не кажучи про абсолютну байдужість до проблем охорони навколишнього середовища. Внаслідок такого підходу, наприклад, Львівський автобусний завод отримував комплектуючі з 560 підприємств СРСР і т. зв. «країн народної демократії».

Швидкими темпами зростала кількість **промислових робітників**. Лише на Тернопільщині наприкінці 1950 р. їхня кількість була в 6,8 разу більшою, ніж у 1940 р. Як гриби після дощу, виникали школи фабрично-заводського учнівства та інші професійні заклади. Нестача кваліфікованих кадрів примусила уряд УРСР відкривати школи, ЗВО, дослідні інститути, філіали АН України. Можновладці вважали, що марксистсько-ленінська система освіти швидко, як у східних областях, русифікує місцевий пролетаріат і створить вірнопіддану **інтелігенцію**. Дедалі частіше представників останньої приймали в ряди компартії. Однак до кінця їй так і не повірили. Ніколи в західних областях не було місцевого першого секретаря обкому компартії, одиниці з місцевих вихідців очолювали райкоми. Ще менше вони займали керівних посад в економіці, науці, управлінському апараті, їх отримували переважно вихідці з Росії та східних областей України. Створення **атмосфери недовіри** відштовхувало значну частину місцевого населення від комуністичної влади.

Служаки НКВС (від 1946 р. МВС – *Міністерство внутрішніх справ*) скрізь вишукували «недобитків українських буржуазних націоналістів». Міста і села краю вкрила щільна **агентурно-інформаційна мережа держбезпеки**. В західних областях у 1944–1945 рр. діяло 359 резидентів, 1473 агенти і 13 085 інформаторів. До того ж в органах держбезпеки і внутрішніх справ семи західних областей нараховувалося 22 тис. штатних працівників. Основну масу агентури використовували для **дискредитації та ліквідації** керівного складу УПА, підпілля ОУН і загалом національно-визвольного руху шляхом створення спецбоївки, які переодягалися у форму УПА. Вони не лише виявляли і знищували справжніх учасників визвольного руху або тих, хто їм співчував, а й мали яскраво виражений бандитський характер: грабували і розстрілювали людей, катували їх, палили садиби, знищували худобу, гвалтували жінок. На початок 1950-х рр. таких **провокаторських «загонів УПА»** було чи не більше, ніж справжніх. Значною мірою спецбоївки склалися з колишніх вояків, які потрапили в полон, були психологічно зламані й завербовані каральними органами. Оцінюючи діяльність спецгруп, керівництво Міністерства державної безпеки (МДБ) УРСР відзначало, що в ряді випадків з їхньою допомогою «...вдалося створити у середовищі оунівців атмосферу взаємної недовіри, яка призводила часто до самознищення банд та їх ватажків».

Черговою антиукраїнською акцією комуністичного режиму була **розправа над Українською греко-католицькою церквою**. І. Сталін та його оточення розробили і реалізували сценарій незаконного т. зв. «Львівського синоду» в 1946 р. До його початку було арештовано і заслано в Сибір *митрополита Йосипа Сліпого*, «знешкоджено» єпископів. 216 священників і 19 мирян проголосували за анулювання Берестейської унії 1596 р., вихід греко-католицької церкви з-під юрисдикції Риму і приєднання її до Московської православної патріархії. Деяко пізніше аналогічна подія відбулася і в Закарпатті. Тисячі священників-українців, які відмовилися стати підданими московського патріарха, були арештовані, замордовані в тюрмах або відправлені в концентраційні табори. Віддана українському народові *греко-католицька церква була розпущена*, але не знищена – її найкращі представники пішли в підпілля, де їх підтримували вірні їм парафіяни.

Отже, заліковуючи рани війни, українці західних областей змушені були знову вести **національно-визвольну війну** проти тоталітарного більшовицького режиму. Ризикуючи життям, проти нього виступали юнаки й дівчата під девізом: *«Здобути волю Україні або загинути за неї!»*.

У загонах УПА діяли десятки тисяч патріотів. У 1944 р. проти них було відправлено на Волинь стрілецьку дивізію та бригаду військ НКВС чисельністю понад 5 тис. осіб. У Рівненській області на боротьбу з загонами УПА було кинуте майже 9 тис. солдатів і офіцерів, Львівській – 6,5 тис., Тернопільській – понад 3 тис. Запеклі *бої* між радянськими військами та націоналістами велися також у Станіславській і Чернівецькій областях. Радянський уряд змушений був переправити в Західну Україну дивізії навіть із Кавказу, а з Росії – п'ять бронепоездів. Усього наприкінці 1944 р. до боротьби проти УПА було залучено близько 200 тис. солдат внутрішніх військ, бійців партизанських і винищувальних частин.

Про *масовість національно-визвольного руху* в Західній Україні свідчать такі дані НКВС УРСР: у 1944–1945 рр. було проведено 39 778 чекістсько-військових операцій, убито 103 313, захоплено в полон 110 785, заарештовано 14 329 повстанців, з повинною з'явилася 50 058 осіб. Перераховано також численні трофеї, здобуті карателями в боях із УПА: кулемети, міномети тощо.

Сутички між повстанцями та радянськими військами приносили нові розорення, кров і сльози мирним жителям, першкоджали їм у відбудові рідного краю. Відомі факти зловживань і *знуцання над місцевими жителями* з боку партійних, радянських та каральних органів. У щоденнику О. Довженка записано його розмову зі слухачем Московських вищих партійних курсів, який хизувався своїми «подвигами» у Західній Україні: «Одного націоналіста я повісив униз головою й палив на повільному вогні, вирізав з нього шматки м'яса... а він, гадюка, так і вмер, вигукуючи «Слава Україні!» От гадюка! Скільки я їх перемордував».

Після закінчення радянсько-німецької війни на боротьбу з УПА було мобілізовано великі військові сили. Почалися тотальні прочісування місцевостей, де зосереджувалися повстанці. Зважаючи на багаторазову кількісну перевагу військ НКВС та марність сподівань на війну західних країн із СРСР, керівництво УПА, зокрема її головнокомандувач генерал-хорунжий Тарас Чупринка

(Р. Шухевич), вдалося до **зміни тактики**, відмовившись від дій великими з'єднаннями (куреннями) та перейшовши до маневрування малими, рухливішими загонами – сотнями, а згодом відділами по 10–15 вояків. Чимало партизанських загонів було розформовано і вони злилися з оунівським підпіллям.

Розуміючи, що УПА користується підтримкою значної частини місцевого населення, власті активізували щодо нього **репресивні заходи**. «Бандитськими» оголошувалися села, як, наприклад, Антонівці на Тернопільщині, мешканців яких вивозили до концтаборів або висилали у східні області. Тюрми були переповнені в'язнями. Без суду і слідства зникали тисячі людей. Вантажні ешелони вивозили на Схід сім'ї т. зв. «бандпособників». Усього в 1944–1953 рр. було депортовано 600–800 тис. осіб. Крім того, в селах, містах, на підприємствах, в установах, школах, вишах під тиском властей запроваджувалася **система «сексотства»** (рос. «секретный сотрудник» – «таємний співробітник»), коли людей змушували доносити на своїх знайомих, друзів і навіть рідних. Все це спряло ліквідації оунівського підпілля і УПА. Після загибелі в 1950 р. генерал-хорунжого Т. Чупринки організовані дії УПА фактично припинилися, хоч окремі загони боролися до середини 1950-х рр., зосередивши свої сили на пропагандистській роботі та саботажі.

*Для того, щоб не дати можливості карателям вистежити своє місце перебування, повстанці, як зазначив колишній вояк УПА Михайло Зеленчук, як правило, наприкінці жовтня, під час першого снігопаду, змушені були заходити у власноруч зроблену **криївку** і залишатися «запечатаними» там до весни. День у криївці розпочинався о 6-й ранку і завершувався о 22-й. У суворо визначений час відбувалися заняття за програмою вишколу керівних кадрів. Відпочивати, слухати радіо, читати книжки дозволялося лише ввечері, у неділю та святкові дні. Проте добу під землею «зміщували» для конспірації на 12 годин: коли надворі стояла ніч, вважався день, і навпаки.*

*Що ж їм давало сили для боротьби у таких важких умовах? Дружина **Р. Шухевича** з цього приводу зазначала: «У сорок п'ятому перед арештом я бачилася з Романом. То було під цвинтарем Личаківським у Львові. І кажу: «Слухай, то ви нічого не маєте. Ви без машин, без нічого, та вони вас всіх вистріляють, вилапають». Він каже: «Ти знаєш, як я тебе люблю. Але Україну – більше, як тебе».*

Розгалужену мережу боївок та інформаторів мала й Служба безпеки ОУН, яка також здійснювала **терористичні акти** проти партійних і радянських працівників та їхніх сімей, військовослужбовців, тих громадян, котрі співпрацювали з органами влади. За даними радянської преси, протягом 1944–1952 рр. українські повстанці знищили близько 30 тис. осіб.

З ослабленням партизанської боротьби ОУН і УПА комуністичному режимі з допомогою брутального й безжалісного примусу вдалося впровадити в західноукраїнських областях **колективізацію** сільського господарства. Очевидець тих подій І. Наконечна згадувала, як у 1949 р. засновували колгосп у с. Урмань на Бережанщині: «Активісти райцентру разом із військовими і міліціантами зігнали людей до читальні, де перший секретар райкому партії

Бондаренко поставив присутніх перед вибором: «Або в селі колгосп, або все село буде вивезено в Сибір». На початку 1950-х рр. колективізацію на західно-українських землях було завершено.

Цей факт, як і численні військово-чекістські операції та постійні депортації у віддалені регіони СРСР прихильного до повстанців і підпільників населення, вів до **зникнення масової бази визвольного руху**. Після того, як 23 травня 1954 р. було схоплено головнокомандувача УПА В. Кука (*Коваля*), який одночасно обіймав посади голови Генерального секретаріату УГВР та голови проводу ОУН в Україні, спостерігалися лише поодинокі акції затухаючого повстанського руху. **Останній бій вояків УПА** проти комуністичного режиму відбувся 14 квітня 1960 р. поблизу хутора Лози Підгаєцького р-ну Тернопільщини. Останнім, відомим на сьогодні, повстанцем, що поліг у боротьбі з ворогами, став **Юрій Михайлецький**. Не бажаючи здаватися, він у 1967 р. покінчив життя самогубством у криївці поблизу с. Рукомиш, що в Буцацькому р-ні Тернопільської обл.

ДЕПОРТАЦІЯ

Трагічні часи пережили українці, які проживали на землях, що відійшли після Другої світової війни до Польщі, – Лемківщині, Надсянні, Підляшші, Холмщині. Навіть уряд УРСР неодноразово заявляв, що ці споконвічні українські землі мають бути введені до складу республіки. Однак по-іншому розпорядився І. Сталін. Нав'язавши польському народові прокомуністичний режим, він віддав ці землі, не питаючи місцевих жителів, Польщі. З 1944 р. розпочалося **примусове переселення українців** звідти на схід. У 1945–1946 рр. мало не пів мільйона людей втратили землю, майно і під військовим конвоєм були насильно перевезені в СРСР.

Щоб припинити геноцид, особливо з боку поляків, які в той час знищили понад 10 тис. українців, котрі відмовлялися покидати рідні землі, кількатисячний загін **УПА-Захід**, перейшовши річку Сян, став на захист мирного населення. Спроби польських регулярних військ ліквідувати повстанський рух, який цілковито підтримувало населення, провалилися. Українські партизани **розгромили карателів**. Тоді три комуністичних режими – радянський, польський і чехословацький – уклали договір про спільні дії проти ОУН і УПА. З допомогою органів держбезпеки уряд Польщі розробив у 1947 р. горезвісну **операцію «Вісла»**. Опираючись на каральні загони МВС СРСР, 30-тисячне польське військо стерло з лиця землі всі оселі Лемківщини. 150 тис. **українців було переселено** в західні воеводства Польщі, на колишні німецькі землі. Щоб остаточно сполонізувати лемків, їх розміщали по дві-три сім'ї в селі. Частина УПА-Захід були розбиті в нерівних боях. Лише окремим загонам вдалося перейти на Захід або на територію УРСР.

ІДЕОЛОГІЧНИЙ НАСТУП РЕЖИМУ

Незважаючи на перемогу над нацизмом, у політичному і культурному житті СРСР нічого не змінилось. ЦК більшовицької партії на чолі зі І. Сталіним, стурбований, щоб не похитнулися ідеологічні впливи комуністичних ідей на десятки мільйонів людей, які перебували під окупацією та за кордоном, вдався до **превентивних заходів** проти ймовірної загрози. На

другий день після капітуляції Німеччини було видано наказ про **створення концентраційних таборів** на 1 млн осіб для червоноармійців, які були у німецькому полоні. Ще раніше, у травні 1944 р., комуністичний режим вдався до **масової депортації народів**, які нібито виявляли «нелояльність» щодо радянської влади. У той час із Криму поголовно було виселено 165 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів (*всього за час війни в СРСР було депортовано близько 3,4 млн осіб, значна частина з яких загинула в дорозі або в перші роки вислання*). Подібні плани розроблялися й щодо українців, однак вони, на думку Н. Хрущова, «...уникли цієї долі тільки тому, що їх надто багато і нікуди було висилати».

І. Сталін і його оточення виробили план нещадної **боротьби з інакомисленням**. Ідеологічний відділ ЦК ВКП(б), який у 1946 р. очолив А. Жданов, накинувся на «гнилу» західну буржуазну культуру, що, як і капіталізм, «...умираюча, розтлінна, ворожа і шкідлива для радянських людей». Постраждало багато талановитих письменників, зокрема М. Зощенко, А. Ахматова (Горенко) та ін. Проти митців спрямували партійні постанови, за якими вдалися до репресій – закривали журнали, забороняли кінострічки, арештовували талановитих письменників, художників, композиторів.

Паралельно з боротьбою проти інакомислення швидкими темпами в СРСР почалося **зростання великодержавного російського шовінізму**. Газети з номера в номер наголошували на абсолютному **пріоритеті** російського народу в літературі, мистецтві, науці й техніці. З'явилися статті про «безрідних космополітів», які нехтують великими талантами росіян. Навіть Т. Шевченко та І. Франко, за висловом публіциста В. Дружбинського, потрібні були не самі собою, а лише як «...молодші брати великих російських революціонерів». Далі ця всесоюзна боротьба автоматично переросла в **цькування** національної інтелігенції, що й було метою кампанії.

Розпочалася шовіністична нагінка 24 травня 1945 р. з **виступу І. Сталіна на прийомі в Кремлі, де він зазначив: «Я хотів би підняти тост за здоров'я нашого радянського народу, і передусім російського народу. Я п'ю передусім за здоров'я російського народу, бо він є найвидатнішою нацією з усіх націй, які входять до складу Радянського Союзу! Я піднімаю тост за здоров'я російського народу, бо він заслужив у цій війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни. Я піднімаю тост за здоров'я російського народу не лише тому, що він – керівний народ, а й тому, що в нього є ясний розум, стійкий характер і терпіння»**. Наступного дня вийшла передовиця «Правди» – «Великий російський народ», яку передрукували всі газети країни.

З Москви **ідеологічні звинувачення** посипалися на Україну. Оскільки вона була під окупацією гітлерівців, то вважалося, що уся заражена буржуазним духом. Продовжувалися звинувачення у відродженні в Україні «буржуазного націоналізму» (за часів СРСР, щоб дискредитувати термін «націоналізм», йому приписували риси шовінізму і навіть нацизму). Неодноразово наголошувалося на необхідності викорінення «ворожого буржуазно-націоналістичної ідеології», «націоналістичної концепції» в літературі та мистецтві.

Перший секретар ЦК КП(б)У Н. Хрущов та його поплічники з ідеології розпочали кампанію *цькування української інтелігенції*. Лише впродовж серпня-жовтня 1946 р. видано 5 ідеологічних постанов: про «Історію української літератури», про журнал «Перець», про журнал «Вітчизна», дві постанови про репертуар театрів. Перепало нещодавно звільненому з концтабору О. Вишні за спробу довести свою самотність. Зацькували й таких визнаних майстрів слова, як О. Довженко, М. Рильський, І. Сенченко, В. Сосюра, Ю. Яновський та ін. Авторів «Історії української літератури» звинуватили *в аполітичності*. Таке формулювання означало, що в книзі не висвітлено класову боротьбу «прогресивних» і «реакційних» письменників, не показано «...позитивного впливу російської літератури на творчість письменників України», а нібито наявне схиляння перед Заходом.

Авторам «Історії України», виданої за редакцією М. Петровського, також приписали спотворене відображення минулого українського народу на основі «*буржуазно-націоналістичних концепцій*», узятих з арсеналу М. Грушевського. У недостатній увазі до ролі росіян було звинувачено за оперу «Богдан Хмельницький» композитора К. Данькевича. Колективам усіх газет і журналів вказано на необхідність глибше висвітлювати «комуністичне будівництво», а не зосереджуватися на вузькій місцевій тематиці, що веде до «буржуазного націоналізму».

Москві цього було замало. ЦК ВКП(б) у 1947 р., відкликавши Н. Хрущова, призначив першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановіча, одного з конструкторів Голодомору 1932–1933 рр., керівника масового знищення української інтелігенції в 1930-х рр. Він паталогічно ненавидів художників, письменників, людей творчої праці. Зливу *звинувачень* висловлено В. Сосюрі за вірш «Любіть Україну». Партиїні бонзи та колеги по перу змусили поета публічно «каятись» у «націоналізмі», адже, на думку Л. Кагановіча, під тим віршем могли підписатися навіть С. Петлюра з С. Бандерою. В. Сосюра змушений був написати інший вірш за назвою «Любіть Батьківщину», в якому йшлося про якусь аморфну соціалістичну вітчизну.

Не було пощади *західноукраїнській інтелігенції*. Уціліли ті її представники, які завчасно емігрували на Захід. Інші, як правило, були закатовані, перебували в концтаборах або піддавалися адміністративним *гонінням*. Було влаштоване справжнє судилище над письменником, ученим і громадським діячем М. Рудницьким. У найбільшому залі Львівського університету партійні ідеологи проводили *відкриті суди*. В присутності викладачів і студентів професора змушували каятися навіть за гріхи своєї юності, обіцяти надалі чесно служити партії та уряду.

Керівництво УРСР посилило *масові репресії* на західноукраїнських землях у 1949 р. після загибелі письменника-комуніста Я. Галана. У вишах арештовували і звільняли місцевих професорів та викладачів, масово виключали студентів. Публічне каяття їх стало нормою.

Широкомасштабною кампанією морально-політичного тиску на суспільство стала *боротьба проти «низькопоклонства» перед Заходом*, яка розгорнулася наприкінці 1948 р. Нехтуючи позитивним досвідом індустріально

розвинених країн, комуністичний режим засуджував усе буржуазне, американське, західноєвропейське, прирікаючи країну на хронічне відставання в розвитку науки і техніки. Так, у 1948 р. академік Т. Лисенко і його спільники, підтримані партійним керівництвом, почали безглузду боротьбу проти т. зв. «вейсманістів-морганістів», тобто генетиків. Упередженим було ставлення комуністичних ідеологів і до *кібернетики*, яку вони вважали лженаукою, сміхотворною, штучною видумкою «загниваючого капіталізму». Це призвело до того, що радянська наука відстала на десятиліття у найбільш перспективних галузях знань: генетиці, кібернетиці, електроніці тощо.

Не гребував режим і *втручанням в особисте життя* громадян. Так, на початку 1947 р. вийшла спеціальна постанова Ради Міністрів СРСР, якою були заборонені шлюби між радянськими громадянами та іноземцями.

Отже, незважаючи на значну роль України у Другій світовій війні, вона й надалі залишалася залежною від союзного центру, який відмовляв їй у праві на вільний самостійний розвиток. Чи не єдиними *здобутками українців* у цей час були *об'єднання більшості українських земель* у складі УРСР та входження її в 1945 р. до складу держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй. *Членство в ООН*, хоча було декларативним, нагадувало світові про існування окремого українського народу, що прагнув до волі. Впродовж 1948–1949 і 1984–1985 рр. УРСР була непостійним членом Ради Безпеки ООН. За повної залежності від союзних структур, саме завдяки активній діяльності республіки в міжнародних організаціях поступово *утверджувалася міжнародна правосуб'єктність* Української держави. За період з 1944 до 1990 р. вона стала учасницею 156 міжнародних договорів, членом 16 міжнародних організацій, брала участь у роботі майже 60 постійних тимчасових міжнародних органів.

5. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

Друга світова війна негативно вплинула на становище української культури, ще раніше знекровленої комуністичним режимом. Усі її сфери зазнали величезних *людських і матеріальних втрат*. Під час німецької окупації України українські культурні установи, визначні представники наукової, технічної та творчої інтелігенції, музейні цінності тощо в обов'язковому порядку мали бути *евакуйовані на схід*. Те, що залишилося в архівах, бібліотеках, картинних галереях, музеях, наукових установах, *дограбовували нацисти*. Загалом до Німеччини було вивезено не менше 330 тис. експонатів, не враховуючи розкраденого окупантами в приватному порядку.

ОСВІТА

Спершу з Другою світовою війною зіткнулося населення західних областей, приєднаних у 1939 р. до України. Під час радянізації місцеві школи перейшли на рідну мову викладання, освіту було оголошено безкоштовною, запроваджено радянські навчальні плани. Проте *перебудова шкільництва* на радянський лад супроводжувалась його русифікацією. Обов'язковим стало атеїстичне виховання.

Значної шкоди українській школі заподіяли *німецькі окупанти*. Вони знищили 8,1 тис. і частково зруйнували понад 10 тис. шкільних приміщень, їхня освітня політика на загарбаних територіях передбачала онімечення населення та виховання в дусі покори німецькому режимові. Дещо поблажливіше ставились нацисти до населення Галичини. Тут вони майже не нищили українських початкових шкіл, дозволяли навчання рідною мовою, у підручниках певною мірою відображалась українська культура.

Радянське шкільництво з початком радянсько-німецької війни передусім спрямовувало зусилля на перебудову школи відповідно до умов воєнного часу. Значну частину навчальних закладів разом із вихованцями було евакуйовано у східні райони. Ще під час війни ухвалено важливі для розвитку шкільництва рішення: дітей до школи приймали з 7-річного віку; запроваджувалося роздільне навчання хлопчиків і дівчаток (проіснувало до 1954 р.); з'явилися нові типи навчально-виховних закладів тощо.

Зі звільненням України від німецьких окупантів до 1950 р. було відновлено довоєнну мережу шкіл, яка охопила 6,8 млн дітей. Створювали вечірні школи. Запроваджено загальну обов'язкову *7-річну освіту*. Серед проблем шкільництва цього часу залишалися його заідеологізованість та закостенілість навчально-виховного процесу.

Суперечливі тенденції виявлялися й у **вищій школі**. Значною мірою вони були пов'язані з боротьбою комуністичного режиму проти т. зв. «буржуазного націоналізму». Упродовж першої повоєнної п'ятирічки було відновлено роботу ЗВО республіки, яких наприкінці 1950 р. було 160, де навчалось понад 200 тис. студентів. Вагомою подією стало відкриття Ужгородського університету. До 500 зросла кількість технікумів, де навчалось 265 тис. учнів. Викладання, як правило, здійснювалося російською мовою.

НАУКА

З початком радянсько-німецької війни на службу фронту було поставлено науку. Так, фахівці **фізико-технічного інституту АН УРСР** розробили прилади для військової авіації та наземної радіолокаційної системи. **Інститут електрозварювання** винайшов метод автоматичного дугового зварювання під флюсом. **Медичні наукові** установи працювали над підвищенням ефективності лікування поранених і хворих.

Інститути історії, економіки, археології, мовознавства та літературознавства було об'єднано в **Інститут суспільних наук**. Його фахівці вели активну роботу серед червоноармійців, у тилу, виступаючи з лекціями, статтями в газетах і журналах, видаючи наукові праці.

У 1946 р. здійснено пуск першого в СРСР **атомного реактора**. Впродовж 1948–1950 рр. в **Інституті електротехніки АН УРСР** під керівництвом С. Лебедєва створили першу в Європі електронну цифрову обчислювальну машину. Колектив **Інституту електрозварювання ім. Є. Патона АН УРСР** розробив нові зразки автозварювальної й електричної апаратури. Важливий внесок у розвиток вітчизняної науки зробили математики М. Боголюбов, М. Лаврентьєв, селекціонер В. Юр'єв, хімік О. Бродський, мікробіолог М. Гамалія та ін.

Винахідником першого радянського турбореактивного двигуна був виходець з України академік *Архип Люлька*.

Істотною проблемою цього часу був **партійний контроль**, який пригнічував розвиток науки. Жертвами кампанії гонінь стало багато визначних учених, що зумовило відставання вітчизняної науки від світового рівня.

ЛІТЕРАТУРА

На передовому рубежі **боротьби проти нацистів** перебувала література. У своїх творах письменники **звеличували героїзм** тих, хто боровся проти ворога на фронтах, самовіддану працю трудівників тилу, **викривали людиноненависницьку ідеологію** нацизму. Високим патріотичним пафосом сповнені рядки М. Бажана («Клятва»), П. Тичини («Похорон друга»), М. Рильського («Слово про рідну матір»), В. Сосюри («В години гніву»), А. Малишка («Україно моя!»), О. Довженка («Україна у вогні») та ін.

Активно розвивалася українська література і в **повоєнні роки**. Серед найвідоміших творів того часу – романи О. Гончара «Прапорonoсці», М. Стельмаха «Велика рідня», В. Некрасова «В окопах Сталінграда» та ін. Однак значним недоліком цього часу було **ідеологічне цькування** письменників з боку компартійних органів. Каятися за неіснуючі гріхи змушені були Ю. Яновський, І. Сенченко, М. Рильський, В. Сосюра, С. Голованівський, Остап Вишня та багато ін. Такою ж була ситуація і в інших сферах культури.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО ТА АРХІТЕКТУРА

В **образотворчому мистецтві** під час **війни** домінували патріотичний плакат і сатирична карикатура. Чимало їх створили О. Шовкуненко, М. Дерегус, К. Трохименко, М. Глущенко, В. Касіян та ін. Їхню продукцію розповсюджували на фронті, серед населення прифронтових і окупованих територій, закликаючи до боротьби з загарбниками.

У **післявоєнний період** героїка недавніх подій залишалася одною з головних тем. Їй присвятили свої картини О. Будников («Стояти на смерть»), Ю. Волков («Подвиг п'яти героїв-севастопольців»), П. Перхет («Подвиг моряків») та ін. Водночас українські митці звертали увагу на пересічного українця, його працю. Популярністю користувалися полотна О. Максименка «Господарі землі», Т. Яблонської «Хліб», В. Костецького «Повернення» тощо.

В умовах післявоєнної відбудови міст значну увагу приділяли **архітектурі**. Було відбудовано й реконструйовано Дніпрогес, будівлі Київського університету ім. Т. Шевченка, Верховної Ради та ін.

МУЗИКА

Під час **війни** композитори України написали близько **350 музичних творів**. Справжніми подіями в українській музиці були симфонія «Україно моя», створена А. Штогаренком на вірш А. Малишка та М. Рильського, кантата «Клятва» на слова М. Бажана, четверта сюїта для симфонічного оркестру Ю. Мейтуса. Чимало ансамблів української пісні й танцю давали свої **концерти на фронті**.

У **післявоєнному** музичному житті республіки найпомітнішими були поема «Дніпро» С. Людкевича, друга симфонія К. Данькевича, опера Ю. Мей-

туса «Молода гвардія» та ін. Низку творів переважно вокального жанру написав В. Барвінський. Деякі з діячів музичного мистецтва, зокрема К. Данькевич, Г. Жуковський, В. Барвінський, були засуджені в ході боротьби проти «українського буржуазного націоналізму». **Безпідставних нападок** зазнали М. Вериківський, М. Колесса, Б. Лятошинський та ін.

ТЕАТР

Активною в роки **війни** була творча праця 42 евакуйованих з України театральних колективів, які діяли в радянському **тилу**. Працювали українські театри й на окупованих нацистами територіях, зокрема у Львові, Станіславі, Тернополі, Києві, Харкові, Херсоні. У **фронтових виставах**, що нерідко відбувалися просто неба, виступали такі видатні майстри театального мистецтва, як З. Гайдай, І. Паторжинський, М. Гришко.

Після війни театральне життя, хоч і перебувало під **ідеологічним пресом**, але дещо пожвавилася. На початку 1950-х рр. у республіці діяли близько **70 професійних театрів**, більшість із них ставили вистави українською мовою. Захоплення мільйонів глядачів викликала майстерність видатних майстрів сцени Б. Гмирі, Н. Ужвій, Г. Юри, А. Бучми та ін.

КІНЕМАТОГРАФ

Незважаючи на **евакуацію** українських кіностудій до Середньої Азії, кіномитці України продовжували працювати над створенням художніх і хронікально-документальних фільмів. Зокрема, в 1943 р. режисер **Марко Донської** зняв картину «Райдуга», яка отримала Головний приз асоціації кінокритиків США, Вищу премію газети «Daily News» «За кращий іноземний фільм в американському прокаті 1944 р.», приз Національної ради кінооглядачів США, а також Державну премію СРСР (1946).

Особливої ваги в роки війни набуло **документальне кіно**. Фронтові кінооператори, часто ризикуючи життям, фіксували на плівці безцінні свідчення про героїзм і трагедію Другої світової війни. Великою популярністю користувалися документальні фільми «Битва за нашу радянську Україну» та «Перемога на Правобережній Україні», створені О. Довженком.

Кінематограф відіграв важливу роль у розвитку масової культури і в **післявоєнний період**. В УРСР працювали три **кіностудії** – Київська, Одеська та Ялтинська. Популярними стали кінокартини «Сільська вчителька», «Педагогічна поема», «Весна на Зарічній вулиці», «Тарас Шевченко» тощо.

Отже, українські науковці, освітяни, письменники, художники, композитори, як і інші верстви суспільства, своєю самовідданою працею доклали значних зусиль до боротьби проти нацизму. Їхні технічні винаходи, наукові дослідження, патріотичні літературні й мистецькі твори стали вагомою складовою здобутої перемоги. Однак у повоєнні роки безперечні успіхи в розвитку освіти, науки та культури значною мірою нівелювалися догматизмом тоталітарної системи.

ЛЕКЦІЯ XVI

ВІД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ ДО НЕОСТАЛІНІЗМУ: УКРАЇНА В СЕРЕДИНІ 1950-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х рр.

I. ДЕСЯТИЛІТТЯ КОНТРОЛЬОВАНОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ

Смерть І. Сталіна 5 березня 1953 р. породила серед пригноблених народів Радянського Союзу, в т. ч. українського, сподівання на суттєве покращення їхнього становища. Певною мірою ці надії справдилися. Такого розгнужданого терору, як при І. Сталіні, вже не було. Однак СРСР й надалі залишався тоталітарною державою, котра ігнорувала як права народів, так і свободи окремої людини. Загалом наступні три десятиліття **після смерті І. Сталіна** умовно можна поділити на два періоди, які істотно відрізнялися між собою і за тривалістю, і за суттю. *Перший період* – відносної лібералізації – т. зв. «відлига», коли частина кремлівської верхівки на чолі з Н. Хрущовим пробувала частково реформувати тоталітарну систему, щоб подовжити її життєздатність. *Другий період* – неосталінізм, характерний політичною та ідеологічною реакцією, прогресуючим занепадом і розкладом тоталітарної системи.

**ПОЧАТОК
«ВІДЛИГИ»**

У перші місяці після смерті тирана, коли в керівництві ЦК КПРС (назва з 1952 р.) почалася **боротьба за владу**, Україна відчула деяке полегшення. Л. Берія, якого незабаром стратили, звинувативши у прагненнях захопити владу, «відродити капіталізм», «применшити роль партії» тощо, висловлювався за право радянських республік на більшу незалежність від центру. В Україні відновилися

елементи українізації. Місцевих мешканців масово приймали до лав партії, призначали на відповідальні посади, віддавали належне українській мові в установах, навчальних закладах, засобах масової інформації. **Збільшилася питома вага українців** у центральних державних і партійних установах УРСР: якщо на початку 1940-х рр. вони становили там близько 30%, то у середині 1950-х – 68%. Вперше в історії УРСР *посаду* першого секретаря ЦК КПУ замість росіянина Л. Мельнікова, звинуваченого в русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів у Західній Україні, обійняв українець Олексій Кириченко. Головою Президії Верховної Ради УРСР став Дем'ян Коротченко, а Раду Міністрів (*назва з 1946 р.*) очолив Никифор Кальченко. Пост заступника голови уряду отримав представник західноукраїнських областей, син славетного українського письменника Семен Стефаник, хоча ненадовго.

У 1954 р. в СРСР широко відзначали 300-річчя «возз'єднання» України з Московією. Відповідно до історичних і культурних зв'язків, етнічної та територіальної спорідненості України й Криму, Верховна Рада СРСР 19 лютого 1954 р. видала указ про **введення Кримської області до складу УРСР**. Неврожайні післявоєнні роки в Криму, *неспроможність Росії* забезпечити населення і Чорноморський флот харчами зумовили ситуацію, коли уряд і Верховна Рада РРФСР добровільно ініціювали питання про передання півострова Українській РСР. Це об'єктивно сприяло утвердженню *історичної справедливості*. Адже Крим ще за княжої доби певний час перебував під впливом київських князів і відтоді постійно тяжів до України як у географічному, так і в політико-економічному аспектах. З економічної точки зору, в повоєнний період **Крим був банкрутом**, йому необхідно було надавати постійну фінансову допомогу. Щоб виправити ситуацію, Україна десятиліттями вкладала значні інвестиції в економіку Криму, витягла його з банкрутства. Проте, як свідчить майбутнє, російське населення півострова воліло не помічати цих благородних жестів України.

Ще одна проблема полягала в тому, що Крим був батьківщиною **кримських татар**, яких комуністичний режим звинуватив у «нелояльності» й депортував до Узбекистану. Згодом, ставши незалежною, Україна взяла на себе вирішення складного питання щодо повернення репресованого народу на батьківщину та його облаштування.

З ініціативи Н. Хрущова, який вийшов переможцем у боротьбі за владу в Москві (*у вересні 1953 р. його обрали першим секретарем ЦК КПРС*), розпочалися процеси, спрямовані на лібералізацію суспільно-політичного життя. Вони започаткували період, який увійшов в історію за назвою «**відлига**». Головним здобутком цього часу стала **реабілітація** безвинних жертв сталінських репресій. У вересні 1953 р. було ліквідовано такі позасудові органи, як військовий трибунал військ МВС і Особлива нарада МВС. У 1954 р. створено центральну та місцеві комісії щодо перегляду справ осіб, засуджених у 1934–1953 рр. Уперше в СРСР відкрито заговорили про злочини І. Сталіна та його оточення.

ДЕСТАЛІНІЗАЦІЯ

У ніч з 24 на 25 лютого 1956 р. на XX з'їзді КПРС Н. Хрущов виголосив таємну доповідь про культ особи І. Сталіна (основні положення доповіді у децю пом'якшеному вигляді стали відомими для широкого загалу лише у липні завдяки постанові ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» від 30 червня 1956 р.). Делегати були шоковані, почувши про злочини жорстокого тирана, сфабриковані ним змови, його військову некомпетентність, що стала причиною катастрофи 1941–1942 рр., депортації народів, у т. ч. про наміри вислати всіх українців за межі Батьківщини, тощо. Гостро критикуючи І. Сталіна, Н. Хрущов, проте, не згадував про злочинну суть комуністичної системи, про необхідність покаяння компартії перед суспільством. Окрім того, з його слів виходило, що жертвами репресій були лише члени партії, а не народ. Наголошуючи на відхиленнях від «ленінських норм життя», він замовчував, що саме В. Ульянов-Ленін був ініціатором комуністичних репресій, а Сталін лише йшов стопами свого попередника. В доповіді не йшлося про злочинну суть колективізації, Голодомор 1932–1933 рр., голод 1946–1947 рр., жахіття «радянської» у Західній Україні, мільйони знищених у концтаборах людей.

Однак, незважаючи на непослідовність, факт викриття зловісної діяльності Сталіна мав велике значення, адже було зроблено крок до зламу страхітливої репресивної машини, що перетворила країну у великий концентраційний табір. Водночас парадокс ситуації, на думку історика Г. Касьянова, полягав у тому, що розвінчування «культу особи» відбувалося за канонами системи, яку ретельно вибудував І. Сталін. Партійно-бюрократична ієрархія, звикла до послуху, беззаперечно виконувала вказівки верхів. Розгорнулася «десталінізація по вертикалі»: автоматичне шаблонне засудження «культу особи» всіма партійними та ідеологічними структурами. Преса друкувала відповідні статті й огляди, історики викривали злочини сталінізму фактами, знайденими у тимчасово відкритих архівах.

В Україні процес десталінізації суспільного життя розгортався децю повільніше, ніж у центрі. З запізненням з'явилися антисталінські статті у пресі. Тон і зміст критики були стриманішими. Зміни торкалися переважно сфери культурного життя. В галузі ідеології та політики вони не виходили за межі вказівок центру. Така ситуація значною мірою зумовлювалася надто свіжими ще в пам'яті широкомасштабними репресіями, які в Україні, як ніде інде, набирали найстрахітливіших ознак. Пам'ятали тут й про вислів, що «...коли в Москві стрижуть нігті, то в Україні рубають пальці». Проте з наростанням валу засудження сталінізму активізувалися й українці.

Першою легальною спробою змінити існуючі порядки в українській літературі й мистецтві був виступ О. Довженка, який вимагав «...розширення творчих меж соціалістичного реалізму». Багато зусиль для відродження рідної мови доклали М. Рильський, А. Хижняк, П. Плющ, М. Шумило, інші діячі культури. Було перевидано «Словник української мови» Б. Грінченка. Принциповій критиці піддано концепцію всебічної залежності творчості українських письменників від «російської передової культури». Демонстрацією піднесення

національної свідомості українців стало широке відзначення в республіці 100-річчя з дня народження **І. Франка** у серпні 1956 р.

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті України сприяла **реабілітація**, хоча й часткова, жертв сталінських репресій. З 1956 по 1963 р. в Україні було повністю реабілітовано 250 тис. осіб. Власті **погодилися реабілітувати** колишніх партійних і радянських керівників України – В. Чубаря, Г. Петровського, В. Затонського, С. Косіора, інших членів партії, проте **не поспішали з реабілітацією** сотень тисяч українців, якимось чином пов'язаних зі звинуваченнями у «націоналізмі». Навіть спроби реабілітувати українських націонал-комуністів М. Скрипника, М. Хвильового й О. Шумського були визнані помилковими й шкідливими.

Загалом ліберальні зміни відбувалися нелегко. Влітку 1957 р. проти хрущовських реформ, курсу на засудження «культу особи» І. Сталіна виступила верхівка ЦК партії. Вважаючи, що Н. Хрущов у викритті І. Сталіна пішов надто далеко, т. зв. «**антипартійна опозиція**» вирішила усунути його від влади. Проте змовники, до яких належали В. Молотов, Л. Кагановіч, Г. Маленков, Д. Шепілов, не були підтримані Комітетом державної безпеки й армією, а тому **зазнали невдачі**. Після цих подій позиції Н. Хрущова зміцніли. У 1961 р. почалася **нова хвиля десталінізації**, кульмінацією якої стало **винесення мумії тирана** з кремлівського мавзолею. Було **перейменовано** всі об'єкти, названі ім'ям І. Сталіна, в т. ч. Сталінську обл. – на Донецьку, а місто Сталіно – на Донецьк.

ЕКОНОМІЧНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ

Після смерті І. Сталіна було зроблено спробу переглянути деякі аспекти економічної політики, однак, не зачіпаючи основ тоталітарної системи. Передусім Н. Хрущов почав реформувати **сільське господарство**, яке знаходилося у хронічній кризі. На вересневому пленумі ЦК КПРС у 1953 р. він домігся для колгоспів **підвищення** у 2–5 разів закупівельних цін на м'ясо, молоко, масло, зерно; **списання** боргів; **зменшення** обсягів обов'язкових поставок державі сільськогосподарської продукції; **зниження** податків. Ці послаблення дещо оживили німецьке сільське господарство, підвищили прибутки колгоспників.

Через рік, бажаючи покінчити з постійною нестачею продуктів харчування, Н. Хрущов запропонував програму **освоєння цілинних земель** у Казахстані та Західному Сибіру. Були розорані величезні площі, що дорівнюють території сучасної Німеччини. Україна змушена була направити туди близько 100 тис. молодих людей, чимало з яких і донині живуть у Казахстані, значні фінансові й матеріальні ресурси, що призвело до **зменшення посівних площ у республіці**. Освоєння цілинних та перелогових земель дало змогу на деякий час забезпечити населення СРСР хлібом і хлібо-булочними виробами, але не вирішило проблеми хронічного відставання сільського господарства.

Наступним кроком Н. Хрущова стала т. зв. «**кукурудзяно-горохова епопея**». Спостерігаючи за успіхами тваринництва, аграрного сектору економіки в США, він вирішив запровадити окремі досягнення американських фермерів у СРСР. Колгоспам і радгоспам було наказано збільшити посіви кукурудзи, гороху та

деяких інших культур, що мало підвищити рівень кормової бази тваринництва, а отже, забезпечити потреби споживачів у молоці, м'ясі, маслі тощо. Загалом добру ідею в умовах радянської дійсності, безвідповідальності й безгосподарності було повністю **дискредитовано**. Кукурудзу почали сіяти на пшеничних полях. Сіяли її навіть в Архангельській області. Так, посіявши в 1962 р. кукурудзу на 37 млн га, радянські аграрники змогли зібрати її лише з 7 млн га. Внаслідок цього у крамницях пшеничний хліб замінили на кукурудзяний, а горохова та кукурудзяна затії стали темою для анекдотів. Погано підготовлене експериментаторство звело майже нанівець попередні досягнення в галузі сільського господарства, спричинилося до поглиблення його кризового стану. Якщо з 1950 по 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65%, то в 1958–1964 рр. – на 3%. У 1962 р. СРСР вперше змушений був **закупити зерно за кордоном**, потрапивши у залежність від його імпорту до кінця свого існування.

У суто комуністичному дусі вирішував Н. Хрущов проблему **забезпечення населення продуктами**, зокрема молоком, м'ясом та виробами з них. Будучи безкомпромісним ворогом приватної чи особистої власності, він орієнтував тваринництво тільки на суспільний сектор. Загалом повний достаток м'яса і молока мали забезпечити тільки колгоспи і радгоспи. Індивідуальне, присадибне господарство планували різко скоротити і незабаром повністю ліквідувати. Видавали **абсурдні закони**, що забороняли тримати на селі в приватному господарстві більше однієї корови. В Україні це рішення було втілене в життя, що призвело до масового зменшення поголів'я худоби, свиней. Замість достатку неймовірно підвищилися ціни на м'ясо, сало, інші продукти сільського господарства.

Негативні наслідки мала й ліквідація Н. Хрущовим МТС та передання їхньої техніки колгоспам. Великої **шкоди** господарству України завдало створення «рукотворних морів» – Канівського і Київського водосховищ, які «похвалили» сотні тисяч гектарів родючих земель, зіпсували водний басейн Дніпра.

Поряд з аграрним сектором, експерименти відбувалися і в **промисловості**. У 1957 р. почали реформувати управління народним господарством. Існуючі надцентралізовані галузеві міністерства, на думку Н. Хрущова, були неспроможні забезпечити швидке зростання промислового виробництва. Замість них утворили територіальні управління – **ради народного господарства**. Ідея децентралізації управління економікою для такої великої країни, як СРСР, спочатку отримала позитивні відгуки. Проте в характерному для командно-адміністративної системи дусі автори пропонували цю реформу як чудодійний одномоментний акт, спроможний змінити економічну ситуацію в країні. Хоча організація раднаргоспів дала деякий **ефект**. Поменшало абсурдних зустрічних перевезень вантажів, були закриті сотні дрібних підприємств, які дублювали одне одного, ліквідовані окремі міністерства. Вивільнені площі використали для виробництва нової продукції. Прискорився процес технічної реконструкції багатьох підприємств. Зокрема, в Україні у 1956–1960 рр. почали виробництво багатьох типів нових машин, агрегатів, приладів. Значно **скоротили адмі-**

ністративно-управлінський апарат. Тисячі українських заводів і фабрик, позбувшись опіки центру, вперше на всю потужність запрацювали для свого народу. На *внутрішньому ринку* республіки з'явилися телевізори, радіоприймачі, пральні машини, пиловсмоктувачі, холодильники, швейні машини, фотоапарати, велосипеди, мотоцикли та інші дефіцитні товари. *Темпи приросту* промислової продукції в 1950-х – першій половині 1960-х рр. майже вдвічі перевищували показники за 1965–1985 рр. У цьому сенсі період правління Н. Хрущова був найбільш динамічним для розвитку української промисловості.

Проте кардинальних змін в економіці не відбулося. *Реформи мали половинчастий характер*. Ні Н. Хрущов, ні його найближче оточення не ставили питання про повний злам командно-адміністративної системи, скасування централізації. Партійно-державне керівництво вважало, що стабільні темпи економічного зростання можна забезпечити за допомогою існуючого *господарського механізму*, не усвідомлюючи, що його резерви вичерпалися. Свідченням цього були *гасла* «догнати і перегнати Америку» та «побудови комунізму за 20 років». Найсумнішим було те, що, збираючись конкурувати з західним світом, Н. Хрущов та його однодумці не усвідомлювали, що рухаються зовсім не в той бік. Тим часом, як промислово розвинуті країни розвивали ресурсозберігаючі технології, Радянський Союз «переганяв» їх за видобутком сировини.

«ШІСТДЕСЯТНИКИ»

Чи не найважливішою подією українського суспільно-політичного життя періоду «відлиги» стала поява **нового покоління** талановитих літераторів і митців, які одержали назву «шістдесятники». Вони виступали *за оновлення тодішнього суспільства*, протестували своєю творчістю проти пануючої задушливої атмосфери, вимагали *припинити втручання партії* у справи літератури й мистецтва, боролися за справжні культурні цінності, провідну роль української мови, національну свободу, людську гідність. Серед *провідних постатей* нової плеяди були поети В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський, Л. Костенко, літературні критики І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, художники П. Заливаха, А. Горська, кіноматографісти Ю. Ільєнко, Л. Осика, журналіст В. Чорновіл та ін. Характеризуючи шістдесятництво, один із його представників Валентин Мороз зазначав: «То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло вже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування...».

Своєрідним організаційним осередком руху шістдесятників став київський клуб творчої молоді «Сучасник», що виник у 1959 р. під егідою міського комсомолу. Його очолив Л. Танюк, а найбільш активними учасниками були А. Горська, М. Коцюбинська, М. Вінграновський, І. Драч та ін. Серед основних форм їхньої *багатогранної діяльності* були: відродження різдвяних вертепів; організація різноманітних мистецьких гуртків; пошук місць масових поховань сталінських жертв; вечори пам'яті відомих діячів – Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Куліша, Л. Курбаса; виступи у пресі тощо.

Під впливом київського осередку було створено клуб творчої молоді «Пролісок» у Львові, керівником якого став М. Косів, а діяльними членами –

брати Горині, подружжя Калинців, М. Осадчий та ін. Діяльність львівського гуртка вирізнялася більшим **радикалізмом**, зокрема його учасники пропонували скористатися досвідом оунівського підпілля.

Значну роль у пробудженні національної гідності української інтелігенції відіграла поезія В. Симоненка, Л. Костенко, І. Драча, М. Вінграновського та ін. Їхні **поетичні вечори** користувалися великою **популярністю**, збирали тисячні аудиторії.

Вбачаючи у пошуках творчої молоді зародки опозиційності, відступ від основних ідеологічних канонів, можновладці перейшли у **наступ на шістдесятників**. Сигнал надійшов з Москви, де Н. Хрущов піддав брутальному **цькуванню** представників творчої інтелігенції. Побувавши наприкінці 1962 р. на виставці молодих художників, він не зрозумів і різко розкритикував модерністське мистецтво. Вердикт був однозначним: «Заборонити! Все заборонити! Припинити неподобство!». Українські яничари тільки й чекали такого розвитку подій. У 1963 р. за **«перевиховання» молодого покоління** взявся ідеологічний керманіч КПУ А. Скаба. Він піддав нищівній критиці твори Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюби. Розгорнулася кампанія проти тих, хто приділяв «надмірну увагу» негативним явищам сталінської доби. До непокірних почали застосовувати **адміністративні заходи**: їм не дозволяли друкуватися у журналах та газетах; розганяли літературно-мистецькі вечори; закривали клуби творчої молоді. В середині грудня 1963 р. сталася **загадкова смерть** 28-річного Василя Симоненка, який в останні роки зазнавав переслідувань від влади.

Гоніння на шістдесятників призвели до того, що частина з них «переорієнтувалася», ставши покірною режимові, інші відійшли від громадської діяльності й зайнялися суто фаховими справами. Однак були й такі, хто не відмовився від своєї позиції та пішов на загострення відносин із владою. Передусім останні вдалися до **розповсюдження «самвидаву»** – офіційно не визнаної або забороненої літератури. Поширювали твори Л. Костенко, В. Симоненка, Є. Сверстюка та ін. На зміну шістдесятництву, як правило, культурницькому, йшов дисидентський рух.

КІНЕЦЬ «ВІДЛИГИ»

Н. Хрущов був сином своєї епохи, причетним до багатьох її злочинів (за даними дослідника Д. Волкогонова, за розпорядженням Н. Хрущова було знищено 11 великих паперових міхів із документами, які свідчили про його участь у репресіях за часів І. Сталіна, в т. ч. в Україні), тому не зміг відмовитися у своїй діяльності від **використання старих методів**. Так, поборюючи культ особи, він ревниво оберігав авторитарний стиль правління. Процес реабілітації жертв сталінських репресій супроводжувався **новими політичними репресіями**. Зокрема, протягом 1954–1959 рр. лише в Україні було притягнуто до судової відповідальності й піддано іншим формам переслідувань за «антирадянську діяльність» близько 3,5 тис. осіб. Збройною силою було придушено робітничі виступи у Новочеркаську Ростовської обл. РРФСР, коли 1–3 липня 1962 р. 4000 робітників місцевого заводу влаштували маніфестацію через підвищення цін на м'ясо та масло. Загинули 23 особи, поранено – 70, засуджено – 132.

Із 1957 р. тривала посилена **антирелігійна кампанія**, внаслідок якої в Україні ліквідували майже половину церковних парафій, монастирів, семінарій. До 1965 р. було **зруйновано** понад 10 тис. храмів, нерідко унікальних пам'яток світової історії та культури.

У 1958 р. за вказівкою ЦК КПУ була заборонена й **знищена** щойно віддрукована збірка поезій Д. Павличка **«Правда кличе»**, де автор викривав жахіття сталінської доби. Зокрема, у вірші «Коли помер кривавий Торквемада» вперше в Радянському Союзі було дано публічну оцінку І. Сталіна як тирана і його соратників як «...кривавих пастирів людського стада». Знаменним було й закінчення вірша: «Та вмер тиран, але стоїть тюрма».

У тому самому році в СРСР видано **закон про реформу освіти**. Він забезпечував пріоритет у мовному питанні не національним мовам, а російській. Було введено положення про те, що батьки вирішують, якою мовою мають вчити дітей у школах. На практиці це означало, що можна навчатися в Україні й не вивчати української мови. Такий підхід до **мовного питання** в державі призвів за 30 років до повної русифікації шкільництва східних областей України.

Не випадковим у низці згаданих подій був **підпал** у Київській публічній бібліотеці АН УРСР (нині – *Національна бібліотека України ім. В. Вернадського*). Він стався 24 травня 1964 р. (*майже одночасно горіли наукові бібліотеки в містах Ашгабад у Туркменістані та Самарканд в Узбекистані*) і призвів до цілковитого **знищення українського відділу** – 600 тис. томів найцінніших рукописів, стародруків, рідкісних книг. Назавжди було втрачено значну частину пам'яток української історії й культури. Подібні дії не могли викликати симпатій у суспільстві, яке прагнуло до рішучіших змін.

Значно підривали «хрущовську відлигу» і клали край будь-яким сподіванням на краще непослідовні економічні експерименти, домінування вольових рішень, **прорахунки у зовнішній політиці** (*придушення національної революції в Угорщині в 1956 р., провал ракетної конфронтації навколо Куби, розрив із Китаєм, хуліганські дії радянського лідера в ООН тощо*). Після нетривкого покращення знову почав **знижуватись рівень життя** народу, зокрема виникли значні труднощі з хлібом. У країні зростало невдоволення.

У верхніх ешелонах влади поступово готувалися до усунення Н. Хрущова від влади. Його стиль та методи керівництва викликали **роздратування значної частини партноменклатури**, яка звикла до панівного становища і боялася його втратити у ході численних хрущовських реорганізацій. Найбільший переляк у неї викликали **плани Н. Хрущова** проводити періодичне переміщення й омолодження кадрів. У жовтні 1964 р. змовники досягли мети – на Пленумі ЦК КПРС Н. Хрущова звільнили з посади першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР. Першим секретарем ЦК було обрано Леоніда Брежнєва.

2. ПОГЛИБЛЕННЯ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1960-Х – СЕРЕДИНА 1980-Х РР.)

Післяхрущовський період (1964–1984) у житті народів СРСР, у т. ч. України, увійшов в історію як **період «застою»** («розвинутого соціалізму» – за партійною фразеологією), що виявився в економіці, суспільно-політичному та культурному житті країни. Він **характеризувався** надмірною ідеологізацією суспільної свідомості, посиленням тоталітарних тенденцій в адміністративно-державному управлінні, боротьбою з інакомисленням. Було **припинено** хрущовські реформи, які, незважаючи на непослідовність, вели до лібералізації та гуманізації суспільства. Почався тотальний **наступ на шістдесятників**, практично припинився процес реабілітації репресованих сталінським режимом, пройшла хвиля арештів і судових процесів, посилилася русифікація України. Де-сталінізація поступилася місцем неосталінізму.

ПОГЛИБЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Захопивши владу, нове партійно-державне керівництво, очолюване Л. Брежнєвим, прагнуло задекларувати свою нібито реформаторську сутність, а тому розпочало діяльність з економічної реформи, яку часто ототожнюють з іменем тогочасного голови Ради Міністрів СРСР А. Косигіна. **«Косигінська реформа»**, суть якої полягала у введенні прогресивних елементів ринкових відносин (**госпрозрахунку**) в планову економіку СРСР, мала забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як збільшення потреби у капіталовкладеннях, незавершеність будівництва, масовий випуск товарів, що не мали збуту, диспропорція розвитку галузей господарства.

Для досягнення такої мети **передбачалося**: скоротити планові показники та спростити звітність для підприємств, котрі переводили на госпрозрахунок (тобто самофінансування), створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання; фінансувати промислове будівництво шляхом кредитування, а не дотацій; ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систему управління; підвищити закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію; перерозподілити частку національного прибутку на користь аграрного сектору тощо.

Спершу реформи дали **позитивні результати**: поквавилось сільськогосподарське виробництво, покращилося постачання міст продовольством, зросла продуктивність праці. До 1970 р. обсяг промислового виробництва, за офіційними даними, збільшився на 50%. Було побудовано майже 1900 великих підприємств. Сільськогосподарське виробництво зросло на 21%. Однак на початку 1970-х рр. темпи реформи почали знижуватися: ініціатива підприємств **не стигувалася** з централізованим плануванням, слабо діяло матеріальне стимулювання, посилювалася ідеологічна протидія компартійного апарату. В Західному Сибіру знайшли значні **поклади нафти**, що ще більше знизило інтерес до реформ. І радянське керівництво поступово відмовилося від будь-яких змін. Настав період поступової економічної деградації.

До середини 1970-х рр. радянська економіка повністю втратила властивий для 1950–1960-х рр. динамізм, розвиваючись суто екстенсивними методами. Особливо негативно це вплинуло на Україну, яка потребувала інтенсифікації суспільного виробництва, оскільки її природні й трудові ресурси були обмеженими. **Українська економіка**, перетворившись на інтегральну частину «загальносоюзного народногосподарського комплексу», стала *залежницею економічної стратегії центру*. Зокрема, в Україні розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, що узалежнювало республіку від інших регіонів СРСР. Її традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки – видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів – швидко занепадали через *нестачу нових технологій*, ставали нерентабельними, якість їхньої продукції знижувалася. Рівень спрацьованості основних виробничих фондів української **промисловості** був значно вищим, ніж загалом по СРСР, оскільки частка старих підприємств була вищою. Крім того, за темпами зростання *основних виробничих фондів* республіка на 1986 р. опинилася на останньому – 15 місці у Радянському Союзі. Та всі ці *негаразди* української економіки мало турбували Москву, яка пов'язувала свої економічні перспективи з освоєнням Сибіру та Далекого Сходу. До реалізації цієї програми було залучено й Україну, яка мусила постачати власні людські й матеріальні ресурси, отримуючи натомість дешеві енергоносії.

Негативно позначилася на Україні й економічна політика центру, орієнтована на т. зв. *«валові показники»* виробленої продукції, що призводило до суттєвого зниження її якості (*в 1986 р. у загальному обсязі промислової продукції вищої категорії якості досягли лише 15,9% виробів*). У центрі ухвалювали рішення про будівництво підприємств *атомної енергетики* на території республіки, внаслідок яких здійснювалася злочинна політика будівництва реакторів у густозаселених і мало пристосованих до цього місцевостях. В Україні, на яку припадало лише 2,6% території Радянського Союзу, було побудовано близько 40% атомних енергоблоків СРСР. Причому значна частина з них працювали не на Україну, а виробляли енергію для європейських країн т. зв. «соціалістичного табору».

Основою радянської економіки, як і раніше, були паливно-енергетичний і військово-промисловий комплекси (*відповідно ПЕК та ВПК*). У середині 1970-х рр. частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60%. Там були зосереджені кращі наукові сили, величезні кошти, передові технології. На *військову промисловість* працювало до 80% машинобудівних заводів. Перекося в структурі економіки зумовлювали її деформований, нерациональний характер. Так, частка галузей української економіки, що працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29%, тоді як у розвинутих країнах цей показник досягав 50–60% і більше.

Упродовж 1970-х рр. в Україні, скутій ланцюгами командно-адміністративної системи, відбувалося *уповільнення економічного розвитку*, який перетворився на якісний занепад на початку 1980-х рр. Замість упровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів (яких вже не

вистачало) та переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо розвиток промисловості відбувався шляхом *надмірних витрат*, нарощування паливно-енергетичної та хімічної бази, форсованого залучення до виробництва нових природних ресурсів (*наслідком чого мала бути сировинна й екологічна криза*). Це давало короточасний ефект; але кінцеві *результати були низькими*, фондовіддача зменшувалася, якість продукції не відповідала сучасним вимогам. Поглибилися й диспропорції між галузями господарства. *Не вистачало* товарів широкого вжитку. Промислові плани Радянського Союзу й України не виконувалися. З кінця 1960-х до кінця 1980-х рр. у СРСР *знижувалися* такі показники, як приріст обсягів виробництва промисловості – з 50 до 14%; продуктивність суспільної праці – з 32 до 13%; національний дохід зменшився у своєму прирості з 45 до 16%. На початку горбачовської перебудови радянські економісти підраховали, що реальний приріст одного з найважливіших показників розвитку економіки – *валового внутрішнього продукту* (ВВП) у СРСР за 1980–1985 рр. дорівнював нулю. На виробництво одиниці національного доходу в Радянському Союзі витрачалося в 2 рази більше сировини і матеріалів, ніж у розвинених країнах. Складається враження, що радянська промисловість зводилася до *схеми*: «Робимо більше машин, щоб добути більше вугілля, щоб виплавити більше металу і зробити більше машин...» (*За даними доктора економічних наук М. Лемешева, 60–80% товарів, які виробляли в 1980-х рр., нікому не були потрібні*).

Аналогічною була ситуація в *аграрному секторі*, де, незважаючи на запровадження масштабних програм механізації, хімізації та меліорації сільського господарства, значне фінансування (*протягом 1970-х рр. у галузь було спрямовано 27% усіх капіталовкладень в українську економіку*), *результати були мізерними*. Нерідко добрі справи тут вироджувалися у свою протилежність. Так, *механізація* фактично була зведена до постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки, *хімізація* значною мірою спричинила забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а *меліорація* призводила до розорення родючих земель і порушення екологічного балансу. Цю картину доповнювали вкрай низька ефективність використання людських ресурсів у сільському господарстві (*свідченнями цього були сезонні «мобілізації» працівників інших секторів народного господарства, освіти та науки на збирання врожаїв*) та *відстала система переробки* і зберігання сільськогосподарської продукції, через яку щорічні втрати врожаїв з окремих видів досягали понад 30%.

Наслідком такого господарювання було *систематичне невиконання планів* в аграрному секторі. Постійно спадали середньорічні темпи зростання виробництва (*якщо у 1960–1970 рр. вони становили 4,5%, то у 1981–1985 рр. – 3,9%*) та приросту сільськогосподарської продукції (*з 1,5% у другій половині 1970-х рр. до 0,5% в першій половині 1980-х рр.*). Країна, яка мала найкращі в світі чорноземи, стала лідером *закупівлі зерна за кордоном*. Якщо в усіх розвинутих країнах виробництво зерна постійно зростало, то в СРСР воно знизилося з 737 кг на душу населення в 1966 р. до 694 кг у 1985 р. Складалась *абсурдна ситуація*, яка нагадувала ін'єкцію в протез: капіталовкладення

зростали, а віддача від них зменшувалася. Основною *причиною* такого становища була колгоспно-радгоспна система, яка призвела до відчуження виробників від результатів їхньої праці.

Певний час радянському керівництву вдавалося послаблювати негативні наслідки економічної політики форсованим постачанням на світовий ринок енергоносіїв – нафти і газу, які забезпечували **надходження «нафтодоларів»**. З 1960 по 1985 р. частка паливно-сировинного експорту з СРСР збільшилася з 16,2% до 54,4%. Враховуюче значне зростання цін на нафту в 1970-ті рр., Радянський Союз отримав від *експорту енергоносіїв* величезні кошти. За різними даним, за період з 1970-х до середини 1980-х рр. вони становили від 135 до 200 млрд дол. США. Однак «нафтодолари» використовували *неефективно*: вкладали у будівництво, яке часто залишалося незавершеним, спрямовували на закупівлю техніки, яка нерідко осідала на складах, а також дефіцитних споживчих товарів і продовольства. Переорієнтація індустріально розвинутих країн на енергозберігаючі технології на початку 1980-х рр. призвела до *зниження попиту на нафту*, що значно зменшило валютні надходження в СРСР.

Відповідно до цього змінювався й **добробут народу**. Якщо наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. спостерігалось певне зростання *життєвого рівня людей*, то в подальшому цей процес уповільнився, навіть незважаючи на постійне підвищення середньої заробітної плати, що в 1970–1979 рр. становило 30%. Адже підвищення номінальної заробітної платні зовсім не означало зростання реальної, оскільки не було підкріплене збільшенням маси пропонованих товарів і послуг. Яскравим свідченням цього стало величезне нагромадження *заощаджень громадян* на рахунках в ощадних касах, які наприкінці 1970-х рр. становили 32 млрд руб. Відсутність можливості реалізації доходів через *хронічні дефіцити* на споживацькому ринку вела до зростання інфляції, зловживань у торгівлі, спекуляції, розвитку *«тіньової економіки»* (з 1960-х до кінця 1980-х рр. «тіньовий» сектор економіки СРСР зріс у 30 разів і становив більш як 20% від національного доходу), формування мафіозних угруповань.

Так, коли, як стверджував російський вчений Ф. Бурлацкій, хтось сказав Л. Брежнєву про те, як важко живеться людям низькооплачуваних професій, він відповів: «Ви не знаєте життя. Ніхто не живе на зарплату. Пам'ятаю, в молодості, в період навчання в технікумі, ми підробляли розвантаженням вагонів. І як робили? А три мішки чи ящики туди – один собі. Так усі й живуть в країні».

Отже, **криза**, що охопила економіку України, була наслідком т. зв. *«соціалістичних методів господарювання»*. Економічна система, заснована на суцільному одержавленні засобів виробництва, надцентралізації, силі наказу та інструкції зверху, не могла забезпечити зацікавлення людей у результатах своєї праці, обмеживши особисте споживання до мізерного рівня, перетворила трудівника на *пасивного споживача* у багатьох випадках безплатних благ і послуг. Щодня в СРСР фіксували понад 4 млн прогулів, спричинених, як правило, тим, що люди проводили час у чергах за продуктами і дефіцитними товарами або ж на дачах і присадибних ділянках. Як наслідок, наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. Україна, як і весь СРСР, опинилася на межі економічної

прірви. Про це також свідчила *активізація робітничого руху*. Лише за 1981 р. в Києві відбулося 6 страйків, а в розташованому поруч м. Прип'ять дійшло до заворушень на підґрунті нестачі продуктів харчування. Промовистим у цьому разі був той факт, що у близькому для Л. Брежнєва Дніпропетровську на будинку обкому партії 29 лютого 1981 р. з'явився транспарант із написом: «Солідаризуємося зі всіма, хто проти вас».

ЗМІНА ПОЛІТИЧНОГО КУРСУ

Якщо в економіці партійна верхівка на чолі з Л. Брежнєвим на початку принаймні декларувала деяку лібералізацію, то в суспільно-політичному житті її прихід зразу ж позначився **посиленням репресій** проти шістдесятницького руху. Їхній масштаб в Україні знову виявився значно більшим, ніж будь-де в СРСР. У серпні-вересні 1965 р. в українських містах органи держбезпеки заарештували кілька десятків шістдесятників, яких звинуватили в *антирадянській діяльності*. Навесні 1966 р. Львовом, Києвом, Луцьком, Тернополем, Житомиром, Івано-Франківськом пройшла хвиля судових процесів, унаслідок чого 20 осіб були засуджені на різні терміни покарання. У мордовських таборах опинилися представники української інтелігенції: науковці М. і Б. Горині, М. Осадчий, викладачі ЗВО В. Мороз та Д. Іващенко, художник П. Заливаха, інженери О. Мартиненко, І. Русин та ін. Цей *«табірний лікнеп»* мав продемонструвати, що очікує на тих, хто наважиться висловлювати незгоду з режимом, протестувати проти припинення процесу десталінізації.

Однак розпочата комуністами хвиля репресій не могла обійтися без *«ідеологічної приправи»*. ЦК КПУ надіслав до місцевих парторганізацій «закритого листа» з вимогою посилити «виховну роботу» з інтелігенцією. Як наслідок, на місцях відбувалися партійні збори, де «неблагонадійних» паплюжили, а згодом виключали з партії та комсомолу, звільняли з роботи, виганяли з вишів, переслідували членів їхніх родин. Водночас у пресі різко збільшилася кількість статей, спрямованих проти «українського буржуазного націоналізму». Внаслідок ухвалення «закритих» постанов ЦК КПУ *активізувалася цензура*, набувала розмаху ідеологічна чистка гуманітарних закладів, редакцій засобів масової інформації.

У 1968 р. війська країн Варшавського договору (*військово-політичного союзу соціалістичних держав Європи*) на чолі з СРСР *вторглися у Чехо-Словаччину*, щоб придушити там процес демократизації. Ця подія переконливо продемонструвала, що радянське керівництво, за висловом Г. Касьянова, остаточно перейшло на рейки **неосталінізму** (*Л. Брежнєв навіть підготував план повної реабілітації І. Сталіна, який мав проголосити у грудні 1969 р. під час відзначення 90-ї річниці з дня народження комуністичного тирана, але змушений був відмовитися від нього через гострі протести компартій Польщі та Угорщини*). Відбувся «блідий ренесанс» минулих років. Репресії не набули таких потворних форм, як при І. Сталіні, і зводилися переважно до тюремно-адміністративних методів *переслідування*. Тотальний пресинг стосувався здебільшого ідеології, культури, масової свідомості. В березні 1969 р. було

ухвалено постанову ЦК КПУ, яка встановила *персональну відповідальність* керівників усіх структур ідеологічного спрямування, зокрема преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва, за ідейно-політичний зміст діяльності, зобов'язувала їх передусім протидіяти будь-яким «націоналістичним виявам». Почалося справжнє *«полювання на відьом»*. Ідеологічно заклопотані керівники, побоюючись втратити роботу чи прагнучи домогтися кар'єрного сходження, вишукували «націоналізм», цькували тих, хто намагався зберегти в цих умовах свої творчі та суспільно-політичні переконання. Так, об'єктом їхньої пильної уваги були літературний критик І. Дзюба, скульптор І. Гончар, який утримував удома унікальну колекцію творів українського мистецтва, самодіяльний народний хор під керівництвом Л. Яценка та багато інших «підозрілих суб'єктів».

Загалом партійне керівництво України, як правило, речно виконувало настанови московського центру, про що свідчать згадані постанови. Хоча слід віддати належне **Петрові Шелесту**, першому секретареві ЦК КПУ (1963–1972), котрий *прагнув* зміцнення автономного статусу республіки, виступав проти комплексу «старшого і молодшого брата», вимагав від Москви таких капіталовкладень в економіку України, які відповідали б її внеску в союзний бюджет, *намагався захищати* мовні й культурні права українців від натиску здійснюваної Кремлем політики русифікації. Зокрема, в 1968 р. він домігся усунення секретаря ЦК КПУ А. Скаби, який сприяв русифікації, і призначення ліберальнішого Ф. Овчаренка. Подібна поведінка не могла імпонувати московському керівництву, яке розпочало підготовку усунення П. Шелеста від влади.

У середині 1970 р. новим керівником республіканського КДБ призначили В. Федорчука, ставленика Москви і прибічника «жорсткого курсу» щодо інакомислячих, який замінив близького до П. Шелеста В. Нікітченка (*як зазначив колишній співробітник апарату ЦК КПУ В. Гаман, В. Федорчук повчав підлеглих: «Для нас інтересів України нема. Ми – інтернаціоналісти і працюємо на Москву»*). У травні 1972 р. настала черга й П. Шелеста, якого *усунули з посади* за звинуваченням у «м'якотілості» до українського буржуазного націоналізму та потуранні економічному «місництву» і перевели до Москви. Водночас було розгорнуто різку критику його книги «Україна наша радянська», яка вийшла в 1970 р., за «ідеалізацію минулого» та «недостатній інтернаціоналізм»; її вилучили з бібліотек і заборонили.

ПОСИЛЕННЯ РЕАКЦІЇ

Новим першим секретарем ЦК КПУ став **Володимир Щербицький**, який до цього обіймав посаду голови Ради Міністрів УРСР та був у давніх приязних відносинах з Л. Брежневим, оскільки обидва належали до т. зв. «дніпропетровського клану». Цей факт і вирішив подальшу його кар'єру. Протягом свого правління він проводив політику цілковитого *підпорядкування Москві*, навіть якщо це перешкоджало інтересам України, та нещадної боротьби проти української національної самобутності. Плазуючи перед Москвою та слухняно виконуючи її вказівки, цей, за висловом О. Субтельного, *«викінчений тип малороса»* зумів рекордно довго протриматися на своїй посаді – понад 17 років.

Зміна республіканського керівника «дивним чином» збіглася в часі з посиленням у 1970-х рр боротьби проти «українського буржуазного націоналізму», відомої як **«великий погром»**. Ще в січні 1972 р. у ряді українських міст пройшла серія **арештів**, жертвами яких були В. Чорновіл, І. Світличний, І. Калинець, Є. Сверстюк та ін. – всього близько 20 осіб. Навесні до них приєдналася нова група українських патріотів. За різними підрахунками, в той час у **слідчих ізоляторах** перебувало від 70 до 122 осіб, переважно представників дисидентського руху, яких звинувачували за політичними статтями. Ще більше інакомислячих було піддано **адміністративним покаранням** – звільнення з керівних посад, позбавлення роботи, заборона друкувати свої твори тощо. Протягом осені 1972 – весни 1973 р. майже 90 із заарештованих засудили на максимально можливі терміни **ув'язнення**. Безглуздість ситуації полягала в тому, що «провина» цих людей зводилася до написання статей і книжок, правозахисних листів і петицій, зберігання та розповсюдження літератури, видання позацензурних часописів. Нерідко у **провину** ставилося авторство незакінченої статті чи навіть просто розмови, які кваліфікували як «...поширення наклепницьких вигадок, що очорнюють радянський державний і суспільний лад». Чималі тюремні терміни можна було отримати за читання і поширення творів М. Грушевського, П. Куліша, М. Аркаса та інших «українських буржуазних націоналістів».

Одночасно з погромом української інтелігенції було проведено **«чистку» керівних державних і партійних кадрів** республіки, внаслідок якої усунули близьких соратників опального П. Шелеста. Зокрема, на місце Ф. Овчаренка секретарем ЦК КПУ з ідеології призначили В. Маланчука (Мілмана), який ще замолоду, займаючи посаду секретаря з ідеології Львівського обкому партії, вишукував «буржуазних націоналістів» серед студентства Львівського університету та галицької інтелігенції. Він буквально **переслідував** українських учених, письменників, художників, артистів, вбачаючи у них потенційну загрозу для існуючого режиму. Саме В. Маланчук разом із шефом КДБ В. Федорчуком під керівництвом В. Щербицького провели у 1973 р. «чистку» республіканської парторганізації, в ході якої з **партії було виключено** близько 37 тис. членів, що в ті часи означало кінець кар'єри.

З приходом нового керівництва в Україні різко активізувалися процеси уніфікації національного життя. Офіційно було проголошено **курс на прискорення «злиття націй»**, який насправді означав русифікацію неросіян. Документами КПРС та її республіканських підрозділів у річницю 50-ліття створення СРСР **декларувалося** виникнення «...нової історичної спільності людей – радянського народу». Відповідно до цього, в Україні розгорнувся **широкий наступ** на українську історію, мову та культуру (*аналогічним було становище і в інших національних республіках радянської імперії*). Склалося становище, суть якого найкраще виразив чеський письменник М. Кундера: «Першим кроком у ліквідації народу є позбавлення його пам'яті. Знищити його книжки, його культуру, його історію. А потім накажіть комусь написати нові книжки, створити нову культуру, винайти нову історію. Незабаром **нація почне забувати**, чим вона є і

чим була. Навколишній світ забуде про неї ще швидше». Для радянського режиму це завдання значно полегшувалося: йому не потрібно було писати нові книжки, створювати нову культуру, винаходити нову історію – всім цим готовий був «поділитися» російський народ. Залишалася одна проблема – позбавити неросійські народи, в т. ч. український, їхньої національної пам'яті, культури, історії.

Вирішити цю проблему в Україні взялася влада на чолі з В. Щербицьким. Прагнучи до якнайшвидшої *денаціоналізації* власного народу на догоду абсурдним московським теоріям, вона організувала *переслідування* учених, письменників, митців, які дозволяли собі «відхід від партійної лінії» у національному питанні, «ідеалізували минуле», «смакували національну самобутність» тощо. Спроби наукового дослідження української минувшини, зображення її у художніх творах чи на полотнах картин розцінювали як вияв нелояльності до держави. *Підозру* викликало навіть оперування такими термінами, як «український народ» чи «Київська Русь», потрібно було вживати – «народ України», а ще краще «радянський народ», «Древня Русь» тощо. Паралельно з *бібліотек вилучали* літературу «націоналістичної спрямованості», бібліографічні покажчики з прізвищами опальних авторів; з тематичних планів видавництва початку 1970-х рр., за даними дослідників, було знято 157 назв книжок, в яких ідеологічні опричники знайшли хоча б натяк на «націоналізм». «Винних» карали зі всією строгістю «соціалістичної законності».

Ще одним чинником, який був значною перешкодою на шляху злиття націй і народностей СРСР в єдину «радянську націю» під егідою російського народу, була **українська мова**. Наступ проти неї очолив В. Щербицький, котрий, як зазначив відомий письменник, дипломат і політик Ю. Щербак, дав кремлівському ідеологові М. Суслову обіцянку за одну п'ятирічку покінчити з українською мовою і русифікувати Україну. Треба визнати, що домігся він у реалізації своєї обіцянки немало. *Русифікація*, яка стала безжалюбною боротьбою проти української мови, велася за всіма канонами наступальної війни. Сотні придворних суспільствознавців, преса, радіо, телебачення, вся ідеологічна рать працювали на обґрунтування й пропаганду *мовної дискримінації*. Особистий приклад подав В. Щербицький, перейшовши на російську мову. Швидко зростала русифікація шкіл, оскільки для переведення їх на російськомовний статус викладання достатньо було заяви лише декількох батьків. Учителям російської мови в Україні встановили 15-відсоткові надбавки до тарифних ставок. Класи, в яких було понад 25 дітей, на уроках російської мови ділили на групи, тоді як українська мова подібних пільг не мала, навпаки, у ставленні до неї режим послідовно виховував в українців *комплекс неповноцінності*, неперспективності та неprestижності. Загальну деукраїнізацію забезпечували вимога писати дисертації лише російською мовою, майже повсюдне російськомовне викладання предметів у вишах, технікумах, профтехучилищах, відсутність українських підручників та посібників тощо. Складалася *парадоксальна ситуація*, коли саме вживання інтелігенцією української мови могло бути розцінене як вияв «буржуазного націоналізму». Так, на судовому процесі над

поетом В. Стусом один із свідків наполягав, що той є націоналістом, бо весь час розмовляв українською мовою.

Як стверджував доктор фізико-математичних наук, письменник М. Стріха, протягом своєї державно-партійної роботи перший секретар ЦК КПУ **В. Щербицький** настільки призабув українську мову, що, невраховуючи цитування уривків із творів Т. Шевченка, розмовляти нею наприкінці 1980-х рр. уже не міг. Коли 1988 р. він мав виступити у Спільці письменників України, керівник ідеологічного відділу республіканського ЦК Л. Кравчук переконав його, що там годиться виступати такою українською. Довелося промову для «українського» керівника друкувати російськими літерами, спеціально розставляючи наголоси. Крім того, як згадував Л. Кравчук, **В. Щербицький** навіть змінив у відповідній графі паспорта національність: *українець на росіянин*.

Наслідки русифікації були жахливими. На кінець 1980-х рр. в Україні з 2,6 млн дітей в україномовних **дитячих дошкільних закладах** виховувалися лише 642 тис., або кожна 4-та дитина. В Києві українською мовою навчався тільки кожен 5-й учень. На 1988/1989 навчальний рік не залишилося жодної української **школи** в Донецьку, Чернігові, Харкові, Луганську, Одесі, Миколаєві. У 1990/1991 навчальному році лише 49,3% (за іншими даними – 47,9%) українських школярів навчалися українською мовою. Із 49 столичних **професійно-технічних училищ** (ПТУ) українською мовою не викладалося в жодному. У **закладах вищої освіти** українською мовою читалося тільки приблизно 5% лекцій. Питома вага **навчальної літератури** для ЗВО, друкованої в УРСР мовою корінного населення, за кількістю назв скоротилася з 86,9% у 1946 р. до 8% у 1980 р. Загалом по СРСР питома вага тиражу підручників для вишів з усіх дисциплін, разом узятих, виданих мовами народів Радянського Союзу, крім російської, у 1987 р. становила лише 5,1%, тоді як іноземними мовами такого роду літератури випущено 10,6%. За перших 2 роки влади **В. Щербицького** в Україні тираж **художньої літератури** російською мовою збільшився з 3,3 млн примірників до 9,9 млн. У 1988 р. книжки, видані українською мовою, становили лише 18% за назвою, а за тиражем – тільки 3%. Під час **перепису населення** в 1979 р. кожен 6-й українець назвав рідною мовою російську. Зменшилася в Україні й **частка українців**: якщо у 1959 р. їх нараховувалося 76,8%, то у 1989 р. – 72,6%; тоді як росіян зросла з 16,9 до 22,0%. Загалом за час радянської влади, згідно з даними професора В. Романцова, **кількість росіян** в Україні збільшилася в 4,2 разу, а українців – тільки в 1,7 разу. Руйнівні наслідки цього явища відчуваємо й сьогодні.

У 1977 р. ухвалено **нову Конституцію СРСР**, а в 1978-му – Конституцію УРСР, що була калькою першої. Вони **лицемірно декларували** зростання народовладдя, підвищення ролі та значення рад, широкі права громадських організацій тощо. Хоча насправді основний закон – як союзний, так і республіканський – **не мав прямої дії**, тому будь-який підзаконний акт міг коригувати будь-яке конституційне положення; це була лише **декорація для беззаконня**, що відбувалося у державі.

Вся реальна влада зосереджувалася у руках **КПРС**, «керівна і спрямовуюча роль» якої була зафіксована у сумнозвісній 6-й ст. Країною правила, за висловом Г. Касьянова, купка старців, зосереджених у **політбюро** ЦК КПРС на чолі з хворим Л. Брежнєвим (на 1982 р. Л. Брежнєву виповнилося 76 років, М. Суслову – 80, Д. Устінову – 74, А. Громико – 73, К. Черненко – 71, Д. Кунаєву – 70, Ю. Андропову – 68). Вони опиралися на підтримку **партноменклатури**, платою за лояльність якій була свобода дій на місцях. Таке «порозуміння» призвело до зловживання владою, корупції, безгосподарності.

До негараздів додавалася недоługa **зовнішня політика**, наслідком якої стали гонка озброєнь, відкрита **агресія** у Чехо-Словаччину (1968) та Афганістан (за десять років афганської війни (1979–1989) майже 150 тис. українців узяли участь у бойових діях, 3290 – не повернулися, 62 – вважаються зниклими безвісти або полоненими. Отримали поранення понад 8 тис. українців, 4687 з яких повернулися додому інвалідами), прихована військова **допомога** низці диктаторських режимів, багатомільйонне **субсидування** «братніх комуністичних партій та рухів» тощо. Як **наслідок**, у суспільстві наростали настрої апатії, зневіри, подвійної моралі та цинізму. Необхідність кардинальних змін у всіх сферах суспільного життя ставала дедалі очевиднішою.

3. ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ

Термін «дисиденти» запозичено із Заходу для визначення **інакодумців**, які в тій чи іншій формі відкрито висловлювали свої погляди, що не збігалися з офіційною політикою держави. Дисидентський рух в Україні **зародився** у середині 1950-х рр. як протест проти бездержавності, панування партійно-державної бюрократії, утисків національно-культурного життя, зростаючої русифікації. Головними **центрами активності** українського дисидентського руху були Київ і Львів. Відкриті вияви інакомислення спостерігалися також у Дніпропетровську, Івано-Франківську, Луцьку, Одесі, Тернополі та інших містах. Переважно там розповсюджувався і «самвидав». За підрахунками західних дослідників, **кількість** людей, які протягом 1960–1970-х рр. були заангажовані у різних формах дисидентської діяльності, досягала майже тисячі осіб. Серед них були представлені інженери, лікарі, вчителі, журналісти, робітники, науковці, літератори, студенти, митці, священослужителі, селяни та ін.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ

Загалом у українському дисидентському русі, на думку його дослідника Ю. Зайцева, можна виділити чотири основні напрями: самостійницький, національно-культурницький, правозахисний, релігійний. Найбільш радикальним, а тому й переслідуваним, був **самостійницький напрям**. Його прихильники виступали за **державну незалежність України**, яку планували здобути мирними засобами, хоча окремі з них не відкидали можливості збройного виступу. Наприкінці 1950-х рр. у західноукраїнських областях виникло кілька нелегальних організацій: Об'єднана партія визволення України, Українська робітничо-селянська спілка,

Український національний комітет та ін. Серед них виділялася *Українська робітничо-селянська спілка* (УРСС), яку в 1958 р. група юристів створила на Львівщині. Проголосивши себе спадкоємицею ідеї боротьби за самостійну Україну, УРСС виступала за реалізацію статей республіканської та союзної конституцій, які передбачали вихід України зі складу СРСР. Однак у січні 1961 р. організацію було викрито, її членів – І. Кандибу, С. Віруна, В. Луцького, О. Лібовича, Й. Боровницького, І. Кіпиша – засудили на різні терміни ув'язнення, а керівника – Левка Лук'яненка – до розстрілу, пізніше заміненого на 15-річне ув'язнення.

Подібні судилища відбулися також над членами інших підпільних організацій, зокрема Українського національного комітету (1962) та Українського національного фронту (1967). Як наслідок, кількох осіб було розстріляно (І. Коваль, Б. Грицина, М. Проців), багатьох засуджено на тривалі терміни ув'язнення.

Яскравими *представниками* цього напрямку були також історик В. Мороз, журналіст В. Чорновіл, вчителька О. Мешко, мистецтвознавець Б. Горинь, психолог М. Горинь, поет В. Стус, письменник Г. Снегірьов, літературний критик Є. Сверстюк та ін.

Національно-культурницький напрям був *представлений* насамперед такими шістдесятниками, як літературні критики І. Дзюба й І. Світличний, літературознавець М. Коцюбинська, мовознавець З. Франко та ін. Він базувався на необхідності *духовного і культурного відродження* українського народу, передусім його національної самобутності, історії, традицій, мови. Поборники національно-культурних прав протестували проти цілеспрямованої русифікаторської політики, нищення пам'яток історії та культури, незаконних арештів, утисків національної інтелігенції тощо.

На захист невід'ємних прав людини, за дотримання конституції та законів, примат особи перед державою виступали репрезентанти **правозахисного напрямку**. Серед них *виділялися* генерал П. Григоренко, інженер М. Маринович, математик Л. Плющ, психіатр С. Глузман та ін. Зокрема, генерал П. Григоренко рішуче й послідовно обстоював *права* кримсько-татарського народу, репресованого комуністичним режимом.

Окремий різновид дисидентського руху – **релігійний напрям**. Його представники обстоювали *права віруючих*, легалізацію Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков, протестантських віросповідань і течій, повернення відібраних державою храмів та відбудову зруйнованих тощо. Серед чільних *діячів* цієї течії – священники В. Романюк, Й. Терля, пастор Г. Вінс та ін.

Такий поділ є доволі умовним, якщо йдеться про конкретні постаті. Однак це дає змогу певною мірою систематизувати головні засади українського дисидентського руху.

ФОРМИ СПРОТИВУ

Одна з найпоширеніших форм спротиву комуністичному тоталітаризмові – т. зв. «самвидав». Серед перших «самвидавних» публікацій, які фактично започаткували український дисидентський рух, був «*Відкритий лист до ООН*», що його передали в 1955 р. українські політичні в'язні мордовських таборів. Із

часом кількість такого роду видань зростала. У середині 1960-х рр. шляхом самвидаву розповсюджено такі *знамениті твори*, як «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби з критикою русифікаторської політики КПРС; «Лихо з розуму» та «Правосуддя чи рецидиви терору?» В. Чорновола, де подано відомості про репресованих протягом 1965–1966 рр., розкрито механізми політичних репресій; «Репортаж із заповідника імені Берії» та «Серед снігів» В. Мороза, в яких викрито рецидиви сталінізму; патріотичні поезії Л. Костенко та В. Симоненка тощо. Певний час також поширювали машинописний журнал Українського національного фронту «Воля і Батьківщина». Значна частина самвидаву різними шляхами потрапляла на Захід, де спричинялася до організації міжнародних кампаній на підтримку вимог українських дисидентів.

Значну роль для організаційної консолідації українського дисидентського руху відіграв позацензурний журнал «*Український вісник*», шість номерів якого вийшли протягом 1970–1972 рр. у Львові за редакцією В. Чорновола. Тут друкували заборонені цензурою твори, замовчувану суспільно-політичну інформацію, хроніку репресій проти дисидентів.

Важливою формою боротьби проти зростаючих репресій були **демонстрації протесту**. Дисиденти надсилали *петиції й листи* протесту проти репресій у вищі партійні та державні інстанції, створювали громадські комітети на захист заарештованих, приїжджали на відкриті процеси над інакодумцями, але відмовлялися виступати на них свідками тощо. У вересні 1965 р. під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» в кінотеатрі «Україна» в Києві В. Стус, І. Дзюба та В. Чорновіл закликали присутніх на знак протесту проти масових арештів української інтелігенції підвестися з місць. Близько півтори сотні людей встали. Це був перший *громадський протест* проти політичних арештів у СРСР після смерті І. Сталіна. Трохи згодом, у 1968 р., 139 діячів науки, літератури і мистецтва, робітників та студентів (кінорежисер С. Параджанов, композитор П. Майборода, поети Л. Костенко, В. Стус та І. Драч, депутат Верховної Ради СРСР, авіаконструктор О. Антонов, історик М. Брайчевський та ін.) звернулися до ЦК КПУ та ЦК КПРС з листом у зв'язку з незаконними репресіями, що відбувалися в Україні (*згодом підписанти поплавилися за свою ініціативу*).

Іноді акції протесту набували крайніх форм. У 1968 р. колишній в'язень комуністичних таборів, вояк УПА *Василь Макух* із Дніпропетровська обілляв себе бензином у Києві на Хрещатику і запалив, вигукуючи: «Геть колонізаторів! Хай живе вільна Україна!». Від опіків він помер у лікарні. Наступного року *Микола Бериславський* з м. Бердянськ Запорізької обл., також колишній вояк УПА, повторив *акт самоспалення* в Києві (при собі він мав транспаранти: «Борітеся за законні права української мови» та «Свободу діячам української культури»). Йому вдалося вижити, після чого отримав 2,5 року таборів. 21 січня 1978 р., напередодні річниці проголошення незалежності УНР та Акта злуки українських земель, на могилі Т. Шевченка у Каневі вчинив акт самоспалення *Олекса Гірник*, інженер із м. Калуш Івано-Франківської обл., який до того двічі відбував ув'язнення за політичні переконання. У розкиданих на Чернечій Горі

листівках він писав, що в такий спосіб протестує проти політики ліквідації української нації шляхом нищення української мови та українського національного духу.

Нерідко українські дисиденти вдавалися до *зречення радянського громадянства*, подавали заяви на виїзд за кордон. Проте лише окремим з них вдавалося прорватися через «залізну завісу». Більшість за такі дії опинялася в таборах і в'язницях. Хоча й там вони не припиняли боротьби: відмовлялися від громадянства СРСР, проголошували себе українськими самостійниками, вимагали визнання за собою статусу «політичних в'язнів», збирали факти брутального ставлення табірної адміністрації до політв'язнів, передавали інформацію своїм однодумцям на волю. В 1978 р. у зверненні 18 українських політв'язнів, що перебували у мордовських таборах, пролунав *заклик до виходу України зі складу СРСР* і створення незалежної демократичної держави.

Своєрідними протестними акціями були *відзначення урочин*, присвячених життю та творчості Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, де читали вірші, співали пісень, обговорювали *наболілі проблеми*. Нерідко міліція та КДБ розганяли такі зібрання, а їхніх учасників арештовували, як це трапилося у 1970 р. з А. Лупиносом, котрий читав вірші біля пам'ятника Т. Шевченка у Києві.

Практикували також *вивішування синьо-жовтих прапорів* на честь важливих подій української історії. Подібні вчинки нерідко здійснювали на Тернопільщині, Івано-Франківщині, Львівщині, у Києві. Виявлених патріотів спецслужби *жорстоко карали*. Так, лише за намір вивісити національні прапори у Львові до річниці Акта відновлення Української держави В. Дужинський у 1957 р. отримав 25 років таборів суворого режиму, а М. Василів за виготовлення цих прапорів – 10 років. До того ж вони додатково отримали по 5 років позбавлення прав і стільки само – заборони проживання на території західноукраїнських областей.

УКРАЇНЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА

У середині 1970-х рр. дисидентський рух отримав новий імпульс. Він був пов'язаний із підписанням Радянським Союзом *Гельсінської угоди 1975 р.*, яка також передбачала зобов'язання країн-підписантів дотримуватися основних прав людини. Це дало дисидентам підстави взяти на себе *функції громадського контролю* за тим, як радянське керівництво виконуватиме взяті на себе обов'язки. 12 травня 1976 р. у Москві було проголошено про створення громадської групи для контролю за виконанням гельсінських угод. 9 листопада того самого року аналогічна організація постала в Україні. Вона отримала назву «Українська гельсінська група» (УГГ). Серед її *засновників* були: письменник О. Бердник, генерал П. Григоренко, правники І. Кандиба і Л. Лук'яненко, громадська діячка О. Мешко, історик М. Матусевич, інженер М. Маринович, письменник і філософ М. Руденко, мікробіолог Н. Строката-Караванська, учитель О. Тихий. За весь час існування УГГ її членами були 37 осіб. Очолив українських борців за права людини *Микола Руденко*. Це відомий письменник, учасник Другої світової війни, у

мирний час очолював партійну організацію Спілки письменників України. Був нагороджений орденами і медалями СРСР.

Від попередніх спілок та організацій УГГ суттєво відрізнялася. Вона була легальною, співпрацювала з подібними групами Балтики, Закавказзя, Росії, налагодила зв'язки з зарубіжними правозахисними товариствами. **Декларація УГГ** передбачала, що її члени **вимагатимуть від влади** безумовного виконання закону і забезпечення прав людини, справжньої демократії. Група, **захищаючи права** українського народу, з повагою ставилася до мови й культури інших народів, які проживали в республіці. Саме тому в УГГ входили представники різних національностей. У майбутній демократичній Україні, як йшлося в декларації, будуть гарантовані конституцією **права національних меншин**. Члени УГГ вважали, що Україна має перейти до незалежності мирним шляхом, тобто відповідно до Конституції СРСР, вийшовши з Союзу завдяки вільним виборам, а українці, які жили в неволі, домігшись незалежності, ніколи не впровадять колоніальної системи щодо інших народів.

Отже, вимоги Української гельсінської групи були поміркованими, далекими від радикалізму, але, як виявилось, несумісними з існуючим тоталітарним режимом. За даними дослідників, із 37 членів УГГ протягом 1977–1985 рр. 23 на основі сфальсифікованих звинувачень були **засуджені** за політичними і кримінальними статтями та відправлені у табори і на заслання, 6 – позбавлені радянського громадянства. Решта стали членами групи, вже перебуваючи в ув'язненні.

21 березня 1982 р. президент США Р. Рейган підписав у Нью-Йорку прокламацію про **День Української гельсінської групи**. Це був перший президентський акт, який безпосередньо стосувався України.

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ДИСИДЕНТІВ

У боротьбі проти дисидентського руху комуністична влада використовувала весь свій арсенал моральних і фізичних розправ. Передусім вона вдавалася до таких випробуваних методів, як тюремне ув'язнення, відправлення до концтаборів, на заслання тощо. На початку 1980-х рр., за даними Секретаріату Міжнародної амністії, кількість політв'язнів становила від 600 до 700 осіб, серед яких у різний час українців нараховувалося від 25 до 75%. Часи змінювалися, а **ставлення режиму до українців** та «квоти» для них у тюрмах залишалися стабільними. До того ж судді до українців були значно «щедрішими», ніж до представників інших націй: там, де росіянин отримував 4–6 років, українець – від 10 до 15. Після закінчення терміну покарання спецслужби вдавалися до **фабрикації** нової справи. На собі це відчули М. Плахотнюк, С. Параджанов, В. Чорновіл, М. Горбаль, В. Січко та ін. Були й такі, що повернулися з неволі у рідні краї у домовинах, – Василь Стус, Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко.

Щодо смерті В. Стуса один з його побратимів, Василь Овсієнко, стверджував, що її зініціював Кремль. «Творчість Василя Стуса, – зазначав він, – у 1985 р. Генріх Бьоль висунув на здобуття Нобелівської премії. Вона була б присуджена 24 жовтня. Але її присуджують тільки живим, помертвено – ні.

Отже, Кремль (уже Горбачьов!) постав перед вибором: звільнити Стуса чи тримати лауреата Нобелівської премії в камері. У подібній ситуації в 1936 р. був Гітлер: премію було присуджено в'язневі концтаборів К. Осецькому. Гітлер його звільнив. Кремль же розв'язався з потенційним лауреатом Нобелівської премії Василем Стусом у традиційний спосіб: немає людини – немає проблеми».

В. Стус загинув у карцері вночі з 3 на 4 вересня 1985 р. У 1990 р. його помертньо реабілітували, а наступного року присудили Державну премію ім. Т. Шевченка.

Ще грізнішим від тюрем видом покарань були т. зв. «психушки» – спеціальні психлікарні, будинки для божевільних із жорстким режимом, що не поступався тюремному. Ініціатором їхнього застосування у каральних цілях став голова КДБ СРСР Ю. Андропов. ЦК КПРС і уряд країни погодилися з його нелюдським планом розгортання **мережі психіатричних лікарень** «...з метою захисту радянського державного і суспільного ладу». Як зазначав Ю. Зайцев, коли у звичайного в'язня все ж була надія хай і за 10–15 років вийти на волю, то у психлікарні могли «лікувати» хоч до смерті. Там **режим ізолював найнебезпечніших** для себе вільнодумців, особливо тих, кому не вдавалося приписати ні антирадянщини, ні аморальщини. Щоб **деморалізувати** дисидента, його поміщали у середовище вбивць та гвалтівників, які у «психушках» рятувалися від заслуженого покарання, параноїків, нерідко під наглядом «санітара» з карних злочинців. До цього додавалися препарати для **пригнічення** волі, психіки, інтелекту, пам'яті, емоцій. Серед жертв такого мордування були П. Григоренко, А. Лупиніс, Л. Плющ, В. Рубан та ін. Загальна кількість в'язнів психлікарень у СРСР, за підрахунками Л. Плюща, досягала 2000 осіб.

*Колишній дисидент Василь Рубан так згадував про **методи катування** у «психушках»: «Мене примістили в надзорці... для проведення активного курсу лікування, тобто введення в організм психотропних препаратів через уколи. Тоді було три головних методи лікування: електрошок, інсулін і психотропні препарати... Сірка з аміназином – це здебільшого катування з метою виштовхати злочинця на суд чи в зону. Курс сірки не витримують навіть ті, кому пахне 10 років зони, навіть дехто з тих, кому загрожує смертна кара. Коли хворий проходить відповідні аналізи..., йому призначають невралептики по карті, тобто кожних два наступні дні збільшують дозу. Хворий потроху загальмовується, ось вже він ходить з потухлим зором, схиливши набік голову, доза збільшується. Ось вже з рота в нього тече слина і він її не витирає, бо йому вже байдуже, доза збільшується. Ось він уже почав мочитися – доза збільшується. Нарешті він обкалявся – це сигнал лікарю про те, що треба зменшувати дозу. Доза зменшується, і коли хворий приходиться у такий стан, що ходить з перекривленою головою, але слину, яка тече з рота, витирає лише інколи, доза заморожується, і в такому стані хворий існує 6 місяців. Увесь цей час він отримує ліки в уколах – це активний курс. М'які місця на руках і на сідницях стають твердими, кровоточать від голочних пробойн, бо кров погано згортається. Тоді йому цю саму дозу затверджують і дають у пігулках*

постійно... Якщо організм звикає до дози і відбувається рецидив, його знову переводять в надзорку на активний курс. Це триває від 5 до 25 років...».

Описуючи дію ще одного невралептика – трисиділу – В. Рубан зазначає: «...бридкий нюючий щем наповнив усі мої кістки, здавалось, що кожен м'яз у моєму тілі живе окремо, трясеться і нис. Відчув я також, що мої руки і ноги згинаються колесом, особливо ноги не хотіли мене носити і підгинались у колінах... Сидіти я не міг, коли ж уставав, ноги гнулися, коли ж починав ходити, тримаючись руками за бильця, руки не тримали, з них витекла вся сила. Я відчув, що в'яну, наче полите гасом дерево...».

Як ці люди **витримували такі тортури**? В. Рубан писав: «Я знав, що на волю мені дороги нема. Принаймні чесною дороги. Хтось же повинен бути твердим, незламним. У всіх діти, мати, жінка. Якщо всі почнуть колотись і каються, то ми ніколи не переможемо. Навіщо тоді це все? Так кадебе і буде завжди правим, завжди переможцем, а я не міг їм простити тих жертв, яких вони завдали Україні в 1917, 1922, 1928, 1933, 1937, 1940, 1947 і так далі, аж до мого арешту в 1972 р.» (В. Рубану вдалося вийти на волю лише у 1978 р.).

Цькування дисидентів не обмежувалося в'язницями, таборами, засланнями, «психушками». Активно використовувалися й **адміністративні переслідування**, зокрема звільнення з роботи, виключення з партії, комсомолу, творчих спілок, навчальних закладів, заборона публікацій тощо. Переслідування поширювалися також на батьків дисидентів, дітей, близьких родичів, друзів.

Не цуралася комуністична влада влаштовувати проти дисидентів **провокації**. Їм підкидали антирадянську літературу, зброю, наркотики, інспірували згвалтування, побиття тощо. Так, після кількарязового побиття у грудні 1963 р. помер 28-річний геніальний поет **В. Симоненко**. Наприкінці листопада 1970 р. після усних погроз за нез'ясованих обставин у м. Васильків на Київщині по-звірячому було вбито 41-річну талановиту художницю **А. Горську**. В травні 1979 р. під Львовом сталося загадкове вбивство популярного 30-річного композитора **В. Івасюка**, автора широко відомої пісні «Червона рута». Знищували цвіт української нації, її совість.

Переслідуючи українську історію, культуру, мову, національну еліту, **комуністичний режим прагнув** остаточно перетворити Україну в денаціоналізовану **російську провінцію**. Але на захист української самобутності піднялося, хоч і нечисленне, та самовіддане **нове покоління борців**. Зорганізувавши український дисидентський рух, воно засвідчило, що з розгромом ОУН і УПА традиції руху опору в Україні не припинилися, що **ідея Української самостійної соборної держави** – невмируща. А їхні твори, передані на Захід і оприлюднені там, знову нагадали світовій громадськості про існування України.

ЛЕКЦІЯ XVII

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ: 1985–1991 рр.

I. ГОРБАЧЬОВСЬКА «ПЕРЕБУДОВА» В УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Після смерті 76-річного Л. Брежнєва (1982), а за ним і двох його наступників – 70-річного Ю. Андропова (1982–1984) та 74-річного К. Черненко (1984–1985) – до влади в СРСР нарешті прийшов представник молодшого покоління – 54-річний Михайл Горбачьов. У березні 1985 р. його обрано генеральним секретарем ЦК КПРС, у 1988 р. – головою Президії Верховної Ради СРСР, в 1990 р. – президентом СРСР. Саме з його ініціативи в Радянському Союзі розпочалася т. зв. «**перебудова**», мета якої полягала в оновленні життя країни.

СПРОБИ ЗМІН: ПРИЧИНИ І СУТЬ

Як і свого часу хрущовська «відлига», горбачьовська «перебудова» була наслідком не особистого бажання її ініціатора, хоча й це зіграло немаловажну роль, а нагальним велінням тодішнього часу. На середину 1980-х рр. **всеосяжна криза** вразила всі сфери життя СРСР. Неефективна «соціалістична економіка» хронічно не забезпечувала потреб країни. З кожним роком *знижувався життєвий рівень* населення. Удару й без того критичному економічному станові завдали зниження цін на нафту і природний газ на міжнародному ринку та радянська агресія в Афганістан. Тривала виснажлива гонка озброєнь.

До економічних додалися **суспільно-політичні негаразди**. Зокрема, потужна репресивна машина нещадно придушувала вияви незалежної громадської чи особистої думки. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль, загрозливих масштабів набуло пияцтво, процвітали корупція, казнокрадство, організована злочинність. Без рішучих змін *країна була приречена на повну деградацію*.

Подібна перспектива змусила М. Горбачьова на квітневому пленумі ЦК КПРС 1985 р. оголосити про потребу докорінних змін у галузі економіки й політики, соціальному й духовному житті. Щодо *зовнішньої політики* новий лідер висловився за впровадження нового політичного мислення у міжнародні відносини, перехід від класових до загальнолюдських цінностей. Було взято курс на «перебудову», «демократію» і «гласність».

Однак, як виявилось, акцентуючи на «перебудові», її ініціатори мали на меті лише вдосконалення існуючої системи. Йшлося про лібералізацію в межах «оновленого соціалізму», про «повернення до ленінських норм» і т. ін. З часом поняття «перебудова» через **утопічні риси**, властиві їй, поступово втратило свій зміст.

У ході **перебудовних процесів в Україні** певний час узагалі не спостерігалось будь-яких змін, оскільки вільну думку тут було винищено значно ретельніше, ніж у Москві, та й ідеологічний відділ ЦК КПУ з відповідними службами КДБ працювали більш цілеспрямовано. Тоді як на союзному рівні відбулися важливі зміни у складі вищого керівництва, першим секретарем ЦК КПУ аж до осені 1989 р. залишався *одіозний В. Щербицький*, оскільки М. Горбачьов боявся швидко змінювати ситуацію в Україні, яка була надто важливою для СРСР. У перші роки «перебудови» «гласність», проголошена в Москві, мало змінила обличчя навіть республіканської преси, не кажучи про істотні зрушення. Україна все ще залишалася «заповідником застою».

ЦЕНТРАЛІЗОВАНИЙ «РИНОК»

Справжнє оновлення всіх сфер життєдіяльності країни вимагало глибших зрушень у вирішальній сфері – економіці. Запропонована **програма перетворень передбачала** «прискорення соціально-економічного прогресу» країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму, активізації людського чинника. Однак невдовзі стало зрозуміло, що реформування економіки *вимагає якісних структурних змін* у радянській економічній моделі. Реформатори ж прагнули поєднати ринок з централізованим плануванням. Відповідно їхні спроби домогтися економічного зростання через розширення прав підприємств на основі формули «самостійність», «самофінансування», «самоокупність» (було ухвалено Закон «Про державне підприємство та об'єднання»), активізацію приватної ініціативи (за законами «Про кооперацію», «Про індивідуальну трудову діяльність» тощо) не увінчалися успіхом. Перші ж спроби кооператорів заробляти призвели до того, що на їхню діяльність ввели прогресивний податок на дохід, який на певному рівні досягав 70%, а кількість інстанцій із перевітками збільшилася до понад 30. Вінцем «уваги» держави до **кооперативного руху** стала постанова Кабміну СРСР «Про заходи посилення боротьби з нетрудовими доходами». Коли союзного міністра фінансів запитали, чому, на його думку, в кооперативах гроші заробляють нечесно, він відповів: «Тому що на чесній праці не розживешся».

Наслідком такого підходу були подальше **зниження виробництва**, продуктивності праці, зубожіння найширших верств населення, утвердження в держсекторі бартерної (на безгрошовій основі, натуральної) економіки, а в новому підприємницькому секторі – «економіки казино», коли головним стало не

виробництво, а продаж товарів у найкоротші терміни за максимальними цінами з метою отримання максимуму прибутку. Гігантськими темпами зростав внутрішній і зовнішній борг.

До абсурдних спроб поєднати ринок і централізоване планування додалися **проєкти керівництва** про забезпечення до 2000 р. кожної радянської сім'ї окремою квартирою чи будинком та запровадження в побут населення «здорового способу життя». **Перший** нічим не був обґрунтований, не мав ні бази, ні умов для реалізації такого широкомасштабного завдання, а тому так і залишився «прекрасною мрією». **Другий** проєкт був зведений до подорожчання й обмеження продажу алкогольних напоїв, вирубування виноградників у Криму й на Закарпатті, часткової ліквідації виноробних виробництв. Проте алкоголізм, який становив реальну загрозу фізичної, розумової та моральної деградації суспільства, подолати не вдалось, а бюджет лише України втратив 10 млрд руб. (*Реальна собівартість літра дешевої горілки становила у першій половині 1980-х рр. близько 4 копійок, а коштував цей літр понад 8 руб.*). До того ж значно поширилося самогонваріння, що призвело до дефіциту цукру, почастишали випадки отруєння неякісним алкоголем та його сурогатами, збільшилася кількість наркоманів.

Значною перешкодою на шляху реформування економіки України був її **структурний дисбаланс**. Зокрема, питома вага важкої промисловості становила понад 60%. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу. 95% продукції виробляли на підприємствах союзного підпорядкування. **Залежність України від центру** було закріплено в союзному фінансовому законодавстві. Закладений у ньому принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки й подальший її **перерозподіл** поза зв'язком з вилученою сумою, результатами виробничої діяльності та розмірами споживання. Так, у 1990 р. лише 36,2% витрат державного бюджету України покривалися власними доходами, решта – перерозподілом союзних.

Недосконалі перетворення в економіці ще більше ускладнили соціально-економічні проблеми робітництва і привели до формування масового незалежного робітничого руху. Влітку 1989 р. розпочалися шахтарські **страйки**, які охопили найважливіші вугільнодобувні райони СРСР, у т.ч. Донбас та Львівсько-Волинський басейн. Окрім економічних, шахтарі висували й деякі політичні вимоги, передусім про заміну місцевої влади. Уряд змушений був піти на поступки, задовольнивши майже всі домагання страйкарів.

ЧОРНОБИЛЬСЬКА ТРАГЕДІЯ

Величезною проблемою для української економіки, загальнонаціональною трагедією був вибух 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС. За розрахунками експертів, сумарний вихід радіоактивних матеріалів становив 50 млн кюрі, що рівнозначно наслідкам вибухів 500 атомних бомб, таких як скинута в 1945 р. на Хіросіму. Республіканське **керівництво** під тиском із Москви, зокрема М. Горбачьова, певний час боягузливо **замовчувало факт катастрофи**, а згодом – її справжні наслідки. В результаті населення Швеції швидше дізналося про трагедію в Чорнобилі, ніж українці. Ще одним злочином як республіканського, так і центрального керівництва була

першотравнева демонстрація у Києві, в якій брали участь діти. Це були діти простих киян, бо партноменклатура встигла вивезти своїх за межі Києва завчасно. Офіційне попередження про небезпеку радіоактивного опромінення оприлюднили лише 5 травня, на 9-й день після катастрофи. До цього засоби масової інформації – як республіканські, так і центральні – *переконували*, що аварія на ЧАЕС не становить загрози для здоров'я населення.

Катастрофічні екологічні й економічні **наслідки** Чорнобильської трагедії не піддаються точному оцінюванню. Зокрема, до початку 1990 р. в Україні **дезактивували** 3,5 млн га орної землі й 1,5 млн га лісу, що становило близько 12% території республіки. З господарського обігу **вилучили** близько 190 тис. га землі. Загалом **жертвами** радіоактивного зараження стали понад 1000 українських міст і сіл. Десятки тисяч осіб змушені були **змінити місце проживання**. Кількість людей, які загинули від радіоактивного опромінення та викликаних ним хвороб, важко підрахувати. (*На початок 2001 р. офіційно померлими від катастрофи на ЧАЕС вважалися 15 тис. осіб. Понад 70 тис. стали інвалідами*). Загалом, за оцінюванням Міністерства охорони здоров'я України, внаслідок аварії на ЧАЕС **постраждало** близько 3,5 млн осіб. Понад третина з них – діти. **Витрати** на ліквідацію наслідків Чорнобильської трагедії тільки за період з 1986 по 1989 р. становили більш ніж 10 млрд дол. США, а непрямі витрати – 25 млрд дол. Щорічно Україна змушена була витрачати 800–900 млн дол. для вирішення чорнобильських проблем. ЧАЕС, згідно з міжнародними домовленостями, наприкінці 2000 р. припинила своє функціонування.

Аварія на Чорнобильській АЕС стала поштовхом до пробудження українського суспільства, оскільки яскраво висвітлила колоніальне становище України: рішення про замовчування справжніх наслідків катастрофи ухвалювали саме в Москві. (*Усвідомлення трагічної залежності від московського центру яскраво простежувалося навіть у тодішніх жартах: «Алло, алло! Це говорять з Чорнобіля! Москва, так? Скажіть, будь ласка, як у нас справи?»; «Що таке мілірентген? Це рентген, який пройшов через московську телевізійну програму «Время»*). Поступово, із загостренням почуття критицизму, українці зосередились і на інших вадах суспільного життя.

2. ЗРОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

«Перебудова», як і кожна «революція згори», була доволі обмеженою і непослідовною. Однак головне її значення в тому, що вона спричинилася до різкого зростання політичної активності широких народних верств. Завдяки горбачовській «гласності» **люди долали стереотипи й догми**, які формувалися десятиліттями, отримали право на об'єктивну інформацію, могли вільно висловлювати власну думку. Цей процес відбувався в Україні повільно і болісно, зустрічав **запеклий опір** з боку консервативних сил, передусім партійної верхівки на чолі зі В. Щербицьким, але був незворотним. Демократизація дедалі більше охоплювала всі сторони життя українського суспільства, яке частіше почало звертати погляди до національних глибин: історії, культури, мови.

**ПОЧАТКИ
НАЦІОНАЛЬНОГО
ВІДРОДЖЕННЯ**

Провісником українського національного відродження стала **Спілка письменників України** (СПУ) та її друкований орган – газета «Літературна Україна». Публікації на газетних шпальтах виступів і статей Р. Братуня, О. Гончара, І. Дзюби, І. Драча, В. Дрозда, С. Плачинди та інших письменників, де **йшлося про проблеми** захисту української культури, навколишнього середовища, містилися перші згадки про забуті сторінки історії України, мали широкий відгомін у суспільстві. Влітку 1987 р. пленум правління СПУ, висловивши занепокоєння звуженням функціонування рідної мови, дійшов висновку про доцільність її конституційного захисту та відправив до Президії Верховної Ради УРСР відповідного листа. Значною була заслуга письменників у справі **повернення в українську літературу** раніше заборонених чи «небажаних» творів, зокрема В. Винниченка, Г. Косинки, представників «Розстріляного відродження» М. Зерова, М. Куліша, В. Підмогильного, М. Хвильового; з'явилися історичні праці М. Грушевського, Д. Яворницького тощо.

Стрімка політизація суспільства яскраво виявилася у створенні та діяльності різних **«неформальних» груп й організацій**, невідконтрольних КПРС. У середині 1987 р. у Києві було засновано **Український культурологічний клуб**, до якого належало чимало дисидентів і колишніх політв'язнів (С. Набока, Л. Мілявський, О. Шевченко, О. Матусевич). На його засіданнях відкрито обговорювали питання про Голодомор 1932–1933 рр., визвольні змагання 1917–1921 рр. тощо. Тоді само у Львові з'явилося культурологічне **Товариство Лева**, яке об'єднувало переважно молодих людей. Починаючи з 1987 р., в Україну з ув'язнення повернулися такі представники дисидентського руху, як В. Черно-віл, М. Горинь, М. Горбаль та ін. Влітку 1988 р. вони на базі Української гел-сінської групи створили політичну організацію республіканського масштабу, яка отримала назву **«Українська гелсінська спілка»** (УГС) і виступала за самостійність України. Її лідером був політв'язень з 26-річним «стажем» Левко Лук'яненко, звільнений наприкінці того самого року. На початку 1989 р. стало **Товариство української мови ім. Т. Шевченка** – перша масова українська організація, що перебувала поза партійним контролем. Тоді ж відбулася установча конференція історико-просвітницького товариства **«Меморіал»**, яке відстоювало увічнення пам'яті жертв комуністичних репресій. Наприкінці жовтня 1989 р. було завершено організаційне оформлення започаткованої в грудні 1987 р. **Асоціації «Зелений світ»** на чолі з письменником Ю. Щербакком. Вона, на відміну від заформалізованого Українського державного комітету з питань зовнішнього середовища, активно вимагала вирішення екологічних проблем республіки.

Творення неформальних організацій не обмежувалося лише Києвом та Львовом, а поширювалося й на інші регіони України. Зокрема, активну діяльність у 1985–1989 рр. розгорнув **політклуб «Планета»**, створений студентами історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту. Його члени (С. Бабій, Ю. Байдюк, М. Лазарович, В. Нестеренко, К. Тимчук), виступаючи у

багатьох колективах як міста, так і Хмельницької обл., гостро критикували партійно-державне керівництво республіки, передусім першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, яке не лише «пленталося у хвості» демократичних змін, а й чинило їм перепони, ознайомлювали з «білими плямами» української історії, засуджували дискримінаційну політику щодо української мови. В 1988 р. окремі з них організували у Кам'янець-Подільському акцію збору підписів за надання українській мові державного статусу, за що під тиском місцевого управління КДБ та міському КПУ ледь не були виключені з інституту. Врятували лише активна підтримка більшої частини викладацького колективу історичного факультету, студентів та статус депутата міської ради організатора акції.

Ця загалом пересічна подія яскраво засвідчила **суперечливість перебудовних процесів** у республіці. Якщо в *Москві* журнал «Огонёк», редагований українцем В. Коротичем, публікував відверто антирадянських авторів, то в Україні навіть захист української мови міг бути приводом для переслідування. А в *Києві* за спробу провести демонстрацію до другої річниці Чорнобильської трагедії кількох лідерів Українського культурологічного клубу було заарештовано.

Проте переслідуваннями, арештами, каральними акціями т. зв. «ОМОНу» (укр. «ЗМОП» – «загін міліції особливого призначення») чи навіть цькуваннями собаками годі вже було спинити хвилю зростаючого людського невдоволення політикою тодішніх республіканських властей. Так, у червні-липні 1988 р. відбулися перші багатотисячні **несанкціоновані мітинги** у Львові, в яких активну участь брали такі відомі **представники дисидентського руху**, як В. Чорновіл, брати Горині, подружжя Калинців та ін. Мітингуючі дискутували щодо вирішення нагальних національних проблем, вимагали спорудження у *Львові* пам'ятника Т. Шевченкові та жертвам комуністичного терору, обговорювали питання про реабілітацію вояків УПА. 13 листопада 1988 р. 20-тисячний мітинг, присвячений екологічним проблемам, відбувся у *Києві*. Незабаром мітинговий вал, а разом із ним національна символіка (*вперше синьо-жовтий прапор було піднято 26 березня 1989 р. на мітингу у Львові*) поширилися по всій Україні.

Вагомим чинником зміцнення українського демократичного руху були **незалежні українські видання**: друковані органи УГС – газета «Голос відродження» та відновлений «Український вісник», а також журнали «Євшан-зілля», «Кафедра», молодіжні часописи «Дзвін», «Молода Україна», «Поступ» та ін. У 1989 р. нараховувалося понад 50 таких видань, а до середини 1990 р. їхня **кількість зросла до півтори сотні** (як правило, їх підготовлювали в Україні, а видавали в балтійських республіках). Під їхнім впливом **на краще змінювалися** офіційні видання: газети «Літературна Україна», «Молодь України», журнали «Київ», «Вітчизна», «Жовтень», «Прапор» (*останні два змінили свої назви на «Дзвін» та «Березіль» відповідно*) тощо. Саме на сторінках цих видань уперше з'явилися матеріали про криваві злочини комуністичного режиму в Україні, **висвітлювалися** основні віхи українських визвольних змагань, друкувалися твори раніше заборонених авторів.

Водночас в Україні щораз частіше лунали вимоги про відставку В. Щербицького. У вересні 1989 р. пленум ЦК КПУ звільнив його з посади. Першим секретарем ЦК Компартії України обрали Володимира Івашка. Зміни у керівництві верхнього ешелону влади привели до деякого **прискорення демократичних процесів** в Україні. Зокрема, важливою віхою національного відродження було ухвалення в жовтні 1989 р. Закону УРСР «Про мови в Українській РСР», згідно з яким проголошено *державний статус української мови*. Однак відсутність реального контролю за виконанням закону уповільнювала його впровадження в життя, нерідко зумовлювала формальний характер наявних змін. У 1990 р. значного резонансу набули два масові політико-просвітницькі заходи новоствореного Народного руху України (НРУ або Рух). Перший – це *«живий ланцюг»*, присвячений Акту злуки УНР і ЗУНР, в якому 21 січня під національними прапорами стали, за різними даними, від 450 тис. до 3 млн осіб від Івано-Франківська через Львів до Києва. Він продемонстрував єдність України та зростаючу силу НРУ. Другою рухівською акцією було велелюдне святкування у серпні *500-річчя українського козацтва*. Значною мірою завдяки НРУ в західноукраїнських містах відбувся *демонтаж пам'ятників Леніну* як символу тоталітарної доби. Вперше це відбулось 1 серпня 1990 р. у м. Червоноград на Львівщині. З обласних центрів комуністичного ідола першим позбувся Тернопіль – 8 серпня 1990 р.

Складовою демократичних процесів, які відбувалися в Україні, став **рух за легалізацію українських церков** – греко-католицької (УГКЦ) та автокефальної православної (УАПЦ). Першими успіху домоглися вірні *УГКЦ*: 1 грудня 1989 р., під час візиту М. Горбачьова до Ватикану, було домовлено про її легалізацію. 26 січня 1990 р. греко-католицька ієрархія скликала синод, який проголосив легалізацію УГКЦ. А 5–6 червня 1990 р. у Києві відбувся собор *УАПЦ*, який формально затвердив факт відновлення цієї церкви та ухвалив історичне рішення про створення її патріархату.

СТАНОВЛЕННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ

Новий етап розвитку демократичних процесів в Україні пов'язаний з початком формування багатопартійності. Першим широкомасштабним всеукраїнським політичним об'єднанням був **Народний рух України за перебудову** (згодом словосполучення *«за перебудову»* було вилучено з назви організації). Його поява відображала об'єктивну необхідність економічного і політичного реформування суспільства, національного відродження України. В лютому 1989 р. газета «Літературна Україна» опублікувала *проект програми* НРУ, розроблений ініціативною групою, до якої увійшли представники Спілки письменників України та Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. А у вересні того самого року, незважаючи на опір властей та цькування ними ініціаторів, відбувся *Установчий з'їзд* Народного руху (*чисельність організації на цей час становила 280 тис. осіб, а через рік – 633 тис.*), головою якого обрали поета І. Драча, а головою Секретаріату – одного з лідерів УГС М. Гориня. Цей широкий суспільно-політичний рух *об'єднав різні політичні сили*: від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій,

що виступали з позицій антикомунізму. То був час консолідації суспільно-політичних організацій, груп і окремих громадян на підґрунті боротьби за національне, духовне, економічне й політичне відродження України.

Після того, як у березні 1990 р. із Конституції СРСР вилучили положення про «керівну і спрямовуючу» роль КПРС, **партійне будівництво** пришвидшилося. У квітні 1990 р. на базі Української гельсінської спілки створено **Українську республіканську партію** (УРП), мета діяльності якої – Українська незалежна соборна держава. Очолив УРП відомий правозахисник Л. Лук'яненко. У наступні місяці відбулися **установчі з'їзди** Української християнсько-демократичної партії (лідер – В. Січко), Соціал-демократичної партії України (А. Павлишин, А. Носенко), Української селянсько-демократичної партії (С. Плячинда, В. Щербина) та ін. У вересні 1990 р. створено Партію зелених України (Ю. Щербак), яка виступала за збереження природи, культурної та історичної спадщини українського народу. Наприкінці того самого року оформилися Демократична партія України (Ю. Бадзьо) та Партія демократичного відродження України (В. Гриньов, О. Ємець, В. Філенко). Всього до 1991 р. утворено понад 20 політичних партій та об'єднань, більшість з яких або перебували на **державницьких позиціях**, або еволюціонували до них.

Нові партії були **слабкі організаційно та матеріально** і не могли реально конкурувати з КПРС: якщо загальна кількість членів усіх некомуністичних партій у 1991 р. становила 35–40 тис. осіб (*НРУ не був політичною партією*), то КПУ – 2,9 млн (*значна частина з них лише формально числилась у партії, оскільки не сплачувала членських внесків і не брала участі в роботі парторганізацій*). Істотно послаблювали демократичні партії **боротьба за лідерство**, невизначеність ідеології, соціальної бази тощо. Разом із тим, саме вони стали силою, яка повела рішучу боротьбу проти монополії компартії на владу.

ВИБОРЧІ КАМΠΑНІЇ

Значний вплив на розгортання демократичних процесів в Україні, зростання національної свідомості мали вибори до союзної, республіканської та місцевих рад, які відбувалися у 1989–1990 рр. Першими в часі були **вибори народних депутатів СРСР** у березні-травні 1989 р., які, незважаючи на обмеження (*третину депутатів призначала компартія та залежні від неї громадські організації*), стали **першими альтернативними виборами** за весь час існування радянської системи. Хоча компартійний апарат і чиновники на місцях розгорнули кампанію проти демократичних кандидатів, обливали їх брудом, відмовляли у реєстрації тощо, народними депутатами все ж було обрано багатьох **прихильників рішучих змін**, серед них письменників Р. Братуня, Д. Павличка, Ю. Щербака, В. Яворівського, професора Р. Гром'яка, журналістку А. Ярошинську та ін. За прямою трансляцією з Москви першого **З'їзду народних депутатів СРСР** із затамуванням подиху спостерігала вся країна. Інколи до мікрофону вдавалося прорватися українським депутатам із демократичного табору. Їхні **виступи**, як і виступи депутатів-реформаторів з інших республік, були нещадним звинуваченням комуністичного режиму, що понад 70 років здійснював злочинну політику щодо своїх громадян. Все це не могло не **вплинути** на світогляд навіть найлояльніших до тодішньої влади громадян.

Через рік, у березні 1990 р., відбулися **вибори до Верховної Ради УРСР**. Український виборчий закон був більш демократичним за союзний і передбачав обрання депутатів *прямим, таємним голосуванням* з альтернативних кандидатур. Під час передвиборної кампанії демократичні сили республіки – близько 40 неформальних організацій – згуртувалися в **Демократичний блок**. Він *обстоював* реальний суверенітет України, багатопартійність і політичний плюралізм, рівноправність та різноманітність форм власності, національне відродження українського народу, необхідність ухвалення нової Конституції. Загалом Демблок, в якому найпотужнішим був НРУ, домогся певних *результатів*, здобувши 1/4 парламентських мандатів. Однак вибори засвідчили, що позиції демократичних сил на півдні й сході республіки доволі слабкі. Значну роль у **перемозі консерваторів** відіграли виборчі *зловживання* влади й її монопольний контроль над державними засобами масової інформації. Однак, незважаючи на ці порушення, Україна отримала перший у своїй історії відносно демократично обраний парламент. Його головним завданням мало бути перебрання на себе всієї політичної влади, що досі належала ЦК КПУ.

Одночасно з виборами до Верховної Ради УРСР відбулися **вибори до місцевих рад**. У більшості з них перемогу отримав *компартійний апарат*. Зате в трьох галицьких областях – Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській – він зазнав нищівної поразки та вперше змушений був перейти в опозицію. По всій Галичині над приміщеннями місцевих органів влади замайоріли синьожовті прапори. *Демократичні сили* перемогли також у низці східноукраїнських міст та в Києві, де 24 липня 1990 р. над будинком Київської міської ради було піднято національний стяг.

Отже, в історії України розпочався завешальний етап боротьби за здобуття державної незалежності.

3. ВІД ДЕКЛАРАЦІЇ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ ДО РЕФЕРЕНДУМУ ПРО ЇЇ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Починаючи з 15 травня 1990 р., уперше в історії України **Верховна Рада України** стала працювати у *парламентському режимі*. Часи, коли депутати з'їжджалися на 1–2 дні, лише щоб одноставно проголосувати за законопроекти, підготовлені апаратом, канули у вічність. Перша сесія новообраного українського парламенту тривала 60 робочих днів. У результаті саме Верховна Рада України, а не кремлівські кабінети чи закарелки ЦК КПУ, стала тим місцем, де *вирішувалася доля України*.

ПЕРШІ КРОКИ СУВЕРЕНІЗАЦІЇ

Із перших днів роботи українського парламенту в ньому розпочалося **протистояння** між прокомуністичною більшістю – т. зв. «*групою 239*» на чолі з компартійним функціонером О. Морозом та демократичною меншістю – *Народною радою*, лідером якої став академік І. Юхновський (*приблизне співвідношення сил між ними було як 239 до 115–133 осіб*). Особливо воно загост-

рилося під час виборів голови Верховної Ради України. Усвідомлюючи відсутність будь-яких шансів на перемогу, демократичні сили запропонували близько десятка своїх претендентів на цю посаду (М. Горинь, І. Драч, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, І. Юхновський та ін.). Таким чином, вони використали парламентську трибуну для **пропаганди національно-демократичних ідей**, оскільки сесію парламенту в прямій трансляції та в запису в ті часи дивилася і слухала вся Україна. Забезпечивши обрання **головою Верховної Ради України** першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка, більшість змушена була погодитися, щоб з 23-х парламентських комісій 7 (зовнішніх справ, економічної реформи, прав людини, культури і духовного відродження та ін.) очолили представники опозиції.

Основним здобутком першої сесії українського парламенту була **Декларація про державний суверенітет України**, ухвалена 16 липня 1990 р. За неї проголосувала не тільки Народна рада, а й представники прокомуністичної «групи 239». Такий перебіг подій був зумовлений збігом кількох обставин. *По-перше*, Декларацію про державний суверенітет на той час прийняла Росія і це забезпечувало Народній раді додаткові аргументи у суперечці з «групою 239». *По-друге*, депутати-комуністи були розгублені несподіваною відставкою В. Івашка, який, перебуваючи разом з кількома десятками своїх соратників-депутатів у Москві на XXVIII з'їзді КПРС, проміняв посаду голови Верховної Ради України на заступника генерального секретаря ЦК КПРС. *По-третє*, роботу Верховної Ради України супроводжували постійні багатотисячні мітинги та шахтарський страйк, під час якого його учасники домагалися департизації підприємств, націоналізації майна КПРС, відставки союзного уряду на чолі з Н. Рижковим.

Декларація про державний суверенітет України – це *перший рішучий крок* на шляху до повної національно-державної незалежності. В преамбулі цього документа визначено «...*верховенство*, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Від імені українського народу могла виступати тільки Верховна Рада України. *Територію* України в існуючих кордонах проголошено недоторканою. Задекларовано виняткове право українського народу на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. *Верховна Рада України застерігала* за Україною право на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. Висловлено намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою і дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Важливим було положення про українське *громадянство*. Декларація створила основу для республіканської законотворчості, незалежності від союзного законодавства.

Подальшим кроком Верховної Ради України після ухвалення Декларації про державний суверенітет був **Закон «Про економічну самостійність Української РСР»**, ухвалений 2 серпня того самого року. Основними принципами економічної політики України було визнано: *власність народу* республіки на її національне багатство і національний дохід; різноманітність і *рівноправність різних форм власності* та їхній державний захист; повну господарську само-

стійність і свободу підприємництва; введення національної грошової одиниці, *самостійність* регулювання грошового обігу; створення національної митниці, захищеність внутрішнього ринку тощо.

У контексті Декларації про державний суверенітет логічними були також дії українських парламентарів, передусім представників Народної ради, які прагнули надати відносинам України з іншими республіками СРСР **міждержавного характеру**. 29 серпня 1990 р. вони спільно з російськими депутатами з блоку «Демократична Росія» підписали «Заяву про засади державних відносин України і РРФСР на підставі декларацій про державний суверенітет». До кінця 1990 р. Україна підписала **двосторонні державні угоди** з Литвою, Латвією, Естонією, Росією, Білорусією, Узбекистаном, Казахстаном.

Активної державницької позиції дотримувалася **молодь**, яка, об'єднавшись у такі молодіжні організації, як Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Українська студентська спілка (УСС) та ін., вдавалася до різних політичних заходів, спрямованих на подальшу демократизацію суспільного життя. Найбільш вражаючою акцією було **голодування студентів** у Києві, яке тривало від 2 до 17 жовтня 1990 р. і охопило 158 осіб із 24 міст України. **Основними вимогами** голодуючих до Верховної Ради України були: відмова від підписання нового союзного договору, відставка уряду, оголошення нових парламентських виборів на багатопартійній основі, заборона відбування військової служби громадянами України за її межами, націоналізація майна КПРС та ВЛКСМ на території республіки. До голодування додалися масові демонстрації, що змусило парламент піти на поступки і прийняти компромісне рішення: 1) провести на початку 1991 р. референдум про довіру тодішньому складу Верховної Ради України і в разі недовіри – організувати до кінця року нові вибори на багатопартійній основі; 2) забезпечити проходження строкової служби громадян України в межах республіки; 3) створити парламентську комісію для розгляду питання про націоналізацію майна КПРС і ВЛКСМ; 4) до ухвалення нової Конституції України «...укладання союзного договору вважати передчасним»; 5) відставка голови Ради Міністрів УРСР В. Масола; 6) до 30 листопада 1990 р. узгодити Конституцію УРСР з положеннями Декларації про державний суверенітет України.

Однак з усіх цих рішень до кінця року реалізували лише одне – відставка голови Ради Міністрів: замість В. Масола було обрано Вітольда Фокіна. В парламенті знову загострилося **протистояння** між Народною радою і прокомуністичною більшістю. Одним із його наслідків було позбавлення депутатської недоторканості й арешт радикально налаштованого депутата С. Хмари. Водночас зростали **розходження в «групі 239»**, передусім між новообраними першим секретарем ЦК КПУ С. Гуренком та головою Верховної Ради України Л. Кравчуком. Якщо С. Гуренко і далі зберігав лояльність до Москви, то Л. Кравчук прагнув до реалізації Декларації про державний суверенітет. До підтримки останнього схилилася група партійної еліти з директорів великих підприємств та апарату Верховної Ради України. Фактично вперше за останніх 60 років в Україні відбувалося становлення групи **«націонал-комуністів»**.

ЗАГОСТРЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА

Тривав **спад виробництва** в усіх галузях господарства. Відбувалося зниження продуктивності суспільної праці та обсягів промислової продукції. Національний дохід у 1990 р. зменшився на 4%, а в 1991 р. – ще на 13%. Дефіцитом, окрім промислових товарів, стали м'ясо, молочні продукти, вершкове масло. Зростав «чорний ринок», значну частину продукції вивозили за межі України. Підвищення роздрібних цін 2 квітня 1991 р. удвічі (у січні 1992 р. вони перевищували рівень грудня 1990 р. у 8 разів, їхнє зростання щонайменше у 1,5 разу було вищим від збільшення обсягів доходів) призвело до різкого **погіршення життєвого рівня** населення. Оскільки не було проведено належної індексації вкладів, це підвищення фактично знецінило всі нагромадження й залишило переважну частину населення, особливо людей похилого віку, без заощаджень, зароблених роками важкої праці. Знижувалася якість і тривалість життя. Україна наприкінці 1980-х рр. стала єдиною республікою в СРСР, де смертність населення перевищувала народжуваність.

З метою подолання цих негативних явищ було вжито **неординарних заходів**. 1 листопада 1990 р. запровадили продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з **купонами**. У червні 1991 р. Верховна Рада України **ліквідувала контроль** над економікою України з боку центральних відомств. Загальносоюзну власність на території України було перетворено в республіканську. **Створено** власні грошово-фінансову систему, податкову і митну служби. Однак все це не змогло врятувати економіку України від подальшого розвалу.

У березні 1991 р. в Україні відбулися багатотисячні шахтарські **страйки**. Поряд з економічними вимогами, було висунуто й політичні: надання Декларції про державний суверенітет України статусу конституційного закону, забезпечення реальної незалежності всіх республік СРСР, відставка союзного та республіканського урядів. А в червні на всеукраїнському з'їзді страйкових комітетів було висловлено вимогу **про вихід України зі складу СРСР**, розпуск компартії, перевибори Верховної Ради України тощо.

Аналогічні процеси відбувалися по всій території **СРСР**. Стало очевидним, що імперія вичерпала свої можливості. **Стагнація** економіки переросла у системну кризу. Товарний голод, тотальний дефіцит посилювали соціальну напругу в суспільстві.

ОСТАННІ ПОТУГИ ІМПЕРІЇ

Проте імперська бюрократія, консервативні сили з прихильників існування централізованого СРСР не збиралися здавати своїх позицій, перейшовши в **наступ проти республік**, які прагнули домогтися реального суверенітету. Одним із перших свідчень цього була трагедія 9 квітня 1989 р. у столиці Грузії м. Тбілісі, де радянські війська розігнали антирадянську демонстрацію. Внаслідок **жорстоких дій військових** 19 мирних людей, у т. ч. 16 молодих жінок, загинуло, понад 4 тис. отримали поранення. Наступними стали події 13–20 січня 1991 р., коли московська влада застосувала **військову**

силу у містах Вільнюс і Рига, щоб придушити незалежницькі настрої у Литві й Латвії. Як наслідок, два десятки людей загинули, близько тисячі отримали поранення. Президія Верховної Ради України у такій ситуації здійснила безпрецедентний крок – ухвалила заяву, якою засудила дії центру як порушення державного суверенітету балтійських республік.

Не залишилась осторонь московського тиску й **Україна**. Щоб втримати її в орбіті «єдиного і неподільного Союзу», проімперські сили вдалися до *інспірування сепаратистських настроїв*. Залунали голоси про необхідність створення на півдні України «незалежної Республіки Новоросії». У Донбасі поширювали чутки про відновлення Донецько-Криворізької республіки, яка завдяки російським більшовикам існувала на початку 1918 р. Закарпаття стало ареною, де пропагували ідеї, що нібито місцеве населення є не українцями, а окремою нацією русинів. Під тиском з Москви та потуранні Києва було проголошено *Автономну Республіку Крим* (АРК). Об'єктом провокацій стало релігійне життя, коли відверті українофоби штучно *роздували розбіжності* між різними конфесіями. Відверту війну було розв'язано проти пам'ятників героям визвольних змагань та жертвам Другої світової війни, які з початком національного відродження постали в Західній Україні. Зокрема, потужними вибухами *знищили пам'ятники* полеглим воякам дивізії «Галичина» та Євгену Коновальцю на Львівщині, Степану Бандері – на Івано-Франківщині. У Києві двічі *спалювали могили* замордованих комуністичним режимом Василя Стуса, Олекси Тихого та Юрія Литвина. Щодня в засобах масової інформації, контрольованих комуністами, поширювали провокативну *дезінформацію* про керівників національно-демократичного табору, українську минувшину тощо.

Ще одним заходом Москви щодо збереження радянської імперії мав бути загальносоюзний **референдум**, на який винесли запитання з *формулюванням*: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?». Щоб нейтралізувати можливе посилення імперського центру, Верховна Рада України завдяки співпраці Народної ради та «націонал-комуністів» на чолі з Л. Кравчуком включила на референдум додаткове *республіканське запитання*: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». У Галичині додали ще й *третє запитання*: «Чи Ви хочете, щоб Україна стала самостійною державою?». Під час референдуму, який відбувся 17 березня 1991 р., на питання союзного бюлетня ствердно відповіли 70,2%, республіканського – 80,2%, а в Галичині 88% українців проголосували за повну державну незалежність України.

Провівши референдум, Москва, однак, не досягла мети, оскільки чи не в кожній республіці він відбувався паралельно з місцевими опитуваннями, а Естонія, Латвія, Литва, Вірменія, Грузія і Молдова взагалі відмовилися від його проведення. Після референдуму М. Горбачов розпочав т. зв. «**новоогарьовський процес**» – переговори, які велися у державній резиденції Ново-Огарьово під Москвою з керівниками 9 республік, у т. ч. України, про зміст нового

союзного договору. Його попереднє підписання, незважаючи на існування у ньому багатьох невирішених питань, планувалося на 20 серпня 1991 р. Однак **Верховна Рада України відклала обговорення** проєкту союзного договору на вересень. Спеціальна парламентська комісія мала з'ясувати, чи його умови не суперечать Декларації про суверенітет.

Подальша доля України вирішилася несподівано з точки зору поточного моменту, але закономірно з огляду на її тисячолітню історію державотворення та постійне прагнення до волі. 19 серпня 1991 р. групою найвищих державних посадовців СРСР на чолі з віце-президентом Г. Янаєвим, прем'єр-міністром В. Павловим, головою КДБ В. Крючковим, міністром оборони Д. Язовим та міністром внутрішніх справ Б. Пуго була здійснена **спроба державного перевороту**. Створивши т. зв. «ГКЧП» (укр. «ДКНС» – «Державний комітет із надзвичайного стану»), путчисти прагнули не допустити підписання нового союзного договору та намагалися повернути радянську імперію до стану напередодні 1985 р. Проте їхній задум наштовхнувся на рішучий **народний спротив**, який у Москві очолив російський президент Б. Єльцин (за офіційними даними, М. Горбачьов у той час був інтернований в Криму). На відміну від нього, голова українського парламенту Л. Кравчук зайняв українобережну і невизначену позицію щодо ГКЧП, не висловивши навіть моральної підтримки Б. Єльцину. Зате Народна рада різко засудила антиконституційні дії військово-комуністичної хунти. На третій день – 21 серпня – організатори перевороту визнали свою **порушку**. Так безславно закінчилося понад семидесятирічне існування страхітливої імперії за назвою «СРСР».

24 серпня відкрилась позачергова сесія Верховної Ради України. В умовах загальнонародного піднесення та повної розгубленості депутатів-комуністів вона проголосила **незалежність України**, яка мала бути підтверджена на референдумі 1 грудня 1991 р. В наступні дні Президія Верховної Ради України прийняла **постанови** «Про департизацію державних органів, установ та організацій», «Про тимчасове припинення діяльності компартії України», «Про передання майна КПУ та КПРС на території України на баланс Верховної Ради України та місцевих Рад». 30 серпня 1991 р., коли було доведено участь парт-апарату в підготовці й здійсненні путчу, Л. Кравчук підписав Указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності компартії України».

1 грудня 1991 р. відбувся **Всеукраїнський референдум** на підтвердження Акта проголошення незалежності України. В ньому взяли участь 84,2% виборців, з яких 90,32% **проголосували за незалежність України**. Цим фактично було скасовано результати березневого референдуму 1991 р. про збереження Радянського Союзу. Український народ засвідчив своє прагнення бути господарем на власній землі.

Право голосу мали 37,886 млн громадян України. У Всеукраїнському референдумі взяли участь 31,89 млн осіб (84,18%), з яких 28,804 млн (90,32%) висловилися за підтвердження Акта проголошення незалежності України, проти – 3,088 млн (9,68%).

У Кримській АРСР Акт проголошення незалежності України підтримали 54,19% виборців (голосували 67,5%), у м. Севастополь, який був тоді окремою адміністративною одиницю центрального підпорядкування, – 57,07% виборців (голосували 63,74%).

Одночасно з референдумом відбулися **вибори Президента України**. До виборчого бюлетня було включено 6 кандидатів – В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл та І. Юхновський. Більшість виборців – 61,6% – підтримала **Леоніда Кравчука**, який став Президентом України.

Отже, після тривалого періоду бездержавності український народ отримав ще один унікальний шанс, щоб перетворити Україну у вільну, демократичну, заможну державу, яка б стала рівноправним партнером міжнародної спільноти.

4. УКРАЇНЬСКА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Розвиток української культури в другій половині ХХ ст. відбувався **зигзагоподібно**. Спочатку, після смерті І. Сталіна, настав хронологічно короткотривалий період відносної лібералізації. З перемогою у Кремлі в середині 1960-х рр. консервативних сил українська культура знову потрапила в жорсткі лещата радянської офіційної ідеології. За горбачовської перебудови склалися умови для національно-культурного відродження українського суспільства.

ОСВІТА

Упродовж періоду існування СРСР правлячий режим особливу увагу незмінно приділяв освіті, яку розглядав як важливий аспект комуністичної ідеології. Не оминув освітньої сфери і Н. Хрущов. З його ініціативи розгорнулася дискусія щодо майбутнього **шкільництва**, яка завершилася прийняттям у 1958 р. Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР».

Згідно з цим документом було розпочато структурну перебудову загальноосвітньої школи. **Реформа** передбачала: введення обов'язкової 8-річної неповної середньої освіти; перетворення середньої 10-річної школи в 11-річну; створення матеріальної бази для опанування школярами однією з масових професій. Стратегічним напрямком у роботі школи в законі було визначено принцип поєднання загальноосвітнього і політехнічного навчання. Запроваджувався аморальний принцип **факультативності української мови**.

Після зміщення Н. Хрущова школьну реформу попередніх років було відмінено, залишилися тільки окремі її фрагменти, наприклад, обов'язкова восьмирічна неповна середня освіта. Знову повернулися до 10-річки. Розпочався **перехід до обов'язкової середньої освіти**. Посилилася **політизація** навчально-виховного процесу та централізація управління освітою. Згідно з Основними напрямками реформи загальноосвітньої і професійної школи від 1984 р. визначався комплекс завдань для підвищення якості освіти й виховання, зростання престижу професії вчителя, вдосконалення структури управління освітою, зміцнення її матеріальної бази. Запроваджувалося навчання дітей з 6 років (за

бажанням батьків), 8-річні школи були реорганізовані в 9-річні, а 10-річні – в 11-річні. Однак значних результатів ця реформа не мала.

У період перебудови своєрідною спробою розвитку здібностей у школярів було **відродження ліцеїв та гімназій**.

Швидкими темпами в Україні розвивалася **професійно-технічна освіта**. У профтехучилищах учні здобували загальну середню освіту та професію. Однак через певні причини рівень кваліфікації випускників профтехучилищ **відставав** від необхідного рівня виробництва.

Розширилася підготовка спеціалістів із **вищою та середньою спеціальною освітою**. Її істотним **недоліком** залишалася якість підготовки спеціалістів, яка значно відставала від світової.

Загальною проблемою системи освіти в Україні була її **русифікація**, коли українську мову сплановано витісняли зі шкіл, ПТУ, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів.

НАУКА

У другій половині 1950-х – 1980-х рр. певних змін зазнала й наука, основним центром якої була Академія наук. Найважливішим досягненням цього часу стало **освоєння космосу**.

Творенням автоматизованих систем проектування обчислювальної техніки займався **Інститут кібернетики** під керівництвом **Віктора Глушкова**. Завдяки створенню в 1960-х рр. перших електронно-обчислювальних машин (ЕОМ) Україна посіла провідне місце у цій галузі в СРСР. Було налагоджено серійне виробництво **ЕОМ**, які використовували для розрахунків у промисловості й науці.

Зусиллями вчених **Інституту електрозварювання АН УРСР ім. Є. Патона** в Україні діяв найбільший у світі центр наукових досліджень у галузі зварювання металів, яке проводилося не лише на землі, а й під водою та в космосі. Тут **запатентовано понад 400 винаходів**, розроблені методи зварювання і різання електронним променем, лазерної обробки.

Фундаментальні дослідження були виконані в галузях твердого тіла й низьких температур, надпровідності, **фізики** напівпровідників, радіофізики, теоретичної й експериментальної ядерної фізики, фізики плазм і керованого термоядерного синтезу, астрономії та радіоастрономії.

Серед важливих напрямів розвитку в Україні теоретичної та практичної **математики** були алгебра і теорія чисел, математична фізика, геометрія, теорія ймовірностей, обчислювальна математика тощо.

Значно розширився розвиток досліджень у галузі **хімії** та високомолекулярних сполук із заснуванням у 1958 р. у Києві Інституту хімії полімерів і мономерів.

Фундаментальні в світовій практиці відкриття в галузі фізики сплавів зробили вчені **Інституту металофізики АН УРСР**.

Провідним закладом у дослідженні нової прогресивної технології порошкової металургії став **Інститут проблем матеріалознавства**.

Завдяки фундаментальним і прикладним розробкам **учених-геологів** розширилися можливості освоєння корисних копалин на території республіки.

Певними здобутками відзначалася **медична галузь**. Зокрема, з середини 1950-х рр. під керівництвом хірурга-новатора **Миколи Амосова** почалася теоретична розробка й запровадження у практику нових методів хірургічного лікування серцевих, а згодом і легеневих захворювань.

Значною проблемою багатьох наукових розробок тих часів була слабка їхня **практична реалізація**.

Складно і неоднозначно розвивалися **гуманітарні науки**, які перебували під особливим ідеологічним тиском і **всеосяжною цензурою**. Проте й за цих умов деякі вчені спромоглися підготувати й опублікувати цінні за своєю об'єктивністю та правдивістю **наукові дослідження**. Серед них М. Брайчевський, О. Апанович, І. Дзюба, Я. Дзира, О. Компан, Є. Пронюк.

ЛІТЕРАТУРА

Початок «відлиги» значно вплинув на становище української літератури. Передусім з таборів та заслання повернулися письменники, з'явилися твори багатьох померлих **реабілітованих літераторів**. У цей час плідно працювали Б. Антоненко-Давидович («За ширмою»), О. Довженко («Зачарована Десна»), М. Стельмах («Кров людська – не водиця», «Хліб і сіль», «Правда і кривда»), Г. Тютюнник («Вир»), поети В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драч, Д. Павличко та ін.

З середини 1960-х рр. різко посилювався **ідеологічний контроль** за «ідейно-теоретичним рівнем» друкованих видань. Тих, що ухилялися від усталених канонів, піддавали нищівній партійній критиці, як це сталося з **Олесем Гончарем** за роман «Собор», де автор звернувся до історичних традицій українського народу, його патріотизму, звичаїв, виступив проти руйнування історичних пам'яток церковної архітектури. Критика, як правило, не минала безслідно: розкритиковані твори зникали з бібліотек, а їхніх авторів на довгі роки позбавляли можливості друкуватися. Так, від літературної діяльності відсторонили І. Чендея, М. Вінграновського, Ю. Щербака, В. Шевчука. У **таборах і в'язницях** опинилися літератори О. Бердник, І. Світличний, В. Стус, В. Рубан, Ю. Литвин, Є. Сверстюк, Ю. Бадзьо, М. Руденко та ін.

Під час **перебудови** українські літератори, активно включившись у громадсько-політичне життя, відіграли провідну роль у відродженні як національної культури, так і державності.

МУЗИКА

Навіть у умовах ідеологічного тиску традиційно значними були досягнення української музики. У **вокальному та симфонічному жанрах** відзначилися Л. Ревуцький, М. Вериківський, М. Колесса, М. Скорик, Л. Дичко, в хоровому – П. Гайдамака, Ф. Козицький, К. Данькевич, Б. Лятошинський, у пісенному – П. Майборода, О. Білаш, А. Філіпенко, Л. Кос-Анатольський, І. Шамо, В. Івасюк та ін. Визнаним віртуозом диригентської майстерності став **Степан Турчак**.

У багатьох країнах відомі імена таких корифеїв української **оперної сцени**, як А. Солов'яненко, Д. Гнатюк, Є. Мірошніченко, А. Мокренко, М. Кондратюк, Д. Петриненко, М. Стеф'юк. Широкою популярністю користувалися виконавці **естрадної пісні** С. Ротару, Н. Яремчук, В. Зінкевич та ін.

Високим творчим потенціалом і національним колоритом відзначалися такі **мистецькі колективи** України, як Державний заслужений академічний український народний хор ім. Г. Вірьовки, Державна заслужена академічна капела «Думка», Державна заслужена академічна капела бандуристів України, Черкаський заслужений народний хор, Закарпатський народний хор, Гуцульський ансамбль пісні і танцю та ін.

ТЕАТР І КІНО

Позитивні зміни відбулись у розвитку українського **театрального мистецтва**. Зокрема, своїми виступами прославили Україну академічні драматичні *театри* ім. І. Франка в Києві, ім. Т. Шевченка в Харкові, ім. М. Заньковецької у Львові. Українські театральні традиції творчо розвивали *режисери* Г. Юра, М. Крушельницький, В. Склярєнко, А. Скибенко, О. Король та ін. Серед театральних *акторів* виділялися такі майстри, як Н. Ужвій, Б. Ступка, К. Степанков, А. Роговцева тощо. Справжніми майстрами *балету* постали Л. Сторчакова, Н. Хоменко, Р. Хилько, В. Ковтун.

Деякі зрушення відбулися в галузі **кіно**. На той час в Україні працювало три *кіностудії* (Київська ім. О. Довженка, Одеська і Ялтинська) та Київська студія хронікально-документальних фільмів. Серед найбільших *здобутків* українського кінематографу – фільми С. Параджанова «Тіні забутих предків», В. Денисенка «Сон», Л. Осики «Камінний хрест» і «Захар Беркут», Ю. Ілленка та І. Миколайчука «Білий птах з чорною ознакою», Л. Бикова «У бій ідуть лише старі» та «Ати-бати, йшли солдати», І. Миколайчука «Вавілон ХХ» та ін.

Значно ускладнювали розвиток українського кінематографу диктат офіційної ідеології та *русифікаторська політика*. Деякі українські фільми домоглися *міжнародного визнання* лише за часів перебудови. Серед них картини Ю. Ілленка «Криниця для спраглих», «Вечір на Івана Купала», «Лебедине озеро. Зона». Безперечним успіхом цього часу стала й картина молодого режисера О. Янчука «Голод-33», в якій талановито відтворено найтрагічнішу сторінку історії України.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

В українській **скульптурі** другої половини ХХ ст. належне місце займають пам'ятники І. Франку у Львові (скульптори В. Борисенко, Д. Крвавич, Є. Мисько, Д. Одрехівський, А. Шуляр, Я. Чайка) і Києві (А. Білостоцький, О. Сурпун, М. Іванченко), Т. Шевченку в Москві (М. Грицюк, Ю. Сінкевич, А. Фужек), твори В. Бородая («Іван Богун», пам'ятні знаки засновникам Києва, Т. Шевченкові в Арров-парку (США) та ін.), Г. Кальченко (пам'ятники М. Заньковецькій, Лесі Українці, І. Котляревському в Києві, С. Гулаку-Артемівському в Городищі).

В українському **живописі** цього періоду продовжували панувати історико-революційна та «виробнича» теми. Однак разом з ними дедалі більшого поширення набували образи сучасника, природи у М. Божія («Медсестра»), І. Бокшая («Зустріч на полонині»), М. Глуценка («Весна на перевалі»), К. Трохименка («Катерина»), О. Шовкуненка («Рожі»), Т. Яблонської («Травень»), а також історичного минулого в творах М. Дерегуса («Хмельниччина», «Голод.

33-й рік»), Г. Смольського («Опришки в горах»), В. Чеканюка («Кармелюк»). *Нові форми* й незвичний зміст принесла творчість художників О. Заливахи («Червона калина»), А. Горської («Автопортрет»), *народних майстрів* К. Білокур («Півонії», «Осінь»), В. Глуценка («Козак і дівчина»), М. Примаченко («Козацька могила», «Ведмеді на пасіці») та ін.

Негативні тенденції, які панували в духовній сфері, не минули й майстрів образотворчого мистецтва. Так, за надуманими звинуваченнями було піддано цькуванню І. Гончара, засуджено О. Заливаха, виключено зі Спілки художників А. Горську й Л. Семикіну тощо.

Отже, розвиток української культури другої половини 1950-х – 1980-х рр. мав суперечливий характер. Поряд із досягненнями в культурі, як і в інших сферах життя, щораз очевиднішою була глибока системна криза.

ЛЕКЦІЯ XVIII

СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

І. ПЕРШІ ЗДОБУТКИ І ПЕРШІ ВТРАТИ: ПРЕЗИДЕНТ ЛЕОНІД КРАВЧУК

Вражаючі результати Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України викликали позитивний резонанс у світі. На другий день після голосування про **визнання нової держави** оголосили Канада і Польща, 3 грудня – Угорщина, 4 грудня – Латвія і Литва. 5 грудня до них приєдналися одразу 5 країн – Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія. 25 грудня про визнання української державності заявили США. Загалом за грудень 1991 р. незалежність України визнали 68 країн, а впродовж 1992 р. – ще 64 держави світу. Україна стала повноправним учасником світової спільноти.

ОСТАТОЧНИЙ
ДЕМОНТАЖ
СРСР

Підсумки всенародного референдуму в Україні корінним чином **вплинули** на становище агонізуючого Радянського Союзу. Вони стали останнім цвяхом, забитим у його домовину. Британський часопис «The Times» щодо цього зазначав: «Росія може існувати без України; Україна може існувати без Росії. Але Радянський Союз не може існувати без України. Він закінчився». Разом із тим, українське керівництво на чолі з новообраним Президентом України Леонідом Кравчуком не могло не зважати, що на той час все ще **існували загальносоюзні структури влади**, а президент М. Горбачьов не полишав надій якимось чином втримати Україну в орбіті імперського центру. Зокрема, не виключалася можливість різноманітних прово-

кацій чи навіть застосування військової сили, щоб уберегти імперію від розпаду. На українській території перебувала значна частина Радянської армії, яка підпорядковувалася Москві й у своїй основі лояльністю до державотворчих процесів в Україні не вирізнялась. Існувала також *небезпека* некерованої дезінтеграції СРСР, що в умовах великої кількості зброї, передусім ядерної, на його території загрожувало непередбачуваними наслідками, в т. ч. для України.

Чи не єдиною розумною альтернативою такому розвитку подій могли бути *багатосторонні переговори* між керівниками республік, які поки що входили до складу Радянського Союзу, та України про швидкий, але водночас керований демонтаж владних і силових імперських структур. 7–8 грудня 1991 р. у заповіднику Біловезька Пуща (Білорусь) відбулася зустріч лідерів Білорусі (С. Шушкевич), Росії (Б. Єльцин) та України (Л. Кравчук), тобто республік, які в 1922 р. були серед співзасновників СРСР (*четвертий суб'єкт – Закавказька федерація – давно припинив своє існування*). Відповідно до того, що недалека політика центру призвела до глибокої економічної та політичної кризи, до розвалу виробництва, катастрофічного зниження життєвого рівня усіх верств суспільства, до міжнаціональних конфліктів з численними людськими жертвами та до соціальної напруги в багатьох регіонах Радянського Союзу, а також констатуючи, що об'єктивний процес виходу республік з його складу і утворення незалежних держав став реальним фактом, вони заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права й геополітична реальність припиняє своє існування. Правовою підставою для заяви про *остаточний демонтаж СРСР* були декларації про державний суверенітет Білорусі, Росії та України, схвалені їхніми вищими законодавчими органами, а щодо останньої – підтверджені результати Всеукраїнського референдуму.

8 грудня 1991 р. Л. Кравчук, Б. Єльцин та С. Шушкевич від імені своїх держав підписали Угоду про **створення співдружності Незалежних Держав** (СНД), відкриту як для всіх суб'єктів колишнього СРСР, так і інших країн. 21 грудня до Угоди про створення СНД приєдналися Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан, а в 1993 р. і Грузія. 25 грудня 1991 р. М. Горбачов склав повноваження президента СРСР. Нові незалежні держави стали на шлях самостійного розвитку.

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

З початку проголошення незалежності Україна розпочала **творення основних атрибутів** національної державності. Враховуючи трагічний досвід попередніх визвольних змагань, одним із пріоритетних напрямків було **формування Збройних сил**. 24 серпня 1991 р. парламентською Постановою «Про військові формування в Україні» всі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувались Верховній Раді України. Згідно з *Концепцією оборони і будівництва Збройних сил України* створення останніх передбачалося шляхом переформування військових угруповань колишнього СРСР, тобто на базі Київського, Прикарпатського, Одеського військових округів та сил Чорноморського флоту. Чисельність Збройних сил України мала становити 0,8–0,9% від загальної кількості населення України

(420–440 тис. осіб). У січні 1992 р. розпочато складання військової присяги на вірність Україні. Першим присягнув міністр оборони України генерал К. Морозов.

20 вересня 1991 р. було ліквідовано КДБ, а на його основі постала **Служба безпеки України**, яку очолив генерал Є. Марчук. Вона могла користуватися лише *конституційними методами* діяльності, була підпорядкована президенту і підконтрольна Верховній Раді України.

Значну роль у становленні національної державності мав Закон «Про громадянство України» (8 жовтня 1991), який встановив єдине **громадянство**. Воно визначалося як невід’ємне право людини, якого ніхто не може бути позбавлений, як і права змінити громадянство. *Громадянами України* стали всі особи, які на момент набуття чинності закону проживали на її території, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів і релігійних переконань, роду і характеру занять, не були на той час громадянами інших держав і не заперечували проти отримання громадянства.

Тісний зв’язок із Законом «Про громадянство України» мала **Декларація прав національностей України**, ухвалена Верховною Радою України 1 листопада 1991 р. Вона гарантує всім народам, національним групам і громадянам, котрі проживають в Україні, *рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права*. Дискримінація за національною ознакою заборонена і суворо карається законом. Відповідно національне відродження в Україні відбувається без етнічних чвар, міжнаціональних конфліктів і кровопролиття. Більшість людей усіх національностей прагнуть пліч-о-пліч іти шляхом розбудови Української держави. Зокрема, вільніше стало жити в незалежній Україні єврейському населенню, яке зазнавало дискримінації і за часів царату, і в роки панування комуністичної системи. Було відновлено історичну справедливість щодо *кримських татар*, яких за велінням І. Сталіна виселили в 1944 р. з Криму.

Неодмінним атрибутом кожної держави є її **символіка** – прапор, герб, гімн. На момент проголошення незалежності України національний синьо-жовтий *прапор* майорів над багатьма українськими містами й селами, був встановлений у залі Верховної Ради України. 4 вересня 1991 р. після тривалих дискусій з ортодоксальними комуністами його було урочисто піднято над будівлею парламенту. 28 січня 1992 р. Верховна Рада України своєю постановою нарешті затвердила синьо-жовтий стяг Державним прапором України. Він є прямокутним полотнищем, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: синьої зверху та жовтої знизу. Подібне *поєднання кольорів* здавна використовувалося в Україні. Зокрема, з такими стягами галицькі полки брали участь у Грюнвальдській битві 1410 р., зустрічалися вони й у Війську Запорізькому. Синьо-жовтий прапор офіційно використовували Головна руська рада під час «Весни народів», Українські січові стрільці в роки Першої світової війни, УНР та ЗУНР протягом визвольних змагань 1917–1921 рр., Карпатська Україна в часи короткого періоду державності 1939 р. Кольори українського прапора символізують собою чисте небо і лан стиглої пшениці – вічні цінності людського буття. (Згідно з Указом Президента

України, з 2004 р. у нашій країні щорічно 23 серпня святкують День Державного прапора України).

15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради України ухвалила Указ «Про Державний гімн України», яким затвердила мелодію національного *гімну* «Ще не вмерла Україна». Офіційним текстом гімну, який Верховна Рада України затвердила 6 березня 2003 р., стали слова першого куплету та приспіву однойменного вірша, написаного відомим українським поетом, етнографом, фольклористом Павлом Чубинським (1839–1884), у такій редакції:

*Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.*

Приспів:

*Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.*

Вперше цей твір було опубліковано у 1863 р. Після того, як він набув популярності, західноукраїнський композитор і диригент Михайло Вербицький (1815–1870) поклав його на музику. Наприкінці XIX – на початку XX ст. твір «Ще не вмерла Україна» став найбільш уживаним. Особливого поширення він набув у роки українських визвольних змагань 1917–1921 рр., а в 1939 р. став офіційним гімном Карпатської України.

Постановою Верховної Ради України від 19 лютого 1992 р. малим *гербом* України затверджено Тризуб – головний елемент великого герба України. Історія використання цього символу сягає глибокої давнини. Одне з перших його зображень на українській території зафіксоване на кам'яній застібці періоду Трипільської культури (IV–III тис. до н. е.), знайденій поблизу дніпровського острова Шанця. Як символ князівської влади часів Русі з центром у Києві *тризуб зустрічається* на монетах князя Володимира Великого. З деякими відмінностями його зображено на монетах князів Святополка та Ярослава Мудрого. В 1918 р. після проголошення незалежності України Центральна Рада затвердила Державним гербом УНР зображення золотого тризуба на синьому тлі. Це засвідчило спадкоємність державотворчої традиції на українських землях.

Окрім згаданих нормативних актів, вагомими чинниками зміцнення української державності стали *закони* «Про державний кордон», «Про прикордонні війська України», «Про прокуратуру», Указ Президента України «Про утворення державного митного комітету України» та ін. Значною перешкодою на шляху державного будівництва була відсутність нової конституції, без якої відкритими залишалися питання форми правління (президентська чи парламентська) й устрою держави (унітарна чи федеративна), розподілу повноважень між законодавчою і виконавчою гілками влади тощо.

**НАРОСТАННЯ
КРИЗОВИХ ЯВИЩ**

Найважливіше завдання української влади після проголошення державної незалежності України полягало в тому, щоб забезпечити нормальні умови життя, підвищити рівень добробуту людей. Для цього **необхідно** було здійснити перехід від командної до ринкової економіки, що дало б змогу вивільнити творчу енергію народу та якісніше реалізувати можливості вітчизняного економічного потенціалу.

У березні 1992 р. Верховна Рада України затвердила **Основи національної економічної політики**. В документі *передбачалася* структурна перебудова господарства України. Велике значення надавалося конверсії оборонної промисловості, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь тих виробництв, які забезпечують населення споживчими товарами. Передбачалося переорієнтувати машинобудування на задоволення потреб агропромислового сектору, легкої та харчової промисловості. Було заявлено про вихід з рубльової зони.

Важливу роль у становленні ринкової економіки України відіграв Закон «Про **приватизацію** майна державних підприємств». Почалося створення малих і спільних підприємств, товариств різного рівня відповідальності, кооперативів тощо. Розпочалися деякі **зрушення в аграрному секторі**. Зокрема, створювалися *фермерські господарства*, чому сприяв Закон «Про селянське (фермерське) господарство». В січні 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про форми власності на землю», яким проголосила рівноправність усіх форм власності на землю. Приймалися інші закони і постанови. В Міжнародний валютний фонд спрямували розширену програму ринкових перетворень, яка була ним схвалена. Україна стала членом Міжнародного валютного фонду (МВФ).

Разом із тим, економічні перетворення відбувалися надзвичайно **повільно**. Україна, тривалий час перебуваючи в колоніальному становищі, втратила колишні демократичні інститути і традиції самоврядування, а тому змушена була в процесі державотворення опиратися на реалії, успадковані від імперсько-тоталітарних структур, як у політиці, так і в економіці. Ознаками останніх були: тотальне *одержавлення* економіки; панування монополізму, командних форм і методів управління; екстенсивний шлях розвитку господарства; структурна та територіальна диспропорційність республіканської економіки, її побудова на принципі незавершеності; значна мілітаризація економіки (*у радянський час Україна, займаючи менше 3% території СРСР, була причетна до виробництва 38% його озброєнь та військового спорядження*); катастрофічна екологічна ситуація; психологічний клімат колективної пасивності та ін., що суттєво послабило стартові можливості України на шляху самостійного розвитку. До того ж *держапарат*, чиновництво України значною мірою стали уособленням консервативної сили, яка готова швидше повернутися в минуле, ніж рухати реформи вперед.

Значною перешкодою на шляху переходу від тоталітаризму до демократії була **відсутність цілісної концепції суспільної трансформації**, а тому багато прийнятих в Україні законів виявилися *відірваними від життя* і належним чином не спрацювали. На пострадянському просторі, як зазначив С. Кульчицький,

створилося унікальна соціально-економічна ситуація, до якої не підходив нагромаджений людством досвід реформ. Просуватися вперед можна було лише **методом проб і помилок**, пристосовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до проблем сьогодення. Разом із тим, у колишніх союзних республіках чітко виявилася зрозуміла закономірність: радикалізм нового законодавства був тим меншим, чим кращим виглядало поточне становище. Ситуація в Україні, зокрема, була кращою, ніж в Росії, особливо щодо продовольчого постачання населення. Відповідно серед української політичної верхівки переважали настрої на користь якомога **повільнішого просування** в реформах.

Небезпека такого підходу виявилася в січні 1992 р., коли Росія розпочала лібералізацію цін, внаслідок якої вартість газу в Україні за 1992 р. зросла в 100 разів, а нафти – в 300 разів. Враховуючи величезну **залежність української економіки** від російських **енергоносіїв**, це призвело до різкого зростання собівартості продукції, зменшення виробництва, розкручування маховика інфляції. Кризу в промисловому виробництві поглибив **розрив економічних зв'язків** із колишніми союзними республіками. Адже промисловість України виробляла не більше 20% кінцевого продукту. Основна частина її товарної продукції – це напівфабрикати або комплектуючі вироби, призначені для продовження виробничого процесу в інших республіках. Однак ситуація погіршувалася не стільки через зруйнування старих структур, як через те, що їх не замінили новими. На відміну від російських лідерів, українські **не виявляли бажання** проводити радикальні економічні реформи. Заявляючи про прихильність до ринкових регуляторів, вони зберігали попередню вертикальну систему управління господарством, систему держзамовлення, централізований розподіл найважливіших ресурсів. У промисловості та сільському господарстві продовжував домінувати державний сектор.

Після вимушеного, як у Росії, відпуску цін у січні 1992 р. в Україні проводили відверто **проінфляційну політику**, для якої характерні величезний бюджетний дефіцит, необмежена грошово-кредитна емісія, зростання цін, обвальне зменшення обсягів реальних доходів більшості населення. Уряд практично не робив спроб застосування до жорсткої грошово-кредитної політики. Як наслідок, восени 1992 р., під кінець перебування В. Фокіна на посаді прем'єр-міністра, місячна інфляція подолала рубіж 50%, тобто стала **гіперінфляцією**. Порівняно з попереднім роком національний дохід за 1992 р. становив 85%, промислова продукція – 91%, продукція сільського господарства – 89%. Найбільший спад був у транспортному сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості. Особливо вибухового характеру набуло зростання цін на товари широкого вжитку – в 1992 р. більш як у 30 разів.

13 жовтня того самого року Верховна Рада України затвердила новим прем'єр-міністром **Леоніда Кучму**, колишнього директора найбільшого воєнного заводу «Південмаш». У листопаді новий уряд ухвалив принципове рішення про вихід із рубльової зони. В країні було введено власну національну валюту – карбованець, що давало можливість оздоровити фінансову систему і на основі її стабілізації зупинити зменшення обсягів виробництва. Однак у своїй політиці

Л. Кучма *акцентував увагу* на відновленні порядку й адміністративної системи управління економікою, а не на впровадженні ринкових елементів. На початку 1993 р. прем'єр одержав від Верховної Ради України *надзвичайні повноваження* на найближчі шість місяців для здійснення свого плану економічних реформ. Зокрема, його уряд отримав право видавати декрети, які мали силу законів, та право зупиняти дію чинних законів. Проте до позитивних змін в економіці це так і не привело. В перші місяці визначилося деяке сповільнення спаду виробництва, однак воно було досягнуте дорогою ціною – посиленням кредитної емісії, безперестанною роботою друкарського верстата. *Інфляція* до осені досягла рівня 70% на місяць. Намагання уряду Л. Кучми стабілізувати становище шляхом відновлення командно-адміністративної системи управління державними підприємствами, введення *директивних* цін, обмеження доходів лише віддалило Україну від цивілізованої економіки. 21 вересня 1993 р. Верховна Рада України вдовольнила прохання Л. Кучми, який так і не зумів знайти спільної мови з Президентом України Л. Кравчуком, і *звільнила* його від обов'язків прем'єр-міністра. Уряд очолив президент, а обов'язки прем'єр-міністра виконував **Юхим Звягільський**.

Політика нового Кабінету Міністрів України полягала у посиленні *регуляцій і податків*. Вона, як зауважив Я. Грицак, зробила майже неможливою нормальну економічну активність – українські громадяни, які, наприклад, заробляли місячно еквівалент до 100 дол. США, мали віддавати державі у вигляді податку 90% від цієї суми. Така *ситуація* вела або до гіпертрофованого зростання «тіньової економіки», або подальшого обмеження виробничої та комерційної діяльності. Зосередивши значну владу, Л. Кравчук, проте, виявив мало політичної волі для реформування країни. Його *нерішучість* у впровадженні змін була викликана небажанням зачіпати інтереси старої номенклатури, яка прихильно поставилася до української незалежності. Така позиція новонавернених «незалежників», як правило, пояснювалась не високопатріотичними мотивами, а прагматичним розрахунком: позбавившись московської опіки, вони стали господарями ситуації в Україні. Зокрема, зберігаючи за собою керівні посади, ця т. зв. «еліта» могла *наживатися* в умовах гіперінфляції за використання дешевих державних кредитів (у 1993 р. рівень інфляції в Україні становив 10 256% і, за оцінюванням Світового банку, був найвищим у світі).

У 1994 р. економіка країни опинилася на *межі краху*. ВВП порівняно з попереднім роком знизився на 23%, виробництво промислової продукції – на 27,8%, сільськогосподарської – на 16,5%. Капітальні вкладення за 1992–1994 рр. зменшилися на 57%. Фінансову систему держави було практично зруйновано. В жовтні дефіцит бюджету досягнув 18,5% ВВП. Ціни порівняно з 1991 р. зросли в 102 рази. Рівень заробітної плати населення був одним із найнижчих у світі (за станом на 1993 р. середня заробітна плата в Україні становила близько 8 дол. на місяць).

Подібна політика викликала значне *невдоволення* серед українського населення, яке нерідко ототожнювало погіршення свого матеріального становища з набуттям Україною державної самостійності. Передусім це відчувалося на

зрусифікованих Сході, Півдні та в Криму, де почали виявлятися регіоналістські й *сепаратистські тенденції*, підтримувані Москвою. Особливо загрозливе становище склалося в Криму, де частина шовіністично налаштованого російського населення на чолі з тодішнім президентом автономної республіки Ю. Мешковим виступала за відокремлення від України. Ситуацію вдалося вирішити лише навесні 1995 р., коли Верховна Рада України анулювала чинність конституції кримської автономії та ліквідувала інститут президентства в Криму.

Загострилося **протистояння** між законодавчою та виконавчою гілками центральної влади, яке на тлі всеохоплюючої кризи закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити свої повноваження. Їхня консервативна політика *дискредитувала* в очах збіднілого народу ідею української державності й ринкової економіки. Намагання здійснити радикальні політичні й економічні реформи руками бюрократично-адміністративних структур, проти яких ця реформа спрямована, були приречені на невдачу.

У березні-квітні 1994 р. відбулися **парламентські вибори**. Їх уперше провели на *багатопартійній основі*. У виборах взяли участь 32 політичні партії, з яких 14 здобули право на представництво у Верховній Раді України. Найбільшого успіху домоглися *ліві партії* (комуністична, що, користуючись демократичними законами, відновила свою діяльність після заборони, соціалістична та селянська), які, контролюючи понад третину мандатів, зуміли провести на посаду голови Верховної Ради України свого представника – лідера Соціалістичної партії України (СПУ) Олександра Мороза. Члени лівих партій також очолили значну кількість парламентських комітетів і постійних комісій.

Процес зміни політичної влади в Україні завершили **дострокові президентські вибори**, що відбулися в червні-липні того самого року. За кількістю поданих голосів претенденти розподілилися в такому порядку: Л. Кравчук, Л. Кучма, О. Мороз, В. Лановий, В. Бабич, І. Плющ, П. Таланчук. У другому турі виборів, в якому балотувалися перші два з цього списку, переміг Л. Кучма, який здобув 52% голосів виборців. *Поразка Л. Кравчука* стала результатом протестного голосування проти новонародженої за його потурання корупції, проти зростання злочинності, засилля партноменклатури в органах управління, безсилля влади, недолугої політики, спрямованої на «зміни без змін». Водночас президентські вибори 1994 р. стали для України *історичним прецедентом*, у результаті якого влада в державі перейшла від однієї особи до іншої не в результаті змови, перевороту чи заколоту, а легітимним шляхом загальнонародних виборів на цивілізованих демократичних засадах.

2. РЕФОРМИ ТА ІЛЮЗІЇ: ПРЕЗИДЕНТ ЛЕОНІД КУЧМА

Отже, влітку 1994 р. новим Президентом України було обрано Леоніда Кучму, на якого покладали **великі надії**. Він мав підтримку промислового директорату, частини державної номенклатури та лівих політичних сил. До того ж *Москва* дала зрозуміти, що його прихід до влади був би для неї бажаним. Л. Кучма вів передвиборну боротьбу під **гаслами** радикальних економічних реформ, відновлення зв'язків із Росією та іншими країнами СНД, надання російській мові статусу офіційної, боротьби з корупцією та організованою злочинністю.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

Одним із перших кроків новообраного президента стало ініціювання ним конституційного процесу в Україні, спрямованого на підвищення ефективності державної влади. У вересні 1994 р. почала діяти нова **конституційна комісія**, співголовами якої затвердили Л. Кучму та О. Мороза, голову Верховної Ради України. Проте її робота через **протистояння** гілок влади та боротьбу політичних сил у парламенті не відзначалася продуктивністю. Ліві партії погоджувалися на косметичні зміни лише в обмін на збереження принципових положень чинної Конституції України 1978 р. Тоді на початку грудня 1994 р. президент, прагнучи зрушити справу з місця, вніс до Верховної Ради України **проект** «Конституційного закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», де містилися конкретні пропозиції **про розмежування** повноважень між гілками влади. Передусім ішлося про те, щоб наповнити реальним змістом статтю, внесenu в 1991 р. у Конституцію, яка визначала повноваження президента як глави держави і глави виконавчої влади. Ця ініціатива викликала **спротив** з боку лівих сил та ще більше посилила напругу між гілками влади.

Вихід було знайдено лише під загрозою президентського Указу про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентові України та Верховній Раді України. Компромісом став **Конституційний договір** між двома гілками державної влади, урочисто підписаний 8 червня 1995 р. у Маріїнському палаці. Згідно з документом, укладеним на рік, тимчасово було **припинено дію положень** Конституції 1978 р., які суперечили договору, обмежено повноваження Верховної Ради України та місцевих рад і розширено нормотворчі й адміністративні функції президента та уряду.

Завершальною фазою конституційного процесу стало **ухвалення Конституції України**, яке також виявилось тривалим і болісним. Найбільше суперечок викликали питання щодо розподілу владних повноважень, приватної власності, державної символіки, статусу російської мови та статусу Криму. Як і в попередньому разі, президент вдався до **«стимулювання»** конституційного процесу, видавши указ, який передбачав затвердження Основного Закону на всенародному референдумі. Щоб не допустити такого розвитку подій, депутати змушені були піти на компроміс, ухваливши протягом славнозвісної «конституційної ночі» з 27 на 28 червня 1996 р. Конституцію України. Ця **історична подія**

ознаменувала остаточне утвердження Української держави. День 28 червня проголошено державним святом – Днем Конституції України.

Конституція України, яка складалася з преамбули та 15 розділів, що охоплювали 161 статтю, проголосила Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою з єдиним громадянством. Вона є унітарною, а її територія – цілісною і недоторканою. Найвищою соціальною цінністю в Україні визнано людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку. Носієм суверенітету і *єдиним джерелом влади* в Україні є народ, який реалізує її через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Державною мовою є українська, але гарантується вільний розвиток інших мов національних меншин.

В Україні визнається і діє *принцип верховенства права*. Її громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Кожен громадянин має право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, свободу світогляду і віросповідання, об'єднання у політичні партії та громадські організації тощо. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Право приватної власності є непорушним. Конституція декларує також права на працю, відпочинок, соціальний захист, житло, охорону здоров'я, освіту, правову допомогу та ін. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Водночас усі громадяни України зобов'язані неухильно додержуватися її Конституції та законів.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – *Верховна Рада України*. До її повноважень належить: внесення змін до Конституції України; призначення всеукраїнського референдуму; прийняття законів; затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за його виконанням; визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики; призначення чи обрання на посади, звільнення з посад, надання згоди на призначення і звільнення з посад у випадках, передбачених Конституцією, тощо. Главою держави є *Президент України*, який виступає від її імені й є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Вищим органом у системі органів виконавчої влади є *Кабінет Міністрів України*. Він відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України. Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є *Конституційний Суд України*. Він вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є *Верховний Суд України*.

Отже, прийняття Конституції України, яка, за оцінюванням вітчизняних і зарубіжних експертів, належить до найбільш демократичних у світі, було одним із найважливіших кроків на шляху розгортання державотворчих процесів,

розбудови демократичної правової держави, створило фундаментальну *основу* для подальшого розвитку законодавства та правової системи України. Водночас влада недостатньо робила для забезпечення українському народові умов для повноцінної реалізації його основних конституційних прав і свобод.

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ

Головною проблемою, яка постала перед новообраним президентом, була економічна криза. Її подолання очікувала вся Україна. Перші кроки Л. Кучми у цій сфері були багатобічними. В жовтні 1994 р. він проголосив **стратегію економічних перетворень**, яку було схвалено Верховною Радою України. Вона передбачала звільнення цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої та зовнішньої торгівлі, введення суворої монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і проведення земельної реформи.

У перші 2–3 роки після проголошення економічного курсу Президента України Л. Кучми в українській економіці визначилися певні **зрушення на краще**. Почалася реальна приватизація, в результаті якої частка державної власності за 3,5 року скоротилася з 96 до 62%. Було досягнуто фінансової стабілізації – темпи зростання цін зменшилися з 400% в 1992 р. до 40% у 1996 р.

Зниження інфляції сприятливо вплинуло на стабілізацію курсу національної валюти щодо долара. У вересні 1996 р. була проведена **грошова реформа**. Її суть полягала у фактичній деномінації в 100 тис. разів карбованця, який був тоді в обігу, і заміні його **гривнею**. Разом із тим, було здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавлення земель, почав розвиватися ринок цінних паперів. Усунуто таке породження адміністративної системи, як тотальний товарний дефіцит.

Згадані заходи дали **позитивні результати**. Насамперед відбулось зменшення темпів зниження ВВП. Якщо до 1994 р. ВВП постійно зменшувався, то в 1995 р. уперше цей **показник** не був гіршим за попередній рік. У 1997 р. темпи зниження ВВП ще більше сповільнилися – 3,2% проти 10,1% в 1996 р. Заробітна плата з жовтня 1994 р. до квітня 1997 р. зросла у валютному еквіваленті більш ніж у 4 рази – з 22 до 90 дол. Середньомісячна інфляція у 1997 р. не перевищувала 1%.

Однак, незважаючи на деяку стабілізацію, що визначилася на 1997 р. у певних галузях, економічну кризу подолати не вдалося. І без того непросте фінансове становище України значно погіршилося через наслідки кризи в Південно-Східній Азії (1997) та Росії (1998). **Загострення економічної ситуації** передусім вплинуло на становище населення. Якщо в 1997 р. ВВП на душу населення в Україні становив 1040 дол. то в 1998 р. – 816, а в 1999 р. – близько 600 (у *розвинутих країнах цей показник досягнув від 25 до 42 тис. дол.*). Упродовж 1997–1999 рр. середньомісячна **заробітна плата**, що виплачувалася нерегулярно, знизилася у валютному еквіваленті майже вдвічі й дорівнювала менше 50 дол. Спостерігалось постійне **зростання цін** на основні продукти та споживчі товари. Збільшилась чисельність офіційно зареєстрованих безробітних, що становила на 1999 р. близько 1,5 млн осіб. За межею бідності опинилася

більш як половина українських громадян. За даними ООН, Україна за *індексом людського розвитку*, який враховує стан здоров'я, рівень освіти та реальну купівельну спроможність населення, з 1994 по 1999 р. перемістилася з 54 на 102 місце у світі.

Причинами такого становища були: низька якість економічної політики, відсутність політичної волі щодо оптимізації **податкової системи**, зниження бюджетних витрат тощо. Зокрема, жорсткі податкові вимоги і фінансові обмеження, що з них випливали, при високих цінах на кредитні ресурси **паралізували** виробничо-споживчий обіг. Якщо в 1995 р. податкова недоїмка становила 2,4%, то у 1998 р. – 39%, тобто в бюджет було сплачено тільки 61% від всіх нарахованих податків.

Втрата виробниками обігових засобів як один із найгірших наслідків завищеного оподаткування (за різними даними, *прямі й непрямі податки досягли 60–80%*) вела до **зниження конкурентоздатності** продукції: підприємства змушені були дорожче купувати сировину, матеріали, енергоносії шляхом невідповідного для них бартерного обміну, що звужувало зовнішній і внутрішній попит на вітчизняні товари. За наявності попиту виробники не мали можливості на нього реагувати через відсутність грошових засобів. Кредитування також стримувалося великим ризиком неповернення взятих кредитів. Таким чином, хибна податкова система була головним **блокуючим механізмом** економічної активності у будь-якій формі. Держава замість того, щоб зупинити і кардинально (до розумних меж) зменшити податковий прес, вишукувала нові джерела і бази для оподаткування.

Значною мірою існуюча податкова система сприяла формуванню **«тіньової» економіки**, що становить значну загрозу для економічної безпеки держави (*втрати державного бюджету від «мінізації» економіки, на думку президента Л. Кучми, становили 12–15 млрд грн на рік*). «Тіньова» економіка, яка є неоподаткованою структурою, має дві складові. **Перша складова** – це економіка, в якій громадяни діють цивілізованими методами, але приховують свій прибуток від оподаткування (*«тінь» на 1999 р. забезпечувала доходи щонайменше для 75% населення України*). Значною мірою вона була об'єктивною реакцією суб'єктів господарювання і населення на втрату державою її можливостей ефективно керувати економічними процесами та необхідністю компенсувати неофіційною індивідуальною активністю обвальне зниження соціального захисту. «Тіньова» економіка стала наслідком пошуку підприємствами шляхів самозбереження в умовах тотального податкового пресингу, котрий робив неможливим їхнє функціонування у правовому просторі. **Друга складова** – кримінальний сектор, який мав значну вагу і, на думку спеціалістів, становив не менше половини обсягів «тіньової» економіки, характеризувався навмисним ухиленням від дій державних регуляторів, перерозподілом офіційно чи неофіційно виробленого товару, незаконним використанням державних ресурсів, присвоєнням у тій чи іншій протиправній формі прибутку від реалізації товару чи надання послуг, розкраданням, шахрайством, рекетом, наркобізнесом та іншими видами кримінальної діяльності.

«Тіньовий» сектор економіки України збільшувався катастрофічними темпами, його *обсяги* на 1999 р. досягнули не менше 60% ВВП. У «тіньовій» економіці оберталося 10–12 млрд дол. і понад 6 млрд грн (для порівняння: в легальному обігу перебувало близько 10 млрд грн). На думку зарубіжних фахівців, за 10 років незалежності з України було нелегально вивезено приблизно 40 млрд дол., які осіли в іноземних банках. Отже, сконцентрований у «тіньовій» економіці капітал не спрямовувався на інвестування національного виробництва, не міг бути використаним для підтримки соціальної інфраструктури, об'єктивно сприяв зростанню податкового пресу, що ще більший обсяг економіки заганяло в «тінь». Відповідно *державна втрачала* можливості реального управління економікою, оскільки більш як половина економічної діяльності мала неофіційний характер, функціонувала стихійно чи під прямим контролем кримінальних структур і не потрапляла під дію державно-правових регуляторів. За суттю, «тіньова» економіка стала економічною та фінансовою базою для *утворення паралельної* до державної інфраструктури влади. Водночас, перебуваючи під постійною загрозою викриття та страхом застосування репресивних санкцій з боку влади, «тіньовий» сектор економіки *блокував утворення* великого легального національного капіталу, оскільки вільні фінансові ресурси спрямовували за кордон для забезпечення їхнього збереження. Це створювало певний інвестиційний вакуум, який заповнювався іноземним капіталом, ставлячи національну економіку під суттєвий *зовнішній вплив*. «Тіньова» економіка деформувала свідомість людей, вела до правового нігілізму, ототожнення ринкових відносин з протиправною діяльністю, що формувала психологічний опір реформам.

Український аналітик М. Рябчук назвав політико-економічні системи, які впродовж 1990-х рр. склалися в Україні й Росії, *«шантажистськими державами»*. Їхня суть полягає в тому, що замість колишнього тотального ідеологічного шантажу застосовується більш ефективний економічний. Держава створює умови, за яких практично жоден її громадянин не може вижити, не порушуючи тих чи інших законів і приписів. Зокрема, підприємець мусить приховувати частину податків, бо не в силі їх усіх заплатити, викладач бере дрібні хабарі від студентів, бо не може вижити із сім'єю на мізерну зарплату, робітник виготовляє «ліву» продукцію на заводі, який місяцями простоє і не платить йому зарплату, а решта пересічних громадян роками не платять за газ, електрику, воду та інші комунальні послуги. Держава ж «закриває очі» на всі ці дрібні порушення, але лише доти, поки громадянин залишається лояльним і не намагається стати власне громадянином – із незалежними думками, вчинками та висловлюваннями.

Негативним чинником для розвитку української економіки став величезний *зовнішній борг*. Упродовж 1994–1999 рр. він зріс більш ніж втричі й становив 12,5 млрд дол. при ліквідних валютних резервах, що дорівнювали у 768 млн дол. Сюди додавалося *зростання внутрішньої заборгованості* з виплати заробітної платні, стипендій, пенсій, інших соціальних виплат, загальна сума яких збільшилася з 36 млн грн у 1994 р. до 12 млрд грн у 1999 р.

Незважаючи на тривалу системну кризу та її негативні наслідки, **економічна політика держави** впродовж 1990-х рр. не мала стратегічної основи, здійснювалася фрагментарно і відповідно на сприяла формуванню умов економічного зростання. **Уряд** у різних складах виявився нездатним забезпечити необхідне управління економічними процесами, виявляв недостатньо ініціативи, значною мірою сприяв «тінізації» української економіки, нерідко відлякував зовнішніх інвесторів своєю непередбачуваністю та корумпованістю. (*Яскравим свідченням останнього став один із колишніх прем'єр-міністрів України П. Лазаренко, якого американський суд визнав винним у корупції, шахрайстві, відмиванні та вимаганні грошей і засудив у 2006 р. до 9 років ув'язнення та штрафу в розмірі 10 млн дол.*).

Не характеризувалася плідністю законотворча діяльність **Верховної Ради України**, яка, замість ухвалення життєво необхідних законів, багато часу й енергії витратила на внутрішні міжусобиці. Не спромігся повною мірою реалізувати свої повноваження й **президент**. Зокрема, він не зумів ефективно скористатися делегованим йому Конституцією правом упродовж трьох років видавати укази з економічних питань, не врегульованих законом. Чимало помилок було допущено у кадрових питаннях. Як наслідок, майже кожен рік позначався зміною уряду (у червні 1995 р. замість В. Масола головою уряду був призначений Є. Марчук, у травні 1996 р. його замінив П. Лазаренко, у червні 1997 р. Кабінет Міністрів України очолив В. Пустовойтенко). Все це обернулося для держави катастрофічними економічними збитками, створило несприятливий економічний режим у країні. Якщо в 1990 р. ВВП становив 157,9 млрд дол., то у 1998 р. – лише 40,8 млрд дол. Рівень зменшення становив 74,2%, причому на 1994–1998 рр. припало 51,4%.

Не вдалося Л. Кучмі розгорнути й широко рекламовану боротьбу з таким лихом, як **корупція та хабарництво**. Апарат органів влади спочатку формував багато перешкод на шляху розвитку бізнесу, а потім за винагороду дозволяв наближеним бізнесменам ці перешкоди обходити. Як наслідок, державна влада, в т. ч. її вищі ешелони, дедалі більше зрощувалася з напів- або й повністю **злочинними кланами**, втрачала імунітет проти кримінальної корозії. В грудні 1999 р. президент Л. Кучма змушений був визнати, що «криміналізовані буквально всі сфери економіки» і «доводиться говорити про фактичну втрату керованості» економічними процесами. Україна перетворилася в одну з найбільш корумпованих держав світу.

Отже, відсутність достатньої політичної волі, професіоналізму законодавчої та виконавчої влади в умінні поєднати світовий досвід з українськими умовами для проведення структурних реформ, безплідна й виснажлива боротьба всередині влади зумовили **затяжний економічний спад**, призвели до зниження довіри суспільства не лише до влади, а й до об'єктивно необхідних ринкових реформ. Досягнута ціною **жорсткої монетарної політики** макроекономічна стабілізація без урахування пріоритетів і потреб національної економіки, без створення сприятливих умов для промислової та підприємницької діяльності супроводжувалася наростанням фінансової **незбалансованості**, знижен-

ням якісних показників у виробничій сфері, погіршенням галузевої структури промислового виробництва, що вело до порушення основних параметрів економічної безпеки України.

ВИБОРЧІ ПЕРЕГОНИ 1998–1999 РР.

Загострення соціально-економічної та політичної ситуації в країні стало підґрунтям для зростання впливу лівих сил. Свідченням цього був їхній успіх на **виборах до Верховної Ради України** у березні 1998 р., які відбувалися за *змішаною мажоритарно-пропорційною системою*. Виборці мали можливість вибирати не лише між окремими кандидатами в депутати, а й між тридцятьма політичними партіями і блоками. Необхідний чотиривідсотковий бар'єр подолали вісім партій і блоків: Комуністична партія (лідер – П. Симоненко) – 24,7%, НРУ (В. Чорновіл) – 9,4%, виборчий блок Соціалістичної та Селянської партій «За правду, за народ, за Україну» (О. Мороз, С. Довгань) – 8,6%, Партія зелених (В. Кононов) – 5,4%, Народно-демократична партія (А. Матвієнко) – 5%, «Громада» (П. Лазаренко) – 4,7%, Прогресивна соціалістична партія (Н. Вітренко) – 4,05%, Соціал-демократична партія (об'єднана) (В. Онопенко) – 4,01%. Відповідно до поданих голосів – як за пропорційною, так і за мажоритарною системами – КПУ отримала в парламенті 124 депутатських місця, НРУ – 45, СПУ-СелПУ – 35, НДПУ – 23, «Громада» – 20, ПЗУ – 19, ПСПУ – 16, СДПУ(о) – 16. Решту місць отримали безпартійні депутати. Головою парламенту після затяжних дебатів, які тривали з 15 травня до 7 липня й увійшли в історію за назвою *«спікеріада»*, та не без допомоги виконавчої влади було обрано консервативно налаштованого представника Селянської партії **Олександра Ткаченка**.

Кампанія з **виборів Президента України** розпочалася в травні 1999 р. Претендентами на президентську посаду було зареєстровано 15 осіб: О. Базилук, Н. Вітренко, М. Габер, В. Кононов, Ю. Кармазін, Ю. Костенко, Л. Кучма, Є. Марчук, О. Мороз, В. Олійник, В. Онопенко, О. Ржавський, П. Симоненко, О. Ткаченко, Г. Удовенко. За результатами голосування, до другого туру виборів, який відбувався 14 листопада, вийшли діючий президент Л. Кучма та лідер комуністів П. Симоненко. Переміг **Леонід Кучма** з 56,25% голосів, за П. Симоненка проголосувало 37,60% виборців. Переможця підтримали в 15 областях України, містах Києві й Севастополі, на виборчих дільницях за кордоном, а його суперника – у 9 областях та Автономній Республіці Крим. **Феномен перемоги діючого президента**, за перший період правління (1994–1999) якого реальні доходи населення зменшилися у 2,5 разу, а кількість лише офіційно зареєстрованих безробітних зросла в 12 разів, передусім пояснюється тотальним використанням «адміністративного ресурсу» і брудних виборчих технологій, масовим підкупом виборців та психологічним тиском на них з боку підконтрольних владі ЗМІ, принципом «меншого зла» у другому турі виборів. Європейський парламент, оцінюючи президентські вибори 1999 р. в Україні, у своїй резолюції зазначив, що вони *відбувалися не в демократичній обстановці*, та висловив жаль з приводу того, що в державі, яка декларує верховенство права, ці принципи не набули втілення в реальній політичній практиці.

Отже, український народ, поставлений перед *дилемою* – комуністичне вчора чи шлях реформ, важкий і непослідовний, обрав останнє. Він ще раз видав кредит довіри Л. Кучмі, сподіваючись від нього активних і рішучих дій у вирішенні наявних проблем.

НА ЗАМІ Тисячоліть

Після президентських виборів внаслідок т. зв. «**парламентського оксамитового перевороту**» в 2000 р. кардинальних змін зазнала розстановка політичних сил у законодавчій гілці влади, де досі домінували представники лівих сил. Одинадцять парламентських фракцій провели в Українському домі засідання парламенту без прокомуністичної опозиції та змінили президію Верховної Ради України й керівництво комітетів. 13 січня 2000 р. вони заявили про створення *правоцентристської парламентської більшості* та прагнення до конструктивної співпраці з президентом і урядом, спрямованої передусім на реформування української економіки. Новим головою парламенту було обрано **Івана Плюща**. Реалізацію курсу реформ було покладено на новий Кабінет Міністрів України, який з 22 грудня 1999 р. очолив колишній голова Правління Національного банку України **Віктор Ющенко**, керівник «нової хвилі», не пов'язаний з партійно-номенклатурним минулим. Урядова програма виходу з економічної кризи отримала назву «**Реформи заради добробуту**».

Після несподіваного економічного занепаду впродовж десяти останніх років перебування В. Ющенка на посаді прем'єр-міністра України повернуло українцям віру в можливість організації стабільної економіки та поліпшення життя, *відновило довіру до нашої держави* з боку Заходу, одним зі свідчень чого було рішення Ради ЄС у жовтні 2000 р. про вилучення України з переліку країн з неринковою економікою.

Уряд В. Ющенка починав у ситуації, коли країна опинилася перед загрозою дефолту, були проблеми продовольчої безпеки, енергосистема не одержувала реальних грошей, обсідали внутрішні й зовнішні борги, додавали тривоги нестабільні ціни й нестабільні гроші тощо. За рік, незважаючи на припинення припливу в державу коштів МВФ, вдалося *уникнути дефолту*, реструктуризувати й скоротити на 17% обсяг зовнішнього державного боргу, який упродовж 1993–1999 рр. щорічно збільшувався в середньому на 64% і на початок 2000 р. становив 12,4 млрд дол.; зберегти життєстійкість енергетичної системи і зупинити зростаючий процес «віялових» від'єднань електроенергії; перейти до політики збалансованого державного бюджету; здійснити *комплекс заходів* для зміцнення фінансової дисципліни в країні; замінити розрахунки грошовими сурогатами на розрахунки реальними грошима; утримати стабільність грошової одиниці й поліпшити збирання податків настільки, що це дало змогу майже на третину зменшити заборгованість за заробітними платами, а пенсії навіть підвищити на 10%; закріпити *тенденції до економічного зростання*. Якщо впродовж 1992–1999 рр. розмір валового продукту країни скоротився на 60%, то протягом 2000 р. він уперше за десятиріччя зріс на 6%. Реформування *промисловості* на ринкових засадах дало змогу не тільки зупинити спад виробництва, а й забезпечити його реальне зростання. За підсумками 2000 р.,

темپ приросту промислового виробництва становив 12,9%. Поліпшилася *структура реалізації*. Частка промислової продукції, реалізованої за бартером, за вісім місяців 2000 р. була майже вдвічі меншою, ніж у 1999 р. Позитивна тенденція до скорочення бартерних операцій виявилася в усіх галузях. Поліпшилися фінансові результати діяльності галузей промисловості. Порівняно з відповідним періодом 1999 р. сума збитків зменшилася з 575,1 до 51,6 млн грн.

У складних умовах перебувало *сільськогосподарське виробництво* України, загальна площа угідь якого – 40 млн 782 тис. га, у т. ч. майже 33 млн га ріллі, хоча природа подбала про його могутній потенціал. Зокрема, українські чорноземи визнані кращими у світі та містять усі необхідні елементи для різкого підвищення врожайності за умови кращої організації виробництва, впровадження сучасних технологій і хіміко-біологічних засобів формування і захисту врожаю.

Проте й у сільському господарстві впродовж 2000 р. уперше за останнє десятиріччя було *призупинено спад виробництва* і визначилися тенденції до зростання. Передусім це відбулося за функціонування приватного сектору. При закладених у програмі уряду 1,6% зростання сільськогосподарського виробництва становило 7,6%. Певні зрушення відбулися на тлі проведення аграрної реформи, значною мірою ініційованої Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 грудня 1999 р. Відбулося масштабне паювання землі, хоча без права купівлі-продажу (6,4 млн селян одержали у власність 26,5 млн га), яке створило передумови для введення її в економічний обіг. 11,4 тис. колективних сільськогосподарських підприємств було реформовано в 14,7 тис. господарств ринкового типу. Саме вони разом із 37 тис. фермерських та 11,5 млн особистих селянських господарств заклали інституційну основу *приватного господарювання*. Стимули для нарощування виробництва започаткувала лібералізація ціноутворення на сільськогосподарську продукцію. Українські банки стали надавати кредити сільськогосподарським підприємствам. Все це привело до того, що селяни швидше позбувалися нажитих протягом десятиріч радянських звичок та менталітету і переходили на працю за ринковими принципами.

Водночас *аграрна реформа* в Україні не призвела до підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва. Показники продуктивності праці українських аграріїв порівняно з розвиненими країнами залишалися низькими. Так, на працівника агропромислового комплексу (АПК) України припадала річна валова додана вартість у розмірі 2500 дол., що у 8–16 разів менше, ніж у розвинених країнах. Нові перспективи для ефективного господарювання започаткував Земельний кодекс України, ухвалений Верховною Радою України 25 жовтня 2001 р. У ньому приватну власність на землю закріплено в повному обсязі, тобто з правом купівлі й продажу.

Незважаючи на пожвавлення української економіки впродовж 2000 р., вирішення більшості *соціальних завдань* розвитку, викладених в урядовій програмі «Реформи заради добробуту», відбувалося повільно. За окремими важливими параметрами, передусім зростанням реальних доходів населення, врахо-

вуючи інфляційні процеси в країні, змін на краще не відбулося. Оскільки левову частку прибутків громадян, як і раніше, поглинали витрати на харчування, житло, послуги житлово-комунального господарства, одяг, товари культурно-побутового призначення, медичне обслуговування, доводилося заощаджувати здебільшого за рахунок кількості й якості продовольства, відпочинку тощо. Серед *недоліків* діяльності уряду В. Ющенка у 2000 р. було й те, що йому не вдалося створити безпечних і стабільних умов для національного капіталу, домогтися значного зниження податків, установити необхідний порядок у державному секторі економіки тощо. Однак названі проблеми нагромаджувалися роками і їхнє вирішення потребувало тривалого часу, оскільки Україна втратила свій шанс швидкого ефективного реформування ще в першій половині 1990-х рр., правильно обраних економічних орієнтирів та політичної волі.

Свідченням правильності обраного урядом В. Ющенка курсу, закладеного в урядовій програмі «Реформи заради добробуту», було *нарощування темпів економічного зростання* в січні-квітні 2001 р. порівняно з аналогічним попереднім періодом. Так, за 4 місяці приріст реального ВВП становив 8,5%, продукції сільського господарства – 6%, промислового виробництва – 18,4%. Цей показник був одним із найвищих в Європі. В Україні зберігалася стабільність на валютному ринку, рівень інфляції становив 4,3% замість прогнозованих 7,8%, реальні доходи громадян зросли на 7,5%.

На тлі ефективної діяльності уряду В. Ющенка повною несподіванкою було рішення Верховної Ради України про його *відставку*. Власне результати урядової роботи ініціаторів відставки цікавили найменше. Нагадування Кабінету Міністрів України про виплату ним протягом року 6-мільярдної заборгованості за заробітними платами і пенсіями, нарощування темпів економічного зростання тощо почуті не були. *Причини* відставки полягали в тому, що своєю політикою В. Ющенко викликав незадоволення комуністів та олігархів, які де-факто об'єдналися у нову парламентську більшість. Щойно *розбагатілі* побоювалися втратити свої прибутки, їх непокоїла боротьба прем'єр-міністра проти корупції та тіньової економіки, бо сформована система давала їм можливість зосереджувати і нагромаджувати капітал не стільки завдяки організації ефективного виробництва, скільки за рахунок нечесної приватизації та несплати коштів до бюджету. Коли навіть елементарний порядок в економіці, уряд В. Ющенко спробував зламати цю систему, запровадити рівні правила гри на ринку для всіх, почав призупиняти процеси нечесної приватизації, змусив розраховуватися, зокрема на енергоринку, грошима, скасував адресні пільги більш ніж 200 фірмам, він наразився на відчайдушний опір олігархів. *Комуністів* так само не влаштовувало оздоровлення країни, оскільки з поліпшенням умов життя народу їхні шанси перемогти на виборах істотно знижувалися. В результаті ідеологічно несумісні за природою політичні сили: комуністи та промислові й фінансові магнати – колишні червоні директори, партійні та комсомольські функціонери, які в хаосі пострадянських змін прибрали до рук ласі шматки державної власності, об'єдналися навколо однієї мети – відправити у відставку Кабінет Міністрів України В. Ющенка, котрий був фактично першим урядом,

що опирався на українську національну ідею. Це вкрай нерозважливе і незрозуміле для більшості українського суспільства рішення комуно-олігархічних сил, санкціоноване президентом, було прийнято на сесії Верховної Ради України 26 квітня 2001 р.

Незважаючи на відставку уряду В. Ющенка, здійснені ним економічні реформи дали можливість новому Кабінету Міністрів України, який з 29 травня 2001 р. очолив керівник Української спілки промисловців і підприємців, народний депутат України **Анатолій Кінах**, продовжити курс на зростання вітчизняної економіки. Зокрема, у 2001 р. зростання ВВП в Україні становило понад 9%, обсяг промислового виробництва – 14,2%, рівень інфляції зменшився до 6,1%. За перше півріччя 2002 р. реальна заробітна плата в Україні зросла на 17%, рівень роздрібного товарообігу – на 16%, а середня заробітна плата вперше за всі роки незалежності перевищила офіційний прожитковий мінімум, досягнувши 377 грн. У 2001 р. в Україні зібрали 39,7 млн т зернових – у півтора рази більше, ніж у 2000 р.; у 2002 р. – понад 37 млн т зерна.

Проте, на думку експертів, уряд А. Кінаха не зумів ефективно використати здобутки свого попередника і зберегти динаміку позитивних економічних змін. Як наслідок, наприкінці 2001 р. майже на 15% *сповільнилися темпи зростання* реальних доходів населення, практично зупинилося зростання виробництва товарів народного споживання, промислової продукції та продукції АПК. За перші шість місяців 2002 р. порівняно з тим самим періодом минулого року зменшилося виробництво 66 із 150 найважливіших видів промислової продукції, більш ніж удвічі знизилися темпи зростання ВВП, значно скоротилася виплата боргів перед населенням. Якщо в 2000 р. домоглися профіциту бюджету, коли прибутки перевищили витрати, то 2001 р. закінчили з дефіцитом. *Наповнення казни* за сім місяців 2002 р. становило лише 44,4% від обсягу запланованого. Держава знову вдалася до бартерних операцій. Прогресуючими темпами погіршувався фінансовий стан підприємств, зростання їхньої збитковості (збитковими були 52% від кількості всіх суб'єктів господарювання), істотно поглиблювалася платіжна криза. Більш як учетверо *вповільнилися темпи зростання інвестицій*. Безробіття уряд зафіксував на рівні 4%, тоді як Міжнародна організація праці – 11,7%, а аналітики Центру Разумкова з урахуванням його прихованих форм – 30–35%. За рівнем щорічних доходів на душу населення – 379 євро – Україна, за даними ООН, перейшла на передостаннє місце в Європі, випереджаючи тільки Молдову. *Критичну ситуацію* у соціальній сфері змушений був визнати навіть президент Л. Кучма, який у посланні до Верховної Ради України за 2002 р. констатував, що рівень життя 83,2% населення України нижчий за прожитковий мінімум. Понад 27% українців, за даними уряду, проживали за межею бідності. Як наслідок, *на заробітки за кордон* виїхали від 2 до 5 млн громадян України. Становище наших співвітчизників за кордоном ускладнювалося тим, що їхня більшість перебувала там у статусі нелегальних мігрантів, які є найбільш дискримінованою та незахищеною категорією іноземців і права яких порушуються найбрутальнішим чином.

16 листопада 2002 р. уряд А. Кінаха було відправлено у відставку. Новим, десятим за роки незалежності, прем'єр-міністром 21 листопада став голова Донецької облдержадміністрації **Віктор Янукович**. Його кабінет за формальними ознаками виявився першим у новітній історії України коаліційним урядом, сформованим із представників парламентської більшості.

Після вповільнення в період прем'єрства А. Кінаха *зростання економіки* впродовж 2003–2004 рр. істотно пришвидшилося. Зокрема, приріст ВВП у 2003 р. (9,4%) та 2004 р. (12,7%) перевищив середню величину за всі попередні роки незалежності. Обсяги промислового виробництва зросли відповідно на 16 і 13%. Частка прибуткових підприємств, яка в 2002 р. становила 61%, збільшилася до 65%. У 2004 р. одержано рекордний урожай зернових – 45 млн т, що у 2,2 разу більше від показника 2003 р. та на 16% – за показник 2002 р. Заборгованість із зарплат скоротилася у 2,5 разу, а в бюджетній сфері була повністю погашена. Середня *заробітна плата* впродовж 2 років роботи уряду В. Януковича підвищилася на 42%, а мінімальна – на 44%. Однак це середньостатистичне зростання населення не відчуло, оскільки *ціни* на товари, які становили основу споживчого кошика – основні продукти харчування і пальне, зростали втричі більшими темпами, ніж реальні заробітки. До того ж, незважаючи на зростання коштів від приватизації державного майна на загальну суму 9,2 млрд грн, що більше, ніж за часів трьох попередніх урядів (Кінаха, Ющенка, Пустовойтенка) разом узятих, *державний борг* України за дворічне урядування В. Януковича збільшився на 20 млрд грн. Чисті міжнародні резерви Національного банку України (НБУ) лише впродовж вересня – початку листопада 2004 р. зменшилися з 10 651,8 млн дол. до 8 769,3 млн, тобто на 1 882,5 млн дол. Бездумне підвищення зарплат і пенсій, викликане участю прем'єр-міністра В. Януковича у боротьбі за президентську посаду, призвело не лише до *дестабілізації* фінансово-грошової сфери, карколомного збільшення грошової маси, знецінення гривні та стрімкого зростання цін, а й поставило на межу краху пенсійну систему держави. Рівень *інфляції* за 2004 р. досягнув 12,3%, а дефіцит державного бюджету зріс із 1 млрд грн за попередній бюджетний період до 10,2 млрд.

На відміну від нехай повільних і непослідовних, але загалом позитивних змін, які, починаючи з 2000 р., відбулися в українській економіці, *події на політичній арені України* в цей час бажали бути кращими. Свій другий президентський термін Л. Кучма розпочав з активних дій, спрямованих на реформування політичної системи. 16 квітня 2000 р. відбувся *всеукраїнський референдум*, метою якого було посилення президентської гілки влади за рахунок повноважень парламенту. На всенародне голосування винесли чотири питання: про право президента на розпуск Верховної Ради України, якщо протягом місяця в ній не було сформовано постійно діючої більшості або якщо вона не затвердить Державний бюджет; про скасування депутатської недоторканості; про скорочення кількості народних депутатів з 450 до 300; про заснування верхньої палати парламенту як представника інтересів регіонів. Всі вони були підтримані більшістю голосів.

На заваді реалізації результатів референдуму була **політична криза**, яка охопила Україну наприкінці 2000 р. – у першій половині 2001 р. Вона розпочалася з оприлюднення народним депутатом О. Морозом 28 листопада на сесії Верховної Ради України сенсаційних **аудіозаписів** колишнього охоронця президента, офіцера безпеки М. Мельниченка начебто розмов Президента України Л. Кучми та інших посадових осіб, які засвідчували причетність керівництва держави до викрадення, а можливо, й убивства, відомого українського опозиційного журналіста, керівника інтернет-видання «Українська правда» Георгія Гонгадзе (*він зник 16 вересня 2000 р. у Києві, а 2 листопада в лісовому масиві поблизу м. Тараща на Київщині виявили його обезголовлене тіло*), повальну корупцію у найвищих ешелонах влади, маніпулювання результатами виборів, порушення виборчого законодавства, прав людини, залякування суддів, обмеження свободи слова, намагання впровадити в Україні політичну цензуру тощо.

Зникнення відомого журналіста, якого в 2001 р. посмертно нагородили премією Організації з безпеки і співробітництва в Європі за внесок у розвиток журналістики і демократії, та **«касетний скандал»** призвели до колосальних змін в українському суспільстві, передусім до формування некомуністичної, правоцентристської опозиції. Комуністи під час «касетного скандалу» вирішили «відсидітися», підіграючи цим адміністрації президента. Країною прокотилися численні **хвилі протестів**, які вилилися у велелюдні демонстрації та мітинги, студентські голодування. Протягом грудня–січня 2000–2001 рр. майже в усіх обласних і багатьох районних центрах вирости наметові містечка, які донесли інформацію про опір до провінції. Опозиційними до діючої влади силами було створено такі структури: комітет «Україна без Кучми», Форум національного порятунку, Громадський комітет опору «За правду», куди ввійшли такі відомі політики, як Юлія Тимошенко, Левко Лук'яненко, Олександр Мороз, Сергій Головатий, Тарас Чорновіл та ін. Їхньою основною **вимогою** була відставка Президента України Л. Кучми та його найближчого оточення. Проте посад позбулися лише міністр внутрішніх справ Ю. Кравченко та голова Служби безпеки України Л. Деркач. У лютому 2001 р. було заарештовано одну з координаторок опозиції Ю. Тимошенко. В січні її звільнили з посади віце-прем'єр-міністра, а 13 лютого вона була затримана і звинувачена в тому, що нібито протягом 1996–1999 рр. займалася контрабандою російського газу, ухилялася від сплати податків і давала хабарі колишньому прем'єр-міністру П. Лазаренку (*пізніше всі кримінальні справи проти Ю. Тимошенко були закриті за відсутністю складу злочину*).

Свого **апogeю** протистояння у державі досягло 9 березня 2001 р., коли під час святкування річниці народження Т. Шевченка в сутичці демонстрантів з міліцією постраждали десятки людей з обох сторін і сотні активістів опозиції було затримано (згодом дев'ятнадцятьох із них засудили на терміни ув'язнення від 2 до 5 років). Це були перші масові заворушення за час існування незалежної України.

Навесні, незважаючи на відсутність остаточних висновків щодо справи Г. Гонгадзе та «касетного скандалу», напруженість у суспільстві почала потроху

спадати. Негативну реакцію західних країн та міжнародних інституцій на події в нашій державі істотною мірою пом'якшили дві **визначні події**: перший в історії візит в Україну Папи Римського Івана Павла II, який тривав з 23 по 27 червня 2001 р., та святкування десятої річниці проголошення державної незалежності України 24 серпня 2001 р. Згодом політичні пристрасті «вихлюпнулися» на **парламентські вибори 2002 р.**, які, як і попередні, відбувалися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою: половину складу парламентаріїв обирали за партійними списками, половину – в одномандатних округах. За **результатами виборів** чотиривідсотковий бар'єр подолали 6 виборчих блоків і політичних партій. Вперше з 1917 р. найбільше голосів набрали не комуністи. Перемогу святкував правоцентристський Блок В. Ющенка «Наша Україна». До парламенту також пройшли Комуністична партія, пропрезидентський Блок «За єдину Україну», Блок Ю. Тимошенко та Соціалістична партія. Найменше голосів із шести парламентських «щасливців» набрала Соціал-демократична партія (об'єднана).

Тріумф опозиційно налаштованих до влади «Нашої України», КПУ, Блоку Ю. Тимошенко та СПУ на парламентських виборах 2002 р. не приніс їм значних дивідендів. Натомість їхні опоненти з пропрезидентських **олігархічно-центристських партій і блоків**, проти яких на виборах за партійними списками проголосувало майже 80% електорату, завдяки потужній владній підтримці зуміли на лише перемогти у більшості мажоритарних округів, а й обрати головою Верховної Ради України свого представника – Володимира Литвина, колишнього керівника Адміністрації Президента України. Такий перебіг подій привів до протистояння між пропрезидентськими та опозиційними силами.

Прагнучи відволікти опозицію від назрілих проблем, **президент Л. Кучма** у зверненні до українського народу з нагоди 11-ї річниці незалежності України раптом заговорив про **необхідність переходу** до парламентсько-президентської форми державного устрою та пропорційної системи виборів, хоча досі подібні речі не сприймав. Проте маневр не вдавсь. Восени 2002 р. Україною знову прокотилися численні **хвилі протесту** проти чинної влади. Зокрема, 16 вересня, в день річниці загибелі Г. Гонгадзе, опозиційні політичні сили різного ідеологічного спрямування – «Наша Україна», Блок Ю. Тимошенко, Соціалістична та Комуністична партії – провели на Європейській площі столиці Всеукраїнські народні збори **«Повстань, Україно!»** за участю десятків тисяч громадян. Вони стали найчисленнішою акцією протесту з часів розпаду СРСР. Багатотисячні **маніфестації** відбулися в усіх обласних центрах, багатьох містах і селах. Акції протесту проходили за безпрецедентних контрзаходів влади аж до відімкнення телебачення і скасування рейсових автобусних маршрутів у Київ із регіонів. Їхні учасники висунули вимогу президенту Л. Кучмі про негайну відставку, ухвалили звернення до глав іноземних держав, міжнародних організацій і дипломатичних представництв про міжнародну ізоляцію режиму Л. Кучми. **Спроби протестантів** розбити наметове містечко в районі центральних органів державної влади завершилися невдачею: підрозділи міліції його знесли. Проте виступи опозиції в рамках Всеукраїнської акції громадянського протесту

«Повстань, Україно!» тривали й далі, трансформувались у своєрідну перманентну революцію. На заваді їхньому позитивному результату передусім стала нагромаджена протягом останнього десятиріччя *суспільна апатія*. Водночас, як виявилось згодом, протестні заходи опозиції, корінним чином вплинувши на свідомість суспільства, були генеральною репетицією майбутніх революційних подій 2004 р.

Отже, нав'язана Україні владою кланово-олігархічна модель розвитку довела її до глибокої кризи, тотальної бідності, безробіття, до стану національної катастрофи. Проте суспільство терпіло з останніх сил, очікуючи дня президентських виборів, щоб скористатися правом на вільне волевиявлення і легітимно поміняти осоружну владу.

3. УКРАЇНЬСЬКА ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 2004 Р.

ПРЕЗИДЕНТ ВІКТОР ЮЩЕНКО

Найяскравішою подією початку XXI ст., що хвилює мирних акцій протесту протягом листопада-грудня 2004 р. прокотилася Україною, була Українська помаранчева революція, названа так за кольором символіки, яку один із претендентів на президентську посаду В. Ющенко використовував у виборчій кампанії. Вона **пробудила українців**, змусила їх поважати себе, викликала у мільйонів людей почуття національної гідності, гордості, самоототожнення з поняттям «громадянин України». У результаті Помаранчевої революції наша країна постала перед світом як сучасна європейська держава.

ПРЕЗИДЕНТСЬКА КАМΠΑНІЯ 2004 Р.

Поштовхом до революції були **масові фальсифікації** з боку влади під час президентської виборчої кампанії 2004 р., яка, встановивши абсолютний рекорд тривалості – з 3 липня 2004 р. до 20 січня 2005 р., тобто 201 день, стала **найбруднішою і жорстокою** за історію державної незалежності. Претендентами на президентську посаду було зареєстровано 24 особи: О. Базилюк, Б. Бойко, М. Бродський, Н. Вітренко, В. Волга, М. Грабар, І. Душин, Ю. Збітнєв, А. Кінах, Р. Козак, С. Комісаренко, Д. Корчинський, В. Кривобоков, О. Мороз, В. Нечипорук, О. Омельченко, О. Ржавський, М. Рогожинський, П. Симоненко, Л. Черновецький, А. Чорновіл, В. Ющенко, О. Яковенко, В. Янукович. Головні надії українське суспільство, втомлене від **брехні та лицемірства** влади, пов'язувало з лідером найбільшої парламентської фракції «Наша Україна» В. Ющенком.

Важливим моментом, що істотно вплинув на перебіг президентської виборчої кампанії, було підписання на початку липня 2004 р. угоди між Блоком «Наша Україна» і Блоком Ю. Тимошенко про створення коаліції «**Сила народу**». Вона передбачала **об'єднання зусиль** для перемоги на президентських виборах у 2004 р. спільного кандидата В. Ющенка і мала на меті «...відродження України, побудову демократичної правової справедливої держави».

Однак влада, прагнучи не допустити перемоги опозиційного висуванця, з усіх сил організувала **інформаційну блокаду опозиції**, а підконтрольний їй медійний простір заповнювався позитивним матеріалом на користь прем'єр-міністра і кандидата від провладної коаліції **В. Януковича**, який задекларував підвищення зарплат і пенсій, демонстрував «посилена турботу» про різні категорії населення. Подальшими його заходами були заяви про запровадження подвійного громадянства з Росією і надання російській мові статусу офіційної. При цьому людей запевняли, що у разі приходу до влади команди В. Ющенка українські підприємства продадуть американцям, людей позбавлять роботи, російську мову буде заборонено тощо. **Парадокс ситуації** полягав у тому, що В. Янукович, якого так вихваляли підневільні українські ЗМІ, у минулому мав дві судимості за кримінальні злочини. Вражали також недоліки в його базових знаннях.

На відміну від провладного кандидата, головний претендент на президентську посаду – лідер опозиції **Віктор Ющенко** – впродовж періоду виборчої кампанії (як і задовго до її початку), практично перебував в інформаційній блокаді. Провідні телеканали – «Інтер», «1+1», «УТ-1», ICTV, СТБ, «Новий канал», подаючи **негативну інформацію** та інформацію формально нейтральної тональності, однак з яскраво вираженим негативним відтінком, тривалий час ігнорували будь-які позитивні повідомлення про нього, він був позбавлений можливості безпосередньо виступати в телевізійному ефірі. Кожен крок В. Ющенка інтерпретували в кращому разі представники його оточення, в гіршому і значно частіше – його політичні опоненти або т. зв. «технічні» кандидати.

Основними каналами поширення об'єктивної інформації про кампанію В. Ющенка були інтернет-сайти, деякі газети, телевізійні «5 канал», а починаючи приблизно з вересня – ТРК «Ера». Однак їхні потужності значно поступалися провладним ЗМІ.

Фактично в Україні **не було створено умов**, які б дали змогу виборцям зробити свій вибір вільно та свідомо. До того ж Центральна виборча комісія (ЦВК) жодним чином не реагувала на брудні технології, не звертала уваги на розвішені, наприклад, у Донецькій обл. численні біг-борди, де Україну було розподілено на «три сорти», чи плакати, які принижували людську гідність.

Найганебнішою подією президентської кампанії стало **отруєння кандидата в президенти В. Ющенка**, яке досі не доведене в судовому порядку. Як стверджували лікарі, рівень діоксинів, які потрапили в організм пацієнта, в 5 тис. разів перевищував норму. «Нині важко повірити в те, що отрута може бути складником сучасної політики в країні, яка бажає стати членом Європейського Союзу, – писала британська газета «Індепендент». – Разом із цим сіре і понівечене обличчя провідника української опозиції Віктора Ющенка – це жорстокий доказ того, якими методами оперують деякі політики в XXI сторіччі».

Отруєння опозиційного кандидата **негативно відобразилося** на ході виборчого процесу. Адже в штабі В. Ющенка з початку кампанії ніхто не приховував, що головний ресурс – це їхній лідер. Основну ставку в президентських перегонах робили на його численні регіональні поїздки, його харизму, вміння

спілкуватися з людьми, нарешті – привабливу зовнішність. Саме цього «козира» команду В. Ющенко позбавили.

У пік розвитку ситуації з отруєнням В. Ющенко стався неприємний інцидент з його основним конкурентом на виборах – прем'єр-міністром **В. Януковичем**. 24 вересня під час візиту до Івано-Франківська при виході з автобуса біля Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника у В. Януковича зі студентського натовпу «чимось» кинули – прем'єр упав, як підкошений. Після надання йому першої медичної допомоги його представники заявили, що в нього влучили чимось важким. Однак продемонстровані на телебаченні сповільнені кадри нападу зафіксували лише влучання курячим яйцем. Цей факт, який гострослови назвали «*яйцевим замахом*», став одним із найсмішніших і водночас найбридкіших епізодів виборчої кампанії 2004 р. Припускають, що він мав відвернути увагу громадськості від набагато серйознішої події – отруєння В. Ющенко.

Прагнучи будь-якою ціною перемогти на виборах, провладна команда не гидувала і банальним **тиском на виборців** чи організацією провокацій стосовно кандидата в президенти В. Ющенко та його команди. Так, уночі з 23 на 24 жовтня близько 50 молодиків напали на прихильників В. Ющенко біля ЦВК, побивши їх молотками і пляшками. Карети «швидкої допомоги» забрали 11 постраждалих. У більшості з них зафіксовано черепно-мозкові травми, деякі знепритомніли. Головною метою провокації з *побиттям людей перед ЦВК*, на думку аналітиків, були спроби виманити опозиційних депутатів з будівлі Центр-виборчкому, щоб завадити їм вплинути на рішення ЦВК щодо створення в Росії 420 додаткових дільниць для голосування (опозиція вважала, що відкриття такої кількості дільниць у Росії дасть змогу сфальсифікувати 1 млн голосів).

Із наближенням першого туру президентських виборів збільшувався **політичний тиск на українську журналістику**. 28 жовтня майже 50 журналістів центральних телеканалів України висловили обурення проти тодішньої ситуації з висвітленням передвиборної кампанії. Наступного дня протест проти *цензури* і тиску, який здійснювався на журналістів під час президентської кампанії, підтримали понад 160 представників 18-ти українських телекомпаній, у т. ч. 10 провідних загальноукраїнських каналів. Проте, як засвідчило майбутнє, «журналістська революція» загалом мало чим змінила ситуацію з мас-медіа в країні, тому чимало журналістів почали залишати канали, де досі працювали.

31 жовтня 2004 р. відбувся **перший тур президентських виборів**, у якому, незважаючи на всі зусилля влади, переміг В. Ющенко, його підтримали 39,87% виборців. Другим став В. Янукович, який здобув 39,32% голосів. Після цього деякі колишні кандидати президентської гонки заявили про свої *симпатії* до учасників другого туру. Так, Прогресивна соціалістична партія Н. Вітренко висловила підтримку В. Януковичу, а Соціалістична партія О. Мороза та Партія промисловців і підприємців А. Кінаха – В. Ющенко.

Напередодні та в ході **другого туру виборів Президента України**, що відбувся 21 листопада, *посягання на конституційні права громадян* були значно брутальнішими, ніж перед цим. Так, на підприємствах і в установах

Львівської, Івано-Франківської, Волинської, Тернопільської та інших проблемних для влади областей керівництво зобов'язувало своїх підлеглих під загрозою звільнення отримати на дільницях власні відкріпні посвідчення та посвідчення своїх близьких і здати їх до визначеного терміну. Як наслідок, *зловживання* з використанням відкріпних талонів, що дало змогу багатьом особам проголосувати по кілька разів, порівняно з першим туром виборів значно зросло. Голосування організованих груп виборців за відкріпними посвідченнями, в т. ч. фальшивими, стало масовим. Поширеним було недопущення на виборчі дільниці спостерігачів від кандидата В. Ющенка, міжнародних спостерігачів, кореспондентів ЗМІ, яке автоматично збільшувало шанси для фальсифікації. Напередодні або в день виборів представників від опозиції усунули з багатьох дільничних виборчих комісій.

Серед інших *порушень*, які вперше масово застосували на виборах в Україні, – навмисне псування або знищення виборчих бюлетенів, використання в кабінках для голосування ручок з чорнилами, що зникають (це робило бюлетень недійсним), вкидання пачок бюлетенів до виборчих стаціонарних скриньок тощо. Здійснювався контроль за участю виборців у голосуванні, зокрема з боку представників окремих підприємств та установ, які позначали у списках своїх працівників, що проголосували.

Особливістю повторного голосування було різке зростання кількості виборців, які голосували за місцем проживання. Порівняно з першим туром ця кількість збільшилася приблизно вдвічі, зокрема в східних і південних областях. На окремих дільницях кількість «хворих» виборців досягала до 50%. Цинічним виявом фальсифікації, який істотно спотворив результат виборів, стала нетрадиційно висока явка виборців у східних областях України. Наприклад, упродовж двох годин після (!) завершення голосування явка на дільницях Донецької та Луганської областей зросла з 80% до майже 100%.

Процес голосування, а в окремих випадках і підрахунок голосів, були затьмарені численними випадками кримінального *втручання у виборчий процес*, насилля і залякування на виборчих дільницях. Насамперед об'єктами насильницьких дій були спостерігачі від опозиційного кандидата, журналісти. Органи внутрішніх справ не тільки не забезпечили підтримання порядку в день виборів, а в багатьох випадках спостерігалася бездіяльність представників міліції.

Як і після першого туру президентських виборів, першими *попередні результати другого туру* оприлюднили українські соціологи. За даними екзит-полів за станом на 18:00 год., проведених соціологічними центрами «СОЦІС» та «Соціальний моніторинг», за В. Ющенка проголосували 49,4% виборців, за В. Януковича – 45,9%. Не підтримали жодного з кандидатів 4,7%. Згідно з даними Консорціуму з проведення національного екзит-полу, який за станом на 23-ту годину опрацював 100% опитувальних листів, за В. Ющенка проголосувало 54%, за В. Януковича – 43%. Проти обох кандидатів проголосували 3%. Проте ближче до опівночі було зрозуміло, що влада ніяким чином не допустить установа справедливих результатів голосування і готова на будь-які фальсифікації виборчих документів. Зокрема, почалася підозріла *плутанина з*

даними екзит-полів. Уночі одразу кілька телевізійних каналів поширили інформацію, згідно з якою лідером другого туру виборів став В. Янукович. За їхніми даними, це були результати опитування Центру соціальних перспектив. Однак така інформація здивувала директора Центру соціальних перспектив І. Бузова, котрий запевнив, що екзит-пол не проводився.

Вранці 22 листопада київський Майдан Незалежності ряснів помаранчевими кольорами. На *мітинг* зібралися тисячі осіб. Багато хто з них не розходився з вечора. Передусім це були кияни, оскільки ще два наступних дні влада не пропускала до столиці людей з регіонів: квитки на потяги не продавали, а дороги блокувались ще на підступах до Києва. Так розпочалася подія, яка, відкривши нову сторінку історії української нації та продемонструвавши видимі зміни у міжнародній політиці, ввійшла в історію як Українська помаранчева революція.

ПОЧАТОК ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

За своєю суттю Помаранчева революція була **революцією духу**, кампанією загальнонаціональних протестів, мітингів, пікетів, страйків, інших акцій громадянської непокори мільйонів людей проти осоружного антидемократичного режиму, який, нахабно сфальсифікувавши вибори, відбирав у них останню надію на краще життя. Це була **закономірна реакція суспільства** на зневажання закону, цинічні утиски людської моралі та гідності, продовження національного приниження українського народу, злочинну філософію зрощення олігархічного капіталу із владою, тотальну корупцію, знущання влади над бізнесом, фізичні розправи, залякування перед виборами, спроби нав'язати суспільству на найвищу державну посаду кандидата з кримінальним минулим. Це була реакція громадян, які усвідомили, що саме народ є джерелом влади.

Головною рушійною силою і найбільш активним учасником революції була **молодь**, передусім студентська, яка загострено відчувала і переживала деморалізацію суспільства, подвійні стандарти, всеосяжне лицемірство, відсутність умов для реалізації життєвих проєктів і породжену цим невпевненість у завтрашньому дні. **Ідеологом** революційних демократичних ідей стала **інтелігенція**, а **соціальною базою** – **середній клас**, який тільки-но почав формуватися в Україні. Поки що нечисленний і не зовсім згуртований, він заявив про свої амбіції на повний голос, відстоюючи ідеали цивілізованого ринкового суспільства, прозорої економіки та гідного життя. Революцію беззастережно підтримало українське селянство і фермерство, значна частина міського населення.

Лідером Помаранчевої революції був **В. Ющенко**, котрий став символом принижених громадянських почуттів українського народу. Провіднику опозиції вдалося об'єднати більшість українців – не тільки з західних і центральних областей, а усіх прогресивно мислячих людей. Виступаючи вранці 22 листопада на мітингу на майдані Незалежності, він закликав народ до організованого суспільного руху опору «За чесні вибори», щоб захистити права виборців України і відстояти отриману фактичну перемогу на виборах.

Однак **влада** застосувала форсовані дії на проголошення В. Януковича президентом. 22 листопада близько 14-ї години голова ЦВК С. Ківалов ого-

лосив *попередні результати* другого туру виборів Президента України після підрахунку 99,38% протоколів виборчих дільниць: В. Янукович набрав 49,42% голосів виборців, а В. Ющенко – 46,7%.

У відповідь **люди** масово почали збиратися на київському Майдані Незалежності. До вечора їхня *кількість зроста* до 300 тисяч, а на Хрещатику виросло справжнє наметове містечко з сотень брезентових «тимчасових помешкань». Присутні, занепокоєні підозрілими маніпуляціями влади, *вимагали від лідерів* опозиції рішучих дій. У таких умовах В. Ющенко 23 листопада вдався до відчайдушного, хоча й неоднозначного кроку, склавши у напівпорожній парламентській залі (цього дня не вистачило кворому для відкриття засідання Верховної Ради України, оскільки не з'явилися пропрезидентські фракції та комуністи) *символічну президентську присягу*. Це хоч трохи підбадьорило його прихильників.

Стала відомою перша реакція на українські вибори **світової громадськості**. Зокрема, з 22 листопада США, Канада, Європейський Союз (ЄС), Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ), Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та інші міжнародні структури й країни, за інформацією своїх спостерігачів за виборами в Україні, задекларували *невизнання офіційних результатів*, що не відповідали, на їхню думку, справжньому вибору українського народу. Чи не вперше за декілька років Європа, США та авторитетні міжнародні організації виступили зі спільною позицією щодо події такої надзвичайної ваги. Реакція Заходу не була б такою потужною та консолідованою, якби не події на Майдані Незалежності та інших вулицях і площах України.

Про грубі порушення під час виборів заявив **Комітет виборців України**. За даними його представників, кількість і серйозність порушень під час голосування й підрахунку голосів були безпрецедентними для загальнодержавних українських виборів, і вибори 21 листопада назавжди залишаться чорною плямою на репутації України як демократичної держави.

Чи не єдиними, хто не побачив *зловживань* у другому турі президентських виборів, були учасники Місії міжнародних спостерігачів від СНД.

24 листопада ЦВК, незважаючи на дані екзит-полів, паралельного підрахунку голосів, негативну реакцію як української, так і світової громадськості на численні порушення у другому турі виборів, проголосила переможцем президентської кампанії кандидата від влади прем'єр-міністра В. Януковича. Згідно з затвердженим **Центрвиборчкомом** протоколом, *остаточні результати виборів* були такими: за В. Януковича – 49,46%, за В. Ющенка – 46,61% голосів. Із 15 членів ЦВК із такою правовою вакханалією не погодилися чотири: Я. Давидович, Р. Князевич, А. Магера і О. Чупахін.

Авантюрні дії ЦВК призвели до різкого **зростання напруженості**. *Захід*, який заявляв про грубі фальсифікації, що викривили результати народного волевиявлення, зреагував миттєво і гостро. Найбільш різкою була заява з Вашингтона, якою відгукнувся на події в Україні держсекретар США К. Пауелл. Своє обурення діями Центрвиборчкомом висловив координатор **Національного екзит-полу**

І. Кучерів, який заявив, що представлені ЦВК дані не відображають насправді волевиявлення українського народу.

Команда В. Ющенка відповіла тим, що створила **Комітет національного порятунку**, який взяв на себе відповідальність за захист української демократії, оголосила **Всеукраїнський політичний страйк** і закликала демонстрантів блокувати громадські будівлі, в т. ч. Кабінет Міністрів України і президентську адміністрацію. Водночас десятки й сотні місцевих рад спонтанно скликали сесії, щоб проголосити: вибори сфальсифіковано, Центрвиборчком має піти у відставку; низка рад оголосила В. Ющенка президентом на своїй території.

Чи не єдиною загальнодержавною інституцією в Україні, яка адекватно зреагувала на дії Центрвиборчкому, був **Верховний Суд України**. Приймавши до провадження скаргу довіреної особи В. Ющенка на постанову ЦВК від 24 листопада 2004 р. про оголошення обраним президентом В. Януковича, він своєю ухвалою **заборонив** Центральній виборчій комісії офіційне оприлюднення результатів виборів та вчиняти будь-які дії, пов'язані з виконанням цієї постанови.

Однак віце-прем'єр-міністр Д. Табачник та міністр Кабінету Міністрів України А. Толстоухов, нехтуючи заборонами Верховного Суду України, поспішили з оприлюдненням в «**Урядовому кур'єрі**» постанов ЦВК, без яких неможливо було провести інавгурацію В. Януковича. Вони **незаконно** відсторонили від виконання обов'язків головного редактора газети М. Сороку, який відмовився друкувати незаконні матеріали, та самовільно підписали до друку номер «Урядового кур'єра» на 26 листопада з вміщеними в ньому постановами ЦВК. Після цього газету доставили до видавництва «Преса України» для тиражування і подальшого розповсюдження серед читачів. Проте такому перебігу подій перешкодили прихильники В. Ющенка, які, випадково дізнавшись про наміри урядовців, з'явилися у видавництві й зупинили друкарський верстат, а виготовлені понад 12 тис. примірників газети вилучили в цеху відправлення пошти.

26 листопада стало відомо про ще один скандал, пов'язаний із провладним кандидатом. Низка народних депутатів направили до Генеральної Прокуратури України та Служби безпеки України запити щодо перевірки аудіофайлів та роздруківок розмов нібито представників «**тіньового**» штабу **В. Януковича**. Йшлося про контроль над ходом голосування та підрахунком голосів під час першого і другого турів виборів, про **фальшування** результатів завдяки доступу до автоматизованої інформаційної системи «Вибори». За допомогою відкріпних талонів, голосувань на закритих дільницях та вдома команда В. Януковича планомірно досягала потрібного результату. Інформацію про точну кількість відкріпних талонів, виїздних голосувань та обсяги інших маніпулятивних технологій зіставляли з даними екзит-полу і таким чином заздалегідь визначали, який буде отримано результат з точністю до сотих відсотка.

Бездумні дії влади, спрямовані на забезпечення будь-яким чином необхідного результату для В. Януковича та якнайшвидше проголошення його президентом, до решти збурили українське суспільство. До Києва на **акції протесту** (основні події відбувалися саме в столиці) щодня прибували сотні автобусів. Чи

не вперше в історії незалежної України політичні акції набули насправді *всенародного характеру* та безпрецедентної географічної репрезентативності: у вуличних акціях листопада-грудня 2004 р. брало участь близько 5 млн громадян.

Символом свободи, демократії та нескореності духу українського народу став київський **Майдан**, який прикував до себе та України увагу всього світу. Структурно він, як і «майдани» багатьох інших населених пунктів України, складався з *трьох частин*: сцени, де майже цілодобово чергувалися виступи політиків та артистів, наметового містечка, котре, воскресивши пам'ять про славнозвісну Запорізьку Січ, нараховувало кілька тисяч наметів, та людей, які стояли на Майдані. Крім киян, щодня до столиці прибували щораз нові десятки тисяч громадян з усієї України. Багато з них брали відпустки за власний рахунок і навіть звільнялися з роботи. Пік приїзду з регіонів випав на суботу 27 листопада, коли *загальна кількість* революціонерів досягнула в столиці близько 1,5 млн осіб (масштабні акції відбувались і в інших містах України).

Приїжджими учасниками Помаранчевої революції опікувався *штаб 911*, який постійно виступав зі зверненнями про надання допомоги учасникам акції громадянської непокори. Кияни виявили разючу солідарність і робили все можливе, аби нагодувати, обігріти й хоч якимось облаштувати цю багатосоттисячну громаду. Так, у той самий день, коли зі сцени пролунав заклик до киян пускати до себе приїжджих людей на постій, дві з половиною тисячі столичних жителів дали свої адреси, заявивши про готовність узяти на *нічліг* гостей. Згодом кількість таких киян зросла до 35 тис.

Чимало революціонерів ночували в Українському домі, Будинку профспілок, Консерваторії, Спілці письменників України, приміщенні Молодого театру, Будинку вчителя, Інституті літератури, Будинку кіно, офісах багатьох фірм і навіть у приміщенні мерії, де для учасників акції громадянської непокори цілодобово було відчинено весь перший поверх, а також її Колонну залу. Там протестувальники могли підкріпитися гарячим чаєм та бутербродами, отримати першу медичну допомогу тощо.

В умовах холодної погоди, коли ртутний стовпчик інколи опускався нижче 10° морозу, на Майдані для *обігріву* та сушіння одягу і взуття використовували імпровізовані «буржуйки» – металеві діжки, в яких цілодобово горіли дрова, а також автобуси, де час від часу вмикали двигуни, навколишні офіси, магазини та кафе. Допомогали й речові пожертвування, завдяки яким кількаметрові «кургани» з теплих речей громіздилися на території наметового містечка ледь не по всьому Хрещатику.

Вирішувати питання *харчування* сотень тисяч людей, зосереджених у столиці, допомагали окремі фірми. В місцях концентрації революціонерів постійно працювали імпровізовані польові кухні, де кожен міг отримати не лише горнятко чаю чи кави, а й бутерброди, суп із концентратів, кашу. Неможливо переоцінити продовольчу підтримку киян, які, змінюючи одні одних, цілодобово забезпечували протестантів бутербродами, термосами з чаєм і кавою, піріжками, печевом, яблуками тощо.

Задовільною була ситуація і з *медичним забезпеченням*, яким опікувалися київська мерія та близько 700 лікарів-подвижників, що постійно і безоплатно працювали на Майдані.

Під впливом Майдану *демократичні зміни* в суспільстві набували лавиноподібного характеру. Ректори університетів дозволяли студентам брати участь у демонстраціях. *Обласні ради* оголошували, що не визнають результатів виборів. *Дипломати* за кордоном засуджували фальсифікації. Вільнішими стали *засоби масової інформації*. Зокрема, 24 листопада оголосили страйк тележурналісти «Вістей» Першого національного каналу, які відмовилися працювати за «темниками» і, таким чином, брати на себе відповідальність за неправду. Наступного дня справжній подвиг вчинила їхня колега – ведуча сурдоперекладу УТ-1 *Наталія Дмитрук*, яка розповіла правду 100-тисячній аудиторії українців із вадами слуху. У випуску «Вістей» об 11:00 год. вона, проігнорувавши текст основної ведучої про підсумки засідання Центральної виборчої комісії, «сказала» своїм глядачам: «Результати ЦВК є сфальсифікованими. Не вірте. Наш президент – Ющенко. Мені дуже прикро, що до цього доводилося перекладати неправду. Більше я цього не робитиму. Не знаю, чи побачимося». Після випуску новин Н. Дмитрук приєдналася до *журналістського страйку*.

Вагомою запорукою позитивної поведінки сотень тисяч революціонерів була *позиція церкви*. Молитва за чесні й справедливі вибори, що впродовж кількох місяців тривала у храмах Української греко-католицької церкви, Української православної церкви Київського патріархату та Української автокефальної православної церкви, перетворилася на всенародну молитву єдності на майданах міст і містечок України, куди обов'язково приходили священники різних конфесій. Кожен день на Майдані також розпочинався зі спільної молитви, а завершувався спільним виконанням Національного гімну України.

Помаранчева революція привела до феномена, який заслуговує на глибоке осмислення, – потужного *творчого сплеску*, зокрема в образотворчому мистецтві та літературі. Впродовж усього Хрещатика містилися сатиричні *плакати* з їдкими коментарями та карикатурами на представників влади, листки з *віршами* поетів революції, нарисами й анекдотами, різноманітні відозви, імпровізовані «стіннівки», інформаційні бюлетені тощо. Важливим виявом духу Майдану були його *гасла*. Написані від руки, набрані на комп'ютері, виготовлені в друкарні – вони виражали основні прагнення українського народу: «Свободу не спинити!», «Встаньмо з колін!», «Ні – брехні!», «Схід і Захід – разом!», «Донбас, ми любимо Вас!» та ін. Незабутнього колориту Помаранчевій революції надавали барабанщики, котрі понад два тижні відбивали біля будівлі Кабінету Міністрів України революційні ритми на металевих діжках.

Музичними хітами, які визнав Майдан, стали такі пісні, як «Разом нас багато» гурту «Гринджоли», «Україна» гурту «Мандри», «Час прийшов» гурту «De Shifer», «Слава Україні» О. Білозір та О. Єгорова. А такі твори, як «Ми йдемо» М. Бурмаки, «Україна» Т. Петриненка, «Я не здамся без бою» С. Вакарчука та інші, написані давніше, зазвучали по-новому.

Характеризуючи Майдан та його учасників, слід зазначити, що й **команда В. Януковича** мала **масову підтримку** на сході й півдні України, особливо на Донбасі. За нього голосувало близько 13 млн виборців. Чимало з них також заповнювали площі міст на підтримку свого лідера, а подекуди навіть з'являлися наметові містечка.

Хотілось би вважати, що не лише **прихильники В. Ющенко**, а й протилежна сторона на своїх мітингах виступала за **демократичні перетворення** в Україні, за цивілізовані відносини суспільства й влади. Однак слід погодитися з академіком М. Поповичем, який щодо цього зазначив: «Помаранчевий» рух був спрямований проти диктатури провладного угруповання, яке хотіло всіма засобами, зокрема й через правове свавілля, нав'язати нам Януковича. Ми хотіли свободи та справедливості... У словнику тих суспільних груп, які становили ядро **біло-блакитного електорату** [названий так за кольором символіки, яку команда В. Януковича використовувала у виборчій кампанії. – Авт.], **не було слова «свобода»**. І тому виборець цього кшталту не міг зрозуміти, що ж викликає такий ентузіазм на Майдані, і справді вірив, що там роздають «наколоти» помаранчі [фраза про нібито «наколоти» наркотиками помаранчі, які роздають на Майдані, стала популярним жартівливим мемом після відповідного виступу дружини В. Януковича Людмили 29 листопада 2004 р. в Донецьку. – Авт.] та що всі там «зомбовані».

ЗАГОСТРЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

Найкритичнішим моментом революції була ніч з 28 на 29 листопада, коли, за різними даними, від 10 до 15 тис. бійців внутрішніх військ, які перебували на своїх замських базах під Києвом, були приведені в стан повної бойової готовності. Країна стояла **за крок до громадянської війни**. Штурм Майдану мав розпочатися приблизно о 23:30 год. «5 канал», немов фронтів зведення, передавав новини про бронетехніку й війська, які підтягувалися до столиці, про десантованих у різних точках Києва прихильників В. Януковича тощо.

Британське видання «Financial Times» з посиланням на західних дипломатів стверджувало, що **підрозділи МВС** були готові завдати удару по демонстрантах. Дипломати також підтвердили, що глава президентської адміністрації В. Медведчук і прем'єр-міністр В. Янукович чинили значний тиск на президента, однак Л. Кучма, який не зупинився перед фальсифікаціями виборів, відмовився від масштабного застосування насильства для придушення народного повстання. Він, за версією дипломатів, не захотів полишати президентське крісло з закривавленими руками. Проте, ймовірніше, що спецназ не кинули проти людей передусім тому, що надто **велика кількість протестувальників** вийшла на майдани та вулиці українських міст і сіл. Незважаючи на холод, невизначеність, погрози розправи й шокуючий за розмахом і силою адмінресурс, який у цій ситуації виявився безсилим, українці, мужньо витримавши всі випробування, змусили зупинитися і тогочасне керівництво країни, і тих, хто намагався виконувати злочинні накази.

Від різких рухів представників «партії влади» стримувала й *всесвітня телевізійна трансляція кийвських подій*. Завдяки тому, що на Майдані Незалежності в Києві було встановлено пересувну телестанцію, орендовано супутниковий канал, будь-яка телекомпанія світу могла вести звітти цілодобову трансляцію (в Україні цим займався «5 канал»). Кулі, палиці та сльозогінний газ залишилися без ужитку. Ніхто, на думку С. Кульчицького, з політичних діячів не бажав опинитися на місці югославського президента С. Мілошевича. Ніхто з фінансових олігархів не захотів ризикувати своїми капіталами у західних банках і зарубіжними ринками збуту.

Отже, внаслідок злочинного **нехтування думкою власного народу** влада поставила українське суспільство на край прірви громадянської війни. «Відповідальність за це, – зазначав голова Верховної Ради України В. Литвин, – лягає на тих людей і ті сили, які ще задовго до офіційного початку президентських перегонів постійно і цілеспрямовано перетворювали на конфліктне середовище всю державу, провокуючи політичні та суспільні незгоди, зіткнення гілок, органів та посадових осіб державної влади, спекулюючи на регіональних, етнічних та релігійних відмінностях, роз'ятрюючи історичні рани. Політика *«поділяй і владаруй»*, в якій їм ввижався шлях до безстрокової присутності при державному кермі чи економічній годівниці, – політика, яка ніколи не була далекоглядною, моральною і відповідальною, – набувала крайніх, абсурдних форм. Особливо коли до неї долучилося таке ж безоглядне прагнення будь-що замортизувати можливі потрясіння для своєї політичної та суспільної ваги, бізнесу, особистої безпеки.

Ця філософія прочитувалася дедалі виразніше, вона була гранично егоїстичною, не залишаючи місця для інтересів держави. В суспільстві згущувалися до фізичного відчуття атмосфера передгроззя, настрої тривоги, непевності й безнадії, нагніталися *пристрасті*, тиражувалися чорний піар і зловмисна міфотворчість, розсварюючи і розводячи по різні сторони барикад людей, політичні сили та регіони. І залишається дякувати Богу, що ті барикади не перетворилися з символічних на цілком реальні».

Великим гріхом влади стала **спроба розколоти Україну**. Чого варта лише кампанія в контрольованих командою президента Л. Кучми засобах масової інформації, спрямована на штучне *нагнітання протистояння* між Сходом і Заходом країни. Насамперед було вирішено зіштовхнути між собою прихильників В. Ющенко та В. Януковича. Для цього на противагу мільйонному Майданові кілька разів автобусами і поїздами привозили великі групи людей, як правило, з Луганської та Донецької областей – загалом близько 20 тис. осіб. Певний час вони дислокувалися на пагорбах Маріїнського парку, а згодом на Привокзальній площі, – поки їх звітти не витіснили симпатичні В. Ющенко. Проте зловісний сценарій провладних політтехнологів не спрацював.

Коли стало зрозуміло, що по-справжньому нацькувати один на одного виборців з різних таборів не вдасться, влада вдалася до зухваліших кроків, зініціювавши *сплеск регіонального сепаратизму* в середовищі керівних еліт Сходу та Півдня України. Зокрема, 26 листопада в Луганську відбулася сесія обласної

ради, депутати якої ухвалили рішення про створення «Південно-східної української автономної республіки» (*домепники зразу ж нарекли її ПіСУАРом*), а також звернення до президента Російської Федерації В. Путіна з проханням про визнання її Росією. Рішенням сесії мали бути закриті внутрішні кордони області, призупинена діяльність банків. В Одесі на загальноміських зборах представників територіальної громади було схвалено резолюцію про створення Новоросійського краю як вільної самокерованої території, на якій діяли б розпорядження органів місцевого самоврядування. Подібно висловились і Харківська обласна рада.

Реакція опозиції на сепаратистські дії владної верхівки була жорсткою. 28 листопада В. Ющенко, виступаючи на мітингу на Майдані Незалежності, нагадав про кримінальну відповідальність за розпалювання сепаратистських настроїв і звернувся до жителів Донецької, Луганської та Харківської областей з проханням «не вірити у байки» про те, що він виступає проти російської мови та розвитку відносин із Росією. Наступного дня було оприлюднено заяву Комітету національного порятунку «Про відповідальність за сепаратистські дії, що ставлять під загрозу територіальну цілісність України».

Трохи пізніше на неприпустимості участі державних діячів у зібраннях, пов'язаних з антиконституційними змінами державного устрою, та вчинення інших дій, що посягають на цілісність і суверенітет держави, наголосив **голова Верховної Ради України** В. Литвин. Він засудив дії та рішення окремих керівників регіонів за нагнітання сепаратистських і автономістських настроїв, які суперечать нормам Конституції та чинному законодавству України, зазначивши, що за таких обставин своє законне слово мають сказати всі, хто наділений повноваженнями щодо відповідного правового реагування на такі діяння, насамперед Президент України Л. Кучма, Служба безпеки України, Генеральна Прокуратура України (ГПУ).

Про важливість збереження стабільності та територіальної цілісності України також заявили деякі **іноземні політичні діячі**, зокрема єврокомісар з питань зовнішніх відносин та європейської політики сусідства Європейського Союзу Б. Ферреро-Валднер, офіційні представники Європейського парламенту та Японії.

Однак сепаратисти ніяк не могли вгамуватися. 28 листопада в м. Северодонецьк Луганської обл. відбувся **т. зв. «Всеукраїнський з'їзд народних депутатів»** і депутатів місцевих рад усіх рівнів, де зібралися представники деяких регіонів України, а також кандидат на посаду президента та глава уряду В. Янукович. Загалом зібрання набуло сепаратистського відтінку. Зокрема, створити «...федеративну південно-східну республіку зі столицею в Харкові» запропонував голова Донецької облради Б. Колесников. Його підтримав колега з Луганської обласної ради В. Тихонов. Глава облдержадміністрації Харківщини Є. Кушнар'ов закликав усі обласні ради «...провести референдуми на своїх територіях» щодо «...створення нової Південно-східної української держави у формі федеративної республіки» і «...оголосити її столицею місто Харків». Особливого колориту Северодонецькому з'їзду додав розгнуданий виступ мера Москви Ю. Лужкова, який різко засудив «оранжевий шабаш», що охопив Київ. Головні підсумки

зборів – визнання легітимності офіційної постанови ЦВК про результати виборів президента і декларація про створення міжрегіонального союзу органів місцевого самоврядування України з власною координаційною радою і виконкомом.

Отже, жодні з'їзди бунтівних регіонів не могли б відбутися, якби на те не було волі президента **Л. Кучми**. Запропонувавши «партії влади» й суспільству «непрохідного» претендента на президентську посаду та наперед заручившись рішенням Конституційного Суду України, який дозволив йому втретє балотуватися на посаду Президента України, він очікував слушної нагоди, щоб вклинитись у боротьбу між В. Януковичем і В. Ющенком. Оскільки внутрішній і зовнішньополітичний рейтинг діючого президента після 2000 р. стрімко знизився, а рейтинг лідера опозиції залишався стабільно високим, то Л. Кучма вирішив **брати участь у виборах** 2004 р. тільки за умови гострої політичної кризи. Сприятливим підґрунтям для її створення мали бути існуючий у суспільстві високий рівень соціального напруження, кримінальне минуле В. Януковича, його належність до невеликої групи непопулярних у суспільстві олігархів, фахова непідготовленість до найвищої в державі посади та брутальне використання адмінресурсу. Тому основним був **розрахунок на зрив виборів** з подальшим пролонгуванням каденції Л. Кучми і збереженням статусу-кво для його оточення. Для досягнення цієї мети він зробив усе можливе, задіявши наявні державні ресурси, національні засоби масової інформації, приватні джерела фінансування, і це стало причиною одного з найважчих випробувань за недовготривалу історію української новітньої державності.

«ВЕЛИКИЙ КОМПРОМІС»

Забігаючи наперед, слід зазначити, що **вирішальне слово** у подоланні гострої політичної кризи кінця 2004 р. в Україні належало **українському народові**, мільйонам людей, які впродовж кількох тижнів мужньо і водночас мудро й толерантно відстоювали свою свободу на майданах міст і сіл. Разом із тим, вагомим був вплив на розрядження напруженої політичної атмосфери та недопущення громадянського конфлікту в Україні світової спільноти, передусім міжнародних організацій та авторитетних представників **іноземних держав**, а також доле-носних рішень Верховного Суду України та Верховної Ради України.

Багатомільйонні громадянські акції протесту в Україні не могли залишити байдужою **світову громадськість**. Упродовж Помаранчевої революції новини та світлини з України не полишали перших шпальт світових часописів, інтернет-сайтів, а теле- і радіорепортажі найбільш авторитетних компаній розпочиналися інформацією з київського Майдану. Наша держава стала головною темою для обговорень у найвищих кабінетах найвпливовіших світових держав. Найрішучіше на свавілля української влади відгукнулася Польща, де розпочався справжній політичний рух на підтримку України, що об'єднав студентів, політиків, митців, журналістів, учителів, працівників органів самоврядування та діячів неурядових організацій.

Пам'ятали про Батьківщину й українці, які перебували поза її межами. Зокрема, 25 листопада в центрі м. Брюссель (Бельгія), де розміщується комплекс будівлі Європейської комісії, відбувся мітинг українських громадян, які

працювали й навчалися в країнах Західної Європи. Під гаслом «Європо, відкрий очі на Україну!» учасники *демонстрації* закликали європейську спільноту виявити солідарність з українським народом у непрості для нього часи. Подібні акції представники української діаспори провели також у Греції, Австрії, Фінляндії, Польщі, Німеччині, багатьох інших країнах світу.

Занепокоєння ситуацією в Україні висловлювали *лідери іноземних держав* і міжнародних організацій, які намагалися сприяти її мирному вирішенню. Виборчий процес в Україні став головною з тем для розгляду на конференції Організації з безпеки та співробітництва в Європі у Софії та на саміті Росія – ЄС у м. Гаага (Нідерланди). З українського питання відбулося позачергове засідання Європарламенту. У телефонних розмовах ставлення до українських подій обговорювали перші особи провідних країн світу, а кількість візитів до Києва чільних зарубіжних політиків була рекордною. Їхня *принципова позиція* щодо грубих порушень владними структурами виборчого законодавства України значною мірою забезпечила перемогу демократії, утвердження її загальноприйнятих принципів у громадсько-політичному житті України.

Надзвичайно важливими були дії президентів Польщі А. Кваснєвського та Литви В. Адамкуса, верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики й безпеки Х. Солани та генерального секретаря ОБСЄ Я. Кубіша. 26 листопада, 1 та 6 грудня вони приїздили до Києва, щоб долучитися до *переговорів у Маріїнському палаці* з урегулювання політичного протистояння в Україні. Крім них, у «круглому столі» брали участь Президент України Л. Кучма, голова Верховної Ради України В. Литвин, прем'єр-міністр України В. Янукович, голова Державної думи Російської Федерації Б. Грізлов та лідер української опозиції В. Ющенко. Незважаючи на позицію російського представника Б. Грізлова, котрий заявив, що у вирішенні української кризи є два варіанти: або війна, або розкол країни, головне, про що вдалося домовитися, – не застосовувати сили, продовжувати діалог, очікувати рішення Верховного Суду України.

Принципово іншим порівняно з країнами Заходу було ставлення до українських подій офіційної *Росії*. Кремль із самого початку віддав однозначну перевагу В. Януковичу, у виборчій кампанії якого був задіяний навіть президент РФ В. Путін. Він не лише завчасно двічі емоційно привітав свого протеже з перемогою на найбрудніших за пострадянську епоху виборах, а й фактично агітував за нього, кілька разів відвідуючи Україну та схвалюючи ініціативи В. Януковича щодо запровадження в країні подвійного громадянства і надання російській мові статусу офіційної. *Підтримуючи розгортання сепаратистських настроїв* на сході та півдні України, російські політтехнологи перетворили ці регіони на справжній полігон, на якому безжалісно відпрацьовували *маніпулятивні технології* для акцентування несхожості українських Сходу і Заходу та розпалювання суперечностей між ними. Значну негативну роль у психологічному розколі нації відіграла позиція більшості російських засобів масової інформації. Така поведінка була зумовлена небажанням випускати українців зі сфери російського впливу та побоюванням, щоб демократичні процеси з України не поширилися на Росію.

Політика В. Путіна, на думку аналітиків, змістила акценти з численних та неефективних пострадянських структур (*СНД, Митний союз, Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС), Російсько-Білоруський союз, Ташкентська угода тощо*) до більш вибіркового підходу, основним суб'єктом якого стала Україна. Цей підхід зумовив проголошення в 2003 р. Єдиного економічного простору (ЄЕП), до якого увійшли Росія, Україна, Білорусь та Казахстан. ЄЕП із його специфічно засекреченими документами мав за мету посилити економічну та структурну залежність України (*Білорусь та Казахстан на той час були членами Митного союзу в рамках ЄврАзЕС*), створюючи зону вільної торгівлі (короткострокова перспектива), митний союз (середньострокова) та економічний союз (довгострокова). Поспішаючи, Росія наполягала на одночасному впровадженні структур митного союзу та зони вільної торгівлі. Якби такий сценарій було реалізовано, то він практично унеможливив би участь України в процесах європейської інтеграції як незалежної сторони.

Москва докладала значних зусиль, у т. ч. використовуючи *проросійське лобі* в уряді та Верховній Раді України, щоб віддалити Україну від процесів європейської інтеграції. Тільки слабка й залежна українська влада першої половини 2000-х рр., яка перебувала в кризових відносинах із Заходом, могла погодитись на ЄЕП, щоб натомість отримати політичну підтримку. В. Янукович був потрібен В. Путіну для поглиблення проєкту ЄЕП. Чим меншою була б легітимність нового президента України, тим більше можливостей з'являлося для використання його в неоімперських проєктах.

У фарватері російської політики перебували й деякі *лідери пострадянських держав*. Одразу ж після другого туру президентських виборів в Україні, наслідуючи В. Путіна, ігноруючи протести західних та українських спостерігачів, привітати В. Януковича з перемогою поспішили президенти Білорусі А. Лукашенко, Киргистану – А. Акаєв, Узбекистану – І. Карімов, Казахстану – Н. Назарбаєв, Вірменії – Р. Кочарян, глава невизнаної Придніпровської республіки – І. Смірнов та ін.

Тривалий час байдужою до долі мільйонів співвітчизників залишалася **Верховна Рада України**, яка не могла розпочати пленарні засідання через блокування її роботи депутатами з провладної більшості та комуністами. Лише під тиском Майдану парламент у суботу 27 листопада 2004 р. нарешті зібрався на позачергове засідання, запропонувавши свій варіант виходу з ситуації, що склалася. Після чотиригодинних дискусій він 307 голосами ухвалив *постанову про політичну кризу в Україні*, якою визнав такими, що не відповідають волевиявленню народу, результати виборів 21 листопада. Депутати також висловили недовіру Центральній виборчій комісії за неналежне виконання нею обов'язків, передбачених Конституцією й законами України, та запропонували президентові до 1 грудня внести на розгляд Верховної Ради України подання про дострокове припинення повноважень членів ЦВК і кандидатури нових її членів, задалегідь узгоджені з фракціями та групами.

Парламентському комітету з питань державного будівництва і місцевого самоврядування було доручено в дводенний термін підготувати та внести на

розгляд Верховної Ради України **законопроект** про внесення змін до чинного закону про президентські вибори. У ньому передбачалось удосконалити використання відкріпних посвідчень, заборонити голосування за межами приміщень для голосування, уточнити механізми судового контролю за рішеннями, діями й бездіяльністю відповідних суб'єктів виборчого процесу, вдосконалити законодавчі механізми забезпечення стабільної діяльності виборчих комісій, рівність представництва в них від кандидатів у президенти, у т. ч. коригування часток керівних посад у виборчих комісіях. Тимчасову спеціальну комісію з доопрацювання законопроектів про внесення змін до Конституції зобов'язали в такий самий термін внести на розгляд парламенту законопроект про політичну реформу.

Визнано також необхідним розгляд Верховною Радою України 29 листопада 2004 р. питання про створення тимчасової слідчої комісії парламенту з розслідування масових порушень виборчого законодавства й обставин установа підсумків голосування на виборчих дільницях, у територіальних виборчих округах і результатів виборів Президента України в 2004 р. Надзвичайно важливим у постанові був пункт про **неприпустимість застосування сили** проти учасників акцій громадянської непокори.

Ухвалення цієї постанови – це перша важлива перемога Майдану. Влада, хоч і вимушено, але нарешті прислухалася до вимог народу. Постанову ЦВК про обрання В. Януковича президентом було дезавуєвано. Проте 30 листопада на засіданні Верховної Ради України провладна більшість прийняла за основу **проект постанови**, якою призупинялася дія перших трьох пунктів рішення парламенту, схвалених на засіданні 27 листопада, до остаточної ухвали Верховного Суду України. Це стосувалося визнання недійсними результатів повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 р., недовіри Центральній виборчій комісії та внесення на розгляд Верховної Ради України кандидатур нових членів ЦВК. Щоб перешкодити ухваленню цієї постанови, частина революціонерів спонтанно вдалася до **спроби штурмувати парламент**. Лише запевнення голови Верховної Ради України, що «повернення назад не буде» і що наступного дня будуть правильні голосування, зняли напругу.

Реваншистські дії влади викликали величезне обурення. Комітет національного порятунку України заявив, що виходить із переговорного процесу з командою В. Януковича і поновлює жорстку **блокаду приміщень** Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України та Адміністрації Президента України. Таке рішення було продиктоване тим, що влада використовувала переговори «...винятково для затягування часу і обману народу», свідченням чого стало останнє голосування у Верховній Раді України. Опозиція рішуче зажадала відставки Кабміну, генерального прокурора Г. Васильєва та формування уряду народної довіри.

Наче прагнучи реабілітуватися перед виборцями за недолугий проект постанови від 30 листопада, парламент ухвалив надзвичайно **важливі рішення** 1 грудня – в річницю Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України. З великими зусиллями забезпечивши кворум та перебуваючи в оточенні понад 100 тис. пікетувальників, Верховна

Рада України в таємному режимі 228 голосами ухвалила Постанову «Про стабілізацію політичної і соціально-економічної ситуації в Україні та запобігання антиконституційним діям і сепаратистським виявам, що загрожує суверенітету і територіальній цілісності України», якою висловила недовіру Кабінету Міністрів України, що мала призвести до відставки уряду В. Януковича, та запропонувала президентові за участю голови Верховної Ради України невідкладно на період до вступу на посаду новообраного президента сформувати персональний склад уряду народної довіри з урахуванням пропозицій депутатських фракцій і груп.

Парламентом також було *засуджено вияви сепаратизму* з боку окремих державних діячів, керівників місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також сприяння таким виявам з боку громадян, що створює загрозу суверенітету і територіальній цілісності держави. Генеральна Прокуратура України отримала парламентське доручення невідкладно дати правову оцінку прийнятим після 21 листопада рішенням органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, а також діям їхніх посадових осіб і вжити заходи прокурорського реагування з метою приведення зазначених рішень у відповідність до законодавства України. Президенту України було рекомендовано з урахуванням правової оцінки Генпрокуратури вирішити питання щодо притягнення до відповідальності керівників-сепаратистів.

Захоплений зненацька першого грудневим рішенням Верховної Ради України **Л. Кучма** наступного дня відбув до Москви, щоб уп'яте за останні два місяці «обмінятися думками» з президентом Росії, *що робити* далі. Під час зустрічі в аеропорту «Внуково-2» В. Путін порадив українському колезі відкинути ідею переголосування другого туру виборів Президента України, на що той погодився.

Верховний Суд України відповідно до закону, логіки Конституції й верховенства права 3 грудня 2004 р. визнав неправомірними підсумки другого туру президентських виборів, в якому ЦВК назвав переможцем В. Януковича, і в зв'язку з тим, що *системні порушення закону* не дали змоги достовірно встановити результати другого туру виборів, постановив відновити права кандидатів і провести *повторне голосування* в тринадцятиденний термін, визначений законом, відраховуючи його від 5 грудня (тобто 26 грудня). Рішення було остаточним й оскарженню не підлягало.

Законодавчо врегулювати завершення виборів Президента України мала Верховна Рада України. Для переголосування необхідно було внести зміни до чинного Закону України «Про вибори Президента України», щоб унеможливити типові порушення, а також сформувати новий склад ЦВК. Однак виник черговий **парламентський конфлікт**: соціалісти й «центристи» прагнули зробити частиною «великого пакета» домовленостей ще й конституційну реформу. А головне – на цьому наполягали провладні фракції та президент Л. Кучма, які через *ухвалення змін до Конституції* сподівалися суттєво зменшити повноваження майбутнього глави держави (у тому, що ним стане В. Ющенко, мало хто сумнівався). Як наслідок, парламентське засідання 4 грудня було зірвано.

Потрібні були взаємні поступки, тому команда В. Ющенка вирішила погодитися на «великий пакет», що передбачав ухвалення нового виборчого закону, який обмежував би можливості для фальсифікацій, нового складу ЦВК, законопроектів № 4180 та 3207-1 (у першому читанні) про зміни до Конституції. Проект № 4180 передбачав передання значної частини повноважень президента парламенту та уряду, проект № 3207-1 – розширення місцевого самоврядування. 8 грудня 2004 р., яке, як зазначив В. Ющенко, було днем «**великого компромісу**», Верховна Рада України на позачерговому пленарному засіданні 402 голосами («проти» майже в повному складі голосувала тільки фракція БЮТ) підтримала узгоджений владними та опозиційними силами «великий пакет», якому передувало оголошення про відставку одіозного генерального прокурора Г. Васильєва. Було також затверджено новий склад ЦВК, який очолив Я. Давидович. Одразу ж після голосування відбулося підписання ухвалених парламентом документів головою Верховної Ради України В. Литвином і Президентом України Л. Кучмою.

Парламентська ухвала від 8 грудня, відкривши можливість відновлення справедливості, фактично стала сигналом до логічного **завершення активної фази Помаранчевої революції**. На цьому етапі переміг український народ, який, об'єднавши зусилля, обрав шлях до свободи і демократії, віддав перевагу демократичній процедурі, а не революційній доцільності. Люди, відчувши, що можуть впливати на владу, бути її носіями, вщент зруйнували насаджувані десятиліттями стереотипи і міфи про соціальну пасивність і громадянську апатію українців. Вони повірили, що можуть реально **змінити на краще** і своє життя, і свою країну. У них з'явилася надія на подолання тієї безпросвітної системи, яка залишилася Україні в спадок від радянських часів і після здобуття незалежності була модифікована з елементами мафіозного капіталізму.

26 грудня відбулося **переголосування** другого туру виборів, за результатами якого В. Ющенку віддали свої голоси 51,99% виборців, В. Януковичу – 44,20%; 1,45% виборчих бюлетенів визнано недійсними, 2,34% виборців не підтримали жодного кандидата. За таких умов В. Янукович, який з 7 грудня, згідно з указом Президента України Л. Кучми перебував у відпустці (обов'язки прем'єр-міністра України виконував перший віце-прем'єр-міністр України М. Азаров), щоб досадити опонентові, затіяв тяганину з **оскарженням результатів** переголосування у Верховному Суді України. Загалом її безперспективність було видно неозброєним оком, адже спостерігачі, в т. ч. іноземні, майже одногосно твердили про демократичність виборів. Верховний Суд України не задовольнив скаргу кандидата на посаду президента В. Януковича, фактично затвердивши рішення ЦВК, згідно з яким переможцем президентських виборів став **В. Ющенко**. Його офіційна церемонія вступу на посаду Президента України відбулася 23 січня 2005 р.

ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНІ БУДНІ

Одним із перших рішень новообраного президента наступного після інавгурації дня стало призначення виконувачем обов'язків голови українського уряду **Юлії Тимошенко**. 4 лютого 2005 р. Верховна Рада України рекордною кількістю голосів – 375 дала

згоду на призначення першої в історії України жінки на посаду прем'єр-міністра. Тоді ж затвердили програму нового уряду з промовистою назвою «Назустріч людям».

Однією з найбільш резонансних *заслуг* уряду Ю. Тимошенко стали повернення в державну власність і чесна приватизація металургійного комбінату «Криворіжсталь», раніше незаконно проданого за безцінь (24 жовтня 2005 р. на відкритому аукціоні «Криворіжсталь» було продано за 24,2 млрд грн, тобто за ціну, яка в шість разів перевищила попередню, заплачену Інвестиційно-металургійним союзом, та майже вдвічі ринкову ціну). Незважаючи на прихований дефіцит бюджету (32,6 млрд грн), який новий уряд отримав від попередників, без підвищення податків і жодної позики на 70% було збільшено дохідну частину державного бюджету, на 280,5 млн дол. зменшено суму державного боргу, створено рівні умови для бізнесу, концепцію енергетичної безпеки, сформовано єдину систему оподаткування тощо. Завдяки радикальним змінам у політиці, спрямованим на виведення економіки з «тіні», зокрема реалізації програми «Контрабанда – стоп», ліквідації податкових пільг і схем ухилення від сплати податків, зріс рівень доходів громадян, соціальних виплат і пенсій. Зокрема, середній розмір пенсії – більш як у 1,7 разу, зарплати лікарям, освітянам, науковцям – майже на 37%, удесятеро збільшилася допомога при народженні дитини – до 8470 грн. Як підсумок, у липні 2005 р. авторитетний американський журнал «Forbes», складаючи рейтинг 100 найвпливовіших жінок світу, назвав українського прем'єра Ю. Тимошенко третьою за впливовістю жінкою планети.

У *пасиві* уряду Ю. Тимошенко, на думку аналітиків, були непродумане скасування вільних економічних зон і територій пріоритетного розвитку, заяви щодо масштабної реприватизації, адміністративний тиск на нафтотрейдерів. Упродовж першої половини 2005 р. дещо уповільнилося економічне зростання, яке виявилось найнижчим із 2002 р. – 102,6%. Негативними чинниками були цінові сплески на ринку м'яса, цукру, бензину.

Проте найбільшою проблемою «помаранчевої» команди стали внутрішні **конфлікти** на владному Олімпі, зокрема між прем'єр-міністром Ю. Тимошенко і секретарем Ради національної безпеки і оборони (РНБО) П. Порошенком. Вони були закладені кадровим складом нової команди. Політиків, які стояли на сцені Майдану, об'єднував спільний і небезпечний противник. Коли було здобуто перемогу, моноліт розколовся, бо зникла мета, що об'єднувала. А таких понять, як відповідальність, командний дух, взаємодовіра, для багатьох із тих, що посіли основні державні посади в центрі і на місцях, не існувало. Окремі можновладці сприйняли перемогу В. Ющенка як можливість *використати службове становище* для власної вигоди. Замість якнайшвидшого виконання даних на Майдані обіцянок, проведення необхідних для оздоровлення країни радикальних реформ, у т. ч. непопулярних, доки рівень довіри і надії, який мала команда переможців, давав змогу це робити, В. Ющенко здебільшого мирив членів цієї команди та перерозподіляв їхні повноваження.

Жорстка боротьба між колишніми соратниками за посади, права, впливи; нагромадження й оприлюднення ними взаємного компромату тощо почали набридати президенту. Останньою краплею, що переповнила чашу його терпіння, стало публічне звинувачення держсекретарем О. Зінченком оточення глави держави в корупції. Як наслідок, 8 вересня 2005 р. у *відставку* було відправлено і уряд Ю. Тимошенко, і П. Порошенка. Це було ударом по надіях і очікуваннях мільйонів людей.

Президент України, який упродовж першого року після обрання був наділений достатніми повноваженнями, щоб здійснювати вагомий вплив на формування і реалізацію державної внутрішньої та зовнішньої політики, ними ефективно не скористався. Так, серед його *здобутків* було подолання характерного для періоду правління Л. Кучми «ефекту ізоляції» держави на міжнародній арені, тріумфальний візит до США, забезпечення свободи слова та діяльності ЗМІ тощо. Однак спроби глави держави зламати систему влади були, як правило, точковими, *не мали стратегічного характеру*, а тому не змінили ситуації кардинально. До того ж не було дотримано одного з головних принципів Майдану – відокремлення бізнесу від влади. Дуже часто на шляху концептуальних змін стояли окремі політики і політичні сили, зокрема надзвичайно потужна опозиція, що відстоювали вузько *корпоративні інтереси*. Не було створено у Верховній Раді України також міцної пропрезидентської більшості, яка б законодавчо забезпечувала здійснення необхідних реформ. Як наслідок, змінилося лише «обличчя» влади, але не її суть і методи, не правила «політичної гри» в країні.

Не сприяла оновленню та очищенню суспільства і *фактична відмова* президента від виконання одного зі своїх основних передвиборчих гасел «Бандитам – тюрми!». Непокараними залишилися навіть організатори та виконавці таких резонансних злочинів, що обурили мільйони людей, як отруєння кандидата в президенти В. Ющенка, побиття людей перед ЦВК у ніч з 23 на 24 жовтня 2004 р., фальсифікація виборів, яку визнав Верховний Суд України, тощо. Не викликає сумнівів, що декілька відкритих судових процесів над тими, хто, наприклад, намагався ревізувати волю виборців, допомогли б суспільству не лише повірити в торжество закону і справедливості, а й значно покращити криміногенну ситуацію. Однак *політика поступок і компромісів*, якою захопився глава держави, згодом призвела до явища, названого відомим письменником Ю. Андруховичем «тріумфом непокараного зла». Виявилось, що морально-етичні норми у сучасному українському політикумі поки що залишаються недієвими.

Відправивши у відставку уряд Ю. Тимошенко, президент потребував необхідних голосів у парламенті для підтримки нового прем'єра. Для цього він у вересні 2005 р. уклав т. зв. *«меморандум Ющенко–Януковича»*, що не лише закріпив наявний стан речей щодо покарання винних у правопорушеннях 2004 р., а й фактично став індульгенцією припинській досі Партії регіонів.

Черговим прем'єр-міністром України 22 вересня 2005 р. було призначено колишнього голову Дніпропетровської обласної державної адміністрації **Юрія**

Єханурова, який досі виконував обов'язки голови уряду. Новий Кабінет Міністрів України зосередився на виконанні поточних завдань, зберігаючи економічну стабільність і передбачуваність свого курсу. Значною мірою така політика сприяла тому, що в грудні 2005 р. Європейський Союз офіційно визнав Україну країною з *ринковою економікою*, вилучивши її зі списку країн з перехідною економікою. В лютому наступного року новий статус України визнав і сенат США.

Загалом за 2005 р. рівень реальних доходів населення зріс на 20,1%, номінальна заробітна плата – на 34%, зарплата в бюджетному секторі – більш ніж на 50%. *Приріст* реальних доходів населення на одиницю ВВП зріс із 1,3 до 7%. Рівень інфляції за 2005 р. знизився і становив 10,3%, а оптова інфляція з 24% у 2004 р. зменшилася до 9% у 2005 р. Надходження до державного бюджету в 2005 р. збільшилися в 1,6 разу порівняно з попереднім роком. Прямі іноземні інвестиції зросли в кілька разів до рекордної суми 7,8 млрд дол. На початку 2006 р. було зупинено зниження промислових показників у багатьох основних галузях – хімічній, машинобудівній, нафтовій. На воду було спушено корвет «Тернопіль» – військове судно вітчизняних корабелів. Однак у стані депресії перебували будівництво й оптова торгівля, які потребували радикальних реформ. Важливим досягненням у соціальній сфері було створення в 2005 р. 1 млн 139 тис. робочих місць.

Істотно заважали діяльності уряду Ю. Єханурова *труднощі*, які виникли з експортом м'яса, молока, металу тощо в Росію, особливо газовий конфлікт з останньою. Прагнучи шляхом підвищення цін на газ збільшити прибуток від його продажу, а також захопити частину ринку металургії, на якому українські компанії успішно конкурували з російськими, отримати через створення т. зв. «газотранспортного консорціуму» доступ до української газотранспортної системи та вплинути на зовнішньополітичний курс України, російський уряд руками Газпрому вночі на 1 січня 2006 р. зупинив постачання газу в Україну. 4 січня обом сторонам вдалося підписати договір, згідно з яким ціна газу, що постачався в Україну посередницькою фірмою «РосУкрЕнерго», збільшилася майже удвічі. Це стало причиною *підвищення цін* на енергоресурси і тарифів житлово-комунального господарства для населення у 2,5–3,5 разу. Як наслідок, інфляція перевищила прогнозовані держбюджетом 2006 р. показники, а реальні доходи українців почали знижуватися.

26 березня 2006 р. відбулися перші в історії України **парламентські вибори** на пропорційній основі, коли всі 450 депутатів були обрані за партійними списками. За їхніми результатами до Верховної Ради України V скликання пройшли п'ять політичних сил, які подолали тривідсотковий виборчий бар'єр: Партія регіонів (186 мандатів), Блок Ю. Тимошенко (129), Блок «Наша Україна» (81), Соцпартія (33) і Компартія (21). Загалом тенденція, що склалася під час президентських виборів 2004 р., збереглася й на парламентських перегонах: сили, які ототожнювалися з Майданом («Наша Україна», БЮТ, СПУ) здобули більше голосів, аніж їхні опоненти (ПР і КПУ).

Вперше в історії України влада забезпечила дотримання високих демократичних стандартів їхнього проведення. *Демократичність* проведення парламентських виборів підтвердив Вищий адміністративний суд України, який відхилив усі позовні вимоги аутсайдерів виборчого процесу.

Упродовж квітня-липня між переможцями виборів тривала виснажлива «*коаліціада*» – переговори щодо створення парламентської коаліції депутатських фракцій, яка, відповідно до конституційних змін 2004 р., отримувала право внести пропозиції президенту щодо кандидатури прем'єр-міністра. 22 червня 2006 р. було підписано Угоду про створення *коаліції демократичних сил* у складі парламентських фракцій БЮТ, Блоку «Наша Україна» та СПУ. Однак лідер соціалістів О. Мороз несподівано розпочав кулуарні переговори з керівництвом Партії регіонів, унаслідок яких його було обрано головою Верховної Ради України. Незабаром лідери трьох фракцій – ПР, СПУ і КПУ – підписали угоду про створення т. зв. «*антикризової коаліції*». На посаду прем'єр-міністра коаліція висунула лідера Партії регіонів В. Януковича.

Після тривалих консультацій, на яких розглядали також пропозиції про необхідність розпуску парламенту, президент запропонував парламентським політичним силам підписати *Універсал національної єдності*, яким, як зазначив один з аналітиків, вирішив «...узяти у них письмове зобов'язання про дотримання Конституції і законів України». У документі *містилися положення* про «...збереження суверенності і цілісності, унітарності та соборності України», дотримання прав людини, непорушності права власності, свободи віросповідання, статусу української мови, невтручання у діяльність правоохоронних органів і Нацбанку тощо. Після підписання 3 серпня 2006 р. Універсалу національної єдності В. Ющенко вніс кандидатуру В. Януковича на розгляд парламенту.

4 серпня 2006 р. **В. Януковича** удруге було затверджено Верховною Радою України на посаді прем'єр-міністра України. Спочатку до складу нового уряду ввійшли міністри за квотами Партії регіонів, Соціалістичної та Комуністичної партій, а також «Нашої України», яка передбачала стати в майбутньому учасницею правлячої коаліції, однак у вересні заявила про опозицію до діючого уряду і відкликали своїх міністрів.

Поступово до уряду повернулася стара команда періоду 2002–2004 рр., яка похапцем узялася зачищати структури виконавчої влади від «невгодних» кадрів. Одним із найрезонансніших *повернень «перевічених» кадрів* було призначення заступником міністра внутрішніх справ України начальником Головного штабу генерала С. Попкова. Згідно з інформацією ЗМІ і заявами політиків, саме він віддавав наказ силою розігнати людей на Майдані під час Помаранчевої революції.

В економіці зважаючи на передвиборні обіцянки Партії регіонів «покрмити наше життя вже сьогодні» уряд проголосив *курс на прискорення економічного зростання*. Його результати за перший рік діяльності, як зазначав прем'єр-міністр, були доволі оптимістичними. Темпи зростання ВВП становили 7%, рівень заробітної плати збільшився на чверть, а пенсій – на 20%, витрати

бюджету на соціальні потреби – майже втричі. На 20% вдалося знизити рівень заборгованості із заробітної плати, безробіття зменшилася до 2,6%.

Проте, як і під час першого урядування В. Януковича, населення середньостатистичного зростання не відчуло. Так, за результатами спеціального соціологічного опитування, проведеного в березні-квітні 2007 р. у рамках моніторингу дій влади Центром Разумкова, 61% громадян вважав ситуацію у країні поганою або доволі поганою. На запитання, як змінилася ситуація з часу формування правлячої коаліції та створення коаліційного уряду на чолі з В. Януковичем, 49% громадян відповіли, що ситуація змінилася на гірше, 38% – змін не простежували і лише 7% підтвердили зміни на краще. Фахівці пояснюють таку ситуацію, з одного боку, *пересмикуванням фактів* урядовцями, які намагалися подати кращі статистичні дані, ніж вони є насправді, а з іншого – *ревізією соціальної спрямованості* економічної політики, започаткованої урядом Ю. Тимошенко. Зокрема, згідно з даними Держкомстату, за 5 місяців, починаючи з серпня 2006 р., Кабінет Міністрів України В. Януковича подвоїв темпи зростання цін у промисловості та потроїв їх на товари народного споживання. Однак на тлі зниження доходів більшості населення через невпинне зростання цін за цей час прибутки власників капіталів підвищилися з 4,6 млрд грн до 7,6 млрд, тобто більш ніж у 1,6 разу. За 2007 р. рівень інфляції зріс до майже 17%.

Значні зміни з 2006 р. відбувалися в **політичній системі** держави згідно з конституційною реформою 2004 р. – замість президентсько-парламентської республіки запроваджувалася *парламентсько-президентська*. В результаті повноваження Президента України звужувалися за розширення прав парламенту та сформованого ним уряду. У новій редакції Конституції залишалося багато прогалин, взаємовідносини різних гілок влади були виписані нечітко, що не лише зумовило можливість вільного тлумачення конституційних норм, а й значною мірою розбалансувало політичну систему держави. Вирішити проблему міг лише Конституційний Суд України, але він на той час майже рік як не ухвалював жодного рішення.

Політичні опоненти президента, скориставшись демократичними завоюваннями Помаранчевої революції та взявши владу в свої руки, крок за кроком *позбавляли його посадових повноважень*. Для того ж, щоб глава держави не зміг ветувати прийняті антикризовою коаліцією закони, у парламенті всупереч Основному Закону почався процес стимулювання опозиційних депутатів до створення конституційної більшості, яка б могла долати президентські вето. Це загрожувало узурпацією влади. Загнаний у кут президент був змушений вдатися до рішучих дій. 2 квітня 2007 р. він підписав Указ «*Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України*», яким припинив повноваження депутатів V скликання та на 27 травня 2007 р. призначив дострокові вибори (наступним указом від 26 квітня дату виборів було перенесено на 24 червня 2007 р.).

Антикризова коаліція, що з приходом до її складу деяких опозиційних депутатів перейменувалася на «Коаліцію національної єдності», не визнала указу Президента України, вважаючи його неконституційним, і заборонила уряду видавати кошти на дострокові вибори. Цю ініціативу підтримали прем'єр-

міністр В. Янукович та переважна частина уряду. Протистояння між главою держави та Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України досягло критичних меж, перерісши у повномасштабну *політичну кризу*, найбільшу з часів Помаранчевої революції.

Опозиція почала готуватися до виборів, її опоненти – Партія регіонів, СПУ і КПУ – закликали своїх прихильників до протесту і почали їх масово звозити до Києва. Прагнучи схожості з 2004 р., кілька десятків тисяч протестувальників майже два місяці проводили свої мітинги на Майдані Незалежності (локальні заходи відбувалися також біля Конституційного Суду України, ЦВК, Секретаріату Президента України, Служби безпеки України, Кабінету Міністрів України). Однак аналогії не вийшло – їхнє дійство залишилося в історії за зневажливою назвою «*бізнес-майдан*».

Апогею політична криза досягла 24 травня, коли за суміщення посади з депутатським мандатом президент звільнив генерального прокурора С. Піскуна і призначив виконувачем обов'язків генпрокурора В. Шемчука, який досі працював прокурором Криму. На допомогу С. Піскунові, який вважав своє звільнення незаконним, прибули *озброєні бійці* спеціального підрозділу МВС «Беркут» під керівництвом міністра внутрішніх справ В. Цушка. Вони, вибивши вхідні двері в Генпрокуратурі й двері до приймальні генпрокурора, зіткнулися з працівниками Управління державної охорони, які охороняли будівлю, і, користуючись чисельною перевагою, силою витіснили їх із ГПУ. Вперше в історії України для захоплення державної установи були задіяні силові підрозділи. Не вистачило зовсім трохи, щоб пролилася кров.

За таких умов 25 травня президент В. Ющенко перепідпорядкував собі Внутрішні війська, керівництво яких висловило підтримку главі держави і зобов'язалося виконувати його накази як Верховного головнокомандувача. Наступного дня розпочалися переговори президента, прем'єр-міністра та голови Верховної Ради України V скликання. О пів на четверту ранку 27 травня В. Ющенко, В. Янукович та О. Мороз оголосили Спільну політичну заяву про *завершення політичної кризи* в Україні та про те, що дострокові парламентські вибори відбудуться 30 вересня 2007 р. на основі указу Президента України. Перед цим Верховна Рада України мала ухвалити три пакети документів: перший щодо забезпечення демократичних виборів; другий передбачав переглосування рішень, ухвалених парламентом після 2 квітня, коли було оприлюднено перший Указ Президента України про дострокові вибори; третій охоплював законопроекти, необхідні для вступу України в Світову організацію торгівлі (СОТ), та деякі соціальні ініціативи. Для того, щоб парламентські рішення були легітимними, глава держави на кілька днів зупинив дію ст. 2 свого указу від 26 квітня про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Після ухвалення парламентом необхідних законопроектів, відповідно до згаданих домовленостей, були проведені з'їзди БЮТ та «Нашої України», де близько 170 народних депутатів прийняли рішення про дострокове складення своїх повноважень. Цим вони забезпечили підстави для визнання Верховної Ради України недієздатною, оскільки, згідно зі ст. 82 Основного Закону, Рада є

повноважною за умови наявності не менш як двох третин народних депутатів від її конституційного складу. 5 червня та 31 липня президент В. Ющенко видав ще два укази, якими остаточно закріпив *призначення дострокових виборів* до Верховної Ради України на 30 вересня 2007 р.

Із завершенням політичної кризи прихильники коаліції, яких привезли до Києва мітингувати, ще від 27 травня почали роз'їжджатися по домівках. Отже, українці знову зуміли домовитися і цим продовжили традиції Помаранчевої революції.

Виборча кампанія, в якій узяли участь 20 політичних партій і блоків, враховуючи позачерговість, була короткотривалою, дуже напруженою, але пройшла відповідно до міжнародних стандартів в атмосфері відкритості й змагання. За її результатами до Верховної Ради України потрапили: Партія регіонів – 175 мандатів, Блок Ю. Тимошенко – 156, Блок «Наша Україна – Народна самооборона» (НУ–НС) – 72, Комуністична партія – 27 та Блок В. Литвина – 20.

Перша сесія Верховної Ради України VI скликання розпочала роботу 23 листопада 2007 р. На засіданні, відповідно до Конституції України, прем'єр-міністр В. Янукович оголосив про складання повноважень очолюваного ним уряду. Через тиждень у парламенті було оголошено про створення *коаліції демократичних сил*, до якої ввійшли 227 народних депутатів із фракцій БЮТ і НУ–НС. Головою Верховної Ради України було обрано **Арсенія Яценюка**, міністра закордонних справ України. 18 грудня, після внесення президентом до парламенту кандидатури Ю. Тимошенко, Верховна Рада України вдруге призначила її прем'єр-міністром України.

Друге урядування Ю. Тимошенко стало надзвичайно складним як для неї, так і для всієї країни. Суть *проблем* крилася в жорсткому протистоянні між владою й опозицією (передусім ПР, яка постійними блокуваннями Верховної Ради України паралізувала її роботу), а також, що найгірше, в самій владі. Владна «лінія розлому» мала й інституційний (конфлікт владних повноважень між президентом і урядом), і особистісний (В. Ющенко – Ю. Тимошенко) характер. З осені 2008 р. Україну накрило хвилею світової економічної кризи.

Оптимістичним був лише початок. У першій половині 2008 р. економіка України мала відносно високу динаміку *економічного зростання*, тривало випереджальне підвищення доходів населення, належно фінансувалися видатки бюджету. У січні-квітні заробітна плата збільшилася на 44,2%, соціальні допомоги та інші поточні виплати – на 48,1%, номінальні доходи населення – на 46,2%. ВВП перевищив аналогічний показник попереднього року на 6,2%, а на вересень становив 6,7%. Виконувалися *передвиборні зобов'язання* щодо виплат заморожених ощадбанківських вкладів (*по 1 тис. на вкладника*) та підвищення допомоги при народженні дитини, відновилася реалізація програми «Контрабанда – стоп». 16 травня 2008 р. Україна стала повноправним членом Світової організації торгівлі. Це відкрило широкі можливості для створення стабільного конкурентного внутрішнього ринку, запровадження єдиних правил регулювання економічної діяльності тощо. З 1 вересня цього року запроваджено Єдину тарифну сітку в бюджетній сфері, якою передбачено встановлення оптимальної

диференціації тарифних ставок і посадових окладів з урахуванням складності та відповідальності виконуваних робіт.

Істотним недоліком цього часу була *інфляція*, залишена у спадок урядом В. Януковича. Лише за перших чотири місяці 2008 р. споживчі ціни зросли на 13,7%. У травні темп їхнього приросту порівняно з груднем попереднього року становив 14,6%. Це призвело до зниження ефективності соціальної політики уряду, зростання напруженості в суспільстві.

Проблемою був прихід в Україну *світової економічної кризи*, від якої українська економіка опинилася серед найбільш постраждалих. Лише впродовж вересня-грудня 2008 р. національна валюта в обмінних пунктах знецінилася більш ніж удвічі – з 4,85 грн за 1 дол. до 11 грн. Якщо в 2007 р. приріст ВВП порівняно з попереднім роком становив 7,9%, у 2008 р. – 2,1%, то в I кварталі 2009 р. зменшився порівняно з аналогічним періодом 2008 р. на 20,3%. Однак, починаючи з весни, з'явилися деякі позитивні зрушення: зменшення темпів зниження ВВП (якщо у II кварталі спадання порівняно з аналогічним періодом 2008 р. становило 17,8%, то в III кварталі – 15,9%), уповільнення темпів інфляції (у 2009 р. інфляція досягла 12,3% проти 22,3% у 2008 р.), стабілізація валютного ринку (національна валюта усталилася на позначці близько 8 грн за дол.), поліпшення умов ліквідності банківської системи. Окрім того, після кількомісячних переговорів українському уряду вдалося переконати МВФ поновити перервану в лютому програму кредитування України (із виділених для України близько 17 млрд дол. до грудня 2009 р. вона отримала 11 млрд). У 2010 р. аналітики очікували зростання ВВП на 4% та інфляцію не більш як 10%.

Поряд з економічними проблемами негативу країні додали й стихійні лиха. Так, 23–26 липня 2008 р. унаслідок великої за масштабами **повені**, спричиненої потужними грозовими зливами, території шести областей Західної України було оголошено *зоною стихійного лиха*. Загинуло понад 30 осіб. 25 тис. мешканців змушені були залишити свої домівки. Загалом вода затопила понад 520 населених пунктів та більше 24 тис. га землі. Під водою опинились 9 тис. житлових будівель, було зруйновано 360 автомобільних і 560 пішохідних мостів. Загалом *збитки* від повені становили декілька мільярдів гривень.

Значне погіршення економічного становища в Україні істотно загострило **перманентну політичну кризу**. Поеднання ж економічної й політичної криз не лише загальмувало розвиток країни, а й стало *серйозним викликом* для збереження її державної незалежності. Однак високопосадовці замість того, щоб енергію, ресурси й політичну волю використати для ухвалення узгоджених фахових рішень, реалізації зобов'язань перед виборцями, спрямовували їх на міжособні політичні чвари. Це дезорганізувало їхні дії в антикризовій сфері, підвищувало інфляційні очікування, зумовлювало подальше зниження інвестиційної привабливості економіки.

Нового імпульсу політична криза в Україні отримала восени 2008 р., коли 4 вересня було оголошено про *вихід блоку НУ–НС із парламентської коаліції* демократичних сил. Такий крок вів до розпаду коаліції, а при нестворенні нової – до розпуску Верховної Ради України. Офіційною причиною демаршу пропрези-

дентських сил було спільне голосування фракцій БЮТ і Партії регіонів за пакет законопроектів, які обмежували владу глави держави, зокрема спрощували процедуру імпічменту Президента України, позбавляли його права призначати міністрів оборони, внутрішніх і закордонних справ, голову Служби безпеки України (СБУ). Загострила протистояння між коаліціантами також нечітка позиція прем'єр-міністра Ю. Тимошенко щодо серпневої 2008 р. російсько-грузинської війни.

Спроби політичних сил домовитися про створення нової парламентської більшості не принесли успіху. 8 жовтня президент В. Ющенко оголосив про розпуск Верховної Ради України VI скликання та призначення на 7 грудня дострокових виборів. Однак спочатку дію президентського указу було заблоковано в судах депутатами від БЮТ, а з розгортанням економічної кризи глава держави призупинив його чинність. Парламентські перипетії завершилися 9 грудня 2008 р., коли головою Верховної Ради України замість А. Яценюка було обрано В. Литвина. Того самого дня він оголосив про *відновлення демократичної коаліції* в складі БЮТ, НУ–НС та новоприєднаного Блоку В. Литвина.

Відсутність єдності між гілками влади суттєво послаблювало Українську державу на зовнішньому напрямку. Зокрема, не оминула нагоди скористатися внутрішніми негараздами України **Росія**. Прагнучи відновити свій вплив на нашу країну і передусім приборати до своїх рук українську газотранспортну систему, вона *розгорнула масовану інформаційну атаку*, метою якої була дискредитація України перед міжнародною спільнотою як ненадійного партнера у транспортуванні природного газу до країн Європи. Апогеєм спецоперації стала «газова війна» проти України 7–19 січня 2009 р. Як наслідок, через повне припинення посеред зими російським Газпромом постачання транзитного газу через Україну постраждала не лише українська сторона, а й споживачі в країнах ЄС.

У перманентних конфліктах, насамперед викликаних підготовкою до чергових президентських виборів, минув і 2009 р. **Взаємопоборювання політиків** призвело не лише до *розбалансованості державного механізму*, втрати контролю влади за процесами в країні, декваліфікації й деградації держапарату, безвідповідальності чиновників, всеосяжного *зростання корупції* в суспільстві, погіршення ситуації з дотриманням законів, а й до *втрати довіри до органів влади*, нівелювання ідеї державності, розчарування в демократії, зневіри людей у здатності вплинути на суспільні процеси.

4. ВІД ПРОРОСІЙСЬКОГО РЕВАНШУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВИБОРУ.

ПРЕЗИДЕНТИ ВІКТОР ЯНУКОВИЧ ТА ПЕТРО ПОРОШЕНКО

Наслідки діяльності «помаранчевої» команди та міжособні конфлікти її лідерів справили на українське суспільство неоднозначне враження. Демократичні сили були деморалізовані й розколоті. Відповідно результати **президентських виборів 2010 р.** певною мірою були прогнозованими.

УЗУРПАЦІЯ ВЛАДИ В. ЯНУКОВИЧЕМ

За підсумками голосування, з 18 претендентів на посаду глави держави до другого туру виборів вийшли прем'єр-міністр України Ю. Тимошенко та лідер парламентської опозиції В. Янукович. Значний вплив на наслідки виборів зробив діючий президент В. Ющенко, який закликав своїх прихильників проголосувати **«проти всіх»**. Таким чином, він позбавив Ю. Тимошенко необхідних для перемоги голосів.

14 лютого 2010 р. ЦВК оголосила офіційні результати виборів Президента України, згідно з якими переміг **В. Янукович**: йому віддали свої голоси 48,95% виборців, тоді як Ю. Тимошенко – 45,47%. Не підтримали жодного кандидата 4,36%. Активність виборців становила 69,15%.

11 березня у Верховній Раді України було оголошено про **створення нової парламентської коаліції** «Стабільність та реформи», до якої ввійшли фракції Партії регіонів, Комуністичної партії, Блоку В. Литвина та депутати-перебіжчики, глузливо названі «тушками», з НУ–НС і БЮТ. Тоді само Верховна Рада України затвердила новим прем'єр-міністром України одного з лідерів фракції Партії регіонів – **Миколу Азарова**. Було відновлено управлінську вертикаль, припинено публічні чвари владної верхівки. На більшість керівних посад у державі призначали вихідців із Донбасу, за принципом особистої відданості В. Януковичу. Вінцем процесу **узурпації владних повноважень** було сумнівне рішення Конституційного Суду України, яким визнано неконституційним Закон «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-IV від 8 грудня 2004 р. (політреформу 2004 р.) у зв'язку з порушенням процедури його розгляду й ухвалення та відновлено дію Конституції України в редакції 1996 р. Україна знову стала **президентсько-парламентською республікою**, а президент В. Янукович, на думку експертів, отримав майже необмежену владу.

Важливим аспектом зміни політичного ландшафту України були **парламентські вибори 2012 р.**, до яких нова влада ретельно підготувалася. Зокрема, 17 листопада 2011 р. з ініціативи фракції Партії регіонів ухвалено оновлений **Закон України про вибори народних депутатів**, котрим відновлено змішану мажоритарно-пропорційну систему виборів, ліквідовано інститут партійних блоків і підвищено виборчий бар'єр з 3% до 5%. Завдяки новаціям, насамперед заміні пропорційної виборчої системи змішаною, опозиційні партії, згідно з підрахунками експертів, втратили 64 депутатських мандати. Ще одним вдалим піар-ходом владних сил був **Закон України про засади державної мовної політики**, внесений одіозними депутатами від фракції ПР С. Ківаловим і О. Колеснічен-

ком. Розширюючи сферу застосування російської мови, він мав активізувати російськомовні регіони напередодні парламентських виборів. Разом із тим, суперечливий закон, прийнятий Верховною Радою України 3 липня 2012 р. з порушенням Конституції України, Європейської хартії регіональних мов і мов меншин, норм регламенту й процедури розгляду, призвів до зростання протистояння у суспільстві, викликав масові акції протесту в Києві та інших містах України.

Окреслені **заходи влади** разом із використанням нею адміністративного ресурсу, її маніпуляціями під час формування виборчих комісій і фальсифікацією результатів виборів у процесі підрахунку голосів, підкупом виборців, роз'єднаністю опозиційних сил, що не змогли узгодити єдиних кандидатів в одномандатних виборчих округах, призвели до невтішних наслідків. Так, оцінюючи вибори в Україні, **місії спостерігачів** ПАРЕ, ОБСЄ та США розкритикували їх, зокрема наголосивши, що підрахунок голосів був непрозорим. За **результатами виборів** Верховну Раду України VII скликання, обрану на чергових виборах 28 жовтня 2012 р. і повторних виборах 15 грудня 2013 р., сформували такі політичні сили: *Партія регіонів*, яка здобула 187 місць (72 за пропорційною і 115 за мажоритарною складовими), *ВО «Батьківщина»* – 102 (62+40), *УДАР* – 40 (34+6), *ВО «Свобода»* – 38 (25+13), *Компартія* – 32 (всі місця за пропорційною складовою), *самовисуванці* – 44, представники *інших політичних партій* – 7 депутатів. **Парламентську більшість** було створено фракціями ПР, КПУ, частиною самовисуванців та «тушкуванням» окремих депутатів, тобто завдяки їхнім переходам, зумовленим меркантильними інтересами, з однієї політичної сили в іншу, як правило, провладну. 13 грудня 2012 р. Верховна Рада України VII скликання обрала своїм головою представника Донеччини та одного з лідерів Партії регіонів **Володимира Рибака**, а прем'єр-міністром перетвердила М. Азарова.

За правління В. Януковича та існування пропрезидентських парламентської більшості й уряду в Україні фактично було встановлено владу одного кримінально-олігархічного корпоративного угруповання – «сім'ї» **В. Януковича**, тобто його найближчого оточення. Виявлялись повальна корупція, масові **порушення прав людини**, утиски свободи слова, свавілля правоохоронних органів, **політичні переслідування** опозиції. За вказівкою В. Януковича було засуджено його головних опонентів – Ю. Тимошенко та Ю. Луценка. Як підсумок, за час правління нової влади Україна в міжнародному **рейтингу демократії** серед 167 держав світу, що його щорічно оприлюднює англomовний часопис «Економіст», перемістилася з 53-го місця («неповна демократія») до 79-го («гібридний режим»), за Індексом **свободи слова**, патронуваному міжнародною організацією «Репортери без кордонів», – з 89-ї до 126-ї позиції серед 179 держав світу, в рейтингу **свободи преси** за версією міжнародної правозахисної неурядової організації «Freedom House» перейшла з категорії «вільних» до переліку «частково вільних» країн. Поновлення авторитаризму в Україні викликало **занепокоєння серед західних держав**, лідери яких у 2012 р. бойкотували не лише проведення в Україні Чемпіонату Європи з футболу, а й щорічний саміт «Україна – ЄС». Тоді ж канцлер Федеративної Республіки Німеччини

(ФРН) А. Меркель відверто заявила, що українці «...досі страждають від диктатури та репресій». У грудні того самого року Європарламент ухвалив резолюцію, в якій висловив невдоволення станом демократії та правосуддя в Україні, а також недостатніми темпами проведення реформ.

Узурпація влади та **корумповане правління** призвели до того, що Україна за **Індексом сприйняття корупції** переbazувалася зі 134-го місця в 2010 р. на 152-ге місце в 2011 р. За різними оцінюваннями експертів і правоохоронних органів, режимом В. Януковича за неповні чотири роки було виведено з країни і **вкрадено** з державного бюджету від 20 до 30 млрд дол. Таке системне пограбування владою як державних активів, так і приватного бізнесу загострило **соціально-економічну ситуацію** в Україні. Не допомагали навіть **масові позики**, яких за роки президентства В. Януковича приватні кредитори видали Україні 40 млрд дол. Згідно з даними Світового банку, українська економіка перебувала в **стагнації** практично з нульовим економічним приростом. За перших три роки правління режиму В. Януковича державний і гарантований державою **борг** зріс на 63% – з 316,9 млрд грн за станом на 31 грудня 2009 р. до 516,4 млрд грн на 31 грудня 2012 р. Зменшувалися **золотовалютні резерви** НБУ. Лише впродовж 2012 р. це зменшення становило 22,8% – до 24,5 млрд дол. Уповільнювався приплив прямих **іноземних інвестицій**. Так, за січень-жовтень 2013 р. цей показник порівняно з аналогічним періодом попереднього року зменшився майже вдвічі та становив 1,27 млрд дол. Масового характеру набули **затримки виплат зарплат** працівникам бюджетної сфери. У цей період В. Янукович потрапив на 3-тє місце в світі за **витратами на президента** країни, поступившись лише лідерам Росії та США. Офіційні витрати на день роботи Президента України становили близько 229 тис. дол., тобто стільки, скільки за місяць одержували 675 українців із середньою зарплатою.

Істотних змін зазнав **зовнішньополітичний курс України**. Незважаючи на проєвропейську риторику керівництва держави, він ставав більш проросійським*. Зокрема, було задекларовано відмову України від вступу до НАТО, законодавчо закріплено її позаблоковий статус, пролонговано перебування Чорноморського флоту Росії в Криму до 2042 р. тощо. Однак такі **поступки Російській Федерації** не привели до очікуваного покращення українсько-російських відносин. Навпаки, використовуючи **послаблення українських позицій** на міжнародній арені, РФ висувала Україні щораз нові вимоги, зокрема щодо російського контролю над українською газотранспортною системою та вступу нашої країни до Митного союзу Білорусі, Казахстану й Росії, що діяв від 1 січня 2010 р. Прагнучи **підпорядкувати Україну** своїм інтересам, РФ блокувала реалізацію Договору про зону вільної торгівлі між країнами СНД, обмежуючи

* Після відсторонення В. Януковича від виконання ним обов'язків Президента України слідчі Генеральної Прокуратури України дійшли висновку, що його діяльність у питаннях національної безпеки була **підпорядкована інтересам Російської Федерації**. Про це свідчили підписані ним укази, призначення на основні посади осіб із російським громадянством тощо. Відповідно дії В. Януковича кваліфіковано як умисні діяння на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній та інформаційній безпеці України.

доступ українських товарів на російський ринок, усупереч інтересам нашої держави будувала обхідні газопроводи для постачання російського природного газу до Європи, посилювала економічний і політичний тиск у питанні ціни на газ для України. Лише після **відмови від європейської інтеграції України** російське керівництво пообіцяло президентові В. Януковичу комерційний кредит на 15 млрд дол., скасування торговельних перепон між Україною та Росією, 30-відсоткові знижки на купівлю російського газу.

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ

Порушення демократичних норм, а також надмірна концентрація влади в руках президента В. Януковича та його «сім'ї», створення системи управління за принципом особистої відданості були одними з **основних причин** масових протестів восени 2013 – на початку 2014 р., названих Революцією гідності. Їхній **початок** був зумовлений відходом політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на європейську інтеграцію та подальшою протидією цьому курсові. Так, 21 листопада 2013 р., за кілька днів до Вільнюського саміту Східного партнерства, Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготовки до укладання **Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом**. У відповідь того самого дня розпочалися **протести**, які значно поширилися після того, як на Саміті глав держав у Вільнюсі 28–29 листопада президент В. Янукович, спонукуваний тривалим політичним і економічним тиском Росії на Україну, не підписав Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, а також через **силовий розгін Майдану** в Києві вночі з 29 на 30 листопада, коли працівники МВС жорстоко побили студентів. Як наслідок, протести стали масовими і поширилися зі столиці по всій Україні. Від початку активної фази протистояння мітингувальниками був обраний курс на **мирний характер протестів**. Вони відбувалися у вигляді «майданів», мітингів, демонстрацій, студентських страйків тощо. Головним вогнищем опору став київський Майдан, який очолили **лідери** парламентських фракцій: УДАР – В. Кличко, «Батьківщина» – А. Яценюк, ВО «Свобода» – О. Тягнибок.

Поштовхом до **радикалізації протистояння** було ухвалення 16 січня 2014 р. Верховною Радою України т. зв. **«диктаторських законів»**, які обмежували права громадян, надавали органам державної влади більшу свободу дій у сфері покарання учасників акцій протесту і мали за мету криміналізувати опозицію та громадянське суспільство. 19 січня розпочалося **протистояння на вул. М. Грушевського** в Києві між загонами внутрішніх військ і «Беркуту» та частиною демонстрантів, яке переросло у довготривалу сутичку із застосуванням різних видів холодної зброї, каміння та коктейлів Молотова. **Провладні силові структури** широко використовували гладкоствольну вогнепальну зброю. Для застосування фізичної сили й участі в масових сутичках, зокрема для перешкоджання діяльності опозиційних активістів і для дій проти вуличних протестів шляхом провокацій, підпалів машин, залякування, побиття та розгону демонстрацій, впливу на процес голосування на виборах тощо, влада масово використовувала т. зв. **«тітушок»** (термін з'явився у травні 2013 р. і походить від прізвища спортсмена В. Тітушка, який напав на журналістів, що висвітлювали акцію опозиції в

Києві) – найманців, часто люмпенізованих кримінальних елементів, молодиків, у т. ч. спортсменів. Тітушки, нерідко використовуючи вогнепальну зброю, взаємодіяли з бійцями спецпідрозділів, спільно з ними застосовували **жорсткі методи**, в т. ч. викрадення, катування та вбивства.

Найбільшого загострення події на київському Майдані набули 18–20 лютого 2014 р., коли загинуло близько ста осіб, здебільшого протестувальників. Усіх загиблих, які захищали конституційні засади демократії, права та свободи людини під час Революції гідності, символічно названо **Небесною Сотнею** та посмертно удостоєно звання «Герой України» з нагородженням орденом «Золота Зірка». Наймолодшим Героєм Небесної Сотні став 17-річний тернопільський студент Назар Войтович. (Згідно з Указом Президента України, щорічно в нашій країні 20 лютого відзначають як День пам'яті Героїв Небесної Сотні).

21 лютого 2014 р. лідери опозиції підписали з В. Януковичем **Угоду про врегулювання кризи в Україні**. Вона передбачала відновлення дії Конституції України в редакції 2004 р. і формування нового коаліційного уряду, конституційну реформу, позачергові президентські вибори, які мали відбутися до грудня 2014 р., ухвалення нового виборчого законодавства та обрання нового складу ЦВК, розслідування випадків насильства. Угоду було засвідчено підписами глав міністерств закордонних справ (МЗС) Польщі та Німеччини і представника МЗС Франції; російський представник підписання угоди знехтував.

Проти угоди виступили демонстранти, які вимагали від президента дострокової відставки. Зранку 22 лютого В. Янукович зник із Києва (за даними відеоспостереження з приватної резиденції президента В. Януковича «Межигір'я», що неподалік Києва, він розпочав підготовку до втечі (як невдовзі виявилось, в Росію) 19 лютого, тобто паралельно з переговорами між владою та опозицією він упродовж трьох діб керував збиранням і вивезенням цінностей, антикваріату тощо). Цього дня Верховна Рада України ухвалила **Постанову про самоусунення Президента України** від виконання конституційних повноважень і призначення позачергових виборів Президента України, якою відсторонила В. Януковича від виконання ним обов'язків президента та призначила позачергові вибори на 25 травня 2014 р. Згодом його та інших посадових осіб України було оголошено в розшук у рамках кримінальної справи за масові вбивства мирних громадян.

ФОРМУВАННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ НОВОЇ ВЛАДИ

23 лютого 2014 р. український парламент, згідно зі ст. 112 Конституції України, ухвалив Постанову про покладення **виконання обов'язків Президента України** на **Олександра Турчинова**, якого напередодні обрали головою Верховної Ради України замість В. Рибачка, що подав у відставку з цієї посади. 27 лютого український парламент призначив головою уряду **Арсенія Яценюка**.

Упродовж травня-жовтня 2014 р. в Україні відбулися позачергові президентські та парламентські вибори. 25 травня на **виборах Президента України** в першому турі переміг **Петро Порошенко**, якого підтримали 54,70% виборців. Його найближчі конкуренти за рейтингом розташувалися в такому порядку:

Ю. Тимошенко – 12,81%, О. Ляшко – 8,32%, А. Гриценко – 5,48%. За результатами **позачергових парламентських виборів**, які відбулися 26 жовтня за змішаною системою і з 5% прохідним бар'єром, правлячу коаліцію «**Європейська Україна**» у Верховній Раді України VIII скликання сформували представники таких п'яти політичних сил: «Народний фронт», Блок П. Порошенка (БПП) «Солідарність», «Самопоміч», Радикальна партія О. Ляшка та «Батьківщина». 27 листопада 2014 р. головою Верховної Ради України обрано представника БПП «Солідарність» **Володимира Гройсмана**, а головою уряду затверджено лідера «Народного фронту» **Арсенія Яценюка**. Однак у лютому 2016 р. в Україні розпочалася **парламентсько-урядова криза**, внаслідок якої після виходу фракцій «Самопоміч», Радикальної партії О. Ляшка та «Батьківщини» з правлячої коаліції «Європейська Україна» припинила існування, а прем'єр-міністр України А. Яценюк оголосив про відставку. 14 квітня 2016 р. нова парламентська більшість обрала головою Верховної Ради України представника «Народного фронту» **Андрія Парубія** та призначила новий склад Кабінету Міністрів України на чолі з **Володимиром Гройсманом**.

Діяльність нової влади відбувалася за **несприятливих умов** внутрішніх політичних і економічних потрясінь та російської агресії. Вони завдали Україні безпрецедентних гуманітарних і соціальних втрат, спричинили серйозні деструктивні процеси в більшості секторів економіки, в т. ч. руйнацію інфраструктури на території бойових дій (*економічні втрати України через бойові дії на Донбасі в 2016 р. становили 20,4% ВВП*), появу значної кількості переселенців із захоплених росіянами Криму та окремих районів Донбасу, дезорганізацію усталених виробничих зв'язків і критично важливих постачань ресурсів, часткову втрату зовнішніх ринків та експортного потенціалу. Як наслідок, поглибилися наявні диспропорції, прискорилося зменшення ВВП, скорочення обсягів промислового виробництва, зовнішньої торгівлі, інвестицій тощо. На тлі інфляційних і девальваційних процесів зросли ціни на продукти, промислові товари, комунальні та транспортні послуги, різко **знизилися соціальні стандарти** й умови життя людей. За 2015 р. реальні доходи українців скоротилися на 22,2%. У 2016 р., за версією американського ділового видання «Bloomberg», серед 65 досліджених країн світу Україна перебувала в десятці найбідніших. За межею бідності, згідно з даними ООН, проживало близько 60% українських громадян. Важке становище істотно погіршували загострення криміногенної ситуації, затягування урядом проведення необхідних реформ, **брак політичної волі** для ефективної боротьби з корупцією та монополіями тощо.

Незважаючи на окреслені проблеми, в 2016 р. вдалося переламати несприятливу тенденцію 4-річного зниження ВВП України, що розпочалася в середині 2012 р. **Позитивна динаміка** виявилася в тому, що впродовж 2016–2017 рр. економіка України, хоч і повільними темпами, невпинно зростала. Зокрема, згідно з даними Державної служби статистики (Держстату) України, за 2016 р. приріст ВВП становив 2,3%, за 2017 р. – 2,5%.

Одним з основних результатів перемоги Революції гідності та приходу до влади в Україні демократичних сил була **Угода про асоціацію між Євро-**

пейським Союзом і Україною. Її 16 вересня 2014 р. синхронно ратифікували Верховна Рада України та Європейський парламент. Від 11 червня 2017 р. громадяни України з біометричними паспортами отримали право на *безвізовий в'їзд* до країн ЄС та членів Шенгенської зони за межами Євросоюзу. Важливими були також такі заходи української влади, як запровадження процесу обов'язкового *електронного декларування* майна й коштів державними службовцями, що мав бути ефективним контролем за доходами й витратами чиновників, суддів, прокурорів, правоохоронців; створення Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП), покликаних *знешкоджувати корупцію у владі*; заміна міліції Національною поліцією; ухвалення Закону про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки, відповідно до якого Верховною Радою України *перейменовано окремі населені пункти* і райони України, зокрема м. Дніпропетровськ – названо м. Дніпро, м. Дніпродзержинськ у Дніпропетровській обл. – м. Кам'янське, м. Цюрупинськ у Херсонській обл. – м. Олешки, м. Кіровоград – м. Кропивницький; за пропаганду війни та насильства, інші численні злочини українським судом заборонено діяльність Комуністичної партії України тощо. 24 серпня 2016 р. Україна відзначила **25-ту річницю Незалежності**.

У 2019 р. до влади в Україні прийшли нові сили: Президентом України було обрано відомого шоумена Володимира Зеленського, а на парламентських виборах домінувала патронована ним політична партія «Слуга народу», яка вперше сформулила у Верховній Раді України монобільшість. У підсумку державотворчі процеси в Україні на якийсь час дещо уповільнилися, але не припинилися.

5. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНЬКА ВІЙНА (2014–2023 РР.).

ПРЕЗИДЕНТ ВОЛОДИМИР ЗЕЛЕНСЬКИЙ

З перемогою Революції гідності та зміною влади в Києві **вплив Росії на Україну кардинально зменшився**. Це суперечило геополітичній стратегії Російської Федерації, яка для того, щоб *домогтися статусу* «великої держави», мала втримати Україну у сфері своїх інтересів. Кремль для цього радикалізував дії, спрямовані на дестабілізацію Української держави.

ЗАГАРБАННЯ КРИМУ

27 лютого 2014 р. **озброєні російські спецпідрозділи**, що не мали розпізнавальних знаків і позиціонували себе як «ввічливі люди» (за кольором *одностроїв* їх також називали «*зелені чоловічки*»), розпочали окупацію Автономної Республіки Крим, звично мотивуючи свої дії «захистом російськомовного населення». Вони *захопили приміщення Верховної Ради та Ради Міністрів АРК* і взялися до *блокування військових частин* (в/ч) кримського угруповання Збройних сил (ЗС) України. Останні були дезорієнтовані тим, що російські військові підрозділи, виконуючи настанову головнокомандувача В. Путіна, *розташовували*

поперед себе цивільне населення, а також поступалися краще підготовленим силам ворога, тому зброю на ураження не використовували.

Прагнучи надати «легальної» форми діям країни-агресора в Україні, президент Росії В. Путін 1 березня 2014 р. звернувся до російського парламенту з пропозицією про **дозвіл на застосування Збройних сил Російської Федерації на території України**. Того самого дня цю пропозицію було ухвалено (*В. Путін тривалий час заперечував той факт, що взимку і навесні 2014 р. Росія незаконно ввела свої війська на Кримський півострів, а на запитання про зброю відповідав, що місцева самооборона купила її у воєнторзі*). 16 березня загарбники провели **«референдум» про статус Криму**, під час якого, за їхніми даними, 96,77% жителів АРК та м. Севастополь проголосували за возз'єднання відповідних територій з Російською Федерацією. Наступного дня Верховна Рада АРК проголосила незалежність «Республіки Крим», а 18 березня президент Росії спільно з самопроголошеною владою АРК та м. Севастополь підписали **Договір про прийняття Республіки Крим до складу Росії**. 21 березня Рада Федерації Росії прийняла закони про **ратифікацію Договору** від 18 березня та про **утворення нових суб'єктів федерації** – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополь, формально закріпивши окупацію цих регіонів Росією.

Крім України, проти загарбання Кримського півострова Російською Федерацією виступили провідні міжнародні організації та країни світу. Так, 27 березня 2014 р. про **підтримку територіальної цілісності України** і визнання Криму й Севастополя її невід'ємними частинами заявила **Генеральна Асамблея ООН**. 9 квітня окупацію Криму Росією засудила **Парламентська асамблея Ради Європи**, яка зажадала негайного виводу російських військ із півострова. 1 липня **Парламентська асамблея ОБСЄ** закликала держави-члени Організації з безпеки і співробітництва в Європі «...відмовлятися від визнання насильницької окупації Криму Російською Федерацією». Неодноразові засудження та невизнання незаконної окупації Криму, зокрема від 2 і 17 березня, 1 квітня, 5 вересня, 2 грудня 2014 р., лунали з боку **НАТО**.

Низка **країн**, таких як США, Японія, Австралія, Великобританія, Канада, Нова Зеландія та ін., не лише засудила окупацію Кримського півострова та не визнала результатів псевдореферендуму, а й приєдналася до **міжнародних санкцій щодо Росії**, ініційованих **Європейським Союзом**. Перший та другий **етани** цих санкцій розпочалися відповідно 6 і 17 березня 2014 р. і **передбачали**: припинення переговорного процесу між ЄС і РФ про пом'якшення візового режиму і нової угоди про партнерство; фактичне виключення Росії з «великої вісімки» (*велика вісімка, G8 – умовна назва міжнародного клубу урядів семи високорозвинених країн світу (США, Японії, Канади, Німеччини, Великобританії, Франції, Італії) та до 2014 р. Росії*); індивідуальні санкції щодо осіб, причетних до російської агресії проти України, котрим заборонили в'їзд на територію ЄС та заморозили їхні активи за кордоном. 28 квітня 2014 р. **США** ввели додаткові санкції проти Російської Федерації, зокрема заморозили активи 17 компаній, наближених до президента РФ В. Путіна, та заборонили постачан-

ня до Росії високотехнологічних товарів, які вона могла б використати для військових потреб.

Більш серйозні заходи впливу на РФ, яка своїми діями фактично зруйнувала систему світового порядку, побудовану після Другої світової війни, **виявилися неможливими** через недосконалість міжнародного механізму прийняття рішень. Навіть спроби ухвалення в Раді Безпеки ООН будь-якої резолюції щодо засудження російської агресії негайно **блокувала Росія** як постійний член цього міжнародного постійно діючого органу, рішення котрого обов'язкові для виконання всіма членами ООН.

ЕСКАЛАЦІЯ НАСИЛЬСТВА НА СХОДІ УКРАЇНИ

Дестабілізація України не обмежилася лише окупацією Автономної Республіки Крим. У березні-квітні 2014 р. відбулася серія акцій, відомих за назвою **«русская весна»** («російська весна»), зрежисованих і проведених російськими спецслужбами у східних, центральних і південних регіонах України, передусім у таких містах, як Дніпропетровськ (нині – Дніпро), Донецьк, Харків, Одеса, Луганськ. Їхні учасники виступали здебільшого за відокремлення півдня і сходу України та приєднання цих регіонів до Росії, проведення референдуму щодо федерального устрою України, надання російській мові статусу другої державної, висловлювалися проти нової української влади тощо. На противагу цим акціям, проукраїнські сили регіону вживали заходів на підтримку територіальної цілісності України та її державного устрою. Між учасниками протидіючих таборів виникали сутички, які подекуди супроводжувалися **численними жертвами**. 2 травня внаслідок протистоянь і пожежі у Будинку профспілок в Одесі, що були після збройного нападу сепаратистів на ходу за єдність України, загинуло 48 осіб і понад 200 звернулися за медичною допомогою.

Найбільше ескалація насильства виявилася на **Донбасі**, де 1 березня 2014 р. адепти «русской весни» підняли над будівлями Донецької та Луганської облдержадміністрацій російські прапори. Від квітня **озброєні групи** російських і проросійських активістів, спровоковані й організовані розвідувально-диверсійними підрозділами РФ, застосовуючи зброю, почали захоплювати адмінбудівлі та відділки міліції у містах. 6 квітня бойовики взяли під контроль приміщення Донецької обласної державної адміністрації; упродовж 12–14 квітня **захоплено адміністративні установи** в таких населених пунктах (н. п.) Донецької обл., як Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ (нині – Бахмут), Лиман, Дружківка, Єнакієво, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Харцизьк, Жданівка, Кіровське (нині – Хрестівка). З 28 квітня по 2 травня аналогічні захоплення були в містах Станиця Луганська, Луганськ, Красний Луч (нині – Хрустальний), Первомайськ, Алчевськ, Антрацит, Свердловськ (нині – Довжанськ), Стаханов (нині – Кадіївка) Луганської обл. 7 та 27 квітня проголошено т. зв. «Донецьку й Луганську «народні республіки» (відповідно «ДНР» і «ЛНР»), мета яких – **замаскувати агресію Російської Федерації** під начебто «громадянську війну» в Україні. 11 травня в окремих районах Донецької й Луганської областей (ОРДЛО) під контролем російських спецслужб проведено **псевдореферендуми**

щодо незалежності «ДНР» і «ЛНР». Згідно з їхніми даними, за незалежність проголосувало 89,07% і 96,2% відповідно. В Україні ці маріонеткові «держави», політичне та військове управління, озброєння і фінансування яких здійснює РФ, визнано **терористичними організаціями**.

Свідченням того, що антиукраїнські акції, диверсійно-підривна діяльність та масові заворушення на території України були спровоковані й організовані представниками і розвідувально-диверсійними підрозділами Головного розвідувального управління (ГРУ), Федеральної служби безпеки (ФСБ) і Збройних сил Російської Федерації, стали 23 кадрових офіцери **ГРУ РФ**, яких, згідно з інформацією голови СБУ В. Наливайченка, українські силовики затримали до середини квітня 2014 р. Про це свідчать персоналії деяких відомих представників т. зв. «керівництва «ДНР». Зокрема, «головою» «ради міністрів» самопроголошеної «республіки» з 16 травня по 7 серпня 2014 р. був **Александр Бородай** – громадянин Росії, генерал-майор ФСБ, спеціаліст з провокування міжетнічних конфліктів, один з ідеологів т. зв. «русского міра». Учасник російської окупації Автономної Республіки Крим. 17 травня 2014 р. на прес-конференції в м. Донецьк він заявив, що «...влада ДНР готує запит у МЗС РФ з проханням про входження до складу Росії або розміщення російських військових баз на її території». У серпні 2015 р. очолив створену в Росії терористичну організацію Союз добровольців Донбасу.

«Міністром оборони» «ДНР» з 16 травня по 14 серпня 2014 р. був **Ігорь Стрелков** (справжнє прізвище – Гіркін) – громадянин Росії, полковник ГРУ Генерального штабу Збройних сил РФ, прихильник монархічних поглядів та ідеології Білого руху. Впродовж березня-квітня 2014 р. разом з очолюваною ним терористичною групою займався диверсійно-підривною діяльністю та організацією масових заворушень в Автономній Республіці Крим, Харківській, Луганській та Донецькій областях. За даними СБУ, безпосередній наказ розпочати масштабну диверсійну операцію на материковій частині України І. Стрелков отримав на початку квітня 2014 р. з Москви. В інтерв'ю російській газеті «Завтра» він заявив, що саме його дії зіграли вирішальну роль у переростанні подій на Донбасі в збройне протистояння, якого доти протиборчі сторони уникали.

«Першим заступником» «голови» «ради міністрів» із силових питань самопроголошеної «ДНР» із 10 липня по 23 вересня 2014 р. був **Владімір Антюфєєв** – громадянин Росії, генерал-лейтенант міліції, активний учасник придушення національно-визвольного руху в Латвії (1991), через що впродовж 10 років перебував у міжнародному розшуку, міністр державної безпеки самопроголошеної Придністровської молдавської республіки (ПМР; 1992–2012), професор Академії військових наук Росії. Разом з очолюваною ним терористичною групою брав участь у російській окупації Автономної Республіки Крим. Як у ПМР, так і в «ДНР» звільнений із посад через зловживання владою.

Одним із ватажків російських терористичних формувань у районі м. Дебальцеве Донецької обл. на початку лютого 2015 р. був генерал-лейтенант **Александр Ленцов** – громадянин Росії, діючий заступник командувача Сухо-

путних військ Збройних сил РФ. Однак на титрах відео колабораціоністського інтернет-ресурсу його було означено як «...одного з командирів підрозділу народної міліції ЛНР». 24 березня того самого року А. Ленцов у званні генерал-полковника представляв Російську Федерацію в спільному центрі контролю і координації режиму припинення вогню на Донбасі.

Для запобігання вторгненню російських диверсійних загонів, які розгорнули діяльність на Донбасі, мешканці Дніпропетровщини, Запоріжчини і Харківщини почали зводити **блокпости** на під'їздах до адміністративних центрів та основних населених пунктів областей. Одночасно було **посилено охорону об'єктів** державної та комунальної власності.

Прагнучи подолати терористичну загрозу, організовану російськими спецслужбами у східних регіонах України, та зберегти територіальну цілісність країни, українська влада 13 квітня 2014 р. заявила про початок проведення антитерористичної операції (АТО), до якої для підсилення правоохоронних органів залучила Збройні сили України (ЗСУ). Поступово протистояння переросло у справжню російсько-українську війну, яку українські й міжнародні експерти кваліфікували як гібридну з боку Росії.

Спроби врегулювати російсько-український конфлікт дипломатичними засобами успіху не мали. 17 квітня 2014 р. під час **Женевських переговорів** за участі чотирьох керівників зовнішньополітичних відомств України, ЄС, США та РФ, які відбулися в Женеві (Швейцарія), було досягнуто певних домовленостей. Вони передбачали **роззброєння** незаконних формувань, **звільнення** захоплених будівель, вулиць, площ та інших громадських місць. Усім учасникам протестів, що не скоїли тяжких злочинів, гарантовано **амністію**. Крім того, сторони зобов'язалися **утримуватися від насильства**, залякування або провокаційних дій. Сприяти українській владі та місцевим громадам у реалізації цих заходів, спрямованих на деескалацію ситуації, мала **Спеціальна моніторингова місія** (СММ) ОБСЄ. Проте, як виявилось, виконано було лише останню домовленість про СММ ОБСЄ, яка в умовах російсько-української війни налагодила більш-менш ефективну діяльність.

ГІБРИДНА ВІЙНА

РФ, скориставшись **ослабленням української влади**, зумовленим Революцією гідності та втечею В. Януковича, вжила заходів, щоб утримати Українську державу у сфері свого впливу. Формально не оголошуючи про початок воєнних дій і навіть публічно заперечуючи свою участь у них та зв'язок із бойовиками, Російська Федерація активізувала проти України т. зв. «**гібридну війну**», відому також як «війна керованого хаосу». **Головним об'єктом** цієї війни є свідомість громадян – як країни-агресора, так і країни-жертви; **зброєю** – абсолютно все: від летального озброєння і безпілотників до повідомлень у соціальних мережах. Вона – **симбіоз** класичної, партизансько-терористичної, інформаційно-психологічної та кібернетичної війн і певною мірою нагадує **більшовицьку тактику** боротьби проти українських державних формувань 1917–1921 рр., зокрема інспірування всередині держави альтернативних територіальних утворень, непідконтрольних законній владі.

На думку **політичних експертів**, 2014 р. був не початком гібридної війни Росії проти України, а її продовженням. Є. Магда простежив дебют таких дій у «тузлинській кризі» восени 2003 р., коли РФ вдалася до незаконного спорудження дамби з території Краснодарського краю Росії в бік українського острова Тузла, їхнє продовження – у постійному нагадуванні російськими офіційними особами Заходу, що Україна – це країна, яка не відбулася; у газових війнах 2006 й 2009 р., що демонстрували ненадійність України як газового транзитера; у чиннику «третьої сили» під час Євромайдану, коли невідомі особи з вогнепальної зброї обстрілювали як представників силових структур, так і протестувальників. Насправді компоненти гібридної війни були присутні в діях Московії/Росії щодо України щонайменше з часу укладення українсько-московської угоди в 1654 р.

Гібридна війна, яку Російська Федерація розпочала проти України, поєднує такі різні **типи і способи** її здійснення, як безпосередні та приховані **військові операції** з використанням розвідувально-диверсійних і батальйонних тактичних груп Збройних сил РФ; артилерійські **обстріли** з території Росії українських військових об'єктів в окремих районах Донецької й Луганської областей і використання цих територій як **полігону для випробувань** нових видів зброї, методів і засобів ведення війни; розбудова на українській території розгалуженої **агентурної мережі** спецслужб РФ; **партизанські методи** боротьби з залученням до них антиукраїнських сил із місцевого населення, криміналітету, російських найманців і забезпечення їх зброєю, боєприпасами, технікою, паливом тощо; **нехтування агресором міжнародних норм** ведення бойових дій і дотримання угод; використання впливу **проросійського лобі** в Україні та підконтрольних Росії структур на кшталт Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП), яка від 2019 р. називається Російською православною церквою в Україні (РПЦвУ); здійснення **терористичних актів**; послуговування **енергоресурсами** як інструментом політичного впливу; **руйнування економічного потенціалу**, інфраструктури та системи життєзабезпечення українського суспільства; **дестабілізація** суспільно-політичної ситуації в державі; **інформаційно-психологічні засоби** деморалізації військовослужбовців і цивільного населення, дезінформування, маніпулювання медіапростором; **гуманітарна експансія**, спрямована проти української мови, історії, культури, церкви; **дипломатичний тиск**, дискредитація українських органів державної влади та загалом України в світі, блокування євроінтеграційних процесів; **кібернетичні атаки**, керовані спецслужбами РФ, на об'єкти інфраструктури України; інформаційна агресія Росії, спрямована на **дестабілізацію Європи і світу** для відволікання їхньої уваги від українського питання; **інші експансіоністські дії** щодо України, скоординовані з Москви.

Серед **ідеологічних основ** російської агресії проти України – **діяльність Російської православної церкви** та підтримувана російськими владною і церковною елітами **концепція «русского міра»** («російського світу») – неоімперська псевдорелігійна геополітична технологія для виправдання експансіоністської політики Росії. «Русскоміровська» ідея, на думку академіка НАН України

В. Горбуліна, – відверто *нацистська* й шовіністична, тому її слід так само заборонити на міжнародному рівні, як свого часу заборонили нацизм. Для тих осіб (або держав), котрі пропагують «руській мір», мають бути такі самі правові наслідки, як і для адептів нацистської ідеології – людиноненависницької доктрини переваги, зверхності однієї нації над іншою.

Визначальні складники гібридної війни РФ проти України: 1) *окупація* Росією навесні 2014 р. території Автономної Республіки Крим та м. Севастополь; 2) підтримка, організація та координація дій місцевих *радикальних елементів* на сході України; 3) повномасштабне *вторгнення російських підрозділів* в окремі райони Донецької й Луганської областей.

Російська агресія змусила Верховну Раду України 27 січня 2015 р. визнати, що **Росія – країна-агресор**, та закликати міжнародну спільноту також кваліфікувати дії РФ як факт агресії проти Української держави, загарбання її територій і вжити заходів щодо повернення до міжнародно визнаних кордонів України. 3 серпня 2016 р. Україна, відмовившись затвердити нового посла Росії, знизила *статус дипломатичних відносин* із РФ до рівня тимчасових повірених у справах.

ПЕРШІ ПОРАЗКИ ТА ПЕРЕМОГИ

Початок бойових дій був болісним для Збройних сил України, що впродовж двох десятиліть перебували в занедбаному стані, та таких українських військових підрозділів, сформованих із *добровольців*, як «Азов», «Айдар», «Дніпро», Добровольчий український корпус, «Донбас», «Тернопіль» тощо. 22 травня 2014 р. у ранковому бою з підрозділом російських терористичних військ під м. *Волноваха* Донецької обл. загинули 16 вояків 51-ої моторизованої бригади Збройних сил України і 32 отримали поранення. Через тиждень, 29 травня, терористами у м. Слов'янськ Донецької обл. *збито гвинтокрил Мі-8 ЗС України*, внаслідок чого загинули 12 вояків, у т. ч. генерал-майор С. Кульчицький. 14 червня того самого року в м. Луганськ бойовиками *збито український військово-транспортний літак Іл-76*, що заходив на посадку, – жертвами було 49 осіб, враховуючи членів екіпажу.

Прагнучи запобігти військовій ескалації, Президент України П. Порошенко оголосив про **одностороннє припинення українським військом бойових дій**, яке тривало з 20 по 30 червня 2014 р. Однак президентська ініціатива себе не виправдала, оскільки за час перемир'я російські терористичні війська здійснили **108 нападів на сили АТО**, внаслідок яких 27 українських бійців загинули і 69 отримали поранення. 1 липня того самого року *бойові дії було відновлено*.

З часом загартоване в боях **українське військо перехопило ініціативу** від російських терористичних формувань, зупинило їх і перейшло в контрнаступ. На середину серпня 2014 р. в антитерористичній операції було задіяно близько 40 тис. особового складу. Співвідношення українських сил до бойовиків становило приблизно 1 до 1.

Однією з перших успішних військових операцій українців став *бій за аеропорт «Донецьк»*, у ході якого 26 травня 2014 р., за різними даними, знищено до

300 терористів, у т. ч. понад три десятки громадян Російської Федерації. Після цього аеропорт став символом незламності українських вояків, які 242 доби обороняли його від російських терористів і залишили лише 22 січня 2015 р. – після того, як старий і новий термінали та башту аеропорту було повністю зруйновано внаслідок артилерійських і танкових обстрілів. «Там, де не витримали метал і бетон, вистояли люди», – так написав про захисників донецького аеропорту відомий письменник і військовий журналіст С. Лойко, що висвітлював війну РФ проти України. Навіть російські бойовики були вражені мужністю і витривалістю українських бійців і назвали їх за це «*кіборгами*».

Кровопротитними були також бої між українською армією та російськими терористичними військами за курган *Савур-Могила*, розташований у Шахтарському р-ні Донецької обл. Вони тривали з 5 червня по 29 серпня 2014 р. і були зумовлені стратегічною важливістю кургану (278 м), володіння яким давало змогу контролювати українсько-російське прикордоння в радіусі 30–40 км. У ході бойових дій Савур-Могила спочатку було звільнено від ворога, а після серпневого масового вторгнення російських регулярних військ в Україну – втрачено.

13 червня 2014 р. від російських терористичних військ також *звільнено м. Маріуполь*, а впродовж липня – середини серпня того самого року *визволено дві третини території Донбасу*, зокрема такі населені пункти, як Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ, Дружківка, Костянтинівка, Сіверськ, Рубіжне, Дзержинськ (нині – Торецьк), Соледар, Северодонецьк, Попасна, Лисичанськ, Шахтарськ, Дебальцеве, Авдіївка, Лутугине, Вуглегірськ, Ясинувата, Первомайськ, Станиця Луганська та ін. 18 серпня угруповання українських військ звільнило більшу частину стратегічно важливого м. *Іловайськ* Донецької обл., що за 25 км від обласного центру. Крім того, було створено *умови для повного блокування* таких міст регіону, що перебували під російським контролем, як Горлівка, Алчевськ, Стаханов, Луганськ і Донецьк.

Важливу роль у зміцненні українського війська відіграв *волонтерський рух*, який розповсюдився під час Революції гідності. З початком російсько-української війни допомагати своїм воякам узялися *широкі верстви українського суспільства*, що усвідомлювали загрозу втрати власної державності. *Необхідність допомоги*, особливо впродовж першого року війни, була зумовлена нестачею в бійців засобів особистого захисту, амуніції, медикаментів, техніки, засобів зв'язку, одягу, харчів тощо. Найпотужнішими волонтерськими осередками стали такі організації, як «Армія SOS», «Крила Фенікса», «Народна допомога», «Народний проєкт», «Народний тил», «Повернись живим», «Combat-UA», «Схід і Захід разом» та ін. *Основні напрямки волонтерської діяльності*: збір пожертв від населення; придбання і доставлення необхідних ресурсів на фронт; ремонт і вдосконалення техніки; модернізація зброї; виготовлення військового спорядження; організація медичної допомоги постраждалим від бойових дій; пошук полонених, зниклих безвісти та загиблих вояків; допомога родинам учасників бойових дій і переселенцям із Криму й зони АТО тощо.

**ВТОРГНЕННЯ
РЕГУЛЯРНИХ ВІЙСЬК
РФ В УКРАЇНУ**

Успішні дії українських військ викликали занепокоєння в Кремлі. У середині – другій половині серпня 2014 р. для підтримки російських терористичних формувань на Донбасі, які відступали під натиском українців, **Росія масово ввела в Україну регулярні війська**. При цьому офіційна російська влада заперечувала присутність своїх військових на Донбасі. Президент РФ В. Путін пояснював потрапляння бійців ЗС Росії на українську територію тим, що «...вони зі зброєю та технікою просто *зблукали*», а ватажок самопроголошеної «ДНР» О. Захарченко переконував, що російські військові взяли *відпустки* і за власним бажанням воювали на боці бойовиків. Загалом масове вторгнення російських регулярних військ в Україну призвело до *переростання антитерористичної операції в повномасштабну війну* між Україною та Російською Федерацією.

Перші проникнення російських регулярних військ і воєнної техніки в Україну відбулися задовго до серпня 2014 р. 12 червня з РФ на українську територію вдерлася колона танків, яка через н. п. Сніжне, Торез (нині – Чистякове), Макіївка Донецької обл. в'їхала до обласного центру. Протягом серпня внаслідок *поетапного вторгнення російської армії*, якому передувала потужна інформаційно-психологічна операція, кількісну перевагу отримав ворог. Із середини серпня такі *нашестья стали систематичними і масовими*. Зокрема, 22 серпня російсько-український державний кордон незаконно перетнула перша автоколона *«гуманітарного конвою»*, що складалася з 280 КамАЗів із вантажем з Росії для мешканців окупованих районів Донецької й Луганської областей. Таким чином, прикриваючись гуманітарною допомогою, РФ поставляла російським терористичним військам озброєння, боєприпаси і живу бойову силу, а з України вивозила вкрадені підприємства й обладнання з шахт і заводів, вугілля, тіла загиблих росіян. Загалом до початку 2022 р. на територію України без належного огляду українськими прикордонниками (відповідно до встановлених процедур) вторглися понад 100 російських «гумконвоїв». 23 серпня Державна прикордонна служба (ДПС) України повідомила про *колони броньованої техніки*, що рухалися з території Російської Федерації в напрямку н. п. Амвросіївка і Кутейникове, де дислокувалися українські сили. Наступного дня, коли українці відзначали День незалежності, вторгнення в Україну російських регулярних військ набуло масового характеру. Згідно з даними Головної військової прокуратури, державний кордон перетнули *9 батальйонно-тактичних груп* (БТГр) ЗС РФ загальною чисельністю 3,5 тис. осіб особового складу, до 60 танків, до 320 бронемашин, до 60 гармат, до 45 мінометів, 5 протитанкових ракетних комплексів (ПТРК). При цьому російські військовослужбовці не мали документів і розпізнавальних знаків на обмундируванні й військовій техніці, що заборонено міжнародним законодавством. 27 серпня в Донецькій обл. у напрямку селищ Старобешеве і Тельманове (нині – Бойківське) пройшла колона *російської військової техніки*, в складі якої налічувалося близько 100 одиниць танків, бойових машин піхоти (БМП), бронетранспортерів (БТР), реактивних систем залпового вогню (РСЗВ) «Град»; у напрямку н. п. Дібровка і Дмитрівка – російська колона з 6 одиниць «Градів»

та 8 вантажних автомобілів КамАЗ і «Урал» із *бойовиками*; у м. Амвросіївка – 5 російських БТРів і КамАЗів із бойовиками.

Повідомлення про масове вторгнення регулярної російської армії на територію України надходили як від української *військової розвідки*, так і від іноземних *журналістів* та офіційних осіб, серед яких генеральний секретар *НАТО* А. Расмуссен, представник *Держдепартаменту США* Дж. Псакі, міністр закордонних справ *Швеції* К. Більдт та ін. 3 вересня 2014 р. *американський президент* Б. Обама відкрито заявив, що участь «...російських бойових частин із російською зброєю і на російських танках» – це факт, який «не підлягає сумніву». 2 жовтня того самого року резолюцію про визнання вторгнення регулярних військ Росії в Україну ухвалила *Парламентська асамблея Ради Європи*.

Дані про **чисельність російських військ** в ОРДЛО на початку війни відрізняються, оскільки складно провести межу між *регулярними частинами ЗС РФ та терористичними формуваннями*, до яких належать як громадяни Росії, так і місцеві колаборанти, котрих очолюють кадрові офіцери російських регулярних військ. Голова *Союзу комітетів солдатських матерів Росії* В. Мельнікова 28 серпня 2014 р. повідомила, що, за попередніми підрахунками, на території України перебувало близько 15 тис. російських військовослужбовців. Представники *НАТО* та інші іноземні спостерігачі називали цифри до 10 тис. осіб. Згідно з даними *Генштабу ЗС України*, в середині серпня 2014 р. загальна кількість російських регулярних і терористичних військ становила близько 40 тис. осіб.

Незважаючи на порушення міжнародних норм ведення військових дій, відвертий **цинізм неоголошеної війни Росії** проти України виявився ще й у тому, що *ЗС РФ зі своєї території систематично обстрілювали* з далекобійних гармат, РСЗВ «Град» і «Ураган» українські позиції в окремих районах Донецької та Луганської областей. При цьому *українські артилеристи*, які під час російсько-української війни виявили себе найкращим чином, не стріляли у відповідь, щоб не спровокувати Російську Федерацію на повномасштабну агресію. Користуючись безкарністю, росіяни 11 липня 2014 р. обстріляли базовий табір українських вояків поблизу *с. Зеленопілля* Свердловського (нині – Довжанського) р-ну Луганської обл., внаслідок чого особовий склад і техніка українських підрозділів зазнали значних втрат. 13 липня вони розпочали постійний обстріл розташування зведеного тактичного угруповання *«Кордон»*, яке виконувало завдання з перекриття відкритої ділянки державного кордону, щоб завадити ворогові постачати з території РФ зброю, боєприпаси та підмогу живої сили бойовиків. Від 22 серпня регулярним обстрілам було піддано розташування українських військ під м. *Ловайськ* Донецької обл. Загалом, як установило міжнародне агентство журналістських розслідувань *«Bellingcat»* на основі супутникових даних, лише впродовж літа 2014 р. з території Ростовської та Белгородської областей РФ було здійснено понад 300 обстрілів українських позицій в окремих районах Донеччини й Луганщини з установок РСЗВ. Російські військові вели вогонь щонайменше у п'яти напрямках, створюючи таким чином *вогневу перевагу* своїх підрозділів.

Істотно знизило ефективність дій українських захисників **обмежене застосування авіації**. Це було зумовлено використанням російськими військовими формуваннями засобів протиповітряної оборони, насамперед переносних зенітно-ракетних комплексів (**ПЗРК**). Як наслідок, до середини серпня 2014 р. Україна втратила 11 літаків і 9 гвинтокрилів.

ІЛОВАЙСЬКА ТРАГЕДІЯ

Трагічною сторінкою російсько-української війни, безпосередньо спричиненої масовим вторгненням регулярних військ Російської Федерації на територію України, став **Іловайський котел** (23–30 серпня 2014 р.) – оточення угруповання українських військ чисельністю близько 1200 бійців регулярними частинами ЗС РФ та бойовиками російських терористичних формувань біля м. Іловайськ Донецької обл. Окрім головної причини – прямого вторгнення регулярних частин ЗС РФ, що перевершували українські чисельно та якісно, «котел» також був **зумовлений** малочисельністю українських підрозділів для забезпечення протяжної лінії фронту, їхнім виснаженням і деморалізацією внаслідок артилерійських обстрілів з території РФ, на які заборонено було відповідати, помилками українського командування та втратою ним керування військом, що за таких умов втрачало боєздатність. Згідно з даними Головної військової прокуратури, загальна кількість російських військ під час боїв під Іловайськом перевищувала 16 тис. осіб (у т. ч., як вважає військовий експерт полковник В. Шидлюх, понад 4 тис. військовослужбовців регулярних частин ЗС РФ). При виході українців з оточення в районі м. Іловайськ **співвідношення основних сил і засобів сторін** було на користь ворога в таких пропорціях: особовий склад – 1:18, танки – 1:11, бронетехніка – 1:16, артилерія – 1:15, «Гради» – 1:24. Тоді само угруповання ЗС РФ уздовж східної ділянки державного кордону України нараховувало: 35 батальйонно-тактичних і ротно-тактичних груп, не менше 45 100 військовослужбовців, до 160 танків, 1360 бронемашин, 350 одиниць артилерії, 130 одиниць РСЗВ, 192 бойових літаки, 137 гвинтокрилів.

29 серпня, попри гарантії російської сторони, що оточенців безперешкодно випустять, їх із заздалегідь підготовлених позицій впритул розстріляли з важкого озброєння військовослужбовці ЗС РФ. Унаслідок цих **злочинних дій Росії**, згідно з офіційними даними, 366 українських бійців загинули, 429 – отримали поранення, 300 – потрапили в полон. **Росіяни також розстріляли трьох своїх військовослужбовців**, що перебували в складі української колони як полонені та за домовленістю мали бути при виході з оточення передані російській стороні. Крім того, сили АТО за час боїв під Іловайськом втратили **військової техніки** майже на 300 млн грн.

Літні бої 2014 р. також призвели до **зростання кількості жертв і військовополонених у регулярних частинах ЗС РФ**. 19 серпня українські бійці в м. Іловайськ взяли в **полон 5 російських десантників**. Уночі з 20 на 21 серпня під час наступальної операції українських військ біля с. Георгіївка Лутугинського р-ну Луганської обл., згідно з інформацією російської газети «Псковская губерния» від 2 вересня 2014 р., практично повністю було **знищено 1-шу роту 76-ї Псковської дивізії** Повітряно-десантних військ (ПДВ) ЗС РФ: загинуло від

80 до 140 російських десантників. 24 серпня поблизу селища Кутейникове Донецької обл. частини 51-ї окремої механізованої бригади (ОМБр) ЗС України вступили у бій з підрозділами ПДВ ЗС Російської Федерації, під час якого захопили в **полон 10 російських десантників**, що належали до складу 331-го повітряно-десантного полку (Кострома) 98-ї повітряно-десантної дивізії. 27 серпня Комітет солдатських матерів у Ставропольському краї РФ опублікував **список із близько 400 прізвищ** бійців Воронежсько-Шумленської 19-ї окремої мотострілкової бригади (Владикавказ, Північна Осетія), 17-ї окремої гвардійської мотострілкової бригади (м. Шалі, Чечня), 8-ї окремої гвардійської мотострілкової бригади (м. Шатой, Чечня) та інших частин Збройних сил РФ, які загинули чи були поранені внаслідок бойових дій на сході України. У боях під м. **Іловайськ**, за різними даними, загинуло не менше 150 солдатів ЗС РФ, понад 330 бойовиків російських терористичних формувань і близько 200 осіб були поранені. **Загалом**, згідно з даними Ради національної безпеки і оборони України, впродовж бойових дій на сході України за станом на початок вересня 2014 р. загинуло близько 2 тис. військовослужбовців Російської Федерації. Відомі факти, коли для **приховування воєнних втрат** десятки тіл загиблих солдатів ЗС РФ і бойовиків російських терористичних формувань скидали в штольні шахт. Зокрема, такі випадки зафіксовано вночі з 4 на 5 вересня 2014 р. поблизу м. Червонопартизанськ (нині – Вознесенівка) Луганської обл. та 18 листопада того самого року біля м. Дебальцеве Донецької обл.

Після масового введення на територію України російських військ і трагедії під Іловайськом **українські сили змушені були відступити**. Вони залишили н. п. Новоазовськ, Амвросіївку, Старобешеве, Комсомольське (нині – Кальміуське) Донецької обл., аеропорт «Луганськ». **Небезпека російської окупації** нависла над м. Маріуполь. Щоб зупинити ворожий наступ на цей майже півмільйонний центр Приазов'я, було використано раніше підготовлений для деблокування Іловайського котла резерв українських військ. Упродовж 2–5 вересня 2014 р. **українські підрозділи здійснили вдалі бойові рейди** в районі н. п. Комсомольське – Тельманове – Новоазовськ – Староласпа. Завдяки цьому вдалося не лише відвернути загрозу від Маріуполя, а й звільнити від ворога Вугледар, Володимирівку, Благодатне, Оленівку, Миколаївку, Докучаївськ, Новотроїцьке.

«МІНСЬК-1»

Водночас міжнародна спільнота, занепокоєна ескалацією бойових дій на сході України, розпочала **пошуки шляхів урегулювання воєнного конфлікту**. 5 вересня 2014 р. Трестороння контактна група – ОБСЄ, Україна, Російська Федерація – та представники маріонеткових «ДНР» і «ЛНР» підписали в м. Мінськ (Білорусь) **тимчасову угоду** про «...забезпечення негайного двостороннього припинення застосування зброї» в ОРДЛО. На виконання цих домовленостей Верховна Рада України 16 вересня ухвалила **Закон України** про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей. Відповідно до законодавчого акта, тим районам Донбаського регіону, що перебували поза контролем української влади, надано особливий статус терміном на 3 роки, яким визначено тимчасовий порядок організації місцевого

самоврядування, діяльності органів місцевого самоврядування з метою створення там умов для якнайшвидшої нормалізації обстановки, відновлення правопорядку, конституційних прав і свобод громадян. Після цього роботу міжнародної контактної групи в столиці Білорусі було продовжено, а її учасники вночі на 20 вересня 2014 р. підписали т. зв. «*Мінський меморандум*» про припинення застосування зброї, зупинку підрозділів і військових формувань сторін на лінії зіткнення за станом на 19 вересня та встановлення на сході України 30-кілометрової зони безпеки.

Проте, прагнучи дестабілізувати Україну і змусити її відмовитися від проголошеної стратегії на інтеграцію з європейськими та євроатлантичними структурами і набуття повного членства в НАТО, **Росія не збиралася дотримуватися режиму припинення вогню**. Характеризуючи поведінку російського керівництва на Донбасі, редакція впливової американської газети «The Washington Post» зауважила: «Пан *Путін застосував хитрощі, обман і брехню*, щоб прикрити операції та їхні цілі. Під час переговорів та конференцій з західними дипломатами його представники постійно погоджувалися на мирні плани, тоді коли російські наземні сили продовжували артобстріли та бомбардування». Під час перемир'я, незважаючи на деяке зниження інтенсивності бойових дій, **ворог не припинив обстрілів сил АТО** (з часу підписання Мінських угод до 24 листопада 2014 р. загальна кількість порушень російською стороною режиму припинення вогню становила майже 3,5 тис. разів), не відійшов від лінії розмежування та продовжував проводити наступальні операції. Внаслідок цього, згідно з даними МЗС України, за два місяці «перемир'я» загинуло понад 100 українських вояків та близько 600 було поранено. Загалом, як зазначено у звіті Управління Верховного комісара ООН з прав людини, впродовж 6 вересня – 18 листопада 2014 р. у зоні бойових дій на сході України було зареєстровано 957 загиблих. Свідченням ігнорування бойовиками Мінських домовленостей та ухваленого на їхнє виконання Закону України про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей були **псевдовибори** 2 листопада 2014 р. «голів» і «народних рад» «ДНР» та «ЛНР».

БОЙОВІ ДІЇ НА ДЕБАЛЬЦЕВСЬКОМУ ПЛАЦДАРМІ

Ігноруючи режим припинення вогню, **Росія перешкоджала діяльності СММ ОБСЄ** на території ОРДЛО та відмовляла Україні в праві на відновлення контролю за східною ділянкою **українсько-російського державного кордону**. Це давало їй змогу постійно забезпечувати свої регулярні та терористичні війська новою технікою, зброєю, особовим складом. Як наслідок, згідно з даними секретаря РНБО України О. Турчинова, на початку 2015 р. на окупованій частині Донбасу перебувало 36 тис. бойовиків **російських формувань**, у т. ч. 8,5 тис. **солдатів** регулярних військ ЗС РФ (за оцінюванням американських військових, близько 12 тис.), які мали на озброєнні 542 танки, до 990 бойових броньованих машин, 694 одиниці РСЗВ, 4 одиниці тактичних ракетних комплексів «Точка-У», 57 одиниць зенітно-ракетних комплексів (ЗРК). Посол США в Україні Дж. Пайетт щодо цього

зауважив, що бойовики мали більше *озброєння* з танками, БТРами, артилерією та ракетними системами, ніж деякі країни НАТО та Європи.

Зосередивши на території ОРДЛО значні запаси зброї та військової техніки, російські регулярні й терористичні війська наприкінці січня 2015 р. розпочали масштабний наступ на т. зв. «Дебальцевський плацдарм», що у Донецькій обл. *Ворог прагнув* будь-якою ціною ліквідувати «дебальцевський виступ», оточити і розгромити там українське військо, розвинути наступ і захопити міста Артемівськ, Краматорськ та, за сприятливих умов, Харків. *Завдання українців* полягало в тому, щоб не допустити просування російських військ углиб української території. За інформацією Генштабу ЗС України, загальна *чисельність ворожих сил* становила понад 19 тис. осіб; в їхньому розпорядженні в районі Дебальцевого було до 120 танків, до 180 артилерійських систем, до 60 одиниць РСЗВ. *Кількісні параметри українських підрозділів*, зосереджених у районі Дебальцевського плацдарму, були значно нижчими: 4,7 тис. бійців, 50 танків, 40 артилерійських систем, 15 одиниць РСЗВ. *Унаслідок запеклих боїв*, які тривали з 27 січня по 18 лютого, російським військам вдалося ліквідувати «дебальцевський виступ» і захопити такі важливі для транспортного сполучення населені пункти, як Вуглегірськ, Чорнухине, Дебальцево. Однак значні втрати, завдані ворогові, змусили його відмовитися від подальших наступальних дій і захоплення нових територій та дали змогу українським підрозділам уникнути оточення, вийти з району Дебальцевого, утримати бар'єрний рубіж по р. Луганка і закріпитися на плацдармі Луганське – Троїцьке – Попасна. За офіційними даними, під час бойових дій в районі Дебальцевого в період з 15 січня по 18 лютого *українці втратили* 110 бійців загиблими, 270 – пораненими, 7 – полоненими, 18 – зниклими безвісти (*за весь час оборони Дебальцевського плацдарму загинуло 136 українських вояків та 331 було поранено*). *Ворожі втрати* в боях від початку 2015 р. по 18 лютого, згідно з даними помічника міністра оборони України Ю. Бірюкова, становили 2911 убитими.

«МІНСЬК-2»

Перебіг бойових дій на Дебальцевському плацдармі значною мірою вплинув на *переговори* у Мінську, де 11–12 лютого 2015 р. зустрічалися лідери країн «нормандської четвірки»* – Президент України П. Порошенко, канцлер Німеччини А. Меркель, президенти Франції Ф. Олланд і Російської Федерації В. Путін. Останній намагався радикально змінити хід перемовин і змусити співрозмовників піти на фундаментальні поступки, погрожуючи тим, що декілька тисяч українських бійців оточено в районі Дебальцевого і їх буде знищено, якщо не складуть зброю. Лише завдяки неймовірним зусиллям українського війська, яке не допустило ворожій блокади, *путінський шантаж* було нівельовано і ситу-

* «Нормандська четвірка», «нормандський формат» – тип зустрічей лідерів України, Німеччини, Франції та Росії щодо вирішення проблеми російсько-української війни. Назва визначена тим, що перша зустріч керівників згаданих держав відбулася 6 червня 2014 р. у м. Бенувіль, що в Нормандії (Франція). Другу зустріч у такому самому форматі проведено 16–17 жовтня цього року в м. Мілан (Італія), третю – 11–12 лютого 2015 р. у м. Мінськ (Білорусь). Під час перших двох зустрічей істотних результатів не було досягнуто.

ацію в Мінську вдалося втримати в конструктивному руслі. 12 лютого за підсумками 16-годинних переговорів лідерів чотирьох країн та учасників Тристоронньої контактної групи було ухвалено *«Комплекс заходів з виконання Мінських угод»*. Зокрема, він передбачав негайне й всеосяжне припинення вогню в окремих районах Донецької та Луганської областей України, відведення важких озброєнь обома сторонами на однакові відстані, моніторинг і верифікацію ОБСЄ режиму припинення вогню і відведення важкого озброєння, амністію бойовиків, звільнення всіх заручників, відновлення повного контролю над державним кордоном з боку українського уряду, виведення всіх іноземних військ із території України, ухвалення українським парламентом законодавства про особливий статус ОРДЛО.

Заходи з виконання Мінських угод мали бути реалізовані до кінця 2015 р. Однак як свого часу вересневі Мінські домовленості 2014 р., так і лютневі 2015 р. ворог ігнорував. Чи не єдиним здобутком переговорників з «нормандської четвірки» було **обмеження воєнної ескалації, зумовлене** тим, що запровадження нових санкцій проти Росії пов'язали зі станом виконання нею Мінських угод. Масштабні бойові дії рівня іловайських чи дебальцевських припинилися. Від лінії фронту відведено на дистанцію стрільби такі небезпечні види важких **озброєнь** калібром понад 100 мм, як «Ураган», «Торнадо», «Смерч», «Точка-У» та ін. Певною мірою виконано також вимогу про те, щоб під наглядом СММ ОБСЄ противники розвели на 15 км углуб контрольованих територій «Гради», танки, міномети й артилерію калібром менше 100 мм. У результаті російсько-українська війна набула **позиційного характеру** вздовж усієї лінії зіткнення протиборчих сторін (на середину 2016 р. її довжина становила 426 км). Домінуючими стали такі **гібридні компоненти війни** з боку ворога, як провокативні обстріли позицій українських військ (лише за першу добу «тиші» було зафіксовано 112 обстрілів із різних видів зброї), щоб змусити їх відкривати вогонь у відповідь, прагнення деморалізувати бойовий дух наших вояків, перешкоджання діяльності СММ ОБСЄ, безпідставні звинувачення України тощо.

Час від часу позиційна війна на українсько-російському фронті загострювала. Серед **найзапекліших зіткнень** – бої 18–19 грудня 2016 р. під м. **Світлодарськ** та 29 січня – 9 лютого 2017 р. у районі м. **Авдіївка** на Донеччині. Вони були спричинені спробами російських військ захопити додаткову українську територію і призвели до різкого збільшення кількості поранених і загиблих як обабіч фронту, так і серед мирного населення, котре, зокрема в Авдіївці, опинилося на межі гуманітарної катастрофи. Водночас українські вояки впродовж 2016–2017 рр. не лише не віддали ворогові жодного метра рідної землі, а й намагалися **відновити контроль** над тими українськими територіями, які, відповідно до мінських домовленостей, належать до юрисдикції України. Зокрема, лише в 2017 р. вони на деяких напрямках просунулися на 10 і більше кілометрів, покращивши свої бойові позиції.

Аналізуючи **проблеми врегулювання російсько-української війни**, Курт Волкер, призначений у 2017 р. спецпредставником Держдепартаменту США з

питань України, назвав основною з них ту, що «...*Росія продовжувала заперечувати свою роль [на Донбасі. – Авт.]. Росія наполягала, що вона не має нічого спільного з тими силами, які вона контролювала і якими керувала, що вона не має нічого спільного з сепаратистськими урядами, які вона встановила і де вона змінювала керівництво за своїм бажанням...*». *РФ також блокувала введення миротворців* на територію ОРДЛО, вимагаючи домовлятися про це з представниками «ДНР» та «ЛНР», щоб таким чином, як зазначив К. Волкера, «...легітимізувати їхню присутність і призвести до затягування конфлікту». За цих обставин спецпредставник Держдепартаменту США з питань України дійшов висновку, що мирного врегулювання російсько-української війни можливо досягти «...тільки *за умови усунення російських сил* і російського керівництва, усунення командування та контролю бойовиків, присутніх на Донбасі».

МІЖНАРОДНІ САНКЦІЇ ЩОДО РОСІЇ

Як свого часу окупацію Криму, провідні міжнародні організації та країни світу також **засудили російську агресію** на сході України. Парламентська асамблея **ОБСЄ** 1 липня 2014 р. більшістю голосів ухвалила резолюцію «Очевидне, грубе та не виправлене порушення Гельсінських принципів Російською Федерацією», якою засудила військову агресію Росії проти України та висловила «...тверду підтримку суверенітету, політичної незалежності, єдності і територіальної цілісності України». 5 вересня у Декларації Вельського саміту **НАТО** «...рішуче засуджено ескалацію подій та незаконне військове втручання Росії в Україну» і висловлено вимогу, щоб РФ відвела свої війська з України та від її кордонів, зупинила потік зброї, обладнання, людей і грошей через кордон для бойовиків. Такі ж вимоги містилися у Спільній заяві Комісії Україна – НАТО від 2 грудня 2014 р. Раніше, 17 вересня того самого року, Комітет міністрів **Ради Європи** закликав Росію вивести всі свої війська з території України, в т. ч. із незаконно окупованої території Автономної Республіки Крим, та утриматись від будь-якої подальшої військової інтервенції в Україну. Про це ж ішлося в резолюціях **ПАРЄ** від 27 січня і 25 червня 2015 р., інших документах міжнародних інституцій, починаючи з 2014 р.

Важливим чинником міжнародних заходів щодо обмеження воєнної ескалації на Донбасі були **санкції**. Крім згаданих заходів впливу за окупацію Криму, міжнародна спільнота також покарала Російську Федерацію за її подальшу збройну агресію проти України. 16 липня 2014 р. **США** ввели перші санкції щодо *основних секторів економіки Росії*, під які потрапили російські компанії військово-промислового комплексу, нафтогазового сектору, фінансових установ, а також окремі політики та військові РФ, представники антидержавних сил в Україні. Тоді само санкції проти осіб і російських компаній, причетних до порушення територіальної цілісності та суверенітету України, розширив **ЄС**.

Приводом до нових санкційних заходів щодо Росії був той факт, що 17 липня 2014 р. бойовики російських терористичних військ поблизу окупованого ними м. Торез Донецької обл. **збили пасажирський літак Боїнг-777** «Малайзійських авіаліній», що виконував рейс Амстердам (Нідерланди) – Куала-

Лумпур (Малайзія)*. Жертвами терористичного акту стали 298 осіб, у т. ч. 80 дітей, із вісімнадцяти країн світу: Нідерландів, Малайзії, Австралії, Індонезії, Великобританії та ін. Речі загиблих розграбували мародери з числа російських терористів, найманців та їхніх місцевих посіпак. 25 липня того самого року *Європейський Союз* оприлюднив *додаткові санкції* щодо РФ, під дію яких потрапили група російських високопосадовців, інспіровані Росією такі територіальні утворення, як «Донецька народна республіка», «Луганська народна республіка», «Федеративна держава Новоросія», та антиукраїнські воєнізовані формування. Через кілька днів, у період 29 липня – 1 серпня, ЄС запровадив проти Російської Федерації *санкції третього рівня*. Вони стосувалися енергетичного й фінансового секторів, продукції військового й подвійного призначення, окремих осіб; передбачали заборону експорту і реекспорту до Росії високотехнологічного обладнання. Впродовж другої половини 2014 – 2015 р. ЄС, а також такі **країни**, як Україна, США, Японія, Швейцарія, Ізраїль, Канада, Німеччина, Австралія, Франція, Норвегія, Чорногорія, Ісландія, Албанія, Ліхтенштейн, Нова Зеландія, Грузія та ін., розширили список обмежувальних заходів щодо РФ. У 2016–2017 рр. ЄС та США, незважаючи на деяке збайдужіння до українських проблем, продовжили дію санкцій проти Росії через її агресію щодо України. Особливо вагомим був підписаний 2 серпня 2017 р. президентом *США* Д. Трампом Закон «Протидія супротивникам Америки через санкції», яким РФ прирівняно до таких світових країн-ізгоїв, як Північна Корея та Іран. Окрім посилення санкцій щодо названих держав, важливе місце в документі відведено підтримці суверенітету і територіальної цілісності України. Зокрема, в ньому вміщено вимоги до влади РФ вивести з території України російські війська, передати контроль над зовнішнім кордоном України українському урядові, припинити дії, які завдають шкоди Українській державі, тощо. Законом також передбачено пріоритетну підтримку енергетичної безпеки України та заборону президентові США відмінити як нові, так і попередні антиросійські санкції без згоди Конгресу США.

НАСЕЛЕННЯ РОСІЇ У КОНТЕКСТІ ВІЙНИ

Більшість **населення РФ** поставилася до міжнародних санкцій байдуже, а обмеження російського бізнесу, погіршення іміджу Росії та негативне сприйняття росіян у світі викликали в російському суспільстві зворотний ефект – *озлоблення* щодо США, України, ЄС, які нібито перешкоджали посиленню РФ. Згідно з результатами соціологічного опитування російського «Левада-Центру», проведеного в травні 2017 р., 70% росіян вважали найбільшим ворогом США, 50% – Україну (у 2016 р. – 48%, 2015 р. – 37%; також у травні 2017 р. погано ставилися до України 59% росіян, тоді як

* За одною з версій експертів, літак Боїнг-777 «Малайзійських авіаліній» було збито випадково. Насправді Росія шукала формального приводу, щоб оголосити повномасштабну війну Україні. Для цього в Кремлі вирішили збити над українською територією російський пасажирський літак, що летів з Москви в Ростов-на-Дону, перекинувши цей злочин на Збройні сили України, і таким чином виправдати свою воєнну інтервенцію. Однак «кремлівські плани» знівелювали російські військові, котрі поцілилися в інший літак.

до Росії погано ставилися лише 37% українців), по 24% – Латвію, Литву і Німеччину. При цьому, згідно з результатами опитування, 70% росіян висловили впевненість, що **Росія має продовжувати свою політику**, незважаючи на міжнародні санкції.

Вражене імперськими комплексами російське населення також прихильно поставилося до **окупації українського Криму** та до спроб керівництва Росії **воєнними заходами** повернути Україну під свій контроль. Окрім того, захоплюючи Кримський півострів, влада пішла назустріч поширеним у російському суспільстві переконанням, що Крим має бути в складі Росії. Це підтверджували опитування «Левада-Центру» як у 1990-х та на початку 2000-х рр., так і в 2017 р., коли майже 90% росіян висловилися проти повернення Криму Україні. За 15 років соціологічного моніторингу **ставлення російських громадян до В. Путіна** як провідника державної політики РФ, схвалення його діяльності досягло максимальних значень (84–89%) чотири рази, з яких тричі – під час воєнних дій у Чечні, Грузії й Україні. Якщо в 2010–2013 рр. рейтинг довіри до В. Путіна не підвищувався понад 80%, то від часу окупації українського Криму і впродовж усієї російсько-української війни він не був нижчим від цього показника. На виборах президента РФ у 2018 р. В. Путін переміг з рекордним результатом – 77%. Отже, **російська агресія щодо України стала можливою** не лише через створення в РФ де-факто нацистського режиму на чолі з В. Путіним, а й завдяки повальній підтримці його дій більшістю громадян Росії.

Промовисте свідчення **ставлення росіян до українців** – численні випадки жорстокого поводження російських військовослужбовців під час російсько-української війни. Причому це стосувалося як українських вояків, так і мирного населення. Чого вартують жажіття **відрубання сокирою руки** в бійця батальйону «Айдар» Василя Пелиша лише за те, що на ній було татуювання з тризубом і написом «Слава Україні», чи **вбивства беззбройних полонених вояків ЗСУ**, в т. ч. 18-річного Івана Клевчука, котрий через поранення не зміг виконати вимогу російського офіцера щодо швидкого роздягання.

*Інформацію про останній випадок, що був з українськими вояками, котрі намагалися вирватися з **Іловайського котла**, оприлюднив історик Я. Тинченко в журналі «Український тиждень»: «Одна з найтрагічніших історій сталась з бійцями 93-ї бригади [Збройних сил України. – Авт.], які їхали у вантажівці ГАЗ-66. Машина не доїхала до с. Новокатеринівка [Старобешівського р-ну Донецької обл. – Авт.] кілька сотень метрів, як її підбили. Вантажівка перекинулася. У ній одразу загинули шість або сім військовослужбовців.*

Після аварії залишилось 10 або 11 бійців – поранених або контужених. Один із солдатів почав махати білою ганчіркою та кричати, аби не стріляли. У відповідь військовий у формі старшого лейтенанта Збройних сил Російської Федерації голосно наказав, аби хлопці підіймались та виходили. Щойно вони піднялись, як по них було відкрито вогонь з автоматів. Двоє загинули на місці, інші тримати додаткові рани. Вцілілим українським солдатам російський старший лейтенант наказав повзти в його бік. Потім він дав команду роздягнутись догола на швидкість. Солдат Клевчук був поранений в обидві

руки та не міг швидко роздягатись: російський офіцер вистрілив йому в спину та голову. Ще один юний борець теж не встигав роздягнутись – його теж застрелив російський офіцер. Немолодий сержант, який був серед бранців, почав дорікати офіцерові за цей вчинок, але у відповідь він теж отримав кулі у спину та голову. Таким брутальним чином було застрелено ще одного або двох бійців».

ПОПЕРЕДНІ НАСЛІДКИ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Незважаючи на певне зниження напруги на фронтах російсько-української війни, ситуація там залишалася складною і характеризувалася **можливістю нового загострення**. За даними Міністерства оборони України та СБУ, на кінець 2017 – на початок 2018 р. **гібридні російські окупаційні війська** на території України налічували до 75 тис. осіб: **російські регулярні війська** – понад 36 тис., у т. ч. до 6 тис. в ОРДЛО та 32,5 тис. – в окупованому Криму; **російські терористичні формування** (російські нацисти й військові ветерани, кримінальні елементи та колаборанти – завербовані місцеві жителі), дислоковані на сході нашої країни, – від 35,5 тис. до 40 тис. бойовиків, безпосередньо підпорядкованих Центру територіальних військ Південного військового округу Збройних сил Росії. Цей величезний контингент, створений за російськими стандартами та інтегрований у загальну систему управління й фінансування ЗС Росії, кількісно перевищував армії багатьох європейських країн.

На Донбасі російські окупаційні війська було об'єднано у два корпуси. Вони належали до складу 8-ї російської армії й фактично виконували функцію, яку здійснювали штрафбати під час Другої світової війни. Їхнє завдання – затримати просування українських військ до підходу основних сил, які дислокувалися вздовж нашого кордону. Там Росія побудувала потужну військову інфраструктуру й оперувала проти України не батальйонами чи дивізіями, а арміями. Серед загроз з моря – частина Каспійського флоту Росії, перекинута до Чорноморського басейну, а також російські ракетні комплекси у Криму і на східних кордонах, здатні завдати удару по всій території України. Загалом, згідно з даними за станом на весну 2018 р., проти нашої держави могли бути залучені близько 260 тис. російських військовослужбовців, 3,5 тис. танків, 11 тис. броньованих машин, 4 тис. артилерійських систем, понад 1 тис. реактивних систем залпового вогню.

Значними були також **воєнні арсенали російських збройних угруповань** на тимчасово окупованих територіях України. Їх РФ постійно поповнювала через неконтрольовану ділянку українсько-російського державного кордону протяжністю 409,3 км; морська тимчасово неконтрольована ділянка українсько-російського державного кордону становила 35 км) (*лише впродовж січня-серпня 2016 р. зафіксовано 260 випадків незаконного перетину державного кордону України з боку РФ ешелонами й колонами військової техніки*). Як наслідок, тільки в окремих районах Донецької й Луганської областей, згідно з інформацією українських урядових структур і Українського кризового медіа-центру, впродовж липня 2014 – липня 2017 р. кількість російської важкої **військової**

техніки й озброєння зросла в більш ніж десять разів: танків – з 30 до 680 одиниць; бойових броньованих машин – зі 124 до 1250 одиниць; артилерійських систем і РСЗВ – зі 110 до 1170 одиниць; систем протиповітряної оборони (ППО) – з 50 до 550 одиниць.

Окрім бойових дій на фронтах, РФ активно використовувала **терористичні заходи впливу** на Україну. Згідно з даними СБУ, впродовж 2014 – першої половини 2017 р. в Україні зафіксовано майже 900 *актів терору*, понад половину з яких – у Донецькій і Луганській областях. Лише за перші п'ять місяців 2017 р. військові напади на цивільні об'єкти призвели до 44 жертв. До цього додалися замовні вбивства, кібератаки на економічну інфраструктуру України, «націоналізація» українських компаній на окупованих територіях, визнання Росією документів «ДНР» і «ЛНР», роздавання в ОРДЛО російських паспортів тощо.

Унаслідок російсько-української війни від 14 квітня 2014 р. по 31 січня 2021 р. Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини (УВКПЛ) нарахувало 42–44 тис. **жертв**, у т. ч. 13,1–13,3 тис. *загиблих* і 29,5–33,5 тис. *поранених* серед цивільних осіб, українських військовослужбовців та членів російських збройних формувань. Серед **цивільного населення**, згідно з даними уповноваженої Верховної Ради України з прав людини, від початку бойових дій на Донбасі до жовтня 2021 р. *загинуло* 4 тис. осіб, у т. ч. 298 агиблих на борту рейсу МН17 «Малайзійських авіаліній» 17 липня 2014 р., та приблизно 7–9 тис. українських громадян було *поранено* і скалічено. Серед **дітей** від 2014 р. через російську збройну агресію на території Донецької та Луганської областей *загинуло* більш ніж 240 осіб, ще 56 зникли безвісти, було *поранено* і травмовано, за різними даними, від 167 до понад 500–3000 малолітніх громадян України. Близько 200 тис. дітей проживали вздовж лінії розмежування на Донбасі, в т. ч. від 10 до 15 тис. у 5-кілометровій зоні вздовж цієї лінії, продовжуючи щодня піддаватися ризику. За даними громадських організацій кількість дітей-переселенців із Криму і Донбасу перевищила 170 тис. осіб. Через війну за станом на жовтень 2016 р. 1937 українських дітей стали сиротами. 33 тисячі отримали статус постраждалих. Багато з них потребували фізичного й психічного лікування.

Щодо втрат **українських вояків**, то в електронній «Книзі пам'яті полеглих за Україну» за станом на 1 грудня 2021 р. вміщено дані про 4490 *загиблих* вояків різних українських силових структур, добровольчих загонів і волонтерів. За станом на липень 2020 р. *поранення* отримали понад 12 тис. вояків ЗСУ. Знайдено або звільнено з *полону* 3215 осіб. У концтаборах і катівнях Росії на окупованих територіях за станом на середину червня 2021 р. перебувало 405 громадян України, серед яких 44 військовослужбовців і 30 жінок. Кількість *зниклих безвісти* військовослужбовців ЗСУ від початку російсько-української війни становила 526 осіб. Із цієї кількості знайдено (живими та мертвими) 457 осіб. За станом на 17 листопада 2020 р. залишалися нерозшуканими 69 осіб.

Російські втрати від 14 квітня 2014 р. по 31 січня 2021 р. УВКПЛ оцінило в приблизно 5700 *убитих* і 12,7–13,7 тис. *поранених*. Очевидно, що

наведені цифри охоплюють три основні категорії російських терористичних формувань: кадрові військовослужбовці ЗС Росії, російські найманці та місцеві колаборанти.

Матеріальні збитки України через російську окупацію Криму й війну Росії на Донбасі, згідно з даними наукового співробітника Eurasia Center Atlantic Council А. Аслунда, *становлять* 100 млрд дол. США; втрачено понад 16% ВВП та контроль над 7,2% української території. Крім того, внаслідок війни близько 1 млн 800 тис. (у т. ч. понад 900 тис. жінок та 236 тис. дітей) громадян України з тимчасово окупованих територій Донецької й Луганської областей та АР Крим вимушено *залишили свої домівки*. У важких умовах опинилися та зазнали суттєвих *обмежень свободи* вираження поглядів, мирних зібрань і об'єднань близько 2,7 млн людей у контрольованих бойовиками російських терористичних формувань районах Донбасу.

Істотно погіршилася ситуація з правами людини в окупованому Росією **Криму**. Російська влада використала законодавство про боротьбу з тероризмом та екстремізмом для криміналізації ненасильницьких дій та *утисків протилежних поглядів*, тоді як судова і правоохоронна системи стали інструментами придушення опозиції. Як наслідок, за станом на 25 лютого 2017 р. на території окупованого Росією Криму відомо про 12 загиблих та 39 політв'язнів, 10 з яких засуджено. За станом на 13 вересня 2018 р. Моніторинговою місією ООН із прав людини також зафіксовано 42 випадки насильницького зникнення людей. Найбільше від цього страждали українські активісти й кримські татари. Головний представницький орган останніх – Меджліс – загарбники заборонили та, незважаючи на наказ Міжнародного суду ООН у м. Гаага (Нідерланди), відмовлялися відновити його діяльність. Загарбницька влада Росії вдалася також до *порушення прав релігійних та етнічних спільнот* у Криму, позбавляючи його мешканців свободи віросповідання. Зокрема, постійним став тиск на вірян Кримської єпархії Української православної церкви, Української греко-католицької церкви та кримських татар; їм погрожують, нівелюють їхні права і свободи, захоплюють релігійні, культові й культурні споруди, знищують приходи, здійснюють несанкціоновані обшуки тощо. З початку окупації Криму набула поширення тенденція до *витіснення з півострова корінного населення*. За даними пресслужби Офісу генерального прокурора України, у підсумку майже 48 тис. людей залишили свої домівки й перебралися на материкову частину України. Росіяни незаконно виселили з Криму не менш як 2425 мешканців, ще 4,7 тис. ув'язнених українських громадян перемістили звідти на територію Росії, щоб після звільнення з місць позбавлення волі заборонити їм повернення до Криму.

Здійснюється також активна *колонізація півострова росіянами*. У березні Кримстат повідомив, що, за офіційними даними, на півострів з Росії після 2014 р. в'їхали понад 172 тис. осіб: з них у Криму зареєструвалися 96 тис., у Севастополі – 76 тис. Згідно з інформацією одного з лідерів кримсько-татарського народу М. Джемілева, лише за 4 роки окупації Криму Росія крадькома завезла на півострів від 850 тис. до мільйона своїх громадян.

Агресія РФ консолідувала українське суспільство. За даними дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова 3–9 березня 2017 р. у всіх регіонах України за винятком окупованих територій, абсолютна більшість громадян України (92%) вважала себе *етнічними українцями* (в 2012 р. їхня кількість становила 75%). *Рідною мовою* назвали українську 68% громадян (у 2006 р. – 52%). Тисячі українців виявили жертовне прагнення до захисту своєї Батьківщини від ворога. Чимало їх заради цього залишали престижну роботу, поверталися з-за кордону до України тощо. Серед них В. Сліпак (20.12.1974–29.06.2016) і М. Паславський (16.01.1959–19.08.2014), які стали справжнім прикладом служіння своєму народові.

Василь Сліпак – український оперний співак, один із найкращих баритонів світу, соліст Паризької національної опери, фіналіст конкурсів вокалістів у Будапешті (Угорщина), Лос-Анджелесі, Нью-Йорку (США), Парижі (Франція). Вільно володів дев'ятьма іноземними мовами. 19 років мешкав і працював у Франції, де після початку Революції гідності в Україні очолив волонтерський рух, відправляв на Майдан гуманітарну допомогу, влаштовував благодійні концерти, координував громадські акції, спрямовані на підтримку України. З перших днів російсько-української війни особисто доставляв на фронт військовий одяг, взуття, медикаменти тощо. З травня 2014 р. поєднував волонтерську діяльність з участю в бойових діях, час від часу відлучався на концерти у Франції та знову повертався на фронт. Воював у Добровольчому українському корпусі «Правий сектор» під позивним «Міф». Загинув у бою поблизу селища Луганське Донецької обл. від кулі ворожого снайпера. За виняткову мужність і героїзм нагороджений орденом «За мужність» I ступеня та улюблений звання «Герой України» (посмертно).

Марко Паславський народився в українсько-американській родині у США, офіцер американської армії у відставці, мільйонер, власник великого бізнесу. Під час Революції гідності – її активіст; 20 лютого 2014 р. брав участь у боях у центрі Києва. З початком російсько-української війни – доброволець батальйону «Донбас», де під позивним «Франко» за власним бажанням воював у званні рядового. В квітні 2014 р. набув українське громадянство. Загинув під час визволення м. Іловайськ Донецької обл. Оповідають, що перед смертю він промовив: «Я мріяв стати справжнім українцем. Сподіваюся, я ним став. Так боляче і так не хочеться вмирати!». За особисті заслуги нагороджений Орденом Данила Галицького (посмертно).

**ПОВНОМАСШТАБНЕ
ЗБРОЙНЕ ВТОРГНЕННЯ
РОСІЇ В УКРАЇНУ
(2022–2023 РР.)**

Починаючи з весни 2021 р. РФ розпочала *нарошувати війська* поблизу українського кордону і на території Білорусі. Ударне угруповання сягнуло щонайменше 150 тис. осіб. *Розвідки* США і Великобританії попереджали, що Росія готує масштабне вторгнення, щоб змістити законно обрану владу України. Офіційні представники Росії це заперечували.

21 лютого 2022 р. російська влада *визнала* створені нею у 2014 р. терористичні угруповання «ДНР» і «ЛНР» державними утвореннями. Через два

дні, 24 лютого, о 4:35 год., завдавши *ракетного удару* по міжнародному пункту пропуску Велика Писарівка Охтирського р-ну Сумської обл., Росія розпочала **новий етап восьмирічної війни** проти нашої країни – повномасштабне *збройне вторгнення*. Близько 4:50 год. того самого дня розпочалася трансляція попередньо записаного виступу президента РФ В. Путіна щодо його наказу про проведення т. зв. «*спеціальної військової операції*» для «денацифікації» та «демілітаризації» України. Ворог, на цей раз не приховуючи своєї участі у війні проти суверенної держави, здійснив масовані обстріли та бомбардування мирних українських міст і сіл, підрозділів ЗСУ, аеродромів і складів зброї майже по всій території нашої країни.

Повномасштабна війна розпочалася на суходолі, у повітрі, на морі, в кіберпросторі тощо. Як зазначив Головнокомандувач ЗСУ *Валерій Залужний*, ми змушені її вести проти країни, розмір якої в 28 разів більший за розмір нашої держави, населення якої чисельніше за наше в 4 рази, військовий потенціал якої кратно перевищує наші можливості. При цьому *більшість росіян* (від 82 до 84%) підтримала агресію проти Української держави. Отже, як і раніше, війну проти України веде не лише російський режим, а й Росія загалом.

У зв'язку з повномасштабним вторгненням ЗС РФ **Верховна Рада України** 24 лютого 2022 р. запровадила *воєнний стан* на всій території України, затвердивши відповідний указ Президента України. Було оголошено *загальну мобілізацію*.

Осуд країни-агресора висловила низка країн світу та міжнародних організацій, котрі об'єдналися для допомоги нашій країні та для *запровадження санкцій* проти РФ. 2 березня 2022 р. Генеральна Асамблея ООН засудила дії Росії та назвала їх агресією проти України, а Міжнародний суд ООН у Гаазі 16 березня 2022 р. зобов'язав РФ припинити розпочаті 24 лютого 2022 р. воєнні дії в Україні.

Збройні сили Росії нашу країну *атакували* по всій довжині українсько-російського кордону, з території Білорусі й окупованого Криму. На півдні російська армія, зокрема, *окупувала* частини Запорізької та Херсонської областей, а на півночі – райони Сумщини та Чернігівщини. Для вторгнення на Київщину з наміром захопити столицю було використано *територію Білорусі*. Ворог майже впритул підійшов до Києва з північного заходу та доволі близько зі сходу, захопив Чорнобильську атомну електростанцію.

Запеклі бої довкола столиці тривали понад місяць. Зазнавши поразки, *російська влада* цинічно заявила, що відводить свої війська як «жест доброї волі» заради мирних перемовин.

Не подолавши опору ЗСУ, вцілілі російські підрозділи на початку квітня змушені були *покинути територію* Київської, Житомирської, Чернігівської та Сумської областей. 22 квітня 2022 р. **Міністерство оборони РФ** оголосило *мету війни*, розв'язаної проти України, – повний контроль над Донбасом і Південною Україною, в т. ч. сухопутний коридор у Крим і Придністров'я.

Британський Королівський об'єднаний інститут збройних сил (Royal United Services Institute) оприлюднив план, згідно з яким *росіяни розраховували завершити активну фазу вторгнення протягом 10 днів – на той момент мав*

бути захоплений Київ. Повністю окупувати Україну Кремль планував до серпня 2022 р.

Для цього РФ на початку вторгнення створила на півночі від Києва угруповання, яке мало перед силами ЗСУ на цьому напрямі перевагу близько 12:1. Однак все одно не змогла реалізувати перевагу. **План** ігнорував можливість жорстких дій ЗСУ у відповідь і виявився непридатним, коли російські сили зустріли рішучий опір.

РФ сподівалася, що українські урядовці втечуть або будуть захоплені, а командування ЗСУ зрадить присязі на вірність українському народові. Зокрема, у перші дні вторгнення більшість генералів України отримала особисті повідомлення від російських воєначальників із закликом здатися і запевненнями, що Росія нібито «...не має наміру завдавати Україні жодної шкоди». Повідомлення аналогічного змісту, надіслані з анонімних телефонних номерів, отримали майже всі старші офіцери ЗСУ.

Росіяни планували захопити або стратити людей, причетних до Революції гідності 2014 р. Цивільне населення вони мали намір піддати процесу фільтрації та поділити на чотири основні категорії: 1) непримиренні, які підлягають фізичній ліквідації; 2) нелояльно налаштовані, яких можна переконати чи залякати; 3) нейтральні, яких можна схилити до співпраці; 4) повністю лояльні, готові співпрацювати.

Наприкінці серпня українські війська пішли в **контрнаступ** у Херсонській, а у вересні – в Харківській обл. Утікаючи, російська армія залишала свою військову техніку, проте **Міноборони РФ** назвало це плановим перегрупованням військ для нарощування зусиль на Донецькому напрямку.

Війна на знищення, яку Росія веде проти Української державності та українців як нації, триває небаченими з часів Другої світової війни темпами. Як стверджують офіційні представники НАТО, кількість зброї, зокрема артилерії, та боєприпасів, що використовують протиборчі сторони, **вражає уяву**. Якщо Україні з поповненням фінансових і матеріальних ресурсів, зброї, техніки, боєприпасів **допомагають** країни Заходу, то Росію підтримують переважно такі країни-«ізгої», як Білорусь, Іран, Північна Корея.

Після перших невдач російської армії посадовці РФ влітку та восени обговорювали ймовірність застосування **ядерної зброї** у війні проти України. Лише жорсткі попередження з боку провідних держав світу змусили агресора вгамувати свій шал.

Проте Росія перейшла до принципово іншої зброї, розпочавши **масовий терор** проти українців. Застосовуючи підступні **атаки на цивільні об'єкти** України, росіяни не лише знищують її енергетичну інфраструктуру, медичні, навчальні та культурні заклади тощо, а й здійснюють тотальне **психологічне насилля** над цивільним населенням. Російські авіація, ракетні війська, флот і артилерія щодня обстрілюють українські міста. **Руйнуванням** піддаються житлові будинки та об'єкти цивільної інфраструктури по всій території України. Як наслідок, від початку вторгнення до кінця грудня 2022 р. **вражено** 702 об'єкти критичної інфраструктури. Йдеться про газогони, електропідстанції, мости

тощо. Загалом унаслідок російських атак в Україні зруйновано понад 35 тис. об'єктів. Ворог також намагається використати зиму як зброю, позбавивши українців світла і тепла, що є воєнним злочином.

Державний секретар США Ентоні Блінкен назвав варварськими зусилля РФ щодо виведення з ладу електропостачання та інфраструктури в Україні. На його думку, президент Росії В. Путін застосував тактику «випаленої землі», тому що його збройні сили не змогли досягти своїх попередніх завойовницьких цілей у війні проти України. Він «...намагався стерти Україну з мапи, стерти її ідентичність, повернути її назад до складу Росії. Це не вдалося. Тоді він почав захоплювати землі на сході та півдні України. Це не вдалося, тому що українські військові відтіснили й повернули багато територій, які захопив Путін».

Відступаючи, **російські окупанти** вкрали на тимчасово окупованих ними територіях України десятки тисяч мистецьких творів та історичних експонатів – від античного скіфського золота до сучасних авангардних творів. Згідно з даними прокуратури та музеїв України, **мародерство** мало централізований і системний характер, вилучення експонатів відбувалося під керівництвом російських фахівців. Пограбовано або повністю знищено понад 30 музеїв, у т. ч. у Маріуполі, Мелітополі, Херсоні. Документально зафіксовано, що лише в Херсоні росіяни викрали понад 15 000 предметів мистецтва та об'єктів історичного значення.

Окрім культурно-мистецьких та історичних експонатів, окупанти **зrabували** все, що мало для них хоч будь-яку практичну цінність. Забирали техніку, легкові транспортні засоби, трактори тощо з комунальних і приватних підприємств, у приватних осіб. Виривали радіатори опалення й бойлери, тобто забирали все, що можливо було взяти з собою.

У вересні та на початку жовтня Росія здійснила **спробу анексувати** частково окуповані Запорізьку, Херсонську, Донецьку та Луганську області. Україна і країни Заходу заявили, що ці дії незаконні. На початку 2023 р. головні **бої** точилися за м. Соледар поблизу м. Бахмут на Донеччині. За станом на 15 лютого 2023 р., загальні бойові **втрати РФ** від початку війни становили близько 139 770 осіб, 298 літаків, 3290 танків, 2303 артсистеми, 6507 броньованих машин.

Після звільнення Київщини від російських військ у містах Буча, Ірпінь, Гостомель та селах області виявили факти **масових звірств росіян**: убивств, катувань та **згвалтувань** цивільних, зокрема дітей. Пізніше факти катувань та **убивств** українських громадян почали виявлятися чи не у всіх населених пунктах, які були під російською окупацією. Зокрема, на Чернігівщині, Харківщині, Херсонщині. Так, у деокупованому Херсоні співробітники Служби безпеки України та Національної поліції України виявили **катівню**, де російські окупанти допитували та катували проукраїнськи налаштованих херсонців. Їх **били** металевими трубами, пропускали через тіло електричний струм, ламали їм кістки – і все це фільмували. Загалом від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну до грудня 2022 р. українська поліція зафіксувала 47 тис. **воєнних злочинів**, вчинених російськими окупантами. Україна, Естонія, Ірландія, Канада, Латвія, Литва, Польща, Чехія та деякі інші країни визнали такі дії Росії геноцидом українського народу.

Посол США з особливих доручень у галузі глобального кримінального правосуддя Бет Ван Шаак звернула увагу, що є безліч свідчень **систематичних воєнних злочинів** у кожному регіоні України, котрий перебував під окупацією російських військ. До цих злочинів належать навмисні та невибіркові **напади** на цивільне населення та елементи цивільної інфраструктури, **жорстоке поводження** з цивільними та військовополоненими й спроби приховати ці злочини, інформація про страти, катування та сексуальне насильство. Злочинними були також **насильницькі переміщення** та депортації, в т. ч. тисяч українських дітей, які викрадені та насильно усиновлені сім'ями в Росії.

Факти **застосування сексуального насильства** у російсько-українській війні зафіксовані з 2014 р. Однак після повномасштабного вторгнення РФ війська агресора застосовують сексуальне насилля саме **як метод ведення війни** в небачених раніше масштабах, зокрема для залякування, помсти чи «покарання» цивільного населення на окупованих територіях. Сексуальне насилля застосовується до жінок, чоловіків і дітей.

Загалом Управління Верховного комісара ООН із прав людини верифікувало (підтвердило достовірність) унаслідок повномасштабного вторгнення Росії за період із 24 лютого по 26 грудня 2022 р. 17 831 **жертву серед цивільного населення** України, в т. ч. 6 884 випадки **загибелі** та 10 947 випадків **поранення** цивільних осіб (за офіційною інформацією ювенальних прокурорів за станом на ранок 3 лютого 2023 р., в Україні постраждали понад 1378 дітей: 459 дітей загинуло та понад 919 отримали поранення різного ступеня тяжкості). При цьому в ООН наголосили, що реальна кількість жертв є значно вищою, оскільки надходження інформації з деяких місць, де тривають інтенсивні бойові дії, затримується і багато повідомлень потребують підтвердження.

Немає також достовірних даних стосовно тих українців, котрі **зникли безвісти**. На думку директора Міжнародної комісії з питань зниклих безвісти М. Холлідея, під час війни в Україні за станом на кінець листопада 2022 р. зникли безвісти понад 15 тис. людей. Однак і він вважає, що ці дані є консервативними, якщо врахувати, що лише в Маріуполі, за оцінюванням української влади, загинули або зникли безвісти 25 тис. осіб.

Кількість зареєстрованих **біженців** з України в Європі, згідно з даними ООН, досягла понад 4 751 070 людей. Найбільше українців оселилося у Польщі, Німеччині та Чехії. Загальна кількість українських біженців в Європі становить близько 7,8 млн людей.

Отже, під час російсько-української війни Україна, незважаючи на значну перевагу Росії у ресурсах, демонструє свою сміливість, боездатність і чинить гідний спротив ворогові. Українське військо продовжило славні бойові традиції княжих дружин, козацьких полків, легіону Українських січових стрільців, Армії Української Народної Республіки, Української галицької армії, Карпатської січі, Української повстанської армії, українців-героїв Другої світової війни, добровольчих загонів усіх часів. Боротьба за державну незалежність і територіальну цілісність Української держави триває.

6. ОСНОВНІ ОРІЄНТИРИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Україна, незважаючи на свій колоніальний статус у складі колишнього СРСР, певною мірою була причетною до міжнародної політики. Передусім це було пов'язано з визнанням її в 1945 р. **членом-фундатором ООН**, що давало можливість протягом післявоєнного періоду час від часу нагадувати світовій спільноті про своє існування. Ставши незалежною, Українська держава розпочала якісно новий етап у зовнішньополітичній діяльності, головним змістом якого було перетворення її з об'єкта геополітики у рівноправного суб'єкта міжнародної спільноти.

ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ

Основний принцип зовнішньополітичної стратегії України був закладений **Декларацією про державний суверенітет**. Українська РСР урочисто проголосила про свій намір стати в майбутньому постійно **нейтральною державою**, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Декларація також визначала, що Україна визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, **пріоритети** загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права тощо.

Наступним кроком у формуванні зовнішньополітичних орієнтирів Української держави, який визначив її базові національні інтереси та завдання, стали **Основні напрямки зовнішньої політики України**, схвалені Верховною Радою України 2 липня 1993 р. У документі наголошено, що **неодмінна умова** розбудови української державності – її активне та повномасштабне входження до світової спільноти. Зовнішня політика України спрямовувалася на утвердження і розвиток незалежної демократичної держави; збереження її територіальної цілісності та недоторканості кордонів; входження національного господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку, підвищення добробуту народу; захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями і вихідцями з України; поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Основоположними чинниками зовнішньополітичного курсу України визначалися: відкритість зовнішньої політики, співробітництво з усіма зацікавленими партнерами, уникнення залежності від окремих держав; засудження війни як знаряддя національної політики, прагнення до вирішення будь-яких міжнародних спорів винятково мирними засобами; дотримання принципів взаємоповаги, рівноправності, невтручання у внутрішні справи інших держав; відсутність територіальних претензій до сусідніх держав і невизнання територіальних претензій до себе; дотримання міжнародних стандартів прав людини, принципу неподільності міжнародного миру і міжнародної безпеки, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, загальноновизнаних норм міжнародного

права перед нормами внутрішнього права, засудження практики подвійних стандартів у міждержавних відносинах.

Важливим чинником формування зовнішньополітичної стратегії було прийняття нової **Конституції України**. Вона юридично закріпила основні принципи зовнішньополітичної діяльності Української держави, спрямовані на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного та взаємовигідного співробітництва з членами міжнародної спільноти за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права.

ЗАХІДНИЙ НАПРЯМОК

Перші кроки України на міжнародній арені значною мірою були зумовлені **прагненням** вийти з-під нав'язливого впливу Росії, яка ніяк не могла побороти імперський комплекс «старшого брата». Трохи пізніше ця ситуація знайшла відображення у трансформації проголошеного Декларацією про державний суверенітет України принципу нейтралітету і позаблоковості. В Основних напрямках зовнішньої політики України, зокрема, зазначено: «З огляду на кардинальні зміни, які відбулися після розпаду СРСР і які визначили сучасне геополітичне становище України, проголошений нею свого часу намір стати в майбутньому нейтральною та позаблоковою державою має бути адаптований до нових умов і не може сприйматися за перешкоду для її повномасштабної участі у загально-європейській структурі безпеки».

Початок входження України у **світовий політичний простір** був доволі обнадійливим. Протягом першого року існування українську державність визнали понад 130 країн світу, **дипломатичні відносини** було встановлено у повному обсязі з 106 з них, а 40 держав відкрили у Києві свої представництва. До січня 1993 р. українська дипломатія уклала 35 міжнародних і 88 міжурядових двосторонніх договорів.

Важливою подією на шляху європейської інтеграції України, свідченням її незалежної й рівноправної міждержавної політики було підписання Президентом України Л. Кравчуком 26 лютого 1992 р. у столиці Фінляндії **Гельсінського заключного акта**. Головним принципом цього документа було положення про відсутність територіальних претензій і непорушність кордонів.

Певне напруження у відносинах між Українською державою та Заходом, а також Росією внесла **проблема ядерної зброї**, розміщеної на українській території. Після розпаду СРСР Україна стала третьою за могутністю ядерною державою в світі після США і Росії з арсеналом більшим, ніж у Великобританії, Франції та Китаю разом узятих. Водночас наша країна **підтверджувала** свій намір стати без'ядерною державою, проголошений у Декларації про державний суверенітет, і навіть розпочала цей процес – до березня 1992 р. з України в Росію вивезено 57% тактичної ядерної зброї. Однак із загостренням напруженості у відносинах між Україною та Росією, викликаній суперечками про підпорядкування Чорноморського флоту та претензіями РФ на Крим, президент Л. Кравчук 12 березня 1992 р. оголосив про **тимчасове припинення** вивезення зброї. Українська держава поставила перед світовою спільнотою вимоги про надання їй твердих гарантій безпеки і територіальної цілісності, особливо з

огляду на зростання російської небезпеки, та достатньої фінансової й технічної допомоги для потреб ядерного роззброєння.

Остаточного *компромісу* було досягнуто 14 січня 1994 р., коли в Москві президенти України, США та Росії підписали тристоронню заяву, згідно з якою США та Росія пообіцяли надати Україні гарантії безпеки, як тільки вона стане учасником Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як держава, що не володіє ядерною зброєю. Ці гарантії передбачали поважання незалежності й суверенітету України, недоторканість її кордонів, територіальну цілісність, утримання від загрози силою чи її використання, економічного тиску на Україну тощо. Такі самі гарантії безпеки Україні готова була надати Великобританія. Крім того, Україна мала отримати «справедливу та своєчасну компенсацію» за вартість високозбагаченого урану, що містився в ядерних боєзарядах, розташованих на її території, відповідно до того, як ці боєзаряди вивозитимуться до Росії на розукомплектування. Зокрема, Росія в порядку компенсації зобов'язувалася постачати в Україну низькозбагачений уран для потреб її атомної енергетики, а США мали надати технічну та фінансову допомогу для безпечного демонтажу ядерної зброї. 16 листопада 1994 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про приєднання України до ДНЯЗ. Після цього Україна, США, Великобританія та Росія 5 грудня 1994 р. уклали міжнародну угоду про неядерний статус нашої країни (т. зв. «*Будапештський меморандум* про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї»), якою визначили гарантії незалежності, суверенітету та існуючих кордонів України. В 1996 р. Українська держава виконала взяті на себе зобов'язання, остаточно позбувшись ядерного арсеналу. Таким чином Україна стала першою країною, яка відмовилася від ядерної зброї, зробивши одночасно крок до без'ядерного майбутнього світу.

Проте виконання Україною своїх зобов'язань не означало, що країни-гаранти її безпеки виконають свої. Як засвідчило майбутнє, майже всі *міжнародні гарантії безпеки для України виявилися недієздатними* в умовах, коли агресором щодо неї в 2014 р. став один із гарантів – Російська Федерація.

Однак вирішення проблеми ядерного роззброєння було для України, за висловом історика О. Бойка, своєрідним ключем, яким можна «відімкнути двері» в західний світ. **Зростання зовнішньополітичної активності України** в західному напрямку виявилось у тому, що на 1 січня 1995 р. вона була *членом* 37 міжнародних міжурядових організацій, зокрема Організації з безпеки та співробітництва в Європі, Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР). У тому самому році стала повноправним членом Ради Європи, а в 1996 р. – Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ), куди входили 15 держав Центральної та Східної Європи. У травні 1999 р. відбувся саміт голів держав ЦЄІ у Львові. Важливою була участь нашої країни в роботі Чорноморського економічного співтовариства, яке з 1998 р. набуло статусу міжнародної економічної регіональної організації.

Україна першою з країн СНД у 1994 р. підписала угоду про партнерство та співробітництво з **Європейським Союзом**, вступ до якого – її стратегічна

мета. В документі наголошено на необхідності розвитку політичного діалогу, створенні умов для взаємовигідного співробітництва, підтриманні зусиль України в зміцненні демократії. В 1998 та 2000 р. указами Президента України затверджено Стратегію і Програму інтеграції України в ЄС. Важливе значення для становлення відносин між нашою державою та Євросоюзом мало схвалення Європейською радою в грудні 1999 р. *Спільної стратегії ЄС щодо України*. Певним кроком у зміцненні та розвитку стратегічного партнерства були п'ятий саміт «Україна–ЄС», який відбувся в Ялті у вересні 2001 р., а також прийняття Плану дій ЄС у галузі юстиції та внутрішніх справ в Україні. *Невдалим* для нашої країни виявився липневий саміт 2002 р., за підсумками роботи якого було ухвалено рішення про невідповідність України вимогам ЄС. Замість асоційованого членства в 2003 р. їй було надано статус «країни-сусіда ЄС» та укладено угоди про спрощення візового режиму. Угоду про асоціацію між Європейським Союзом і Україною було підписано і ратифіковано лише у 2014 р. Через вісім років на саміті ЄС 23 червня 2022 р. Україна отримала *статус кандидата на вступ* до Європейського Союзу. Він дає можливість одержати фінансову допомогу на трансформацію суспільства, правової системи та економіки на шляху до членства в ЄС, а також пріоритетну підтримку євроінтеграційних реформ нашої країни.

Продуктивними є відносини України з НАТО як найбільш ефективною структурою колективної безпеки у світі. У 1994 р. наша держава приєдналася до програми співпраці з НАТО «*Партнерство заради миру*». У 1996 р. схвалено індивідуальну програму партнерства України з НАТО. В травні 1997 р. у м. Києві відкрили Інформаційний центр НАТО, а в липні в м. Мадрид (Іспанія) Україна і НАТО підписали *Хартію про особливе партнерство*. Серед іншого там зазначено, що «...НАТО продовжуватиме підтримувати суверенітет та незалежність України, її територіальну цілісність.., а також принцип непорушності кордонів». Було вироблено механізм взаємовідносин, який передбачав створення *Комісії «Україна–НАТО»* на рівні від послів до глав держав. 23 травня 2002 р. Рада національної безпеки і оборони України ухвалила рішення, введене в дію Указом Президента України, про розробку й узгодження нової *стратегії* відносин України з НАТО, зорієнтованої на поступове набуття в майбутньому повноправного членства в Альянсі. Через рік, 19 червня 2003 р., мету вступу в НАТО було зафіксовано Верховною Радою України у Законі України «Про основи національної безпеки України». У червні 2017 р. (після того, як за президентства В. Януковича було скасовано положення про набуття нашою країною повноправного членства в НАТО) Верховна Рада України ухвалила закон, за яким членство в Альянсі знову визнано стратегічним *пріоритетом* національної зовнішньої й безпекової політики держави. У 2019 р. набула чинності відповідна поправка до Конституції України. У вересні 2020 р. ухвалено нову *Стратегію національної безпеки України*, яка забезпечує основу для поглиблення особливого партнерства між Україною і НАТО з метою набуття нашою країною членства в Альянсі.

Свідченням *співпраці* Української держави з країнами НАТО були численні спільні навчання військових підрозділів, проведені на українській тери-

торії, передусім на Яворівському полігоні під Львовом та в акваторії Чорного моря. З початком російсько-української війни *НАТО розширило допомогу*, що надається Україні, у галузі розвитку потенціалу і розбудови спроможностей. Члени Альянсу дотримуються непохитної позиції щодо підтримки суверенітету і територіальної цілісності України у межах міжнародно визнаних кордонів, засуджують і ніколи не визнають незаконну та нелегітимну окупацію українських територій.

Враховуючи давню участь і вагомий внесок нашої країни у спадщину НАТО, у червні 2020 р. Україні надано *статус партнера НАТО із розширеними можливостями*. Цей статус гарантує Україні пріоритетний доступ до набору інструментів оперативної сумісності НАТО, таких як навчання, тренування, обмін інформацією та спільна обізнаність із ситуацією. Україна стала шостим партнером НАТО із розширеними можливостями поряд з Австралією, Фінляндією, Грузією, Йорданією та Швецією.

Надзвичайно важливою для нашої держави є участь у діяльності ООН. Ця організація, визнаючи *заслуги України* в її становленні, в 1997 р. обрала українського міністра закордонних справ Г. Удовенка головою 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Упродовж 2000–2001, 2016–2017 рр. Україна виконувала високі обов'язки непостійного члена Ради Безпеки ООН. З кожним роком більш активно стає участь українських вояків у миротворчих силах ООН, які виконують завдання у регіонах, де тривають міжетнічні та громадянські конфлікти.

Динамічнішим стало *двостороннє співробітництво* України з такими *державами*, як США, Канада, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Австрія та ін. Зокрема, 19 грудня 2008 р. Україна та США уклали *хартію* про стратегічне партнерство, де акцентовано важливість двосторонніх відносин у сфері оборони, безпеки, економіки, торгівлі, енергетичної безпеки, демократії та культурного обміну.

Для Заходу, особливо для Європи, стабільна Україна сьогодні потрібна не лише як противага Росії чи буфер між останньою й західним світом. Вона важлива як джерело стабільності в центрі Європи, як сила, здатна спільно з іншими країнами зупинити *реваншистські спроби РФ* демонтувати більш-менш налагоджену систему міжнародних відносин на всіх рівнях: глобальному, міжнародному та двосторонньому. Україна підтримує зусилля світової спільноти, спрямовані проти тероризму, в т. ч. на державному рівні, на викорінення та запобігання його виявам.

Плідно розвиваються взаємозв'язки з західними сусідами, передусім Польщею, яка є *стратегічним партнером України*, країнами Балтії, Чехією, Словаччиною. Дещо напруженими певний час були відносини з *Румунією*, окремі політичні кола якої висували до України територіальні претензії щодо Північної Буковини і Бессарабії, порушували питання про зміну лінії проходження державного кордону, висловлювали претензії щодо острова Зміїного. Частково їх вирішив Міжнародний Суд у Гаазі, який 3 лютого 2009 р. ухвалив компромісне рішення в справі позову Румунії проти України щодо розподілу чорноморського шельфу навколо українського острова Зміїний.

Значну увагу у відносинах із іноземними державами Україна надає **економічному чиннику**. Зокрема, вона підтримує торговельні зв'язки з понад 180 країнами світу. Основні статті **експорту** – чорні метали і вироби з них, машини, устаткування, інші механізми, продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості, мінеральні продукти, засоби наземного транспорту; **імпорту** – мінеральні продукти (в т. ч. нафта, нафтопродукти, газ), машини, устаткування та інші механізми, продукція хімічної промисловості, засоби наземного транспорту, пластмаси, каучук.

Негативним чинником на шляху зміцнення зв'язків України із Заходом тривалий час була відсутність чіткої визначеності її міжнародної політики, зокрема т. зв. «багатовекторність», що зводилася до **балансування** між прагненням увійти до кола західних країн і традиційною лояльністю до Росії, проголошення українським керівництвом заяв, що взаємозаперечували одна одну. Так, коли у бік Заходу лише лунали **слова** про європейський вибір, то щодо Сходу робилися конкретні кроки з поїздками в регіони Росії, з преференціями для російського бізнесу в Україні тощо. Якщо спочатку таке балансування давало Україні ілюзію якихось переваг, то згодом, особливо під час російсько-західного зближення на підґрунті боротьби проти тероризму, в багатьох аспектах наша держава зазнавала втрат з обох боків. Довіра до української влади похитнулася і в Росії, і на Заході. **Багатовекторність** дедалі більше нагадувала ширму для української зовнішньополітичної безпорадності.

Надзвичайно серйозної **шкоди** іміджу України на міжнародній арені завдали **вбивство** журналіста Г. Гонгадзе та гальмування владою його розслідування, «касетний скандал», відсутність прогресу щодо свободи засобів масової інформації, повалення прозахідного уряду В. Ющенка, недемократичні вибори тощо. Різке охолодження відносин України зі США та ЄС спричинив **скандал**, пов'язаний зі звинуваченнями президента Л. Кучми у нелегальному постачанні радіолокаційних систем протиповітряної оборони до Іраку. Він, на думку посла США в Україні К. Паскуаля, став «...причиною одностайного рішення НАТО понизити рівень засідання Комісії «НАТО–Україна» у Празі [2002 р. – Авт.] з потенційно тріумфального саміту до засідання на міністерському щаблі».

Загалом розвиток внутрішньополітичної ситуації за часів правління Л. Кучми, за визначенням одного з аналітиків, призвів до поступового **перетворення України** з країни перспективної демократії на країну «третього» світу. В підсумку західні уряди, міжнародні організації значно обмежили контакти з українським керівництвом, почали втрачати надії на спроможність його до конструктивної співпраці. «ЄС та США рішуче підтримують незалежну суверенну Україну з тісними зв'язками з трансатлантичною спільнотою, – зазначено в спільній заяві саміту ЄС–США, який відбувся в червні 2001 р., – але **занепокоєні** її внутрішнім розвитком, що впливає на демократичні й вільні ринкові реформи. Ми нагадуємо Україні про необхідність направлення потужного сигналу міжнародній спільноті, відповідаючи позитивно й прозоро на стурбованість щодо прав людини, незалежних засобів масової інформації та вільних

виборів». Рішуче щодо цього висловився Верховний представник Євросоюзу з питань зовнішньої політики і безпеки Х. Солана. На спільній прес-конференції з президентами України Л. Кучмою і Польщі А. Квасневським, коментуючи результати їхньої тристоронньої зустрічі у Варшаві 16 жовтня 2002 р., він заявив: «Шлях, яким зараз йде Україна, не наближає її до Європи, а навпаки – віддаляє...».

Упродовж 2004 р. зовнішня політика України стала більш проросійською. У період виборчої кампанії помітно зріс *російський вплив* на перебіг політичних процесів у країні. Ставши більш технологічним і багатовимірним, він не обмежувався тільки виборчою ситуацією чи впливом московських мас-медіа, але був важливим чинником у формуванні та реалізації української внутрішньої політики. Простежуються знакові зміни в тексті Воєнної доктрини України, з якої було вилучено висловлювання щодо наміру вступу до НАТО. Вони були своєрідним анонсуванням більш чіткої зовнішньополітичної орієнтації України напередодні президентських виборів щодо можливої підтримки Росією єдиного кандидата від української влади і свідчили про перемогу в оточенні глави держави євроскептиків і противників членства України в Північноатлантичному альянсі. В цьому році було запроваджено також реверс нафти на користь російсько-британської компанії «ТНК-ВР», що фактично кляло край меті України в контексті розвитку її як транзитної держави для прокачування каспійської нафти до країн ЄС.

Істотне поліпшення іміджу України у світі відбулося під час *Помаранчевої революції* 2004 р. Вона кардинально змінила сприйняття Української держави й українців у світі. Та неприхована й щира симпатія, з якою Європа й світ як на рівні органів державного управління, державних діячів і політиків, так і на рівні ЗМІ, інших інститутів громадянського суспільства, простих громадян поставилися до «помаранчевих» подій, поширилася на всю країну. Зокрема, свідченням нового сприйняття України у світі став *тріумфальний візит* Президента України В. Ющенка до США 3–7 квітня 2005 р. Незважаючи на робочий статус візиту, рівень прийому і підтримки, надані у Вашингтоні Президентові України, були безпрецедентними. Сторони досягли повного взаєморозуміння щодо всіх тем, порушених під час переговорів.

Новий етап після 2004 р. розпочався у співробітництві України з Європейським Союзом. Свідченням цього є *результати опитування*, проведеного агентством TNS opinion у січні 2007 р. у 6 найбільш густонаселених країнах ЄС: Німеччині, Іспанії, Франції, Італії, Великобританії та Польщі. 55% опитаних мешканців ЄС підтримали вступ України до Європейського Союзу.

Важливе значення на шляху зміцнення відносин з ЄС також мали *демократично* проведені українською владою парламентські вибори 2006 та 2007 р. З цього приводу у Брюсселі було ухвалено спеціальну декларацію, де зазначено: «Європейський Союз готовий поглиблювати відносини з Україною і вважає, що парламентські вибори створили новий стандарт для проведення таких виборів для всього регіону». Вони, як йшлося в документі, «...дадуть міцну основу для продовження ключових реформ, спрямованих на посилення

верховенства права, трансформацію суспільства і посилення ринкової економіки. У т. ч. важливі кроки мають бути зроблені на шляху отримання членства в ЄС. Євросоюз готовий допомагати Україні в проведенні цих реформ». Таким чином, **послідовна робота** вивела комплекс відносин Україна–ЄС у площину практичної реалізації завдань, пов'язаних зі вступом у майбутньому нашої держави до Євросоюзу.

З перемогою Помаранчевої революції в історії України завершився період т. зв. «багатовекторності». Про це 22 лютого 2005 р. на засіданні Комісії «Україна–НАТО» у Брюсселі заявив президент В. Ющенко. «Україна ще раз підтвердила незмінність кінцевої мети своєї євроатлантичної інтеграції, – наголосив він. – Ми хочемо бачити Україну інтегрованою й до Євросоюзу, й до Північноатлантичного блоку».

Однак невдовзі Україна почала втрачати потенціал і привабливість, які отримала завдяки революції. **Міжусобна боротьба** українських політичних кланів, їхня безвідповідальність і корумпованість, нездатність під час прийняття політичних рішень керуватися національними, а не особистими інтересами, небажання проводити реформи викликали в світі глибоке **розчарування та скептицизм** навіть у найвідданіших прихильників. Лише після **Революції гідності** ситуація у відносинах України із західними партнерами знову почала **змінюватися на краще**.

ВІДНОСИНИ З ДЕРЖАВАМИ СНД

Важливими для України були двосторонні між-державні зв'язки з країнами СНД, а також багатосторонні консультації та переговори в рамках співдружності. Однак від початку створення СНД визначилися **відмінності в стратегії України та Росії** щодо майбутнього цього об'єднання. Якщо Росія, яка активно ставала на шлях неоімперіалізму, прагнула зміцнення структур СНД, надання їм можливості безпосередньо впливати на перебіг подій у державах співдружності, розглядала СНД як механізм утримання під контролем республік колишнього Радянського Союзу, то Україна, навпаки, вбачала в СНД передусім механізм «цивілізованого розлучення», який доповнював би й координував процес формування якісно нових двосторонніх відносин з незалежними державами, утвореними на території колишнього СРСР, а тому обстоювала суто консультативний характер органів співдружності та їхніх рішень. Відповідно до цих засад наша держава послідовно виступала **проти надання СНД статусу суб'єкта** міжнародного права, заперечувала проти створення будь-яких наднаціональних органів. Вона не підписала Договору про колективну безпеку, Статуту СНД та інших документів, які могли б якимось чином обмежити її суверенітет (**юридично Україна не була повноправним членом СНД, а лише «країною-учасницею» з асоційованим статусом**), і розглядала співдружність як інструмент економічного співробітництва. Після початку російсько-української війни наша країна звела діяльність у співдружності до мінімуму, акцентуючи увагу на двосторонніх економічних і політичних відносинах, оскільки **СНД не засудила агресію** РФ щодо України. 19 травня 2018 р. Президент України П. Порошенко підписав указ, яким ввів у дію

рішення Ради національної безпеки і оборони про *остаточне припинення участі України у роботі статутних органів СНД*.

У відстоюванні позиції щодо СНД Україна співпрацювала з Грузією, Азербайджаном, Молдовою, з якими в 1997 р. створила міждержавне об'єднання ГУУАМ (з 2006 р. *Організація за демократію й економічний розвиток – ГУАМ*), та Туркменістаном. Вони також насторожено ставилися до спроб Росії перетворити СНД на наддержавне утворення.

Особливе завдання України після проголошення незалежності полягало в налагодженні збалансованого і партнерського співробітництва з **Російською Федерацією** при одночасній ефективній протидії будь-яким її посяганням на свій суверенітет. Адже саме вона впродовж століть чинила запеклий спротив становленню української державності. Однак, як свідчить майбутнє, *російська політична еліта* так і не позбавилася від імперського мислення і демонструвала неготовність сприймати нові незалежні держави, в т. ч. Україну, як рівноправних партнерів. Через два дні після проголошення української незалежності з Кремля надійшла заява, що Росія залишає за собою право переглянути кордони тих республік, які виходять зі складу СРСР. З того часу, незважаючи на *деклароване стратегічне партнерство* між Україною і Росією, серед російських політиків і в засобах масової інформації РФ практично не зникали теми «російського статусу» Криму та Чорноморського флоту, тривали спекуляції т. зв. «проблемою порушення прав «російськомовного населення» за кордоном» тощо. Російський парламент неодноразово приймав постанови, які були не лише відкритим *втручанням у внутрішні справи* нашої держави, а й містили територіальні претензії до неї. У травні 1992 р. тодішня Верховна Рада Російської Федерації оприлюднила офіційну заяву про те, що акти про передання Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їхнього ухвалення. 9 липня 1993 р. найвищий законодавчий орган РФ прийняв постанову «Про статус міста Севастополь», де стверджувалося, що українське місто має «...російський федеральний статус в адміністративно-територіальних кордонах міського округу за станом на грудень 1991 року». Таке грубе порушення міжнародного права засудила Рада Безпеки ООН.

Прагнучи примусити Україну до поступок, Росія щонайменше сім разів протягом трьох років переносила процедуру укладання російсько-українського *Договору* про дружбу, співробітництво і партнерство, який був парафований у 1995 р., а підписаний лише 31 травня 1997 р. Тривалий час вона безпідставно зволікала з делімітацією кордону між нашими країнами. Тільки в січні 2003 р., під час приїзду президента РФ В. Путіна в Київ, було нарешті підписано Договір про суходільний кордон між Росією та Україною. Однак статус Азовського моря та Керченської протоки досі не визначено. Сторони не дійшли згоди в зв'язку із завищеними претензіями РФ.

Відсутність делімітації кордону в Азово-Керченській акваторії ледь не призвела до силового *протистояння* між Україною та Росією. Причиною конфлікту був острів Тузла в Керченській протоці, де в жовтні 2003 р. російська влада без будь-яких консультацій з Україною, як того вимагають двосторонні

домовленості та міжнародне право, розпочала спорудження дамби з території Краснодарського краю РФ у бік острова, що є невід'ємною частиною української території. Незважаючи на вимоги України припинити будівництво, роботи тривали упродовж кількох тижнів. У відповідь українська сторона різко збільшила контингент прикордонників на Тузлі, які зміцнювали острів, відпрацьовували тактику відбиття нападу з моря, розпочали будівництво прикордонної застави. Було вжито інших необхідних заходів для забезпечення територіальної цілісності України. Після тривалого відмовчування російського керівництва та пасивності президента Л. Кучми, який фактично самоусунувся від вирішення питання «*тузлинської кризи*», коли до українського острова залишилося менше кілометра, Москва, розуміючи нелегітимність своїх дій, зрештою припинила спорудження дамби. В підсумку постає риторичне запитання, чи наважилася б Росія провокувати подібний прикордонний конфлікт, якби Україна була членом НАТО.

Досі з вини російської сторони не вирішено проблеми, пов'язані з переданням Україні частини *закордонної власності* колишнього СРСР.

Тривалий час у відносинах з нашою країною Росія використовувала її залежність від поставок російських газу і нафти. Цей чинник ставав дедалі вагомішим *важелем тиску* Кремля на зовнішню та внутрішню політику України, загрожував її державному суверенітету. Реалізуючи свої інтереси та вплив в Україні, РФ старалася скуповувати контрольні пакети акцій ліквідних українських підприємств, як правило, в стратегічних галузях виробництва, брати під свій контроль енергорозподільні мережі. Чимало зусиль Москва доклала, в т. ч. опираючись на проросійське лобі в українському політикумі, щоб віддалити Україну від процесів європейської інтеграції для економічного і політичного домінування на пострадянському просторі. Не гребувала вона й брутальним втручанням у внутрішні справи Української держави, зокрема під час виборів у 2004 р.

Апогей ворожості Росії до України – розв'язана нею в 2014 р. російсько-українська війна. При цьому країна-агресор не лише вторглася на територію України, а й окупувала її частину – Кримський півострів, який офіційно оголосила своєю власністю, та значну частину Донецької й Луганської обл. 24 лютого 2022 р. Росія в союзі з Білоруссю розпочала проти України повномасштабну війну, яка триває. *Необхідно усвідомлювати*, що, як зазначив академік В. Горбулін, для України воєнна загроза з боку РФ не зникне ніколи. Причому ймовірність зростання такої загрози (і перехід її до активної фази) тим вища, чим невдалішими будуть зусилля Росії з дестабілізації України іншими методами. Від успішного вирішення цього складного комплексу окреслених проблем багато в чому залежать не лише подальші українсько-російські відносини, а й значною мірою майбутнє самої України.

Отже, основним підсумком незалежного існування Української держави стало *усвідомлення* нею того, що посісти гідне місце в світовому співтоваристві можна лише за умов якісного *реформування* економіки, забезпеченням своїм громадянам належних соціальних *стандартів*, реальної демократизації

суспільства, його політичної стабільності, дотримання прав людини, відкритості та послідовності зовнішньої політики. Не викликає сумнівів і те, що поза світовими глобальними і регіональними процесами становлення політично стабільної, демократичної, економічно процвітаючої України неможливе. Відповідно поступове повне **входження** в європейські та світові міжнародні політичні, економічні, гуманітарні та інші процеси, розвиток України як надійної ланки в будівництві нової всесвітньої системи міжнародних відносин, нової європейської архітектури безпеки є першочерговими завданнями зовнішньополітичного курсу нашої молодой держави. Перебуваючи в Європі географічно й історично, Україна зобов'язана бути європейською країною фактично.

7. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Після здобуття Україною незалежності розпочався новий етап розвитку українського суспільства, а відповідно й національної культури. Відбувається остаточний перехід від догм «соціалістичного реалізму», ідеологічної регламентації культурного життя, властивих тоталітарній системі, до плюралізму, орієнтації на загальноєвропейські цінності світової культури.

ОСВІТА

Першим кроком на шляху **перебудови освітньої галузі**, яка охоплювала понад 48 тис. закладів, де навчалось близько 15 млн учнів і студентів та працювало більше 2 млн фахівців, є Закон України «Про освіту» (1991). Він визначив школу як **основу** духовного та соціально-економічного розвитку держави. Освіта мала бути доступною, гуманною, незалежною від політичних партій, забезпечувати рівні можливості для всіх людей, зв'язок з національною культурою і традиціями, відповідати світовому рівневі.

Основні засади функціонування й розвитку системи **загальної середньої освіти** окреслив Закон України «Про загальну середню освіту» (1999). В Україні встановлено такі **типи** загальноосвітніх навчальних закладів, як середня загальноосвітня школа, спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї, колеґіуми та ін. Запроваджено поступовий перехід до 12-річного терміну навчання, введено 12-бальну шкалу оцінювання знань учнів. Навчальний процес поділено на 3 **ступені**: I – початкова школа (1–4 кл.), II – базова школа (5–9 кл.), III – старша школа (10–12 кл.).

Із 2003–2004 н.р. розпочався перехід старшої школи на **профільне навчання**. Відкрито класи різних профілів: універсального, суспільно-гуманітарного, природничо-математичного, технологічного, спортивного тощо. Більшій уваги надано вивченню національної історії, культури, традицій, розширено сферу вживання української мови. Із 2008 р. замість вступних іспитів до ЗВО запроваджено зовнішнє незалежне **оцінювання** (ЗНО), яке надає рівні можливості для здобуття вищої освіти.

Активно реформується система **вищої освіти**, яку громадяни України мають право безоплатно здобувати на конкурсній основі у ЗВО таких типів, як технікуми, коледжі, інститути, академії, університети тощо. Прагнучи ввійти в

освітній простір Європи, наша держава дедалі наполегливіше працює над практичним приєднанням до т. зв. «*Болонського процесу*». Його суть полягає у формуванні загальноєвропейської системи вищої освіти, яка ґрунтується на спільності фундаментальних принципів функціонування.

З метою підвищення якості освітньої діяльності вишів запроваджено регулярне проведення їхнього *ліцензування* й *акредитації*. Найкращі з навчальних закладів отримують статус національних.

Успіхом у галузі вищої освіти було *відкриття приватних вишів*. Загалом на початок 2000-х рр. в Україні діяло понад тисячу ЗВО усіх рівнів акредитації, в яких навчалася 2109 тис. студентів.

Серед **проблем** освітянської галузі – невідповідність матеріально-технічної бази вимогам часу, зменшення мережі шкіл, дошкільного та позашкільного виховання, погіршення забезпечення технічними засобами навчання і підручниками, зниження престижу праці педагога, перевищення випуску над потребою спеціалістів деяких професій, яке вело до зростання кількості безробітних із вищою освітою, тощо.

НАУКА

Україна має солідний науковий комплекс, який у 2001 р. охоплював 1479 наукових організацій і 113,3 тис. спеціалістів. Визнаними в світі **центрами науки** є Київ, Харків, Донецьк, Львів, Дніпро, Одеса.

Установи Національної академії наук України мають тісні *зв'язки* з відповідними науковими центрами всього світу. Завдяки науковим розробкам Національного космічного агентства України наша держава бере участь у міжнародних програмах з дослідження космічного простору. У 1997 р. український космонавт-дослідник Л. Каденюк здійснив політ у космос на американському кораблі «Коламбія».

Плідно працюють **конструкторські бюро** заводів ім. О. Антонова, ім. В. Малишева, «Південмаш», «Мотор-Січ» та ін. Значною мірою завдяки їм Україна володіє унікальними технологіями та науковими розробками, є виробником конкурентоспроможних на міжнародному ринку товарів, як наприклад, супутник Землі «Січ», літак Ан-225 «Мрія» (*знищений російськими окупантами у 2022 р.*), кораблі, найпотужніші в світі преси, турбіни, дизельні двигуни, тепловози, електронні мікроскопи та ін.

Чимало уваги українські вчені приділяють розвиткові таких **перспективних галузей**, як генна інженерія та біотехнології, біокібернетика, штучний інтелект, мембранні технології, монокристали й штучні алмази, дослідження в галузях матеріалознавства, надтвердих матеріалів і технологій зварювання, фундаментальні дослідження в математиці, теоретичній фізиці, біології, хімії, медицині тощо.

Істотні зрушення відбулися у сфері **гуманітарних наук**. Видано важливі наукові праці, відкрито нові суспільствознавчі інститути – української археографії, сходознавства, української мови, народознавства, українознавства тощо. Налагоджено зв'язки з науковими закладами української діаспори та світу.

Поряд зі значними досягненнями у науковій сфері спостерігається чимало **проблем**. Недостатнім залишалося **фінансування** наукових досліджень, через що багатьма науковими установами їх було практично зупинено. Різко зменшилася кількість учених, особливо серед генетиків, фізіологів, біохіміків, фізиків-теоретиків, програмістів.

ЛІТЕРАТУРА

Не обминула **економічна криза** й літературу. В декілька разів **скоротилися тиражі** періодичних видань, знизився випуск книжок. До того ж українські видання тривалий час активно витісняли книги з Росії, які через нижчу ціну заповнили книжковий ринок України.

І все ж українська література вижила. За роки державної незалежності значно розширився її діапазон, урізноманітнилися стильові форми, в небуття відійшла ідеологічна цензура. Бурхливого розвитку набула **художня публіцистика**. Зокрема, високим громадянським змістом наповнена творчість О. Гончара, І. Дзюби, І. Драча, Р. Лубківського, Д. Павличка та ін.

У літературі ввійшло **нове покоління**, представниками якого є Ю. Андрухович, Ю. Винничук, С. Жадан, О. Забужко, І. Малкович, О. Пахльовська, Є. Пашковський, Т. Прохасько, О. Ульяненко та ін. Воно намагається поновому вирішувати мистецькі проблеми, йти в ногу зі світовим літературним процесом.

Новими творами збагатився жанр **історичної романістики**. Серед його корифеїв такі відомі письменники, як П. Загребельний, Р. Іваничук, Р. Іванченко, Ю. Мушкетик, Р. Федорів, В. Шевчук, В. Шкляр та ін.

Значне явище у літературному житті держави – **видання раніше заборонених творів** І. Багряного, В. Винниченка, Г. Косинки, М. Куліша, Є. Маланюка, О. Олеся, У. Самчука, В. Стуса та ін. У широкий вжиток увійшли праці М. Грушевського, Д. Яворницького, П. Куліша, Д. Дорошенка.

МИСТЕЦТВО

Головним набутком мистецького життя за роки незалежності є обнадійливі процеси оновлення та утвердження плюралізму. Зокрема, в **музиці** частіше лунали твори різних жанрів і стилів, дзвінко зазвучала українська пісня. Плідно працювали **композитори** О. Білаш, І. Карабиць, А. Горчинський, Л. Дичко, Є. Станкович та ін.

Далеко за межами України відомі імена вітчизняних **оперних співаків** В. Гришка, А. Кочерги, В. Лук'янець, В. Сліпака, В. Степової та ін. Їхні голоси звучали й звучать на сценах Метрополітен-опери, у Віденській і Женевській операх.

Значних успіхів за період незалежності досягла українська **естрада**. Великою популярністю користуються пісні О. Білозір, Ж. Боднарук, В. Зінкевича, Т. Компаніченка, А. Кудлай, Т. Петриненка, О. Пономарьова, І. Поповича, С. Ротару, а також Руслани (Р. Лижичко) та Джамали (С. Джамаладінова), які відповідно в 2004 та 2016 р. перемогли на міжнародному пісенному конкурсі «Євробачення», гуртів «ВВ», «Океан Ельзи», «Піккардійська терція», Kalush Orchestra – переможця «Євробачення» 2022 р. тощо.

Розвиток **театрального мистецтва** в Україні пов'язаний із новаторськими пошуками **режисерів** І. Бориса, С. Донченка, А. Жолдака, В. Петрова, С. Мойсеева, Б. Шарварка та ін. Світове визнання отримав Р. Віктюк, який розпочинав свою творчість у Львові, а згодом створив власний театр у Москві. Серед **акторів** відомі такі майстри, як А. Роговцева, Б. Ступка, Н. Сумська, А. Хостікоєв, Б. Бенюк, Л. Задніпровський та ін.

Від засилля російських фільмів потерпав вітчизняний **кінематограф**. Проте й у таких умовах яскравим явищем є кінокартини за творами української літератури: «Сад Гетсиманський» режисера Р. Синька, «Пастка» О. Бійми, «Царівна» С. Туряниці, «Чорна рада» М. Засєєва-Руденка; схвально зустріли глядачі фільми «Роксолана» Б. Небієрідзе, «Поводир, або Квіти мають очі» О. Саніна, «Той, хто пройшов крізь вогонь» М. Ілленка, «Кіборги» А. Сеїтаблаєва, «Атентат» і «Нескорений» О. Янчука та ін. Певних успіхів українські кіномитці досягли і на міжнародних кінофорумах. Зокрема, **гран-прі** на фестивалі в м. Сан-Ремо (Італія) здобув фільм «Ізгой» режисерів В. Савельєва й А. Браунера. І. Стрембіцький і М. Врода отримали «Золоту пальмову гілку» кінофестивалю в м. Канни (Франція) відповідно за короткометражні фільми «Подорожні» та «Крос». 4-х нагород на міжнародних кінофестивалях удостоїлася В. Трофименко за фільм «Брати. Остання сповідь». Ще 4 із 10 призів здобули українці в Угорщині: С. Лисенко («Кордон на замку»), Й. Дулевська («Хроніка повстання у Варшавському гетто»), С. Бусовський («Портрет, пейзаж, натюрморт»), О. Столяров («Спілка одноногих»). Значний резонанс на кінофестивалях у містах Канни (Франція), Роттердам (Нідерланди), Берлін (Німеччина) мали фільми «Фучжоу» Ю. Ілленка, «Астенічний синдром» К. Муратової, «Голос трави» Н. Мотузко, «Приятель небіжчика» В. Криштофовича, «Плем'я» М. Слабошпицького.

Українське **образотворче мистецтво** останніми роками збагатилося картинами А. Антонюка («На Голгофу»), В. Зарецького («Чорний струмок»), І. Марчука (цикл картин «Шевченкіана») та ін. Широкого визнання набула творчість одного з засновників нового напрямку в монументальному **живописі** (національна колористична школа) Г. Синиці.

Плідно працюють українські **скульптори**, зусиллями яких споруджено пам'ятники Т. Шевченку у Львові, Чернігові, Луцьку, Б. Хмельницькому в Черкасах, Суботові, княгині Ользі в Луцьку, Я. Мудрому в Києві, Д. Галицькому у Львові, героям Берестецької битви у Берестечку тощо.

СПОРТ

Значних успіхів досягли українські **спортсмени**, які гідно продовжують традиції таких своїх попередників, як В. Борзов, О. Голубничий, Л. Жаботинський, С. Белоглазов, О. Блохін, Л. Турищева, І. Дерюгіна, С. Бубка та ін. Першу **олімпійську золоту медаль** для незалежної України завоювала на зимових Олімпійських іграх у норвезькому місті Ліллегаммері (1994) фігуристка О. Баюл. Цей почин згодом підтримали гімнасти Л. Підкопаєва, К. Серебрянська, О. Верняєв, борець В. Олійник, важкоатлет Т. Таймазов, легкоатлетка І. Кравець, плавчиня Я. Клочкова та ін. У всьому світі відомі імена професійних

боксерів братів Віталія й Володимира Кличків, В. Ломаченка, О. Усика, які є чемпіонами світу в різних версіях, футболіста А. Шевченка, фехтувальника С. Голубицького, шахістів В. Іванчука, сестер Г. і М. Музичук, Г. Ушеніної, гімнасток Г. Безсонової та Г. Різатдінової, борців Е. Тедеева і Р. Гонтюка, плавців Д. Силантьєва й О. Лисогора, важкоатлета В. Вірастюка та ін.

Найкращий результат на Олімпійських іграх за час державної незалежності збірна України показала в 2008 р. у м. Пекін (Китай), де в неофіційному медальному заліку посіла 11-те місце, здобувши 27 медалей: 7 золотих, 5 срібних і 15 бронзових. Вагомими були, зокрема, перемоги збірної України на IV Командному чемпіонаті світу з шахів серед жінок у березні 2013 р. і донецького футбольного клубу «Шахтар», який 20 травня 2009 р. виграв Кубок УЄФА. Заслугою українського спорту стало рішення Виконавчого комітету УЄФА від 18 квітня 2007 р. про надання Україні права спільно з Польщею прийняти чемпіонат Європи з футболу в 2012 р.

ЦЕРКВА

Відродження духовності українського народу неможливе без відродження релігії та церкви. Сьогодні **відносини держави і релігійних конфесій** принципово змінилися, набувши **партнерського характеру**. Зокрема, віруючим повертають націоналізовані в минулому храми, предмети культового й церковного вжитку. Відновлено такі величні пам'ятки української храмової архітектури, як Михайлівський Золотоверхий собор і Успенський собор Києво-Печерської лаври. Конституція України, гарантуючи громадянам **свободу совісті й віросповідання** та зберігаючи відокремлення церкви від держави і школи від церкви, проголошує, що «...жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова». На території України діє понад 28 тис. релігійних громад, які входять до майже 100 конфесій, течій і напрямів. Серед них донедавна функціонували три найбільших православних **конфесій**: Українська православна церква Київського патріархату (**УПЦ КП**), Українська православна церква Московського патріархату (**УПЦ МП**) і Українська автокефальна православна церква (**УАПЦ**), а також Українська греко-католицька церква (**УГКЦ**), Римо-католицька церква (**РКЦ**), протестантські громади (баптисти, адвентисти сьомого дня, ієсовісти та ін.), общини іудеїв, мусульман, нетрадиційні культу (кришнаїти, буддисти, мормони) тощо.

Деструктивним чинником релігійного життя в Україні тривалий час залишався **розкол у православній церкві**. Спроби митрополита Київського і Галицького Філарета (М. Денисенко) розпочати в 1991 р. утворення Української помісної церкви наразилися на агресивний **демарш Московського патріархату**, який, прагнучи зберегти свої впливи в Україні, не лише відмовився надавати українцям автокефалію (церковну незалежність), а й позбавив сану її ініціатора. Новим очільником контрольованої Москвою церкви, яка в межах України отримала назву «Українська православна церква Московського патріархату», став керуючий справами Московської патріархії митрополит Володимир (В. Сабодан), згодом – Онуфрій (О. Березовський). Однак прихильники Філарета в червні 1992 р. об'єдналися з Українською автокефальною православною церквою,

утворивши **Українську православну церкву Київського патріархату**. Патріархом об'єднаної Церкви став глава УАПЦ Мстислав (С. Скрипник), а його заступником – Філарет. Однак єдиною УПЦ КП протрималася недовготривалого – через внутрішні *розбіжності* знову виокремилася УАПЦ. Після смерті патріарха Мстислава в 1993 р. її главою став відомий діяч автокефалії Дмитрій (В. Ярема; наступники: Мефодій (В. Кудряков) та Макарій (М. Малетич)), а УПЦ КП очолив колишній в'язень сумління, український правозахисник митрополит Володимир (В. Романюк), його заступником залишився Філарет.

Свідченням гострого міжконфесійного напруження в українському православ'ї став т. зв. *«чорний вікторок»* – похорон патріарха УПЦ КП Володимира в липні 1995 р., який переріс у криваве побоїще. Прагнучи не допустити поховання Володимира в одній із двох головних українських християнських святинь – Соборі Софії Київської чи Києво-Печерській лаврі, як це визначено священнику такого сану, – влада на чолі з президентом Л. Кучмою, фактично ставши на бік однієї з православних конфесій – УПЦ МП, кинула проти похоронної процесії міліцію. Як наслідок, тіло померлого патріарха поховали біля входу до головної брами Софійського собору. Невдовзі новим патріархом УПЦ КП на соборі в Києві обрали Філарета.

Взаємне **поборювання** традиційних українських церков – одна з причин зростання впливів різних сект, чужоземних місіонерів, угруповань сатанинського напрямку тощо. Дійшло до того, що восени 1993 р. *секта* «Білого братства», більшість членів якого прибула з Росії, навіть спробувала захопити одну з національних святинь – Собор Софії Київської. **Ідея створення єдиної Української помісної церкви** була дедалі нагальнішою. Її підтримували УПЦ КП, УАПЦ і навіть динамічно зростаюча УГКЦ (предстоятелі: Мирослав-Іван (М.-І. Любачівський), Любомир (Л. Гузар), нині – Святослав (С. Шевчук)), однак *перешкодою об'єднавчого процесу* була УПЦ МП, за плечима якої бовваніє Москва. Домігшись підкупом від Константинопольського патріарха Діонісія неканонічного приєднання в 1686 р. Київської митрополії, Московська патріархія докладала всіх зусиль, щоб не випустити Україну зі своїх тенет. Проте справедливість перемогла.

Подією міжнародного значення, що відбулася 15 грудня 2018 р. за підтримки української державної влади, став **Об'єднавчий собор** представників українських православних церков у Софійському соборі в Києві. На ньому *створено єдину помісну церкву* – Православну церкву України (ПЦУ; Українську православну церкву), а її предстоятелем – блаженнішим митрополитом Київським і всієї України обрано митрополита Переяславського та Білоцерківського Епіфанія. 6 січня 2019 р. Вселенський патріарх Варфоломій I вручив йому *Томос* про автокефалію Православної церкви України. Таким чином, через 333 р. українська церква повернулася до лона Вселенського патріархату.

Слід зазначити, що ця жадана для українського народу подія відбувалася в умовах надзвичайного *тиску на світове православ'я* з боку всіх гілок влади РФ та Російської православної церкви (РПЦ), у т. ч. її підрозділу в Україні – *РПЦвУ* (до 2019 р. – УПЦ МП). Остання, за винятком кількох митрополитів,

відмовилася брати участь в Об'єднавчому соборі й залишилася під орудою Московського патріархату.

6 січня 2023 р. *предстоятель ПЦУ Епіфаній* вперше звершив Богослужіння з нагоди Різдва Христового (за юліанським календарем) в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, який із початком 2023 р. покинула церква Московського патріархату.

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Таким чином, розвиток культури України в період незалежності має **суперечливий характер**. З одного боку, відбувалася **ліквідація будь-яких цензурних перешкод** у культурному житті, стали доступними раніше заборонені духовні надбання світової цивілізації, спостерігалася становлення нових високих культурних тенденцій тощо. З іншого – в умовах переходу до ринку українська культура зазнала **проблем і труднощів**, передусім у бюджетному фінансуванні, яке надалі здійснювалося за залишковим принципом. Практично припинилося будівництво в культурній інфраструктурі, відбулося перепрофілювання або закриття багатьох культосвітніх установ, зменшилася кількість залучених у цій сфері. Чимало талановитих митців змушені були виїхати працювати за кордон. Загрозливих форм для української духовності набуло неконтрольоване поширення всеосяжної комерціалізації та низькопробної іноземної, особливо російської, поп-культури з її розгулом насильства й аморальності.

Однією з проблем української культури також є те, що її розвиток, на думку дослідника О. Шокала, здійснюється **двома паралельними течіями**: одна – **в Україні**, інша – **за кордоном**, які донедавна були розділені ще й політико-ідеологічними бар'єрами. Така ситуація передусім викликана тим, що частина українських етнічних земель опинилися в складі інших держав (Білорусі, Молдови, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини та ін.), а також українським переселенським рухом за кордон, в якому можна виокремити чотири **еміграційних хвилі**:

- 1) від початку 70-х рр. XIX ст. до початку Першої світової війни XX ст. (економічна);
- 2) період між двома світовими війнами – 1917–1939 рр. (економічно-політична);
- 3) роки Другої світової війни та повоєнний період (політична);
- 4) з середини 1990-х рр. триває трудова міграція, яка переростає в новітню еміграцію.

Без належної підтримки, в т. ч. фінансової, захисту українців діаспори з боку України як держави, комплексного вивчення діаспорних культурних надбань українська культура залишатиметься неповною.

В умовах зменшення бюджетного фінансування розвитку культури важливе значення мали ініціативи громадськості та місцевого самоврядування, завдяки яким у цей час продовжували відкриватися нові музеї, театри-студії, мистецькі галереї, приватні видавництва. З кожним роком зростає роль **благодійних фондів**, які беруть участь в організації різних культурних програм. Серед них такі:

Українсько-американський фонд «Відродження», головним співзасновником якого є відомий бізнесмен і меценат Дж. Сорос, Міжнародний благодійний фонд «Україна-3000», Благодійний фонд «Літературна скарбниця» при Спільноті письменників України, Фонди М. Грушевського, Український фонд підтримки культури тощо. Чимало для культурного відродження України зробили такі **меценати** з діаспори, як Є. Гоцуляк, Ю. Ємець, П. Яцик з Канади, В. Баранецький, О. Віскобійник, А. Лисий зі США, М. Гоян з Австралії та ін.

Отже, проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України стало вінцем тривалих національно-визвольних змагань українського народу, всієї його історії. На багатовіковому шляху було чимало злетів і падінь, перемог і поразок, досягнень і прикрих помилок, але українці вистояли. Їхнє прагнення до національної державності є містком, що пов'язав минуле та сьогодення. Яким буде майбутнє, залежить тільки від нас!

ХРОНОЛОГІЯ

НАЙВАЖЛИВІШИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ

- Близько 1 млн років тому – поява найдавнішої людини на території України.
- 1 млн – IX тисячоліття до н. е. – палеоліт.
- IX–VI тисячоліття до н. е. – мезоліт.
- VI–IV тисячоліття до н. е. – неоліт.
- IV–III тисячоліття до н. е. – енеоліт. Найвищий розвиток Трипільської культури.
- 2500–1800 рр. до н. е. – мідна доба.
- II тисячоліття – 800 рр. до н. е. – бронзова доба.
- Кінець II – початок I тисячоліття до н. е. – розселення киммерійців у степах Північного Причорномор'я.
- VIII ст. до н. е. – початок залізної доби.
- VII ст. до н. е. – поява скіфів у південноукраїнських степах.
- VII ст. до н. е. – початок грецької колонізації Причорномор'я.
- VI–II ст. до н. е. – розквіт Скіфської держави.
- V ст. до н. е. – Боспорське царство.
- III ст. до н. е. – поява в Північному Причорномор'ї сарматських племен, які панували там шість століть.
- Близько 77 р. н. е. – згадка про слов'ян-венедів римського історика Плінія Молодшого.
- II–VII ст. – розселення слов'ян. Утворення слов'янських родоплемінних союзів, перших державних утворень.
- VIII–IX ст. – формування держави Русь з центром у Києві.
- 860-ті рр. – просвітницька діяльність Кирила та Мефодія.
- 882 р. – об'єднання південних руських земель та північних територій воєводою Олегом.
- 882–912 рр. – правління Олега в Києві після вбивства Аскольда.
- 912–945 рр. – князювання Ігоря.
- 941, 944 р. – походи князя Ігоря на Візантію.
- 945–964 рр. – правління дружини Ігоря княгині Ольги.
- 964–972 рр. – князювання Святослава Ігоровича.
- 980–1015 рр. – князювання Володимира Святославича.

- 988–989 рр. – прийняття християнства в Русі з центром у Києві.
- 1019–1054 рр. – князування Ярослава Мудрого.
- 1037 р. – заснування Ярославом Мудрим при Софійському соборі першої бібліотеки на Русі.
- 1037–1039 рр. – написання та проголошення митрополитом Іларіоном першого літописного руського зводу «Слово про закон і благодать».
- 1051 р. – заснування Києво-Печерської лаври.
- 1056–1057 рр. – створення Остромирового Євангелія.
- 1097 р. – зібрання князів у Любечі.
- 1113 р. – літописний звід Нестора «Повість временних літ».
- 1113–1125 рр. – князування Володимира Мономаха.
- 1187 р. – створення «Слова о полку Ігоревім».
- 1187 р. – перша літописна згадка назви «Україна».
- 1199 р. – об'єднання волинським князем Романом Мстиславичем Галицької і Волинської земель; утворення Галицько-Волинського князівства.
- 1199–1205 рр. – князування Романа Мстиславича.
- 1238 р. – розгром військом Данила Галицького хрестоносців під Дорогичином.
- 1238–1264 рр. – правління Данила Галицького.
- 1240 р., листопад – 6 грудня 1241 р. – загарбання Києва монгол-татарами.
- 1241 р. – вторгнення монгольської орди на територію Галицько-Волинського князівства.
- 1303 р. – утворення заходами українського короля Юрія I Галицької православної митрополії, яка проіснувала 44 роки.
- 1323 р. – захоплення Литвою Берестейської та Дорогичинської земель.
- 1323–1340 рр. – князування Юрія II (Болеслава Тройденовича – останнього Галицько-Волинського князя).
- 1340–1377 рр. – князування Любарта Гедиміновича на Волині.
- 1345–1377 рр. – князування Великого князя Ольгерда в Литві.
- 1349 р. – захоплення Польщею більшої частини Галичини.
- 1362 р. – перемога військ Литви над Золотою Ордою в урочищі Сині Води на Поділлі. Входження до складу Литви Київщини та Поділля.
- 1370 р. – відновлення Галицької православної митрополії.
- 1377–1434 рр. – князування Ягайла Ольгердовича (з 1386 р. – польський король).
- 1385 р. – укладення Кревської унії.
- 1387 р. – загарбання Польщею Галичини.
- 1392–1430 рр. – князування Великого князя Витовта у Литві.
- 1399 р., 12 серпня – битва на Ворсклі – одна з найбільших у Східній Європі в XIV ст. Відбулася між військами Великого князівства Литовського, де, крім литовців, були українці, німці-тевтонці, союзники татари, та Золотої Орди. Занавши поразки, Велике князівство Литовське відмовилося від експансії на Схід.
- 1410 р., 15 липня – Грюнвальдська битва.
- 1413 р. – Городельська унія між Литвою і Польщею.
- 1449 р. – утворення Кримського ханства.
- 1471 р. – остаточна ліквідація Київського князівства.
- 1489 р. – перша згадка про українських козаків у писемних джерелах.
- 1490–1492 рр. – повстання проти шляхти під керівництвом Івана Мухи в Галичині.

- 1514 р., 8 вересня – розгром українськими, білоруськими, литовськими та польськими загонами під проводом Костянтина Острозького московського війська під Оршею.
- 1526–1608 рр. – роки життя Костянтина-Василя Острозького – засновника Острозької академії.
- 1550–1563 рр. – гетьманування Дмитра Вишневецького.
- 1556 р. – заснування князем Д. Вишневецьким (Байдою) Запорізької Січі на о. Мала Хортиця. Похід козаків у Крим.
- 1556–1561 рр. – створення Пересопницького Євангелія.
- 1569 р. – Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої.
- 1578 р. – заснування Острозької колегії.
- 1591–1593 рр. – козацько-селянське повстання під проводом Криштофа Косинського.
- 1594–1596 рр. – козацько-селянське повстання на чолі з Северином Наливайком.
- 1595–1657 рр. – роки життя Богдана Зиновія Хмельницького – гетьмана України (1648–1657 рр.).
- 1596 р. – Берестейська церковна унія. Утворення греко-католицької церкви.
- 1596–1647 рр. – роки життя Петра Могили – митрополита Київського, засновника Києво-Могилянської колегії (1632 р.).
- 1616–1622 рр. – гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного.
- 1621 р. – битва під Хотинном.
- 1625–1638 рр. – козацько-селянські повстання під керівництвом Марка Жмайла, Тараса Трясила, Івана Сулими, Якова Острянина, Дмитра Гуні.
- 1632 р. – утворення Києво-Могилянського колегіуму.
- 1648–1686 рр. – національно-визвольна революція українського народу проти шлхетської Польщі.
- 1648, травень, вересень – перемоги козацького війська над поляками під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями.
- 1649 р. – розгром польського війська під Зборовом. Зборівська мирна угода.
- 1651 р. – поразка козацького війська в битві під Берестечком. Білоцерківський договір.
- 1652 р. – розгром військом Б. Хмельницького під Батогом польської армії.
- 1653 р. – битва під Жванцем.
- 1654 р., 8 (18) січня – Переяславсько-московська угода.
- 1654 р., березень – укладення українсько-московського договору (Березневі статті).
- 1657 р., 27 липня (6 серпня н. ст.) – смерть Б. Хмельницького. Початок гетьманування Юрія Хмельницького.
- 1657 р., жовтень – 1659 р. – гетьманування Івана Виговського.
- 1658 р. – Гадяцький договір.
- 1659 р. – розгром московських військ під Конотопом.
- 1659–1663 рр. – друге гетьманування Ю. Хмельницького.
- 1659 р. – Переяславські статті Ю. Хмельницького.
- 1660 р. – Слободищенський трактат – угода Ю. Хмельницького з Польщею.
- 1661 р. – відкриття університету у Львові.
- 1663–1668 рр. – гетьманування Івана Брюховецького на Лівобережній Україні.
- 1663–1665 рр. – гетьманування Павла Тетері на Правобережній Україні.

- 1665 р. – Московські статті. Обмеження автономії України.
- 1665–1676 рр. – гетьманування Петра Дорошенка.
- 1667 р. – Андрусівське перемир'я між Московщиною та Польщею. Поділ України на Лівобережну (у складі Московщини) і Правобережну (у складі Польщі).
- 1668–1672 рр. – гетьманування Дем'яна Многогрішного.
- 1669 р., березень – Глухівські статті.
- 1672–1687 рр. – гетьманування Івана Самойловича на Лівобережній Україні.
- 1677–1678 рр. – Чигиринські походи турецько-татарського війська.
- 1677–1681 рр. – російсько-турецька війна за Лівобережну Україну. Третє гетьманування Ю. Хмельницького.
- 1681 р. – Бахчисарайський мирний договір між Московщиною, Туреччиною та Кримським ханством.
- 1685 р. – підпорядкування Київської митрополії московському патріарху.
- 1686 р. – «Трактат про вічний мир» між Московщиною та Польщею.
- 1687–1709 рр. – гетьманування Івана Мазепи. Коломацькі статті.
- 1708–1709 рр. – національно-визвольна акція гетьмана І. Мазепи.
- 1708 р., жовтень – перехід І. Мазепи на бік Карла XII.
- 1708 р., 2 листопада – розгром московським військом гетьманської столиці – м. Батурин.
- 1708–1722 рр. – гетьманування Івана Скоропадського.
- 1709 р. – зруйнування московською армією Чортомлицької Січі.
- 1709 р., 8 липня – Полтавська битва.
- 1710 р., квітень – обрання гетьманом України Пилипа Орлика в Бендерах.
- 1710 р. – Конституція П. Орлика.
- 1711 р. – заснування Олешківської Січі.
- 1720 р. – указ Петра I про встановлення цензури над друкованими церковними книгами в Україні, де йшлося, щоб не було жодної різниці між великоросійськими виданнями і ніякого наріччя не вживалося, і щоб ніяких більше книг у монастирях не друкувати...
- 1722 р. – заснування першої Малоросійської колегії.
- 1722–1724 рр. – гетьманування Павла Полуботка.
- 1727–1734 рр. – гетьманування Данила Апостола.
- 1734–1750 рр. – правління гетьманського уряду.
- 1734 р. – повернення запорожців в Україну. Заснування Нової Січі на р. Підпільна.
- 1750–1764 рр. – гетьманування Кирила Розумовського.
- 1754 р. – загибель ватажка карпатських опришків Олекси Довбуша.
- Близько 1690–1803 рр. – роки життя Петра Калнишевського – останнього кошового отамана Запорізької Січі (1762, 1765–1775 рр.).
- 1764 р. – ліквідація Гетьманства і створення другої Малоросійської колегії.
- 1768 р. – початок Коліївщини на Правобережній Україні.
- 1772 р. – перший поділ Польщі. Приєднання Східної Білорусі до Росії, а Галичини до Австрії.
- 1774 р. – загарбання Австрією Буковини.
- 1775 р. – ліквідація Росією Запорізької Січі.
- 1775–1828 рр. – Задунайська Січ.

- 1781 р. – ліквідація полкового територіально-адміністративного поділу на Лівобережжі.
- 1783 р. – приєднання Кримського ханства до Росії. Царський указ про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні.
- 1783 р. – заснування Севастополя.
- 1788 р. – формування Чорноморського козацького війська.
- 1793 р. – другий поділ Польщі, захоплення Росією Правобережної України.
- 1795 р. – третій поділ Польщі, захоплення Росією Західної Волині, Західної Білорусі, Литви і Курляндії.
- 1798 р. – вихід друком «Енеїди» Івана Котляревського.
- 1805 р. – відкриття Харківського університету та Кременецького ліцею.
- 1807 р., 29 квітня – на прохання австрійського уряду Папа Римський Пій VII спеціальною буллою проголосив утворення підпорядкованої Риму Галицької греко-католицької митрополії з центром у Львові. 25 вересня наступного року єпископ Антон Ангелович став першим уніатським митрополитом Галицьким.
- 1809 р. – відкриття в Одесі першого в Україні оперного театру.
- 1813–1835 рр. – антикріпосницький рух під проводом Устима Кармелюка.
- 1814–1861 рр. – роки життя Тараса Шевченка.
- 1816 р. – створення Товариства галицьких греко-католицьких священників.
- 1825 р., 25 грудня – повстання Чернігівського полку. Здобуття м. Васильків.
- 1828 р. – повернення запорізьких козаків із Туреччини. Утворення Азовського війська.
- 1830–1831 рр. – польське повстання.
- 1833–1837 рр. – діяльність «Руської трійці».
- 1834 р., 15 липня – відкриття Київського університету ім. Св. Володимира.
- 1837 р. – видання «Руською трійцею» в Будапешті літературного альманаху «Русалка Дністрова».
- 1840 р. – друк «Кобзаря» Т. Шевченка.
- 1846 р., січень – 1847 р., початок – діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
- 1846 р. – видання в Москві «Історії русів».
- 1848 р. – створення першої української політичної організації – Головної руської ради у Львові. Ліквідація панщини в Східній Галичині й Буковині.
- 1851 р. – розпуск Головної руської ради.
- 1861 р., січень – 1862 р. – видання в Петербурзі щомісячного громадсько-політичного й літературного журналу українською мовою «Основа».
- 1863 р., 18 липня – Валувський указ про обмеження видання книг і заборону навчання у школах українською мовою.
- 1863 р. – Михайло Вербицький написав музику на вірш Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна».
- 1864 р., липень – оприлюднено «Положення про початкові народні училища», де йшлося, що у містах і селах у початкових класах викладання ведеться на «русском языке».
- 1864 р., 19 листопада – опубліковано «Устав гімназій і прогімназій відомства міністерства народної освіти», де вже у перший клас приймають дітей, які уміють читати і писати «по-руски».
- 1865 р. – відкриття Новоросійського університету в Одесі.

- 1866–1934 рр. – роки життя Михайла Грушевського.
- 1867 р. – набуття чинності договору про перетворення Австрійської імперії династії Габсбургів на двосдину монархію – Австро-Угорщину. Франц Йосиф прийняв угорську корону святого Стефана.
- 1868 р., 8 грудня – заснування товариства «Просвіта» у Львові.
- 1873 р. – заснування літературного Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, яке в 1892 р. за новим статутом трансформувалося в Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ).
- 1875 р. – заснування Чернівецького університету.
- 1876 р. – підписання Александром II Емського указу, що забороняв видавати та ввозити з-за кордону літературу українською мовою.
- 1885 р. – заснування Народної ради у Львові.
- 1890 р. – утворення Русько-української радикальної партії в Східній Галичині.
- 1891–1898 рр. – діяльність «Братства тарасівців» – першої української політичної організації, що дотримувалася засад самостійності України.
- 1899 р. – утворення Української національно-демократичної та Української соціал-демократичної партій у Галичині.
- 1900 р. – утворення в Харкові Революційної української партії.
- 1900 р. – заснування в Східній Галичині перших військово-патріотичних організацій «Січ» з ініціативи Кирила Трильовського.
- 1903 р. – видання у м. Відень (Австрія) Біблії українською мовою.
- 1904 р. – утворення Української радикальної та Української демократичної партій.
- 1905–1907 рр. – перша російська революція, яка охопила й українські землі.
- 1905 р., 14 червня – повстання на броненосці «Потьомкін».
- 1905 р., 14 листопада – повстання на крейсері «Очаків» на чолі з лейтенантом Петром Шмідтом.
- 1906 р., 27 квітня – 8 липня – діяльність I Державної думи та Української думської громади.
- 1906 р., 9 листопада – указ про вільний вихід селян з общини.
- 1907 р., 20 лютого – 8 червня – діяльність II Державної думи та Української громади в ній.
- 1907 р. – Микола Садовський створив у Києві перший стаціонарний український театр.
- 1907 р. – здійснено перше повне видання творів Т. Шевченка (за ред. В. Доманицького).
- 1907–1909 рр. – у Києві побачило світ перше видання чотиритомної праці Бориса Грінченка «Словарь української мови».
- 1908 р. – утворення Товариства українських поступовців.
- 1914 р., 19 липня (1 серпня н. ст.) – початок Першої світової війни. Створення Головної української ради.
- 1914 р., 4 серпня – утворення Союзу визволення України, головною метою діяльності якого було домагання державної незалежності України.
- 1914 р., 18 серпня – 21 вересня – Галицька битва армій Росії та Австро-Угорщини. Вступ російських військ на територію Східної Галичини. Заборона видання українських газет і журналів, діяльності громадських і культурних національних організацій і товариств.

- 1914 р., серпень – вересень – утворення легіону Українських січових стрільців.
- 1914 р., кінець – створення Росією Галицько-Буковинського генерал-губернаторства (ліквідовано в серпні 1917 р.).
- 1916 р., травень – створення Лесем Курбасом у Києві «Молодіжного театру».

1917 р.

- Лютий – початок революції в Російській імперії.
- 4 (17) березня – утворення Української Центральної Ради.
- 6 (19) квітня – початок роботи Всеукраїнського національного конгресу в Києві.
- 10 (23) червня – I Універсал Центральної Ради.
- 15 (28) червня – створення Генерального Секретаріату Центральної Ради.
- 3 (16) липня – II Універсал Центральної Ради.
- 4–7 (17–20) липня – збройний виступ Українського полку ім. гетьмана П. Полуботка, який закликав Центральну Раду проголосити державну незалежність України
- 8–15 (21–28) вересня – Центральна Рада скликала в Києві З'їзд поневолених народів.
- 25 жовтня (7 листопада) – створення Центральною Радою Комітету з охорони революції в Україні.
- 7 (20) листопада – III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки (УНР).
- 4 (17) грудня – льтиматум Раднаркому РСФРР Центральній Раді.
- 11–12 (24–25) грудня – Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові. Проголошення України Радянською республікою.

1918 р.

- Січень–лютий – Вибори до Українських установчих зборів.
- 22 січня – IV Універсал Центральної Ради.
- 9 лютого – підписання Брестського мирного договору між УНР та державами Четверного союзу.
- 9 лютого – захоплення Києва військами Міхаїла Муравйова. Більшовицькі погроми та масові розстріли. Переїзд Центральної Ради до Житомира.
- 29 січня – бій під Крутами.
- 12 лютого – прийняття Центральною Радою й урядом УНР низки серйозних рішень: затвердження тризуба як герба країни; звернення до німецького уряду з проханням про військову допомогу; ухвалення Закону про запровадження нового стилю: після 15 лютого настало 1 березня; запровадження середньо-європейського часу.
- 18–19 лютого – вступ німецьких військ в Україну.
- 1 березня – прийняття Закону про державний герб УНР, про грошову систему, про громадянство.
- 2 березня – вступ німецьких й українських військ до Києва.
- 29 квітня – ухвалення Центральною Радою Конституції УНР.
- 29 квітня – гетьманський переворот, проголошення Павла Скоропадського гетьманом України.
- 18 жовтня – створення Української Національної Ради у Львові.

- 13 листопада – проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).
- 14 листопада – утворення Директорії УНР. Заснування Всеукраїнської академії наук у Києві.
- 14 грудня – зречення гетьмана П. Скоропадського від влади на користь Директорії.
- 18 грудня – десант країн Антанти в Одесі.

1919 р.

- 22 січня – Акт злуки УНР і ЗУНР.
- 11 лютого – обрання Симона Петлюри головою Директорії УНР (після зречення Володимира Винниченка).
- 6–10 березня – III Всеукраїнський з'їзд Рад у Києві. Утворення УСРР. Схвалення Конституції УСРР.
- Травень – червень – окупація Східної і Південної України військами Антона Денікіна.
- 31 серпня – «Київська катастрофа» – сутичка між українськими військовими частинами (в/ч) та підрозділами Добровольчої армії у Києві, за якої перші змушені були покинути столицю.
- Жовтень – захоплення армією А. Денікіна Правобережної України.
- 7 листопада – початок третього наступу більшовиків на Україну.
- 11 грудня – створення Всеукраїнського революційного комітету на чолі з Григорієм Петровським, який 19 січня 1920 р. перетворили на Раднарком УСРР під керівництвом Хрестіана Раковского.
- 16 грудня – третя більшовицька окупація Києва.
- Грудень 1919 – травень 1920 р. – Перший «Зимовий похід» військ УНР.

1920 р.

- 22 квітня – Варшавський договір між УНР і Польщею.
- 25 квітня – початок польсько-радянської війни.
- 6 травня – вхід польських та українських військ до Києва.
- 26 травня – контрнаступ більшовиків на Україну.
- 12 червня – захоплення Києва більшовиками.
- 15 липня – проголошення інспірованої за директивами з Москви маріонеткової Галицької соціалістичної радянської республіки на частині західноукраїнських земель зі столицею в Тернополі.
- 28 жовтня – 17 листопада – більшовицький наступ проти П. Врангеля в Криму.
- Грудень – союзний договір між УСРР і РСФРР про військову та господарську співпрацю.

1921 р.

- Березень – введення нової економічної політики (НЕП).
- 18 березня – Ризький мирний договір між Польщею і РСФРР та УСРР.
- Серпень – розгром більшовиками загонів Нестора Махна.

- 4–29 листопада – Другий «Зимовий похід» армії УНР під проводом Юрія Тютюнника.
- 23 листопада – розстріл більшовиками під Базаром на Житомирщині 359 учасників Другого «Зимового походу» армії УНР.
- Осінь 1921 – весна 1922 р. – голод на півдні України.

1922 р.

- 2 січня – угоди між УСРР і Туреччиною про дружбу та співробітництво.
- 26 жовтня – рішення про утворення у Львові нелегального українського університету.
- 30 грудня – входження УСРР до складу новоутвореного СРСР.

1923 р.

- 1 серпня – Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про українізацію.

1924 р.

- Березень – повернення Михайла Грушевського з еміграції до Києва.
- 12 жовтня – утворення Молдавської АСРР у складі УСРР.

1925 р.

- 5 квітня – обрання Лазаря Кагановіча генеральним секретарем ЦК КП(б)У.
- Завершення відбудови промисловості, курс на індустріалізацію.

1926 р.

- Травень – звинувачення Олександра Шумського в націоналістичному ухилі.
- 10 листопада – відкриття Українського наукового інституту в Берліні.

1927 р.

- 7 червня – засудження Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) за націоналістичний ухил («шумськізм»).

1928 р.

- 1928–1938 рр. – період соціалістичної модернізації в Україні.
- Березень – травень – «Шахтинська справа»: безпідставні звинувачення групи інженерно-технічних працівників Донбасу в шкідництві.
- 14 липня – обрання на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора.

1929 р.

- 27 січня – 3 лютого – Установчий конгрес у Відні, на якому було проголошено утворення Організації українських націоналістів (ОУН).

- Липень – вересень – арешти визначних діячів української науки, культури за належність до Спілки визволення України (СВУ).
- «Рік великого перелому». Початок суцільної колективізації та «розкуркулення» в Україні.

1930 р.

- 9 березня – 19 квітня – процес Спілки визволення України (СВУ) в Харкові.
- Осінь – польська пацифікація у Східній Галичині.

1931 р.

- Лютий – арешти колишніх діячів УНР: Всеволода Голубовича, Павла Христюка, Миколи Шрага та ін. Депортація Михайла Грушевського до Москви.

1932 р.

- Весна – початок Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.
- 9 лютого – Постанова ВУЦВК про утворення областей.,
- 7 серпня – Постанова ВЦВК і РНК СРСР, написана І. Сталіним, «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» («Закон про п'ять колосків»).
- Жовтень – пуск першої лінії Дніпрогесу.
- 1 листопада – початок роботи Надзвичайної хлібозаготівельної комісії на чолі з Вячеславом Молотовим.

1933 р.

- Січень – жовтень – масовий голод в Україні.
- 14 січня – призначення Павла Постишева секретарем ЦК КП(б)У.
- 13 травня – самогубство Миколи Хвильового.
- 7 липня – самогубство Миколи Скрипника.

1934 р.

- 21 січня – Ухвала про перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва.
- Кінець року – арешт діячів літератури України: Григорія Косинки, Дмитра Фальківського, Костя Буревія, Олекси Влизька, Валер'яна Підмогильного, Євгена Плужника та ін.

1935 р.

- Квітень – вересень – арешт групи неокласиків: Миколи Зерова, Павла Филиповича, Ананія Лебеда, Михайла Драй-Хмари, Максима Рильського та ін.

1936 р.

- Весна – підлив Михайлівського Золотоверхого собору XII ст. у Києві (до 1939 р. понад 70% церков в Україні було закрито або зруйновано).
- Жовтень – початок масових репресій і терору в Україні (т. зв. «сжовщина»), що тривали до кінця 1938 р.

1937 р.

- 25–30 січня – надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд рад, під час якого було схвалено нову Конституцію УРСР.
- 8 березня – розстріл відомого партійного і державного діяча, колишнього народного секретаря військових справ першого радянського уряду України Юрія Коцюбинського, звинуваченого в керівництві «українським троцькістським центром».

1938 р.

- 27 січня – призначення Нікити Хрущова першим секретарем ЦК КП(б)У.
- 10 квітня – Постанова ЦК КП(б)У про реорганізацію національних шкіл в Україні, якою ліквідовано національні школи як такі, що завдали «...величезної шкоди справі правильного навчання і виховання, відгороджували дітей від радянського життя, позбавляли їх можливості долучатись до радянської культури і науки...».
- 24 квітня – впровадження російської мови як обов'язкової в усіх школах УРСР.

1939 р.

- 15 березня – проголошення самостійності Карпатської України, президентом якої обрали Августина Волошина.
- 15–18 березня – окупація угорськими військами Карпатської України.
- 23 серпня – Німецько-радянський пакт про ненапад (пакт Ріббентропа – Молотова) і таємна угода про розподіл сфер впливу в Східній Європі.
- 1 вересня – початок Другої світової війни.
- 17 вересня – вступ Червоної армії на територію Західної України.
- 28 вересня – Договір про дружбу й кордон між СРСР і Німеччиною.
- 26–27 жовтня – Народні збори Західної України, на яких прийняли Декларацію про входження Західної України до складу УРСР.
- 1–2 листопада – прийняття Верховною Радою СРСР рішення про включення Західної України та Західної Білорусі до складу СРСР.
- 4 грудня – ухвала Президією Верховної Ради СРСР указу про розмежування областей між УРСР і БРСР, за яким Україна втратила Берестейщину.

1940 р.

- 28 червня – зайняття Червоною армією Північної Буковини й Бессарабії.
- 2 серпня – Закон Верховної Ради СРСР про включення Північної Буковини і північної та південної частин Бессарабії до складу УРСР.

1941 р.

- 22 червня – напад Німеччини на СРСР. Початок радянсько-німецької війни.
- 30 червня – проголошення ОУН(б) у Львові Акта відновлення Української держави та утворення Українського державного правління на чолі з Ярославом Стецьком.

- Літо – партизанські дії «Поліської Січі» на чолі з Тарасом Бульбою-Боровцем проти німців і радянських військових частин.
- 5 липня – 19 вересня – оборона Києва.
- 20 серпня – створення рейхскомісаріату «Україна» на чолі з Еріхом Кохом.
- Вересень – арешт німцями багатьох членів ОУН на чолі зі Степаном Бандерою.
- Осінь – зима – масові розстріли німецькими спеціальними частинами «СС» євреїв, циганів, а також військовополонених, партійних та радянських активістів, підпільників, членів ОУН у Бабиному Яру на околиці Києва та в Дробицькому Яру на околиці Харкова.
- Осінь – евакуація з України в тил понад 550 великих підприємств.
- 30 жовтня – 4 липня 1942 р. – героїчна оборона Севастополя, що тривала 250 діб.

1942 р.

- Лютий – початок примусового вивезення українців до Німеччини.
- Травень – поразка Червоної армії під Харковом та в Криму.
- 22 липня – окупація німецькими нацистами всієї території України.
- Жовтень – створення Української повстанської армії (УПА).
- 19 листопада 1942 р. – 2 лютого 1943 р. – контрнаступ Червоної армії під Сталінградом.
- Грудень – початок звільнення України від нацистської окупації.

1943 р.

- Травень – жовтень – рейд партизанського загону Сидора Ковпака з Путивля у Карпати.
- 5 липня – 23 серпня – битва на Курській дузі.
- 23 серпня – вигнання німецьких військ із Харкова.
- Вересень – листопад – битва за Дніпро.
- 6 листопада – вигнання німецьких військ із Києва.

1944 р.

- Січень – лютий – Корсунь-Шевченківська наступальна операція.
- 18–22 липня – бій під Бродами: Червона армія розбила українську дивізію «Галичина».
- Вересень – жовтень – Карпатсько-Ужгородська наступальна операція.
- 28 жовтня – очищення всієї території України від нацистів.

1945 р.

- 26 квітня – входження УРСР до ООН на правах члена-засновника на конференції в Сан-Франциско (США).
- 9 травня – завершення розгрому нацистської Німеччини.
- 29 червня – Радянсько-чехословацький договір про передання Закарпатської України до складу УРСР.
- 16 серпня – Договір між СРСР і Польщею про кордон уздовж Бугу і на схід від Сяну.

1946 р.

- 8–10 березня – Собор Української греко-католицької церкви у Львові, на якому скасовано унію УГКЦ із Римом і підпорядковано її Російській православній церкві (Ватикан не визнав цей собор як неканонічний).
- 2 вересня – підписання Японією акта про беззастережну капітуляцію. Від імені Радянського Союзу акт підписав уродженець України генерал-лейтенант Кузьма Дерев'янка.
- 1946–1947 рр. – голод в Україні.

1947 р.

- 3 березня – призначення Л. Кагановіча першим секретарем ЦК КП(б)У: почав «чистку» серед української інтелігенції, звинувачуючи її в «буржуазному націоналізмі».
- Квітень–липень – операція «Вісла».

1948 р.

- Січень – призначення Н. Хрущова першим секретарем ЦК КП(б)У.

1949 р.

- Квітень – початок видання Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Мюнхені «Енциклопедії українознавства».
- Грудень – обрання Леоніда Мельнікова першим секретарем ЦК КП(б)У.

1950 р.

- Березень – початок збирання підписів під Стокгольмською відозвою до народів світу про заборону атомної зброї. Протягом 1950–1951 рр. її підписали в Україні понад 20 млн осіб.

1951 р.

- Червень – друга декада української літератури та мистецтва в Москві. Розгромна критика вірша Володимира Сосюри «Любіть Україну».

1953 р.

- 5 березня – смерть Іосіфа Сталіна.
- 24 червня – пленум ЦК КПУ, на якому першим секретарем ЦК призначено Олексія Кириченка.

1954 р.

- 19 лютого – введення Кримської області до УРСР на основі рішення Президії Верховної Ради СРСР і з нагоди відзначення 300-річчя «возз'єднання» України з Росією.
- 12 травня – приєднання УРСР до ЮНЕСКО та Міжнародної організації праці.

1956 р.

14–25 лютого – XX з'їзд КПРС, який визначив заходи щодо десталінізації.

Серпень – вересень – початок реабілітації незаконно репресованих українських громадян.

1959 р.

- 15 жовтня – вбивство Степана Бандери агентом КДБ Богданом Сташинським.
- Грудень – початок видання Української радянської енциклопедії.
- Утворення Української робітничо-селянської спілки.

1960 р.

- Лютий – введення в дію першого атомного реактора в Україні.
- Жовтень – створення у Києві Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном.

1961 р.

- Січень – суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки: Левком Лук'яненком, Іваном Кандибою та ін.
- 22 травня – початок вшанування пам'яті Т. Шевченка у день перенесення його праху в Україну.
- Жовтень – XXII з'їзд КПРС, на якому схвалено нову програму «побудови комунізму» й проголошено політику «злиття націй».

1962 р.

- 11–15 серпня – політ навколо землі українського космонавта Павла Поповича.

1963 р.

- Липень – звільнення Миколи Підгорного й обрання Петра Шелеста першим секретарем ЦК КПУ.

1964 р.

- 14 жовтня – усунення Н. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС і призначення на його місце Леоніда Брежнєва.

1965 р.

- Літо – осінь – перша смуга арештів серед передової української інтелігенції.
- 26 серпня – арешт братів Михайла і Богдана Горинів, Опанаса Заливахи, Святослава Караванського, Михайла Масютка та інших правозахисників в Україні.
- Початок реформ у сільському господарстві та промисловості («Косигінська реформа»).

1966 р.

- Листопад – запуск серійного виробництва найбільшого в світі літака «Антей».
- 16–19 листопада – V з'їзд Спілки письменників України: виступ на захист української мови.

1968 р.

- Квітень – протест 139 діячів української інтелігенції керівництву СРСР проти арештів в Україні й обмежень національної культури.

1971 р.

- Січень – травень – друга смуга репресій в Україні, жертвою яких стали В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Іван Дзюба, Василь Стус та ін.

1972 р.

- 25 травня – звільнення Петра Шелеста від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ і обрання на цю посаду Володимира Щербицького.
- 1972–1973 рр. – політичні судові процеси в Україні.

1973 р.

- Травень – початок наступу компартійних структур на українську культуру. Критика Романа Іваничука, Сергія Плачинди, Івана Білика та інших діячів культури України.

1975 р.

- Захист дисертацій було дозволено лише російською мовою.

1976 р.

- Листопад – створення в Києві української групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ) на чолі з Миколою Руденком.

1978 р.

- 20 квітня – ухвалення Верховною Радою УРСР нової Конституції УРСР.

1980 р.

- Січень – початок видання за кордоном «Вісника репресій в Україні».

1982 р.

- Травень – відзначення в Україні 1500-річчя заснування Києва.

1985 р.

- 11 березня – обрання Міхаїла Горбачьова генеральним секретарем ЦК КПРС.
- Квітень – початок перебудови в СРСР.

1986 р.

- 26 квітня – катастрофа на Чорнобильській АЕС.

1988 р.

- Літо – відзначення 1000-річчя хрещення Русі з центром у Києві.

1989 р.

- Лютий – Установчий з'їзд Товариства української мови ім. Т. Шевченка.
- Вересень – Установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову.
- Жовтень – Установчі збори відновленого Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові.
- 28 жовтня – схвалення Верховною Радою УРСР Закону про державний статус української мови.

1990 р.

- 18 березня – перші альтернативні вибори до Верховної Ради України та місцевих рад.
- Квітень – створення Української республіканської партії.
- 16 липня – прийняття Верховною Радою УРСР «Декларації про державний суверенітет України».
- 2–17 жовтня – Студентська революція на граніті.
- 14 листопада – Призначення головою Ради Міністрів України Вітольда Фокіна.

1991 р.

- 19–21 серпня – путч у Радянському Союзі, організований комуністичними ортодоксами.
- 24 серпня – проголошення Верховною Радою України Акта про державну незалежність України.
- 1 грудня – Всенародний референдум на підтвердження Акта про державну незалежність України. Леоніда Кравчука обрано Президентом України.
- 6 грудня – заснування Збройних сил України.
- 8 грудня – зустріч керівників України, Росії, Білорусі у Біловезькій пущі й ухвалення ними Біловезьких угод про припинення існування СРСР та створення співдружності Незалежних Держав (СНД).

1992 р.

- 10 січня – Україна вийшла з рублевої зони та запровадила купуно-карбованці.
- 28 січня – сесія Верховної Ради України, на якій прийнято Постанову про Державний прапор України – синьо-жовтий стяг.
- Лютий – Верховна Рада України ухвала Основи законодавства України про культуру.
- Травень – оприлюднення Верховною Радою Російської Федерації офіційної заяви про те, що акти про передання Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їхнього ухвалення.
- 23 травня – Україна підписала Лісабонський протокол і зобов'язалася ліквідувати свій ядерний арсенал.
- 24 серпня – урочисте відкриття Києво-Могилянської академії.
- 13 жовтня – призначення прем'єр-міністром України Леоніда Кучми.
- 1 грудня – отримання Україною домену UA, початок епохи українського Інтернету.

1993 р.

- 17 червня – Угода між Російською Федерацією та Україною про невідкладні заходи щодо формування Чорноморського флоту Росії і Військово-Морських сил України на базі Чорноморського флоту.
- 9 липня – Постанова Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополь», де зазначено, що українське місто має «...російський федеральний статус в адміністративно-територіальних кордонах міського округу за станом на грудень 1991 року».
- 16 липня – Постанова Верховної Ради України «Про Постанову Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя».
- 9–10 вересня – проведення в Києві Міжнародної наукової конференції «Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки».
- 24 вересня – згода президента Л. Кравчука на входження держави до Економічного союзу незалежних держав як «асоційованого члена».
- 3 листопада – затвердження Кабінетом Міністрів України національної програми «Освіта» («Україна XXI століття»).
- Грудень – рівень гіперінфляції в Україні до сягнув 10 256% і, за оцінюванням Світового банку, був найвищим у світі.

1994 р.

- 14 січня – підписання президентами України, Росії та США в Москві договору про ліквідацію на території України 176 міжконтинентальних ракет і 1500 ядерних боеголовок.
- 24 лютого – завоювання першої олімпійської золотої медалі в історії незалежної України українською фігуристкою Оксаною Баюл.
- Березень – вибори до Верховної Ради України та місцевих рад.
- Літо – осінь – формування в Криму найбільшої організації, яка об'єднувала українство на півострові, – Українського громадського конгресу.

- 10 липня – обрання Президентом України Леоніда Кучми.
- 27–28 жовтня – проведення в Києві Міжнародної наукової конференції «Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність».
- 5 грудня – Борис Єльцин, Білл Клінтон, Леонід Кучма та Джон Мейджор підписали Будапештський меморандум про гарантії безпеки України.

1995 р.

- 1 січня – початок ваучерної приватизації, виникнення інвестиційних фондів, стихійне скуповування майнових сертифікатів.
- 8 червня – підписання Президентом України Леонідом Кучмою і головою Верховної Ради України Олександром Морозом Конституційної угоди.
- 31 жовтня – Україна стала повноправним членом Ради Європи.

1996 р.

- 15 лютого – у відділеннях Ощадбанку стали видавати іменні приватизаційні сертифікати: в Україні розпочалася ваучерна приватизація.
- 28 червня – прийняття нової Конституції України.
- 25 серпня – Указ Президента України Л. Кучми «Про грошову реформу в Україні».
- 2–16 вересня – проведення в Україні грошової реформи. Введення національної грошової одиниці – гривні.

1997 р.

- 28 травня – Україна та Росія підписали угоди про поділ, статус і умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України.
- 31 травня – Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією.
- 9 липня – підписання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО.
- 16 липня – призначення прем'єр-міністром України Валерія Пустовойтенка.
- 19 листопада – перший в історії незалежної України політ українського космонавта Леоніда Каденюка у космос на американському шатлі «Коламбія».

1998 р.

- 29 березня – вибори до Верховної Ради України.
- Квітень – офіційне відкриття у Києві Монетного двору Національного банку України. До того монети в Україні востаннє виготовляли за часів Русі.
- 9–10 травня – збори у Києві Європейського банку реконструкції та розвитку.
- 3 липня – Указом Президента України Л. Кучми для малого бізнесу ввели спрощену систему оподаткування.
- 27 серпня – підписання Президентом України Указу «Про встановлення відзнаки Президента України «Герой України».
- Листопад – встановлення Указом Президента України в державі Дня пам'яті жертв Голодомору, який відзначатимуть щорічно у четверту суботу листопада.

1999 р.

- 21 січня – встановлення Указом Президента України Дня Соборності України, який відзначатимуть щорічно 22 січня – у день проголошення в 1919 р. Акта злуки УНР і ЗУНР.
- Травень – саміт голів держав Центральноєвропейської ініціативи у Львові.
- 14 листопада – Президентом України вдруге обрано Л. Кучму.
- 22 грудня – призначення прем'єр-міністром України Віктора Ющенка.

2000 р.

- 13 січня – заява одинадцяти парламентських фракцій про створення правоцентристської більшості у Верховній Раді України.
- 22 лютого – відміна Верховною Радою в Україні смертної кари.
- 16 квітня – Всеукраїнський референдум із метою з'ясування позицій громадян України щодо актуальних питань державного будівництва.
- 24 липня – проголошення Дня національного прапора України.
- 16 вересня – зникнення в Києві відомого українського опозиційного журналіста, керівника інтернет-видання «Українська правда» Георгія Гонгадзе.
- 14 жовтня – український боксер Володимир Кличко, перемігши американця Кріса Берда, став першим українцем – професійним чемпіоном світу з боксу за версією WBC у важкій ваговій категорії.
- 28 листопада – початок «касетного скандалу» («кучма-гейту») – політичної кризи, яка охопила Україну наприкінці 2000 – у першій половині 2001 р.

2001 р.

- 6 лютого – розпочалася акція політичної опозиції «Україна без Кучми».
- 26 квітня – відставка уряду В. Ющенка.
- 29 травня – призначення прем'єр-міністром України Анатолія Кінаха.
- 23–27 червня – візит в Україну Папи Римського Івана Павла II.
- Серпень – III Всесвітній форум українців у Києві.
- 19 серпня – внаслідок вибуху на шахті ім. Засядька в Донецьку загинули 55 гірників.
- 24 серпня – святкування десятої річниці проголошення державної незалежності України.
- 5 грудня – розпочався перший в історії України перепис населення.

2002 р.

- 31 березня – перші вибори до Верховної Ради України за змішаною системою.
- 23 травня – рішення Ради національної безпеки і оборони України, введене в дію Указом Президента України, про розроблення і узгодження нової стратегії відносин України з НАТО, зорієнтованої на поступове набуття в майбутньому повноправного членства в Альянсі.
- 27 липня – трагедія на Скнилівському військовому летовищі у Львові, коли під час авіашоу літак Су-27-УБ упав на глядачів. 77 осіб, серед них 28 дітей,

загинуло, майже дві сотні – поранено. Загалом постраждалими від трагедії вважаються близько 500 людей, серед яких 134 дітини.

- 16 вересня – початок Всеукраїнської акції громадянського протесту «Повстань, Україно!», яка тривала протягом усієї осені.
- 14 жовтня – святкування 60-річчя Української повстанської армії.
- 16 листопада – відставка уряду А. Кінаха.
- 21 листопада – призначення прем'єр-міністром України Віктора Януковича.

2003 р.

- Січень – підписання Договору про суходільний кордон між Україною та Росією.
- 14 травня – Постанова Верховної Ради України про визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.
- 19 червня – мету вступу України в НАТО зафіксовано Верховною Радою України у Законі України «Про основи національної безпеки України».
- Жовтень – «Тузлинська криза»: російська влада без будь-яких консультацій з Україною, як того вимагають двосторонні домовленості та міжнародне право, розпочала спорудження дамби з території Краснодарського краю РФ у бік острова, що є невід'ємною частиною української території.

2004 р.

- 24 квітня – український боксер Віталій Кличко, перемігши південноафриканця Коррі Сандерса, став чемпіоном світу з боксу за версією WBC у важкій ваговій категорії.
- 16 травня – перемога української співачки Руслани Лижичко на 49-му міжнародному пісенному конкурсі «Євробачення».
- 3 липня – початок президентської виборчої кампанії.
- 26 липня – Президент України Л. Кучма затвердив рішення РНБО щодо вилучення з Військової доктрини України згадки про підготовку країни до повноправного членства в НАТО і Європейському Союзі.
- 29 жовтня – понад 160 журналістів центральних телеканалів України висловили обурення проти цензури й тиску, який здійснювали на них під час президентської кампанії.
- 22 листопада – початок Помаранчевої революції.
- 26 листопада – перший тур переговорів у Маріїнському палаці між кандидатами в президенти В. Ющенком та В. Януковичем за участю європейських посередників.
- 27 листопада – Постанова Верховної Ради України про політичну кризу в Україні, якою результати виборів 21 листопада визнано такими, що не відповідають волевиявленню народу.
- 28 листопада – так званий «Всеукраїнський з'їзд народних депутатів і депутатів місцевих рад усіх рівнів», що відбувся у м. Северодонецьк Луганської обл.
- Грудень – український футболіст Андрій Шевченко став володарем «Золотого м'яча», потрапив до списку «ФІФА 100» і отримав звання «Герой України».
- 1 грудня – прийняття Верховною Радою України Постанови «Про стабілізацію політичної і соціально-економічної ситуації в Україні та запобігання анти-

конституційним діям і сепаратистським виявам, що загрожує суверенітету і територіальній цілісності України», якою висловлено недовіру Кабінету Міністрів України.

- 3 грудня – ухвала Верховним Судом України рішення про переголосування другого туру президентських виборів.
- 8 грудня – прийняття Верховною Радою України т. зв. «великого пакета законів», що передбачав зміни до Конституції України, ухвалення нового виборчого закону та нового складу ЦВК. Завершення активної фази Помаранчевої революції.
- 26 грудня – переголосування другого туру виборів, за результатами якого Президентом України було обрано Віктора Ющенка.

2005 Р.

- 23 січня – інавгурація Президента України В. Ющенка.
- 24 січня – перший закордонний візит на посаді Президента України В. Ющенка до Москви.
- 4 лютого – Затвердження Верховною Радою України рекордною кількістю голосів (375) прем'єр-міністром України Юлії Тимошенко, першої жінки на цій посаді.
- 3–7 квітня – візит Президента України В. Ющенка до США.
- 19 травня – Україна приєдналася до Болонського процесу гармонізації вищої освіти.
- 19–22 травня – у м. Київ відбувся 50-й міжнародний пісенний конкурс «Євробачення».
- 8 вересня – відставка уряду Ю. Тимошенко.
- 22 вересня – призначення прем'єр-міністром України Юрія Єханурова.
- 24 вересня – український боксер Володимир Кличко, перемігши американця Семюеля Пітера, став чемпіоном світу з боксу за версією WBO у важкій ваговій категорії.
- 24 жовтня – продаж на відкритому аукціоні металургійного комбінату «Криворіжсталь» за рекордну ціну – 24,2 млрд грн.

2006 Р.

- 1 січня – початок політичної реформи, згідно з якою повноваження Президента України обмежено на користь Верховної Ради України і прем'єр-міністра.
- 26 березня – перші вибори до Верховної Ради України на пропорційній основі.
- 22 квітня – український боксер Володимир Кличко, перемігши американця Кріса Берда, став чемпіоном світу з боксу за версіями IBF та IBO у важкій ваговій категорії.
- Червень – Національна збірна України вперше взяла участь у фінальній частині чемпіонату світу з футболу і дійшла до ¼ фіналу.
- 3 серпня – підписання Універсалу національної єдності.
- 4 серпня – призначення прем'єр-міністром України В. Януковича.
- 18–20 серпня – IV Всесвітній форум українців у Києві.
- 28 листопада – прийняття Верховною Радою України Закону України «Про визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні актом геноциду проти українського народу».

2007 р.

- 2 квітня – Указ Президента України В. Ющенка «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України».
- 18 квітня – надання Україні спільно з Польщею права прийняти чемпіонат Європи з футболу 2012 р.
- Квітень – травень – політична криза в Україні.
- 27 травня – спільна політична заява Президента України В. Ющенка, прем'єр-міністра України В. Януковича та голови Верховної Ради України О. Мороза про завершення політичної кризи в Україні.
- 30 вересня – дострокові вибори до Верховної Ради України.
- 12 жовтня – Указ Президента України В. Ющенка «Про присвоєння звання Героя України головному командирові Української повстанської армії у 1942–1950 рр. генерал-хорунжому Роману Шухевичу (посмертно)».
- 13 жовтня – вибух газу в житловому будинку м. Дніпропетровська: 23 особи загинуло, понад 20 госпіталізовано.
- 28 жовтня – український художник Іван Марчук потрапив до списку «100 геніїв сучасності, які живуть сьогодні» британської газети «The Daily Telegraph».
- 18 листопада – вибух метану на шахті ім. Засядька в Донецьку. Вибухи повторилися 1 та 2 грудня під час рятувальних робіт. Загинули 101 шахтар та 5 рятувальників, десятки осіб травмовано.
- 23 листопада – початок роботи Верховної Ради України VI скликання.
- 4 грудня – обрання головою Верховної Ради України VI скликання Арсенія Яценюка.
- 18 грудня – призначення прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко.

2008 р.

- 15 січня – заява Президента України В. Ющенка, прем'єр-міністра Ю. Тимошенко і голови Верховної Ради України А. Яценюка в спільному листі до генерального секретаря НАТО Яапа де Хооп Схеффера про те, що Україна зацікавлена в приєднанні до Плану дій щодо членства в НАТО.
- 25 січня – українки сестри Олена і Катерина Бондаренко стали переможницями у Відкритому чемпіонаті Австралії з тенісу.
- 23 лютого – український боксер Володимир Кличко, перемігши росіянина Султана Ібрагімова, став чемпіоном світу з боксу за версією WBO у важкій ваговій категорії.
- 31 березня – 1 квітня – державний візит до України президента США Джорджа Буша.
- 2–4 квітня – Двадцятий саміт країн-членів НАТО в м. Бухарест (Румунія), в одному з рішень якого зазначено, що Україна та Грузія «одного дня стануть членами Альянсу».
- Квітень – Уперше в історії України проведено зовнішнє незалежне тестування, яким замінено вступні іспити до вищих навчальних закладів.
- 28 квітня – катастрофа українського гвинтокрила Мі-8 у Чорному морі, внаслідок якої загинули 20 осіб.
- 16 травня – Україна вступила в Світову організацію торгівлі.

- 23–26 липня – велика повінь, спричинена потужними грозовими зливами, внаслідок якої території 6 областей Західної України оголошено зоною стихійного лиха. Загинуло понад 30 осіб.
- 25–28 липня – візит в Україну Вселенського Патріарха Варфоломія I.
- 8–24 серпня – XXIX літні Олімпійські ігри у Пекіні, на яких збірна України в неофіційному медальному заліку посіла 11-те місце, здобувши 27 медалей: 7 золотих, 5 срібних і 15 бронзових. Це найкращий результат за весь час участі незалежної України в Олімпійських іграх.
- 12 жовтня – український боксер Віталій Кличко, перемігши чемпіона світу Семюеля Пітера, після 4 років перерви в професійній кар'єрі повернув собі титул найсильнішого за версією WBC. У результаті вперше в історії професійного боксу чемпіонами у важкій ваговій категорії за версіями найпрестижніших світових організацій IBF, WBC та WBO стали одночасно два рідні брати – Віталій та Володимир Клички.
- 23 жовтня – визнання Європарламентом Голодомору 1932–1933 рр. в Україні злочином проти людяності і висловлення співчуття українському народові.
- 30 жовтня – одностайна ухвала Законодавчої асамблеї провінції Альберта (Канада) Закону про встановлення Дня пам'яті голоду та геноциду (Голодомору) 1932–1933 рр. в Україні, який відзначатимуть четвертої суботи листопада кожного року.
- 22 листопада – масштабні заходи за участю Президента України В. Ющенко з ушанування 75-х роковин пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.
- 9 грудня – обрання головою Верховної Ради України VI скликання Володимира Литвина.
- 19 грудня – укладення Україною та США у Вашингтоні хартії про стратегічне партнерство, в якій наголошено на важливості двосторонніх відносин у сфері оборони, безпеки, економіки, торгівлі, енергетичної безпеки, демократії та культурного обміну.

2009 р.

- 7–19 січня – «Газова війна» Росії проти України, в результаті якої через повне припинення посеред зими російським «Газпромом» постачання транзитного газу територією України постраждали не лише українська сторона, а й споживачі у країнах ЄС.
- 3 лютого – Ухвала Міжнародним Судом у Гаазі компромісного рішення в справі позову Румунії проти України щодо розподілу чорноморського шельфу навколо українського острова Зміїний.
- 23 березня – підписання спільної заяви України і ЄС, а також президентів Європейського інвестиційного банку, Європейського банку реконструкції та розвитку та Світового банку про модернізацію української газотранспортної системи.
- 7 травня – інавгураційний саміт у Празі учасників ініціативи «Східне партнерство», мета якої – прискорення політичної асоціації та економічної інтеграції між ЄС і його східними партнерами: Україною, Білоруссю, Молдовою, Грузією, Вірменією, Азербайджаном.

- 20 травня – донецький футбольний клуб «Шахтар», перемігши у фіналі німецький «Вердер», виграв Кубок УЄФА.
- 20 червня – український боксер Володимир Кличко, перемігши узбека Руслана Чагаєва, став чемпіоном світу з боксу за версією The Ring у важкій ваговій категорії.
- Серпень – український літак Ан-225 «Мрія» потрапив до «Книги рекордів Гіннеса» після того, як перевіз моновантаж вагою 188 тонн. Під час російського вторгнення в Україну 27 лютого 2022 р. унаслідок повітряної атаки окупантів на аеропорт Гостомель під Києвом був спалений.
- 2 серпня – Юнацька збірна України з футболу, перегравши у фіналі англійських одноклітків, перемогла на Чемпіонаті Європи серед гравців віком до 19 років.
- 14 серпня – президент РФ Д. Медведєв, котрий раніше звинувачував команду Президента України В. Ющенка в антиросійському курсі, заявив про відсутність перспектив відновлення нормальних відносин між Росією та Україною за діючого українського керівництва.
- 12 вересня – український боксер Василь Ломаченко, розгромивши у фінальному поєдинку Чемпіонату світу з боксу росіянина С. Водоп'янова, став першим українським чемпіоном світу з боксу (вага до 57 кг) за часів незалежності.
- 17 вересня – демонстрація вченими Харківського фізико-технічного інституту перших в історії науки світлин атома.
- 25 жовтня – запровадження Кабінетом Міністрів України карантину в дев'яти західних областях країни через поширення грипу зі смертельними випадками.

2010 Р.

- 20 січня – Указ Президента України В. Ющенка «Про присвоєння звання Героя України провідникові Організації українських націоналістів Степанові Бандері (посмертно)».
- 28 січня – Указ Президента України В. Ющенка «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті». Такими визнано осіб, які брали участь у політичній, партизанській, підпільній, збройній боротьбі за незалежність України, в т. ч. у складі формувань Української Центральної Ради, Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави (Гетьманату), Української військової організації, Організації народної оборони «Карпатська Січ», Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, Української головної визвольної ради та інших військових формувань, партій, організацій та рухів, що визначили мету – здобуття Україною державної незалежності.
- 7 лютого – обрання Президентом України Віктора Януковича.
- 1 березня – перший закордонний візит на посаді Президента України В. Януковича до м. Брюссель (Бельгія).
- 11 березня – призначення прем'єр-міністром України Миколи Азарова.
- 21 квітня – підписання президентами України та Росії у Харкові угоди про продовження терміну перебування Чорноморського флоту РФ на території України до 2042 р.

- 14 серпня – українські телеканали «5 канал», ТВі та ТРК «Чорноморська» оголосили попереджувальний ефірний страйк, щоб привернути увагу суспільства до загрози свободі слова та основам демократії в Україні.
- Жовтень – перемога чоловічої збірної України на XXXIX Всесвітній шаховій олімпіаді у м. Ханті-Мансійск (РФ) з-поміж 148 інших збірних.
- 1 жовтня – скасування Конституційним Судом України політреформи 2004 р.
- 12 жовтня – зіткнення пасажирського автобуса і електровоза на залізничному переїзді поблизу м. Марганець Дніпропетровської обл., внаслідок якого загинули 45 осіб, у т. ч. 3 дітей.
- Листопад – загальнонаціональна хвиля протестів в Україні проти ухвалення Податкового кодексу.

2011 Р.

- 27 березня – інтронізація новообраного глави Української греко-католицької церкви Владики Святослава (Шевчука).
- 24 червня – початок суду над экс-прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко за звинуваченням її в перевищенні влади під час укладення газових контрактів із Росією в 2009 р. 5 серпня Ю. Тимошенко було заарештовано, а 11 жовтня – засуджено до 7 років ув'язнення. Суд викликав осуд зі сторони керівників багатьох країн світу та міжнародних організацій через його «політичну вмотивованість».
- 28 червня – внесення будівлі колишньої Резиденції митрополитів Буковини і Далмації (нині – Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича) до списку світової спадщини ЮНЕСКО.
- 3 липня – український боксер Володимир Кличко переміг чемпіона світу британця Девіда Хейя. Таким чином, уперше в історії професійного боксу він і його рідний брат Віталій об'єднали в одній родині всі чемпіонські титули важкої вагової категорії за версіями найпрестижніших світових боксерських організацій WBA, WBO, IBF, WBC, IBO, IBC та The Ring.
- 29 липня – вибух у шахті «Суходільськ-Східна» в м. Суходільську на Луганщині, внаслідок якого загинули 17 осіб.
- 24 серпня – відзначення Україною 20-річчя державної незалежності.
- 24 вересня – святкування 1000-річчя Софійського собору в Києві.
- 8 жовтня – здобуття збірною України з боксу на Чемпіонаті світу в Баку (Азербайджан) першого місця в медальному заліку.

2012 Р.

- 26 січня – ухвала Парламентською асамблеєю Ради Європи резолюції «Функціонування демократичних інституцій в Україні», в якій розглянуто можливість застосування санкцій проти України в разі, якщо українська влада не дослухається до рекомендацій моніторингового комітету ПАРЕ, висловлених у резолюції.
- 27 лютого – засудження экс-міністра внутрішніх справ України Юрія Луценка до 4 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Лідери Євросоюзу, Канади та США розцінили результати суду як акт політичної помсти від партії влади.

- 30 березня – парафування в Брюсселі Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Однак офіційне підписання документа було заблоковано Євросоюзом через ігнорування офіційним Києвом демократичних цінностей, порушення прав людини, переслідування опозиції тощо.
- 27 квітня – серія терористичних актів у м. Дніпропетровськ, унаслідок яких, згідно з офіційними даними, постраждало 27 осіб, у т. ч. 9 дітей.
- 18 травня – ліквідація Верховним судом Російської Федерації Об'єднання українців Росії – центральної координуючої організації української національної меншини в РФ.
- 24 травня – ухвалення Європарламентом резолюції щодо України із закликом «...негайно звільнити всіх в'язнів, засуджених за політичними мотивами, у т. ч. лідерів опозиції».
- 8 червня – 1 липня – XIV Чемпіонат Європи з футболу, фінальна частина якого відбулася в Україні та Польщі. Вперше такий турнір проведено у країнах Східної Європи.
- 3 липня – рішення Євросуду про визнання незаконним арешту Ю. Луценка та зобов'язання України сплатити йому 15 тис. євро.
- 3 липня – початок у Києві та інших містах України протестних акцій проти ухваленого в той самий день пропрезидентською більшістю Верховної Ради України антиукраїнського Закону про засади державної мовної політики.
- 28 жовтня – вибори до Верховної Ради України.
- Листопад – Ганна Ушеніна – перша українка-чемпіонка світу з шахів серед жінок за часів державної незалежності України.
- 1 грудня – 10-річна Анастасія Петрик стала переможницею дитячого міжнародного пісенного конкурсу «Євробачення–2012», фінал якого відбувся в м. Амстердам (Нідерланди).
- 13 грудня – обрання головою Верховної Ради України VII скликання Володимира Рибака і повторне затвердження прем'єр-міністром України Миколи Азарова.

2013 р.

- 1 січня – початок головування України в Організації з безпеки й співробітництва в Європі.
- 9 лютого – українка Олена Підгрушна стала чемпіонкою світу з біатлону в спринті на 7,5 км.
- 12 березня – перемога збірної України на IV Командному чемпіонаті світу з шахів серед жінок, який відбувся в м. Астана (Казахстан).
- 14 серпня – митниця РФ зупинила український імпорт до своєї країни.
- 17 серпня – в газеті «Дзеркало тижня» опубліковано документ «Про комплекс заходів для залучення України до євразійського інтеграційного процесу». В ньому розкрито російську стратегію недопущення підписання Україною угоди з ЄС і втягування країни в Митний союз. Стратегією передбачено використання як політичних, так і економічних, релігійних та медійних важелів впливу заради досягнення мети.
- 18 серпня – радник президента РФ С. Глазьев застеріг, що Росія посилить митне адміністрування щодо України, якщо вона підпише асоціацію з ЄС.

- 21 листопада – призупинення Кабінетом Міністрів України процесу підготовки до укладання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.
- 24 листопада – стотисячний мітинг у Києві проти рішення уряду зупинити інтеграцію з ЄС.
- 28–29 листопада – відмова Президента України В. Януковича на саміті глав держав у Вільнюсі підписувати Угоду про асоціацію між Україною та ЄС.
- 30 листопада – силовий розгін Євромайдану в Києві.
- 1 грудня – Всеукраїнське віче в Києві.
- 5 грудня – внесення петриківського розпису до списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО.
- 8 грудня – Друге народне віче в Києві.
- 8 грудня – знесення пам'ятника В. Леніну на Бессарабці в Києві.
- 17 грудня – візит Президента України В. Януковича до Москви, де йому пообіцяли комерційний кредит на 15 млрд дол., скасування торговельних перепон між Україною та Росією, 30-відсоткові знижки на купівлю російського газу.

2014 Р.

- 16 січня – ухвалення провладною більшістю Верховної Ради України т. зв. «диктаторських законів», що обмежували права громадян.
- 19 січня – початок протистояння між загонами внутрішніх військ і «Беркуту» та частиною демонстрантів на вул. М. Грушевського в Києві.
- 22 січня – загибель від куль на вул. М. Грушевського в Києві перших маніфестантів – Сергія Нігояна і Михайла Жизневського.
- 28 січня – відправлення у відставку Президентом України В. Януковичем уряду М. Азарова.
- 18–20 лютого – різке загострення протистояння між «силовиками» та учасниками протестів на київському Майдані, внаслідок якого було вбито близько ста осіб, переважно протестувальників.
- 21 лютого – підписання в Адміністрації Президента України «Угоди про врегулювання кризи в Україні» між президентом В. Януковичем та лідерами опозиції В. Кличком, А. Яценюком, О. Тягнибоком.
- 21 лютого – повернення Верховною Радою України чинності Конституції України 2004 р.
- 22 лютого – обрання головою Верховної Ради України Олександра Турчинова замість В. Рибака, що подав у відставку з цієї посади.
- 22 лютого – у зв'язку зі зникненням президента В. Януковича з Києва Верховна Рада України ухвалила Постанови про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України, якою відсторонено В. Януковича від виконання ним обов'язків Президента України та призначено позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 р.
- 23 лютого – ухвалення Верховною Радою України Постанови про покладення на голову Верховної Ради України виконання обов'язків Президента України згідно зі ст. 112 Конституції України, відповідно до якої обов'язки Президента України почав виконувати О. Турчинов.

- 23 лютого – активізація Росією дій, спрямованих на дестабілізацію України.
- 26 лютого – мітинги «за» і «проти» збереження територіальної цілісності України під будівлею Верховної Ради Автономної Республіки Крим у м. Сімферополь, в яких узяти участь понад 10 тис. прихильників єдиної Української держави, передусім кримських татар, та до 5 тис. сепаратистськи налаштованих активістів проросійських організацій.
- 27 лютого – захоплення російськими спецпідрозділами будівель Верховної Ради і Ради міністрів Автономної Республіки Крим, інших адміністративних будівель, аеропортів у Сімферополі та Севастополі, установ зв'язку, засобів масової інформації тощо та початок блокування військових частин кримського угруповання Збройних сил (ЗС) України. Це стало фактичним початком російсько-української війни (2014–2018 рр.).
- 27 лютого – призначення Верховною Радою України Арсенія Яценюка прем'єр-міністром України.
- 28 лютого – захоплення російськими військовими аеродрому «Бельбек» поблизу м. Севастополь та аеропорту м. Сімферополь.
- 1 березня – підтримання Радою Федерації РФ звернення президента Росії В. Путіна про дозвіл на застосування Збройних сил Російської Федерації на території України.
- 1 березня – початок масштабних антиукраїнських акцій, інспірованих російськими спецслужбами у східних, центральних і південних регіонах України в березні-квітні.
- 1 березня – ухвалення Донецькою обласною радою рішення про проведення референдуму щодо подальшої долі краю.
- 2 березня – ухвалення Луганською обласною радою рішення про нелегітимність центральних органів виконавчої влади України.
- 2 березня – Заява Північноатлантичної ради щодо ситуації в Україні, в якій засуджено військову ескалацію Російської Федерації в Криму і висловлено глибоке занепокоєння з приводу дозволу, наданого російським парламентом на використання Збройних сил РФ на території України.
- 6 березня – перший етап міжнародних санкцій щодо Росії, спрямованих на припинення її агресії проти України. Він передбачав призупинення переговорного процесу між ЄС і РФ про пом'якшення візового режиму і нової угоди про партнерство, а також підготовки до саміту G8, в якому мала брати участь Росія; індивідуальні санкції щодо осіб, причетних до російської агресії проти України.
- 9 березня – перші сутички в м. Луганськ між українськими та російськими і проросійськими силами, спричинені нападом останніх на мітинг з нагоди 200-річчя Т. Шевченка.
- 11 березня – ухвалення Верховною Радою Автономної Республіки Крим та Севастопольською міською радою на закритому засіданні Декларації про незалежність АРК і м. Севастополя та рішення про заборону діяльності на території Криму проукраїнських організацій.
- 13 березня – відновлення Національної гвардії України як військового формування з правоохоронними функціями.

- 13 березня – напад російських і проросійських бойовиків на мітинг за єдність України, що відбувався у м. Донецьк. Під час зіткнень загинув від ножового поранення український активіст Дмитро Чернявський.
- 16 березня – проведення російськими окупантами псевдореферендуму про статус Криму, на якому, за їхніми даними, 96,77% жителів АРК та м. Севастополя проголосували за возз'єднання відповідних територій з Російською Федерацією.
- 17 березня – перехід до другого етапу міжнародних санкцій щодо Росії, зумовлених її агресією проти України, під час якого низці російських і кримських чиновників, також колишніх українських високопосадовців було заборонено в'їзд на територію ЄС та заморожено їхні активи за кордоном. Згодом до візових, економічних і фінансових санкцій проти Росії приєдналися США, Японія, Австралія, Великобританія, Канада, Нова Зеландія.
- 17 березня – Заява Північноатлантичної ради з приводу т. зв. «референдуму» в Криму, який члени НАТО визнали «як незаконним, так і нелегітимним», оскільки він «...порушив українську Конституцію і міжнародне право».
- 18 березня – підписання в Кремлі угоди про приєднання Криму та Севастополя до Російської Федерації.
- 18 березня – підписання президентом Росії спільно з самопроголошеною владою АРК та м. Севастополь Договору про прийняття Республіки Крим до складу Російської Федерації.
- 21 березня – прийняття Радою Федерації Росії законів про ратифікацію Договору від 18 березня та про утворення нових суб'єктів федерації – Республіки Крим і міста федерального значення Севастополь, що формально закріпило окупацію цих регіонів Росією.
- 21 березня – підписання Україною та Європейським Союзом політичної частини Угоди про асоціацію.
- 21 березня – ухвалення ОБСЄ рішення про направлення в Україну міжнародної моніторингової місії.
- 27 березня – підтримання Генеральною Асамблеєю ООН територіальної цілісності України з визнанням Криму і м. Севастополь її невід'ємними частинами.
- 1 квітня – заяви міністрів закордонних справ країн НАТО та Комісії «Україна – НАТО», якими засуджено незаконну військову інтервенцію Росії в Україну, порушення нею суверенітету і територіальної цілісності України та «...незаконну і нелегітимну спробу Росії анексувати Крим».
- 6 квітня – захоплення озброєними російськими і проросійськими бойовиками будівлі Донецької обласної державної адміністрації.
- 6 квітня – у селищі Новофедорівка в Криму військовослужбовець Російської Федерації застрелив беззбройного офіцера Збройних сил України майора Станіслава Карачевського, який став першою жертвою російсько-української війни.
- 7 квітня – інспірування Російською Федерацією проголошення «Донецької народної республіки» («ДНР»), метою якої мав стати контроль за всією територією цієї області за сприяння військової допомоги РФ.
- 9 квітня – засудження ПАРЄ окупації Криму Російською Федерацією та вимога негайного виводу російських військ із півострова.

- 12–14 квітня – захоплення озброєними російськими і проросійськими бойовиками адміністративних установ у таких населених пунктах Донецької обл., як Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ, Лиман, Дружківка, Єнакієво, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Харцизьк, Жданівка, Кіровське.
- 12 квітня – прагнучи запобігти вторгненню російських диверсійних загонів, які розгорнули діяльність на Донбасі, мешканці м. Дніпропетровськ і основних населених пунктів Дніпропетровської обл. почали зводити блокпости.
- 13 квітня – поблизу м. Слов'янськ Донецької обл. – перший бій між бійцями правоохоронних органів України та бойовиками російських диверсійних загонів, під час якого загинув офіцер українського спецпідрозділу «Альфа» Геннадій Біліченко.
- 13 квітня – ухвалення Радою національної безпеки і оборони (РНБО) України рішення про початок широкомасштабної антитерористичної операції (АТО) із залученням Збройних сил України для подолання тероризму, організованого російськими спецслужбами у східних регіонах України.
- 14 квітня – підписання виконувачем обов'язків Президента України О. Турчиновим Указу про введення в дію рішення РНБО України від 13 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози та збереження територіальної цілісності України».
- 14 квітня – взяття озброєними російськими і проросійськими бойовиками в облогу приміщення Луганської обласної ради та оголошення про невизнання центральної влади в Україні.
- 14 квітня – заява міністра закордонних справ Великобританії В. Хейга про те, що за подіями на сході України стоїть Росія, яка хоче дестабілізувати країну.
- 14–19 квітня – у Куп'янському, Борівському, Ізюмському, Близнюківському та Барвінківському районах Харківської обл. створено 19 блокпостів, покликаних запобігти вторгненню російських диверсійних загонів.
- 14 квітня – звинувачення Генеральним секретарем НАТО А.-Ф. Расмуссенем Росії у причетності до сепаратистських заворушень на сході України.
- 15 квітня – згідно з інформацією голови Служби безпеки України (СБУ) В. Наливайченка, українські силовики вже затримали 23 кадрових офіцерів Головного розвідувального управління (ГРУ) РФ.
- 17 квітня – Женевські переговори щодо врегулювання конфлікту між Російською Федерацією та Україною за участі чотирьох керівників зовнішньополітичних відомств – України, ЄС, США та РФ, які відбулися в Женеві (Швейцарія).
- 27 квітня – інспірування Російською Федерацією проголошення на території окремих районів Луганської обл. «Луганської народної республіки» («ЛНР»).
- 28 квітня – 2 травня – захоплення озброєними російськими і проросійськими бойовиками адміністративних установ у таких населених пунктах Луганської обл., як Станиця Луганська, Луганськ, Красний Луч, Первомайськ, Алчевськ, Антрацит, Свердловськ, Стаханов.
- 28 квітня – введення США додаткових санкцій, зумовлених агресією Росії щодо України, проти групи депутатів Держдуми Російської Федерації, замороження активів 17 компаній, наближених до президента РФ В. Путіна, та заборона

постачання до Росії високотехнологічних товарів, які вона могла б використати для військових потреб.

- 30 квітня – схвалення Виконавчою радою Міжнародного валютного фонду дворічної програми «стенд-бай» для України обсягом 17 млрд дол.
- 1 травня – підписання виконавцем обов'язків Президента України О. Турчиновим указу про відновлення призову до армії.
- 2 травня – сутички і пожежа в Будинку профспілок в Одесі, що сталися після збройного нападу сепаратистів на ходу за єдність України, внаслідок яких загинуло 48 осіб і понад 200 звернулися за медичною допомогою.
- 5 травня – виступ президії Луганської обласної ради проти проведення анти-терористичної операції та звинувачення української влади в розпалюванні громадянської війни.
- 9 травня – спроба шести десятків озброєних російських і проросійських бойовиків захопити в м. Маріуполь Донецької обл. міське управління внутрішніх справ, внаслідок чого загинуло близько 20 осіб.
- 11 травня – інспірування Російською Федерацією в окремих районах Донбасу проведення псевдореферендумів щодо незалежності Луганської і Донецької «народних республік». За їхніми «офіційними» даними, за незалежність проголосувало 89,07% і 96,2% відповідно.
- 22 травня – загибель у бою з підрозділом російських терористичних військ під м. Волноваха Донецької обл. 18 вояків 51-ї моторизованої бригади Збройних сил України; 32 отримали поранення.
- 25 травня – перемога на дострокових виборах Президента України в першому турі Петра Порошенка.
- 26 травня – бій українських вояків за аеропорт «Донецьк», внаслідок якого, за різними даними, знищено до 300 терористів, у т. ч. понад три десятки громадян Російської Федерації. Початок героїчної оборони Донецького аеропорту від атак російських регулярних і терористичних військ.
- 29 травня – бойовики російських терористичних військ у м. Слов'янськ Донецької обл. збили гвинтокрил Мі-8, внаслідок чого загинули 12 українських вояків, у т. ч. генерал-майор Сергій Кульчицький.
- 1 червня – визнання головою Державної прикордонної служби (ДПС) України М. Литвином того факту, що російські бойовики щодня пробираються через державний кордон, а ДПС перейшла від охорони кордону до його оборони.
- 5 червня – 29 серпня – бої між українською армією та російськими терористичними військами за курган Савур-Могила (278 м), розташований у Шахтарському р-ні Донецької обл., в ході яких його спочатку було звільнено від ворога, а після серпневого масового вторгнення російських регулярних військ в Україну – втрачено.
- 7 червня – інавгурація Президента України Петра Порошенка.
- 12 червня – вторгнення в Україну з РФ колони танків, яка через н. п. Сніжне, Торез, Макіївка Донецької обл. в'їхала до обласного центру.
- 13 червня – звільнення українським військом м. Маріуполь від російських терористичних формувань.
- 14 червня – у м. Луганськ при заході на посадку бойовиками російських терористичних військ збито український військово-транспортний літак Іл-76, внаслідок чого загинули 49 осіб, враховуючи членів екіпажу.

- 20–30 червня – одностороннє припинення українським військом бойових дій, оголошене в рамках мирного плану Президента України П. Порошенка.
- 22 червня – український боксер Василь Ломаченко переміг американця Гарі Расселла-молодшого і став чемпіоном світу з боксу за версією WBO у напівлегкій вазі. Здобувши свій перший чемпіонський титул на професійному рингу в третьому бою, він повторив рекорд тайського боксера Сенсака Муангсуріна.
- 27 червня – Підписання Україною та ЄС Угоди про асоціацію в повному обсязі.
- 30 червня – визнання головнокомандувачем об'єднаними збройними силами НАТО в Європі Ф. Брідлавом того факту, що Росія не лише фінансово і матеріально підтримує сепаратистів, а й використовує проти України вбивць-найманців.
- 1 липня – ухвалення Парламентською асамблеєю ОБСЄ резолюції «Очевидне, грубе та не виправлене порушення Гельсінських принципів Російською Федерацією», якою вона засудила військову агресію Росії проти України, висловила «...тверду підтримку суверенітету, політичної незалежності, єдності і територіальної цілісності України» та закликала держави-члени ОБСЄ відмовлятися від визнання насильницької окупації Криму Російською Федерацією.
- 1 липня – знищення поблизу м. Слов'янськ Донецької обл. тренувального табору російських терористичних військ, внаслідок чого ліквідовано близько 250 бойовиків, з яких дві третини – чеченці з РФ.
- 5 липня – 21 серпня – звільнення українським військом від російських терористичних формувань таких населених пунктів Донбасу, як Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ, Дружківка, Костянтинівка, Сіверськ, Рубіжне, Дзержинськ, Соледар, Северодонецьк, Попасна, Лисичанськ, Шахтарськ, Дебальцеве, Авдіївка, Лутугине, Вуглегірськ, Ясинувата, Первомайськ, Станиця Луганська та ін.
- 9 липня – 5 вересня – згідно з інформацією РНБО і ДПС України, за вказаний період 2014 р. з території РФ здійснено більш ніж 120 атак російської артилерії на українські об'єкти в окремих районах Донецької та Луганської областей.
- 11 липня – російські військові обстріляли з реактивних систем залпового вогню (РСЗВ), у т. ч. з території РФ, базовий табір українських вояків поблизу с. Зеленопілля Свердловського (нині – Довжанського) р-ну Луганської обл., внаслідок чого зазнали значних втрат особовий склад (загинуло близько 40 військовослужбовців) і техніка українських підрозділів.
- 13 липня – початок систематичного обстрілу з території Російської Федерації з використанням артилерії, мінометів і РСЗВ «Град» розташування зведеного тактичного угруповання «Кордон», яке виконувало завдання з перекриття відкритої ділянки державного кордону, щоб завадити ворогові постачати з території РФ зброю, боєприпаси та підкріплення живої сили бойовиків.
- 14 липня – на Донеччині знайшли могили з тілами двох священників із м. Слов'янськ та двох синів одного з них. Їх замордували російські бойовики за те, що вони приносили їжу українським воякам.
- 16 липня – винищувачем МіГ-29 Збройних сил РФ збито український літак Су-25.
- 16 липня – введення США перших санкцій щодо основних секторів економіки Росії, зумовлених її агресією в Україні, під які потрапили низка російських компаній військово-промислового комплексу, нафтогазового сектору, фінансових установ, а також окремі політики та військові РФ, представники анти-

державних сил в Україні. Впродовж другої половини 2014 – 2015 р. США посилили обмежувальні заходи щодо РФ.

- 16–17 липня – розширення ЄС санкцій проти осіб і російських компаній, причетних до порушення територіальної цілісності й суверенітету України.
- 17 липня – бойовики російських терористичних військ поблизу м. Торез Донецької обл. збили пасажирський літак Boeing 777, що виконував рейс Амстердам – Куала-Лумпур, внаслідок чого загинули 298 осіб на борту.
- 22 липня – згідно з повідомленням інформаційної агенції «Рейтер», Червоний Хрест визнав, що Україна перебуває в стані війни з Російською Федерацією, і в приватному порядку поінформував про це учасників конфлікту. Таким чином, усі злочини, скоєні на території окремих районів Донецької й Луганської обл. (ОРДЛО), кваліфіковано як «військові злочини».
- 24 липня – розпуск у Верховній Раді України парламентської коаліції «Європейський вибір».
- 24 липня – оголошення прем'єр-міністром України А. Яценюком про відставку уряду.
- 25 липня – оприлюднення ЄС додаткових санкцій щодо РФ, під дію яких потрапили група російських високопосадовців, інспіровані Росією такі територіальні утворення, як «Донецька народна республіка», «Луганська народна республіка», «Федеративна держава Новоросія», та низка антиукраїнських воєнізованих формувань.
- 29 липня – 1 серпня – запровадження Європейським Союзом санкцій третього рівня проти Російської Федерації, зумовлених її агресією в Україні. Вони стосувалися енергетичного та фінансового секторів, продукції військового й подвійного призначення, окремих осіб; передбачали заборону експорту й реекспорту до Росії високотехнологічного обладнання. Впродовж другої половини 2014 – 2015 р. ЄС, а також такі країни, як Японія, Швейцарія, Ізраїль, Канада, Німеччина, Австралія, Франція, Норвегія, Чорногорія, Ісландія, Албанія, Ліхтенштейн, Нова Зеландія, Грузія та ін., розширили список обмежувальних заходів щодо РФ.
- 4 серпня – під час бою з російськими терористами 171 військовослужбовець 72-ї моторизованої бригади ЗС України та 140 українських прикордонників через тривалий обстріл їхніх позицій і закінчення боєприпасів були змушені відступити на територію РФ у районі прикордонного пункту «Гуково» Ростовської обл. Через кілька днів усі вони повернулися в Україну.
- 15 серпня – Генеральний секретар НАТО А. Ф. Расмуссен і журналісти британських видань «Дейлі телеграф» і «Гардіан» повідомили, що з 14 на 15 серпня 2014 р. колона російських військ, у складі якої кілька десятків одиниць бронетехніки, перетнула російсько-український кордон через КПП «Ізварине» в Луганській обл. Згодом Президент України П. Порошенко заявив, що значна частина цієї колони знищена українською артилерією.
- 16 серпня – згідно з інформацією російської газети «Псковская губерния» від 2 вересня 2014 р., на територію України було введено 1-шу роту 76-ї Псковської дивізії Повітряно-десантних військ РФ.

- 19 серпня – прорив у м. Луганськ значного підкріплення для бойовиків російських терористичних військ, серед якого до 40 одиниць важкої бронетехніки з Росії.
- 19 серпня – українські бійці в м. Іловайськ Донецької обл. взяли в полон п'ятьох військовослужбовців-десантників Збройних сил Російської Федерації.
- 21 серпня – наступальні операції українських військ проти російських терористичних формувань у районі м. Донецьк, Луганськ та Іловайськ. Згідно з інформацією російської газети «Псковская губерния» від 2 вересня 2014 р., під час однієї з таких операцій уночі з 20 на 21 серпня біля с. Георгіївка Лутугинського р-ну Луганської обл. практично повністю було знищено 1-шу роту 76-ї Псковської дивізії Повітряно-десантних військ РФ – загинуло від 80 до 140 російських десантників.
- 22 серпня – перша автоколона «гуманітарного конвою», що складалася з 280 КамАЗів із вантажем з Росії для мешканців окупованих районів Донецької та Луганської обл., незаконно перетнула російсько-український кордон. Таким чином, прикриваючись гуманітарною допомогою, РФ поставляла російським терористичним військам озброєння, боєприпаси й живу бойову силу. Загалом до початку 2022 р. на територію України без належного огляду українськими прикордонниками (відповідно до встановлених процедур) вторглися понад 100 російських «гумконвоїв».
- 22 серпня – артилерійський обстріл реактивними системами залпового вогню «Ураган» із території РФ українських позицій під м. Іловайськ Донецької обл.
- 23 серпня – повідомлення Державної прикордонної служби України про колони броньованої техніки, що рухалися з території Російської Федерації в напрямку н. п. Амвросіївка і Кутейникове Донецької обл., де дислокувалися українські сили.
- 23 серпня – Український батальйон територіальної оборони «Прикарпаття» дезертирував з району виконання бойових завдань.
- 23–30 серпня – Іловайський котел: оточення угруповання українських військ регулярними частинами ЗС РФ та бойовиками російських терористичних формувань біля м. Іловайськ Донецької обл.
- 24 серпня – приховане вторгнення в Україну російських регулярних військ набуло масового характеру.
- 24 серпня – неорганізований відступ угруповання українських військ з м. Іловайська.
- 24 серпня – поблизу селища Кутейникове Донецької обл. підрозділи 51-ї окремої механізованої бригади (ОМБр) вступили в бій з частинами Повітряно-десантних військ ЗС РФ, під час якого захопили в полон 10 російських десантників, що належали до складу 331-го повітряно-десантного полку (Кострома) 98-ї повітряно-десантної дивізії.
- 25 серпня – українські вояки повідомили про те, що в районі н. п. Щербак і Новоазовськ Донецької обл. змішана російська колона бронетехніки у складі 10 танків, 2 бойових машин піхоти (БМП) і 2 автомобілів «Урал» порушила державний кордон України.
- 25 серпня – блокада регулярними частинами ЗС РФ та бойовиками російських терористичних формувань угруповання українських військ біля м. Іловайськ Донецької обл.

- 26 серпня – обстріл із російських гвинтокрилів Мі-24 українських прикордонників, внаслідок чого загинуло 4 українці.
- 27 серпня – Комітет солдатських матерів у Ставропольському краї Російської Федерації опублікував список із близько 400 прізвиськ бійців Воронежсько-Шумленської 19-ї окремої мотострілкової бригади (Владикавказ, Північна Осетія), 17-ї окремої гвардійської мотострілкової бригади (м. Шалі, Чечня), 8-ї окремої гвардійської мотострілкової бригади (м. Шатой, Чечня) та інших частин Збройних сил РФ, які загинули чи були поранені внаслідок бойових дій на сході України.
- 27 серпня – масове вторгнення регулярної російської армії на територію України, зокрема: в напрямку селищ Старобешеве – Тельманове Донецької обл. ввійшла колона російської військової техніки, в складі якої близько 100 одиниць танків, БМП, бронетранспортерів (БТР), РСЗВ «Град»; в напрямку н. п. Дібровка – Дмитрівка Донецької обл. – російська колона з 6 «Градів» та 8 вантажних автомобілів КамАЗ і «Урал» із бойовиками; у м. Амвросіївка Донецької обл. – 5 російських БТРів і КамАЗ із бойовиками.
- 27 серпня – на виїзді з селища Победа Луганської обл. розміщено штаб батальйонної тактичної групи Збройних сил Російської Федерації.
- 27 серпня – офіційний представник Держдепартаменту США Дж. Псакі заявила про пряме вторгнення на територію України військ Російської Федерації, які, здійснюючи контрнаступ на Донецьк і Луганськ, просунулися майже на 40 км углиб країни. Про те, що на сході України між собою воюють регулярні армії України та РФ, заявив також міністр закордонних справ Швеції К. Більдт.
- 28 серпня – після масового введення на територію України російських військ українські силовики залишили н. п. Новоазовськ, Амвросіївку і Старобешеве Донецької обл.
- 28 серпня – посол США в Україні Дж. Пайєтт заявив, що Росія скерувала на схід України свої новітні системи протиповітряної оборони (ППО), в т. ч. «Панцир-С1», і «тепер безпосередньо залучена у військові дії». Він повідомив, що на сході України використовують техніку та озброєння, що їх поставляє Росія, а також живу силу армії РФ.
- 28 серпня – у зв'язку з різким загостренням ситуації на Донбасі, викликаним масовим вторгненням регулярної російської армії на територію України, Президент України П. Порошенко скликав засідання Ради національної безпеки й оборони для розробки плану подальших дій.
- 28 серпня – голова Союзу комітетів солдатських матерів Росії В. Мельнікова повідомила, що, за попередніми підрахунками, на території України перебуває близько 15 тис. російських військовослужбовців (НАТО та інші спостерігачі називали цифри до 10 тис. осіб). У боях за м. Іловайськ, згідно з даними представника Центрального науково-дослідного інституту Збройних сил України полковника В. Шидлюха, брали участь понад 4000 військовослужбовців Російської Федерації.
- 29 серпня – під час виходу колон українських бійців з оточення поблизу м. Іловайськ Донецької обл., незважаючи на раніше досягнуту домовленість про те, що оточенців безперешкодно випустять, їх підступно впритул розстріляли російські регулярні й терористичні війська, внаслідок чого загинули, були поранені або взяті у полон сотні українських вояків.

- 30 серпня – в Алжирі зазнав катастрофи вантажний літак АН-12 з українським екіпажем; усі сім членів екіпажу загинули.
- 1 вересня – українські вояки відійшли з аеропорту «Луганськ».
- 1 вересня – згідно з даними Інформаційного центру РНБО, на початку вересня 2014 р. на території України діяло не менше чотирьох батальйонно-тактичних груп (кожна така група мала близько 400 бійців, ППО та артилерію) Збройних сил РФ: у районі н. п. Новосвітлівка – Новоганнівка – Красне, у районі Старобешево – Новокатеринівка, у районі Щербак – Маркіне Донецької обл., у районі Кумачево – Перемога Луганської обл.
- 1 вересня – міністр оборони України В. Гелетей заявив, що антитерористичну операцію на сході України практично завершено, оскільки ситуація переросла в повномасштабну війну між Україною та Російською Федерацією.
- 1 вересня – італійська газета «Repubblica» оприлюднила слова президента Єврокомісії Ж.-М. Баррозу на засіданні Європейської ради про те, що під час розмови з президентом РФ В. Путіним той погрожував, ніби може захопити Київ за два тижні.
- 3 вересня – спостерігачі ОБСЄ в доповіді за період з 28 серпня по 3 вересня 2014 р. вперше підтвердили факти обстрілу України з російської території.
- 3 вересня – президент США Б. Обама провів паралелі між агресією Росії щодо України та діями нацистів перед Другою світовою війною. Він також заявив, що участь «...російських бойових частин із російською зброєю і на російських танках» – це факт, який «не підлягає сумніву», та застеріг президента Росії В. Путіна, що «...кордони не можуть бути перемальовані під дулом автоматів» і що США не визнає «...незаконної окупації Росією Криму чи будь-якої іншої частини України».
- 5 вересня – згідно з даними РНБО, впродовж бойових дій на сході України за станом на початок вересня 2014 р. загинуло близько 2 тис. військовослужбовців Російської Федерації.
- 5 вересня – за інформацією речника РНБО полковника А. Лисенка, вночі з 4 на 5 вересня поблизу м. Червонопартизанськ Луганської обл. з метою приховування воєнних втрат російських військ у штольнію однієї з шахт було скинуто декілька десятків тіл російських солдатів.
- 5 вересня – Тристороння контактна група – ОБСЄ, Україна, Росія – та представники російських терористичних військ підписали в м. Мінськ (Білорусь) тимчасову угоду про «...забезпечення негайного двостороннього припинення застосування зброї» на сході України.
- 5 вересня – Декларація Вельського саміту, видана главами держав та урядів, які брали участь у засіданні Північноатлантичної ради у Вельсі. В документі «...рішуче засуджено ескалацію подій та незаконне військово-втручання Росії в Україну» і висловлено вимогу, «...щоб Росія зупинила і відвела свої війська з України та від її кордонів». У Декларації також зазначено: «Ми не визнаємо і не визнаватимемо незаконну російську «окупацію» Криму. Ми вимагаємо від Росії дотримання норм міжнародного права і своїх міжнародних зобов'язань; припинення незаконної окупації Криму; утримання від агресивних дій проти України; виведення своїх військ; зупинення потоку зброї, обладнання, людей і

грошей через кордон для сепаратистів; зупинення розпалювання напруженості вздовж і поперек кордону з Україною».

- 8 вересня – Президент України П. Порошенко повідомив, що за 4 дні перемир'я з близько 1200 українських вояків, які перебували у ворожому полоні, звільнено 648.
- 15 вересня – на Яворівському полігоні, що на Львівщині, розпочалися 11-денні міжнародні військові навчання «Rapid Trident» за участі близько 1300 військовослужбовців з 15 країн світу.
- 16 вересня – Верховна Рада України на виконання Мінських домовленостей ухвалила Закон України про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей. Відповідно до закону, тим районам Донбаського регіону, що перебували поза контролем української влади, надано особливий статус терміном на 3 роки, яким визначено тимчасовий порядок організації місцевого самоврядування, діяльності органів місцевого самоврядування з метою створення там умов для якнайшвидшої нормалізації обстановки, відновлення правопорядку, конституційних прав і свобод громадян.
- 16 вересня – Верховна Рада України та Європейський парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС.
- 17 вересня – Комітет міністрів Ради Європи закликав Російську Федерацію вивести всі свої війська з території України, включаючи незаконно окуповану територію Автономної Республіки Крим, та утриматись від будь-якої подальшої військової інтервенції в Україну.
- 17–18 вересня – офіційний візит Президента України П. Порошенка до Сполучених Штатів Америки.
- 19 вересня – учасники міжнародної контактної групи в Мінську домовилися про припинення вогню в Україні, зупинці на поточній лінії зіткнення і встановлення 30-кілометрової зони безпеки.
- 20 вересня – Трестороння контактна група – ОБСЄ, Україна, Російська Федерація – та представники російських терористичних військ підписали в Мінську меморандум про припинення застосування зброї, зупинку підрозділів і військових формувань сторін на лінії зіткнення за станом на 19 вересня та встановлення на сході України 30-кілометрової зони безпеки.
- 1 жовтня – під час бою з російськими військами між н. п. Дебальцеве і Фащівка Донецької обл. капітан Ільгар Багіров, щоб не потрапити у полон, підірвав себе і ворогів гранатою.
- 2 жовтня – Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію, якою визнала, що Росія надіслала в Україну регулярні війська.
- 26 жовтня – позачергові парламентські вибори в Україні.
- 2 листопада – на окремих територіях Донецької й Луганської обл., у супереч Мінським домовленостям та встановленому Конституцією і законами України порядку виборів органів влади, провели незаконні вибори т. зв. «голів і народних рад «ДНР» і «ЛНР».
- 15–17 листопада – за інформацією МЗС України, через неконтрольовану Україною ділянку українсько-російського державного кордону в пунктах пропуску «Ізварине» в Луганській обл. та «Новоазовськ» у Донецькій обл. для бойовиків

російських військ із Російської Федерації прибуло понад 100 одиниць військової техніки.

- 18 листопада – за інформацією РНБО України, декілька десятків тіл терористів і російських військовиків, убитих упродовж останніх днів біля м. Дебальцевого, за наказом керівництва російських військ скинули в штольню однієї з приватних шахт, після чого шахту підірвали.
- 19 листопада – міністр Великобританії в справах Європи Д. Лідінгтон, аналізуючи роль Росії в агресії проти України, в авторській статті для видання «Європейська правда» наголосив: «Кремль відрядив до України сотні військових, зібрав тисячі на кордоні та забезпечує своїх маріонеток на сході зброєю й танками у необмеженій кількості. Це не припущення, це факт. У нашому розпорядженні є супутникові знімки, фотографії від людей на місцях, звіти місії ОБСЄ та оповіді очевидців. Спроби Росії спростувати це просто не викликають жодної довіри».
- 27 листопада – у Верховній Раді України VIII скликання сформовано коаліцію політичних сил «Європейська Україна», до якої ввійшли представники п'яти політичних сил: «Народного фронту», Блоку П. Порошенка (БПП) «Солідарність», «Самопоміч», Радикальної партії О. Ляшка та «Батьківщини».
- 27 листопада – головою Верховної Ради України обрано Володимира Гройсмана, а прем'єр-міністром України затверджено Арсенія Яценюка.
- 30 листопада – державний і гарантований борг України перевищив 1 трлн грн.
- Грудень – український письменник Сергій Жадан отримав премію ВВС у номінації «Краща книга десятиліття» за роман «Ворошиловград».
- 2 грудня – спільна заява Комісії «Україна – НАТО», якою рішуче засуджено подальшу навмисну дестабілізацію східної України Росією, що йде врозріз з міжнародним правом, у т. ч. постачання танків, сучасних систем протиповітряної оборони та іншої важкої зброї сепаратистам, а також військові дії, які порушують угоди, досягнуті в Мінську у вересні 2014 р. Міністри закордонних справ Комісії «Україна – НАТО» також засудили нарощування військової сили Росії в Криму, погіршення ситуації з правами людини на Кримському півострові та закликали Росію «...скасувати свою незаконну і нелегітимну самопроголошену «анексію» Криму, яку ми не визнаємо і не визнаватимемо».
- 18 грудня – президент США Б. Обама підписав односторонньо прийнятий Сенатом та Конгресом Сполучених Штатів Америки закон про статус України як союзника США поза НАТО.

2015 Р.

- 13 січня – російські бойовики обстріляли під м. Волноваха Донецької обл. пасажирський автобус, унаслідок чого 12 осіб загинули, 18 – поранено.
- 15 січня – згідно з даними секретаря РНБО України О. Турчинова, на початку 2015 р. на окупованій частині Донбасу перебувало 36 тис. бойовиків російських формувань, у т. ч. 8,5 тис. регулярних військ ЗС РФ, які мали на озброєнні 542 танки, до 990 бойових броньованих машин, 694 одиниці реактивних систем залпового вогню, 4 одиниці тактичних ракетних комплексів «Точка-У», 57 одиниць зенітно-ракетних комплексів.

- 22 січня – після 242 діб героїчної оборони українські вояки залишили зруйновані термінали Донецького аеропорту.
- 22 січня – російські бойовики обстріляли з міномета зупинку громадського транспорту в м. Донецьк, унаслідок чого загинуло 7 осіб.
- 24 січня – масовий артилерійський обстріл російськими бойовиками східних житлових кварталів м. Маріуполь, внаслідок чого 31 особа загинула і близько сотні було поранено.
- 27 січня – Резолюція ПАРЄ «Про гуманитарну ситуацію в Україні та біженців», якою підтверджено російську агресію на Донбасі, всесторонню підтримку Російською Федерацією бойовиків в ОРДЛО та засуджено окупацію Росією території Криму.
- 27 січня – Верховна Рада України визнала Російську Федерацію країною-агресором, а самопроголошені «ДНР» і «ЛНР» – терористичними організаціями.
- 9 лютого – чотири штурмовики СУ-25 Військово-повітряних сил (ВПС) Російської Федерації завдали авіаудару по позиціях 40-го мотопіхотного батальйону ЗС України поблизу с. Новогригорівка під м. Дебальцеве Донецької обл.
- 9 лютого – у Брюсселі відбулася акція з вимогою звільнити з російської в'язниці льотчицю Надію Савченко. У ній взяли участь 14 міністрів закордонних справ ЄС і французький посол.
- 10 лютого – російські бойовики з окупованого м. Горлівка Донецької обл. обстріляли з РСЗВ «Смерч» штаб антитерористичної операції і житлові квартали м. Краматорськ, унаслідок чого загинули 17 осіб і понад 60 було поранено, серед них вояки Збройних сил України.
- 12 лютого – за підсумками 16-годинних зустрічей лідерів країн «нормандської четвірки» – Президента України П. Порошенка, канцлера Німеччини А. Меркель, президентів Франції Ф. Олланда і Російської Федерації В. Путіна, а також учасників контактної групи у Мінську було ухвалено «Комплекс заходів з виконання Мінських угод».
- 13 лютого – речник Державного департаменту США Дж. Псакі заявила, що російські військові розгорнули системи ППО поблизу м. Дебальцеве Донецької обл., а посол США в Україні Дж. Пайєтт повідомив, що під м. Дебальцеве розміщено російські танки, та показав супутникові знімки на доказ свого твердження. При цьому американський посол зауважив, що «...бойовики мають більше озброєння з танками, БТРами, артилерією та ракетними системами, ніж деякі країни НАТО та Європи».
- 17 лютого – командир батальйону «Донбас» і народний депутат України С. Семенченко, коментуючи ситуацію на Дебальцевському плацдармі, повідомив, що сили АТО в м. Дебальцеве Донецької обл. перебувають в оперативному оточенні, однак котла немає.
- 18 лютого – українські війська під тиском росіян змушені залишити м. Дебальцеве Донецької обл.
- 20 лютого – помічник міністра оборони України Ю. Бірюков повідомив, що під час боїв на Дебальцевському плацдармі проти 2,5 тис. українських вояків було кинуто 15–17 тис. російських бойовиків. Із 18 січня по 18 лютого 2014 р. там загинули 179 українських військовослужбовців, 110 – потрапили в полон, 81 – зник безвісті; ворожі втрати в боях за м. Дебальцеве Донецької обл. від початку

року становили 2911 вбитих, у т. ч., як зазначено в доповіді російського опозиціонера Б. Немцова «Путін. Війна», оприлюдненій після його вбивства 12 травня 2015 р., не менше 70 солдатів ЗС Російської Федерації.

- 26 лютого – Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг повідомив, що Росія за останні місяці перекинула на Донбас понад тисячу одиниць техніки, танків, артилерії і систем ППО.
- 3 березня – командувач сухопутними військами США в Європі генерал-лейтенант Б. Годжес заявив, що, за оцінками американських військових, Росія для підтримки бойовиків тримає на сході України приблизно 12 тис. своїх військовослужбовців – це російські військові інструктори, техніки з обслуговування сучасних систем озброєння і бойові частини. Ще близько 50 тис. солдатів перебували на російській території в безпосередній близькості від українського кордону – на той випадок, якщо бойовики зазнають важкої поразки, як це було в 2014 р. Майже 29 тис. солдатів дислокувалися в Криму.
- 4 березня – внаслідок вибуху на шахті ім. Засядька в Донецьку загинули 33 гірники.
- 5 березня – Верховна Рада України ухвалила закон, яким визнала День захисника України (14 жовтня) вихідним днем.
- 11 березня – Рада директорів Міжнародного валютного фонду схвалила надання Україні близько 17,5 млрд дол. США в рамках нової програми розширеного фінансування.
- 15 березня – на телеканалі «Россия 1» показали пропагандистський фільм «Крым. Путь на родину», в якому президент РФ В. Путін визнав, що «зелені чоловічки», які захоплювали Крим, були російськими військовими.
- 5 квітня – українка Марія Музичук виборола звання чемпіонки світу з шахів серед жінок.
- 9 квітня – Верховна Рада України ухвалила Закон про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки, яким визначила правові основи заборони популяризації такої символіки та встановила порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму.
- 17 квітня – посол США в Україні Дж. Пайтт, коментуючи заяву президента РФ В. Путіна від 16 квітня 2015 р. про те, що на території України нібито немає російських військ, зазначив: «Неправда те, що він казав. Є російські війська, є російські офіцери і є російська зброя та російське озброєння на території суверенної України... Кремль може стверджувати що завгодно і казати що завгодно, але факти не приховати».
- 17 квітня – президент РФ В. Путін вперше публічно визнав, що «зелені чоловічки», які взимку та навесні 2014 р. здійснили окупацію Автономної Республіки Крим, – це російські військові.
- 3 червня – російські терористичні загони здійснили спробу наступу на м. Мар'їнка Донецької обл., однак зазнали поразки та втратили сотні бійців убитими й пораненими.
- 25 червня – Резолюція ПАРЄ «Про зниклих осіб під час конфлікту в Україні», якою засуджено російську агресію в Україні та окупацію Росією території Криму.
- 1 серпня – українські лучниці здобули золоті медалі на Чемпіонаті світу зі стрільби з лука.

- 4 серпня – Президент України П. Порошенко встановив День Національної поліції України. Закон України про Національну поліцію вступив у дію 7 листопада 2015 р.
- 5 серпня – головний військовий прокурор України А. Матіос оприлюднив офіційні дані втрат українських військ поблизу м. Іловайськ Донецької обл. у серпні 2014 р., відповідно до яких 366 українських бійців загинули, 429 – отримали поранення, 128 – потрапили в полон, 158 – зникли безвісти.
- 16 вересня – Україна запровадила масштабні санкції проти Російської Федерації, які стосувалися майже 400 фізичних і понад 100 юридичних осіб.
- 25 жовтня – Україна припинила авіасполучення з Російською Федерацією.
- 25 жовтня – чергові вибори депутатів місцевих рад та місцевих голів в Україні.
- 7 листопада – в Україні замість міліції, яка припинила своє існування, офіційну діяльність розпочала Національна поліція.
- 16 грудня – Український суд за пропаганду війни та насильства, інші численні злочини заборонив діяльність Комуністичної партії України.
- 17 грудня – президент Росії В. Путін, який завжди відкидав будь-які звинувачення у військовій підтримці бойовиків на сході України, визнав, що росіяни присутні на Донбасі, але заперечив наявність там регулярних військ. «Ми ніколи не говорили, що там немає людей, які займаються вирішенням певних питань військової сфери. Але це не означає, що там присутні регулярні російські війська», – сказав він.
- 17 грудня – Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг, коментуючи ризик відновлення повномасштабних бойових дій на сході України, зауважив: «Ми заявляли і заявлятимемо, що російські війська присутні на території України. Ми спираємося на наші власні розвідувальні дані, відкриті джерела, повідомлення в ЗМІ».

2016 Р.

- 1 січня – набула чинності Угода про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС.
- 1 січня – розпочався дворічний термін непостійного членства України в Раді Безпеки ООН.
- 18 лютого – припинила існування коаліція політичних сил Верховної Ради України VIII скликання «Європейська Україна».
- 23 лютого – президент США Б. Обама продовжив дію санкцій проти Росії через її агресію в Україну.
- 10 березня – Рада ЄС продовжила дію санкцій проти Росії через її агресію в Україну.
- 10 квітня – прем'єр-міністр України А. Яценюк оголосив про свою відставку.
- 14 квітня – Верховна Рада України обрала своїм головою Андрія Парубія, а прем'єр-міністром України затвердила Володимира Гройсмана.
- 15 травня – українська співачка Джамала (Сусанна Джамаладінова) з пісню «1944», присвяченою депортації кримських татар радянською владою, стала переможницею 61-го міжнародного пісенного конкурсу «Євробачення», який відбувся в столиці Швеції м. Стокгольм.

- 19 травня – Верховна Рада України, відповідно до Закону про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки, перейменувала окремі населені пункти та райони України, зокрема м. Дніпропетровськ названо м. Дніпро, м. Дніпродзержинськ у Дніпропетровській обл. – м. Кам'янське, м. Цюрупинськ у Херсонській обл. – м. Олешки. Загалом перейменовано 26 районів і 987 населених пунктів.
- 23 травня – Жіноча комісія Міжнародної федерації шахів визнала 23-річну українку Марію Музичук найкращою шахісткою світу.
- 3 червня – Доповідь про ситуацію в Україні Управління Верховного комісара ООН з прав людини, згідно з якою протягом понад двох років російсько-української війни на сході України 9371 особу вбито і 21 532 поранено.
- 7 червня – українка Ганна Ушеніна виграла чемпіонат Європи з шахів серед жінок, який відбувався у Румунії.
- 12 червня – український боксер Василь Ломаченко встановив нове історичне досягнення у професійному боксі. Нокаутувавши пуерториканця Романа Мартінеса, він став чемпіоном світу за версією WBO у двох вагових категоріях – у напівлегкій вазі та другій напівлегкій вазі – лише за 7 боїв.
- 16 червня – Верховна Рада України звернулася до Вселенського Патріарха Варфоломія з проханням дарувати автокефалію Українській православній церкві.
- 9 липня – українка Наталія Прищепа виборола золоту медаль чемпіонату Європи з легкої атлетики в бігу на 800 метрів.
- 11 липня – Україна і Канада підписали Угоду про створення зони вільної торгівлі між обома країнами.
- 14 липня – Верховна Рада України перейменувала м. Кіровоград у м. Кропивницький.
- 25 липня – за інформацією МЗС України, лише від початку липня 2016 р. через неконтрольовану Україною ділянку українсько-російського державного кордону з Російської Федерації прибули 19 залізничних ешелонів з озброєнням та військовою технікою для російських військ.
- 30 липня – згідно з даними української розвідки, з Росії для російських військ на станцію Харцизьк у Донецькій обл. прибули 6 вагонів із боєприпасами та платформи з військовою технікою (8 танків і 4 БМП), а через КПП «Ізварине» в Луганській обл. вторглася російська колона військової техніки з 19 танків, 11 бойових броньованих машин, 3 установок «Град», 2 самохідних артилерійських установок (САУ), 44 вантажних автомобілів з боєприпасами та 34 – з паливом.
- 3 серпня – спостерігачі російської сторони Спільного центру з контролю та координації питань припинення вогню та стабілізації лінії розмежування сторін російсько-української війни вперше підтвердили факти обстрілів з боку незаконних збройних формувань псевдореспублік, у т.ч. із забороненого Мінськими домовленостями озброєння – ствольної артилерії та мінометів.
- 3 серпня – Україна, відмовившись затвердити нового посла Росії, знизила статус дипломатичних відносин із РФ до рівня тимчасових повірених у справах.
- 6 серпня – Головне управління розвідки Міністерства оборони України повідомило про те, що через неконтрольовану Україною ділянку українсько-російського державного кордону в районі н.п. Куйбишево (Ростовська обл., РФ) –

Маринівка (Донецька обл.) з Росії прибула змішана колона військової техніки ЗС РФ – танки, бойові броньовані машини, артилерійські установки та автомобільна техніка. Зафіксовано також постачання озброєння, військової техніки, боєприпасів і пально-мастильних матеріалів із території Росії до українських населених пунктів, контрольованих російськими військами: в Ровеньки – 500 т пально-мастильних матеріалів, в Довжанський Луганської обл. – залізничний ешелон із військовою колісною та гусеничною технікою, в Дебальцеве Донецької обл. – 2 вагони з боєприпасами.

- 8 серпня – першу медаль для України на Олімпійських іграх у Ріо-де-Жанейро завоював Сергій Куліш, який у стрільбі з пневматичної гвинтівки з 10 метрів показав другий результат.
- 9 серпня – за даними Головного управління розвідки Міністерства оборони України, на території Кримського півострова перебувало понад 24 тис. російських загарбників, до 40 танків, понад 550 бойових броньованих машин, близько 100 артилерійських систем, понад 50 реактивних систем залпового вогню, 16 берегових ракетних комплексів, близько 100 літаків, 50 гвинтокрилів, 5 підводних човнів та 30 бойових кораблів.
- 10 серпня – ФСБ РФ опублікувала офіційну заяву, в якій стверджувала, що в окупованому Росією Криму запобігли низці терористичних актів, начебто підготовлених Головним управлінням розвідки Міністерства оборони України. Президент РФ В. Путін звинуватив українську владу в тому, що вона «переходить до терору». У відповідь Президент України П. Порошенко назвав ці звинувачення Росії фантазіями для погроз Україні, а Генеральний штаб ЗС України – провокацією.
- 10 серпня – впливова щоденна британська газета «The Times» опублікувала статтю за промовистою назвою «Росія за допомогою бойових дій в Україні готується до війни з Заходом».
- 11 серпня – у зв'язку з провокаційними діями Російської Федерації в окупованому Криму та ескалацією її дій на Донбасі Президент України П. Порошенко наказав привести в посилену бойову готовність підрозділи Збройних сил України, Національної гвардії, Прикордонної служби та Служби безпеки України.
- 13 серпня – згідно з даними голови ДПС України В. Назаренка, через російську агресію Україна втратила контроль над 409,3 км державного кордону.
- 14 серпня – радник голови СБУ Ю. Тандіт повідомив, що за час російської агресії було звільнено з полону або знайдено близько 3080 громадян України. На окупованій бойовиками території Донбасу незаконно утримували 107 українців, ще 9 – в РФ.
- 16 серпня – Головним управлінням розвідки Міністерства оборони України зафіксовано чергові факти постачання залізничним транспортом із території РФ озброєння, військової техніки, боєприпасів і пально-мастильних матеріалів до таких населених пунктів: Дебальцеве – 22 вагони з боєприпасами, 4 цистерни з пально-мастильними матеріалами (200 т); Іловайськ – 2 танки Т-64, 6 БТР-80, 2 вантажні автомобілі «Урал».
- 17 серпня – за даними Головного управління розвідки Міністерства оборони України, для посилення вогневих можливостей підрозділів 100-ї окремої мотострілкової бригади ЗС РФ, які діють на напрямках н. п. Піски та Мар'їнка, з

території Росії доставлено партію реактивних піхотних вогнеметів «Джміль» та босприпасів до них.

- 18 серпня – американський посол Дж. Пайетт повідомив, що США надали Україні безпекову допомогу на 600 млн дол.
- 24 серпня – відзначення 25-ї річниці Незалежності України. У військовому параді в центрі Києва взяли участь 4 тис. військовослужбовців та близько 400 одиниць техніки.
- 24 серпня – Президент України П. Порошенко повідомив, що за час російської агресії загинули 2504 українських вояки.
- 1 вересня – в Україні розпочато процес обов'язкового електронного декларування майна й коштів державними службовцями, який має бути ефективним контролем за доходами і витратами чиновників, суддів, прокурорів, правоохоронців.
- 1, 7 вересня – США розширили перелік фізичних осіб і компаній із Росії та окупованих нею українських територій, що підпадають під дію обмежувальних заходів у зв'язку з агресією проти України.
- 7 вересня – ЄС продовжив на півроку санкції проти 146 осіб і 37 компаній із Росії й окупованих нею українських територій за агресію проти України.
- 7–18 вересня – на XV літніх Паралімпійських іграх у Ріо-де-Жанейро (Бразилія) збірна України посіла 3-тє місце командного заліку, виборовши 117 нагород: 41 золоту, 37 срібних і 39 бронзових.
- 8 вересня – міністри оборони України та США С. Полторак і Е. Картер підписали концепцію розвитку партнерства між міністерствами обох країн на п'ятирічний період.
- 10 вересня – Головне управління розвідки Міноборони України зафіксувало чергові факти постачання особового складу, озброєння, військової техніки та пально-мастильних матеріалів із території РФ до населених пунктів на окупованій російськими бойовиками частині Донбасу. Зокрема, до Ровеньків прибуло 6 цистерн із пально-мастильними матеріалами (300 т), до Харцизька – 4 платформи з військовою технікою (2 САУ, 3 БМП, 2 вантажні автомобілі), 3 цистерни з пально-мастильними матеріалами (150 т); до Антрацита – 80 військовослужбовців; до Щербака (Новоазовський р-н) – 3 вантажні автомобілі з особовим складом.
- 16 вересня – РНБО України ухвалила рішення про введення та продовження дії санкцій, запроваджених у вересні 2015 р., стосовно фізичних та юридичних осіб, причетних до російської агресії проти України, а також до протиправних дій проти українців.
- 18 вересня – український боксер Олександр Усик, перемігши поляка Кшиштофа Гловацьки, став чемпіоном світу з боксу за версією WBO у важкій ваговій категорії.
- 29 вересня – Верховний суд РФ підтвердив ухвалу підконтрольного Росії Верховного суду Криму від 26 квітня 2016 р. про заборону діяльності Меджлісу кримських татар.
- 30 вересня – набули чинності зміни до Конституції України в частині правосуддя і нова редакція Закону України про судоустрій і статус суддів.

- 5 жовтня – Верховна Рада України ухвалила звернення до міжнародних організацій у зв'язку з заборонаю російською загарбницькою владою Меджлису кримських татар у Криму та Росії.
- 12 жовтня – ПАРЄ ухвалила резолюцію «Політичні наслідки російської агресії в Україні», якою закликала Росію «...відкликати свої війська з території України та припинити військове постачання сепаратистів».
- 12 жовтня – ПАРЄ ухвалила резолюцію про політичні наслідки конфлікту в Україні, якою «...засудила незаконні вибори Державної Думи, проведені 18 вересня в окупованому Криму», та визнала їхні результати «нікчемними». «Включення частини української території у загальнодержавний федеральний округ... є грубим порушенням міжнародного права та серйозно ставить під сумнів легітимність російського парламенту», – йдеться в документі.
- 12 жовтня – ПАРЄ ухвалила резолюцію, якою визнала юридичну відповідальність російської влади за дії маріонеткових «ДНР» і «ЛНР». Документом офіційно визнано, що оскільки «ДНР» та «ЛНР» створені, підтримувані та ефективно контрольовані Російською Федерацією», остання відповідає за дотримання прав мешканців окупованої частини Донбасу так само, як за події в Криму.
- 12 жовтня – ПАРЄ ухвалила резолюцію про порушення прав людини на територіях України, не контрольованих українською владою. В документі зазначено, що «...до тих пір, поки поточна ситуація в «ДНР» та «ЛНР», яка характеризується атмосферою небезпеки, залякування і безкарності та відсутності свободи слова й інформації, залишатиметься незмінною, проведення вільних і справедливих виборів в цих регіонах не є можливим».
- 17 жовтня – Президент України П. Порошенко підписав указ, яким продовжив санкції щодо росіян і російських компаній, причетних до агресії РФ на Донбасі та в Криму, й розширив санкційний список на 335 фізичних і 167 юридичних осіб. Загалом під санкції потрапили 682 особи та 271 компанія.
- 19–20 жовтня – у м. Берлін (Німеччина) відбулася зустріч лідерів країн «нормандської четвірки» – Президента України П. Порошенка, канцлера Німеччини А. Меркель, президентів Франції Ф. Олланда і Російської Федерації В. Путіна, під час якої домовлено про підготовку проекту «дорожньої карти» для імплементації всіх «мінських угод» 2014–2015 рр.
- 20 листопада – Комітет із питань громадянського виміру безпеки Парламентської асамблеї НАТО ухвалив резолюцію «Підтримка пост-Варшавської стратегії оборони та стримування», в якій визнав Росію агресором, а агресію РФ проти України – головним чинником дестабілізації безпекової ситуації у світі.
- 23 листопада – Європарламент ухвалив резолюцію щодо боротьби з антиєвропейською пропагандою з боку РФ і різноманітних терористичних організацій. У документі наголошено, що ЄС має протистояти кампанії дезінформації та пропаганди як міжнародних гравців на рівні держав, таких як Росія, так і недержавних суб'єктів міжнародних відносини на кшталт ІДІЛ, «Аль-Каїди» чи інших терористичних груп. Окремо зазначено, що РФ посилила свою пропаганду проти ЄС після окупації Криму та початку гібридної війни на Донбасі.
- 29 листопада – над четвертим енергоблоком Чорнобильської АЕС встановили арку 110 м заввишки, 257 м завширшки, 164 м завдовжки, вагою понад 30 тис. т, що впродовж ста років забезпечуватиме радіаційну безпеку. Це найбільша у

світі рухома конструкція, яку будь-коли будувало людство. В її спорудженні взяли участь 10 тис. працівників із 40 країн світу.

- 18–19 грудня – бій під м. Світлодарськ Донецької обл. – одне з найзапекліших зіткнень 2016 р. на українсько-російському фронті, спричинене спробами російських військ захопити додаткову українську територію.
- 19 грудня – Рада ЄС продовжила дію економічних санкцій проти Росії через її агресію в Україну до 31 липня 2017 р.
- 19 грудня – Генеральна Асамблея ООН проголосувала за проект резолюції «Стан з правами людини у Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)», підготовлений Україною. Документом Росію офіційно визнано державою-окупантом, Крим – тимчасово окупованою територією, засуджено російську окупацію Криму та репресії проти кримських татар.
- 20 грудня – США розширили санкції проти Росії через її агресію в Україну на 7 фізичних і понад 30 юридичних осіб, а також на 2 кораблі під російським прапором.
- 21 грудня – Кабінет Міністрів України продовжив дію постанови, якою скасовано умови вільної торгівлі з Росією, до 31 грудня 2018 р.
- 24 грудня – президент США Б. Обама підписав бюджет США на 2017 р. на потреби національної оборони, де кошти для безпекової допомоги Україні, у т. ч. летальних оборонних видів озброєнь, збільшено до 350 млн дол.
- 24 грудня – США запровадили нові санкції проти Росії за порушення міжнародного права та розпалювання конфлікту на сході України, поширивши їх на 15 компаній російської оборонної промисловості та 8 – в тимчасово окупованому українському Криму.
- 26 грудня 2016 р. – 15 березня 2017 р. – блокада окремих районів Донецької та Луганської обл., яку здійснювали у формі громадської акції з метою тимчасового повного припинення транспортного сполучення між Україною та тимчасово окупованою Росією територією Донецької й Луганської обл.
- 28 грудня – українські шахісти Ганна Музичук (старша сестра Марії Музичук – чемпіонки світу з шахів серед жінок у 2015 р.) та Василь Іванчук вибороли в м. Доха (Катар) звання чемпіонів світу 2016 р. зі швидких шахів.
- 29 грудня – Україна запровадила додаткові санкції проти фізичних і юридичних осіб Росії як держави-агресора.
- 30 грудня – українка Ганна Музичук оформила золотий дубль на чемпіонаті світу з шахів у м. Доха (Катар). Після перемоги у швидких шахах вона тріумфувала й у змаганнях з бліцу.

2017 Р.

- 13 січня – президент США Б. Обама продовжив на рік дію санкцій проти Росії через її агресію в Україну.
- 17 січня – під час зустрічі на Всесвітньому економічному форумі в Давосі (Швейцарія) з Президентом України П. Порошенком голова КНР Сі Цзіньпін наголосив, що Китай підтримує територіальну цілісність і суверенітет України та вибір українського народу.
- 29 січня – 9 лютого – різке загострення бойових дій на українсько-російському фронті в районі м. Авдіївка Донецької обл., спровоковане російськими військами.

- 29 січня – у Києві на Лук'янівському кладовищі перепоховано прах видатного українського письменника й поета Олександра Олеся та його дружини Віри, перевезений з Чехії.
- 7 лютого – Верховна Рада України ухвалила Звернення до парламентів іноземних держав та міжнародних організацій щодо засудження ескалації збройної агресії Російської Федерації проти України.
- 15 березня – Рада національної безпеки і оборони України ухвалила рішення про припинення переміщення вантажів через лінію зіткнення між Україною та її тимчасово окупованими Росією територіями Донецької та Луганської обл.
- 16 березня – Президент України П. Порошенко ввів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 березня 2017 р. «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» щодо п'яти російських банків: ПАТ «Сбербанк», ПАТ «ВіЕс Банк», АТ «Акціонерний комерційний промислово-інвестиційний банк», АТ «ВТБ БАНК», АТ «БМ БАНК».
- 22 березня – Верховна Рада України ухвалила Звернення до Конгресу Сполучених Штатів Америки щодо безпекових гарантій, в якому запропонувала надати Україні статус основного союзника поза НАТО та укласти двосторонню оборонну угоду між Україною та США.
- 23–26 березня – пожежа та детонація боєприпасів на складах зберігання неподалік м. Балаклія Харківської обл., внаслідок 1 особа загинула, 3 – постраждали, з 5-кілометрової зони евакуювали 36 тис. мирного населення, знищено 70% боєприпасів.
- 31 березня – Державний секретар США Рекс Тіллерсон під час зустрічі глав МЗС країн-членів НАТО в Брюсселі (Бельгія) заявив, що Сполучені Штати Америки залишать в силі санкції проти Росії доти, поки вона не виконає умови Мінських угод та не поверне Україні окупований Кримський півострів.
- 9–14 травня – у м. Київ відбувся 62-й міжнародний пісенний конкурс «Євробачення».
- 16 травня – Указ Президента України П. Порошенка «Про введення в дію рішення РНБО України щодо продовження і розширення санкцій у зв'язку з агресією РФ в Україні» від 28 квітня 2017 р. проти 1228 фізичних та 468 юридичних осіб, серед яких російські соціальні мережі «ВКонтакте» і «Однокласники», сервіси «Mail.Ru» і «Яндекс», сайти антивірусних компаній «Лабораторія Касперського» і «Доктор Веб».
- 22 травня – в офіційному журналі Європейського Союзу оприлюднено рішення про скасування візових вимог для громадян України, відповідно до якого від 11 червня 2017 р. громадяни України з біометричними паспортами отримали право на безвізовий в'їзд до країн ЄС і членів Шенгенської зони за межами Євросоюзу.
- 27 травня – лідери країн Великої сімки (США, Японія, Канада, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія) на зустрічі в Італії підтвердили свою відданість політиці невизнання російської окупації Криму, заявили про повну підтримку незалежності, територіальної цілісності та суверенітету України, а також погрозили Росії додатковими санкціями через її агресивні дії в Україні.

- 31 травня – помер колишній глава Української греко-католицької церкви, кардинал, Блаженніший Любомир Гузар. 5 червня його поховали в крипті Патріаршого собору Воскресіння Христового в Києві.
- 8 червня – Верховна Рада України ухвалила Закон про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України, яким інтеграцію в НАТО визначено одним із національних пріоритетів.
- 19 червня – Євросоюз затвердив рішення про продовження на рік санкцій щодо Росії за незаконну окупацію АР Крим та м. Севастополя.
- 20 червня – США запровадили нові санкції проти Росії через її агресію в Україні, поширивши обмежувальні заходи на 38 фізичних і юридичних осіб та 20 дочірніх компаній російської ТзОВ «Транснафта».
- 27 червня – організована владою Росії масована кібератака з використанням вірусу NotPetya проти України. Заразивши урядові й приватні комп'ютери в Україні, вірус спричинив порушення роботи українських державних підприємств, установ, банків, медіа тощо. Внаслідок атаки було заблоковано діяльність аеропорту «Бориспіль», ЧАЕС, ПАТ «Укртелеком», АТ «Укрпошту», АТ «Ощадбанк», АТ «Укрзалізниця» та низку інших великих підприємств. Згодом вірус поширився по всьому світу.
- 9 липня – Парламентська асамблея ОБСЄ ухвалила резолюцію «Відновлення суверенітету і територіальної цілісності України», в якій висловила «...повну повагу суверенітету, незалежності, єдності і територіальної цілісності України», засудила окупацію Криму Російською Федерацією і гібридну агресію Росії проти України на Донбасі, «...наполегливо закликала РФ припинити спонсування терористичної діяльності в Україні» та вивести свої збройні формування з ОРДЛО.
- 10 липня – засідання Комісії «Україна–НАТО» в Києві за участю Президента України П. Порошенка та Генерального секретаря Альянсу Є. Столтенберга.
- 10–22 липня – на півдні України відбулися міжнародні навчання «Сі Бриз-2017», в яких узяли участь майже 3,5 тис. військовослужбовців із 16 країн світу.
- 11 липня – Рада ЄС ухвалила рішення про остаточну ратифікацію Угоди про асоціацію Україна – Європейський Союз, робота над якою тривала 10 років.
- 18 липня – ватажок ОРДО О. Захарченко запропонував замість України створити нову державу «Малоросія» зі столицею в Донецьку, яка має розповсюджуватися на всі українські території, за винятком Криму. Таким чином, він озвучив прагнення Росії створити передумови для того, щоб подати агресію проти України як громадянську війну між українцями, які обстоюють цілісність країни, але по-різному бачать її майбутнє: Київ – за євроінтеграцію, Донецьк – за «Малоросію», тобто за орієнтацію на РФ.
- 20 липня – загострення бойових дій на українсько-російському фронті поблизу м. Красногорівка Донецької обл., спровоковане ворогом. Під час бою троє українських вояків загинули, семеро отримали поранення і один потрапив у полон. Російські бойовики, зазнавши втрат, змушені були відступити.
- 22 липня – українка Ольга Харлан утретє виборола золоту медаль чемпіонату світу в індивідуальному фехтуванні на шаблях, який відбувався в м. Лейпциг (Німеччина).

- 23, 26 липня – під час візитів у зону АТО та у Францію спецпредставник Державного департаменту США з питань України Курт Волкер наголосив, що конфлікт на Донбасі – не внутрішній, а акт агресії РФ щодо Української держави, «гаряча війна», зумовлена прагненням Росії зберегти контроль над Україною.
- 2 серпня – президент США Дональд Трамп підписав Закон «Протидія супротивникам Америки через санкції», в якому важливе місце належить підтримці суверенітету і територіальної цілісності України та посиленню санкцій проти Росії. Зокрема, в документі вміщено вимоги до влади РФ вивести з території України російські війська, передати контроль над зовнішнім кордоном нашої країни українському урядові, припинити дії, які завдають шкоди Українській державі, тощо. Передбачено також пріоритетну підтримку енергетичної безпеки України та заборону президентові США відмінити антиросійські санкції без згоди Конгресу США.
- 30 серпня – Указом Президента України П. Порошенка введено в дію рішення РНБО України від 10 липня 2017 р. «Про посилення контролю за в'їздом в Україну, виїздом з України іноземців та осіб без громадянства, додержанням ними правил перебування на території України». Згідно з документом, Російську Федерацію зараховано до переліку держав міграційного ризику, громадяни яких від 1 січня 2018 р. матимуть право в'їздити в Україну лише після попереднього електронного повідомлення та за закордонними біометричними паспортами чи безпосередньою фіксацією біометричних даних на кордоні; під час проживання/перебування на території України ці громадяни зобов'язані зареєструватися у відповідних органах Української держави.
- 1 вересня – Угода про асоціацію між Євросоюзом та Україною набула чинності в повному обсязі.
- 9 вересня – американку українського походження Вікторію Спартц обрали новим сенатором штату Індіана (США).
- 11 вересня – на Львівщині розпочалися українсько-американські військові навчання «Репід Трайдент – 2017», в яких узяли участь близько 2500 військово-вослужбовців із 15 країн світу.
- 15 вересня – в офіційному журналі Євросоюзу опублікували рішення про продовження санкцій ЄС проти Росії через її агресію в Україну ще на 6 місяців.
- 25 вересня – Президент України П. Порошенко підписав Закон про освіту, ухвалений парламентом 5 вересня 2017 р.
- 26–28 вересня – пожежа та детонація боєприпасів на складах зберігання Міністерства оборони України в с. Калинівка Вінницької обл., від яких постраждало двоє людей; матеріальні збитки оцінено на суму близько 21 млрд грн.
- 1 жовтня – набуло чинності рішення Європейського Союзу за запровадження автономних торговельних преференцій для України терміном дії на 3 роки. Воно дасть змогу збільшити обсяги експорту сільськогосподарської продукції з нашої країни до ЄС без сплати митних зборів.
- 7 жовтня – Президент України П. Порошенко підписав Закон про створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей, яким на 1 рік продовжено дію Закону України про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей, ухваленого 16 вересня 2014 р. У перехідних

положеннях документа передбачено, що цей законодавчий акт набуде чинності після повного виведення російських окупаційних військ із території України.

- 16 жовтня – Україну обрано до Ради ООН із прав людини на період 2018–2020 рр.
- 1 листопада – Держдепартамент США оприлюднив заяву про те, що нові енергетичні санкції щодо РФ діятимуть доти, поки вона не покине територію українського Криму, не виконає Мінські угоди та не припинить незаконне кібервтручання.
- 16 листопада – Верховна Рада України ухвалила Закон про святкування Різдва Христового двічі – 25 грудня та 7 січня; з переліку святкових днів вилучено 2 травня.
- 28 листопада – держсекретар США Р. Тіллерсон у зверненні щодо відносин з Європою заявив, що його країна не прийме варіанта врегулювання конфлікту на сході України, який не передбачатиме відновлення суверенітету і територіальної цілісності Української держави, та що до того часу санкції проти РФ мають бути збережені. Він також звернув увагу, що «...Росія продовжує агресивну поведінку стосовно інших сусідів у регіоні, втручаючись у виборчий процес і просуваючи недемократичні ідеали».
- 29 листопада – уряд Литви схвалив постанову про безоплатне передання Україні зброї, в т. ч. автомати Калашнікова, кулемети, патрони, міномети, протитанкову зброю, на майже 2 млн євро.
- 7 грудня – держсекретар США Р. Тіллерсон під час виступу на засіданні Ради міністрів ОБСЄ у м. Відень (Австрія) запевнив у підтримці своєю країною суверенітету, незалежності й територіальної цілісності України в її міжнародно визнаних кордонах і заявив, що американські санкції щодо Росії залишатимуться чинними, поки Крим залишається окупованою територією, а російські війська перебувають на Донбасі.
- 12 грудня – Президент США Д. Трамп підписав оборонний бюджет США на 2018 р., в якому передбачено виділення 350 млн дол. для надання безпекової допомоги Україні та на заходи щодо її протистояння агресії РФ.
- 15 грудня – українець Михайло Романчук виборов золоту медаль чемпіонату Європи з плавання на 1500 м вільними стилем у Копенгагені (Данія).
- 16 грудня – український професійний боксер Денис Берінчик, нокаутом перемігши філіппінця Аллана Валлеспіна, здобув чемпіонський титул «WBO Oriental» у легкій вазі.
- 18 грудня – внаслідок обстрілу російськими військами селища Новолуганське Бахмутського р-ну Донецької обл. із РСЗВ «Град» поранення отримали 8 мирних мешканців, у т. ч. одна дитина, пошкоджено 37 одно- і двоповерхових будинків, 10 п'ятиповерхівок. Крім того, снаряди потрапили у школу, садочок та місцеву амбулаторію.
- 19 грудня – Генеральна асамблея ООН ухвалила оновлену резолюцію про стан дотримання прав людини в окупованому Росією Криму, в якій підтверджено, що Україна та РФ перебувають у стані міжнародного збройного конфлікту, а Росію визначено як державу-окупанта.
- 20 грудня – члени сімей 25 жертв катастрофи пасажирського літака Боїнг-777 «Малазійських авіалій», збитого 17 липня 2014 р. бойовиками російських терористичних військ поблизу окупованого ними м. Торез Донецької обл., виграли справу, порушену американським судом проти І. Гіркїна («Стрелкова») –

громадянина Росії, полковника ГРУ Генерального штабу Збройних сил РФ, який від 16 травня до 14 серпня 2014 р. був «міністром оборони» «ДНР». Суд постановив, що сумарна компенсація родичам жертв трагедії має становити 400 млн дол. – по 20 млн дол. кожному позовникові.

- 22 грудня – в офіційному журналі Євросоюзу опубліковано рішення про продовження санкцій ЄС проти Росії через її агресію в Україну ще на 6 місяців.
- 25 грудня – Папа Римський Франциск під час свого традиційного різдвяного послання помолвився за мир для України.
- 27 грудня – біля контрольного пункту пропуску в'їзду-виїзду (КППВ) «Мойорськ», що неподалік окупованого м. Горлівка Донецької обл., проведено один із наймасовіших обмінів полоненими російсько-української війни: українська сторона передала російсько-терористичним угрупованням 233 особи, а забрала 73.

2018 р.

- 6 січня – українка Еліна Світоліна виграла тенісний турнір серії Жіночої тенісної асоціації (WTA) в м. Брісбен (Австралія) з призовим фондом 1 млн дол. США.
- 18 січня – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про особливості державної політики з забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей», яким визнала окремі райони Луганської й Донецької областей тимчасово окупованими, Росію – країною-агресором, органи, які незаконно здійснюють владні повноваження на тимчасово окупованих територіях, – окупаційною адміністрацією Російської Федерації.
- 23 січня – ПАРЄ ухвалила резолюцію «Гуманітарні наслідки війни в Україні», якою вкотре закликала Російську Федерацію припинити військову агресію проти України, перестати надавати фінансову й військову підтримку незаконним збройним угрупованням у Донецькій і Луганській областях, гарантувати повагу прав людини та безпеку всіх людей, які живуть в окупованому Криму.
- 26 січня – українка Ірина Варвинець виграла спринтерську гонку на 7,5 км на чемпіонаті Європи з біатлону в м. Ріднау (Італія).
- 26 січня – США розширили список санкцій проти Росії через її агресію в Україну на 21 фізичну особу та 12 організацій.
- 28 січня – український боксер Олександр Усик переміг латвійця Майріса Брієдіса у півфіналі Всесвітньої суперсерії боксу і став володарем чемпіонських поясів за версіями WBC і WBO у першій важкій вазі.
- 28 січня – Збірна України з біатлону перемогла в змішаній естафеті на чемпіонаті Європи в м. Ріднау (Італія).
- 29 січня – Міністерство фінансів США опублікувало доповідь щодо можливості запровадження нових санкцій проти близького оточення президента Росії В. Путіна та російських олігархів. До списку потенційних кандидатів на санкції потрапили 210 осіб. Серед них 114 чиновників і парламентарів (у т. ч. все керівництво адміністрації президента, Держдуми й Ради Федерації, всі члени уряду на чолі з прем'єр-міністром, члени Ради безпеки, глави федеральних агентств, керівники найбільших підприємств) та 96 олігархів, статок кожного з

яких перевищує 1 млрд дол. У списку також фігурують російські компанії, які щонайменше на чверть належать державі й мають дохід понад 2 млрд дол.

- 29 січня – українка Еліна Світоліна посіла третє місце в рейтингу жіночої тенісної асоціації (WTA).
- 3 лютого – 15-річна українська тенісистка Марта Костюк перемогла на професійному турнірі серії ITF в м. Бьорн (Австралія), завдяки чому стала наймолодшою тенісисткою в Топ-200.
- 10 лютого – 17-річна українка Дарина Білодід, чемпіонка Європи 2017 р. з дзюдо у ваговій категорії до 48 кг, перемогла на турнірі Grand Slam у м. Париж (Франція), що є одним із найпрестижніших у світі.
- 18 лютого – українець Олександр Абраменко здобув для України першу золоту медаль у чоловічому фрістайлі на XXIII зимових Олімпійських іграх у м. Пхьончхан (Південна Корея).
- 24 лютого – українка Еліна Світоліна у фіналі тенісного турніру серії WTA в м. Дубаї (Об'єднані Арабські Емірати) перемогла росіянку Д. Касаткіну.
- 24 лютого – український боксер Артем Далакян переміг американця Браяна Вілорію і став чемпіоном світу за версією WBA в найлегшій вазі (до 50,8 кг).
- 28 лютого – Конституційний Суд України визнав ухвалений у 2012 р. Закон «Про засади державної мовної політики», який внесли депутати Партії регіонів В. Колесніченко та С. Ківалов, неконституційним.
- 28 лютого – згідно з рішенням Стокгольмського арбітражного суду, Національна акціонерна компанія (НАК) «Нафтогаз України» домоглася компенсації в сумі 4,63 млрд дол. США за недопоставку російським ВАТ «Газпром» погоджених обсягів газу для транзиту. «Газпром» зобов'язаний сплатити 2,56 млрд дол. на користь «Нафтогазу», решту суми спрямують на оплату російського газу, спожитого Україною в 2014 і 2015 р. Через велику кількість взаємних позовів на значні суми («Газпром» хотів отримати понад 70 млрд дол., «Нафтогаз» – близько 40 млрд дол.) цей комерційний арбітраж став найбільшим в історії людства.
- 1 березня – ВАТ «Газпром» розпочав процедуру розірвання контрактів з НАК «Нафтогаз України» на постачання і транзит газу та, порушивши контрактні зобов'язання, визначені йому Стокгольмським арбітражем, повідомив, що не постачатиме газ «Нафтогазу» за контрактом і повернув отриману передоплату. Міністерство енергетики та вугільної промисловості України запровадило тимчасове обмеження споживання газу.
- 1 березня – Верховна Рада України ухвалила Звернення до міжнародного співтовариства у зв'язку з незаконною підготовкою виборів президента Російської Федерації на тимчасово окупованій частині території України – в АР Крим та Севастополі, яким закликала світ завадити цим виборам та не визнавати їх легітимними.
- 2 березня – президент США Д. Трамп продовжив на рік дію санкцій проти Росії через її окупацію Криму та агресію в Україну.
- 9 березня – Північноатлантичний альянс визнав прагнення України до набуття повноцінного членства в цій організації, надавши нашій країні статус «країни-аспіранта».

- 13 березня – в офіційному журналі Євросоюзу опублікували рішення про продовження санкцій ЄС проти Росії через її агресію в Україну ще на 6 місяців.
- 21 березня – Кабінет Міністрів України розірвав програму економічного співробітництва з Росією на 2011–2020 рр.
- 26 березня – Україна на знак солідарності з Великобританією, де представники російських спецслужб отруїли колишнього шпигуна РФ С. Скрипаля і його доньку, заявила про своє рішення вислати з країни 13 російських дипломатів. Загалом до цієї скоординованої акції колективного видворення співробітників дипломатичних місій Росії долучилися близько 30 держав світу, в результаті чого воно стало найбільшим в історії – майже 150 осіб.
- 1 квітня – українська шахістка Ганна Музичук виборола в м. Батумі (Грузія) звання чемпіонки Європи з бліцу та посіла третє місце у рапіді.
- 6 квітня – США ввели нові санкції проти 24 російських олігархів і чиновників та 14 фінансових установ, державних і приватних компаній, пов'язаних із Кремлем, через агресивну діяльність Росії у світі, в т. ч. через окупацію Криму та війну на сході України. Як наслідок, згідно з даними Агентства «Bloomberg», через обвал вартості акцій російських компаній найбагатші росіяни впродовж перших трьох днів втратили 16 млрд дол. США.
- 19 квітня – Верховна Рада України підтримала Звернення Президента України П. Порошенка до Вселенського патріарха Варфоломія з проханням проголосити автономію Української помісної автокефальної церкви. Рішення президента також підтримали очільники УПЦ КП та УАПЦ.
- 30 квітня – Президент України П. Порошенко підписав указ, яким ввів у дію рішення РНБО про зміну формату широкомасштабної антитерористичної операції, запровадженої в 2014 р. Замість АТО розпочато операцію Об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій і Луганській областях, відповідно до плану операції Об'єднаних сил (ООС).
- 13 травня – український боксер Василь Ломаченко встановив нове історичне досягнення у професійному боксі. Нокаутувавши венесуельця Хорхе Лінареса, він став чемпіоном світу в трьох вагових категоріях – у напівлегкій вазі й другій напівлегкій вазі за версією WBO та легкій вазі за версією WBA – лише за 12 боїв.
- 18 травня – український фільм режисера Сергія Лозниці «Донбас», присвячений подіям на сході України під час російсько-української війни, отримав нагороду за найкращу режисуру на Каннському кінофестивалі (Франція) в другій за важливістю номінації «Особливий погляд».
- 19 травня – американський спортивний канал (ESPN) визнав українця Василя Ломаченка найкращим боксером світу незалежно від вагової категорії.
- 19 травня – Президент України П. Порошенко підписав указ, яким увів в дію рішення Ради національної безпеки і оборони про остаточне припинення участі України у роботі статутних органів СНД.
- 20 травня – найкраща тенісистка України Еліна Світоліна, здолавши у двох сетах фінального матчу першу ракетку світу Сімону Халеп із Румунії, другий рік поспіль виграла престижний тенісний турнір серії WTA «Premier 5» у м. Рим (Італія).

- 31 травня – Президент України П. Порошенко підписав Указ «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України», яким, зокрема, проголошено десятиліття української мови.
- 7 червня – Верховна Рада України ухвалила Закон про створення в Україні Вищого антикорупційного суду.
- 9 червня – экс-чемпіон світу з боксу в супертяжкій вазі Віталій Кличко став першим українцем, якого вшанували у Міжнародній залі боксерської слави.
- 10 червня – 15-річна українська тенісистка Дарія Лопатецька перемогла на професійному турнірі ITF в м. Анталія (Туреччина), завдяки чому стала першою тенісисткою 2003 р. н., яка перемогла у фіналі професійного турніру.
- 14 червня – Європейський парламент ухвалив резолюцію з вимогою до російської влади негайно та беззастережно звільнити Олега Сенцова і всіх інших незаконно затриманих у Росії та в Криму громадян України.
- 16 червня – українські школярі здобули на «Олімпіаді геніїв» у США (змаганні між учнями з усього світу) 6 медалей: дві золоті – Валентин Фречка з с. Сокирниця Закарпатської обл. (за роботу «Інноваційна технологія виготовлення паперу з опалого листя») та Катерина Малкіна з м. Маріуполь («Метод біоутилізації поліетилену високої щільності»); дві срібні – Валерія Тищенко з м. Херсон («Перетворювач тривимірних механічних коливань в електроенергію») та Максим Терентьев із м. Херсон («Розробка пристроїв для покращення венозного кровообігу за допомогою електричного струму»); дві бронзові – Софія Петришин із м. Львів («Проектування та розробка приладу для передачі цифрової інформації людям з вадами зору») та Микола Веремчук із м. Чернівці («Дослідження впливу параметрів оптичної системи на стабільність частинки в оптичній пастці»).
- 24 червня – український тенісист Сергій Стаховський став переможцем турніру АТР серії «Challenger Tour» у Великобританії.
- 24 червня – українка Дарина Білодід завоювала золоту медаль у категорії до 48 кг на Кубку Європи з дзюдо в Словенії.
- 1 липня – український плавець Андрій Говоров на змаганнях у Римі встановив новий світовий рекорд на дистанції 50 м батерфляем, яку проплив за 22,27 с, покращивши попередній світовий рекорд, що з 2009 р. належав іспанцю Р. Муньйосу, на 0,16 с.
- 8 липня – українська тенісистка Даяна Ястремська, розгромивши у двох сетах фінального матчу росіянку Анастасію Потапову, виграла тенісний турнір ITF в Римі.
- 9 липня – у Брюсселі відбувся двадцятий саміт Україна-ЄС, у спільній заяві лідерів якого, зокрема, рішуче засуджено «...явне порушення суверенітету й територіальної цілісності України внаслідок агресії з боку Збройних сил Росії, що триває від лютого 2014 року».
- 11 липня – саміт країн-членів НАТО в Брюсселі підтвердив євроатлантичні прагнення України.
- 18 липня – ЄС схвалив рішення щодо запровадження індивідуальних санкцій проти шести осіб, причетних до незаконного будівництва Керченського (Кримського) моста.

- 22 липня – Олександр Усик, розгромивши росіянина М. Гассієва, став першим в історії України абсолютним чемпіоном світу з боксу та четвертим в історії світового боксу абсолютним чемпіоном із чотирма титулами за чотирма основними версіями (WBA, WBO, WBC і IBF). Український боксер також доєднав до своїх трофеїв Кубок Мохаммеда Алі.
- 28 липня – найбільша Хресна хода в історії України: в центрі Києва з нагоди 1030-річчя хрещення Русі на молитву за Україну й єдину помісну Українську православну церкву зібралося, за різними оцінюваннями, від 65 до 150 тис. осіб.
- 25 липня – Державний департамент США оприлюднив офіційну Декларацію щодо Криму, в якій вказано, що «...разом із союзниками, партнерами та міжнародною спільнотою США відкидають спробу Росії анексувати Крим та зобов'язуються зберігати цю політику до відновлення територіальної цілісності України». Документ є аналогом Декларації Веллеса, оприлюдненої 1940 р. тодішнім держсекретарем США С. Веллесом, де засуджено окупацію країн Балтії з боку СРСР та закріплено невизнання Америкою їхньої окупації, що тривало аж до здобуття незалежності Естонії, Латвії та Литви.
- 25 липня – офіційну політику невизнання російської окупації Криму, документально затвердженої та проголошеної Державним департаментом США, підтримали ЄС та Великобританія.
- 26 липня – українка Ольга Харлан виборола Кубок світу з фехтування шаблею.
- 28 липня – Канада підтвердила свою повагу до територіальної цілісності України, засудила окупацію півострова Крим та закликала до звільнення українських політ'язнів.
- 30 липня – Євросоюз запровадив санкції проти шести російських компаній, які брали участь у будівництві Керченського мосту, що з'єднує Росію з незаконно окупованим Кримським півостровом. «Своїми діями вони підтримали консолідацію російського контролю над незаконно анексованим Кримським півостровом, що ще більше підриває територіальну цілісність, суверенітет та незалежність України», – зазначили в ЄС.
- 31 липня – уряд Великобританії додав до санкційного списку шість російських компаній, які брали участь у будівництві Керченського мосту.
- 3, 8 серпня – український плавець Михайло Романчук виборов дві золоті медалі на чемпіонаті Європи в м. Глазго (Шотландія, Великобританія) на дистанції 400 та 800 м вільним стилем.
- 3 серпня – український велогонщик Роман Гладиш переміг на чемпіонаті Європи з велотреку в м. Глазго в індивідуальній велогонці на дистанції 15 км.
- 5 серпня – українські представниці синхронного плавання перемогли на чемпіонаті Європи в м. Глазго в командній комбінації.
- 7 серпня – український спортсмен Мар'ян Закальницький переміг на чемпіонаті Європи зі спортивної ходьби на 50 км у м. Берлін (Німеччина).
- 7 серпня – Україна набула повноправного членства в Метричній конвенції – міжнародній угоді, спрямованій на розроблення і підтримання міжнародних еталонів одиниць вимірювання Міжнародної системи одиниць (SI).
- 7 серпня – український плавець Андрій Говоров переміг на чемпіонаті Європи в м. Глазго на дистанції 50 м батерфляем.

- 10 серпня – українська спортсменка Наталія Прищепя перемогла на чемпіонаті Європи в бігу на 800 м у Берліні.
- 8 вересня – українська спортсменка Олена Костевич виборола золоту медаль на чемпіонаті світу зі спортивної стрільби в дисципліні «пістолет» на дистанції 25 м.
- 20 вересня – 17-річна українка Дарина Білодід стала наймолодшою в історії спортсменкою, яка здобула титул чемпіонки світу з дзюдо серед дорослих. На початку жовтня 2018 р. вона очолила список найкращих дзюдоїстів світу.
- 21 вересня – Міністерство закордонних справ України направило ноту Росії щодо непродуктивного Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною й Російською Федерацією.
- 4 жовтня – в Україні набув чинності Закон про оптимізацію здійснення контрольних процедур під час переміщення товарів через митний кордон України та запровадження механізму «єдиного вікна» на митниці.
- 4 жовтня – Сенат США одностайно визнав Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.
- 4 жовтня – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до статутів Збройних сил України», яким, зокрема, в ЗСУ та Національній поліції встановлено нове вітання «Слава Україні! – Героям слава!» замість вітання радянського зразка «Здрастуйте, товариші!» та «Бажаємо (бажаю) здоров'я!». У статутах також змінено звертання «товариш» на «пан (пані)».
- 5 жовтня – голови парламентів України, Грузії та Молдови підписали в м. Тбілісі (Грузія) статут заснованої трьома країнами Міжпарламентської асамблеї.
- 9–24 жовтня – пожежа та детонація боєприпасів на складах зберігання Міністерства оборони України поблизу м. Ічня Чернігівської обл. Загиблих і травмованих унаслідок надзвичайної ситуації не зафіксовано.
- 11 жовтня – Священний синод Вселенського патріархату визнав незаконною анексію Київської митрополії Російською православною церквою в 1686 р.
- 11 жовтня – Священний синод Вселенського патріархату відмінив анафему, накладені Російською православною церквою на предстоятелів Української православної церкви Київського патріархату Філарета й Української православної автокефальної церкви Макарія, визнав їх канонічними та приступив до надання автокефалії Православній церкві України.
- 14 жовтня – 18-річна українська тенісистка Даяна Ястремська виграла в Гонконзі (Китай) турнір WTA, встановивши новий рекорд України – наймолодша тенісистка, яка перемогла на таких змаганнях.
- 14 жовтня – учасники маршу, присвяченого 76-й річниці створення УПА, на Європейській площі в Києві встановили рекорд України з наймасовішого виконання гімну українських націоналістів «Зродились ми великої години», який 24 серпня 2018 р. було використано як марш нової української армії на параді до дня Незалежності України. За даними представника «Книги рекордів України», у виконанні гімну взяли участь 8368 осіб.
- 17 жовтня – студент політехнічного коледжу в окупованому Росією м. Керч В. Росляков відкрив стрілянину з рушниці й влаштував вибухи в своєму навчальному закладі, після чого наклав на себе руки. Як наслідок, 21 людина загинула, близько 50 отримали поранення.

- 18 жовтня – Верховна Рада України ухвалила зміни до Кримінального кодексу про кримінальну відповідальність для громадян країни-агресора за незаконний перетин державного кордону України. Незаконний перетин кордону особою, яка має громадянство (підданство) держави-агресора, або іншою особою в інтересах держави-агресора, що суперечать національним інтересам України, каратиметься позбавленням волі на строк до 3 років. За повторне вчинення таких дій або вчинення їх групою осіб передбачено відповідальність у формі позбавлення волі на строк від 3 до 5 років, а вчинення таких дій із застосуванням зброї – на строк від 5 до 8 років.
- 22 жовтня – у найбільшому місті Канади Торонто відкрито меморіал жертвам Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.
- 24 жовтня – українка Алла Черкасова стала чемпіонкою світу з вільної боротьби у вазі до 69 кг на змаганнях у Будапешті (Угорщина).
- 25 жовтня – українському режисерові та політичному в'язневі РФ Олегові Сенцову присуджено Премію ім. Сахарова Європейського парламенту.
- 28 жовтня – тенісистка Еліна Світоліна стала першою українкою, яка перемогла на підсумковому турнірі WTA. Цей головний поєдинок року в жіночому тенісі з призовим фондом 7 млн дол. США відбувся в Сінгапурі.
- 29 листопада – на Священному синоді Вселенського патріархату ухвалено рішення про створення автокефальної Української православної церкви.
- 2 грудня – український боксер Олександр Гвоздик у м. Квебек (Канада) переміг в бою за титул чемпіону світу в напівважкій вазі за версією WBC чинного чемпіона канадця Адоніса Стівенсона.
- 15 грудня – у Софійському соборі в Києві відбувся Об'єднавчий собор представників українських православних церков, на якому створено Єдину українську помісну православну церкву. Предстоятелем Православної церкви України (Української православної церкви) – блаженнішим митрополитом Київським і всієї України обрано митрополита Переяславського та Білоцерківського УПЦ КП Епіфанія. Почесним патріархом новоствореної української церкви став Філарет.
- 17 грудня – Генеральна Асамблея ООН ухвалила ініційовану Україною резолюцію «Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим та м. Севастополь (Україна), а також частин Чорного та Азовського морів», якою наполегливо закликала Росію припинити окупацію українських територій, вивести збройні сили з Криму, не обмежувати міжнародне судноплавство в Чорному й Азовському морях, засудила будівництво й відкриття РФ мосту через Керченську протоку, застосування сили проти українських суден. У документі також міститься заклик до Росії безумовно та негайно звільнити захоплені нею українські кораблі, їхні екіпажі й техніку.

2019 Р.

- 1 січня – в Україні відзначили 110-ту річницю з дня народження Степана Бандери.
- 6 січня – Вселенський Патріарх Варфоломій вручив Томос про автокефалію Православної церкви України Київському митрополитові Епіфанію.
- 22 січня – в Україні відзначили 100-річчя з Дня соборності.

- 24 січня – Оболонський районний суд Києва визнав екс-президента В. Януковича винним у вчиненні державної зради та засудив заочно до 13 років позбавлення волі.
- 28 січня – на турнірі «N&N Cup» у м. Мюнхені (Німеччина) українські спортсмени Олена Костевич і Олег Омельчук встановили світовий рекорд з кульової стрільби з пневматичного пістолета на дистанції 10 м у міксті.
- 3 лютого – на літургії в Соборі Святої Софії Київської відбулася інтронізація глави Православної церкви України Епіфанія.
- 3 лютого – українка Даяна Ястремська виграла тенісний турнір WTA в м. Хуахін (Таїланд).
- 5 лютого – у Софійському соборі під головуванням митрополита Київського і всієї України, предстоятеля Православної церкви України (ПЦУ) Епіфанія відбулося перше засідання синоду Православної церкви України, на якому затверджено його склад.
- 7 лютого – Верховна Рада України внесла поправки до Конституції, які закріпили курс на повноправне членство в Європейському Союзі та НАТО.
- 27 лютого – Національна паралімпійська збірна з зимових видів спорту на Чемпіонаті світі – 2019, що завершився у канадському місті Принц-Джордж, виборовши у підсумку 42 медалі (9 золотих, 16 срібних та 17 бронзових), посіла 1-ше загальнокомандне місце.
- 31 березня – перший тур виборів Президента України, за підсумками якого до другого туру вийшли В. Зеленський та П. Порошенко.
- 1 квітня – утратив чинність Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією.
- 13 квітня – В. Ломаченко захистив титули чемпіона світу за версіями WBA «Super» та WBO в легкій вазі, нокаутувавши британця Е. Кроллу.
- 24 квітня – президент Росії В. Путін підписав указ про спрощений порядок отримання російського громадянства для жителів окупованих районів Донецької та Луганської обл.
- 25 квітня – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».
- 30 квітня – ЦВК оголосила результати другого туру виборів Президента України, в якому переміг В. Зеленський.
- 20 травня – Володимир Зеленський вступив на посаду Президента України.
- 21 травня – Президент України В. Зеленський видав Указ про припинення повноважень Верховної Ради України 8-го скликання і призначення позачергових виборів на 21 липня 2019 р.
- 22 травня – Кабінет Міністрів України схвалив «Український правопис» у новій редакції, розроблений Українською національною комісією з питань правопису.
- 30 травня – Верховна Рада України ухвалила Закон про визнання і підтримку національної скаутської організації «Пласт» на державному рівні.
- 24 червня – 140-й центр спеціального призначення став першим в історії підрозділом країни – не члена НАТО, який пройшов сертифікацію для залучення до Сил швидкого реагування НАТО.
- 11 липня – Верховна Рада України прийняла новий Виборчий кодекс.

- 13 липня – українська тенісистка Д. Снігур виграла Вімблдонський турнір серед дівчат в одиночному розряді, здолавши у фіналі американку А. Ноель.
- 20 липня – Ольга Харлан здобула золоту медаль у змаганнях на шаблях на Чемпіонаті світу з фехтування і стала шестиразовою чемпіонкою світу.
- 21 липня – в Україні відбулися вибори до Верховної Ради України.
- 17 серпня – в Одесі у готелі «Токіо-Стар» у результаті пожежі загинуло 9 людей.
- 25 серпня – 18-річна українська дзюдоїстка Дарина Білодід, перемігши у фіналі світової першості в м. Токіо (Японія), стала дворазовою чемпіонкою світу у ваговій категорії до 48 кг.
- 28 серпня – внаслідок обвалу під'їзду в одному з будинків у м. Дрогобич Львівської обл. загинули 8 осіб.
- 29 серпня – Верховна Рада України IX скликання на першому засіданні обрала головою парламенту Дмитра Разумкова, призначила новий Кабінет Міністрів України на чолі з прем'єр-міністром Олексієм Гончаруком, Генерального прокурора України, голову СБУ.
- 31 серпня – В. Ломаченко переміг британця Л. Кемпбелла і захистив титули чемпіона світу за версіями WBA, WBO і «The Ring» у легкій вазі, а також виграв вакантний титул чемпіона WBC у легкій вазі.
- 3 вересня – Верховна Рада України схвалила законопроект, який передбачає зняття недоторканності з народних депутатів.
- 7 вересня – у результаті взаємного звільнення утримуваних осіб до України з РФ повернулися 22 українські моряки, 2 співробітники СБУ та 11 українських політв'язнів Кремля – О. Сенцов, В. Балух, Е. Бекіров, П. Гриб, М. Карп'юк, С. Кlich, О. Кольченко, Є. і А. Панови, О. Сизонович та Р. Сущенко.
- 8 вересня – в Україні вперше на державному рівні вшанували роковини депортації українців з етнічних західних територій.
- 9 вересня – відзначення 250-річчя від дня народження засновника нової української літератури Івана Котляревського.
- 2, 6 жовтня – в Україні відбулися протестні акції «Ні капітуляції!» проти імплементації Мінських угод за «формулою Штайнмаєра».
- 25 жовтня – Національний банк України запровадив в обіг банкноту номіналом 1000 гривень, на котрій розміщено портрет Володимира Вернадського.
- 30 жовтня – Верховна Рада України перейменувала м. Переяслав-Хмельницький у Переяслав.
- 8 листопада – Міжнародний Суд ООН визнав свою юрисдикцію на розгляд справи «Україна проти Росії», відхиливши всі аргументи РФ.
- 15 листопада – поблизу м. Балаклія Харківської обл. сталися поодинокі вибухи на складах зберігання боєприпасів, унаслідок яких 2 військовики загинули, 5 отримали поранення.
- 18 листопада – РФ віддала Україні катери «Бердянськ» і «Нікополь», а також буксир «Яни Капу», які віроломно захопили 25 листопада 2018 р. в Керченській протоці.
- 4 грудня – унаслідок пожежі в Одесі 12 людей загинули, 32 постраждали та 8 зникли безвісти.
- 9 грудня – у Парижі відбулася зустріч у Нормандському форматі глав України, Франції, Німеччини та РФ.

- 13 грудня – косівську мальовану кераміку внесено до Репрезентативного списку ЮНЕСКО нематеріальної культурної спадщини людства.
- 18 грудня – Генеральна асамблея ООН схвалила резолюцію про захист прав людини в Криму.
- 23 грудня – РФ завершила будівництво моста через Керченську протоку, який з'єднує Росію та окупований нею Крим.
- 29 грудня – масштабний обмін утримуваними особами між Україною та Російською Федерацією, в результаті якого до України повернулося 76 осіб.

2020 Р.

- 8 січня – в Ірані неподалік м. Тегеран розбився літак авіакомпанії МАУ, внаслідок чого загинуло 176 людей.
- 9 лютого – перший випадок зараження коронавірусом українця поза межами країни.
- 18 лютого – російські окупаційні війська здійснили масштабну атаку на позиції підрозділів Об'єднаних сил поблизу н. п. Новотошківське, Оріхове, Кримське, Хутір Вільний, унаслідок якої українці зазнали втрат.
- 3 березня – в Україні зафіксовано перший випадок інфікування коронавірусом.
- 4 березня – Верховна Рада України прийняла відставку уряду О. Гончарука та розпочала формування уряду Дениса Шмигала.
- 11 березня – через спалах коронавірусу в світі Кабінет Міністрів України запровадив в Україні карантин.
- 31 березня – Верховна Рада України ухвалила закон про обіг земель сільськогосподарського призначення, яким з 1 липня 2021 р. в Україні введено ринок землі.
- 14 квітня – унаслідок 10-денних наймасштабніших лісових пожеж у Чорнобильській зоні відчуження вигоріло 3,5 тис. га землі.
- 16 квітня – обмін утримуваними особами між Україною та РФ: до України повернулося 20 людей.
- 12 червня – Україна стала членом Програми розширених можливостей НАТО.
- 17 липня – Верховна Рада України більш ніж утричі скоротила кількість районів в Україні.
- 21 липня – у м. Луцьк зловмисник захопив автобус із пасажирами.
- 19 серпня – помер президент НАН України (1962–2020) Борис Патон.
- 22 серпня – у Києві урочисто піднято національний прапор на найвищому флагштоку України висотою бл. 90 м, розмір прапора: 16 на 24 м.
- 23 серпня – на озброєння Збройних сил України взято ракетний комплекс «Нептун».
- 25 вересня – поблизу м. Чугуїв Харківської обл. під час заходу на посадку розбився навчальний військовий літак Ан-26Ш. Загинуло понад 20 осіб.
- 25 жовтня – місцеві вибори в Україні, на яких обрали депутатів сільських, селищних і міських рад та сільських, селищних і міських голів.
- 14 листопада – в Османському архіві Туреччини знайдено оригінали текстів Брест-Литовського мирного договору 1918 р. і ратифікаційної грамоти гетьмана Павла Скоропадського.
- 20 грудня – Збірна України зі спортивної гімнастики серед жінок вперше в історії виграла золоті медалі в командному багатоборстві на Чемпіонаті Європи.

2021 Р.

- 16 січня – в Україні набула чинності норма Закону про мову, згідно з якою громадян мають обслуговувати українською мовою.
- 21 січня – у Харкові в пансіонаті для літніх людей сталася пожежа, в якій загинуло 15 осіб.
- 2 лютого – Президент України В. Зеленський увів у дію рішення РНБО про застосування санкцій проти народного депутата Т. Козака та телеканалів «112 Україна», «NewsOne» та «ZIK», які було заблоковано.
- 19 лютого – РНБО України підтримала санкції проти 19 юридичних і 8 фізичних осіб за фінансування тероризму, серед яких кум В. Путіна і лідер ОПЗЖ В. Медведчук та його дружина О. Марченко.
- 12 квітня – Кабінет Міністрів України дозволив іноземним закладам вищої освіти відкрити філії в Україні.
- 29 квітня – Європейський парламент ухвалив резолюцію, де закликав у разі прямого вторгнення Росії в Україну зупинити імпорт російських нафти і газу до ЄС, від'єднати РФ від міжнародної системи «SWIFT» та ввести санкції проти наближених до російської влади олігархів.
- 11 травня – Апеляційний адміністративний суд підтримав чинність нової редакції українського правопису.
- 28 червня – у Чорному морі стартували військові навчання «Сі Бриз», які є найбільш масштабними за весь період їхнього проведення.
- 28 червня – Національний архів Швеції передав Україні три копії Конституції Пилипа Орлика.
- 1 липня – в Україні стартував продаж сільськогосподарських земель.
- 27 липня – Президент України В. Зеленський призначив Головнокомандувачем Збройних сил України Валерія Залужного.
- 17 серпня – український шашкіст Ю. Анікеєв став переможцем Чемпіонату Європи 2021 із шашок-64.
- 21 серпня – до Києва із триденним візитом прибув Вселенський патріарх Варфоломій.
- 22 серпня – до Києва прибула канцлер Німеччини А. Меркель.
- 23 серпня – у Києві за участі лідерів і представників 46 країн світу вперше відбувся Міжнародний саміт «Кримська платформа».
- 24 серпня – Україна відзначила 30-ту річницю відновлення незалежності. У Києві відбувся парад за участі військової техніки та авіації.
- 1 вересня – у Білому домі вперше відбулася зустріч президента США Джоозефа Байдена та Президента України В. Зеленського. За її результатами оприлюднено спільну заяву щодо стратегічного партнерства.
- 21 вересня – у Львівській лікарні швидкої допомоги вперше в Україні провели трансплантацію легенів.
- 25 вересня – українець О. Усик переміг британця Е. Джошуа і виграв титули чемпіона WBA («Супер»), IBF, WBO та IBO у важкій вазі.
- 7 жовтня – Верховна Рада України ухвалила рішення про відставку Д. Разумкова з посади голови парламенту.

- 8 жовтня – Верховна Рада України обрала головою парламенту Руслана Стефанчука.
- 10 жовтня – надійшла перша партія американської допомоги, що охоплювала армійські аптечки, засоби радіолокаційного спостереження, високоточне озброєння, а також інше озброєння та боєприпаси.
- 12 жовтня – Україна та Європейський Союз підписали Договір з відкритого неба.
- 18 жовтня – в Україну прибула друга партія додаткової військово-технічної допомоги від США в межах раніше погоджених поставок на 60 млн дол.
- 23 жовтня – США відправили Україні 30 протитанкових керованих ракетних комплексів «Javelin», у т. ч. 180 ракет «Javelin», у межах військової допомоги для стримування російської агресії.
- 26 жовтня – у районі проведення Операції Об'єднаних сил вперше відбулося бойове застосування турецького розвідувально-ударного безпілотного комплексу «Байрактар».
- 30 жовтня – видання «The Washington Post» повідомило про нарощування російських збройних сил поблизу українських кордонів, у т. ч. у Білорусі.
- 30–31 жовтня – президент США Дж. Байден на зустрічі лідерів G-20 у Римі поділився з очільниками Великобританії, Франції та Німеччини розвідданими про можливий масштабний напад Росії на Україну.
- 1 листопада – директор ЦРУ США В.-Дж. Бернс прибув до Москви, щоб попередити президента В. Путіна про те, що США та їхні союзники готові озброїти Україну та запровадити жорсткі санкції проти Росії, якщо відбудеться вторгнення в Україну.
- 1–2 листопада – під час кліматичної конференції ООН в м. Глазго (Шотландія) держсекретар США Е. Блінкен повідомив Президентові України В. Зеленському розвіддані щодо підготовки Росії до вторгнення в Україну.
- 4 листопада – Президент України В. Зеленський затвердив Олексія Резнікова новим міністром оборони України.
- 10 листопада – США повідомили українське керівництво про незвичайне переміщення російських військ біля кордонів України.
- 14 листопада – Україна отримала зі США бл. 80 тис. кг боєприпасів.
- 17 листопада – українська повнометражна стрічка О. Сенцова «Носоріг» здобула нагороду за найкращий художній фільм на 32-му Стокгольмському міжнародному кінофестивалі (Швеція), а С. Філімонова було визнано найкращим виконавцем головної ролі.
- 17 листопада – українська повнометражна стрічка А. Горлової «Цей дощ ніколи не скінчиться» здобула нагороду за найкращий документальний фільм на 66-му Міжнародному кінофестивалі в м. Корк (Ірландія).
- 17 листопада – видання «Bellingcat» та «The Insider» оприлюднили першу частину власного розслідування про Вагнергейт, в якому підтверджено версію про зірвання спецоперації української розвідки через дії вищого керівництва держави, зокрема президента В. Зеленського і керівника Офісу президента А. Єрмака.
- 18 листопада – на засіданні колегії МЗС Росії В. Путін заявив, що країни НАТО мають надати Росії гарантії безпеки, в т. ч. гарантувати невступ України до НАТО.
- 21 листопада – Чоловіча збірна України із шахів здобула перемогу в 23-му Командному чемпіонаті Європи, який відбувся у м. Чатеж-об-Саві (Словенія).

- 28 листопада – Україна повідомила про нарощування 92 тис. російських військових поблизу з її кордонами.
- 28 листопада – Чоловіча збірна України з водного поло здобула перемогу в Лізі Націй.
- 29 листопада – міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба оприлюднив інформацію, що Росія зосередила поблизу кордонів з Україною (у т. ч. на окупованих територіях Криму і Донбасу) бл. 115 тис. військовослужбовців з технікою (більш ніж 40 батальйонних тактичних груп).
- 3 грудня – міністр оборони України О. Резніков повідомив у Верховній Раді України, що, за даними української розвідки, існує вірогідність масштабної ескалації з боку Росії; найбільш вірогідним часом готовності до ескалації буде кінець січня 2022 р.
- 7 грудня – в режимі відеоконференції відбулася розмова між президентами США і Росії Дж. Байденом і В. Путіним, під час якої Дж. Байден попередив В. Путіна про «...сильні економічні та інші заходи», якщо Росія здійснить напад на Україну.
- 15 грудня – Верховна Рада України перейменувала м. Володимир-Волинський у Володимир.
- 17 грудня – Світовий банк схвалив виділення Україні 300 млн євро на підтримку реформ і пом'якшення наслідків пандемії коронавірусу.
- 22 грудня – секретар РНБО України Олексій Данилов заявив, що Росія зосередила 122 тис. військових у 200-кілометровій зоні від кордону з Україною та 143,5 тис. – у 400-кілометровій.
- 30 грудня – президенти США і Росії Дж. Байден і В. Путін провели телефонну розмову, в ході якої Дж. Байден, зокрема, закликав В. Путіна відвести війська з українського кордону і нагадав про наслідки за можливу збройну агресію.

2022 Р.

- 10 січня – безрезультатні російсько-американські перемовини в Женеві щодо зниження напруженості навколо України і розширення НАТО.
- 12 січня – Україною прокотилася хвиля повідомлень про мінування аеропортів «Бориспіль» та «Київ» («Жуляни»), центральних станцій метро м. Київ, шкіл у м. Черкаси, Львів і Дніпро, торговельних центрів, головної ялинки в м. Одеса.
- 13 січня – компанія «SpaceX» вивела на орбіту український супутник «Січ-2-30», що стало поверненням України у космос після невдалого запуску супутника «Січ-2» у 2012 р.
- 14 січня – глобальна кібератака на державні сайти України.
- Середина січня – таємний візит до Києва директора ЦРУ США, під час якого повідомлено Президенту України В. Зеленському про терміни і напрями можливих ударів російської армії по ЗСУ.
- 16 січня – набула чинності 25 стаття Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», відповідно до якої друковані засоби масової інформації мають видаватися державною мовою.
- 16 січня – Україна та Агенція НАТО з комунікації та інформації (NCI Agency) підписали оновлений Меморандум щодо продовження спільної роботи над технологічними проєктами.

- 17 січня – російські війська почали прибувати до союзника Росії Білорусі для військових навчань.
- 18 січня – у Білому домі США заявили, що Росія може будь-якої миті розпочати вторгнення в Україну.
- 19 січня – державний секретар США Е. Блінкен у Києві зустрівся з Президентом України В. Зеленським та міністром закордонних справ України Д. Кулебою.
- 19 січня – США оголосили про надання Україні безпекової допомоги, зокрема летальної зброї та боєприпасів, на 200 млн дол. США.
- 22 січня – до Києва прибула перша частина військової допомоги від США, зокрема близько 90,7 т летальної зброї й боєприпасів.
- 23 січня – до Києва прибула друга частина військової допомоги від США, зокрема понад 80 т зброї.
- 24 січня – аноніми повідомили про мінування всіх шкіл і торгових центрів в Одесі та Кривому Розі, відбулася масова евакуація.
- 24 січня – західні ЗМІ, посиляючись на дані розвідки США, повідомили про можливий початок великого наступу Росії на територію України 16 лютого або в наступні дні.
- 24 січня – НАТО привело війська у стан бойової готовності, скерувало додаткову авіацію та кораблі у Східну Європу.
- 25 січня – літак з третьою частиною зброї зі США (70 т зброї, зокрема 300 протитанкових комплексів «Javelin») приземлився в аеропорту «Бориспіль».
- 25 січня – у Росії військові навчання за участю 6000 військовослужбовців і 60 літаків відбулися поблизу України, зокрема в окупованому Криму.
- 27 січня – у Дніпрі на території Південного машинобудівного заводу нацгвардієць розстріляв караул військовослужбовців, унаслідок чого 5 людей загинуло, 5 отримало поранення.
- 27 січня – Україна та Великобританія ратифікували угоду на модернізацію та забезпечення озброєнням ВМС на 1,7 млрд стерлінгів.
- 1 лютого – Європейський Союз ухвалив рішення про надання Україні макрофінансової підтримки на 1,2 млрд євро.
- 8 лютого – міністр оборони України О. Резніков повідомив, що вздовж усього кордону з Україною з боку РФ, Білорусі та тимчасово окупованих територій знаходиться 140 тис. військових, у т. ч. повітряний і морський компоненти.
- 10–20 лютого – Росія спільно з Білоруссю провели військові навчання «Союзна рішучість 2022».
- 11 лютого – Україна офіційно застосувала механізм зменшення небезпеки, передбачений розділом III Віденського документа, скерувавши Росії запит із вимогою дати детальні роз'яснення щодо військової активності у прикордонних із нею районах та в Криму. На відповідь Росія мала 48 год. Після того, як Україна не отримала відповіді у встановлений термін, у МЗС України ввечері 13 лютого оголосили про скликання термінової зустрічі з Росією та іншими країнами-учасниками Віденського документа. Вночі 14 лютого Росія заявила, що вона не веде жодної незвичайної військової діяльності на своїй території і що запит України відповідно до Віденського документа ОБСЄ є неприйнятним.

- 12 лютого – на тлі зосередження російських військ, військових навчань поблизу кордонів України і в Чорному морі, евакуації дипломатів західних країн з Києва відбулися телефонні перемовини президентів США і Росії Дж. Байдена і В. Путіна щодо ненападу на Україну.
- 13 лютого – відбулася телефонна розмова президентів США і України Дж. Байдена і В. Зеленського щодо безпеки російського вторгнення і підтримки США.
- 13–29 лютого – Росія провела військові навчання в акваторіях Чорного й Азовського морів та ін.
- 15 лютого – кібератака на сайти Збройних сил України, кількох українських банків та міністерств.
- 16 лютого – Верховна Рада України підтримала законопроект про вихід України з Антитерористичного центру держав-учасниць СНД.
- 17 лютого – Верховна Рада України ухвалила Закон про ратифікацію угоди між Україною та Європейським Союзом і його державами-членами про спільний авіаційний простір.
- 17 лютого – міністр закордонних справ Д. Кулеба оголосив, що Україна створила тристоронній альянс з Польщею і Великобританією.
- 17 лютого – президент США Дж. Байден оголосив, що загроза російського вторгнення в Україну «дуже висока» і є ознаки того, що війська РФ готові напасти в найближчі кілька днів.
- 17 лютого – російські війська розпочали масові обстріли (переважно з важкої артилерії) по всій лінії розмежування на сході України.
- 18–19 лютого – у спеціальному виступі президент США Дж. Байден заявив: «Я впевнений, що В. Путін ухвалив рішення про вторгнення».
- 19 лютого – окупаційна влада в ОРДЛО оголосила масову мобілізацію населення та розпочала евакуацію цивільних у Росію.
- 21 лютого – президент Росії В. Путін проголосив «незалежність» незаконних територіальних утворень на Донбасі – т. зв. «ДНР» і «ЛНР».
- 22 лютого – Президент України В. Зеленський підписав Указ про призов громадян, які перебувають у військовому резерві.
- 22 лютого – Рада федерації РФ дозволила президенту Росії В. Путіну використовувати російську армію за кордоном.
- 22 лютого – Росія офіційно визнала незалежність т. зв. «ДНР» та «ЛНР».
- 23 лютого – ватажки «ДНР» та «ЛНР» Д. Пушилін і Л. Пасічник попросили президента В. Путіна ввести російські війська на територію «ДНР» і «ЛНР», а також звернулися з проханням про допомогу Росії, щоб отримати контроль над неокупованими частинами Донецької та Луганської областей.
- 23 лютого – у зв'язку з загрозою нападу Росії Верховна Рада України ввела надзвичайний стан на всій території України, крім Донецької та Луганської областей.
- 24 лютого – близько 4:50 год. розпочалася трансляція попередньо записаного виступу президента РФ В. Путіна щодо його наказу про проведення т. зв. «спеціальної військової операції» на території України.
- 24 лютого – Верховна Рада України у зв'язку з повномасштабним вторгненням ЗС Росії розірвала дипломатичні відносини з ворогом, ввела воєнний стан на

всій території України та оголосила загальну мобілізацію, затвердивши відповідні укази Президента України.

- 24 лютого – енергосистему України від’єднано від енергосистем РФ та Білорусі.
- 24 лютого – західні держави і провідні світові компанії розпочали запроваджувати економічні санкції проти РФ (т. зв. «другий пакет санкцій»).
- 24 лютого – Каховська ГЕС та головна споруда Північно-Кримського каналу, шлюзи якої до 2014 р. регулювали подачу дніпровської води до Криму, були захоплені російськими окупантами, які вторглися на Херсонщину з анексованого півострова.
- 24 лютого – міністр фінансів Німеччини К. Лінднер заявив, що Україні залишилось «всього декілька годин», тому виступив проти поставок зброї нашій країні та від’єднання РФ від міжнародної системи «SWIFT».
- 24 лютого – після оприлюднення заяви В. Путіна РФ завдала повітряні удари по військових й інфраструктурних об’єктах на всій території України та атакувала кордони України від Полісся до Луганщини. Розпочався наступ російських військ також у зоні ООС на Донбасі та в районі Перекопу.
- 24 лютого – після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну західні розвідки та уряди багатьох країн прогнозували, що Київ буде захоплено за 2–3 дні, а Україну – за лічені тижні.
- 24 лютого – Росія в союзі з Білоруссю розпочала проти України повномасштабну війну: о 3:40 год. ЗС РФ почали обстрілювати ракетами українські населені пункти, о 4:35 год. завдали удару по міжнародному пункту пропуску Велика Писарівка Охтирського р-ну Сумської обл.
- 24 лютого – Росія висунула вимоги «денацифікації», «демілітаризації» України, визнання «ДНР-ЛНР», анексії Криму і гарантій невступу України до НАТО.
- 24 лютого – упродовж першого дня повномасштабної війни окупанти захопили н. п. Городище і Мілове на Луганщині, просунулись до Харкова, Сум, Охтирки, Конотопа, Чернігова, Чернобиля, Нової Каховки, Херсона, Мелітополя, Старобільська на Луганщині, прорвалися до Маріуполя і Волновахи. Українці знищили ворожий повітряний десант на аеродромі в селищі Гостомель Бучанського р-ну Київської обл.; тривали бої у Щасті і Станиці Луганській.
- 24 лютого – 23 жовтня – Управління Верховного комісара ООН із прав людини підтвердило 6 374 випадки загибелі та 9 776 випадків поранення цивільних людей в Україні внаслідок повномасштабного вторгнення РФ. Серед загиблих – 402 дітей, серед поранених – 735 (згідно з даними Офісу українського генпрокурора, загинуло 430 і поранено 820 дітей).
- 25 лютого – внаслідок шестигодинної стрілянини по автомобілях мирних мешканців селища Гостомель загинули 11 людей і 15 отримали поранення.
- 25 лютого – ЗСУ завдали удару по аеродрому в м. Міллерово Ростовської обл. (РФ), внаслідок якого знищено 2 ворожі літаки.
- 25 лютого – надвечір тривали інтенсивні обстріли Києва, Харкова і в зоні ООС. Відбувалися бої в Херсоні, Мелітополі, Чернігівській обл. Всі великі міста Сумщини були оточені ворогом. Окупанти наблизилися з півночі до української столиці. У Миколаєві ЗСУ знищили повітряний десант ворога.
- 25 лютого – нічні ракетні удари по Києву, Харкову, бої в Херсоні, Конотопі, Охтирці, Сумах, Мелітополі, на північний захід від Києва (де ворог знов ата-

кував Гостомель, Ворзель і Бучу), просування окупантів біля Чернігова. Знищено ворожу диверсійно-розвідувальну групу (ДРГ), яка прорвалася на київську Оболонь.

- 26 лютого – були окуповані Станиця Луганська, Кримське, Марківка на Луганщині. Тривали бої в передмістях Херсону і Севєродонецька. Ворог також просунувся до Бердянська Запорізької обл. і Миколаєва.
- 26 лютого – в Києві відбувалися зіткнення з ворожими ДРГ. Було відновлено контроль над Київською ГЕС. Біля столиці ворог зупинився на рубежах Бородянка – Буча – Вишгород та Ніжин – Прилуки.
- 26 лютого – голова Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн оголосила про запровадження нового пакета західних санкцій, які заморожують резерви Центрального банку РФ, що містяться у банках країн G7; скасовують програму «золотих паспортів» для інвесторів із Росії; від'єднують від системи «SWIFT» низку російських банків.
- 26 лютого – російська державна агенція «РИА Новости» опублікувала статтю російського пропагандиста П. Аكوпова, в якій стверджувалося, що «...Путін взяв на себе історичну відповідальність, постановивши не залишати вирішення українського питання майбутнім поколінням».
- 26 лютого – Державне агентство автомобільних доріг України (Укравтодор) закликала населення демонтувати дорожні знаки, щоб дезорієнтувати ворога.
- 27 лютого – бійцям ЗСУ вдалось підбити за добу 50 російських танків.
- 27 лютого – Європейський Союз заборонив російським літакам політ у його повітряному просторі.
- 27 лютого – з України в країни Заходу виїхало понад 500 тис. біженців.
- 27 лютого – завдано ворожих повітряних ударів по Києву, Бучі, Василькову, Житомиру, Чернігову, Харкову, Сумах, Бериславу. Відбувалися бої на околицях Києва, Василькова, Харкова.
- 27 лютого – ЗС РФ вели наступальні дії на напрямку Мелітополь – Василівка, частиною сил – на напрямку Бердянськ – Маріуполь, Херсон – Миколаїв.
- 27 лютого – ЗСУ повернули під свій контроль м. Волноваха.
- 27 лютого – під час російського вторгнення в Україну унаслідок повітряної атаки окупантів на аеропорт «Гостомель» під Києвом був спалений літак Ан-225 «Мрія», один із найбільших та найпотужніших літаків у світі.
- 27 лютого – президент РФ В. Путін доручив міністру оборони і начальнику Генерального штабу Росії перевести сили ядерного стримування Росії в «особливий режим бойового чергування».
- 28 лютого – на українсько-білоруському кордоні відбувся перший раунд перемовин між делегаціями України та РФ, під час якого жодного рішення не ухвалили.
- 28 лютого – окупанти завдали повітряних ударів по Миколаєву, Житомиру, Білій Церкві, Бородянці, Броварах, Василькову на Київщині, Калинівці на Вінничині, Чернігову, Охтирці, Сартані на Донеччині, Гірському на Луганщині.
- 28 лютого – тривали запеклі бої на підступах до Харкова, Маріуполя, Волновахи.
- 28 лютого – Україна подала заявку на членство в Європейському Союзі.
- 28 лютого – хакерське угруповання «Анонімус» «поклало» понад 1500 веб-сайтів урядів РФ та Білорусі, державних ЗМІ, банків і компаній. Хакери також звернулися до росіян із закликом вийти з протестом на вулиці.

- 28 лютого – 1 березня, 12–13 березня – згідно з даними соціологічних опитувань незалежних російських соціологів, опублікованих на сайті «Радіо «Свобода», 71% росіян відчували гордість через війну з Україною. Водночас 86,6% росіян допускали та підтримували потенційний напад РФ на території країн ЄС.
- 1 березня – влучання російської ракети у телевежу в Києві, внаслідок чого загинуло 5 людей та вийшла з ладу частина державного мовлення.
- 1 березня – ворожі повітряні удари по Києву, Харкову, Херсону, Лозовій на Харківщині, Білій Церкві, Боярці, Жулянах на Київщині, Маріуполі, Житомиру, Охтирці, Баштанці на Миколаївщині. Знищено залізничний міст у Василівці на Запоріжжі.
- 1 березня – вранці російська ракета вразила майдан Свободи в центрі Харкова, внаслідок чого щонайменше 10 людей загинули.
- 1 березня – Європарламент рекомендував надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС.
- 1 березня – наступ і вуличні бої у Херсоні, на околицях Чернігова і під Крутами на Чернігівщині; початок атак на Вознесенськ Миколаївської обл.
- 1 березня – повністю оточено Маріуполь.
- 1 березня – російські війська зайшли до Тростянця Сумської обл.
- 1 березня – українські ракетні удари по аеродромах у Бердянську і російському Таганрозі.
- 2 березня – 159 нобелівських лауреатів – учених зі світовим ім'ям – підписали відкритий лист на підтримку України.
- 2 березня – 93-тя окрема механізована бригада «Холодний Яр» на окремих ділянках Сумської обл. відтіснила росіян до державного кордону.
- 2 березня – Генасамблея ООН ухвалила резолюцію з вимогою до Росії припинити застосування сили в Україні та вивести війська. «За» проголосувала 141 держава, «проти» – п'ять (Росія, Білорусь, Сирія, КНДР, Еритрея), «утрималися» 35 (серед них Китай, Індія, ПАР, Казахстан, Пакистан, Іран, Ірак, Куба, ЦАР).
- 2 березня – завдано ворожих ударів по Житомиру, Коростеню, Кропивницькому, Сумах, Костянтинівці на Донеччині, Сєверодонецьку, Новоайдару на Луганщині, Лисичанську, Попасній, Чернігову, Харкову, Чугуєву, Ізюму, Білій Церкві, Києву.
- 2 березня – знищено ворожий повітряний десант біля Миколаївського аеропорту.
- 2 березня – окуповано Херсон, Тростянець, залишено Старобільськ, Токмак і Новопетрівку на Запоріжжі; ворог наступав у бік Баштанки на Миколаївщині.
- 2 березня – Президент України В. Зеленський підписав указ щодо створення Координаційного штабу з гуманітарних та соціальних питань, який допомагатиме громадянам у подоланні складних життєвих обставин у зв'язку зі збройною агресією Росії проти України.
- 2 березня – тривали бої на підступах до Києва (Гостомель), Харкова, Чернігова, Сум, Маріуполя, Миколаєва, Енергодара Запорізької обл., Волновахи, Нового Айдару на Луганщині. Окупанти підійшли до Василівки-на-Дніпрі Дніпропетровської обл.

- 2 березня – українські війська вперше від початку повномасштабної війни перейшли в наступ і просувалися в напрямку Горлівки, частину міста було звільнено воїнами 95-ї бригади.
- 3 березня – Верховна Рада України запровадила кримінальну відповідальність за колабораціонізм та посилила відповідальність за мародерство.
- 3 березня – головний прокурор Міжнародного кримінального суду (ІСС) Карім Хан заявив, що почалося розслідування можливих військових злочинів, скоєних Росією.
- 3 березня – згідно з даними ООН, від 24 лютого 2022 р. понад 1 млн людей залишили Україну.
- 3 березня – окупанти продовжили бойові дії навколо Києва, Харкова, Миколаєва, завдали ракетно-бомбових ударів по Житомиру, Чернігову, Маріуполі, Києву, Харкову, Ізюму, Охтирці, Василівці, Затоці й інших прифронтових містах; окуповано Новоайдар.
- 3 березня – під час російської танкової атаки й обстрілів виникла пожежа на Запорізькій АЕС в Енергодарі.
- 3 березня – у Біловезькій Пущі відбувся 2-й раунд українсько-російських переговорів, під час якого ухвалили рішення про організацію гуманітарних коридорів.
- 4 березня – ворог не полишав намірів взяти в облогу Київ, просуватись на Новоайдарському та Северодонецькому напрямках, атакувати Вознесенськ, Миколаїв, Оріхів Запорізької обл., Гостомель, Ізюм.
- 4 березня – російські окупанти обстріляли та захопили Запорізьку атомну електростанцію (ЗАЕС) у м. Енергодар.
- 4 березня – тривала героїчна оборона Чернігова, Охтирки, Сум, Маріуполя, Волновахи.
- 5 березня – миколаївці відбили аеропорт «Кульбакине» і завдали удару по колоні, яка намагалася зранку обійти місто.
- 5 березня – на Поліссі противник розпочав інженерні роботи з розгородження шляхів у районі Бородянки, ймовірно, для подальшого висування у напрямку Києва.
- 5 березня – на Таврійському напрямку підрозділи ворога зі складу 58-ї загальновійськової армії Південного воєнного округу ЗС РФ намагалися продовжити наступ (у напрямку Запоріжжя).
- 5 березня – окупаційні підрозділи було зупинено у районах Шибене та Катюжанка на Київщині.
- 5 березня – підрозділи зі складу 20-ї загальновійськової армії Західного воєнного округу ЗС РФ пробували обійти Харків та рухатися у південно-західному напрямку.
- 6 березня – ворог продовжував наступальну операцію проти України, зосереджуючи основні зусилля на оточенні міст Київ, Харків, Чернігів, Суми і Миколаїв, виході на адміністративні кордони в Луганській та Донецькій областях, в напрямку Маріуполь – Новоазовськ.
- 6 березня – ЗСУ звільнили м. Чугуїв.
- 6 березня – на Поліському напрямку противник намагався встановити повний контроль над містами Буча та Ірпінь, щоб наблизитись до столиці України.

- 6 березня – на Сіверському напрямку окупанти намагалися забезпечити тактичну перевагу для виходу до східних околиць Києва через Броварський і Бориспільський райони, а також для встановлення контролю над містами Чернігів та Суми.
- 6 березня – на Таврійському напрямку окупанти силами до трьох БТГр вели наступ у напрямку м. Запоріжжя.
- 6 березня – окупанти захопили н. п. Кашперо-Миколаївку на Миколаївщині.
- 6 березня – указом Президента України містам Харків, Херсон, Чернігів, Волноваха, Гостомель, Маріуполь, котрі чинили найбільш завзятий спротив російським загарбникам, було присвоєно статус міст-героїв.
- 7 березня – в Білорусі відбувся 3-й раунд українсько-російських переговорів, під час якого домовлено про покращення логістики гуманітарних коридорів.
- 7 березня – ворог продовжував наступальну операцію проти України, зосереджуючи основні зусилля на оточенні Києва, Харкова, Чернігова, Сум, Маріуполя і Миколаєва та не полишаючи спроб вийти на адміністративні кордони Луганської та Донецької областей.
- 7 березня – на Донецькому напрямку противник продовжував наступальні дії з метою виходу на адміністративні кордони Донецької обл., намагався прорвати оборону в районі н. п. Старомлинівка, а також захопити н. п. Зачатівка, проте зазнав значних втрат і відійшов у район н. п. Любимівка.
- 7 березня – на Поліському напрямку окупанти зосередили основні зусилля на оточенні Києва.
- 7 березня – на Слобожанському напрямку противник намагався продовжити наступ (у напрямку м. Дніпро).
- 7 березня – на Таврійському напрямку загарбники утримували рубежі в Херсонській обл., здійснювали перегрупування військ для подальшого наступу на м. Запоріжжя.
- 7 березня – тривала підготовка ворога до наступу на Вишгород та відновлення наступу на н. п. Гостомель, Ірпінь, Стоянка Київської обл.
- 8 березня – ворог здійснив силами БТГр наступальні дії у напрямку н. п. Тернівка Миколаївської обл., зазнав значних втрат та повернувся в райони зосередження н. п. Капустине, Баловне, Новоматвіївське на Миколаївщині.
- 8 березня – здійснено часткове перегрупування сухопутних військ та ССО ЗС Білорусі.
- 8 березня – окупанти продовжували докладати зусиль для захоплення міст Київ, Харків, Чернігів, Суми, Маріуполь і Миколаїв та виходу на адміністративні кордони Луганської та Донецької областей.
- 8 березня – окупаційні війська продовжували наступ у напрямку н. п. Іванків на Київщині.
- 9 березня – внаслідок ворожого авіаудару по лікарні в Маріуполі, що припав на пологове відділення, загинули 3 людей, серед яких 1 дитина, 17 постраждали.
- 9 березня – на Донецькому напрямку окупанти намагалися продовжити наступальні дії для виходу на адміністративні кордони Донецької та Луганської областей.
- 9 березня – на Поліському напрямку противник після невдалого наступу зазнав втрат і відійшов для відновлення.

- 9 березня – на Сіверському напрямку ворог намагався відновити наступ, але зазнав втрат, зокрема на підступах до Чернігова.
- 9 березня – на Слобожанському напрямку окупанти намагалися здійснювати наступ на н. п. Ізюм, Петрівське, Грушоваха, Суми й Охтирка.
- 9 березня – на Таврійському напрямку вороги утримували рубіж від Херсона до Розівки. Їхні спроби форсувати р. Південний Буг не мали успіху.
- 9 березня – російська військова авіація скинула кілька авіабомб на дитячу лікарню і пологове відділення у Маріуполі, внаслідок чого постраждали не менше 17 людей. Президент України В. Зеленський назвав це авіабомбардування неспростовним доказом того, що відбувається геноцид українців. Загалом за 14 днів війни і 9 днів блокування росіянами Маріуполя у місті загинуло 1200 мешканців.
- 9 березня – у зв'язку зі супротивом мешканців Херсона окупанти намагалися запровадити адміністративно-поліцейний режим, для чого до Херсонської обл. ввели підрозділи Росгвардії.
- 9 березня – у Південнобузькому операційному районі російські окупанти утримували рубіж від м. Херсон до м. Каховка. Їх було зупинено на північний схід від м. Миколаїв уздовж р. Інгул.
- 10 березня – на Поліському напрямку окупанти продовжували утримувати н. п. Поліське, Кухарі, Бородянка, Андріївка, Мотижин, Гореничі, Буча, Демидів.
- 10 березня – проводились переговори міністрів закордонних справ України та РФ, під час яких ішлося про припинення вогню на 24 год., однак прогресу сторони не досягли.
- 10 березня – Силами оборони України відбито спробу форсування противником р. Ірпінь поблизу н. п. Мощун Вишгородського р-ну Київської обл., противника відкинуто, населений пункт звільнено.
- 11 березня – для втягнення Білорусі у війну проти України росіяни вдалися до провокативних дій, завдавши авіаційного удару з повітряного простору України по білоруських населених пунктах, що знаходяться поблизу державного кордону України.
- 11 березня – українські війська зупинили просування Росії на північ і захід від Криму.
- 11 березня – українські вояки ліквідували командувача 29-ї загальновійськової армії Росії.
- 11 березня – у м. Кремінна на Луганщині російські військові розстріляли з танка будинок для людей похилого віку, вбивши 56 осіб.
- 11 березня – під час спроби евакуації мирних мешканців с. Перемога в напрямку с. Гостролуччя Баришівського р-ну на Київщині росіяни відкрили вогонь по бусику, унаслідок чого 7 людей, у т. ч. 1 дитина, загинули. Кількість поранених невідома.
- 12 березня – російські війська відновили обмежені атаки на північний схід Києва та активізували зусилля з повного оточення Чернігова.
- 12 березня – ворог продовжував завдавати ракетно-бомбових ударів по об'єктах критичної інфраструктури, житлових кварталах та аеродромах, нехтуючи нормами Міжнародного гуманітарного права.

- 12 березня – окупанти здійснили новий наступ на північний схід від Херсона вздовж західного берега Дніпра до району смт Нововоронцовка.
- 13 березня – в окупованому Херсоні тривали українські протести.
- 13 березня – внаслідок ворожих ракетних ударів по навчальному центрі у м. Яворів Львівської обл. загинула 61 людина, 160 поранено.
- 13 березня – ворог захопив кілька населених пунктів на північ від Маріуполя.
- 13 березня – ворог зосередив зусилля на просуванні у напрямку м. Кривий Ріг та на захопленні м. Миколаєва.
- 13 березня – Росія перекинула на українську територію частину своїх сил з Вірменії, Нагірного Карабаху та Далекого Сходу, щоб посилити операції в Україні.
- 14 березня – ворог продовжував завдавати ракетно-бомбових ударів по об'єктах критичної інфраструктури України.
- 14 березня – ЄС ухвалив рішення щодо введення 4 пакета санкцій проти Росії. Санкції спрямовані проти фізичних та юридичних осіб, причетних до агресії проти України, а також щодо декількох секторів російської економіки. Вони також торкнуться заборон на експорт предметів розкоші та нових інвестицій ЄС в російський енергетичний сектор.
- 14 березня – на Авдіївському напрямку в районі н. п. Кам'янка під час розвідки боєм окупанти зазнали значних втрат і вимушені були відійти.
- 14 березня – на Волноваському напрямку ворог не припиняв спроб прориву (в напрямку на Вугледар).
- 14 березня – на Донецькому і Таврійському напрямках окупанти вели бойові дії в районах н. п. Борова, Тернове, Новокраснянка, Луганське, Горлівка, Пантелеймонівка, Микільське, Гуляйполе, Кам'янське, Оріхів.
- 14 березня – на Маріупольському напрямку противник вживав заходів для захоплення Маріуполя.
- 14 березня – на Південнобузькому напрямку ворог намагався закріпитися в районах н. п. Томина Балка, Надеждівка, Киселівка, Первомайське, Михайло-Ларине, Улянівка, Піски, Добре, Снігурівка, Архангельське, Заградівка, Осокорівка, Берислав, Каховка.
- 14 березня – на Поліському напрямку окупаційні війська вели бойові дії в районах н. п. Поліське, Кропивня, Захарівка, Олива, Слобода, Кухарська, Жовтневе, Озерщина, Липівка, Копилів, Мотижин, Бузова, Гореничі, Буча, Демидів.
- 14 березня – на Сіверському напрямку ворог провадив бойові дії в районах н. п. Любеч, Славутич, Коврита, Золотинка, Мена, Браниця, Калита, Богданівка, Лукаші, Ромни, Недригайлів.
- 14 березня – на Слобожанському напрямку ворог не полишав спроб оточити Суми та вів бойові дії в районах н. п. Сватове, Ізюм, Грушуваха, Петрівське, Гусарівка, Балаклія, Лиман, Малинівка, Кочеток, Безруки, Олександрівка, Велика Писарівка, Тарасівка, Олешня, Недригайлів, Ромни, Талалаївка.
- 14 березня – у с. Мохнатин Чернігівської обл. російські військові обстріляли підлітків, які йшли селом: загинули 17-річні брати-близнюки та 19-річний хлопець.
- 15 березня – Київ відвідали прем'єр-міністри Польщі, Чехії та Словенії.

- 15 березня – на Бахмаччині окупанти обстріляли працівників агрофірми, які їхали на роботу: 1 людина загинула, 4 отримали поранення.
- 15 березня – на Поліському напрямку противник здійснив невдалу спробу прориву оборони українських військ (на напрямку Гута-Межигірська, Лютіж) та не мав успіху в захопленні Макарова на Київщині.
- 15 березня – ПАРЄ ухвалила документ «Наслідки агресії Росії проти України», де також ідеться про окупацію Грузії та Молдови.
- 15 березня – ПАРЄ, незважаючи на спроби РФ уникнути покарання за агресію проти України, одногосно рекомендувала Комітету міністрів Ради Європи розпочати процедуру вигнання країни-окупанта з цієї організації, а також закликала надати нашій країні засоби захисту повітряного простору.
- 15 березня – президент США Дж. Байден підписав закон про надання Україні 13,6 млрд дол. США.
- 15 березня – Президент України В. Зеленський підписав закони про колабораціонізм.
- 15 березня – російські війська перебували приблизно 15–20 км на північний захід і 20–30 км на схід від Києва.
- 15 березня – тривали бойові зіткнення, зокрема на північно-західних околицях Києва, в оточеному Маріуполі. Ворог також намагався остаточно блокувати Суми й Ізюм, атакував Рубіжне, Сєвєродонецьк, Лисичанськ, Авдіївку, Попасну, Харків.
- 15 березня – тривали ракетно-бомбові удари й обстріли таких українських міст, як Дніпро, Київ, Малин, Рівне, Харків та с. Юр'ївка на Дніпропетровщині.
- Середина березня – під час спроби евакуації мирних мешканців їх поблизу с. Гавронщина Бучанського р-ну на Київщині розстріляли з БМП російські окупанти. Загинули 2-річний хлопчик, 14-річний підліток та жінки віком 30, 50 та 70 років. Чоловіка, який був за кермом автомобіля, важко поранено.
- 16 березня – ворог почав переходити до оборони на зайнятих рубежах.
- 16 березня – за день з Маріуполя до Запоріжжя автомобілями виїхало близько 11 тис. людей.
- 16 березня – окупанти завдали повітряних ударів по прифронтових містах, а також по Запоріжжю, Вінниці, Сарнах, Києву, Чернігову, Харкову.
- 16 березня – Президент України В. Зеленський виступив по конференц-зв'язку перед Конгресом США.
- 16 березня – приєднавшись до Єдиної енергосистеми Європи ENTSO-E, Україна стала членом «енергетичного Євросоюзу».
- 16 березня – росіяни скинули потужну бомбу на Маріупольський драматичний театр, де місцеві мешканці ховалися від обстрілів. За даними інформаційного агентства «Associated Press», внаслідок удару загинуло близько 600 людей.
- 16 березня – Сили оборони України поблизу Києва завдали удару по командному пункту і пункту забезпечення 35-ї армії Східного військового округу ЗС РФ.
- 16 березня – у Чернігові російські війська обстріляли цивільних, які стояли в черзі за хлібом. Загинуло щонайменше 14 осіб.
- 17 березня – ворог взяв під контроль н. п. Рубіжне, Ізюм та Мала Шестірна на Херсонщині.

- 17 березня – ворог продовжив бомбардування українських міст, зокрема Мерефи на Харківщині, де загинула 21 людина, Києва, Рубіжного, Попасної, Северодонецька, с. Нових Петрівців на Київщині.
- 17 березня – гуманітарними коридорами було евакуйовано 3810 людей. Під час евакуації людей у Бучанському р-ні окупанти обстрілювали евакуаційні колони з танків.
- 17 березня – ЗСУ вп'яте розбили російську авіацію й техніку на захопленому РФ аеродромі в с. Чорнобаївка поблизу Херсона.
- 17 березня – окупанти закріплювалися на околицях Рубіжного і в Маріуполі, проводили штурмові дії в районах н. п. Верхньоторецьке, Мар'їнка на Донечині, Ізюм, обстрілювали ЗСУ в районі Броварів.
- 17 березня – Президент України В. Зеленський повідомив, що від початку російського вторгнення ЗСУ звільнили в Київській обл. 30 населених пунктів.
- 17 березня – у відеозверненні до німецьких парламентаріїв Президент України В. Зеленський закликав Німеччину вжити додаткових заходів для того, щоб зупинити агресію Росії.
- 17 березня – у Чернігові окупанти обстріляли мирних жителів біля магазину в центрі міста: є загиблі й поранені.
- 18 березня – ворог продовжив бомбардування українських міст, зокрема Києва, Львова, Краматорська, Миколаєва, Макарова, та обстрілював населені пункти у прифронтовій зоні – Северодонецьк, Рубіжне, Кременна, Привілля, Авдіївка, Харків, Суми, Чернігів.
- 18 березня – за оцінюванням агентства ООН з питань міграції, через вторгнення військ РФ бл. 6,48 млн українців стали внутрішніми переселенцями, а 3,2 млн людей виїхало за кордон.
- 18 березня – зі зруйнованого росіянами драмтеатру в Маріуполі вдалося вивести 130 людей; 1300 перебувало у підвалах.
- 18 березня – ЗСУ звільнили 30 населених пунктів переважно на захід від Києва і на північний захід від Миколаєва.
- 18 березня – на Донецькому напрямку окупаційні війська вели бойові дії в районах н. п. Верхньоторецьке, Кримське, Авдіївка, Тарамчук.
- 18 березня – окупанти закріпилися у західній і північно-західній частинах м. Рубіжне і в середмісті м. Маріуполь.
- 18 березня – російська артилерія завдала ударів по казармах українських військових у Миколаєві, де перебувало близько 200 воїнів. Вважається, що майже всі з них загинули.
- 18 березня – тривали бої за Северодонецьк, Попасну, Ізюм, Балаклію.
- 18 березня – українці вшосте завдали удару по аеродрому в Чорнобаївці, де російські окупанти розташували свою авіацію й техніку. Під час обстрілу також загинув командувач 8-ї армії ЗС РФ генерал-лейтенанта А. Мордвічов.
- 19 березня – гуманітарними коридорами евакуйовано 6 623 людини.
- 19 березня – на Приазовському напрямку противник обстрілював із мінометів, ствольної артилерії та РСЗВ позиції ЗСУ в районах н. п. Гуляйполе, Степногірськ й Оріхів.
- 19 березня – основні бої відбувалися в Рубіжному, Ізюмі, обложеному Маріуполі – за ПрАТ «Металургійний комбінат «Азовсталь».

- 19 березня – російські війська розбомбили школи мистецтв у Маріуполі, де перебувало 400 людей.
- 19 березня – тривали обстріли українських міст – Запоріжжя, Рубіжне, Харків, Чернігів, смт Делятин, с. Велика Костромка на Дніпропетровщині, Коростенського р-ну на Житомирщині.
- 19 березня – у Маріуполі ліквідовано заступника командувача ЧФ РФ А. Палія.
- 20 березня – акції протесту в чотирьох містах України – Херсоні, Каховці, Бердянську, Енергодарі.
- 20 березня – ввечері завдано повітряного удару по Києву.
- 20 березня – внаслідок враження російською ракетою «Калібр» київського торгового центру «Ретровіль» загинуло щонайменше 8 осіб.
- 20 березня – ворожі обстріли Харкова, Дергачів, Чернігова, Коростенського р-ну.
- 20 березня – за даними ООН, від початку російського вторгнення до 24:00 год. 20 березня 2022 р. в Україні загинуло 925 мирних жителів, у т. ч. 115 дітей, 1496 отримало поранення, у т. ч. понад 140 дітей. Пошкоджено 489 закладів освіти, 69 з яких зруйновано повністю.
- 20 березня – за добу евакуйовано 7295 людей.
- 20 березня – російське командування висунуло захисникам обложеного Маріуполя ультиматум щодо капітуляції.
- 20 березня – шість країн розпочали розслідування військових злочинів РФ: Естонія, Литва, Німеччина, Польща, Словаччина, Швеція.
- 21 березня – ворожий ракетний удар по полігону в Рівненській обл.
- 21 березня – ворожі обстріли Чернігова, Харкова, Сум, Авдіївки, Северодонецька, Маріуполя, Миколаєва, Одеси, Коростенського р-ну та інших прифронтових населених пунктів.
- 21 березня – евакуйовано 8057 людей.
- 21 березня – запеклі бої на Донбасі.
- 21 березня – на хімічному заводі «Сумихімпром», розташованому в Сумах, зафіксовано витік аміаку.
- 21 березня – часткові успіхи ЗСУ під Миколаєвом і повторне звільнення смт Макарів на захід від Києва.
- 22 березня – ворог прагнув просуватися на Малин, Курахове, Попасну, Лозову, Запоріжжя, Нововоронцовку, атакував обложений Маріуполь, Северодонецьк, Чернігів.
- 22 березня – державне відомство України, відповідальне за Чорнобильську зону відчуження, повідомило, що російські війська знищили нову лабораторію на Чорнобильській АЕС.
- 22 березня – загроза оперативного оточення російських військ на захід від Києва: в районі Бучі – Ірпеня – Гостомеля.
- 22 березня – окупанти завдали ракетного удару по станції Павлоград-2.
- 22 березня – росіяни обстріляли с. Мала Костромка і м. Зеленодольськ Криворізького р-ну, Северодонецьк, Рубіжне, Лисичанськ, Попасну, Новодружеськ, Тошківку, Миколаїв, Бровари.
- 22 березня – повітряний удар по м. Лозова.
- 23 березня – в Маріуполі ліквідовано командира 810-ї гвардійської окремої бригади морської піхоти РФ полковника А. Шарова.

- 23 березня – ворог продовжив бомбардування і обстріли українських міст: російська авіація розбомбила автомобільний міст через Десну до Чернігова, обстріляно Київ, Калинівку, Горенку, Пуща-Водицю, Нові Петрівці, Романівку Київської обл., блокпост біля Славутича, Балаклію.
- 23 березня – зменшилась активність бойових дій.
- 23 березня – на Броварському напрямку ворог продовжував утримувати блокпости на шляхах логістичного забезпечення в районах н. п. Новий Биків, Лосинівка, Велика Дорога, Монастирище, Берестовець, Прохори, Талалаївка, Макіївка.
- 23 березня – Національна поліція України відновила свою діяльність у м. Ірпінь.
- 23 березня – Президент України В. Зеленський через відеозв'язок звернувся до сенату Франції і до парламенту Японії.
- 23 березня – у напрямку на м. Ізюм окупанти здійснили спробу прориву оборони українських військ у районі н. п. Донецьке, Топольське, Кам'янка.
- 23 березня – уряд США на підставі аналізу зібраних фактів визнав дії РФ в Україні воєнним злочином.
- 24 березня – бої на околиці м. Ірпінь і загалом у Бучанському р-ні.
- 24 березня – в порту окупованого Бердянська знищено великий десантний корабель «Саратов» ЧФ ВМФ Росії та пошкоджено 3 плавзасоби.
- 24 березня – в районі с. Чорнобаївка на Херсонщині ліквідовано командувача 49-ї загальновійськової армії Південного військового округу РФ генерал-лейтенанта Я. Рєзанцева.
- 24 березня – відбувся перший повноцінний обмін полоненими: 10х10 військово-вслужбовців і 19х11 цивільних моряків.
- 24 березня – Генеральна Асамблея ООН вдруге впродовж місяця ухвалила резолюцію, яка вимагає від Росії негайно припинити війну проти України. «За» резолюцію проголосували 140 держав, «проти» – 5 (Росія, Сирія, КНДР, Еритрея та Білорусь), «утрималися» 38 держав (серед них Китай, Індія, ПАР, ЦАР, Іран, Пакистан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан, В'єтнам та ін.).
- 24 березня – за день було евакуйовано 3343 людини.
- 24 березня – згідно з повідомленням американської телекомпанії «CNN», українські війська посунули лінію фронту на схід від Києва на 25–35 км.
- 24 березня – ЗСУ звільнили с. Лук'янівка Броварського р-ну та с. Малинівка Гуляйпільського р-ну
- 24 березня – на Миколаївщині ворога відкинуто до кордонів Херсонської обл.
- 24 березня – Президент України В. Зеленський виступив по конференц-зв'язку на саміті НАТО.
- 24 березня – тривали ракетні удари й артилерійські обстріли по українських містах, зокрема Києву, Чернігову, Дніпру (в/ч), Харкову, Золочеву, Ізюму, Охтирському, Васильківському, Коростенському (с. Кирдани) районах, Калинівці (нафтобаза), Ясногородці, Нових і Старих Петрівцях на Київщині.
- 24 березня – указом Президента України містам Буча, Ірпінь, Миколаїв, Охтирка, котрі чинили найбільш завзятий спротив російським загарбникам, присвоєно статус міст-героїв.
- 25 березня – гуманітарними коридорами вдалося евакуювати 7331 людину.

- 25 березня – лідери країн Європейського Союзу погодили створення Трастового фонду солідарності з Україною.
- 25 березня – окупанти продовжували обстрілювати військову та цивільну інфраструктуру, завдали ударів по командному центру ВПС України у Вінниці.
- 25 березня – російські війська захопили м. Славутич, неподалік від Чорнобильської АЕС.
- 25 березня – тривали бої за Ірпінь, більшу частину міста контролювали українці під час постійного артилерійського вогню російської армії.
- 25 березня – українські війська здійснили контратаки на східних підступах до Києва, відвоювавши деякі населені пункти, такі як Лук'янівка, та оборонні позиції.
- 25 березня – українці розпочали контратаку на схід від Харкова, неподалік російського кордону на північному сході України.
- 26 березня – відбувся візит президента США Дж. Байдена до Жешува та Варшави, де він зустрівся з президентом Польщі, міністрами оборони та закордонних справ України, українськими біженцями і висловив безумовну підтримку Україні, засудивши Росію.
- 26 березня – внаслідок російського ракетного удару була пожежа на нафтобазі у Львові.
- 26 березня – депутат Ізюмської міськради від проросійської партії «Опозиційна платформа – за життя» вказав російським загарбникам на незахищену дорогу, якою вони увійшли до м. Ізюм.
- 26 березня – завдяки контратакам українських військ на схід від Харкова відновлено контроль над кількома населеними пунктами, зокрема с. Вільхівка.
- 26 березня – згідно з даними мера Маріуполя, половина населення міста, де до війни проживало 540 тис. людей, евакуйовано.
- 26 березня – ЗСУ в Київській обл. знищили командний пункт і пункт забезпечення 35-ї армії Східного військового округу окупантів.
- 26 березня – обстріли Києва, Чернігова, Ніжина, Іванківа, Дубно.
- 26 березня – підрозділами Сил оборони України відбито спроби штурму н. п. Новомайорське та наступу в напрямку н. п. Красногорівка на Донеччині.
- 26 березня – після протестів мешканців окупованого м. Славутич росіяни погодилися на відхід за умови відсутності в місті українських військових та встановлення блокування під Славутичем.
- 26 березня – розгромлено російську Кантемирівську танкову дивізію і звільнено від окупантів м. Тростянець на Сумщині.
- 26 березня – російські окупанти одночасно запустили по Україні щонайменше 70 ракет, більшість з яких збили українські захисники.
- 26 березня – у битві за Київ, що тривала, окупанти продовжували обстрілювати передмістя на захід і схід від столиці, в т. ч. Макарів, Бучу, Ірпінь і Білогородку.
- 26 березня – у напрямку на Бровари підрозділи противника зупинені. За результатами бойових дій у районах Лук'янівки та Рудницького, ворог зазнав значних втрат і відійшов у напрямку н. п. Піски та Нова Басань.
- 27 березня – внаслідок ракетного удару була пожежа на нафтобазі в Луцьку.

- 27 березня – ворог здійснював спроби штурму н. п. Нью-Йорк та Мар'їнка Донецької обл.
- 27 березня – гуманітарними коридорами евакуйовано 1 099 людей.
- 27 березня – звільнено від окупантів села Малинівка і Поповка на Запоріжжі та Гусарівка на Харківщині.
- 27 березня – обстріли Житомира, Рівного, Харкова, Маріуполя, Торецька, Світлодарська, Троїцького, Пісків, сіл Ізюмського району, де загинуло 3 дитини.
- 27 березня – окупанти продовжили виведення своїх підрозділів з півночі України, зокрема відійшли з м. Сновськ.
- 27 березня – Президент України В. Зеленський закликав Росію відвести війська на позиції до 24 лютого 2022 р.і визнав можливість проведення в Україні референдуму і внесення змін до Конституції.
- 27 березня – росіяни здебільшого припинили просування на Сумщині, але перегрупувалися й контратакували Ізюм.
- 27 березня – тривали бої в Маріуполі та в зоні ООС.
- 27 березня – українська армія продовжила контрнаступ на окремих ділянках Харківської обл. поблизу російського кордону.
- 28 березня – бої в Ірпінні, Бучі, Гостомелі. Звільнено м. Ірпінь.
- 28 березня – бої в оточеному Маріуполі, зоні ООС, районах Ізюма, Гуляйполя та Запоріжжя.
- 28 березня – вороги завдали бомбових ударів по Житомирщині, Рівненщині, обстріляли Сєверодонецьк, Рубіжне, Чернігів, Ніжин, Харків, села Київської обл.
- 28 березня – на Харківщині ЗСУ на деяких напрямках перейшли в контрнаступ, звільнено с. Мала Рогань.
- 28 березня – російські обстріли н. п. Буча, Ірпінь, Гостомель, Макарів, а також шляху з м. Житомир на захід і до нього та райони на північ від Вишгорода.
- 28 березня – у Київ повернулося посольство Словенії.
- 29 березня – артилерійські обстріли позицій підрозділів Сил оборони України поблизу н. п. Степногірськ, Оріхове, Гуляйполе.
- 29 березня – ЗСУ завдали удару ракетою «Точка-У» по складу ракетно-артилерійського озброєння ЗС Росії у селищі Октябрьское поблизу Белгорода (РФ).
- 29 березня – на Донецькому напрямку противник завдав авіаударів по районах н. п. Воводівка, Рубіжне, Лисичанськ, Кремінна, Золоте-4, Попасна, Торецьк, Новгородське. Основні зусилля сконцентровано на захопленні Попасної та Маріуполя.
- 29 березня – на околицях Києва тривали інтенсивні бої.
- 29 березня – на Слобожанському напрямку російські окупанти продовжували авіаційні та артилерійські обстріли Харкова, намагалися захопити Ізюм, тривали бої в районі н. п. Кам'янка, Суха Кам'янка, Тихоцьке.
- 29 березня – ракетним ударом зруйновано будівлю Миколаївської ОДА, загинуло щонайменше 35 осіб, 33 отримало поранення.
- 29 березня – ракетні удари по м. Старокостянтинів (аеродром), Нікопольському і Коростенському районах, тривали обстріли в районі Гуляйполя й Запоріжжя, Броварського р-ну, Кремінної та Маріуполя.
- 29 березня – у Стамбулі відбулися перемовини щодо перемир'я між українською та російською делегаціями за посередництва президента Туреччини Р. Ердогана.

- 29 березня – у Харківській обл. ліквідовано командира 200-ї ОМСБр ЗС РФ полковника Д. Куріла.
- 29 березня – українські війська продовжували стримувати окупантів на сході, південному сході та північному сході, контратакуючи в окремих районах.
- 30 березня – від початку повномасштабної війни з України (переважно через західні кордони) виїхало 4,056 млн осіб, здебільшого жінки і діти (2 млн); близько 6,5 млн осіб – внутрішні переселенці (2,5 млн дітей).
- 30 березня – ворог намагався штурмувати в районах н. п. Попасна, Рубіжне, Новобахмутівка, Мар'їнка, Золота Нива.
- 30 березня – ЗСУ звільнили села Слобода в Чернігівському р-ні та Орлове, Заградівка, Кочубеївка на півночі Херсонщини.
- 30 березня – на околицях Києва тривали запеклі бої та обстріли.
- 30 березня – ракетні удари по промислових об'єктах у Хмельницькій обл., нафтобазі у Дніпрі, обстріли Лисичанська, Харкова, Чернігова, Ніжина.
- 30 березня – сильні обстріли Чернігова та підконтрольних Україні районів Донбасу, зокрема Маріуполя, Мар'їнки, Красногорівки, Авдіївки, Лисичанська та ін. н. п.
- 30 березня – тривали бої в оточеному Маріуполі та в зоні ООС.
- 31 березня – більшість російських військових виведено з Чорнобильської АЕС.
- 31 березня – відбито спроби обходу ворогом позицій українських військ у районах н. п. Попасна і Новотошківське та наступ противника в напрямку м. Мар'їнка.
- 31 березня – ЗСУ звільнили села Лукашівка та Слобода поблизу Чернігова.
- 31 березня – зусиллями 60-ї Окремої піхотної бригади угруповання військ «Південь» визволено н. п. на півночі Херсонщини: Нововоронцовка, Мала Шестерня, Новогригорівка, Тополине, Князівка, Краснівка, Свободне, Кам'янка, Пригір'я, Кочубеївка, Орлове.
- 31 березня – командування полку Національної гвардії «Азов» закликала військово-політичне керівництво України провести операцію з деблокади Маріуполя.
- 31 березня – на окремих ділянках українські війська продовжували контратаки, відвойовуючи н. п. Затишшя, Малинівку, Веселе, Зелений Гай і Червоне в Запорізькій обл. та Слободу і Лукашівку в Чернігівській обл.
- 31 березня – російський ракетний удар по військовій частині у Дніпропетровській обл., обстріляно нафтобазу в м. Фастів.
- Березень – під час наступу росіян на Київщині 15-річний підліток Андрій Покраса за допомогою дрона виявив колону ворожої техніки, що рухалась у напрямку Києва, і таким чином допоміг ЗСУ знищити ворога.
- 1 квітня – бої в оточеному Маріуполі та в зоні ООС.
- 1 квітня – Верховна Рада України заборонила проросійські політичні партії. Партію можуть ліквідувати за популяризацію ворожої влади, заперечення збройної агресії проти України тощо.
- 1 квітня – Верховна Рада України ухвалила закон, яким визнала РФ державою-терористом, котра чинить геноцид українського народу, і заборонила пропаганду російського неонацистського тоталітарного режиму, агресії проти України з боку Росії та використання символіки вторгнення.

- 1 квітня – підрозділами ЗСУ відновлено контроль над н. п. Демидів, Димер, Литвинівка, Гаврилівка, Козаровичі, Жовтневе, Глибівка, Ясногородка, Талакунь, Сухолуччя, Липівка, Гавронщина, Маковище, Миколаївка, Хмільна Київської обл.
- 1 квітня – після відходу ворога підрозділами ЗСУ взято під контроль н. п. Рудня, Шевченкове, Бобрик, Стара Басань, Нова Басань, Макіївка, Погреби, Бажанівка, Володимирівка, Шняківка, Сальне, Софіївка, Гаврилівка.
- 1 квітня – після звільнення від російської окупації н. п. Буча, Бородянка, Ворзель та Гостомель Київської обл. стало відомо, що загарбники вчинили там акт геноциду над місцевим населенням. Виявлено сотні тіл розстріляних окупантами цивільних осіб.
- 1 квітня – російські війська взяли під контроль м. Ізюм.
- 1 квітня – українські війська визволили Бородянку, Ворзель та Бучу.
- 2 квітня – бої в оточеному Маріуполі та в зоні ООС, зокрема на напрямках Северодонецьк – Рубіжне, Мар’їнка, Вугледар.
- 2 квітня – офіційно повідомлено про залишення російськими військами всіх раніше захоплених територій Київської обл.
- 2 квітня – ракетним ударом зруйновано Кременчуцький НПЗ.
- 2 квітня – тривають ракетні обстріли міст у глибині української території.
- 3 квітня – відвід окупаційних військ із Чернігівської та Сумської областей.
- 3 квітня – на Донецькому та Таврійському напрямках ворог продовжив зосереджувати основні зусилля на захопленні н. п. Рубіжне, Попасна, Троїцьке, Авдіївка, Мар’їнка, Красногорівка.
- 3 квітня – підконтрольне Кремлю видання «РИА Новости» опублікувало статтю одного з російських ідеологів Т. Сергєйцева «Що Росія має зробити з Україною», яка містить прямі заклики до «деукраїнізації» України і необхідності перевиховання населення шляхом «ідеологічних репресій», етнічних чисток і етноциду в Україні.
- 3 квітня – ракетний обстріл Одеси, Василькова, Тернопільщини, Рівненщини, Миколаєва, Очакова.
- 3 квітня – тривали бої в оточеному Маріуполі, в зоні ООС, зокрема на напрямку Северодонецьк – Рубіжне, та на Південнобузькому напрямку за н. п. Олександрівка.
- 4 квітня – бої в зоні ООС, зокрема в Рубіжному, Попасній, оточеному Маріуполі. У напрямку на Барвінкове Харківської обл. ворог просунувся на 7 км, взяв під контроль с. Бражківка.
- 4 квітня – від початку повномасштабної війни через військові дії Україна втратила від 35% до 50% ВВП; втрати бюджету – близько 2 млрд грн на день; втрати інфраструктури – 4,25 млрд дол. США щодня.
- 4 квітня – внаслідок обстрілів касетними снарядами у Миколаєві загинуло 10 мирних жителів, 46 отримало поранення.
- 4 квітня – Європейський Союз офіційно звинуватив РФ у військових злочинах у раніше окупованих населених пунктах Київської обл., зокрема у Бучі.
- 4 квітня – на Південнобузькому напрямку окупаційні війська штурмували с. Олександрівка і в районі н. п. Любине, Мирне, Копані обстрілювали з артилерії позиції ЗСУ.

- 4 квітня – після оприлюднених фото із вбитими і закатованими жителями зі звільнених Бучі, Ірпеня та інших міст на Київщині світові ЗМІ опублікували ці матеріали з такими заголовками: «Останні звірства Путіна – геноцид», «Жах у Бучі», «Гірше, ніж ІДІЛ».
- 4 квітня – поблизу н. п. Новотошківське, Нижнє, Попасна, Калинове, Степне, Рубіжне, Троїцьке, Новобахмутівка, Новоселівка противник проводив штурмові дії.
- 4 квітня – повідомлено про повний відхід окупантів із Сумської обл.
- 4 квітня – президент США Дж. Байден після побаченого у Бучі назвав В. Путіна варваром і заявив, що потрібно зібрати всі докази звірств російських військових, щоб покарати Росію за цей військовий злочин.
- 4 квітня – Президент України В. Зеленський видав Указ про створення делегації для участі в переговорах з РФ щодо підготовки та узгодження проєкту договору про гарантії безпеки України.
- 4 квітня – російські окупанти обстріляли житлові райони м. Дергачі у Харківській обл. 3 людей загинуло та 7 отримало поранення.
- 4 квітня – у районах н. п. Борівське, Новолуганське, Солодке, Мар'їнка, Золота Нива ворог продовжував артилерійські обстріли позицій підрозділів ЗСУ та цивільної інфраструктури.
- 4 квітня – ввечері окупанти обстріляли Слобідський район Харкова – 7 людей загинуло, 34 поранено, серед них 3 дітей.
- 5 квітня – ворог з півночі підійшов на відстань 20 км до Барвінкового.
- 5 квітня – державний секретар США Е. Блінкен заявив, що Москва знала і навмисно проводила кампанію звірств у м. Буча поблизу Києва: «Те, що ми бачили в Бучі, не є випадковим актом злочинного підрозділу. Це навмисна кампанія: вбивати, катувати, гвалтувати, чинити звірства».
- 5 квітня – запеклі бої в зоні ООС.
- 5 квітня – засідання Ради Безпеки ООН щодо трагічних подій у Бучі.
- 5 квітня – звільнено н. п. Добрянка, Нововознесенське і Трудолюбівка Бериславського р-ну на Херсонщині.
- 5 квітня – ракетної атаки росіян зазнали м. Краматорськ, Львівська і Вінницька області, нафтобаза в Новомосковську та завод у Синельниківському р-ні Дніпропетровської обл.
- 6 квітня – голова британського МЗС Ліз Трасс повідомила, що країни Заходу заморозили 60% валютних резервів Росії – понад 350 млрд дол. США.
- 6 квітня – звільнено с. Осокорівка на півночі Бериславського р-ну Херсонської обл.
- 6 квітня – згідно з даними мера Маріуполя, за місяць окупації в місті загинуло 5 тис. осіб, із них 210 – діти, а бл. 50 – згоріли живцем у лікарні, яка спалахнула внаслідок бомбардування. Місто повністю зруйноване: понад 90% міської інфраструктури знищено, щонайменше 40% не підлягає відновленню.
- 6 квітня – ракетні удари й обстріли українських міст, зокрема Северодонецька, Вугледара, Харкова.
- 6 квітня – США оголосили про нові санкції проти РФ. Заявлено, що країна сумарно повністю заблокували понад 2/3 російського банківського сектору.
- 6 квітня – у зоні ООС, зокрема в районах н. п. Попасна, Степна, Новотошківське, Рубіжне, Северодонецьк і Солодке, ворог проводив штурмові дії.

- 7 квітня – бої в зоні ООС, зокрема в Рубіжному, Попасній, Гірському, Вугледарі, Новомихайлівці, а також в оточеному Маріуполі та на південь від Ізюма.
- 7 квітня – в Україні розпочалася третя хвиля загальної мобілізації, під час якої в ЗСУ призвали резервістів, котрих підготували військові кафедри.
- 7 квітня – до Києва повернулось посольство Туреччини.
- 7 квітня – за добу з окупованих і прифронтових районів вдалося евакуювати 4676 осіб.
- 7 квітня – навколо Херсона та у Бериславському р-ні ворог намагається вести оборонні бої та продовжувати наступ у районах н. п. Донецьке, Новотошківське, Попасна, Мар'їнка, Борівське, Солодке.
- 7 квітня – президент Польщі Анджей Дуда назвав дії військ РФ в Україні геноцидом української нації.
- 7 квітня – ракетні удари по Одеській обл., Харкову, Барвінковому і Новоград-Волинському.
- 7 квітня – росіяни з РСЗВ «Град» розстріляли на Каховському водосховищі човен з 14-ма особами, у т. ч. 3 дітьми, які намагалися втекти з окупованої Херсонщини до Дніпропетровської обл.
- 7 квітня – у Бучі виявили три місця масових поховань, в яких знайшли 320 цивільних, убитих російськими окупантами. Кількість виявлених тіл зростала.
- 7 квітня – у Раді ООН з прав людини призупинено членство Росії.
- 8 квітня – війська РФ виведено з півночі України, перегруповано і перекинуто у Харківську обл. і на Донбас.
- 8 квітня – внаслідок ракетного удару РФ по залізничному вокзалу м. Краматорськ Донецької обл. загинула 61 людина, в т. ч. 7 дітей, 121 отримала поранення.
- 8 квітня – ворог атакував ЗСУ в зоні ООС на Донбасі – в Рубіжному, Нижньому, Попасній і Новобахмутівці, а також в оточеному Маріуполі, намагався просунутися на південь від Ізюму в напрямку сіл Бражківка та Сулигівка.
- 8 квітня – до Києва повернулось посольство Литви.
- 8 квітня – ЄС прийняв 5-й пакет санкцій проти РФ за агресію проти України, зокрема за різанину у Бучі. Пакет містить вугільне ембарго, заборону на експорт деяких товарів, блокування активів низки банків РФ, транспортну блокаду.
- 8 квітня – на Південнобузькому напрямку тривали артилерійські обстріли н. п. Мар'янське, Нововоронцовка, Новогригорівка і Шевченкове.
- 8 квітня – повітряні удари по Вугледару, Авдіївці та Слов'янську.
- 8 квітня – російське бомбардування об'єктів в Одеській обл.
- 8 квітня – у Білому домі США перерахували американську допомогу, яку їхня країна поставила в Україну чи готується поставити: понад 1400 зенітних комплексів «Stinger», понад 5000 протитанкових систем «Javelin», понад 7000 інших протитанкових систем, сотні тактичних безпілотних літальних апаратів «Switchblade» (з них на зазначений термін передано поки що лише 100 штук), понад 50 млн патронів, 45 тис. комплектів бронезилетів та касок, ракетні системи з лазерним наведенням, безпілотні повітряні системи «Puma», прилади нічного бачення, тепловізійні системи й оптика, супутникові розвідні.

- 8 квітня – у Києві відбулася зустріч Президента України В. Зеленського з президенткою Єврокомісії У. фон дер Ляєн, Високим представником Європейського Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки Ж. Боррелем та прем'єром Словаччини Е. Гегером. Високі гості також відвідали Бучу.
- 9 квітня – бої в зоні ООС, зокрема в н. п. Авдіївка, Мар'їнка, а також у Маріуполі, на південь від Ізюма і на захід від Херсона.
- 9 квітня – візит до Києва канцлера Австрії Карла Нехаммера.
- 9 квітня – візит до Києва прем'єр-міністра Великобританії Бориса Джонсона.
- 9 квітня – згідно з даними телеканалу «ABC News» із посиланням на джерело у Пентагоні, ЗСУ розбили до 20% сил, які РФ виділила для вторгнення в Україну.
- 9 квітня – Кабінет Міністрів України схвалив повне торговельне ембарго на торгівлю з Росією.
- 9 квітня – обстріли Харкова (66 разів), Лисичанська, Северодонецька, Рубіжного і сіл на півночі Бериславського р-ну.
- 9 квітня – повідомлено про звільнення с. Вільхівка і знищення у Харківській обл. колони ворожої техніки.
- 9 квітня – повідомлено, що в Краматорську з 220 тис. мешканців залишилось 80 тис.
- 9 квітня – ракетні удари по містах Одеса, Чорноморськ і Миргород.
- 9 квітня – тривали спроби т. зв. «ЛДНР» захопити н. п. Рубіжне, Попасна, Нижнє Луганської обл., а також Новобахмутівку на північ від Донецька.
- 10 квітня – ворог намагався наступати в напрямках н. п. Довгеньке та Дмитрівка поблизу Ізюма.
- 10 квітня – на півночі Бериславського р-ну окупанти здійснювали артилерійські обстріли позицій ЗСУ, зокрема в районах н. п. Високопілля, Трудолюбівка, і н. п. Мар'янське Дніпропетровської обл.
- 10 квітня – ракетні удари по Харківській і Дніпропетровській областях, по порту Ольвія в Миколаєві.
- 10 квітня – штурмові дії ворога в районах заводу «Азовсталь» і морського порту, де залишились осередки українського спротиву.
- 11 квітня – бої у Кременній, Рубіжному та Попасній, де росіяни намагалися зробити прориви.
- 11 квітня – ворог продовжував частково блокувати м. Харків, здійснював обстріли з реактивних систем залпового вогню, артилерії та мінометів.
- 11 квітня – на Південнобузькому напрямку окупанти намагалися покращити тактичні позиції та закріпитись по адміністративних кордонах Херсонської обл.
- 11 квітня – у Маріуполі противник штурмував в окремих районах міста.
- 11 квітня – у районі м. Ізюм окупанти прагнули утримати захоплені раніше рубежі та намагалися штурмувати м. Северодонецьк. Обстріл Лисичанська.
- 11 квітня – Україна почала відновлювати контроль за державним кордоном у Київській, Чернігівській і Сумській областях.
- 12 квітня – від початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну 20,8% українців змінили місце проживання.
- 12 квітня – голова Полтавської обласної військової адміністрації (ОВА) повідомив про два нові удари по інфраструктурі Миргорода.
- 12 квітня – на Харківщині російські війська завдали близько 53 ударів з артилерії та РСЗВ.

- 12 квітня – на Хмельниччині вороги завдали ракетного удару по інфраструктурному об'єкту.
- 12 квітня – оприлюднено інформацію про примусове вивезення загарбниками мешканців окупованих районів (переважно Маріуполя) у віддалені регіони РФ.
- 12 квітня – повідомлено про затримання СБУ одного з головних проросійських політиків – лідера ОПЗЖ В. Медведчука, який 24. 02. 2022 р. втік з-під домашнього арешту.
- 12 квітня – президент США Дж. Байден означив словом «геноцид» дії, до яких вдається РФ на території України.
- 12 квітня – ракетний удар по Синельниковському р-ну Дніпропетровської обл.
- 12 квітня – російські окупанти завдали ракетного удару по містах Чуднів та Бердичів Житомирської обл.
- 12 квітня – унаслідок нічних обстрілів у н. п. Северодонецьк та Гірське Луганської обл. зруйновано всі комунікації.
- 12 квітня – вночі с. Новояківлівка Запорізької обл. росіяни обстріляли фосфорними бомбами.
- 13 квітня – бої та бомбардування в оточеному Маріуполі.
- 13 квітня – ГУР МО України повідомило, що командування ЗС РФ, які вторглися в Україну, наказало знищувати будь-які докази злочинів своєї армії на території нашої країни.
- 13 квітня – згідно з даними голови Сумської ОВА, на Сумщині відомо про більш ніж 100 убитих окупантами мирних громадян, значна кількість людей вважається зниклими безвісти.
- 13 квітня – ОБСЄ у представленій експертній доповіді звинуватила Росію у систематичних порушеннях гуманітарного права та скоєнні військових злочинів.
- 13 квітня – окупанти обстріляли фосфорними боеприпасами с. Новоданилівка Запорізької обл.
- 13 квітня – Президент України В. Зеленський у зверненні до естонського парламенту заявив, що понад 500 тис. українців примусово вивезено до РФ.
- 13 квітня – президенти Польщі, Естонії, Литви та Латвії зустрілися у Києві з Президентом України В. Зеленським.
- 13 квітня – у результаті влучання двома українськими ракетними комплексами «Нептун» поблизу о. Зміїний знищено флагман російського флоту крейсер «Москва», вартість якого оцінено в розмірі 750 млн дол. США. Загибло щонайменше 37 окупантів.
- 13 квітня – Управління Верховного комісара ООН з прав людини зафіксувало 1892 випадки загибелі та 2558 випадків поранень цивільного населення України.
- 13 квітня – штурмові дії ворога в районах н. п. Северодонецьк, Рубіжне та Попасна.
- 14 квітня – Верховна Рада України визнала дії, вчинені Росією під час останньої фази збройної агресії проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 р., геноцидом українського народу. Зокрема, акти геноциду в діях Росії виявилися у вчиненні масових звірств у містах Буча, Бородянка, Гостомель, Ірпінь та ін.
- 14 квітня – Генштаб ЗСУ повідомив про бої в районах н. п. Слов'янськ, Попасна і Курахове та спроби ворога штурмувати Маріуполь.

- 14 квітня – МЗС України заявило, що небажання президента Франції Еммануеля Макрона визнати геноцид українців після всіх відвертих заяв російського керівництва та злочинних дій їхніх військових розчаровує.
- 14 квітня – окупанти обстріляли такі н. п. Запорізької обл., як Оріхів, Новоандріївка, Гуляйполе, Степногірськ, Залізничне, Павлівка, Гуляйпільське, Мала Токмачка. Обстріляно також Харків, Дергачі, низку сіл на Харківщині, м. Городня Чернігівської обл., деякі прикордонні н. п. у Сумській обл.
- 14 квітня – російські ЗМІ повідомили про обстріли з боку ЗСУ об'єктів у Брянській і Белгородській областях РФ.
- 14 квітня – силами 80-ї бригади ЗСУ звільнено декілька населених пунктів на півдні України.
- 15 квітня – артобстріли Северодонецька, Рубіжного, Торецька, кордонів Криворізького р-ну.
- 15 квітня – бої в Попасній, Маріуполі.
- 15 квітня – ворожі обстріли Києва, Василькова, Білої Церкви, Івано-Франківська, Житомира, Маріуполя, Миколаєва, Харкова, Василівки, Олександрії, прифронтових міст Донбасу.
- 15 квітня – гуманітарними коридорами вдалося евакуювати 2864 особи.
- 15 квітня – за даними ООН, від початку повномасштабної війни Україну залишило 4,8 млн громадян країни та близько 215 тис. іноземців. До Польщі виїхало 2,7 млн українців, Румунії – майже 727 тис., Угорщини – 447 тис., Молдови – 419 тис., Словаччини – 329 тис. 870 тис. українських біженців, які виїхали з країни, вже повернулися.
- 15 квітня – за станом на 15 квітня 2022 р. правоохоронці знайшли тіла 900 цивільних, убитих російськими окупантами на Київщині.
- 15 квітня – звільнено від окупантів с. Мала Рогань на схід від Харкова.
- 15 квітня – СБУ повідомила, що від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну виявила майже 100 ДРГ і затримала понад 300 колаборантів.
- 16 квітня – згідно з даними Президента України В. Зеленського в інтерв'ю телекомпанії «CNN», втрати ЗСУ у війні становлять 3 тис. загиблими і до 10 тис. пораненими.
- 16 квітня – на Ізюмському напрямку основні зусилля окупантів зосереджено на утриманні зайнятих рубежів і позицій у районі н. п. Суха Кам'янка, Сулигівка, Бражківка, Мала Комишуваха та Андріївка.
- 16 квітня – оточений ворогами металургійний комбінат «Азовсталь» став останнім bastіоном України в Маріуполі.
- 16 квітня – повітряні удари по Києву, Миколаєву, Дніпру, Львову, Харкову, Лисичанську.
- 16 квітня – у Києві знову відкрилось посольство Італії.
- 16 квітня – ракетним ударом по м. Бердичів на Житомирщині ворог завдав значних втрат, влучивши у військову частину та цивільні будівлі.
- 17 квітня – бої в Маріуполі тривали в районах порту і заводу «Азовсталь».
- 17 квітня – ворог наступав на Северодонецькому, Попаснянському та Запорізькому напрямках. Росіяни безуспішно намагалися закріпитись також у районах н. п. Кременна і Рубіжне.
- 17 квітня – ворожі повітряні удари по Миколаєву і Броварах.

- 17 квітня – звільнено села Базаліївка і Леб'яже на схід від Чугуєва.
- 17 квітня – обстріли ворогами Харкова і Золотоного.
- 17 квітня – росіяни провели розвідку боєм у районах н. п. Заводи, Дмитрівка та Дібровне.
- 17 квітня – тривали ворожі обстріли н. п. Сіверськ, Покровське, околиць Криворізького р-ну.
- 18 квітня – вуличні бої у Кременній, втрата міста.
- 18 квітня – за станом на 18 квітня 2022 р., 16 дипломатичних представництв поновили роботу в Києві: ЄС, Франції, Італії, Латвії, Литви, Естонії, Польщі, Туреччини, Чехії, Словенії, Ватикану, Молдови, Грузії, Ірану, Казахстану, Таджикистану, Туркменістану.
- 18 квітня – ЗСУ звільнили кілька населених пунктів на околицях Ізюма.
- 18 квітня – противник активізував наступальні дії на Северодонецькому, Попаснянському, Курахівському і Запорізькому напрямках.
- 18 квітня – ракетні удари ворога по Києву та області, Дніпру, Павлограду, Синельниківському і Криворізькому районах, Львову, Харкову, Миколаєву, Очакову.
- 18 квітня – тривають бої за Маріуполь у районі морського порту.
- 19 квітня – активні обстріли і штурмові дії росіян на Донбасі: в Рубіжному, Попасній, Авдіївці та в Маріуполі.
- 19 квітня – артобстріл Миколаєва, Баштанки, н. п. Криворізького р-ну: Зеленодольська, Мар'янського, Великої Костромки та ін.
- 19 квітня – бої за Мар'їнку та Пологи.
- 19 квітня – на Ізюмському напрямку противник здійснив спробу наступу в напрямку н. п. Сулигівка і Дібрівне.
- 19 квітня – тривали бойові дії в районах н. п. Кременна, Торське, Зелена Долина, Велика Новосілка, Рівнопіль та Сторожеве на Донбасі, а також Олександрівка на Херсонщині.
- 20 квітня – ворожі атаки в Маріуполі, Попасній, Рубіжному, в районі Ізюму – атаки на Дібровне, Стару Гнилицю, Довгеньке; у Запорізькій обл. – на Темірівку, на Херсонщині – на Олександрівку.
- 20 квітня – згідно з даними ООН, в Україні свої будинки залишили 12 млн людей; 13 млн потребували термінової гуманітарної допомоги; близько 7 млн стали внутрішньо переміщеними особами; 5 млн виїхали за кордон.
- 20 квітня – Уповноважена Верховної Ради України з прав людини заявила, що 878 тис. українців насильно вивезено в Росію, з них 164 тис. дітей.
- 21 квітня – згідно з даними представника Міноборони США Джон Кірбі, Росія за останню добу ввела на схід України ще три БТГр, внаслідок чого їхня кількість у країні досягла 85-ти.
- 21 квітня – на Донецькому й Таврійському напрямках ворог протягом доби активізував бойові дії вздовж усієї лінії бойового зіткнення в районі н. п. Зарічне, Мар'їнка, Рубіжне. Тривали оборонні бої з противником у напрямку Новотошківського та Попасної; ворог контролював близько половини Попасної й частину Кременної.
- 21 квітня – на Ізюмському напрямку ворог спробував вести наступ у напрямку н. п. Заводи, вийшов на північні околиці Дібрівного, де намагався закріпитися.

- 21 квітня – на Південнобузькому напрямку противник продовжував обстрілювати підрозділи ЗСУ, намагався провести розвідку боєм у районі Трудолюбівки.
- 21 квітня – на Слобожанському напрямку ворог продовжував частково блокувати Харків, здійснював обстріли.
- 21 квітня – парламенти Естонії та Латвії одногосно визнали геноцидом військові злочини РФ в Україні.
- 21 квітня – повітряні удари по Харкову, Миколаєву, Запоріжжю, Новомосковську; обстріли Зеленодольська, прифронтових сіл Донбасу.
- 21 квітня – президент США Дж. Байден оголосив про надання Україні нового пакета військової допомоги на 800 млн дол. США, який охоплює, зокрема, гаубиці та артилерійські системи. США також нададуть безпосередню економічну допомогу Україні на 500 млн дол.
- 21 квітня – російські війська захопили на Донеччині 42 населені пункти. Загалом під окупацією перебувало 3500 населених пунктів, тобто майже 30% території, де тривали бойові дії.
- 22 квітня – відновлено залізничне сполучення Київ – Ніжин – Суми.
- 22 квітня – ворог здійснював наступальні дії у напрямках н. п. Заводи, Дібровне, Новотошківське, Слов'янськ, Попасна; закріпився в н. п. Лозове та в центральній частині с. Степне.
- 22 квітня – ворожі повітряні удари по Слов'янську й Краматорську. Загалом у Донецькій обл. постраждало 20 н. п., було зруйновано чи пошкоджено 34 об'єкти.
- 22 квітня – звільнено н. п. Безруки, Слатіно, Прудянка під Харковом.
- 22 квітня – ЗСУ завдали нищівного удару по передовому пункту управління (ППУ) 49-ї Загальновійськової армії РФ в Херсонській обл., у результаті якого знищено ППУ 49А, ліквідовано 2 генерали окупантів, 1 важко поранено.
- 22 квітня – на Донецькому напрямку ворог проводив наступальні дії уздовж усієї лінії зіткнення.
- 22 квітня – на Запорізькому напрямку окупанти здійснювали штурмові дії в напрямку с. Зелене Поле.
- 22 квітня – на Маріупольському напрямку противник продовжував блокувати наші підрозділи в районі заводу «Азовсталь» та завдавати авіаційних ударів по місту.
- 22 квітня – на Новотошківському напрямку тривав наступ і штурмові дії в районах Рубіжного, Попасної та Мар'їнки.
- 22 квітня – на Південнобузькому напрямку, в районі с. Олександрівка, ворог обороняв зайняті позиції.
- 22 квітня – на Северодонецькому напрямку ворог зосередив основні зусилля на наступальних діях, здійснював інтенсивний вогневий вплив на ЗСУ з метою їхнього витіснення та створення умов для розвитку наступу на Слов'янськ.
- 22 квітня – на Слобожанському напрямку угруповання військ противника продовжувало частково блокувати Харків та обстрілювати його зі ствольної та реактивної артилерії. Окремі підрозділи 1-ї танкової та 20-ї загальновійськової армії Західного військового округу, 35-ї загальновійськової армії й 68-го армійського корпусу Східного військового округу та повітряно-десантних військ вели наступальні та штурмові дії південніше Ізюма.

- 22 квітня – росіяни зайшли ще у дві ОТГ на Херсонщині – Великолепетихську та Горностаївську.
- 22 квітня – секретар РНБО України О. Данілов підтвердив, що російська правляча верхівка мала плани з депортації значної частини українців до концентраційних таборів на заході Сибіру для примусових робіт із будівництва нових міст росіянам.
- 23 квітня – ворожі атаки на Попасну, Рубіжне, Сєвєродонецьк, Мар'їнку; обстріляно Золоте та Василівку.
- 23 квітня – повітряні удари ворога по Одесі, Дніпропетровщині.
- 23 квітня – Президент України В. Зеленський на прес-конференції повідомив, що, за попередніми даними, росіяни депортували до Росії бл. 500 тис. українців, серед них бл. 5 тис. дітей.
- 24 квітня – в районі Ізюма ворог штурмував н. п. Пашкове, Довгеньке та Велика Комишуваха.
- 24 квітня – звільнено 5 сіл на Миколаївщині.
- 24 квітня – на Курахівському напрямку – ворожі атаки н. п. Новомихайлівка, Времівка та Мар'їнка.
- 24 квітня – на Південнобузькому напрямку ворожі атаки н. п. Таврійське.
- 24 квітня – на Сєвєродонецькому напрямку ворожі атаки н. п. Лиман та Яцьківка; окупанти встановили контроль над частиною с. Зарічне, розпочали просування у напрямках н. п. Оріхове та Нижнє.
- 24 квітня – окупанти обстріляли фосфорними боеприпасами Золоте і Гірське.
- 24 квітня – ракетний удар по Кременчуку (ТЕЦ і НПЗ).
- 24 квітня – тривав штурм заводу «Азовсталь» у Маріуполі, Попасної та Рубіжного.
- 25 квітня – в районі м. Ізюм ворог намагався покращити тактичні позиції на напрямках Андріївка – Заводи та Дібровне – Курулька.
- 25 квітня – від початку повномасштабної війни РФ проти України деокуповано 931 н. п.
- 25 квітня – від початку повномасштабної війни РФ проти України завдяки обміну вдалося звільнити із російського полону 250 військових і цивільних осіб.
- 25 квітня – від початку повномасштабної війни РФ проти України з 28 країн у примусовому порядку вислано близько 400 співробітників дипмісій РФ.
- 25 квітня – від початку повномасштабної війни РФ проти України завдяки гуманітарним коридорам у нашій країні вдалося врятувати майже мільйон людей.
- 25 квітня – вночі спалахнули нафтобаза у м. Брянськ (РФ), а також військовий об'єкт (арсенал) поруч.
- 25 квітня – вранці ракетний удар ворога по Львову (станція Красне), Рівненщині (Здолбунів, залізниця), Коростеню, Жмеринці, Козятині, Ковелю.
- 25 квітня – на Донецькому напрямку ворог атакував у районах н. п. Коровій Яр, Мар'їнка, Новомихайлівка, Попасна і Рубіжне, а також у напрямку Запоріжжя (с. Трудолюбівка).
- 25 квітня – на Південнобузькому напрямку ворог зосереджував основні зусилля на напрямках Херсон – Миколаїв і Херсон – Кривий Ріг.
- 25 квітня – обстріл Лисичанського НПЗ, н. п. Новолатівка, Новопавлівка, Нововоронцовка, Трудолюбівка, Князівка, Мар'янське під Кривим Рогом, Дергачів і прилеглих сіл на Харківщині.

- 25 квітня – Президент України В. Зеленський повідомив, що РФ за два місяці використала проти України понад 1100 ракет, «...незліченну кількість авіабомб, артилерії».
- 25 квітня – росіяни захопили н. п. Новотошківське Луганської обл.
- 25 квітня – у Чорному морі перебувало 8 російських носіїв крилатих ракет типу «Калібр», сумарний ракетний залп яких становить 58 ракет.
- 26 квітня – МВФ створив спеціальний адміністративний рахунок, через який Україна отримуватиме 5 млрд дол. США щомісяця.
- 26 квітня – міністр збройних сил Великобританії Джеймс Хіпі заявив, що Україна «повністю легітимно» може атакувати об'єкти в Росії.
- 26 квітня – на авіабазі ВПС США «Рамштайн» у Німеччині відбулася стратегічна зустріч Консультативної групи з оборони України за участю понад 40 країн.
- 26 квітня – на Донецькому напрямку противник вів наступальні дії на Северодонецькому, Попаснянському і Курахівському напрямках з метою взяття під повний контроль Попасної, Рубіжного та розвитку наступу на Лиман, Северодонецьк і Слов'янськ.
- 26 квітня – на Ізюмському напрямку ворожі підрозділи зі складу 1-ї танкової армії, 20-ї загальновійськової армії Західного військового округу, 35-ї загальновійськової армії та 68-го армійського корпусу Східного військового округу і повітряно-десантних військ вели наступальні дії у напрямку Барвінкового. Противник оволодів північно-східною околицею с. Велика Комишуваха, взяв під контроль с. Заводи.
- 26 квітня – на Лиманському напрямку противник встановив контроль над с. Зарічне, здійснював штурмові дії у районі с. Ямпіль.
- 26 квітня – на Северодонецькому напрямку загарбники встановили контроль над н. п. Новотошківське, вели наступ у напрямку н. п. Нижнє та Оріхове.
- 26 квітня – ракетні удари по Запоріжжю, Затоці (залізничний міст через Дністровський лиман).
- 26 квітня – у Маріуполі ворог здійснював масований вогневий вплив та блокування наших підрозділів у районі заводу «Азовсталь». У місті окупанти продовжували проводити фільтраційні заходи стосовно цивільного населення.
- 26 квітня – Уповноважена Верховної Ради України з прав людини повідомила, що понад 16 тис. українців вважаються зниклими безвісти.
- 27 квітня – держсекретар США Е. Блінкен заявив, що Вашингтон обговорює можливість визнання Росії країною-спонсором тероризму.
- 27 квітня – звільнено 3 села на Миколаївщині – Широке, Новопетровка і Любине на захід від Снігурівки.
- 27 квітня – ЗСУ відбивали ворожі атаки на Таврійське і Нову Зорю на захід від Херсону.
- 27 квітня – ЗСУ обстріляли об'єкти ворога на о. Зміїний.
- 27 квітня – окупанти вдруге завдали удару по мосту у Затоці.
- 27 квітня – окупанти обстріляли з артилерії Харків, Дергачі, Золочів, Чугуїв, Прудянку, а також на Дніпропетровщині Зеленодольську громаду, зокрема ТЕС та елеватор.
- 27 квітня – у Воронежі та Курській і Белгородській (с. Стара Нелідівка) областях РФ вночі було чути вибухи.

- 28 квітня – бундестаг схвалив надання Україні важкого озброєння.
- 28 квітня – візит до Києва Генерального секретаря ООН Антоніу Гутерреша.
- 28 квітня – ворожі підрозділи здійснили спробу наступу на напрямках Бразківки і Довгенького, також намагалися взяти під контроль основні об'єкти Великої Комишувахи на Харківщині та Рубіжного.
- 28 квітня – масоване бомбардування захисників Маріуполя (заводу «Азовсталь» – російські війська за ніч здійснили 50 авіаударів, застосовували фосфорні бомби, ракети, артилерію.
- 28 квітня – на Курахівському напрямку ворог безуспішно намагався наступати у напрямках н. п. Солодке та Новомихайлівка.
- 28 квітня – на напрямку Донецьк – Запоріжжя ворог атакував у районах н. п. Нескучне і Времівка.
- 28 квітня – на Південнобузькому напрямку ворог атакував у районах сіл Олександрівка, Таврійське, Іванівка та Заградівка.
- 28 квітня – начальник Наццентру управління обороною РФ заявив, що «без участі української влади» з території України загалом вивезено 1 млн 2429 осіб, серед яких 183 тис. дітей.
- 28 квітня – обстріли Миколаєва, Харкова, Великої Костромки.
- 28 квітня – обстріли на Донбасі.
- 28 квітня – очільниця МЗС Великобританії заявила, що російські війська мають бути вигнані з усієї України.
- 28 квітня – Палата громад парламенту Канади одногосно визнала злочини РФ в Україні геноцидом. У парламентській заяві зазначено, що воєнні злочини з боку Росії охоплюють масові звірства, систематичні випадки умисного вбивства українських цивільних, осквернення трупів, примусову депортацію українських дітей, катування, фізичне та психологічне травмування, згвалтування.
- 28 квітня – поблизу Харкова ЗСУ повернули контроль над селищем Кутузівка.
- 28 квітня – президент США Дж. Байден звернувся до Конгресу США з проханням схвалити надання Україні фінансової допомоги у розмірі 33 млрд дол. США.
- 28 квітня – ракетні удари по Запоріжжю, Києву, Фастову, Одесі, Хмельницькому і Синельниківському р-ну Дніпропетровщини.
- 28 квітня – у н. п. Якимівка на Запоріжжі підірвано залізничний міст.
- 28 квітня – у Палаті представників Конгресу США проголосували за законопроект про ленд-ліз для України, що дає можливість значно пришвидшити постачання озброєння, транспорту, продовольства та допомоги зі США.
- 29 квітня – артилерійські обстріли н. п. Велика та Мала Костромка, Мар'янське на Дніпропетровщині, прикордонних сіл Сумщини.
- 29 квітня – від російських загарбників звільнено с. Руська Лозова на трасі Харків – Белгород і с. Момотове у Харківському р-ні.
- 29 квітня – ворожі атаки на н. п. Сулигівка і Довгеньке під Ізюмом, Ямпіль, Озерне, Лиман, Рубіжне, Калинівка, Попасна, Оленівка, Новомихайлівка.
- 29 квітня – у Києві поновили роботу посольства Нідерландів та Азербайджану.
- 30 квітня – на Донецькому напрямку противник наступав на Лиманському (Кримка, Олександрівка), Северодонецькому, Попаснянському і Курахівському напрямках.

- 30 квітня – на Ізюмському напрямку окупанти здійснювали спроби наступу у напрямках Ізюм – Барвінкове та Ізюм – Слов’янськ.
- 30 квітня – на Маріупольському напрямку ворог продовжував завдавати авіаційних ударів по м. Маріуполь, заводу «Азовсталь».
- 30 квітня – на Південнобузькому напрямку окупанти вели бойові дії для покращення своїх тактичних позицій.
- 30 квітня – на Харківщині відновлено контроль над н. п. Верхня Роганка, Руська Лозова, Слобідське та Прелесне.
- 30 квітня – обстріли Харкова, Великої Костромки, Добропілля.
- 30 квітня – ракетні удари по Одесі (злітно-посадковій смузі аеропорту).
- 30 квітня – росіяни дозволили евакуювати із заводу «Азовсталь» 25 осіб.
- Квітень – російські загарбники розстріляли 7 цивільних українців у с. Правдине Херсонського р-ну, серед котрих була неповнолітня дівчина.
- Квітень – згідно з даними видання «Kyiv Post», бл. 80% росіян стверджували, що підтримують війну РФ проти України.
- 1 травня – із заводу «Азовсталь» вдалося евакуювати близько 100 цивільних осіб.
- 1 травня – на Донецькому напрямку окупаційні війська наступали практично вздовж усієї лінії зіткнення; вуличні бої в Оріховому під Лисичанськом.
- 1 травня – на Ізюмському напрямку ворог наступав у напрямках Ізюм – Барвінкове та Ізюм – Слов’янськ.
- 1 травня – на Слобожанському напрямку противник продовжував обстріли м. Харків та н. п. Уди і Прудянка.
- 2 травня – ворожі ракетні удари по об’єктах Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Луганської областей і м. Миколаїв.
- 2 травня – на Донецькому напрямку ворог зосереджувався на встановленні контролю над н. п. Рубіжне і Попасна та просуванні у напрямку міст Лиман і Слов’янськ. Обстріли Оріхова.
- 2 травня – внаслідок російського ракетного удару влучено у стратегічно важливий міст через Дністровський лиман.
- 2 травня – українські безпілотники «Bayraktar» потопили 2 російські патрульні катери «Raptoг» поблизу острова Зміїний.
- 3 травня – випущено 18 ракет по залізничній інфраструктурі у Львові, Кіровоградській (Долинське), Київській, Вінницькій, Дніпропетровській (Кам’янське), Закарпатській (Воловець), Одеській (Арциз) областях.
- 3 травня – вночі ворог обстріляв три села на Сумщині.
- 3 травня – ворог обстріляв Харків, Золочів, Вугледар, Авдіївку, Краматорськ.
- 3 травня – із заводу «Азовсталь» евакуйовано 156 цивільних осіб.
- 3 травня – на Донецькому і Таврійському напрямках ворог наступав на Лиманському (Шандриголове), Северодонецькому, Попаснянському, Авдіївському та Курахівському напрямках з метою захоплення н. п. Рубіжне, Попасна та розвитку наступу на Лиман, Сіверськ і Слов’янськ.
- 3 травня – на Запорізькому напрямку ворог штурмував район м. Оріхів.
- 3 травня – на Ізюмському напрямку противник наступав у напрямку Ізюм – Барвінкове.
- 3 травня – на Південнобузькому напрямку росіяни активізували бойові дії у районі с. Томина Балка, продовжували обстріли українських військ, атакували Оріхів.

- 3 травня – у Києві за станом на 3 травня 2022 р. поновили діяльність 32 закордонні дипломатичні місії.
- 4 травня – ворог штурмував район Попасної.
- 4 травня – окупанти завдали ракетних ударів по об'єктах Дніпра (міст через Дніпро), Броварів, Миколаєва, обстрілювали Харків і н. п. Протопопівка із артилерії та мінометів.
- 4 травня – у Маріуполі російські окупанти прорвалися на територію заводу «Азовсталь», продовжували завдавати авіаційних ударів і здійснювали вогневе ураження заводу.
- 5 травня – в Іспанії затримано проросійського політичного блогера А. Шарія, якого СБУ підозрює у державній зраді.
- 5 травня – Головнокомандувач ЗСУ В. Залужний повідомив, що ЗСУ перейшли в контрнаступ на Харківському та Ізюмському напрямках, тоді як росіяни перемістили свої основні позиції на Луганський напрямок, де в районі Попасної, Кремінної та Торського тривали запеклі бої.
- 5 травня – окупаційні війська втратили контроль над кількома населеними пунктами на межі Миколаївської та Херсонської областей.
- 5 травня – повітряний удар ворога по Краматорську, обстріли на південь від Ізюма, Криворізького і Синельниківського районів, Миколаєва, заводу «Азовсталь» у Маріуполі.
- 6 травня – на Лиманському напрямку ворог вів штурмові дії в районі с. Шандриголове.
- 6 травня – на Попаснянському напрямку росіяни штурмували район н. п. Нижне.
- 6 травня – на Северодонецькому напрямку окупанти намагалися встановити контроль над н. п. Рубіжне та Воеводівка, але успіху не мали.
- 6 травня – підрозділами Сил оборони України на Харківщині відновлено контроль над н. п. Олександрівка, Федорівка, Українка, Шестаково, Перемога та частиною с. Черкаські Тишки.
- 6 травня – російський фрегат «Адмірал Макаров», який входить до складу Чорноморського флоту, підбито українською протикорабельною крилатою ракетою «Нептун», внаслідок чого він загорівся.
- 6 травня – у с. Сковородинівка Золочівської селищної територіальної громади Богодухівського р-ну Харківської обл. російським обстрілом знищено Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди.
- 7 травня – з підвалів заводу «Азовсталь» за станом на 7 травня 2022 р. вдалося евакуювати до с. Безіменне всіх дітей, жінок і старих – всього бл. 300 осіб.
- 7 травня – ЗСУ завдали повітряного удару по силах і засобах окупантів на о. Зміїний.
- 7 травня – окупанти закріпилися в північній частині с. Шандриголове на Донеччині, але залишили с. Циркуни на Харківщині.
- 7 травня – повітряні удари ворога по Дружківці, Малотаранівці (Краматорськ), Бахмуту, Краснограду, Карлівці, Одесі.
- 7 травня – унаслідок авіаудару по школі в с. Білогорівка на Луганщині, здійсненого військами РФ, загинули бл. 60 людей.
- 8 травня – бої у напрямку н. п. Новоселівка.

- 8 травня – міністр оборони Великобританії Бен Воллес заявив, що В. Путін, його генерали і найближче політичне оточення «дзеркалять фашизм» нацистської Німеччини через вторгнення в Україну.
- 8 травня – на Ізюмському напрямку ворог готувався до продовження наступу на напрямках Сулигівка – Нова Дмитрівка та Сулигівка – Курулька.
- 8 травня – на Курахівському напрямку ворог намагався покращити тактичні позиції у напрямку н. п. Новомихайлівка.
- 8 травня – на Лиманському напрямку окупанти намагалися взяти під контроль н. п. Олександрівка, а також за підтримки артилерії закріпитися в північній околиці с. Шандриголове.
- 8 травня – на Новопавлівському та Запорізькому напрямках ворог активізував ведення повітряної розвідки в районах н. п. Оріхів, Гуляйполе, Комишуваха, Ясна Поляна.
- 8 травня – на Південнобузькому напрямку противник намагався утримати зайняті позиції.
- 8 травня – на Попаснянському напрямку противник намагався зайняти позиції в Попасній та взяти під контроль ділянку автошляху Попасна – Бахмут. Відхід ЗСУ з Попасної.
- 8 травня – на Северодонецькому напрямку ворог намагався оволодіти н. п. Рубіжне.
- 8 травня – повітряні удари по Одесі та Лисичанську, обстріляно с. Шандриголове під Лиманом.
- 8 травня – у Києві відновлено роботу посольств США та Канади.
- 9 травня – бої за н. п. Воеводівка, Тошківка та Нижнє Северодонецького р-ну Луганської обл., а також Кам'янка Ясинуватського р-ну Донецької обл.
- 9 травня – бої на території заводу «Азовсталь», у Рубіжному та Білогорівці, де знищено ворожий плацдарм; атаки на Олександрівку і Шандриголове під Лиманом.
- 9 травня – обстріли прикордонних районів Сумської обл. і Зеленодольської громади.
- 9 травня – повітряні удари по Слов'янську, Одесі й Одеській обл. (Затока, Арциз).
- 9 травня – президент США Дж. Байден підписав закон про ленд-ліз для України.
- 9 травня – припинення щоденних обстрілів Харкова.
- 9 травня – спроби ворога форсувати Сіверський Донець біля Білогорівки.
- 9 травня – у Маріуполі ворог артилерією та ударами авіації продовжував знищувати інфраструктуру заводу «Азовсталь», тривали бойові дії.
- 10 травня – ворог штурмував райони н. п. Нижнє, Тошківка, Оріхове Луганської обл. та Шандриголове Донецької обл.
- 10 травня – Комітет сенату з розвідки США надіслав таємного листа Офісу директора національної розвідки, Департаменту оборони та ЦРУ США, в якому вказав, що агенції загалом недооцінили, як довготривало українські військові зможуть відбиватися від російських окупантів.
- 10 травня – Литва визнала Росію терористичною державою, а її дії в Україні – геноцидом.
- 10 травня – на Донецькому напрямку окупанти штурмували м. Мар'їнка, н. п. Кам'янка Ясинуватського р-ну та Новомихайлівка Покровського р-ну.

- 10 травня – на Луганщині тривала зачистка окупантів, котрі встигли переправитись через р. Сіверський Донець у районі Білогорівки.
- 10 травня – на Харківщині звільнено н. п. Черкаські Тишки, Руські Тишки, Рубіжне та Байрак.
- 10 травня – ракетний удар по Одесі, обстріли Зеленодільської ОТГ.
- 10 травня – у Маріуполі противник за підтримки вогню артилерії й танків штурмував район заводу «Азовсталь».
- 11 травня – ворожі обстріли Зеленодільської ОТГ.
- 11 травня – звільнено с. Питомник на північ від Харкова.
- 11 травня – на Авдіївському напрямку противник штурмував н. п. Новобахмутівка і Новокалинове.
- 11 травня – на Бахмутському напрямку ворог штурмував н. п. Первомайськ і Комишуваха.
- 11 травня – на Курахівському напрямку ворог наступав у напрямках Степне – Новомихайлівка, Славне – Новомихайлівка та Олександрівка – Мар’їнка.
- 11 травня – на Лиманському напрямку ворог форсував Сіверський Донець і наступав у напрямку на Сіверськ (н. п. Зелена Долина і Новоселівка).
- 11 травня – на Северодонецькому напрямку противник наступав у напрямку н. п. Кудряшівка, Северодонецьк.
- 11 травня – палата представників Конгресу США погодила виділення Україні допомоги 40 млрд дол. США.
- 11 травня – сенат Чехії визнав злочини РФ в Україні геноцидом українського народу.
- 11 травня – у Маріуполі основні зусилля окупантів були зосереджені на блокуванні та спробах знищення українських підрозділів у районі заводу «Азовсталь»; за добу було здійснено 38 авіанальотів.
- 12 травня – Верховна Рада України схвалила примусове вилучення активів Росії. Зокрема, буде вилучено 99% акцій ПАТ «Промінвестбанк», що належать російській корпорації «ВЕБ.РФ», і 100% акцій Міжнародного резервного банку, що належать ПАТ «Сбербанк Росії».
- 12 травня – ворожі обстріли Зеленодільської ОТГ, Дергачів.
- 12 травня – захисники Маріуполя продовжують контратакувати, незважаючи на повне оточення на заводі «Азовсталь».
- 12 травня – ЗСУ біля о. Зміїний знищили морське російське судно.
- 12 травня – ракетні удари по Кременчуцькому НПЗ, Одесі, Миколаєву, Запоріжжю, Харківському аеропорту.
- 12 травня – унаслідок ворожого авіаудару по Новгород-Сіверському на Чернігівщині 3 людей загинуло і 12 отримало поранення.
- 13 травня – на Авдіївському напрямку за підтримки артилерії противник вів наступальні дії у напрямках н. п. Кам’янка та Новоселівка.
- 13 травня – на Бахмутському напрямку ворог вів штурмові дії н. п. Золоте та Комишуваха. Здійснював обстріли н. п. Тошківка та Оріхове.
- 13 травня – на Донецькому і Таврійському напрямках окупанти намагалися встановити контроль над н. п. Новоселівка Друга, Кам’янка, Мар’їнка, Новомихайлівка і покращити тактичні позиції в районах н. п. Комишуваха, Красногорівка, Костянтинівка і Победа.

- 13 травня – на Сєвєродонєцькому напрямку ворог здійснював активний вогневий вплив у районі м. Рубіжне.
- 13 травня – на Слов'янському напрямку противник основні зусилля зосереджував на наступі в районі н. п. Богородичне. Вів артилерійські обстріли н. п. Нова Дмитрівка і Краснопілля. Здійснив авіаудари по н. п. Долина та Адамівка, а також обстрілював н. п. Довгеньке, Долина та Гусарівка.
- 13 травня – підрозділи противника обстрілювали позиції наших військ у районах н. п. Петрівка, Питомник, Руські Тишки та Тернова, північніше Харкова.
- 13 травня – посилення бойових дій на Луганщині, навколо Лиману, на заводі «Азовсталь».
- 13 травня – ракетні обстріли Лозової, прикордонного с. Очкине на Сумщині.
- 14 травня – витіснення росіян із району на північ від Харкова, контратаки ЗСУ на Ізюмському напрямку.
- 14 травня – окупанти скинули на завод «Азовсталь» фосфорні бомби.
- 14 травня – ракетний обстріл Кременчуцької ТЕЦ.
- 14 травня – український гурт «Kalush Orchestra» з піснею «Стефанія» здобув перемогу на пісенному конкурсі «Євробачення 2022», фінал якого відбувся в м. Турин (Італія).
- 14 травня – часткове просування ЗС РФ під Авдіївкою і в Рубіжному.
- 15 травня – батальйон 127-ї бригади ТрО вийшов на ділянку державного кордону на північ від Харкова.
- 15 травня – вранці росіяни завдали ракетного удару по військовому об'єкту в Яворівському р-ні на Львівщині.
- 15 травня – на Авдіївському напрямку противник вів бойові дії в районі н. п. Піски та Новокалинове.
- 15 травня – на Бахмутському напрямку тривали бойові дії в районі Комишувахи.
- 15 травня – на Курахівському напрямку противник вів наступальні дії.
- 15 травня – на Сєвєродонєцькому напрямку ворог вів бойові дії в районі н. п. Тошківка. В районі Борівського окупанти зазнали втрат і відступили. Бої в селищах Щедрищево і Воронове.
- 15 травня – на Харківському напрямку російські окупанти систематично обстрілювали н. п. Руські Тишки, Тернова та Петрівка, безуспішно намагалися вести наступальні дії в районах н. п. Довгеньке і Богородичне.
- 15 травня – у Маріуполі ворог основні зусилля зосереджував на блокуванні та ураженні наших підрозділів у районі заводу «Азовсталь», завдає масованих артилерійських й авіаційних ударів.
- 16 травня – атака росіян на дільниці кордону у Сумській обл.
- 16 травня – близько 10 автобусів вивезли оборонців Маріуполя із заводу «Азовсталь» у тимчасово окуповані Новоазовськ і Оленівку Донецької обл., щоб згодом повернути в Україну під час обміну полоненими.
- 16 травня – в Ізюмі українська артилерія знищила склад боєприпасів ворога.
- 16 травня – Збройні сили України підірвали захоплені росіянами залізничні мости на Луганщині та продовжили відважно боронити українську землю.
- 16 травня – на Авдіївському напрямку ворог діяв у районі н. п. Суха Балка, Кам'янка.

- 16 травня – на Бахмутському напрямку противник вів бойові дії в районах н. п. Тошківка, Пилипчатине, Вискрива. У районі Гірського російські окупанти зазнали втрат і відійшли.
- 16 травня – на Курахівському напрямку ворог атакував у районі Мар'їнки, Новомихайлівки, Вугледара.
- 16 травня – на Лиманському напрямку ворог наступав у районі м. Лиман, с. Шандриголове, смт Дробишеве.
- 16 травня – на Новопавлівському та Запорізькому напрямках ворог здійснював вогневе ураження цивільної інфраструктури в районах н. п. Времівка, Новосілка, Мала Токмачка та Новоандріївка, Кам'янське, Оріхів і Гуляйполе, завдав авіаційного удару по с. Малинівка.
- 16 травня – на Південнобузькому напрямку ворог обстрілював н. п. Лимани, Таврійське, Трудолюбівка, Осокорівка. Сили оборони України здійснили вогневе ураження польового складу боєприпасів противника в районі с. Давидів Брід.
- 16 травня – на Сєверодонецькому напрямку окупанти вели бої в районі н. п. Борівське, Сиротине.
- 16 травня – обстріли прикордонних районів Чернігівської обл. (н. п. Миколаївка), Миколаївської обл. (Олександрівка, Шевченкове і Нововоронцовка), Донецької обл. (Краматорськ, Дружківка, завод «Азовсталь»), Луганської обл. (Сєверодонецьк).
- 16 травня – після 82 днів героїчного захисту Маріуполя командир полку «Азов» Денис Прокопенко повідомив, що весь Маріупольський гарнізон виконує рішення вищого військового командування, щоб зберегти життя бійців. Завдяки оборонцям Маріуполя було отримано критично важливий час для формування резервів, перегрупування сил та отримання допомоги від партнерів.
- 16 травня – ракетні обстріли Миколаєва й Одеської обл. (район Затоки).
- 16 травня – Харківський батальйон тероборони відтіснив окупантів до держкордону.
- 17 травня – внаслідок російського масованого ракетного обстрілу навчального центру ЗСУ у селищі Десна на Чернігівщині загинуло 87 людей, 14 отримало поранення.
- 17 травня – за даними МО РФ, за добу із заводу «Азовсталь» вийшло 694 захисники. Загалом за станом на 16–17 травня з заводу вийшло 959 осіб, у т. ч. 51 важкопоранений.
- 17 травня – на Донецькому напрямку ворог продовжував наступ, зокрема на Лиманському, Сєверодонецькому, Бахмутському, Авдіївському та Курахівському напрямках.
- 17 травня – на Київщині виявлено тіла 4 мирних жителів, яких вбили росіяни. Загалом на Київщині від рук росіян за час окупації загинуло бл. 1300 людей, більшість з них – у Бучанському р-ні.
- 17 травня – на Лиманському напрямку противник наступав на н. п. Дробишеве.
- 17 травня – на Слов'янському напрямку ворог наступав на н. п. Довгеньке.
- 17 травня – обстріли заводу «Азовсталь» у Маріуполі.
- 17 травня – обстріли прикордонних районів Чернігівської, Сумської, Харківської (н. п. Циркуни, Руські Тишки, Черкаські Тишки та Питомник) областей.
- 17 травня – ракетний удар по залізниці в Яворівському р-ні Львівської обл., Охтирці.

- 18 травня – в окупованому росіянами м. Мелітополь Запорізької обл. українські партизани підірвали бронепоезд окупантів разом з особовим складом.
- 18 травня – внаслідок авіаудару росіян по п'ятиповерхівці в м. Бахмут Донецької обл. загинуло 5 цивільних, у т. ч. дворічна дитина, 4 мешканці отримали поранення.
- 18 травня – ворожий ракетний удар по транспортній інфраструктурі у Дніпрі.
- 18 травня – Державний департамент США запустив нову програму, мета якої – збір, аналіз та розповсюдження доказів, скоєних Росією воєнних злочинів в Україні.
- 18 травня – ЗСУ звільнили с. Дементіївка на північ від Харкова.
- 18 травня – на Авдіївському напрямку ворог наступав у районі н. п. Новоселівка, Новобахмутівка, Веселе, Юр'ївка, Новокалинове, Первомайське.
- 18 травня – на Бахмутському напрямку противник намагався штурмувати в районі н. п. Катеринівка, Золоте-4.
- 18 травня – на Донеччині російська ракета влучила в житловий будинок, унаслідок чого загинуло 2 дітей.
- 18 травня – на Курахівському напрямку ворог безуспішно наступав у районі н. п. Победа, Новомихайлівка.
- 18 травня – на Новопавлівському та Запорізькому напрямках ворог вогнем артилерії та мінометів уражав інфраструктуру в районах н. п. Новоандріївка, Кам'янське, Оріхов, Ольговське, Полтавка, Гуляйпільське, Новоданилівка, Малинівка, Гуляйполе.
- 18 травня – на Південнобузькому напрямку ворог обстрілював з мінометів, ствольної та реактивної артилерії в районах н. п. Лупарево, Посад-Покровське, Висунськ, Осокорівка, Лимани, Пришиб, Трудолюбівка, Нововоронцовка.
- 18 травня – на Северодонецькому напрямку окупанти наступали в районі н. п. Устинівка, Нижнє.
- 18 травня – на Слов'янському напрямку ворог вів бойові дії в районі н. п. Довгеньке, Велика Комишуваха.
- 18 травня – обстріли росіянами н. п. Лиман, Дробишеве, Ярова, Авдіївка, прикордонних районів Сумської обл., а також с. Янжулівка у Чернігівській обл.
- 18 травня – парламент Канади визнав геноцидом депортацію кримських татар радянським режимом у 1944 р. Досі депортація кримських татар визнана геноцидом в Україні, Латвії та Литві.
- 18 травня – посольство США відновило роботу в Києві після тримісячної перерви.
- 18 травня – росіяни обстріляли Авдіївку фосфорними боеприпасами.
- 18 травня – у м. Северодонецьк на Луганщині через ворожі обстріли 4 людей загинуло, 3 поранено.
- 18 травня – унаслідок обстрілу росіянами з РСЗВ «Град» цивільної колони з 17 автомобілів на Херсонщині загинуло щонайменше 3 людей.
- 18 травня – Фінляндія і Швеція подали офіційні заявки на вступ у НАТО.
- 19 травня – бої в районі н. п. Тернова та Веселе на Харківщині.
- 19 травня – на Авдіївському напрямку штурмові та наступальні дії в районі н. п. Веселе.

- 19 травня – на Бахмутському напрямку бої в районі н. п. Вискрива, Володимирівка, Василівка, Олександропілля.
- 19 травня – на Курахівському напрямку масовані артилерійські обстріли, спроби наступу в районах н. п. Новомихайлівка та Олександрівка.
- 19 травня – на Новопавлівському та Запорізькому напрямках артобстріли, спроби наступу в районі н. п. Новодарівка.
- 19 травня – на Северодонецькому напрямку бої в районі н. п. Северодонецьк і Тошківка.
- 19 травня – обстріли північної частини Харківської обл. (поблизу Руських Тишків), на Слов'янському напрямку – в районі н. п. Довгеньке, Велика Комишуваха, Долина, на Лиманському напрямку – н. п. Діброва та Закітне.
- 19 травня – проєкт «Український свідок» опублікував відео з місця, де ЗСУ знищили понад 70 танків росіян, коли окупанти намагались переправитись через р. Сіверський Донець поблизу с. Білогорівка Луганської обл.
- 19 травня – ракетний удар по Бахмуту.
- 19 травня – російські війська обстріляли 54 н. п. у Луганській і Донецькій обл., внаслідок чого загинуло бл. 20 мирних жителів, щонайменше 50 було поранено.
- 19 травня – у бою на Донеччині загинуло двоє братів з м. Рівне – 39-річний Дмитро Зібер та його старший брат, 47-річний Олег Зібер.
- 19 травня – Уповноважена Верховної Ради України з прав людини розповіла подробиці сексуальних звірств росіян над дітьми на Харківщині.
- 20 травня – обстріли, спроби штурмових дій у Донецькій і Луганській областях, зокрема в напрямку Новомихайлівки. Підготовчі дії росіян до переправи через Сіверський Донець.
- 20 травня – окупанти завдали авіаудару по м. Малин на Житомирщині, внаслідок чого пошкоджено близько 100 будинків та об'єкт інфраструктури.
- 20 травня – повітряні удари окупантів по с. Циркуни на Харківщині.
- 20 травня – Президент України В. Зеленський став найвпливовішою людиною 2022 р. за версією читачів журналу «Time».
- 20 травня – ракетний удар по будинку культури в Лозовій.
- 20 травня – російські окупанти повідомили, що всі захисники заводу «Азов-сталь» залишили його територію.
- 20 травня – росіяни обстріляли школу в Северодонецьку, внаслідок чого загинуло щонайменше 3 цивільних українці.
- 21 травня – ворог обстріляв н. п. Семенівка, Блешня, Гірськ Чернігівської обл., райони н. п. Черноглазівка, Прудянка, Дементіївка, Тернова, Велика Комишуваха та Довгеньке Харківської обл.
- 21 травня – на Новопавлівському та Запорізькому напрямках обстріли цивільної інфраструктури в районах н. п. Времівка Донецької обл., Ольгівське, Затишшя, Гуляй-Поле, Оріхів, Новоданилівка та Кам'янське Запорізької обл.
- 21 травня – Президент України В. Зеленський заявив, що вихід на кордони 24 лютого 2022 р. вважатиме перемогою.
- 21 травня – президент США Дж. Байден підписав закон про виділення на допомогу Україні 40 млрд дол. США.

- 21 травня – ракетні удари противника по об'єктах у Житомирській і Полтавській областях, авіаційні удари по об'єктах цивільної інфраструктури в районах н. п. Врубівка Луганської обл. та Бахмут і Микільське Донецької обл.
- 21 травня – російські війська розбомбили церкву Святогірської лаври РПЦУ (УПЦ МП).
- 22 травня – в Україну з офіційним візитом прибув президент Польщі А. Дуда. Він став першим главою іноземної держави, котрий особисто звернувся до українських депутатів з моменту повномасштабного вторгнення РФ в Україну.
- 22 травня – Верховна Рада України на спеціальному засіданні повторно ухвалила закон про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму та символіки, яку використовує держава-терорист РФ під час війни проти українського народу, зокрема латинських літер «Z» і «V».
- 22 травня – від початку повномасштабної війни рятувальники Харківського гарнізону Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) повністю розібрали завали на 98 об'єктах, з-під яких дістали 150 тіл загиблих.
- 22 травня – на Авдіївському, Курахівському, Новопавлівському та Запорізькому напрямках зафіксовано зниження інтенсивності бойових дій.
- 22 травня – на Бахмутському напрямку окупанти вели бойові дії в районі н. п. Тошківка, Комишуваха, Трипілля та Василівка.
- 22 травня – на Лиманському напрямку ворог обстріляв н. п. Лиман, Закітне, Озерне та Діброва.
- 22 травня – на Северодонецькому напрямку противник вів бойові дії в районі н. п. Прудівка та Олександрівка.
- 22 травня – німецька розвідка підтвердила участь у війні з Україною російських неонацистів.
- 22 травня – повторний повітряний удар по Малину, Вільнянському р-ну Запорізької обл., Павлоградському р-ну Дніпропетровської обл.
- 22 травня – у Енергодарі внаслідок вибуху у під'їзді житлового будинку поранено проросійського «голову адміністрації» міста і двох його охоронців.
- 23 травня – авіаудар по позиціях ЗСУ в районі м. Білопілля Сумської обл.
- 23 травня – на Бахмутському напрямку ворог покращив тактичні позиції у районі н. п. Василівка.
- 23 травня – обстріли Харкова і Зеленодільської громади.
- 23 травня – ракетні удари по Коростеню, залізничній інфраструктурі в районі Павлограда і Петропавлівки.
- 23 травня – Солом'янський районний суд Києва оголосив перший вирок російському військовому – сержанту Збройних сил РФ В. Шишимаріну, котрий убив цивільного українця на Сумщині, – довічне ув'язнення.
- 23 травня – штурм окупантами Тошківки, Устинівки, Лимана.
- 24 травня – бої в районі н. п. Пасіка під Ізюмом, Лиман, Северодонецьк.
- 24 травня – бої з метою закріплення на західній та північній околицях н. п. Тернова на північ від Харкова.
- 24 травня – загроза оточення ЗСУ на лінії Лисичанськ – Северодонецьк і в районі Золотого.
- 24 травня – на Авдіївському напрямку ворог не припиняв мінометні та артилерійські обстріли позицій Сил оборони України цивільної інфраструктури в

- районах н. п. Авдіївка, Піски, Мар'їнка, Оріхів та Новосілка; застосував штурмову й армійську авіацію в районах Кам'янки, Авдіївки і Новомихайлівки.
- 24 травня – на Бахмутському напрямку противник наступав у районі Комишувахи, Яковлівки і Троїцького.
  - 24 травня – обстріли Зеленодільської громади, прикордонних сіл Сумської обл., міст Донбасу.
  - 24 травня – російські ДРГ проривалися на трасу Бахмут – Северодонецьк.
  - 24 травня – українські війська для уникнення оточення залишили Світлодарськ на Донеччині.
  - 25 травня – атаки росіян у напрямку н. п. Устинівка Северодонецького р-ну.
  - 25 травня – бої в Лимані та на околицях Северодонецька.
  - 25 травня – на Авдіївському напрямку противник вів бойові дії в районах Красногорівки, Кам'янки, Авдіївки та Пісків.
  - 25 травня – на Бахмутському напрямку ворог наступав на Комишуваха, Липове і Нагірне.
  - 25 травня – на Запорізькому напрямку противник обстріляв з артилерії райони н. п. Новопіль, Чарівне, Оріхів та Кам'янка.
  - 25 травня – на Криворізькому напрямку бойові дії в районі н. п. Миколаївка, Осокорівка, Трудолюбівка, Добрянка.
  - 25 травня – на Миколаївському напрямку велися бойові дії в районі н. п. Таврійське.
  - 25 травня – на Новопавлівському напрямку бойові дії в районі н. п. Золота Нива.
  - 25 травня – перегрупування російських військ на Херсонщині та в окупованих районах Запорізької обл. свідчило про намір РФ закріпитися на цих територіях. Загарбники розпочали будувати третю лінію оборони, яка складалася з сухопутного, морського і повітряного компонентів.
  - 25 травня – ракетні удари по Запоріжжю, Мерефі, Кривому Рогу.
  - 25 травня – російські обстріли Апостолового, Кошового, Миколаєва на Криворіжчині; Бачівська і Краснопілля на Сумщині; Заріччя на Чернігівщині; н. п. Тернова, Балаклея, Циркуни, Дергачі, П'ятихатки, Слатино, Черкаські Тишки на північ від Харкова; Чепіль, Довгеньке, Курулька, Богородичне та Студенок на південь від Ізюма.
  - 26 травня – атака противника на с. Богородичне під Святогорськом.
  - 26 травня – внаслідок обстрілу окупантами Харкова 8 людей загинуло, 17 отримало поранення.
  - 26 травня – ворожі обстріли в районі Озерного під Лиманом.
  - 26 травня – Ізраїль відхилив прохання США дозволити Німеччині постачати Україні протитанкові ракети «Spike», вироблені в Німеччині за ізраїльською технологією та ліцензією.
  - 26 травня – мер Києва В. Кличко повідомив, що під час спроби російських окупантів захопити Київ загинуло 120 жителів столиці, 300 було поранено.
  - 26 травня – на Бахмутському напрямку російські окупанти безуспішно наступали на н. п. Комишуваха, Ниркове, Берестове та Білогорівка.
  - 26 травня – на Северодонецькому напрямку противник вів наступ на н. п. Северодонецьк (на околицях), Устинівка та Борівське.
  - 26 травня – окупанти закріпилися в Лимані.

- 26 травня – під час наступу на напрямках Покровського та Клинового ворог досяг часткового успіху, зокрема оволодів н. п. Мідна Руда.
- 26 травня – під час обстрілу Харкова загинуло 9 цивільних людей, у т. ч. 33-річний М. Коростельов та його 5-місячний син Михайло.
- 27 травня – адміністрація президента США Дж. Байдена схвалила відправку в Україну РСЗВ великої дальності (з обмеженнями).
- 27 травня – в окупованому і знищеному росіянами Маріуполі під завалами на території колишнього заводу «Октябрь» виявлено тіла 70 людей.
- 27 травня – ворог зазнав значних втрат і відступив у районах н. п. Новопіль та Новодарівка (район Великої Новосілки).
- 27 травня – ворожі авіаудари в районах Довгенького, Діброви, Сіверська; на Авдіївському напрямку – в районах Яковлівки, Авдіївки, Веселого і Кам'янки; на Запоріжжі – в районах Малої Токмачки та Оріхова.
- 27 травня – згідно з даними міністра оборони України, на передовій успішно працюють три види 155-мм артилерії, наданої союзниками, – гаубиця М777, гаубиця FH70, САУ CAESAR.
- 27 травня – зупинено Слов'янську ТЕС.
- 27 травня – на Бахмутському напрямку ворог намагався атакувати в районах н. п. Берестове, Білогорівка, Нагірне, Василівка, Комишуваха та Відродження. На Миколаївщині окупанти невдало атакували Любомирівку.
- 27 травня – на північ від Харкова ворогом обстріляно, зокрема, цивільну інфраструктуру в районах н. п. Тернова, Прудянка, Руські Тишки, Кутузівка, Варварівка, Петрівка, Михайлівка, Коробочкіно, Люботин, Чугуїв; на Слов'янському напрямку – Студенок, Святогірськ, Богородичне, Карнаухівка, Вірнопілля; на Лиманському напрямку – Озерне та Діброва; на Авдіївському напрямку – Новобахмутівка, Мар'їнка, Новоселівка Друга, Веселе, Авдіївка, Піски та Красногорівка; на Курахівському напрямку – в районах Мар'їнки, Мисливського, Павлівки; на Новопавлівському та Запорізькому напрямках – цивільну інфраструктуру в районах н. п. Времівка, Полтавка, Червоне, Гуляйполе, Оріхів, Кам'янське; на Південнобузькому напрямку – Чорнобаївка, Осокорівка, Нововоронцовка, Благодатне, Зоря, Таврійське.
- 27 травня – на Северодонецькому напрямку російські окупанти атакували у районах н. п. Щедрищеве, Борівське і Тошківка. Бої на околицях Северодонецька, обстріли міста.
- 27 травня – на Слов'янському напрямку ворог намагався наступати в районі с. Пасіка.
- 27 травня – ракетний удар ворога по Краматорську, обстріли Миколаївки.
- 27 травня – росіяни завдали ракетного удару по казармі Національної гвардії поблизу м. Дніпро. Загинуло 10 людей, 35 поранено.
- 27 травня – секретар РНБО України О. Данілов розповів про план РФ «легітимізувати» колишнього президента-втікача В. Януковича в Україні.
- 27 травня – собор РПЦвУ (УПЦ МП) ухвалив декларативні рішення, які мають закріпити «повну самостійність та незалежність» від РПЦ.
- 28 травня – на Авдіївському напрямку, за підтримки артилерії, противник намагався наступати в районах н. п. Кам'янка та Веселе.

- 28 травня – на Бахмутському напрямку ворог проводив штурмові дії в районах н. п. Володимирівка, Василівка, Комишуваха та Миронівка, завдав авіаударів поблизу Яковлівки.
- 28 травня – на Донецькому напрямку противник вів наступальні дії.
- 28 травня – на Курахівському, Новопавлівському та Запорізькому напрямках ворожі обстріли цивільної інфраструктури по лінії зіткнення.
- 28 травня – на Лиманському напрямку окупанти застосували штурмову авіацію поблизу Діброви та намагалися закріпитись у районі м. Лиман.
- 28 травня – на Південнобузькому напрямку ворог зайняв оборону в районі с. Костромка; здійснив обстріли н. п. Лимани, Степова Долина, Луч, Партизани, Червоний Яр, Трудолюбівка та ін.
- 28 травня – на Северодонецькому напрямку росіяни атакували Северодонецьк і Борову; завдавали авіаційних ударів в районі Устинівки.
- 28 травня – на Слов'янському напрямку ворог здійснював артилерійські обстріли інфраструктури в районах н. п. Гусарівка, Велика Комишуваха, Богородичне, Святогірськ та ін.; силами армійської авіації продовжив завдавати авіаударів у районі Довгенького.
- 28 травня – на Харківському напрямку противник намагався оборонятися, обстрілював інфраструктуру в районах н. п. Черкаські Тишки, Руські Тишки, Петрівка і Тернова.
- 28 травня – обстріли противником Сумщини: Зноб-Новгородської громади, Есманської громади, Бачівська; Зеленодольської громади на Дніпропетровщині.
- 28 травня – ракетні удари ворога по Миколаєву, Лисичанську, Путивлю, Кривому Рогу.
- 28 травня – с. Вільхівка під Харковом зруйноване обстрілами російських військ.
- 28 травня – у боях на Луганщині внаслідок авіаудару загинув відомий тернопільський журналіст Віталій Дерех.
- 28 травня – українка Анжеліка Терлюга стала чемпіонкою Європи з карате.
- 28 травня – українка Богдана Голуб вперше в історії країни стала чемпіонкою Європи з джиу-джитсу.
- 29 травня – бої в Северодонецьку.
- 29 травня – ЗСУ відкинули окупантів з траси на Северодонецьк і відновили постачання міста.
- 29 травня – контрнаступ ЗСУ в Херсонській обл. у районах н. п. Давидів Брід, Костромка.
- 29 травня – обстріли прикордонних районів Сумщини у напрямку Бояро-Лежачов.
- 29 травня – ракетний удар по Миколаєву.
- 30 травня – український реп-гурт «Kalush Orchestra» продав переможний мікрофон Євробачення-2022 за 900 тис. дол., які витратить на комплекс безпілотників PD-2 для української армії.
- 30 травня – бійці ЗСУ вибили російських окупантів із н. п. Миколаївка на Херсонщині.
- 30 травня – бої в районі Лимана, Тошківки, в Северодонецьку.
- 30 травня – внаслідок ворожих обстрілів загинуло щонайменше 6 людей, 14 поранено.

- 30 травня – впродовж травня росіяни створили 25 братських могил поблизу Маріуполя. Кількість вбитих російськими військовими маріупольців перевищила 20 тис. осіб.
- 30 травня – на Бахмутському напрямку ворог вів бойові та штурмові дії в районах н. п. Золоте, Комишуваха, Ниркове, Берестове, Покровське, Доломітне.
- 30 травня – на Донбасі ворогом обстріляно 46 населених пунктів.
- 30 травня – на Запорізькому напрямку противник завдав авіаударів по цивільній інфраструктурі в районах н. п. Мала Токмачка, Новоандріївка.
- 30 травня – на Луганщині росіяни обстріляли евакуаційне авто та вбили французького журналіста.
- 30 травня – на Південнобузькому напрямку окупанти обстріляли райони н. п. Олександрівка, Прибузьке, Посад-Покровське, Новогригорівка, Осокорівка, Князівка та Трудолюбівка.
- 30 травня – на Слов'янському напрямку ворогом обстріляно райони н. п. Довгеньке, Вірнопілля, Грушуваха та Велика Комишуваха.
- 30 травня – на Харківському напрямку противник обстріляв райони н. п. Терни, Лозова, Протопопівка, Рудневе, Соколівка та ін.
- 30 травня – обстріли Зеленодільської й Апостолівської громад, Сумської обл. (Бачівськ).
- 30 травня – перший день саміту ЄС у Брюсселі, де узгоджено часткову заборону на імпорту нафти з Росії; Україні виділили 9 млрд євро.
- 30 травня – ракетні удари ворога по Мерєфі, Затоці.
- 31 травня – активні бої в Северодонецьку, де окупантам вдалося захопити близько половини міста, і на підступах до Бахмута.
- 31 травня – Верховна Рада України ухвалила закон про встановлення ще одного святкового дня, який буде вихідним: 28 липня відзначатимуть День української державності.
- 31 травня – внаслідок ворожих обстрілів Харківщини загинули 12-річна дитина та жінка.
- 31 травня – ворожі авіаудари в районі н. п. Давидів Брід і по об'єктах у Сумській обл.
- 31 травня – обстріли ворогом Зеленодільської громади на Дніпропетровщині.
- 31 травня – певні успіхи ЗСУ в районі с. Давидів Брід на Херсонщині.
- 31 травня – ракетні удари противника по Слов'янську.
- 31 травня – російські окупанти здійснили авіаудар по Северодонецьку і влучили в цистерну з азотною кислотою на хімзаводі.
- 31 травня – саміт Європейського Союзу ухвалив рішення про надання Україні термінової позики на суму 9 млрд євро для погашення невідкладних бюджетних потреб.
- 1 червня – авіаудари в районах н. п. Авдіївка, Нью-Йорк, Новоселівка, Щербак, Рота, Покровське, Новоселівка на Донеччині.
- 1 червня – від початку повномасштабної російської збройної агресії понад 234 тис. українських дітей були примусово вивезені у РФ, на тимчасово окуповані нею території або до Білорусі.
- 1 червня – внаслідок обстрілу окупантами з РСЗВ Зеленодільська на Дніпропетровщині загинула людина.

- 1 червня – ворог просунувся вперед у Сєверодонецьку, оволодівши близько 70% міста, та за підтримки вогню мінометів штурмував у напрямку н. п. Боброве й Устинівка.
- 1 червня – ворожі артилерійські обстріли вздовж лінії фронту на Донбасі, Сумщині (Білопіль, Стукалівка, Середина-Буда, Прогрес), Харківщині (Руські Тишки, Золочів, Дергачі), Слов'янському напрямку (Святогірськ і Рідне), Південнобузькому напрямку (Миколаїв, Очаків, Снігурівка, Високопіль, Шевченкове, Трудолюбівка, Луч, Степова Долина, Широке і Золота Балка, Зеленодольська громада).
- 1 червня – на Бахмутському напрямку штурм н. п. Комишуваха, у напрямках н. п. Нагірне та Білогорівка.
- 1 червня – на Лиманському напрямку ворог вів бойові дії у районі н. п. Райгородок.
- 1 червня – на Слов'янському напрямку ворог вів наступ у районі Довгенького та Дібрівного.
- 1 червня – президент США Дж. Байден підтвердив, що його країна передасть Україні сучасні ракетні системи залпового вогню (РСЗВ).
- 1 червня – Президент України В. Зеленський повідомив, що Україна щоденно втрачає у війні з РФ по 60–100 бійців загиблими і бл. 500 пораненими.
- 1 червня – росіяни розташували на о. Зміїний ракетні комплекси і РСЗВ.
- 1 червня – у селищі Високопіль на Херсонщині російський військовий розстріляв беззбройне подружжя місцевих мешканців в їхньому дворі.
- 1 червня – унаслідок ракетного удару по залізничній інфраструктурі у Стрийському і Самбірському районах Львівщини постраждало 5 людей.
- 1 червня – через обстріл росіянами Святогірська Донецької обл. та Святогірської лаври, підпорядкованої РПЦвУ, загинуло щонайменше 3 людей, мінімум 3 отримало поранення.
- 2 червня – внаслідок нічного артилерійського обстрілу Миколаєва загинуло 2 людей.
- 2 червня – вранці окупанти завдали удару по Білопілью на Сумщині.
- 2 червня – згідно з даними агенства «Reuters», РФ незаконно вивезла в Сирію бл. 100 тис. т вкраденого в Україні зерна.
- 2 червня – згідно з даними видання «The Washington Post», за час окупації Чорнобильської АЕС росіяни вкрали або знищили 698 комп'ютерів, 344 машини, 1500 дозиметрів радіації, практично всі засоби пожежогашіння та програмне забезпечення.
- 2 червня – ЗСУ вийшли на кордон з Росією в кількох місцях на Харківщині.
- 2 червня – на Бахмутському напрямку росіяни оперували поблизу Врубівки.
- 2 червня – на Донеччині внаслідок ворожих обстрілів загинуло 3 цивільних, 9 отримало поранення.
- 2 червня – на Курахівському, Новопавлівському напрямках ворог наступав поблизу Красногорівки і Полтавки.
- 2 червня – на Лиманському напрямку окупанти штурмували поблизу н. п. Студенка.
- 2 червня – на Сєверодонецькому напрямку ворог проводив наступальні дії в районі Метьолкіного та Білогорівки і в Сєверодонецьку.

- 2 червня – на Слов'янському напрямку ворог штурмував у районах н. п. Богородичне і Долина.
- 2 червня – очільниця шведського МЗС Анн Лінде повідомила, що Україна отримає протикорабельні ракети, протитанкову зброю та рушниці для боротьби з російською агресією у черговій партії військової допомоги від Швеції.
- 2 червня – послы Євросоюзу схвалили шостий пакет санкцій проти РФ.
- 2 червня – сенат Ірландії засудив вторгнення РФ в Україну та визнав війну, яку вона розв'язала, геноцидом проти українців.
- 2 червня – у зруйнованому Маріуполі окупанти тероризують населення, розстрілюючи волонтерів, котрі відмовляються співпрацювати з ними, вивозять сталь із заводу «Азовсталь» тощо.
- 2 червня – Україна та Росія провели обмін тілами загиблих військових за формулою «160 на 160».
- 3 червня – американський рок-гурт «Metallica» зібрав 1 млн дол. США на харчування для українських біженців.
- 3 червня – в Маріуполі через погані умови щодня помирало до 800 осіб, траплялися випадки холери.
- 3 червня – двоє репортерів міжнародної агенції «Reuters» отримали поранення внаслідок обстрілів під Северодонецьком, їхній водій загинув.
- 3 червня – за сто днів повномасштабної війни, яку РФ розв'язала проти України, на Сумщині загинуло 135 цивільних, з них 8 дітей, 150 жителів перебувають у полоні.
- 3 червня – кількість вбитих росіянами жителів Київщини зросла до 1314 осіб.
- 3 червня – Міністерство торгівлі США ввело експортні обмеження проти 71 юридичної особи в РФ та Білорусі.
- 3 червня – на Бахмутському напрямку безуспішні штурми росіян у районі Врубівки.
- 3 червня – на Северодонецькому напрямку успішні контратаки ЗСУ в районі н. п. Устинівка, Метьолкіне, Білогорівки і в Северодонецьку, однак окупанти контролювали бл. 85% міста.
- 3 червня – на Слов'янському напрямку атаки ворога у напрямках на н. п. Богородичне і Вірнопілля, обстріли н. п. Грушуваха, Тетянівка, Дібрівне та позицій ЗСУ на східній ділянці фронту.
- 3 червня – обстріли в районах н. п. Харків, Барвінкове, Циркуни, Глибоке, Руські Тишки, Старий Салтів, Балаклеї та Черкаські Тишки на Харківщині.
- 3 червня – окупанти завдали ракетного удару по об'єкту в с. Мохнач на Харківщині.
- 4 червня – ворогом обстріляно Гірську громаду, Святогірську лавру, у Сумській обл. – райони н. п. Старикове та Катеринівка, у Чернігівській обл. – райони н. п. Кам'янська Слобода, у Харківській обл. – фосфорними боєприпасами с. Черкаські Тишки.
- 4 червня – ворожий авіаудар по Сумській обл.
- 4 червня – на Лиманському напрямку ворог наступав на Святогірськ, намагався витіснити ЗСУ на правий берег р. Сіверський Донець.
- 4 червня – на Северодонецькому напрямку окупанти штурмували м. Северодонецьк і намагалися наступати у напрямку Ниркове – Миколаївка.

- 4 червня – на Слов'янському напрямку противник наступав у напрямках Довгеньке – Долина та Бражківка – Вірнопілля.
- 4 червня – ракетний удар противника по Одещині.
- 4 червня – російські окупанти обстріляли Корабельний район Миколаєва, внаслідок чого загинуло щонайменше 3 людини; 3 людей підірвались на російській міні на пляжі Херсонщини.
- 4 червня – у зруйнованому росіянами Маріуполі окупанти почали зносити зруйновані будинки, не розбираючи завалів та не вилучаючи тіл загиблих.
- 4 червня – Україна та РФ вперше провели обмін тілами загиблих військових за формулою «160 на 160». Усі тіла українських військових – захисників заводу «Азовсталь», щонайменше 52 із цих тіл вважаються останками бійців полку «Азов».
- 5 червня – вишиту сорочку Президента України В. Зеленського продали на благодійному аукціоні за 100 тис. дол. США.
- 5 червня – ворожі обстріли в районі н. п. Грем'яч Чернігівської обл.; н. п. Циркуни, Руські та Черкаські Тишки, Старий Салтів, Базилівка, Кутузівка та Петрівське під Харковом і Харкова; Чепіль, Дібрівне, Вірнопілля, Довгеньке, Велика Комишуваха, Нова Дмитрівка, Курулька, Богородичне на Слов'янському напрямку; Северодонецьк, Лисичанськ, Метьюлкіно, Борівське, Тошківка, Устинівка на Северодонецькому напрямку; на Бахмутському напрямку – районів н. п. Комишуваха, Миколаївка, Білогорівка, Покровське, Золоте, Оріхове, Гірське, Врубівка, Клинове, Роти та Доломітне; на Авдіївському, Курахівському, Новопавлівському напрямках – у районах Новобахмутівки, Кам'янки, Авдіївки, Микільського, Золотої Ниви та Полтавки; на Південнобузькому напрямку – в районах н. п. Миколаїв, Прибузьке, Луч, Благодатне, Широке, Токареве, Таврійське, Нова Зоря, Степова Долина, Новомиколаївка та Кобзарці.
- 5 червня – звільнено н. п. Тошківка і Комишуваха.
- 5 червня – ЗСУ знищили на Донбасі російського генерал-майора Р. Кутузова.
- 5 червня – на Бахмутському напрямку окупанти штурмували в районах н. п. Білогорівка, Миколаївка, Комишуваха та Берестове.
- 5 червня – на Лиманському напрямку противник відновив наступ у районі м. Святогірськ, штурмував у напрямку н. п. Старий Караван і Щурове.
- 5 червня – на Харківщині від російських обстрілів загинуло 3 цивільних, 10 людей отримало поранення.
- 5 червня – повітряні удари ворога по Києву (Дарницький вагоноремонтний завод і залізниця), Краматорську, Слов'янську, Дружківці, Лисичанську, Оріховому, Коротичу (Харківська обл.), в Донецькій обл. – поблизу Новоселівки, Нью-Йорка, Мар'їнки та Кам'янського.
- 5 червня – російські окупанти безуспішно намагались відновити втрачені позиції в районі н. п. Біла Криниця на Херсонщині.
- 5 червня – тривали бої у Северодонецьку.
- 6 червня – бої в Северодонецьку, в районі Слов'янська у напрямку н. п. Довгеньке і Долина; на Бахмутському напрямку ворог атакував н. п. Нагірне, Берестове, Криничне, Роти; на Херсонщині – в напрямку Лозове – Біла Криниця.
- 6 червня – від початку війни росіяни вбили в Україні 32 журналісти.
- 6 червня – обстріли Миколаєва; на Слов'янському напрямку – у районах н. п. Базалівка, Бражківка, Грушуваха.

- 6 червня – під час ранкових обстрілів Миколаєва російськими військами загинула 1 людина.
- 6 червня – повітряний удар по Лисичанську, Миколаївці під Слов'янськом.
- 6 червня – Президент України В. Зеленський заявив, що у російському полоні перебувають понад 2500 українських військових – захисників заводу «Азовсталь».
- 6 червня – Президент України В. Зеленський розповів, що політики країн Заходу починають підштовхувати Україну до завершення війни з не вигідним для країни результатом. Водночас він запевнив, що подібних переговорів ні з ким не веде.
- 6 червня – ракетний удар по Лозовій.
- 6 червня – російські загарбники вбили 4 мирних жителів на Донеччині та 2 на Харківщині.
- 7 червня – авіаудари в районах н. п. Покровське, Відродження, Яковлівка, Нью-Йорк; на Південнобузькому напрямку – артилерійські обстріли н. п. Миколаїв, Долина, Таврійське, Кульбакіно, Біла Криниця, Трудолюбівка, Благодатне, Луч і Тополине.
- 7 червня – Виконавча рада Світового банку ухвалила рішення про виділення Україні 1,49 млрд дол. США додаткового фінансування, які передбачені на виплати зарплати державним і соціальним працівникам.
- 7 червня – від початку війни російські окупанти вщент знищили в Україні 111 шкіл.
- 7 червня – внаслідок обстрілів на Харківщині загинуло щонайменше 3 людей, 6 поранено.
- 7 червня – Міністерство освіти і науки України через російську агресію внесе зміни в навчальні програми з чотирьох предметів: «Захист Вітчизни», «Зарубіжна література», «Історія України» та «Всесвітня історія».
- 7 червня – Нова Зеландія запровадила додаткові санкції проти 44 компаній РФ і Білорусі.
- 7 червня – Норвегія передала Україні 22 самохідні артилерійські установки М109 з обладнанням, запасними частинами та боеприпасами.
- 7 червня – обстріли Харкова, прикордонних районів Сумщини (Сопич, Константиївка, Старі Вирки та Велика Писарівка), Чернігівщини (Сеньківка), с. Велика Костромка на Дніпропетровщині; на Слов'янському напрямку – Велика Комишуваха, Долина, Курулька, Грушуваха, Червона Поляна та Шнурки; на Сєверодонецькому напрямку – Лисичанськ, Борівське та Метьолькіне; на Авдіївському і Запорізькому напрямках – Піски, Нью-Йорк, Любомирівка, Авдіївка, Новобахмутівка, Новоселівка, Вугледар, Оріхів, Комишуваха, Водяне, Первомайське, Мар'їнка, Опитне; на Бахмутському напрямку – в районах н. п. Покровське, Берестове, Золоте-4, Врубівка, Травневе, Яковлівка і Доломітне.
- 7 червня – ракетні удари по Кураховому та Миколаївській обл.
- 7 червня – російські війська відкрили вогонь по Баштанській громаді Миколаївської обл., унаслідок чого загинуло 2 людей і 1 отримала поранення.
- 7 червня – росіяни ракетним ударом знищили другий за величиною зерновий термінал в Україні.
- 7 червня – у Лисичанську внаслідок російських обстрілів загинув 1 цивільний, 1 жінка отримала поранення.

- 7 червня – через обстріл Харківщини російськими військами 5 цивільних жителів загинуло, 12 отримало поранення.
- 7 червня – штурмові дії противника на Слов'янському, Лиманському (Райгородок), Бахмутському (Нагірне, Комишуваха, Світлодарськ та Вуглегірська ТЕС) напрямках, бої в Северодонецьку, у районі Устинівки, Тошківки.
- 8 червня – авіаудари по Бахмуту (знищено школу), Краматорську, Тошківці, по районах н. п. Верхньокам'янка, Золоте, Берестове, Слов'янськ і Нью-Йорк Донецької обл.
- 8 червня – Європарламент рекомендував надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС. «За» резолюцію проголосували 438 парламентарів, 65 висловилися «проти», 94 «утрималися».
- 8 червня – на Слов'янському напрямку штурмові дії ворога поблизу Богородичного та Довгенького. Бої в Северодонецьку, де ЗСУ контролювали близько 1/3 міста, в напрямку Тошківки і Катеринівки.
- 8 червня – обстріли Сумщини, Чернігівщини, на Харківському напрямку – райони н. п. Старий Салтів, Руські та Черкаські Тишки, Коробочкіне, Асіївка, Чепіль та Уди; на Слов'янському напрямку – райони н. п. Дібрівне, Комишуваха та Курулька; на Лиманському напрямку – н. п. Тетянівка, Пришиб та Серебрянка; на Северодонецькому напрямку – в районах н. п. Северодонецьк, Лисичанськ, Привілля, Устинівка, Гірське та Катеринівка; на Бахмутському напрямку – поблизу Комишувахи, Миколаївки, Берестового, Білогорівки, Семигір'я, Майорського; на Південнобузькому напрямку – в районах н. п. Любимівка, Добрянка, Біла Криниця, Широке, Березнегувате, Благодатне, Любомирівка і Таврійське.
- 8 червня – росіяни почали відводити свої підрозділи з-під Василівки на Запорізькому напрямку.
- 9 червня – бойовики «ДНР» засудили до смертної кари 3 іноземців, котрі захищали Україну.
- 9 червня – внаслідок обстрілу Харкова та Донеччини загинуло щонайменше 6 людей.
- 9 червня – згідно з даними радника керівника Офісу президента Михайла Подоляка, втрати українських військових становлять від 100 до 200 людей щодня.
- 9 червня – під час бою поблизу м. Ізюм Харківської обл. загинув відомий громадський діяч, розвідник 93-ої ОМБР «Холодний Яр» Роман Ратушний.
- 9 червня – Президент України В. Зеленський підписав Указ про введення в дію рішення РНБО щодо запровадження санкцій проти президента держави-терориста РФ, воєнного злочинця В. Путіна, а також проти понад 260 росіян і 236 підприємств.
- 9 червня – російські окупанти знищили Льодовий палац у Северодонецьку, який був одним із символів міста. Через обстріли виникла пожежа і будівля згоріла.
- 9 червня – у РФ українським полоненим роздавали фейкові газети з новинами про «капітуляцію України».
- 10 червня – внаслідок ворожих обстрілів з артилерії та РСЗВ на Харківщині загинуло 2 цивільних, 15 людей отримало поранення.

- 10 червня – міністр охорони здоров'я України Віктор Ляшко повідомив, що українці, котрі переживають наслідки війни, постарішали на 10–15 років.
- 10 червня – на Луганщині ЗСУ знищили базу приватної військової компанії «Вагнер» (РФ), облаштовану на окупованій території.
- 10 червня – представник ГУР МО України Вадим Скібіцький повідомив, що на одну українську артилерійську установку припадає 10–15 російських.
- 10 червня – російські окупанти взялися вивозити з Маріуполя вцілілий транспорт, дитячі майданчики та медичну техніку, які транспортують до «ДНР».
- 10 червня – росіяни почали обстрілювати Харків боєприпасами більшої потужності.
- 10 червня – Федеральна рада Швейцарії ухвалила рішення про введення нових санкцій проти РФ та Білорусі.
- 11 червня – внаслідок обстрілів росіян на Харківщині під завалами будинку загинуло 4 людини.
- 11 червня – внаслідок російського ракетного удару по м. Чортків на Тернопільщині постраждало 22 людини, серед них – дитина.
- 11 червня – Президент України В. Зеленський підписав закон, що дозволяє скеровувати Територіальну оборону України в зону бойових дій.
- 11 червня – росіяни вбили щонайменше 6 цивільних українців.
- 11 червня – у Херсоні за російськими паспортами прийшло лише 23 особи.
- 11 червня – українські воїни відбили ворожий наступ на Слов'янському та Бахмутському напрямках.
- 12 червня – внаслідок російських обстрілів на Дніпропетровщині загинула жінка.
- 12 червня – ЗСУ звільнили від російських окупантів селище Таврійське на Херсонщині.
- 12 червня – канадський пенсіонер Марсель Лусьєр, який виграв у лотереї джекпот розміром 70 млн дол. США, використовує частину коштів на повоєнну відбудову України.
- 12 червня – колишній британський військовий, котрий у березні 2022 р. продовжив службу в лавах іноземного батальйону ЗСУ, загинув у боях за Северодонецьк.
- 12 червня – Литва закупила для України 6 сучасних безпілотників «EOS C VTOL».
- 12 червня – Польща збудувала перші 140 км стіни на кордоні з Білоруссю.
- 12 червня – посолка США Бріджит Брінк заявила, що Росія намагається знищити українську націю та її культуру.
- 12 червня – українські захисники на Бахмутському напрямку в кількох населених пунктах відбили ворожі наступи.
- 13 червня – Восьмий апеляційний адміністративний суд заборонив діяльність проросійської політичної партії «Соціалісти».
- 13 червня – дитина і 2 дорослих загинули від обстрілів росіянами Лисичанська.
- 13 червня – під час обстрілу центру м. Зеленодольськ на Дніпропетровщині росіяни вбили 1 людину.
- 13 червня – російські окупанти вкрали з території ПрАТ «Запорізький залізнично-рудний комбінат» 54 вантажні вагони з агломераційною рудою загальною вагою 3240 т.
- 14 червня – Восьмий апеляційний суд Львова заборонив проросійську партію «Наші», яку очолював Є. Мураєв.

- 14 червня – Євросоюз від'єднав від міжбанківської системи «SWIFT» ще 3 російські банки – ПАТ «Сбербанк», АТ «Россельхозбанк» та Московський кредитний банк.
- 14 червня – згідно з повідомленням заступниці міністра оборони України Ганни Маляр, від початку широкомасштабного російського вторгнення західні партнери передали Україні бл. 10% від обсягу необхідних озброєнь. Однак міністр оборони США Ллойд Остін не погодився з такими даними.
- 14 червня – Львівська обласна рада звернулася до керівництва держави з проханням заборонити діяльність Української православної церкви Московського патріархату через її «антиукраїнську та антидержавну позицію».
- 14 червня – на Запоріжжі окупанти викрали майже 2 тис. т українського зерна із підприємств, розташованих на тимчасово окупованих територіях.
- 14 червня – президент США Дж. Байден продовжив раніше запроваджені санкції проти Білорусі ще на рік.
- 14 червня – Україна повернула тіла ще 64 загиблих захисників заводу «Азовсталь».
- 15 червня – в окупованому с. Чернобаївка на Херсонщині в районі ринку стався вибух. Загинуло 2 людей, 5 поранено.
- 15 червня – Восьмий апеляційний суд Львова заборонив діяльність Соціалістичної партії України (СПУ).
- 15 червня – загальна сума безпекової допомоги США від початку широкомасштабного російського вторгнення становила 4,6 млрд дол. США.
- 15 червня – президент США Дж. Байден оголосив про виділення Україні чергового пакета військової допомоги на 1 млрд дол. США у вигляді озброєнь.
- 15 червня – у Брюсселі відбулася зустріч начальників штабів і міністрів оборони 45 країн світу («Рамштайн-3»), де обговорили і погодили додаткову військову допомогу Україні.
- 15 червня – у Сумській обл. на російській міні підірвався автомобіль з 4 людьми, 3 із них загинули.
- 16 червня – внаслідок ракетного удару по Сумській обл. загинуло щонайменше 4 людей, по Лисичанську – щонайменше 3.
- 16 червня – до Києва прибули президенти Франції Е. Макрон і Румунії К. Йоганніс, канцлер Німеччини Олаф Шольц і прем'єр-міністр Італії М. Драгі.
- 16 червня – Словаччина передала Україні 4 гелікоптери Мі-17 та 1 гелікоптер Мі-2, а також боєприпаси для РСЗВ «Град».
- 16 червня – Хмельницька обласна рада запровадила мораторій на публічне використання на території області російськомовного культурного продукту в будь-яких формах до моменту повного припинення окупації РФ території України.
- 16 червня – Чернігівська обласна прокуратура повідомила, що за понад місяць російської окупації у Чернігівській обл. загинуло 478 цивільних, 692 отримало поранення.
- 17 червня – прем'єр-міністр Великобританії Б. Джонсон вдруге прибув до Києва.
- 17 червня – ракетний удар по Миколаєву.
- 17 червня – Управління Верховного комісара ООН з прав людини зафіксувало 4509 випадків загибелі та 5585 випадків поранень цивільного населення України після повномасштабного російського вторгнення.

- 18 червня – ЗСУ обстріляли склади з боєприпасами у Донецьку.
- 18 червня – ракетні удари по Кременчуку, Кривому Рогу та ін. н. п.
- 19 червня – бої в Сєверодонецьку.
- 19 червня – ракетні удари по н. п. на Бахмутського напрямку.
- 20 червня – ЗСУ завдали повітряного удару по окупантах на о. Зміїний.
- 20 червня – ракетний удар по Харкову.
- 21 червня – бої в Сєверодонецьку.
- 21 червня – авіаудари по н. п. Донечини та Херсонщини.
- 22 червня – від обстрілів росіянами Харківщини загинуло 7 людей.
- 22 червня – внаслідок російських обстрілів м. Золочів Харківської обл. щонайменше 1 людина загинула.
- 22 червня – масований ракетний удар ворога по Миколаєву.
- 23 червня – Європейська Рада офіційно надала Україні статус кандидата на вступ у Європейський Союз.
- 23 червня – міністр оборони України О. Резніков повідомив, що в Україну прибули перші американські ракетні системи залпового вогню «HIMARS».
- 23 червня – Парламентська асамблея Ради Європи визнала резолюцією, що малайзійський Boeing 777 рейсу MH17 у 2014 р. був збитий російською ракетою.
- 23 червня – Президент України В. Зеленський заявив, що від початку широкомасштабного російського вторгнення в Україні понад 12 млн українських громадян стали вимушеними переселенцями.
- 23 червня – США оголосили про виділення додаткового пакета військової допомоги Україні на суму 450 млн дол. США.
- 23 червня – Черкаська міська рада заборонила діяльність церков Української православної церкви Московського патріархату на території міста.
- 24 червня – агентство «Reuters» повідомило, що влада Канади дозволила конфіскацію підсанкційних російських активів для подальшої передачі їх Україні на післявоєнну відбудову.
- 24 червня – захисники Северодонецька у Луганській обл. отримали наказ відходити на нові укріплені позиції.
- 25 червня – від ракетного удару росіян по м. Сарни Рівненської обл. загинуло 4 людей, 7 постраждало.
- 25 червня – вночі ворог завдав ракетних ударів по околицях Житомира, Яворівському полігону, смт Десна.
- 25 червня – радник мера Маріуполя П. Андрющенко повідомив, що у зруйнованому росіянами місті окупанти спалили всі книги з бібліотеки Храму Петра Могили, який підпорядкований Православній церкві України.
- 26 червня – внаслідок ракетних ударів росіян по Києву та Черкащині загинуло 2 людей, 6 отримало поранення.
- 26 червня – росіяни випустили кілька ракет по Києву, внаслідок чого загинула щонайменше 1 людина, 6 постраждали.
- 27 червня – дві російські ракети вдарили по м. Кременчук Полтавської обл. Загинуло понад 20 людей, понад 50 поранено.
- 27 червня – згідно з даними Генпрокуратури України, російські окупанти від 24 лютого 2022 р. вбили в Україні 339 і поранили понад 614 дітей.

- 27 червня – Канада оголосила про запровадження нових санкції проти Росії та Білорусі.
- 27 червня – лідери Великої сімки під час саміту в німецьких Альпах висловили всебічну підтримку Україні та впровадили низку заходів, спрямованих на протидію РФ.
- 27 червня – РФ зазнала дефолту за зовнішнім боргом.
- 27 червня – у Лисичанську окупанти розстріляли людей, які прийшли набрати води з цистерни, із РСЗВ «Ураган». Щонайменше 8 осіб загинуло, понад 20 госпіталізовано.
- 27 червня – українські воїни відбили штурми окупантів на чотирьох напрямках.
- 28 червня – Болгарія вислала 70 російських дипломатів через «загрозу національній безпеці».
- 28 червня – Європейський Союз пообіцяв Україні надати понад 90 вантажівок підвищеної прохідності для підтримки Збройних сил України.
- 28 червня – міністр оборони Франції Себастьєн Лекорню заявив, що його країна відправить в Україну «значну кількість» бронетранспортерів і додаткові самохідні артилерійські установки «Цезар».
- 28 червня – Німеччина та Нідерланди пообіцяли Україні надати ще 6 самохідних артилерійських установок «Panzerhaubitze 2000».
- 28 червня – російські загарбники обстріляли територію м. Очаків Миколаївської обл. із реактивних систем залпового вогню. Унаслідок обстрілу загинуло 3 цивільних людей, серед них шестирічна дівчинка, поранення отримало 6 осіб, з них 4 дітей.
- 28 червня – російські окупанти викрали мера Херсона Ігоря Колихаєва.
- 28 червня – США ввели санкції проти майже 30 осіб і декількох десятків російських компаній.
- 28 червня – Україна провела із РФ черговий обмін полоненими: додому вдалося повернути 16 українських військових та 1 цивільного.
- 28 червня – Україні вдалось повернути тіла 46 загиблих українських військових.
- 29 червня – лідери країн НАТО на саміті в Мадриді погодились продовжувати і нарощувати політичну та практичну підтримку України.
- 29 червня – на саміті НАТО в Мадриді було затверджено нову стратегічну концепцію Північноатлантичного альянсу, в якій Росію визначили як «найсерйознішу і пряму загрозу» безпеці союзників.
- 29 червня – НАТО офіційно запросило до свого складу Швецію і Фінляндію.
- 29 червня – Норвегія посприяє, щоб Україна отримала від Великобританії додаткові реактивні системи залпового вогню M270, надавши британцям три системи для заміщення.
- 29 червня – росіяни завдали ракетного удару по Миколаєву, внаслідок чого 6 людей загинуло, 6 отримало поранення.
- 29 червня – США оголосили про збільшення групи військ в Європі через російську агресію.
- 29 червня – Україна отримала від США грант на 1,3 млрд дол. США. у межах пакета фінансування державного бюджету.
- 29 червня – Україна підписала угоду про лібералізацію автомобільних перевезень з ЄС – т. зв. «транспортний безвіз».

- 29 червня – Україна та Росія провели найбільший обмін полоненими за час повномасштабної війни, у процесі якого визволено 144 українських воїнів, зокрема 95 захисників заводу «Азовсталь».
- 30 червня – Великобританія анонсувала новий пакет допомоги Україні на суму на 1 млрд фунтів стерлінгів.
- 30 червня – внаслідок обстрілів росіянами Криворізького р-ну Дніпропетровської обл. знищено склад, де зберігалися 40 т зерна.
- 30 червня – Дж. Байден пообіцяв передати Україні новітні ППО та РСЗВ «НІМАРС».
- 30 червня – ЗСУ, завдавши вогневих ударів ракетами та артилерією по о. Зміїній, змусили російських окупантів втекти звідти.
- 30 червня – Польща завершила будівництво 186-кілометрової стіни на кордоні з Білоруссю.
- 30 червня – росіяни відправили з м. Бердянськ перше судно з краденим в Україні зерном.
- 30 червня – Україна розірвала дипломатичні відносини з Сирією через визнання нею «ДНР» і «ЛНР».
- 1 липня – створено вітчизняний проєкт, який ознайомить світ зі зруйнованою внаслідок російської агресії спадщиною України.
- 1 липня – Верховна Рада України створила спеціальну комісію з питань воєнних злочинів росіян.
- 1 липня – внаслідок обстрілу окупантами Слов'янська 4 людей загинуло і 7 отримало поранення.
- 1 липня – внаслідок ракетного обстрілу Одещини загинуло понад 20 людей.
- 1 липня – міністерство фінансів США заблокувало активи на понад 1 млрд дол. США, які належать російському олігархові С. Керімову.
- 1 липня – Німеччина перерахувала до Державного бюджету України грант на 1 млрд євро.
- 1 липня – прем'єр-міністр Канади Джастін Трюдо заявив, що Канада надасть Україні 39 броньованих машин бойової підтримки (ACSV) та камери для безпілотників «Bayraktar TB2».
- 1 липня – прем'єр-міністр Норвегії Йонас Гар Стьоре повідомив, що його країна надасть Україні пакет підтримки на 1 млрд євро.
- 1 липня – росіяни після втечі зі Зміїного скинули на острів фосфорні авіабомби.
- 1 липня – США оголосили про новий пакет військової допомоги Україні, який, зокрема, охоплює новітні норвезько-американські ракетні комплекси «NASAMS».
- 1 липня – у сесійній залі Верховної Ради України під оплески народних депутатів встановили прапор Європейського Союзу поруч із прапором України.
- 1 липня – Україна запровадила візовий режим для громадян РФ.
- 1 липня – український борщ внесли до переліку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО.
- 1 липня – через агресію РФ проти України Австралія запровадила санкції проти 16 росіян, у т. ч. родичів президента РФ В. Путіна, чиновників і бізнесменів.
- 2 липня – артилеристи ЗСУ знищили російський зенітний ракетно-гарматний комплекс «Панцир-1С» вартістю 15 млн дол. США.

- 2 липня – ракетні удари по Павлограду.
- 3 липня – ЗСУ відійшли з Лисичанська.
- 3 липня – ракетні удари по Харкову.
- 4 липня – авіаудари неподалік н. п. Петрівка під Харковом, по Харкову; поблизу Дібрівного, Тетянівки (під Святогірськом) та Богородичного, Званівки на Слов'янському напрямку, по Слов'янську; неподалік Соледара, Спірного, Покровського та Шумів, у районі Тернівки, по Авдіївці; по школі в с. Есмань на Сумщині.
- 4 липня – вибухи військових складів і баз в окупованих Сніжному, Донецьку і Торезі (Ізюмський напрямок).
- 5 липня – авіаудари по Слов'янську, в районі Вуглегірської ТЕС, Авдіївки, Сіверська, є загиблі й поранені.
- 5 липня – вибухи на російських військових об'єктах у Кадіївці, Донецьку, Ясинуватій.
- 5 липня – міністр культури та інформаційної політики України Олександр Ткаченко повідомив про першу офіційну зустріч духовенства ПЦУ та РПЦвУ.
- 5 липня – під час Міжнародної конференції з питань післявоєнного відновлення України, що відбулася в м. Лугано (Швейцарія), Україна домовилася про надання їй 1,9 млрд дол. США допомоги.
- 5 липня – ракетні удари по Харкову, Миколаєву, Покрову, Шостці.
- 6 липня – вибухи військових об'єктів окупантів у Макіївці та Херсоні.
- 6 липня – внаслідок ракетного удару російських окупантів по приватних будинках у м. Торезьк Донецької обл. загинула сім'я з 3 осіб. Загалом за добу на Донеччині загинуло 7 мирних жителів.
- 6 липня – внаслідок російського обстрілу с. Нечаяне Миколаївської обл. загинула людина.
- 6 липня – Генеральна прокуратура України Ірина Венедіктова повідомила про підозру народному депутатові Олексію Ковальову, який перейшов на бік російських загарбників.
- 6 липня – у США випустили колекційну монету, присвячену українським захисникам о. Зміїний.
- 6 липня – Угорщина відмовилася брати участь у поставках західної зброї нібито через те, щоб не наражати на небезпеку російських обстрілів угорців, котрі проживають на Закарпатті.
- 7 липня – Європейський парламент схвалив надання Україні 1 млрд євро макрофінансової допомоги для підтримки у зв'язку з війною.
- 7 липня – міністри закордонних справ країн «Групи семи» (G7) бойкотували РФ і не прийшли на вечерю з колегами «Групи двадцяти» (G20) в Індонезії, а традиційне фото зустрічі не відбулося через присутність глави міністерства закордонних справ Росії Сергея Лаврова.
- 7 липня – окупанти завдали ракетного удару по центру Краматорська на Донеччині, внаслідок якого щонайменше 1 людина загинула, 6 поранено.
- 7 липня – у Переяславі демонтували пам'ятник «возз'єднанню» України з Росією.
- 7 липня – українські військовослужбовці встановили прапор України на о. Зміїний.
- 8 липня – Благодійний фонд «Повернись живим» закупив для ЗСУ 300 військових дронів «Atlas» від однойменної латвійської компанії.

- 8 липня – буковинську традицію маланкування внесли до переліку нематеріальної культурної спадщини.
- 8 липня – вибухи військових об'єктів в окупованих Шахтарську, Новій Каховці.
- 8 липня – міністр оборони України О. Резніков заявив, що на даний час близько мільйона людей в однострої забезпечують діяльність сектору безпеки та оборони України.
- 8 липня – президент США Дж. Байден підписав новий пакет оборонної допомоги Україні на суму бл. 400 млн дол. США, яка охоплює в т. ч. 4 РСЗВ «HIMARS», а також високоточні боєприпаси.
- 9 липня – Верховна Рада України ухвалила закон про створення реєстру ДНК в Україні.
- 9 липня – внаслідок російської ракетної атаки на м. Часів Яр у Бахмутському р-ні загинуло 48 осіб, у т. ч. 9-річний хлопчик, понад 5 отримало поранення.
- 9 липня – держдеп США оголосив про виділення майже 368 млн дол. США додаткової гуманітарної допомоги для України.
- 9 липня – за допомогою РСЗВ «HIMARS» розбомблено базу окупантів у м. Ірміно Луганської обл.
- 9 липня – заступниця голови місії США при ОБСЄ Кортні Остріан повідомила, що РФ організувала діяльність не менш як 18 фільтраційних таборів у прикордонних з Україною районах і на тимчасово окупованих територіях нашої держави.
- 9 липня – ЗСУ вразили російський склад боєприпасів у Чорнобаївці.
- 9 липня – російські війська обстріляли з РСЗВ «Град» м. Кривий Ріг, унаслідок чого загинули 41-річна жінка та 20-річна дівчина – багаторазова переможниця міжнародних змагань зі спортивних танців Дарина Курдель, 2 людей отримало поранення.
- 9 липня – українська каратистка А. Терлюга виграла золоту медаль на Всесвітніх іграх – 2022 у м. Бірмінгем (США).
- 10 липня – ЗСУ вразили російські склади боєприпасів у тимчасово окупованих Алчевську, Торезі, Харцизьку, Іловайську та в кількох районах Донецька.
- 10 липня – ракетні удари росіян по Харкову, Слов'янську, Миколаєву, смт Радушне на Дніпропетровщині.
- 11 липня – згідно з даними уповноваженого з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, О. Котенка, в Україні приблизно 7200 військовослужбовців вважаються зниклими безвісти.
- 11 липня – ракетні удари росіян по Харкову та Одещині.
- 11 липня – російська влада спростила порядок надання громадянства РФ усім мешканцям України.
- 11 липня – російські війська обстріляли Харків із РСЗВ, внаслідок чого загинуло 6 людей, 31 постраждало.
- 11 липня – у м. Нова Каховка на Херсонщині ЗСУ підірвали арсенал російських військ, унаслідок чого окупанти втратили 150 військових, понад 1000 т боєкомплектів (БК) до реактивних систем залпового вогню, 50 машин з паливом.
- 12 липня – вражено ворожі склади БК на території Донецького заводу транспортного обладнання, Нової Каховки, Чарівного Херсонської обл., Мирного поблизу Мелітополя.

- 12 липня – ГУР МО України повідомило про звільнення на тимчасово окупованих територіях Херсонщини 5 українців, які перебували в полоні.
- 12 липня – ЗСУ ліквідували командира Волгоградської 20-ї мотострілецької дивізії зі складу 8-ї армії РФ та 2-х його заступників.
- 12 липня – ракетний удар по Миколаєву.
- 12 липня – Україна стала асоційованим членом програми технологічної співпраці між збройними силами країн-членів НАТО.
- 12 липня – українець Богдан Колмаков став чемпіоном Всесвітніх ігор – 2022 у паркурі.
- 12 липня – Україні вдалося повернути тіла ще 30 своїх полеглих захисників.
- 12 липня – уряд Швеції перерахував на допомогу Збройним силам України майже 1,7 млрд грн.
- 12 липня – чемпіонка світу з шашок серед дівчат Валерія Єжова передала у Благодійний фонд Сергія Притули 21 000 грн, які збрала, граючи у шашки на вулиці в Києві.
- 13 липня – ЗСУ знищили склади боєприпасів у Чорнобаївці та Горлівці.
- 13 липня – ракетні удари по Харкову, Запоріжжю, Слов'янську, Краматорську.
- 13 липня – Україна розірвала дипломатичні відносини з КНДР у відповідь на визнання нею «незалежності» т. зв. «ДНР» та «ЛНР».
- 13 липня – унаслідок російського обстрілу Миколаївщини загинуло 5 мирних мешканців.
- 14 липня – рейтингове агентство «Moody's» оголосило дефолт Білорусі.
- 14 липня – внаслідок російського ракетного удару по центру Вінниці загинуло 26 людей, з них троє – діти, 73 госпіталізовано.
- 14 липня – ЗСУ знищили поблизу Херсона ворожий склад боєприпасів.
- 14 липня – під час зустрічі у м. Стамбул (Туреччина) між Україною, ООН, Туреччиною та РФ, укладено угоду про деблокаду трьох українських портів для експорту зерна; судна перевірятимуть ВМС Туреччини.
- 14 липня – російський ракетний удар по Миколаєву та Харкову.
- 15 липня – перша американська високоточна РСЗВ M270 прибула в Україну.
- 15 липня – російські ракетні удари по Миколаєву, Краматорську, Кременчуку.
- 15 липня – у палаті представників США підтримали проект оборонного бюджету на 2023 р. У ньому заплановано виділити 100 млн дол. США на програму тренування українських пілотів на винищувачах F-15 та F-16.
- 15 липня – український письменник С. Жадан став лауреатом Премії миру німецьких книгарів ім. Г. Арендт «За політичне мислення».
- 15 липня – українські сили оборони вразили російський склад БК у Кадіївці.
- 15 липня – унаслідок російських ракетних ударів по м. Дніпро 4 мирних людей загинуло, 15 отримало поранення.
- 15 липня – як повідомило видання «The Wall Street Journal», Китай продовжує продавати РФ товари для продовження війни проти України.
- 16 липня – за станом на ранок поточного дня, понад 1015 дітей постраждало в Україні внаслідок повномасштабної збройної агресії Російської Федерації. За офіційною інформацією ОПП, 353 дитини загинуло та понад 662 отримало поранення різного ступеня тяжкості. Найбільше постраждало дітей у Донецькій обл. – 353,

Харківській – 191, Київській – 116, Чернігівській – 68, Луганській – 61, Миколаївській – 53, Херсонській – 52, Запорізькій – 31.

- 16 липня – російська армія завдала ракетних ударів по м. Чугуїв на Харківщині, внаслідок яких 3 мирних людей загинуло, 3 отримало поранення.
- 16 липня – російські ракетні удари по Миколаєву, Покровську, Одесі.
- 16 липня – співробітники СБУ та ДБР за підозрою у держзраді затримали колишнього начальника управління СБУ в АР Крим генерала О. Кулініча, звільненого у березні 2022 р.
- 17 липня – ЗСУ вразили російський склад боєприпасів у н. п. Лазурне Херсонської обл.
- 17 липня – Президент України В. Зеленський видав укази про відсторонення від посад голови СБУ І. Баканова і генеральної прокурокки І. Венедиктової за недоліки в роботі.
- 17 липня – російський ракетний удар по Миколаєву.
- 18 липня – Головнокомандувач ЗСУ генерал В. Залужний повідомив, що Силам оборони України вдалося стабілізувати ситуацію на лінії фронту, зокрема завдяки використанню РСЗВ «HIMARS».
- 18 липня – Ліга вільних націй, що об'єднала представників поневолених Кремлем народів Росії, звернулася до президента США Дж. Байдена з проханням підтримати їхні народи у реалізації права на самовизначення.
- 18 липня – Сили оборони України вразили російський військовий склад з БК поблизу Нової Каховки.
- 19 липня – Верховна Рада України звільнила з посад голову СБУ І. Баканова і генеральну прокурокку І. Венедиктову.
- 19 липня – ЗСУ завдали удару по Антонівському мосту поблизу Херсона.
- 19 липня – російські ракетні удари по Одещині, Краматорську, Слов'янську, Чугуєву.
- 19 липня – Україна повернула тіла ще 45 полеглих захисників.
- 20 липня – в онлайн-форматі відбулася зустріч Контактної групи з оборони України за участю міністра оборони України О. Резнікова («Рамштайн-4»), у ході якої погоджено збільшення постачання Україні важкого озброєння. Група налічує вже 50 країн.
- 20 липня – міністр закордонних справ РФ С. Лавров заявив, що «географічні завдання» війни змінилися через постачання Україні озброєння з країн Заходу та пригрозив захопленням нових територій (окрім ОРДЛО).
- 20 липня – російські ракетні удари по Харкову й Одещині.
- 21 липня – білоруський диктатор А. Лукашенко заявив, що він де-факто визнав утворення «ЛНР» і «ДНР», а також анексію Криму Росією.
- 21 липня – внаслідок ранкового обстрілу російськими загарбниками Харкова 3 людей загинуло, 23 отримало поранення.
- 21 липня – ЄС і Великобританія заборонили імпорт російського золота.
- 21 липня – почалося масове перекидання окупаційних військ на правобережжя Херсонщини.
- 21 липня – російські ракетні удари по Миколаєву, Нікополю, Бахмуту, Торецьку, Костянтинівці.

- 22 липня – секретар РНБО О. Данілов повідомив, що з початку повномасштабної війни РФ проти України найбільшої кількості російських ракетних обстрілів зазнав Ізюм – 476 ударів. На другому місці у переліку найбільш постраждалих міст від ракетних обстрілів перебуває Маріуполь, на третьому – Миколаїв.
- 22 липня – США виділили Україні новий (шістнадцятий) пакет військової допомоги. До нього ввійшли 4 РСЗВ «HIMARS» з боеприпасами; 36 тисяч артилерійських снарядів; бронейні системи; 580 безпілотників «Phoenix Ghost».
- 22 липня – у столиці Туреччини Стамбулі підписано угоду «Ініціатива щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів».
- 23 липня – внаслідок обстрілу російськими загарбниками Кіровоградської обл. 3 людей загинуло, 19 отримало поранення.
- 23 липня – згідно з даними міністра оборони України О. Резнікова Сили оборони України за допомогою РСЗВ «HIMARS» знищили 50 російських складів із боеприпасами.
- 23 липня – ЗСУ вразили ракетами Дар'ївський міст через р. Інгулець поблизу Херсона.
- 23 липня – російські ракетні удари по Одесі, Миколаєву, околицях Кропивницького.
- 23 липня – у Горлівці та Донецьку сталися вибухи на військових складах окупантів.
- 24 липня – міністр закордонних справ України Д. Кулеба в статті журналу «Шпігель» («Der Spiegel») закликав світ визнати дії Росії в Україні геноцидом.
- 24 липня – на Миколаївщині загинув командир 28-ї бригади ЗСУ полковник В. Гуляєв.
- 24 липня – польський громадський діяч і журналіст Славомір Сераковський повідомив, що в Польщі зібрали 22,5 млн злотих (бл. 5 млн дол. США) на БПЛА «Bayraktar» для України.
- 24 липня – російська ракетна атака Хмельниччини.
- 25 липня – в Україні ліквідовано заступника командира авіаційної дивізії ЗС РФ полковника А. Стасюкевича.
- 25 липня – в Україну прибули перші шість зенітних ракетних комплексів «Stormer HVM».
- 25 липня – Європейський інвестиційний банк виділив Україні 1,59 млрд євро фінансової допомоги, яку скерують на відновлення найважливішої пошкодженої інфраструктури та важливих проєктів, які спрямовані на задоволення нагальних потреб українців.
- 25 липня – міністр оборони України О. Резніков повідомив, що Німеччина розпочала поставку в Україну зенітних самохідних артилерійських установок «Gepard».
- 25 липня – на окупованій території Запорізької обл. КамАЗ російських військових переїхав легковий автомобіль, в якому були цивільні українці. Загинуло двоє дорослих і дитина.
- 25 липня – правоохоронці оголосили підозру в державній зраді колишнім міністру юстиції України О. Лавриновичу та міністру закордонних справ України К. Грищенку через погодження т. зв. «Харківських угод» на користь РФ у квітні 2010 р.

- 25 липня – Президент України В. Зеленський звільнив з посади першого заступника секретаря РНБО Р. Демченка, якого називали «рукою Москви».
- 25 липня – прес-секретар агентства озброєння Кшиштоф Платек повідомив, Польща скерувала Україні значну партію танків РТ-91 «Twardy».
- 25 липня – російський ракетний удар по Чугуєву.
- 26 липня – вражено нафтобазу окупантів у Донецьку.
- 26 липня – для уникнення оточення підрозділи ЗСУ відійшли з Новолуганського під Світлодарськом.
- 26 липня – ЗСУ вивели з ладу Антонівський міст поблизу Херсона, від'єднавши окуповане місто від лівобережжя Дніпра.
- 26 липня – Президент України В. Зеленський удостоєний Премії ім. В. Черчилля «За лідерство».
- 26 липня – Сили оборони України звільнили н. п. Андріївка й Лозове, розташовані на берегах р. Інгулець.
- 26 липня – Україна повернула тіла ще 25 полеглих захисників.
- 27 липня – Верховна Рада України проголосувала за призначення генеральним прокурором Андрія Костіна.
- 27 липня – Російські ракетні обстріли Харкова, Миколаєва, Бахмута.
- 28 липня – 19-річний боєць Національної гвардії України з Прикарпаття Роман Гломба, який вразив із ПЗРК 6 російських літаків та 1 крилату ракету, отримав звання «Герой України» й був відзначений орденом «Золота Зірка».
- 28 липня – Верховна Рада України ухвалила Закон про встановлення правових та соціальних гарантій для громадян Польщі, які перебувають на території України.
- 28 липня – внаслідок російського обстрілу м. Бахмут з РСЗВ «Ураган» загинуло 3 людей, ще 3 отримало поранення.
- 28 липня – внаслідок російського ракетного удару по Кропивницькому 5 людей загинуло, 25 отримало поранення.
- 28 липня – сенат США одноголосно ухвалив резолюцію, якою закликав державний департамент США оголосити Росію спонсором тероризму через її дії в Україні, Грузії, Сирії та Чечні, що призвело до загибелі незліченної кількості людей.
- 29 липня – ЗСУ влучили у склади боєприпасів російських військ на Донеччині та Херсонщині.
- 29 липня – окупанти завдали ракетних ударів по Слов'янську, Краматорську, Харкову, Богодухову.
- 29 липня – потужні вибухи в районі с. Клімово Брянської обл. РФ.
- 29 липня – російські окупанти скоїли масове вбивство у виправній колонії в окупованій Оленівці, що на Донеччині, де утримувались українські військовополонені з заводу «Азовсталь». Унаслідок їхнього підриву бл. 50 осіб загинуло, 75 отримало поранення. Цей терористичний акт, на думку Головного управління розвідки Міноборони України, був спробою зірвати постачання нашої країни високоточного озброєння з країн Заходу, оскільки російські пропагандисти акцентували увагу на тому, що нібито обстріл здійснювали українці з ракетних установок «HIMARS».
- 29 липня – росіяни завдали авіаударів по Миколаєву, внаслідок яких 7 людей загинуло, 14 отримало поранення.

- 30 липня – ЗСУ вразили місце розташування окупантів в Енергодарі та склади у Новій Каховці, Алчевську, Василівському р-ні.
- 30 липня – російські ракетні удари по Харкову і Миколаєву.
- 30 липня – уряд Норвегії заявив, що до артилерії, переносних засобів ППО та БТР, наданих раніше, додатково надасть Україні 14 броньованих машин «Iveco LAV III».
- 31 липня – вибухи в районі аеродрому окупованого Мелітополя.
- 31 липня – внаслідок обстрілу Миколаєва загинули один із найбагатших бізнесменів країни, власник найбільшої в Україні зерноторгової компанії «Нібулон» Олексій Вадатурський і його дружина; 2 осіб отримало поранення. Радник Офісу президента М. Подоляк назвав загибель аграрія продуманим та організованим навмисним убивством.
- 31 липня – російські ракетні удари по Миколаєву, Харкову, Нікопюлю, Одещині.
- 1 серпня – Дж. Байден схвалив виділення Україні військової допомоги на 550 млн дол. США. Вона передбачає 75 тис. снарядів для гаубиць М777, а також ракети для комплексів «HIMARS».
- 1 серпня – росіяни завдали ракетних ударів по Харкову і Миколаєву.
- 1 серпня – росіяни розстріляли евакуаційний автобус із цивільними людьми на Херсонщині, внаслідок чого 3 особи загинуло, 5 отримало поранення.
- 2 серпня – розпочалася обов'язкова евакуація з Донеччини.
- 2 серпня – росіяни завдали ракетних ударів по Миколаєву та Червоноградському р-ну Львівської обл.
- 3 серпня – росіяни завдали ракетних ударів по Харкову і Миколаєву.
- 3 серпня – росіяни обстріляли з РСЗВ «Ураган» житлову багатоповерхівку в Чугуєві на Харківщині, внаслідок чого 1 людина загинула, 2 отримало поранення.
- 3 серпня – СБУ розкрила мережу агентів ФСБ у кількох областях України.
- 3 серпня – уряд Іспанії виділив понад 52 млн євро на допомогу українським біженцям.
- 3 серпня – Швейцарія приєдналася до санкцій ЄС проти РФ.
- 4 серпня – вибухи військових складів у тимчасово окупованих Новій Каховці, Донецьку, Придніпровському, Херсоні та Токарівці.
- 4 серпня – восьмирічний хлопчик із Чернігова Сергій Мороз зібрав для Благодійного фонду допомоги ЗСУ 64 тис. грн.
- 4 серпня – Північна Македонія передала Україні 4 військові літаки Су-25.
- 4 серпня – російські окупанти обстріляли м. Торецьк на Донеччині, внаслідок чого загинуло 8 людей, 4 поранено, у т. ч. 3 дітей.
- 4 серпня – росіяни завдали ракетних ударів по Миколаєву, Одещині, Дніпропетровщині.
- 4 серпня – у тимчасово окупованій Чорнобаївці на Херсонщині знищено пункт управління 22-го армійського корпусу берегових військ Чорноморського флоту РФ.
- 5 серпня – внаслідок обстрілу російськими окупантами Миколаєва 1 людина загинула, 21 отримала поранення.
- 5 серпня – росіяни завдали ракетних ударів по Запоріжжю та Дніпропетровщині.
- 6 серпня – росіяни завдали ракетних ударів по Кураховому та Костянтинівці.
- 6 серпня – українка Людмила Лузан уперше в історії здобула золоту медаль для України на Чемпіонаті світу – 2022 із веслування на байдарках і каное в дисципліні каное-одиночка на дистанції 1000 м.

- 7 серпня – з розблокованих портів «Одеса» та «Чорноморськ» вийшов другий караван з українським збіжжям на експорт: одне судно з Одеси і три з Чорноморська.
- 7 серпня – українка Л. Лузан здобула другу золоту медаль для України на Чемпіонаті світу – 2022 із веслування в каное-одиначці на дистанції 500 м.
- 7 серпня – ЗСУ завдали ударів по мостах на Херсонщині, а також по військових об'єктах росіян у Скадовську, Чорнобаївці, Чаплинці, Олешках і Новій Каховці.
- 7 серпня – росіяни завдали ракетних ударів по Харкову й Вінниці.
- 7 серпня – українська дзюдоїстка Дарина Білодід виграла на Кубку Європи золоту медаль у ваговій категорії до 57 кг.
- 8 серпня – заступник міністра оборони США Колін Каль підтвердив інформацію про постачання Україні протирадіолокаційних авіаракет, зокрема ракети «HARM» версії AGM-88.
- 8 серпня – ППО ЗСУ збила всі 4 російські крилаті ракети типу «Калібр», випущені з акваторії Чорного моря.
- 8 серпня – росіяни завдали ракетного удару по Харківщині.
- 8 серпня – СБУ повідомила, що затримала кілерів спецслужб РФ, які планували вбивства міністра оборони, керівника ГУР МО України та відомого українського активіста.
- 9 серпня – Збройні сили України завдали серію потужних ударів у районі військового аеродрому, розташованого в селищі Новофедорівка поблизу м. Саки в окупованому Криму, в результаті яких знищено склад авіаційного озброєння та близько десятка літаків ворога.
- 9 серпня – ЗСУ отримали 50 турецьких бронемашин «Kirpi».
- 9 серпня – росіяни завдали ракетного удару по Харкову.
- 9 серпня – Україна вдруге в історії здобула «золото» на Всесвітній шаховій олімпіаді – 2022 у жіночому турнірі.
- 9 серпня – Україна повернула тіла ще 17 загиблих захисників.
- 10 серпня – ЗСУ вдарили по мосту через р. Дніпро в районі Каховської ГЕС і зробили його непридатним для повноцінного використання окупантами.
- 10 серпня – на аеродромі «Зябрівка» поблизу м. Гомель у Білорусі ввечері пролунало декілька вибухів.
- 10 серпня – унаслідок обстрілів із РСЗВ «Град» м. Марганець і Мирівської громади Нікопольського р-ну російські окупанти вбили 13 мирних українців і 11 поранили.
- 10 серпня – Швейцарія погодилася представляти національні інтереси України в РФ після розриву дипломатичних відносин.
- 11 серпня – внаслідок нічної атаки Дніпропетровщини російські окупанти вбили 3 мирних українців і 9 поранили.
- 11 серпня – восьмирічний Юрій Напора зі Львова, співаючи українські пісні під акомпанемент батька містами області, зібрав для українських військових 70 тис. грн.
- 11 серпня – на Раді Безпеки ООН обговорено ситуацію щодо безпеки Запорізької АЕС. Росія виступила проти демілітаризації ЗАЕС.
- 11 серпня – сейм Латвії затвердив заяву щодо цілеспрямованих військових атак Росії проти мирного населення в Україні, визнавши насильство Росії проти цивільних тероризмом, а Росію – державою-спонсором тероризму.

- 12 серпня – ЗСУ знищили четвертий і останній міст на Херсонщині, через який РФ доставляла техніку, а також російський склад боєприпасів біля с. Веселе на Херсонщині.
- 12 серпня – росіяни завдали масованих ракетних ударів по Запоріжжю, Краматорську, Харкову.
- 12 серпня – Уповноважений з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, О. Котенко повідомив, що до України вже повернули тіла 522 захисників, які були у списках зниклих безвісти.
- 13 серпня – Головнокомандувач ЗСУ В. Залужний повідомив, що Сили оборони України від 24.02.2022 р. розбили 20% підрозділів російських військ, залучених до війни проти України.
- 14 серпня – ЗСУ вразили високоточною ракетою базу найманців російської ПВК «Вагнер» в окупованому м. Попасна на Луганщині.
- 15 серпня – Верховна Рада України звернулася до світових організацій, парламентів та урядів держав із закликом засудити акт ядерного тероризму, який здійснює Росія на ЗАЕС в Енергодарі, та закликала ООН і МАГАТЕ організувати спільну безпекову місію на ЗАЕС.
- 15 серпня – Верховна Рада України ухвалила Закон про «митний безвіз» з Європейським Союзом.
- 15 серпня – на війні з РФ загинув один із найкращих льотчиків України Антон Листопад.
- 16 серпня – видання «The Washington Post» опублікувало деталі плану В. Путіна щодо захоплення України.
- 16 серпня – Міністерство освіти і науки України оновило зміст навчальних програм загальної середньої освіти з «Історії України», «Всесвітньої історії», «Основ здоров'я», «Основ правознавства», «Географії» через повномасштабну збройну агресію Росії проти України.
- 16 серпня – на Керченському мосту зафіксували рекорд трафіку після низки вибухів у Криму.
- 16 серпня – на Чемпіонаті Європи – 2022 із водних видів спорту українки встановили рекорд, здобувши золоті нагороди у артистичному плаванні, та вперше в історії виграли медальний залік.
- 16 серпня – російські окупанти завдали ракетних ударів по Харкову й Житомиру.
- 16 серпня – Україна повернула тіла ще 19 загиблих захисників.
- 17 серпня – російські окупанти завдали ракетних ударів по Затоці на Одещині та Харкову, де загинуло 19 людей.
- 18 серпня – вибухи армійських складів у Белгородській обл. РФ та в окупованій Новій Каховці.
- 18 серпня – за зібрані Благодійним фондом С. Притули та блогером І. Лаченковим 600 млн грн українці придбали супутник і доступ до бази даних знімків компанії «ICEYE», що допоможе з оперативним плануванням операцій ЗСУ.
- 18 серпня – окупанти повідомили про «роботу ППО» і збиття безпілотників у районах аеродрому Бельбек під Севастополем і Керченського мосту.
- 18 серпня – під час перемовин президентів України і Туреччини В. Зеленського і Р. Ердогана сторони обговорили масштабну крадіжку Росією зерна на тимчасово окупованій території України.

- 18 серпня – у Львові відбулася тристороння зустріч президентів України В. Зеленського, Туреччини Р. Ердогана та генсека ООН А. Гутерреша.
- 20 серпня – російські окупанти завдали ракетних ударів по Харкову, Миколаєву та Вознесенську.
- 20 серпня – українець О. Усик, вигравши бій-реванш проти британця Е. Джошуа, захистив звання чемпіона світу за версіями IBF, WBA Super, IBO і WBO у суперважкій вазі, а також виграв вакантний пояс журналу «Ring».
- 20 серпня – українські каноестки Людмила Лузан та Анастасія Четверікова стали чемпіонками Європи у дисципліні «каное-двійка» на дистанції 500 м.
- 21 серпня – внаслідок російського обстрілу Зеленодольської громади на Дніпропетровщині 1 особа загинула, 7 отримало поранення, у т. ч. 9-річний хлопчик.
- 21 серпня – російські окупанти завдали ракетних ударів по Одеській обл., Миколаєву, смт Рогань та с. Докучаєвське Харківського р-ну.
- 22 серпня – російські окупанти завдали ракетних ударів по Харківщині та Дніпропетровщині.
- 22 серпня – українка Ярослава Магучіх перемогла на Чемпіонаті Європи – 2022 з легкої атлетики (стрибки у висоту). Підкоривши висоту 195 см, вона стала першою в історії України чемпіонкою Європи у цій дисципліні.
- 23 серпня – ЗСУ знищили два склади з боєприпасами і два командні пункти у Херсонській обл.
- 23 серпня – російські окупанти завдали ракетних ударів по Дніпру і Харкову.
- 24 серпня – до Дня незалежності України на Хрещатику організовано виставку розбитої російської техніки.
- 24 серпня – президент США Дж. Байден оголосив про надання військової допомоги 2,98 млрд дол. США.
- 24 серпня – російські окупанти завдали ракетних ударів по низці українських міст.
- 25 серпня – дії окупантів уперше в історії спричинили повне відімкнення ЗАЕС від електромережі.
- 25 серпня – російські окупанти завдали ракетних ударів по Миколаєву, Слов'янську, Вишгородському та Шепетівському районах.
- 25–31 серпня – згідно з опитування АНО «Левада-Центр» за станом на кінець серпня 2022 р., 76% росіян підтримують дії російської армії, яка розв'язала війну в Україні, вбиває цивільне населення та окупувала її територію.
- 26 серпня – знищено базу росіян в окупованій Кадіївці.
- 26 серпня – російські окупанти завдали ракетних ударів по Покровській громаді на Дніпропетровщині.
- 27 серпня – ЗСУ вразили пункти управління росіян у Новій Каховці, Херсоні та Дар'івці.
- 27 серпня – російські окупанти завдали ракетних ударів по Запоріжжю, Харкову, районах н. п. Дергачі, Чугуїв та Олександрівка, Нікополю.
- 28 серпня – у комюніке Ватикану акцентовано, що війна, яку Росія розв'язала проти України, є «...святотатською, безбожною і жорстокою». У виданні «The New York Times» щодо цього зазначено, що «...вперше з часів Другої світової війни Ватикан чітко назвав агресора».
- 28 серпня – Україна вже повернула понад 540 тіл загиблих українських військових, більшість – «азовці».

- 29 серпня – ЗСУ уразили воєнні об'єкти загарбників у Новій Каховці та Бериславі.
- 29 серпня – перехід ЗСУ до контрнаступальних дій на південних ділянках фронту.
- 29 серпня – російські окупанти завдали ракетних ударів по Кривому Рогу, Покровській і Любимівській громадах на Дніпропетровщині, по району Костянтинівки.
- 30 серпня – внаслідок обстрілу російськими військами Миколаєва 1 людина загинула, 1 отримала поранення.
- 30 серпня – російські окупанти завдали ракетних ударів по Запоріжжю, Криворізькому та Дніпровському районах, району Костянтинівки, Миколаєву.
- 30 серпня – унаслідок ворожих атак у Харкові 4 людей загинуло, 11 отримало поранення.
- 30 серпня – чисельні вибухи на російських військових об'єктах окупованої Херсонщини.
- 31 серпня – Європейський Союз розірвав угоду про спрощений візовий режим із Росією.
- 31 серпня – під час 79-го Венеційського міжнародного кінофестивалю в Італії знаменита французька актриса Катрін Денюв позувала фотографам зі значком у вигляді українського прапора. Вона наголосила, що «...її дух та думки з українцями щодня».
- 31 серпня – повідомлено про те, що російські окупанти планують відновити будівлю маріупольського драмтеатру, на яку вони в березні скинули потужну бомбу. Тіла загиблих від бомбардування людей заливають бетоном, а місця захоронення засипають хлоркою.
- 31 серпня – уночі російські окупанти завдали артилерійських обстрілів по молочній фермі у Запорізькій обл., унаслідок яких загинуло бл. 1000 корів.
- 1 вересня – Вищий антикорупційний суд України конфіскував майно російського олігарха В. Євтушенкова, який мав статки в нашій країні. Всього конфісковано 17 об'єктів нерухомості площею майже 100 тис. м² і частки його бізнесу в кількох українських компаніях.
- 1 вересня – Місія Міжнародного агентства з атомної енергетики прибула на Запорізьку АЕС в окупованому Енергодарі.
- 1 вересня – російські окупанти завдали ракетного удару по Одещині.
- 2 вересня – внаслідок чергового обміну полоненими 14 українських захисників повернулися додому.
- 2 вересня – Кабінет міністрів України схвалив новий пакет санкцій проти російських підприємства військово-промислового комплексу, посадових осіб Нацбанків РФ та Білорусі. До переліку внесено 99 фізичних і 178 юридичних осіб.
- 2 вересня – росіяни завдали 6 ракетних ударів, зокрема по Харкову.
- 3 вересня – знищено військові об'єкти ворога у Херсоні, Олешках і Мелітополі.
- 4 вересня – у смт Високопілья на Херсонщині, за яке тривали важкі бої, українські військові встановили Державний прапор України.
- 4 вересня – Україна повернула з російського полону майже 600 своїх громадян – бл. 100 цивільних, решта – військові.
- 5 вересня – ЗСУ уразили військові склади окупантів у Горлівці.
- 5 вересня – російські ракетні обстріли Миколаєва, Кривого Рогу, Бахмута, Костянтинівки.

- 6 вересня – Верховний Суд України остаточно заборонив діяльність проросійської партії «Партія Шарія».
- 6 вересня – Німеччина відправила Україні радіолокаційну станцію «COBRA» і 5 самохідних зенітних установок «Gerard». Раніше було надано 15 установок «Gerard».
- 6 вересня – Повітряні сили України збили 1 вертоліт окупантів Ка-52 та 5 із 6 ворожих високоточних ракет, випущених із Каспійського моря.
- 6 вересня – початок великого контрнаступу Сил оборони України на Харківщині.
- 6 вересня – протягом доби ворог завдав 7 ракетних (зокрема, по Харкову і Кривому Рогу) та 25 авіаційних ударів по об'єктах на території України.
- 6 вересня – Угорщина погрозувала перешкодити продовженню деяких блоків санкцій Євросоюзу проти РФ, у разі збереження персональних санкцій проти 3-х російських олігархів.
- 6 вересня – Україна повернула тіла ще 25 своїх захисників.
- 7 вересня – внаслідок російських обстрілів із РСЗВ «Град» с. Мала Токмачка, розташованого поблизу Оріхова Запорізької обл., 3 людей загинуло, 7 отримало поранення.
- 7 вересня – внаслідок російського удару по м. Слов'янськ загинуло 3 людей.
- 7 вересня – Інститут з вивчення війни (IWS), штаб-квартира якого розташована у Вашингтоні (США), повідомив, що українські війська використали «тактичну несподіванку», щоб просунутися щонайменше на 20 км на контрольовану Росією територію на сході Харківської обл.
- 7 вересня – українські патріоти підірвали штаб окупантів у тимчасово окупованому Мелітополі, де відбувалася підготовка до т. зв. «референдуму».
- 8 вересня – на Золочівщині Львівської обл. діти за кілька днів зібрали 21,5 тис. грн для ЗСУ, миючи авто.
- 8 вересня – Норвегія безкоштовно надала Україні приблизно 160 ракет «Hellfire», пускові майданчики та блоки наведення, а також прилади нічного бачення.
- 8 вересня – президент США Дж. Байден схвалив новий пакет допомоги Україні на суму бл. 675 млн дол. США, в межах якої наша країна отримає гаубиці, артилерійські боєприпаси, ракети, військові автомобілі та броньовані «швидкі».
- 8 вересня – США відправили Україні свої надточні артилерійські снаряди «Excalibur» з GPS-наведенням. Вони здатні вражати ціль на відстані 40,5 км.
- 8 вересня – у Генштабі ЗСУ повідомили про звільнення українськими військовими 20 населених пунктів на Харківщині.
- 9 вересня – завдяки діям ЗСУ 237-й гвардійський десантно-штурмовий полк РФ припинив своє існування – його особовий склад або загинув, або зазнав важких поранень.
- 10 вересня – ЗСУ звільнили від російської окупації міста Куп'янськ та Ізюм Харківської обл.
- 10 вересня – унаслідок обстрілу російськими загарбниками Донецької обл. 10 цивільних загинуло, 19 – зазнало поранень.
- 11 вересня – журналіст Денис Казанський повідомив, що на окупованих територіях Харківської обл. російські загарбники вилучали зі шкіл українську літературу. Акти про це виявлено на звільнених територіях Харківщини.

- 11 вересня – під час обстрілу російськими окупантами об'єктів критичної інфраструктури Харківської обл. 2 людей загинуло і 2 поранено.
- 11 вересня – російські загарбники, поспішаючи, залишили м. Сватове Луганської обл.
- 11 вересня – Сили оборони України звільнили понад 20 н. п.
- 11 вересня – українські війська звільнили н. п. Великий Бурлук, Козачу Лопань і Чкаловське на Харківщині.
- 12 вересня – Збройні сили України під час контрнаступу на півдні України остаточно звільнили від окупантів щонайменше 5 н. п.
- 12 вересня – українські військові знищили майже 85% особового складу 810-ї окремої бригади морської піхоти ЗС Росії.
- 13 вересня – згідно з даними Генерального штабу ЗСУ, «...російські окупаційні війська продовжують мародерство. Так, на ділянці траси Старобільськ – Луганськ, у напрямку на Луганськ, відзначено близько 300 цивільних автомобілів, переважно із державними номерними знаками Харківської обл. Більшість транспортних засобів із причепами, завантаженими награваним майном, за кермом – російські військові».
- 13 вересня – російські окупанти повністю залишили м. Кремінна на Луганщині.
- 13 вересня – російські загарбники вперше застосували на полі бою закуплені в Ірані бойові безпілотики (дрони).
- 13 вересня – українські захисники вперше збили куплений росіянами іранський безпілотики.
- 14 вересня – унаслідок атак російськими військами Миколаєва ракетами типу С-300 2 людей загинуло, 6 отримало поранення.
- 14 вересня – через російський ракетний удар по м. Кривий Ріг завдано руйнувань гідропорудам міста, піднявся рівень води в р. Інгулець, суттєвих пошкоджень зазнала Карачунська дамба.
- 14 вересня – як повідомило видання «The Washington Post», американська розвідка виявила, що Росія з 2014 р. витратила щонайменше 300 млн дол. США на іноземні партії та політиків у більш ніж 20 країнах світу.
- 15 вересня – Верховний Суд України остаточно заборонив діяльність проросійської партії «Опозиційна платформа – За життя».
- 15 вересня – депутати Волинської обласної ради ухвалили звернення до Верховної Ради України, Кабміну України та РНБО з вимогою заборонити діяльність РПЦвУ в Україні.
- 16 вересня – голова Національної поліції України Ігор Клименко повідомив, що у звільнених з окупації містах Вовчанськ, Куп'янськ, Балаклія та Ізюм на Харківщині виявлено 10 російських катівень.
- 16 вересня – за добу ворог завдав 4 ракетні, 24 авіаційних удари та здійснив 72 обстріли із РСЗВ.
- 17 вересня – підрозділи Сил оборони України відбили атаки ворога в районах н. п. Бахмут, Зайцеве, Первомайське, Миколаївка Друга, Новомихайлівка.
- 18 вересня – унаслідок потужних вибухів в окупованих Сватовому і Мелітополі було знищено бл. 200 російських військових.
- 19 вересня – уночі російські війська обстріляли Південноукраїнську АЕС.

- 20 вересня – президент Франції Е. Макрон заявив на сесії Генеральної асамблеї ООН, що країни, які відмовляються відстоювати Україну у війні проти Росії, є «співучасниками» нового російського імперіалізму.
- 21 вересня – вулицю у центрі м. Дніпро перейменували на честь Степана Бандери.
- 21 вересня – президент РФ В. Путін оголосив про часткову мобілізацію громадян країни.
- 21 вересня – російські ракетні обстріли Курахового і Запоріжжя.
- 21 вересня – Україна у межах чергового обміну визволила з полону окупантів 215 захисників, з яких 108 бійців ОЗСП «Азов», а також 10 іноземців-захисників України (громадян США, Марокко, Великобританії, Швеції та Хорватії). Чимало з них пережили в неволі жорстокі тортури.
- 22 вересня – Казахстан, Узбекистан і Киргизстан попередили своїх громадян, що за участь у війні в Україні їх чекає кримінальна відповідальність.
- 23 вересня – Верховний Суд України остаточно заборонив діяльність проросійської партії «Соціалісти».
- 23 вересня – завершено ексгумацію тіл із масового захоронення людей, убитих росіянами в м. Ізюм. Усього ексгумовано 436 тіл. Більшість із них має ознаки насильницької смерті, а 30 – сліди катувань. Є тіла з мотузкою на шії, зі зв'язаними руками, з поламаними кінцівками та з вогнепальними пораненнями. У декількох чоловіків ампутовані геніталії. Більшість загиблих – цивільні, 21 людина – військові.
- 23 вересня – згідно з даними видання «The Washington Post», США протягом кількох місяців відправляли до Москви приватні повідомлення з попередженням керівництва РФ про серйозні наслідки, які матиме застосування ядерної зброї.
- 23 вересня – ЗСУ звільнили с. Яцьківка на Донеччині.
- 23 вересня – слідчі Організації Об'єднаних Націй виявили докази, що російські окупанти в Україні вчиняли воєнні злочини.
- 23 вересня – Україна вислала з країни посла Ірану, а також суттєво зменшила кількість дипломатів в іранському посольстві через постачання іранських безпілотників російській армії.
- 24 вересня – Президент України В. Зеленський пообіцяв російським військовим, які здадуться в полон, цивілізоване поводження, збереження таємниці про обставини здачі в полон і можливість не повертатися до Росії.
- 24 вересня – російські окупанти застосували хімічну зброю на Херсонщині, скинувши контейнери з отруйною речовиною на бойові позиції ЗСУ.
- 25 вересня – у звільненому від російських загарбників Куп'янському р-ні Харківської обл. знайшли розстріляну окупантами автоколону з семи автомобілів з цивільними. Серед 26 убитих – 13 дітей і вагітна жінка.
- 25 вересня – Україна отримала від США згоду на передачу сучасних зенітно-ракетних систем «NASAMS» для оборони повітряного простору; Пентагон заявив, що ЗРК надійдуть протягом двох місяців.
- 26 вересня – внаслідок російського ракетного удару по приватному сектору м. Первомайський Лозівського р-ну на Харківщині загинуло 4 цивільних, у т. ч. 15-річна дівчина.

- 27 вересня – Верховний Суд України ухвалив остаточне рішення щодо про-російської партії «Прогресивна соціалістична партія України» Н. Вітренко та заборонив її діяльність.
- 27 вересня – ЗСУ відбили в окупантів Куп'янськ-Вузловий у Харківській обл.
- 27 вересня – Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову України «Про заборону вивезення товарів з України на митну територію Російської Федерації», яка діятиме до дня припинення або скасування військового стану та припинення застосування РФ недружніх дій проти України.
- 29 вересня – президент РФ В. Путін видав нікчемні укази про визнання незалежності Запорізької та Херсонської областей.
- 28 вересня – Президент України В. Зеленський на Раді Безпеки ООН закликав повністю ізолювати РФ та позбавити її постійного членства.
- 29 вересня – російські війська завдали ракетного удару по житлових кварталах м. Дніпро, унаслідок якого 3 людей загинуло і 5 отримало поранення.
- 29 вересня – російські війська завдали удару по м. Миколаїв, унаслідок якого 3 людей загинуло і 12 отримало поранення.
- 29 вересня – Україна отримала від ЄС 500 млн дол. США грантової допомоги.
- 29 вересня – Україна повернула з російського полону 6 українців.
- 30 вересня – внаслідок російського обстрілу гуманітарної колони поблизу м. Запоріжжя загинуло 32 людей, 88 отримало поранення.
- 30 вересня – Збройні сили України звільнили селище Дробишеве Донецької обл.
- 30 вересня – Іспанія долучилася до позову України проти РФ за Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, який розглядає Міжнародний суд ООН.
- 30 вересня – Конгрес США затвердив виділення понад 12 млрд дол. США для України.
- 30 вересня – країни ЄС закликали всі держави та міжнародні організації виступити проти незаконної анексії РФ окупованих українських територій.
- 30 вересня – президент РФ В. Путін оголосив про «...введення до складу Росії» територій Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей.
- 30 вересня – президент США Дж. Байден відреагував на анексію РФ окупованих українських територій, заявивши, що Сполучені Штати Америки засуджують шахрайську спробу Росії анексувати території суверенної держави і надалі підтримуватимуть зусилля України щодо відновлення контролю над своїми територіями.
- 1 жовтня – в оточенні у м. Лиман Донецької обл. перебувало бл. 5 тис. російських військових.
- 1 жовтня – Міністерство закордонних справ України закликала міжнародну спільноту, зокрема ООН, МАГАТЕ та Велику сімку вжити рішучих заходів для звільнення гендиректора Запорізької АЕС Ігоря Мурашова, якого викрали російські окупанти.
- 1 жовтня – набув чинності закон США про ленд-ліз для України.
- 1 жовтня – РФ вперше застосувала в Україні модернізовані ракети С-300, які мають значно більший радіус дії й вибухають одразу, як тільки торкнуться поверхні.
- 1–6 жовтня – ЗСУ звільнили на Херсонщині територію понад 500 км².

- 1–7 жовтня – ЗСУ звільнили на сході України 776 км² території та 29 населених пунктів, зокрема 6 на Луганщині. Загалом від початку наступальної операції на цьому відтинку звільнено 2434 км² території та 96 населених пунктів.
- 2 жовтня – міністр оборони США Л. Остін засудив заяви Росії про можливе використання ядерної зброї та попередив про можливі наслідки такого кроку.
- 2 жовтня – президенти дев'яти країн Північноатлантичного альянсу – Чехії, Естонії, Латвії, Литви, Північної Македонії, Чорногорії, Польщі, Румунії та Словаччини – опублікували спільну заяву, в якій засудили анексію Росією українських територій, підтвердили підтримку суверенітету і територіальної цілісності України, підтримали її членство в Альянсі та закликали НАТО суттєво збільшити їй військову допомогу.
- 2 жовтня – у Туреччині відбувся спуск на воду українського протичовнового корвета «Гетьман Іван Мазепа».
- 2 жовтня – українські військові звільнили м. Лиман – важливий логістичний і транспортний вузол у Донецькій обл.
- 3 жовтня – бійці ЗСУ зуміли підбити за добу 44 російських танки – рекордну кількість від 27 лютого 2022 р.
- 3 жовтня – держдума РФ схвалила протиправну «анексію» 4-х регіонів України.
- 3 жовтня – Європейський Союз підписав меморандум про взаєморозуміння щодо надання Україні 5 млрд євро макрофінансової допомоги.
- 3 жовтня – країни ЄС домовилися організувати фахове навчання для 15 тис. українських військових.
- 4 жовтня – Генсек НАТО офіційно отримав заявку України про вступ до Північноатлантичного альянсу.
- 4 жовтня – Міністерство оборони України засвідчило звільнення с. Давидів Брід на Херсонщині.
- 4 жовтня – протягом доби окупанти завдали 9 ракетних і 6 авіаційних ударів, здійснили понад 56 обстрілів з РСЗВ, від яких постраждало більш ніж 27 населених пунктів
- 4 жовтня – США оголосили про надання Україні нового пакета військової допомоги на 625 млн дол. США.
- 4 жовтня – у Збройних силах України розпочала офіційну діяльність Капеланська служба.
- 4–14 жовтня – українські військові визволили від російської окупації 84 населені пункти.
- 4 жовтня – від 24 лютого 2022 р. бійці ЗСУ звільнили понад 1500 міст і сіл у 5-ти областях України.
- 5 жовтня – окупанти завдали 5 ракетних та 8 авіаційних ударів, здійснили понад 65 обстрілів із РСЗВ, від яких постраждало більш ніж 30 населених пунктів.
- 5 жовтня – президент РФ В. Путін підписав договори про анексію окупованих територій Донецької, Запорізької, Луганської та Херсонської областей Росією.
- 5 жовтня – у Збройних силах України почала функціонувати Служба військового капеланства.
- 6 жовтня – видання «The Wall Street Journal» повідомило, що з початку повномасштабної війни РФ залишила на території України більше озброєння, ніж нашої державі передали країни Заходу.

- 6 жовтня – на території колишньої катівні НКВС на вул. Стрийська у Дрогобичі віднайшли ще 24 останки жертв більшовицького терору.
- 6 жовтня – окупанти завдали 8 ракетних та 15 авіаційних ударів, здійснили понад 70 обстрілів з РСЗВ, від яких постраждало більш ніж 25 населених пунктів.
- 6 жовтня – Верховна Рада України звільнила К. Шевченка з посади голови НБУ.
- 6 жовтня – внаслідок ворожих ракетних ударів по м. Запоріжжя загинуло 19 людей, 12 поранено, 15 зникло безвісти.
- 6 жовтня – для посилення російської армії на тимчасово окупованій території Донецької обл. прибуло підкріплення з 500 відмобілізованих кримінальних злочинців.
- 6 жовтня – Фінляндія оголосила про новий пакет військової допомоги Україні.
- 6–9 жовтня – ЗСУ визволили від російських окупантів села Андріївка, Греківка, Надія, Невське, Новосгорівка, Новолюбівка, Стельмахівка Сватівського р-ну Луганської обл.
- 7 жовтня – близько 8 год. ранку російські окупанти із літака обстріляли автоколонну з мирних громадян у Херсонській обл. Загинуло щонайменше 5 людей та 5 зазнало поранень.
- 7 жовтня – Верховна Рада України затвердила Андрія Пишного новим головою НБУ.
- 7 жовтня – Верховна Рада України ухвалила Закон щодо добровільного військового обліку для жінок.
- 7 жовтня – Верховна Рада України ухвалила Постанову про звернення до ООН, парламентів та урядів її держав-членів, Євросоюзу, Ради Європи стосовно створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України.
- 7 жовтня – Верховна Рада України ухвалила Постанову про підтримку позиції Японії щодо її Північних територій (Курильських островів) та визнала, що вони продовжують перебувати під окупацією Росії.
- 7 жовтня – загальні бойові втрати РФ від початку війни: бл. 61 680 осіб, 266 літаків, 233 гелікоптери, 2466 танків, 1455 артсистем, 5093 броньованих машини.
- 7 жовтня – МВФ виділив Україні 1,3 млрд дол. США екстреної фінансової допомоги.
- 7 жовтня – українська правозахисна організація «Центр громадянських свобод» отримала Нобелівську премію миру – 2022.
- 7–18 жовтня – РФ завдала бл. 190 масованих ударів ракетами, дронами-камікадзе та артилерією по об'єктах критичної інфраструктури, зокрема по об'єктах енергетики та цивільних об'єктах, у 16 областях України та м. Київ. Загинуло понад 70 людей, травмовано понад 240, пошкоджено понад 380 об'єктів.
- 8 жовтня – внаслідок вибуху частково зруйновано Кримський міст.
- 8 жовтня – Європейський Союз засудив переведення Росією окупованої Запорізької АЕС під свій контроль президентським указом і створення для управління станцією власного держпідприємства.
- 8 жовтня – Збройні сили України звільнили від російських окупантів с. Шевченківка на Херсонщині.

- 8 жовтня – згідно з даними Генерального штабу ЗСУ, Сили оборони України відбили штурми в районі 6 населених пунктів. Ракетні війська й артилерія вразили 8 районів зосередження живої сили.
- 8 жовтня – згідно з даними Міністерства економіки України, ВВП України за підсумками трьох кварталів зменшився на 30%.
- 8–9 жовтня – внаслідок масованої нічної ракетної атаки РФ по м. Запоріжжя загинуло 15 людей, у т. ч. 1 дитина, 89 осіб поранено, із них 11 дітей. Пошкоджено понад 200 приватних домогосподарств та 40 багатоквартирних будинків; 2 приватні будинки та один з під'їздів багатоквартирного будинку повністю знищено прямим влучанням.
- 9 жовтня – передача у румунському м. Сучава понад 1000 т гуманітарної допомоги Україні від Франції.
- 10 жовтня – РФ запустила по критичній і цивільній інфраструктурі та мирних українських містах у різних частинах України 87 крилатих ракет і 24 безпілотники; 56 ворожих цілей, серед яких 43 крилаті ракети й 13 безпілотних літальних апаратів (БПЛА), було знищено. Унаслідок масованих російських ударів по Україні загинуло 20 людей, понад 108 отримало травми й поранення.
- 10–11 жовтня – за 2 дні російськими ракетами було уражено бл. 1/3 об'єктів енергетичної інфраструктури України.
- 10–18 жовтня – російські окупанти зруйнували 30% електростанцій України, що спричинило масові відімкнення електроенергії по всій країні.
- 10–20 жовтня – Росія завдала ракетами, артилерією і дронами бл. 300 ударів по енергосистемі України.
- 11 жовтня – Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг у Брюсселі під час пресконференції напередодні зустрічі міністрів оборони Північноатлантичного Альянсу заявив, що варварські обстріли, які РФ здійснила проти цивільного населення України, є свідченням безсилля російської армії на полі бою, а також того, що ця держава не зможе виграти війну.
- 11 жовтня – лідери країн G7 після віртуальної зустрічі щодо ситуації в Україні у спільній заяві засудили дії РФ та її президента В. Путіна щодо України; застерегли Росію від використання проти України зброї масового ураження; пообіцяли притягнути президента В. Путіна та винних до відповідальності; рішуче засудили та відкинули незаконну спробу анексії Росією Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей України, а також Автономної Республіки Крим та м. Севастополь; висловили підтримку незалежності, територіальної цілісності та суверенітету України в її міжнародно визнаних кордонах; запевнили, що продовжуватимуть надавати підтримку Україні, зокрема координуватимуть зусилля для задоволення її нагальних потреб у військовій та оборонній техніці.
- 11 жовтня – Постійний представник США при ОБСЄ М. Карпентер під час спеціального засідання Постійної ради ОБСЄ заявив, що цілеспрямовані атаки Росії на українські міста та їхнє мирне населення є воєнними злочинами.
- 11 жовтня – росіяни обстріляли Запорізьку обл. із РСЗВ та артилерії. Загинуло 7 людей, 7 отримало поранення.

- 11 жовтня – Україна здійснила черговий обмін полоненими з країною-агресором РФ і звільнила 32 своїх захисників, а також повернула тіло ізраїльтянина Дмитра Фіалки.
- 11 жовтня – Україна повернула додому 37 депортованих окупантами дітей.
- 11 жовтня – Україна повернула тіла 62 полеглих захисників, у т. ч. з окупованої Оленівки на Донеччині.
- 12 жовтня – внаслідок ранкового обстрілу російськими військами м. Авдіївка на Донеччині 7 осіб загинуло і 13 отримало поранення.
- 12 жовтня – Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію із засудженням незаконних «референдумів», які РФ влаштувала на тимчасово окупованих територіях Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей України. Резолюцію підтримали 143 зі 193 членів Генасамблеї ООН, 5 держав (РФ, Білорусь, Сирія, Північна Корея та Нікарагуа) проголосували проти, решта 35 утрималися під час голосування.
- 12 жовтня – голова Херсонської обласної військової адміністрації Я. Янушевич заявив, що українські захисники звільнили від загарбників 75 населених пунктів, у т. ч. 29 із них у жовтні.
- 12 жовтня – міністр оборони Великобританії Б. Воллес заявив, що після невдач в Україні Росія більше не є наддержавою.
- 12 жовтня – очільник Луганської обласної військової адміністрації повідомив, що в Луганській обл. російські окупаційні війська примушують місцеве населення отримати паспорт громадянина РФ до 1 січня 2023 р.
- 12 жовтня – Папа Римський Франциск засудив «безжальні бомбардування» Росією українських міст і закликав припинити це «...тих, у кого в руках доля війни».
- 12 жовтня – СБУ викрила вінницького митрополита РПЦвУ, котрий виправдовував агресію РФ та розпалював міжконфесійну ворожнечу серед вірян.
- 12 жовтня – Федеральна служба безпеки Росії заявила, що організатором вибуху на Керченському мосту є начальник Головного управління розвідки Міноборони України Кирило Буданов.
- 13 жовтня – в Україну надійшло 1,3 млрд дол. США додаткового екстреного фінансування Міжнародного валютного фонду, яке буде спрямоване на фінансування першочергових потреб: посилення обороноздатності, виплату пенсій, соціальні програми й підтримку економіки.
- 13 жовтня – Верховний представник Європейського Союзу з закордонних справ та політики безпеки Жозеп Боррель заявив, що відповідь Заходу на потенційний ядерний удар по Україні не буде ядерною, але вона буде настільки потужною з військового боку, що російська армія буде повністю знищена.
- 13 жовтня – Парламентська асамблея Ради Європи одностайно ухвалила резолюцію, в якій назвала Росію терористичним режимом.
- 13 жовтня – російські окупанти обстріляли м. Миколаїв ракетами С-300. Загибло 8 людей, 2 отримало поранення.
- 13 жовтня – російські окупаційні війська обстріляли м. Оріхів та навколишні села. Загибла 1 людина, 13 отримало поранення; зруйновано інфраструктуру.
- 13 жовтня – Україна здійснила черговий обмін полоненими з країною-агресором РФ і звільнила 20 своїх захисників.

- 14 жовтня – Верховний представник Європейського Союзу з закордонних справ та політики безпеки Ж. Боррель повторив фразу, що російська армія буде анігільована (знищена) неядерними засобами у разі будь-якої ядерної атаки Росії проти України.
- 14 жовтня – від початку війни українські військові визволили від російської окупації понад 1620 населених пунктів.
- 14 жовтня – міністерство фінансів США анонсувало обмеження та можливість введення санкцій проти фізичних та юридичних осіб, а також іноземних країн за їхню підтримку військово-промислового комплексу РФ.
- 14–21 жовтня – 10 громадян Ірану, які тренували російських солдатів на окупованих територіях України, загинули внаслідок ударів з української сторони.
- 15 жовтня – протягом доби окупанти завдали 5 ракетних і 23 авіаційних ударів, здійснили до 60 обстрілів із РСЗВ, унаслідок яких постраждало більш ніж 20 населених пунктів.
- Перша половина жовтня – представники приватної військової компанії «Вагнер» (РФ) розстріляли понад 40 завербованих російських в'язнів, а кільком прострелили ноги за спробою втекти.
- Середина жовтня – згідно з даними видання «The New York Times», вище російське військове керівництво обговорювало, коли і як РФ може застосувати тактичну ядерну зброю в Україні.
- 16–17 жовтня – над Україною вітчизняними засобами ППО було збито 37 із 43 російських дронів-камікадзе іранського виробництва.
- 17 жовтня – внаслідок обстрілу об'єктів цивільної інфраструктури у Сумській обл. загинуло 5 осіб, 14 отримало поранення; у Донецькій обл. загинуло 6 осіб, 8 зазнало поранення.
- 17 жовтня – Міністерство закордонних справ України заявило, що надання Іраном зброї Росії для ведення повномасштабної війни характеризує його як співучасника агресії та воєнних злочинів на території України.
- 17 жовтня – Рада ЄС ухвалила рішення про створення Місії Європейського Союзу з надання військової допомоги Україні (EUMAM Ukraine).
- 17 жовтня – Росія масовано атакувала житлові квартали та об'єкти критичної інфраструктури українських міст ракетами й дронами-камікадзе. Зокрема, внаслідок удару по житловому будинку в Києві загинуло 5 людей, 2 з яких були молодим подружжям, що очікувало на дитину, 4 постраждало.
- 17 жовтня – у результаті чергового обміну полоненими вдалося звільнити 108 українських жінок, серед яких 47 представниць Збройних сил України, 32 – МВС України, а також Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту України.
- 18 жовтня – Верховна Рада України визнала Чеченську Республіку Ічкерія тимчасово окупованою РФ та засудила вчинення геноциду чеченського народу.
- 18 жовтня – внаслідок масованих російських ударів по об'єктах критичної інфраструктури України 9 цивільних людей загинуло, 29 поранено.
- 18 жовтня – керівник Головного управління розвідки Міністерства оборони (ГУР МО) України К. Буданов повідомив, що, незважаючи на мобілізацію в РФ, війну проти України підтримують 82% росіян. «На жаль, треба дивитися правді в очі. Ми воюємо не з російським режимом, як багато хто там вважає, а на

жаль, з російським народом, 82% – це більшість», – наголосив голова військової розвідки.

- 18 жовтня – міністр закордонних справ Великобританії Джеймс Клеверлі прокоментував обстріли російськими окупаційними військами цивільних об'єктів на території України тим, що РФ програє війну на полі бою, тому боягузливо намагається безпілотниками обстрілювати українські міста.
- 18 жовтня – парламент Естонії одногосно засудив спробу РФ анексувати окуповані українські території та оголосив її терористичним режимом і державою, що підтримує тероризм.
- 18 жовтня – Україна отримала від Євросоюзу 2 млрд євро – перший транш із пакета макрофінансової допомоги у розмірі 5 млрд євро.
- 19 жовтня – Верховна Рада України засудила Іран за сприяння збройній агресії РФ проти України.
- 19 жовтня – голова Єврокомісії У. фон дер Ляєн заявила, що атаки Росією цивільної інфраструктури України є воєнним злочином і актом тероризму.
- 19 жовтня – Європейський парламент вручив Премію ім. А. Сахарова «За свободу думки» – головну нагороду Євросоюзу у сфері прав людини за 2022 р. Українському народові.
- 19 жовтня – згідно з даними обласних військових адміністрацій, жертви серед цивільного населення внаслідок збройної агресії РФ становлять: Донецька обл. – 13 загиблих (у т. ч. виявлено 12 вбитих раніше), 5 поранених; Запорізька обл. – 3 загиблих, 8 поранених; Харківська обл. – 2 загиблих, 5 поранених; Херсонська обл. – 1 загиблий, 1 поранений; Чернігівська обл. – 4 поранених.
- 19 жовтня – міністр оборони Ізраїлю Бені Ганц заявив, що його країна не постачатиме Україні озброєння.
- 19 жовтня – під час російських ударів по об'єктах критичної інфраструктури України було збито 4 із 6 крилатих ракет і 10 дронів-камікадзе «Shahed-136».
- 19 жовтня – Православна церква України дозволила єпархіям у 2022 р. проводити богослужіння на Різдво Христове за Новоюліанським календарем, тобто 25 грудня.
- 19 жовтня – президент Польщі А. Дуда заявив, що потрібно зупинити російський імперіалізм заради безпеки Європи та світу.
- 19 жовтня – президент Росії В. Путін оголосив про запровадження воєнного стану в окупованих частинах Херсонської, Запорізької, Луганської та Донецької областей України.
- 19 жовтня – російські окупанти демонтували у м. Маріуполь меморіал жертвам Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій, встановлений у 2004 р. у центрі міста.
- 20 жовтня – офіційний представник національної безпеки США Дж. Кірбі заявив, що Іран є учасником бойових дій в Україні, оскільки веде безпосередні бойові дії на місцях, допомагаючи російським військовим запускати дрони-камікадзе на українські міста, а також шляхом надання зброї, яка завдає шкоди цивільному населенню та цивільній інфраструктурі в Україні.
- 20 жовтня – Президент України В. Зеленський підписав укази про запровадження санкцій проти Росії, під які потрапили майже 4000 осіб і компаній.

- 20 жовтня – Рада ЄС та Великобританія затвердили санкції щодо Ірану за постачання безпілотників Росії для ударів по Україні.
- 21 жовтня – державний міністр федерального міністерства закордонних справ Німеччини Т. Лінднер заявив на конференції «Міжнародне право проти геноциду» в Берліні, що вважає дії російських військових в Україні геноцидом.
- 21 жовтня – лідери країн Європейського Союзу засудили дії Росії, яка несе повну відповідальність за глобальну продовольчу кризу.
- 21 жовтня – російські окупанти вивезли 46 вихованців віком до 5 років Херсонського обласного будинку дитини до окупованого Сімферополя.
- 22 жовтня – окупанти завдали 40 ракетних ударів та запустили 16 ударних БПЛА іранського виробництва «Shahed-136» (20 крилатих ракет та 11 БПЛА українським захисникам вдалося збити) по об'єктах енергетичної та критичної інфраструктури Волинської, Рівненської, Харківської, Хмельницької, Кіровоградської, Черкаської, Запорізької, Одеської та Миколаївської областей.
- 22 жовтня – російські окупанти вбили 2 мешканців Донеччини, 9 людей поранено.
- 23 жовтня – ведучий, директор з мовлення російськомовної версії пропагандистського каналу «Russia Today» Антон Красовській у розмові з письменником Сергєєм Лук'яненком запропонував топити українських дітей, котрі вважають, що територія України окупована Росією.
- 23 жовтня – міністр оборони РФ Сергєй Шойгу намагався залякати країни НАТО, ніби Україна готується «підірвати ядерну бомбу» на своїй території, щоб звинуватити Росію у використанні зброї масового ураження. Цей без будь-яких доказів інформаційний «вкид» протягом години синхронно поширили всі відомі російські пропагандистські ЗМІ.
- 23 жовтня – російські окупанти вбили 8 мирних жителів, 14 зазнали поранень.
- 24 жовтня – Європейська комісія за демократію через право («Венеційська комісія») визнала законною та пропорційною заборону на демонстрацію символіки, яку російська армія використовує у війні проти України, зокрема георгіївської стрічки, символів «Z» і «V».
- 24 жовтня – згідно з даними обласних військових адміністрацій, жертви серед цивільного населення внаслідок збройної агресії РФ становлять: Донецька обл. – 10 загиблих, 3 поранених; Запорізька обл. – 2 поранених; Харківська обл. – 4 поранених; Херсонська обл. – 1 поранений.
- 24 жовтня – уряди США, Великобританії та Франції спільно відкинули «брехню Росії» про можливе застосування Україною «брудної бомби».
- 25 жовтня – відбулася чергова операція з передачі тіл загиблих військових. Україна повернула ще 25 своїх героїв.
- 25 жовтня – новопризначена прем'єр-міністерка Італії Джорджія Мелоні заявила, що її країна залишатиметься партнером хороброго українського народу, який протистоїть російській агресії.
- 25 жовтня – новопризначений прем'єр Великобританії Ріші Сунак пообіцяв завжди бути з Україною та запевнив, що український народ може розраховувати на подальшу солідарність і підтримку Великобританії.
- 26 жовтня – в межах чергового обміну полоненими вдалося звільнити 10 українських захисників і повернути тіло загиблого американського добровольця,

ветерана армії США Джошуа Алана Джонса, який воював за Україну і загинув у бою з російськими окупантами.

- 26 жовтня – очільниця уряду Італії Дж. Мелоні під час виступу в сенаті наголосила, що підтримує продовження військової допомоги Україні як єдину умову можливого досягнення миру з РФ.
- 26 жовтня – сенат Польщі визнав російську владу терористичним режимом.
- 27 жовтня – від початку повномасштабної російсько-української війни СБУ виявила в РПЦвУ 33 агенти та коригувальники вогню.
- 27 жовтня – росіяни на Донеччині вбили 4 людей і поранили 9.
- 28 жовтня – президент Німеччини Франк-Вальтер Штайнмаєр поклав на президента РФ В. Путіна особисту відповідальність за розв’язання найбільшої війни в Європі з часів Другої світової війни і руйнування європейського порядку безпеки.
- 29 жовтня – в межах чергового обміну полоненими з російської неволі вдалося звільнити 52 українці.
- 29 жовтня – російські війська вбили 10 мирних жителів, 13 цивільним завдали поранень.
- 30 жовтня – протягом доби ворог завдав 4 ракетних і 5 авіаційних ударів, здійснив понад 90 обстрілів з РСЗВ, унаслідок яких постраждали райони більш як 20 населених пунктів.
- 31 жовтня – під час масованих російських ударів по об’єктах критичної інфраструктури України РФ випустила понад 50 ракет, з яких 44 збила ППО України.
- 31 жовтня – російські війська вбили 5 цивільних громадян і 9 завдали поранень.
- Початок листопада – згідно з даними американської розвідки, РФ та Іран уклали угоду про виробництво іранських безпілотників на російській території.
- Початок листопада – російські загарбники в окупованому м. Скадовськ Херсонської обл. публічно стратили 56-річну місцеву мешканку, медсестру Тетяну Мудренко за вигук «Скадовськ – це Україна!».
- 1 листопада – протягом доби противник завдав 7 ракетних і 47 авіаційних ударів, здійснив понад 90 обстрілів із РСЗВ, унаслідок яких постраждало більш як 25 населених пунктів.
- 2 листопада – протягом доби противник завдав 3 ракетних і 24 авіаційних ударів, здійснив понад 80 обстрілів із РСЗВ, унаслідок яких постраждало мирне населення.
- 3 листопада – в межах чергового обміну полоненими з російської неволі вдалося звільнити 107 українських захисників.
- 3 листопада – на деокупованих територіях Донецької, Харківської та Херсонської областей від початку повномасштабної війни знайшли тіла 868 убитих цивільних громадян України. Крім того, на території звільнених регіонів виявили 34 катівні: 24 – на Харківщині, по 3 – на Херсонщині та Київщині, 2 – на Сумщині та по 1 – на Донеччині й Чернігівщині.
- 3 листопада – російські війська вбили 9 мирних жителів, 16 цивільним завдали поранень.
- 4 листопада – з метою допомоги Україні у відновленні інфраструктури, коли Росія навмисно знищує об’єкти енергетики, члени G7 створили новий механізм координації за прикладом зустрічей у форматі «Рамштайн», але в енергетичній сфері.

- 4 листопада – заступниця спікера Пентагону Сабріна Сінгх повідомила, що США створюють групу для координації зусиль союзників і підтримки необхідного Україні рівня надання військової допомоги. Вона увійде до структури Європейського командування збройних сил США, штаб-квартира якого розташована у м. Вісбаден (Німеччина), і називатиметься «Група сприяння безпеці України» – «SAGU» (Security Assistance Group of Ukraine).
- 4 листопада – міністр оборони О. Резніков заявив, що ДК «Укроборонпром» налагодив виробництво дефіцитних боєприпасів радянських калібрів 152 та 122 мм.
- 4 листопада – представництво Президента України в АРК повідомило, що за період російської окупації до Криму незаконно переїхало бл. 800 тис. громадян РФ. Згідно з українським законодавством, їх буде примусово депортовано з півострова.
- 5 листопада – російські окупанти завдали 4 ракетних та 19 авіаційних ударів, здійснили понад 75 обстрілів з реактивних систем залпового вогню, унаслідок чого постраждало мирне населення.
- 6 листопада – на виконання рішення Ставки Верховного головнокомандувача і в зв'язку з військовою необхідністю на користь держави відчужено 5 підприємств: АТ «Мотор Січ», ПрАТ «Запоріжтрансформатор», ПАТ АвтоКрАЗ, ПАТ «Укрнафта», ПАТ «Укртатнафта».
- 7 листопада – протягом доби противник завдав 9 ракетних і 37 авіаційних ударів, здійснив понад 100 обстрілів з РСЗВ, унаслідок чого постраждало більш як 25 населених пунктів.
- 7 листопада – системи ППО «NASAMS» і «Aspide» прибули до України.
- 8 листопада – вночі з РСЗВ «Град» та важкої артилерії обстріляно Марганцеву та Нікопольську общини Дніпропетровської обл.
- 9 листопада – в новому стратегічному огляді генерального секретаріату національної оборони та безпеки Франції констатується, що вторгнення РФ в Україну «...поставило її на незворотний шлях конфронтації з колективним Заходом».
- 9 листопада – Збройні сили України звільнили 12 населених пунктів на Херсонському напрямку.
- 10 листопада – в Україні потенційно небезпечна (замінована) територія становить майже 175 тис. км², або бл. 30% від загальної території країни.
- 10 листопада – з 1 жовтня 2022 р. на Херсонському напрямку ЗСУ просунулися на 36,5 км: загальна площа відвойованої території досягла 1381 км²; Україна за цей час відновила контроль над 41 населеним пунктом.
- 10 листопада – Збройні сили України звільнили м. Снігурівка Миколаївської обл., яка перебувала під російською окупацією з 19 березня 2022 р.
- 10 листопада – міністерство торгівлі США скасувало наданий Росії два десятиліття тому статус країни з ринковою економікою.
- 10 листопада – російські окупанти вбили в Україні 14 цивільних громадян і 15 поранили.
- 11 листопада – в межах чергового обміну полоненими з російської неволі вдалося звільнити 45 воїнів ЗСУ та повернути 2 тіла загиблих українських захисників.
- 11 листопада – внаслідок російського ракетного обстрілу м. Миколаїв 6 цивільних громадян загинуло і 2 зазнало поранень.

- 11 листопада – за час окупації Херсонщини російські загарбники вивезли з фонду Херсонського обласного художнього музею ім. О. Шовкуненка, інших культурних установ області бл. 15 тис. експонатів, а також цінні фонди з Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Гончара.
- 11 листопада – Збройні сили України звільнили від російської окупації Миколаївську обл. (окрім Кінбурнської коси).
- 11 листопада – Збройні сили України звільнили від російської окупації м. Херсон.
- 11 листопада – Збройні сили України звільнили від російської окупації м. Берислав Херсонської обл.
- 12 листопада – російські окупанти вбили 6 мирних українців, у т. ч. 2 убитих раніше, 3 людей поранено.
- 12 листопада – російські окупанти здійснили мінометний обстріл приватного сектору н. п. Горностаївка Херсонської обл., мешканці якого відмовилися від т. зв. «евакуації». Внаслідок обстрілу загинуло 2 та отримало поранення 3 місцевих жителів.
- 13 листопада – Збройні сили України відновили контроль над с. Макіївка Сватівського р-ну на Луганщині; звільнено також 11 н. п. Луганської обл.
- 14 листопада – Верховний представник Європейського Союзу з закордонних справ та політики безпеки Ж. Боррель запевнив, що ЄС продовжуватиме підтримку України до її перемоги у війні, а параметри перемоги визначатиме Україна.
- 14 листопада – Генеральна Асамблея ООН на спеціальній сесії ухвалила резолюцію із закликом до РФ відшкодувати збитки, завдані повномасштабною агресією. Визнано, що Росію має бути притягнуто до відповідальності за будь-які порушення міжнародного права в Україні або проти України, враховуючи її агресію та порушення Статуту ООН.
- 14 листопада – Головнокомандувач ЗСУ В. Залужний наголосив, що Україна за жодних умов не зупиниться на шляху звільнення своїх територій і не прийме жодних компромісних рішень.
- 14 листопада – на Херсонщині внаслідок обстрілу російськими окупантами 2 жінки загинули, чотирирічна дитина тяжко травмована.
- 14 листопада – президент США Дж. Байден наголосив, що США не будуть залучені до будь-яких переговорів про мир в Україні без України.
- 14 листопада – президент США Дж. Байден та лідер Китаю Сі Цзіньпін під час переговорів на саміті лідерів країн Великої двадцятки (G20) на о. Балі (Індонезія) наголосили на своїй незгоді із застосуванням або погрозою застосування ядерної зброї в Україні.
- 14 листопада – прем'єр-міністр Канади Дж. Трюдо заявив, що найбільші глобальні виклики, яких зазнав світ у 2022 р., спровоковані російською агресією проти України.
- 14 листопада – США запровадили санкції проти 42 осіб і компаній, які допомагають РФ купувати зброю.
- 15 листопада – збройні сили РФ здійснили наймасованіший ракетний удар по об'єктах критичної інфраструктури України з початку війни. Окупанти атакували Україну 96-ма крилатими ракетами повітряного та морського базування (Х-101, Х-555, «Калібр»), керованими авіаційними ракетами Х-59, ударними

дронами «Shahed-136/131», «Оріон», «Орлан-10». Як наслідок, 1 людина загинула та 6 отримало травми; без світла опинилися 10 млн українців.

- 15 листопада – згідно з підрахунками ООН, населення Землі досягло 8 млрд людей.
- 15 листопада – прем'єр-міністр Великобританії Р. Сунак на саміті G20 в Індонезії заявив, що Росія має звільнити територію України та припинити варварську війну.
- 15 листопада – російський дезертир Нікіта Чибрін звернувся до іспанської поліції з проханням надати йому політичний притулок і заявив про готовність свідчити про воєнні злочини РФ в Україні.
- 16 листопада – більшість країн Великої двадцятки у спільній заяві на саміті в Індонезії рішуче засудила війну РФ проти України та наголосила, що вона спричиняє велетенські страждання і погіршує існуючі проблеми у глобальній економіці.
- 16 листопада – Верховна Рада України закликала держави «Групи двадцяти» (G20) відкликати Росію зі свого складу.
- 16 листопада – Верховна Рада України звернулася до парламентів держав світу щодо визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.
- 16 листопада – на прохання Житомирської обласної ради Верховна Рада України повернула м. Новоград-Волинський на Житомирщині його історичну назву «Звягель».
- 16 листопада – нижня палата парламенту Чехії визнала чинну російську владу терористичним режимом.
- 16 листопада – російські окупанти вбили 5 мирних українців, 9 поранили.
- 17 листопада – внаслідок влучання російської ракети у житловий будинок у м. Вільнянськ Запорізької обл. загинуло 10 мирних українців.
- 17 листопада – Окружний суд Гааги, що розглядав справу про збиття авіалайнера МН-17, визнав винними у збитті літака І. Гіркіна і підлеглих йому бойовиків С. Дубинського та Л. Харченка і заочно засудив їх до довічного ув'язнення. Суд також визнав, що т. зв. «Донецька народна республіка» була контрольованою РФ, як мінімум, із травня 2014 р. і отримувала політичні та військові вказівки з Москви.
- 17 листопада – під час російської ракетної атаки по Дніпру отримали поранення 23 людини, пошкоджені промислове підприємство, будинки, тролейбуси, житлова вулиця.
- 17 листопада – РФ через пресекретаря президента Росії Д. Пескова визнала, що ударами по інфраструктурі України намагається змусити її до переговорів.
- 17 листопада – РФ запустила по Україні 18 крилатих ракет і 5 БПЛА.
- 17 листопада – у 2022 р. європейські країни вислали з Європи понад 600 російських чиновників, 400 з яких – шпигуни. Це завдало найзначнішого стратегічного удару російським спецслужбам у новітній європейській історії.
- 18 листопада – внаслідок збройної агресії РФ проти України загинуло 3 цивільних особи та поранено 6. У смт Комиш-Зоря Пологівського р-ну Запорізької обл. російські окупанти розстріляли родину з двома дітьми – всього 4 особи.
- 19 листопада – більшість лідерів країн Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва у спільній заяві на форумі в Таїланді рішуче засудили війну РФ

проти України та наголосили, що вона спричиняє велетенські страждання і погіршує існуючі проблеми в економіці.

- 19 листопада – до України з неоголошеним візитом прибув прем'єр-міністр Великобританії Р. Сунак.
- 19 листопада – згідно з даними генерального прокурора України А. Костіна, внаслідок повномасштабної агресії РФ натепер лише офіційно зафіксовано більше 45 тис. воєнних злочинів і більше 19 тис. злочинів проти основ нацбезпеки; 8311 цивільних осіб, в т. ч. 437 дітей, загинуло, понад 11 тис. поранено. За останні два місяці на деокупованих територіях Харківщини, Херсонщини та Донеччини виявлено понад 700 тіл загиблих, майже 90% яких – цивільні; більше 20 місць, де окупанти незаконно утримували, катували та вбивали українських громадян.
- 19 листопада – на думку міністра оборони США Л. Остіна, підсумки війни в Україні будуть одним із факторів, які визначатимуть ситуацію у сфері безпеки у світі у XXI ст.
- 19 листопада – організовано втечу з російського полону 3 військовослужбовців окремого батальйону морської піхоти ВМС України.
- 19 листопада – російські окупанти вбили 3 цивільних українців, поранили – 16.
- 20 листопада – 4 грудня – в Херсоні внаслідок обстрілів російських окупантів загинуло 19 людей; 39, серед яких 1 дитина, отримало поранення.
- 20 листопада – згідно з даними Президента України В. Зеленського, з початку повномасштабного вторгнення РФ застосувала проти України понад 4700 ракет.
- 20 листопада – російські окупанти вбили 4 і поранили 8 мирних українців.
- 21 листопада – видання «The Guardian» із посиланням на свідчення херсонців повідомило, що загарбники у Херсоні спалювали тіла своїх загиблих на сміттєзвалищі.
- 21 листопада – Нова Зеландія запровадила санкції проти 22 громадян РФ і Білорусі, зокрема родин президентів РФ В. Путіна та Білорусі А. Лукашенка, пресекретаря російського президента Д. Пескова, голови Центробанку РФ Е. Набіулліної та ін.
- 21 листопада – новообрана президентка Парламентської асамблеї НАТО засудила війну РФ проти України та наголосила, що «...російські лідери поводяться як справжні терористи, виявляючи безпрецедентне варварство, атакуючи мирних жителів і цивільну інфраструктуру. Ми маємо діяти і вони мають бути засуджені як терористи міжнародним трибуналом».
- 21 листопада – Парламентська асамблея НАТО одноголосно визнала Російську Федерацію державою-терористом і закликала до заснування спеціального трибуналу для притягнення її до відповідальності за жахливі воєнні злочини проти України.
- 21 листопада – російські окупанти вбили 8 і поранили 16 мирних українців.
- 22 листопада – під час безпекових заходів Служба безпеки України знайшла у приміщеннях РПЦвУ проросійську літературу, мільйони готівки і «сумнівних» громадян РФ.
- 22 листопада – російські загарбники убили 7 та поранили 23 мирних українців. Окупанти ракетами також вдарили по пологовому відділенні Вільнянської лікарні у Запорізькій обл., унаслідок чого загинуло немовля.

- 22 листопада – Україна повернули тіла ще 33 загиблих військових.
- 23 листопада – в результаті чергового обміну Україні вдалося повернути з російського полону 35 українських воїнів і 1 цивільного.
- 23 листопада – 2 людей загинуло та 2 отримало поранення внаслідок російського обстрілу м. Куп'янськ на Харківщині.
- 23 листопада – Європарламент визнав РФ державою-спонсором тероризму.
- 23 листопада – Папа Римський Франциск порівняв війну Росії проти України з Голодомором 1932–1933 рр. в Україні, який він назвав «жахливим геноцидом».
- 23 листопада – РФ вчергове завдала масованого ракетного удару по об'єктах критичної інфраструктури України. З 70 випущених ракет ППО збила 51. Через ракетний терор у м. Вишгород на Київщині загинуло 7 людей, 35 постраждало, в т. ч. 6 дітей. Всього в Україні загинуло 10 осіб, поранення отримало 55.
- 23 листопада – СБУ знайшла проросійську літературу, мільйони готівки і «сумнівних» громадян РФ під час безпекових заходів у Києво-Печерській лаврі та храмах РПЦвУ на Рівненщині.
- 23 листопада – у Генеральній прокуратурі України заявили, що війна Московії проти України «...спрямована на знищення українського народу» і що сексуальне насильство належить до переліку злочинів РФ, «...спрямованих на сіяння жаху, заподіяння страждань і страху цивільному населенню України».
- 24 листопада – Верхня палата парламенту Ірландії визнала Голодомор 1932–1933 рр. в Україні геноцидом українського народу.
- 24 листопада – Європарламент заборонив в ЄС документи, видані РФ на окупованих територіях України.
- 24 листопада – Європарламент затвердив резолюцію, згідно з якою білоруський режим А. Лукашенка поділяє з Росією відповідальність за воєнні злочини в Україні, за які він має бути притягнутий до відповідальності перед міжнародним трибуналом і Міжнародним кримінальним судом.
- 24 листопада – Київська міська рада схвалила рішення про присвоєння колишньому прем'єр-міністру Великобританії Б. Джонсону звання «Почесного громадянина міста Києва».
- 24 листопада – Нижня палата парламенту Нідерландів визнала Росію державою-спонсором тероризму.
- 24 листопада – Папа Римський Франциск звернувся з окремим листом до українського народу, в якому назвав війну абсурдною і божевільною, а українців – сміливими й сильними.
- 24 листопада – парламент Молдови визнав Голодомор 1932–1933 рр. в Україні геноцидом українського народу.
- 24 листопада – парламент Румунії визнав Голодомор 1932–1933 рр. в Україні злочином проти людства і українського народу.
- 24 листопада – у результаті чергового обміну Україні вдалося повернути з російського полону 50 українських воїнів.
- 24 листопада – через обстріли російськими військами Херсонщини загинуло 10 місцевих жителів, 54 отримало поранення.
- 25 листопада – внаслідок обстрілів російських військ загинуло 15 людей, постраждало 35, серед них дитина.

- 25 листопада – Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг заявив, що найкращий спосіб підвищити шанси на мирне завершення війни в Україні – підтримувати Україну.
- 25 листопада – у результаті чергового обміну Україні вдалося повернути з російського полону 9 українців.
- 26 листопада – від рук російських загарбників загинуло 7 мирних українців, 19 отримало поранення.
- 26 листопада – парламент Угорщини на пів години вимкнув світло й підсвітку будівлі в межах акції вшанування пам'яті жертв Голодомору у Будапешті.
- 26 листопада – президентка Угорщини Каталін Новак під час візиту до Києва заявила, що відповідальність президента РФ В. Путіна за війну проти України очевидна.
- 26 листопада – прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан заявив, що потрібно подбати про те, щоб Україна залишалась суверенною державою і щоб Росія не могла становити загрози для Європи.
- 26 листопада – прем'єр-міністр України Денис Шмигаль, прем'єр-міністр Польщі Матеуш Моравецький і прем'єр-міністр Литви Інґріда Шимоніте підписали спільну заяву, в якій закликали міжнародну спільноту визнати спільною метою – звільнення всієї тимчасово окупованої території України.
- 26 листопада – у результаті чергового обміну Україні вдалося повернути з російського полону 12 українців.
- 27 листопада – від рук російських загарбників загинуло 2 мирних українці, 4 отримало поранення.
- 28 листопада – внаслідок російської збройної агресії за добу в Україні загинув 1 цивільний громадянин, 2 особи зазнали поранень.
- 28 листопада – міністр закордонних справ Швеції Тобіас Ліндстрьом переконаний, що єдиний спосіб справедливої розв'язки у війні РФ проти України – поразка агресора на полі бою.
- 28 листопада – міністри закордонних справ Естонії, Фінляндії, Ісландії, Латвії, Литви, Норвегії та Швеції у спільній заяві за підсумками візиту до Києва пообіцяли надавати Україні подальшу економічну, військову і гуманітарну підтримку та посилювати санкції проти РФ.
- 28 листопада – Папа Римський Фрациск в інтерв'ю журналістам назвав українців народом-мучеником через російську агресію.
- 29 листопада – впродовж повномасштабної війни українські захисники визволили на Луганщині 13 населених пунктів.
- 29 листопада – Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг заявив, що у разі перемоги РФ у війні проти України світові доведеться сплатити ще вищу ціну, оскільки авторитарні лідери у різних країнах отримують «зелене світло» на застосування грубої сили. З огляду на це НАТО підтримуватиме Україну стільки, скільки буде необхідно.
- 29 листопада – ДК «Укроборонпром» продемонстрував перші виготовлені ним снаряди калібру 152 мм.
- 29 листопада – за добу російські окупанти вбили 5 та поранили 21 мешканця України.

- 29 листопада – за період від початку повномасштабної війни в Україні через російські обстріли пошкоджено бл. 600 об'єктів електро- і тепlopостачання.
- 29 листопада – координатор зі стратегічних комунікацій Ради національної безпеки Білого дому США Дж. Кірбі, висловлюючись про триваючі російські атаки на енергосистему України, заявив, що президент РФ В. Путін через нездатність протистояти ЗСУ поводить «абсолютно огидно». Якщо раніше він використовував їжу і страх як зброю, то тепер «...використовує холод, що наближається, щоб фактично спробувати поставити український народ на коліна».
- 29 листопада – Львівська обласна рада заборонила діяльність РПЦУ на території області.
- 29 листопада – міністр юстиції Німеччини Марко Бушманн заявив, що його країна відповідальна за повномасштабну агресію Росії в Україні, оскільки підтримав будівництво російського газопроводу «Північний потік-2».
- 29 листопада – міністри юстиції G7 ухвалили Берлінську декларацію щодо відповідальності РФ за військові злочини в Україні.
- 29 листопада – посол України в ООН Сергій Кислиця запропонував повернути Росії історичну назву «Московія».
- 29 листопада – російські окупанти завдали по території України 26 авіаційних ударів та здійснили 10 обстрілів із РСЗВ.
- 30 листопада – Бундестаг Німеччини визнав Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.
- 30 листопада – на думку Генерального секретаря НАТО Є. Стотенберга, попередньою умовою розгляду питання членства України в НАТО є її перемога над РФ.
- 30 листопада – Президент України В. Зеленський заявив, що на відновлення України потрібно понад трильйон дол. США.
- 30 листопада – росіяни випустили по Сумщині 110 снарядів та мін, загинула дитина.
- Кінець листопада – у Курській обл. РФ, що межує з Україною, почали будувати оборонні споруди, зокрема у полях встановили бетонні пірамідальні протитанкові споруди, відомі як «зуби дракона». Розвідка Великобританії пояснила це прагненням «...розпалити патріотичні почуття російських громадян».
- 1 грудня – Верховна Рада України схвалила заяву щодо необхідності реформування Організації Об'єднаних Націй та нелегітимності перебування в ООН Росії, котра зловживає правами постійного члена в Раді Безпеки ООН та своїми діями порушує основоположні міжнародно-правові документи, зокрема Статут ООН, Загальну декларацію прав людини, Будапештський меморандум тощо.
- 1 грудня – Верховний представник Європейського Союзу з закордонних справ та політики безпеки Ж. Боррель заявив, що ЄС розгляне варіанти передачі заморожених і конфіскованих активів РФ на відбудову України.
- 1 грудня – Києво-Печерську лавру офіційно зареєстрували як монастир у складі Української православної церкви (Православної церкви України).
- 1 грудня – у результаті чергового обміну Україні вдалося повернути з російського полону 50 українських воїнів, зокрема оборонців Маріуполя та заводу «Азовсталь».

- 2 грудня – відомий співак Стінг закликав світову спільноту допомогти Україні не замерзнути взимку 2022–2023 рр.
- 2 грудня – Канада запровадила проти Ірану нові санкції через постачання дронів РФ.
- 2 грудня – російські окупанти 42 рази обстріляли територію Херсонщини, унаслідок чого загинуло 3 цивільні особи, 7 отримало поранення.
- 2 грудня – РФ продовжує звозити на тимчасово окуповані території України своїх педагогів, зокрема з Дагестану, які мають русифікувати українських дітей, оскільки більшість українських вчителів відмовилося співпрацювати з окупантами.
- 3 грудня – згідно з дослідженням проєкту «NASA Harvest», Росія вкрала української пшениці з непідконтрольних Україні територій щонайменше на 1 млрд дол.
- 3 грудня – президентка Грузії Саломе Зурабішвілі висловила співчуття у зв'язку з загибеллю грузинських добровольців, які воювали в Україні проти російських загарбників.
- 3 грудня – у центрі Вашингтона до 300-річчя з дня народження відкрили пам'ятник українському філософу Григорію Сковороді.
- 3 грудня – через російські обстріли 2 людини загинуло, 7 отримало поранення.
- 4 грудня – приватний заклад вищої освіти (ЗВО) «Київська школа економіки» (Kyiv School of Economics) оцінив, що внаслідок повномасштабного вторгнення РФ в Україну було знищено чи викрадено сільськогосподарської продукції загальною вартістю 1,87 млрд дол. США.
- 4 грудня – від початку російсько-української війни під час боїв у лавах Збройних сил України загинуло 33 грузини.
- 4 грудня – 2 громадян Польщі – Януш Шеремета та Кшиштоф Тифель, які служили в Інтернаціональному легіоні ЗСУ, загинули на фронті.
- 4 грудня – державний секретар США Е. Блінкен назвав варварськими зусилля Росії щодо виведення з ладу електропостачання та інфраструктури в Україні. На його думку, президент В. Путін обрав тактику «випаленої землі» тому, що не зміг досягти своїх попередніх завойовницьких цілей у війні проти України.
- 4 грудня – згідно з опитуванням АНО «Левада-центр», 74% росіян підтримують дії своїх військ у війні в Україні. При цьому лише 41% респондентів виступають за те, щоб РФ продовжувала військові дії в Україні, тоді як 53% заявили, що потрібно розпочати мирні переговори.
- 4 грудня – міністр оборони США Л. Остін звинуватив РФ в навмисній жорстокості у війні проти України, заявивши, що та навмисно обирає як мішень цивільне населення.
- 4 грудня – російські окупанти вбили 5 цивільних осіб, 7 зазнало поранень.
- 4 грудня – слідчі Національної поліції України зареєстрували 3454 воєнних злочинів, скоєних загарбниками під час окупації Харківщини. Їхня більшість (3053) зареєстрована за ст. 438 (порушення законів і звичаїв війни) КК України.
- 4 грудня – у концертній залі Карнегі-Гол у м. Нью-Йорк (США) відбувся концерт, присвячений 100-річчю прем'єри у Мангеттені композиції всесвітньо відомого твору для хору «Щедрик» українського композитора Миколи Леонтовича.
- 5 грудня – британська газета «Financial Times» оголосила Президента України В. Зеленського «Людиною року».

- 5 грудня – Верховний Суд України виніс остаточне рішення щодо емблеми дивізії «Галичина», визнавши герб із зображенням золотого лева на синьому тлі таким, що не належить до нацистської символіки.
- 5 грудня – міністр закордонних справ України Д. Кулеба повідомив, що за останні дні українські дипломати в 12 країнах 21 раз отримували погрози, які невідомі надсилали у конвертах, у т. ч., як вважається, з очима тварин.
- 5 грудня – Верховному комісару ООН з прав людини Фолькеру Тюрку під час візиту до Києва довелося перебувати в підземному укритті через ракетний удар російських військ.
- 5 грудня – відомий американський стендап-комік, сатирик та актор Дейв Шапел у своєму виступі так розповів про війну в Україні та мужніх українців: «Українці – крутіші бійці, ніж ми усі думали. Ці чуваки... Борони їх Боже... Вони круті. Вони знищили 10000 росіян за перший тиждень війни... І це до того, як у них з'явилася зброя. До того, як ми вирішили дати їм зброю. Вони нищили росіян усім, що знаходили у господарстві... Там ніби вся країни засипана пастками із фільму режисера Кріса Коламбуса «Сам удома».
- 5 грудня – воїни ЗСУ успішно відбили всі атаки ворога у Донецькій обл.
- 5 грудня – за процесуального керівництва прокурорів САП детективи НАБУ затримали членів злочинної організації, яка взяла під контроль Одеську міськраду та бюджет міста.
- 5 грудня – заступник генерального секретаря Ради Європи Бйорн Берге заявив, що РФ є найпотужнішим прикладом загрози пропаганди, змішаної з дезінформацією та мовою ненависті.
- 5 грудня – згідно з даними видання «The Wall Street Journal», США надіслали Україні РСЗО «HIMARS» з обмеженою дальністю ударів, щоб ними не можна було вразити РФ
- 5 грудня – набули чинності нафтові санкції ЄС проти Росії.
- 5 грудня – низка російських ЗМІ повідомила про атаки українських безпілотників на стратегічні авіабази «Енгельс» у Саратовській обл. і «Дягілево» в Рязанській обл. РФ, внаслідок яких пошкоджено літаки, здатні нести кілька ядерних боеприпасів, і продемонструвала здатність України завдавати ударів по російських тилах. Саме з цих аеродромів стратегічні бомбардувальники завдавали масованих ракетних ударів по Україні.
- 5 грудня – росіяни ударили трьома ракетами по м. Кривий Ріг, влучивши у промислове підприємство, внаслідок чого 1 працівник загинув, 3 людей отримало поранення.
- 5 грудня – РФ завдала масованого ракетного удару по всій території України. Більшість ракет, понад 60 із понад 70, збили сили ППО. Загинуло 4 людини, 16 отримало поранення.
- 5 грудня – український письменник С. Жадан посів друге місце в рейтингу культурних діячів року, який оприлюднила одна з найбільш авторитетних газет Німеччини «Frankfurter Allgemeine Zeitung».
- 6 грудня – Державну службу України з етнополітики та свободи совісті зараховано до центральних органів виконавчої влади, які підпорядковуються безпосередньо Кабінету Міністрів України.

- 6 грудня – до Дня Збройних сил України АТ «Укрпошта» випустило благодійну марку «Зброя перемоги».
- 6 грудня – ЗСУ відбили атаки ворога в районах 10 населених пунктів на Луганщині й Донеччині.
- 6 грудня – російські окупанти вбили 4 цивільних громадян і 16 поранили.
- 6 грудня – у результаті чергового обміну Україні вдалося повернути з російського полону 60 українських воїнів, зокрема оборонців Маріуполя та заводу «Азовсталь».
- 6 грудня – Угорщина заблокувала виділення ЄС Україні 18 млрд євро макрофінансової допомоги в 2023 р.
- 6 грудня – Україна повернула тіла ще 49 загиблих українських захисників.
- 6 грудня – українські безпілотники здійснили атаки на комбінат «Слава» у Брянській обл. та аеродром м. Курськ (РФ), де спалахнув нафтонакопичувач.
- 7 грудня – американський журнал «Time» оголосив Президента України В. Зеленського та «дух України» символами 2022 р.
- 7 грудня – аналітики Інституту з вивчення війни (ISW) переконані, що президент РФ В. Путін створює умови для затяжної загарбницької війни в Україні. Вони звернули увагу на його заяву, що війна проти України може бути «тривалим процесом» і що захоплення нових територій є важливим результатом для Росії.
- 7 грудня – білоруський парламент схвалив смертну кару за «державну зраду» для чиновників і військових.
- 7 грудня – верховний суд Франції скасував рішення апеляційного суду м. Парижа та залишив у силі рішення Міжнародного арбітражу про стягнення з РФ на користь ПАТ «Державний ощадний банк України» 1,1 млрд дол. США плюс відсотки, які нараховуватимуться з моменту винесення рішення до часу фактичної компенсації (бл. 100 тис. дол. США щоденно).
- 7 грудня – видання «Financial Times» з посиланням на радника українського уряду з питань оборони повідомило, що Україна може завдати удари безпілотниками на великі відстані вглиб Росії і невдовзі там не залишиться безпечних зон.
- 7 грудня – внаслідок зіткнення вантажівки, що перевозила російських військових, і мікроавтобуса на трасі між тимчасово окупованими Шахтарськом і Торезом Донецької обл. загинуло 16 людей, 3 постраждало.
- 7 грудня – голова Луганської обласної військової адміністрації (ОВА) Сергій Гайдай повідомив, що російські окупанти вивозять дітей з області до Чечні для «патріотичного виховання».
- 7 грудня – за підсумками діяльності Моніторингової місії ООН з прав людини оприлюднено доповідь, в якій зазначено, що натеper ООН задокументувала насильницьку смерть 441 цивільної особи (341 чоловіка, 72 жінок, 20 хлопчиків та 8 дівчаток) у Київській, Чернігівській і Сумській областях за перші 6 тижнів російського вторгнення. При цьому автори звіту зауважили, що їхня реальна кількість, очевидно, значно вища.
- 7 грудня – згідно з дослідженням Кільського інституту світової економіки, країни Європи вперше з початку війни перевершили США у зобов'язаннях щодо допомоги Україні.

- 7 грудня – компанія «Google» оприлюднила дані про те, що запит терміна «Ukraine» посів у пошуковому сервісі «Google» третє місце в загальному пошуку та перше місце в пошуку серед новин за рік.
- 7 грудня – мешканці Грузії за 8 днів зібрали гроші на 200 генераторів для України.
- 7 грудня – настоятеля храму РПЦвУ в Лисичанську засудили до 12 років в'язниці за шпигунство на користь РФ.
- 7 грудня – Папа Римський Франциск знову нагадав про війну, що триває в Україні, й порівняв її з операцією нацистської Німеччини в роки Другої світової війни, здійсненої проти євреїв.
- 7 грудня – Президент України В. Зеленський став найвпливовішою людиною Європи в 2022 р. за версією видання «Politico».
- 7 грудня – Росію усунули зі складу членів Парламентської асамблеї Організації Чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС).
- 7 грудня – росіяни 30 разів обстрілювали Херсонщину, внаслідок чого 2 особи загинуло, 1 отримала поранення.
- 7 грудня – росіяни вбили 13 мирних жителів Донеччини: 10 у Кураховому, 1 у Красногорівці, 1 в Іванівці та 1 у Бахмуті; щонайменше 15 людей отримало поранення.
- 7 грудня – Сили оборони України відбили атаки в районах 15 населених пунктів та уразили 6 пунктів управління противника.
- 7 грудня – Співка українських підприємців звернулася до лідерів країн G7 та ЄС із закликом «...терміново покласти край продовженням бомбардувань української цивільної інфраструктури», збільшити поставки зброї в Україну і посилити санкції проти економіки РФ.
- 7 грудня – США додали 24 компанії з РФ, Латвії, Пакистану, Сінгапуру та Швейцарії до «чорного списку» через допомогу російській армії.
- 7 грудня – у Херсонській обл. на ворожих мінах підірвалось і загинуло 6 поліцейських з Черкаської обл., 2 отримало поранення.
- 7 грудня – Франція передала Україні 100 генераторів середньої потужності для проходження опалювального сезону.
- 8 грудня – американське видання «Politico» визнало російського диктатора В. Путіна «невдахою року».
- 8 грудня – Верховний представник ЄС з закордонних справ та політики безпеки Ж. Боррель заявив, що пріоритетом для Європейського Союзу та його країн-членів є підтримка України зброєю й фінансами, оскільки ЄС не може дозволити, щоб у цій агресивній війні перемогла Росія.
- 8 грудня – Верховний Суд України визнав незаконною передачу палацу Терещенків на Житомирщині єпархії РПЦвУ.
- 8 грудня – від початку повномасштабного вторгнення РФ Офіс Генерального прокурора задокументував понад 70 тис. воєнних злочинів проти України.
- 8 грудня – Європарламент та Європейська асоціація міст започаткували ініціативу «Генератори надії», щоб у великих обсягах збирати генератори для України.
- 8 грудня – Євросоюз засудив застосування російськими військами газових гранат проти українських військовослужбовців.

- 8 грудня – за 100 днів діяльності Міжвідомчої робочої групи з питань реалізації санкційної політики Україна запровадила санкції проти майже 4,5 тис. фізичних та юридичних осіб РФ і Білорусі.
- 8 грудня – за добу ворог 68 разів обстріляв Херсонщину з мінометів, артилерії, танків та РСЗВ, унаслідок чого 8 мирних мешканців отримало поранення.
- 8 грудня – канцлер Німеччини О. Шольц сподівається, що запланована європейська система протиракетної оборони буде створена протягом подальших 5 років.
- 8 грудня – міністр закордонних справ Словаччини Растіслав Качер заявив, що його країна «добре» вивчила уроки історії, а тим, хто виступає за перемовини з Росією, нагадав, що домовленості з Гітлером призвели до руйнації тодішньої Чехословаччини і Другої світової війни.
- 8 грудня – міністр закордонних справ Словаччини Р. Качер переконаний, що допомога Україні – це моральний обов'язок і стратегічне рішення його країни, бо інакше вона стане наступною ціллю агресії РФ.
- 8 грудня – міністр оборони України О. Резніков повідомив, що за останні 30 днів до експлуатації в ЗСУ допущено 7 зразків БПЛА українського виробництва.
- 8 грудня – Папа Римський Франциск заплакав, коли під час традиційної молитви на Іспанських сходах у Римі згадав про страждання українців.
- 8 грудня – представник державного департаменту США, менеджер у справах Європи Майкл Тірре наголосив, що росіяни в Україні використовують таку саму тактику, як терористи ІДІЛу в Сирії та Іраку: цілеспрямовано мінують цивільні будинки, зокрема дитячі іграшки, і навіть тіла вбитих.
- 8 грудня – представниця Пентагону С. Сінгх заявила, що Україна не координує зі США можливі військові операції та удари по території РФ.
- 8 грудня – прем'єрка Естонії Кая Каллас заявила, що реакцію союзників із цивілізованого світу на агресію РФ ретельно вивчатимуть всі диктатори і тому в інтересах Заходу посилити підтримку України та продовжувати збільшувати ціну війни для РФ, поки останній російський солдат не залишить Україну.
- 8 грудня – пресслужба СБУ повідомила, що за результатами контррозвідвальних заходів Служби безпеки України на об'єктах РПЦвУ в Херсонській, Черкаській, Житомирській та Волинській областях виявлено російські паспорти місцевих священників, проросійську літературу, тексти молитов за країну-агресора, «документи» окупаційних адміністрацій, прапори терористичних організацій «Л/ДНР», крадені ікони.
- 8 грудня – прокурори Миколаївської обласної прокуратури спільно зі слідчими поліції та криміналістами виявили на деокупованій території с. Новопетрівка Широківської ОТГ Баштанського р-ну 3 загиблих унаслідок військової агресії РФ. Згідно з висновками судово-медичних експертів, у загиблих зафіксовані сліди тортур і катувань.
- 8 грудня – Рада Європейського Союзу ухвалила рішення про невизнання російських проїзних документів, виданих на окупованих територіях України та Грузії.
- 8 грудня – російські війська завдали ракетного удару по Харківщині, внаслідок чого постраждало 4 осіб.

- 8 грудня – росіяни, які окупували Запорізьку АЕС, завезли на її територію кілька реактивних систем залпового вогню «Град».
- 8 грудня – сейм Латвії закликав притягти до відповідальності винних у злочинах РФ в Україні.
- 8 грудня – у Донецькій обл. окупанти вбили 5 цивільних, 2 поранено.
- 8 грудня – Угорщина на зустрічі послів країн ЄС виступила проти запланованого нового пакета антиросійських санкцій.
- 8 грудня – Франція передала 100 генераторів для посилення роботи українського енергосектору.
- 9 грудня – Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг висловив припущення, що бойові дії в Україні можуть перерости у велику війну між НАТО та Росією.
- 9 грудня – державний департамент США оголосив про запровадження санкцій проти очільника Окружного адміністративного суду Києва Павла Вовка та 2 членів його родини через вимагання хабарів в обмін на втручання в судові та інші державні процеси.
- 9 грудня – за оперативним оцінюванням Держстату ВВП України зменшився на 30,8% у третьому кварталі в річному вимірі, проте збільшився за показниками другого кварталу. Темпи зростання споживчих цін уперше від початку року сповільнилися у річному вимірі – у листопаді інфляція становила 26,5%.
- 9 грудня – згідно з даними уповноваженої Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації Дарії Герасимчук, російські загарбники незаконно вивезли з України понад 13 тис. дітей.
- 9 грудня – Канада запровадила нові санкції проти Росії, Ірану та М'янми через порушення прав людини урядами цих держав.
- 9 грудня – Німеччина передасть Україні 18 САУ «RCH 155», 80 пікапів, 2 ангарні намети, 7 вантажівок і 90 одиниць протидронного обладнання.
- 9 грудня – Норвегія виділила 1 млрд крон (бл. 100 млн дол. США) на відновлення інфраструктури України після ударів російських військ.
- 9 грудня – парламент Болгарії схвалив рішення про надання Україні військової та військово-технічної допомоги.
- 9 грудня – президент РФ В. Путін допустив внесення концепції превентивного ядерного удару в російську воєнну доктрину.
- 9 грудня – прем'єр-міністр Індії Нарендра Моді відмовився від традиційної щорічної зустрічі з російським диктатором В. Путіним через ядерні погрози Кремля Україні.
- 9 грудня – Рада ЄС ухвалила резолюцію, що закликає до посилення боротьби з безкарністю Росії за розв'язання агресивної війни проти України.
- 9 грудня – росіяни завдали 48 ударів із мінометів по прикордонних територіях Сумської обл.
- 9 грудня – Служба безпеки України оголосила про підозру ректору Почаївської духовної семінарії РПЦвУ, який провадив антиукраїнську діяльність.
- 9 грудня – Служба безпеки України виявила підозрілих осіб, незареєстровану зброю і російські агітки, в яких прославляється Росія, на об'єктах РПЦвУ в Київській та Херсонській областях.

- 9 грудня – США запровадили санкції проти Повітряно-космічних сил РФ та інших російських установ через їхню причетність до незаконної закупівлі в Ірану безпілотників та їхнього використання у війні в Україні.
- 9 грудня – США наклали санкції на членів ЦВК РФ і співробітників Кремля за порушення прав людини в Україні.
- 9 грудня – США оголосили про виділення Україні чергової партії військової допомоги в розмірі 275 млн дол. США. Загалом від початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну США надали нашій країні понад 19 млрд дол. безпекової допомоги.
- 9 грудня – уряд США оголосив про введення санкцій проти російських чиновників, а також осіб, причетних до фільтрації на окупованих територіях України, тортур, переселення дітей, проведення псевдореферендумів та інших злочинів.
- 10 грудня – Австралія запровадила санкції проти Ірану та РФ за порушення прав людини і вторгнення в Україну.
- 10 грудня – Азербайджан відправив Україні як гуманітарну допомогу електрообладнання, яке охоплює 45 силових трансформаторів і 50 генераторів.
- 10 грудня – британське видання «The Times» повідомило, що США дали мовчазну згоду на далекобійні удари України по цілях на території Росії після численних ракетних ударів російських військ по українській критичній інфраструктурі.
- 10 грудня – в результаті проведення контррозвідувальних заходів на об'єктах РПЦвУ в Харківській обл. СБУ виявила бібліотеки з прокремлівською літературою, матеріали, що вихваляють країну-агресора, велику кількість готівки у різній валюті, в т. ч. російськими рублями, сухпайки російських окупаційних угруповань тощо.
- 10 грудня – ворог завдав нових ударів по енергетичних об'єктах в Одеській обл., внаслідок чого через пошкодження частини магістральних високовольтних мереж та обладнання було знеструмлено споживачів м. Одеси та області.
- 10 грудня – Європейська комісія мобілізувала свої аварійні резерви, щоб відправити 40 генераторів в Україну. Один такий генератор потужністю 220 кіловатів може забезпечити електроенергією лікарню.
- 10 грудня – Ізраїль передав одній із київських дитячих лікарень сучасне медичне обладнання.
- 10 грудня – канцлер Німеччини О. Шольц заявив, що не бачить жодних ознак, що В. Путін може відмовитися від своїх імперіалістичних планів, тому вважає за потрібне збільшувати інвестиції в оборону.
- 10 грудня – міністр закордонних справ України Д. Кулеба закликав Товариство Червоного Хреста допомогти зупинити депортацію українських дітей у РФ.
- 10 грудня – міністр оборони Литви Арвідас Анушаускас заявив, що його країна надала Україні допомогу з озброєнням на загальну суму 280 млн євро і підтримка триватиме й надалі.
- 10 грудня – Німеччина передасть Україні 470 електрогенераторів різної потужності загальною вартістю 19,5 млн євро.
- 10 грудня – окупаційні війська РФ за минулу добу поранили 4 цивільних жителів у Донецькій обл. і 4 на Нікопольщині.

- 10 грудня – партизанський рух «АТЕШ», що діє в окупованому Криму, взяв на себе відповідальність за підпал російської військової бази у смт Радянське.
- 10 грудня – ресурс «Duolingo» повідомив, що після повномасштабного вторгнення РФ в Україну понад 1,3 млн користувачів у світі почали вивчати українську мову через його електронну платформу.
- 10 грудня – російські окупанти атакували дронами-камікадзе «Shahed-136/131» іранського виробництва південь України; 10 із 15 дронів було збито.
- 10 грудня – росіяни 45 разів ударили по Херсонській обл., унаслідок чого 2 цивільних загинуло, 5 отримало поранення.
- 10 грудня – самопроголошена «влада» окупованих регіонів Донецької обл. передала місцеву комунальну техніку на потреби російських окупантів.
- 10 грудня – СБУ викрила диякона РПЦвУ, котрий агітував за «приєднання» Запоріжжя до РФ, заперечував існування українського народу, його мови і культури, ставив під сумнів державний суверенітет і територіальну цілісність України у міжнародно визнаних кордонах.
- 10 грудня – українські воїни відбили атаки біля 13 н. п. Донецької та Луганської областей й уразили 4 пункти управління і 5 районів зосередження особового складу, озброєння і військової техніки окупантів.
- 11 грудня – жіноча збірна України зі спортивної боротьби вперше в історії здобула Кубок світу – 2022 на турнірі, який відбувся у США.
- 11 грудня – міністр оборони Швеції Пол Йонсон, котрий прибув із візитом в Україну, заявив, що його країна розширює підтримку нашій державі та розглядає її як інвестицію у загальну безпеку.
- 11 грудня – окупанти вбили 2 цивільних і 6 поранили.
- 11 грудня – президентка Молдови Майя Санду заявила в інтерв'ю телеканалу «CNN», що у війні з РФ Україна захищає не лише власну свободу, а й свободу Молдови.
- 11 грудня – РНБО запровадила, а Президент України В. Зеленський затвердив санкції проти ще 7 представників РПЦвУ.
- 12 грудня – Верховний представник ЄС з закордонних справ та політики безпеки Ж. Боррель заявив, що з огляду на нездатність отримати перевагу на полі бою, РФ почала завдавати удари по критичній інфраструктурі України, вирішила приректи мільйони українців на холод і темряву в умовах зими, що є злочином проти людства та воєнним злочином, який не може залишитися без покарання.
- 12 грудня – група країн зі східного флангу Євросоюзу офіційно висловила несхвалення заяви президента Франції Е. Макрона про те, що з Росією варто обговорювати «гарантії безпеки» для неї, на додачу до відкритих заяв з інших держав, отриманих минулого тижня.
- 12 грудня – Європейський Союз затвердив санкції проти Ірану за постачання РФ дронів-камікадзе, які вона використовує для нападів на цивільну інфраструктуру України, та застеріг його від будь-яких нових постачань зброї державі-терористу Росії, зокрема балістичних ракет малої дальності, що може призвести до подальшої ескалації війни проти України.

- 12 грудня – згідно з даними Міністерства соціальної політики України в країні зареєстровано майже 4,9 млн внутрішніх переселенців, серед них понад 3,5 млн – після 24 лютого 2022 р.
- 12 грудня – ЗСУ відбили атаки біля 16 населених пунктів і вдарили по 11 районах зосередження ворога.
- 12 грудня – Латвія надала Україні військове обладнання на суму понад 300 млн євро. Це гаубиці, дрони, спорядження для військовослужбовців.
- 12 грудня – лідери «Групи семи» за підсумками зустрічі за участі Президента України В. Зеленського заявили, що притягнуть до відповідальності російського диктатора В. Путіна та винних осіб за вторгнення в Україну, а РФ заплатить за завдану шкоду. Держави «Групи семи» також продовжуватимуть допомагати Україні захистити себе, забезпечити своє вільне та демократичне майбутнє та стримувати російську агресію відповідно до своїх прав, закріплених у Статуті ООН.
- 12 грудня – міністерка фінансів США Дженнет Єллен заявила, що фінансова підтримка України триватиме стільки, скільки буде потрібно.
- 12 грудня – міністр енергетики України Герман Галущенко повідомив, що російськими ракетами уражено всі теплові електростанції, знеструмлено 44 високовольтних повітряних ліній.
- 12 грудня – міністр оборони Великобританії Б. Воллес заявив, що він готовий до перегляду відмови від постачання Україні озброєнь більшої дальності дії, якщо РФ продовжить завдавати ударів по її цивільній інфраструктурі.
- 12 грудня – міністр оборони Франції С. Лекорню повідомив, що Франція відправила в Україну значну кількість матеріалів, що охоплюють весь спектр висловлених українцями потреб. Серед них: 6 155-міліметрових гаубиць TRF1, що буксируються, 18 самохідних артилерійських установок «Caesar», 2 ракетні пускові установки «LRU» і 2 зенітні системи «Crotale».
- 12 грудня – Нова Зеландія запровадила санкції проти 23 осіб, які підтримують незаконне вторгнення російських військ на територію України, та мереж, залучених до дезінформаційних кампаній.
- 12 грудня – офіс Генерального прокурора повідомив про встановлення 154 фактів сексуального насильства з боку російських військових, пов'язаних з агресією РФ проти України.
- 12 грудня – п'ятий президент України П. Порошенко в ефірі британського телеканалу «GB News» заявив, що РФ використовує для бомбардувань української території крилаті ракети Х-55, які Україна свого часу передала їй за умовами Будапештського меморандуму.
- 12 грудня – під час розмінування у м. Костянтинівка Донецької обл. 3 піротехніки ДСНС України загинули, 2 поранені.
- 12 грудня – президент США Дж. Байден у розмові з Президентом України В. Зеленським підтвердив зобов'язання своєї країни продовжувати надавати Україні безпекову, економічну та гуманітарну допомогу.
- 12 грудня – російські війська обстріляли Херсон, унаслідок чого 2 мирні мешканці загинули, 7 постраждали.
- 12 грудня – російські окупанти за добу вбили 7 людей і 33 поранили.

- 12 грудня – США відправили в Україну першу партію обладнання для забезпечення потреб енергетичної інфраструктури країни на суму 13 млн дол. США.
- 12 грудня – у м. Кошице (Словаччина) розпочала роботу база з ремонту військової техніки для Збройних сил України.
- 12 грудня – уряд Швеції надасть додаткові 55 млн євро для відновлення пошкодженої внаслідок атак російських військ інфраструктури в Україні.
- 13 грудня – Великобританія ввела санкції проти 12 російських воєначальників, причетних до ракетних ударів по українських містах, а також проти іранських бізнесменів, які беруть участь у виробництві та постачанні військових безпілотників, що використовувалися в цих атаках.
- 13 грудня – Верховна Рада України ратифікувала Угоду з Туреччиною про співпрацю у сфері високих технологій, авіаційній і космічній галузях. Це дасть змогу налагодити в Україні виробництво БПЛА «Bayraktar».
- 13 грудня – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про національні меншини (спільноти) України», який є однією з вимог для руху України в ЄС.
- 13 грудня – Верховна Рада України ухвалила новий Закон України «Про медіа» – один із семи євроінтеграційних кроків, які дають змогу уніфікувати вітчизняне законодавство з нормами ЄС.
- 13 грудня – Генеральний секретар ООН А. Гутерріш заявив, що масштаби руйнувань в Україні вимагають потужної підтримки з боку міжнародного товариства.
- 13 грудня – губернатор Брянської обл. РФ А. Богомаз звинуватив ЗСУ через запуск ракети по м. Клинці.
- 13 грудня – згідно з даними соціологічного опитування групи «Рейтинг», 85% українців вважають, що перемогою у війні буде визволення всіх окупованих українських територій.
- 13 грудня – МЗС Іспанії оголосило про передачу Україні понад 160 одиниць обладнання для відновлення електромережі після ракетних ударів російських військ.
- 13 грудня – міністерка закордонних справ Франції Катрін Колонна заявила про надання Україні нових мобільних ДНК-лабораторій, необхідних для збирання доказів російських воєнних злочинів.
- 13 грудня – Німеччина оголосила про виділення Україні ще 50 млн євро допомоги для проходження зимового періоду.
- 13 грудня – очільниця уряду Італії Дж. Мелоні заявила, що її країна продовжуватиме допомагати Україні у сфері оборони.
- 13 грудня – прем'єр-міністр України Д. Шмигаль в ефірі телемарафону заявив, що «...вісім ракетних ударів, понад тисяча ракет і дронів за півтора місяці не змогли зруйнувати нашу енергосистему» та занурити Україну в блекаут (повне припинення подачі електроенергії).
- 13 грудня – прем'єр-міністр України Д. Шмигаль заявив на економічному форумі в Парижі, що до кінця цього року збитки, завдані економіці України внаслідок війни, становитимуть 700 млрд дол. США.
- 13 грудня – російські окупанти вбили 1 людину і 3 поранили.
- 13 грудня – російські окупанти за добу атакували 9 областей України – відомо про 6 загиблих і понад 30 постраждалих.

- 13 грудня – Сили оборони України протягом доби відбили атаки росіян у районах 14 населених пунктів і вдарили по російських об'єктах.
- 13 грудня – у Конгресі США розпочала діяльність нова міжнародна європейсько-американська коаліція, яка зосередить увагу на посиленні санкцій проти найближчого оточення В. Путіна та прихильників «руського міра».
- 13 грудня – уряд Канади оголосив про виділення 84,9 млн дол. США на ремонт української електромережі, яка зазнала руйнувань після численних атак РФ на енергетичну інфраструктуру України.
- 14 грудня – Вищий антикорупційний суд України задовольнив позов Міністерства юстиції України і стягнув у дохід держави рухоме, нерухоме майно та кошти колишнього президента України В. Януковича.
- 14 грудня – відбувся черговий обмін полоненими – Україна повернула 64 захисники, які воювали на Донеччині та Луганщині.
- 14 грудня – внаслідок 86 обстрілів Херсона й області 3 цивільних, у т. ч. дитина, загинуло, 13 отримало поранення різного ступеня важкості.
- 14 грудня – внаслідок збройної агресії РФ в Україні за добу загинуло 7 цивільних громадян, 19 зазнало поранень.
- 14 грудня – внаслідок російських обстрілів Донецької обл. 2 людей загинуло, 4 отримало поранення.
- 14 грудня – впродовж доби українські захисники відбили атаки ворога в районах 6 н. п. на Донеччині.
- 14 грудня – дослідження служби «Eurobarometer» на замовлення Європарламенту підтвердили, що майже 3/4 громадян ЄС схвалюють підтримку, яку Євросоюз надає Україні для захисту від агресії РФ.
- 14 грудня – Європарламент схвалив надання Україні 18 млрд євро макрофінансової допомоги в 2023 р.
- 14 грудня – Ісландія пообіцяла виділити ще 3 млн дол. США до Фонду енергетичної підтримки України та бюджетної підтримки через Світовий банк.
- 14 грудня – Комітет міністрів Ради Європи ухвалив План дій для України на 2023–2026 рр. із рекордним обсягом фінансування 50 млн євро.
- 14 грудня – на Миколаївщині ексгумували тіла 3-х неповнолітніх дівчат, які загинули під час обстрілу селища військами РФ.
- 14 грудня – Норвегія відправила Україні 10 мостів для заміни зруйнованих.
- 14 грудня – Папа Римський Франциск закликав до «скромного» Різдва цього року, а закономлені від зменшення витрат на подарунки кошти пожертвувати для допомоги «стражденному народу України».
- 14 грудня – сейм Польщі ухвалив резолюцію про визнання Росії державою – спонсором тероризму.
- 14 грудня – СБУ повідомила про перевірки в культових закладах РПЦвУ у 9 областях – Закарпатській, Чернівецькій, Рівненській, Волинській, Миколаївській, Сумській, Львівській, Житомирській та Херсонській – з метою унеможливлення використання релігійних громад як осередків «руського міра». На території епархій знайшли російські паспорти, бланки перепусток до окупаційних органів РФ, георгіївські стрічки, символіку забороненої партії ОПЗЖ і «методички» патріарха РПЦ Кіріла щодо поширення ворожої пропаганди через вірян.

- 14 грудня – сенат Чехії визнав Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українців.
- 14 грудня – в Європейському парламенті відбулась урочиста церемонія вручення парламентської відзнаки – Премії ім. А. Сахарова «За свободу думки», яку цьогогоріч отримав «...сміливий народ України в особі Президента України В. Зеленського, обраних лідерів і громадянського суспільства».
- 14 грудня – Україна отримала 500 млн євро макрофінансової допомоги від ЄС.
- 14 грудня – уповноважений Верховної Ради України з прав людини Д. Лубінець заявив, що від початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну на російську територію вивезено понад 12 тис. українських дітей, з них 8600 депортовано примусово.
- 14 грудня – українські пластуни принесли Президенту України В. Зеленському Вифлеємський вогонь миру.
- 14 грудня – уповноважений Верховної Ради України з прав людини Д. Лубінець оприлюднив дані про те, що через війну, шукаючи прихистку, з України виїхало 7 млн 900 тис. осіб – це 20% від фактичної кількості населення держави; 4 млн 900 тис. громадян України стали внутрішньо переміщеними особами, з них 30% – це пенсіонери й особи з інвалідністю; фактично кожна друга сім'я має одного чи більше дітей; 13 млн громадян України залишаються в районах інтенсивних бойових дій і на тимчасово окупованій території; з міст та селищ, які перебувають на межі гуманітарної катастрофи, вивезено 46 тис. українців.
- 14 грудня – українська ППО збила в Київській обл. і над столицею всі 13 ворожих дронів-камікадзе «Shahed».
- 14 грудня – уповноважений Верховної Ради України з прав людини Дмитро Лубінець під час доповіді у медіацентрі «Україна-Укрінформ» заявив, що росіяни під час окупації Харківщини та Херсонщини облаштовували катівні навіть для дітей, які, на їхню думку, чинили спротив.
- 14 грудня – Швеція назвала серед пріоритетів свого головування в ЄС продовження економічної та військової підтримки України для протидії агресії РФ.
- 15 грудня – глави держав Європейського Союзу домовилися про нарощування подальшої військової підтримки України, а також спрямування зусиль для притягнення до відповідальності Росії за воєнні злочини.
- 15 грудня – Головнокомандувач ЗСУ В. Залужний в інтерв'ю виданню «The Economist» розповів, що росіяни готують бл. 200 тис. нових солдатів, і він не сумнівається, що «...вони знову підуть на Київ». В. Залужний також зазначив, що в Україні закінчуються запаси боєприпасів для існуючих оборонних систем.
- 15 грудня – Європейський парламент визнав Голодомор, спричинений радянським режимом в Україні в 1932–1933 рр., геноцидом і закликав усі країни та організації, які ще не зробили цього, наслідувати його приклад.
- 15 грудня – командувач Сухопутних військ ЗСУ Олександр Сирський в інтерв'ю виданню «The Economist» заявив, що у нинішній війні боєприпаси витрачаються зі швидкістю, яку можна порівняти з тією, що була під час Другої світової війни, а битви виграє та сторона, яка швидше доставляє снаряди до гармат.
- 15 грудня – Президент України В. Зеленський увійшов до переліку 50 найвпливовіших людей світу в 2022 р. за версією агентства «Bloomberg».
- 15 грудня – протягом доби російські загарбники вбили 14 цивільних українців, 30 отримало поранення.

- 15 грудня – Сили оборони України відбили атаки в районах 22 населених пунктів та уразили 5 пунктів управління ворога.
- 15 грудня – США оголосили про внесення до санкційного списку російського олігарха В. Потаніна, котрого вважають одним із найбагатших людей Росії. Його величезні банківські та металургійні активи підтримують фінансування війни РФ проти України.
- 16 грудня – видання «The Wall Street Journal» із посиланням на співробітників Служба зовнішньої розвідки України та Служби безпеки України повідомило, що на початку вторгнення РФ в Україну президент В. Путін наказав очільнику Чечні Рамзану Кадірову зайняти урядові приміщення в Києві та вбити Президента України В. Зеленського.
- 16 грудня – в управлінні Балтської єпархії РПЦвУ СБУ виявила антиукраїнські пропагандистські матеріали.
- 16 грудня – внаслідок російського ракетного удару по будинку в Кривому Розі загинуло 4 осіб, у т. ч. молоде подружжя та їхній молодший син – 1,5-річний Тимофій, старший син, 7-річний Максим, залишився сиротою; 13 людей, у т. ч. 4 дітей, поранено.
- 16 грудня – Генеральна Асамблея ООН ухвалила оновлену резолюцію щодо порушення прав людини в окупованому Криму.
- 16 грудня – за добу підрозділи Сил оборони України відбили атаки окупантів в районах понад 20 населених пунктів.
- 16 грудня – колишній заступник головнокомандувача об'єднаних збройних сил НАТО Річард Ширрефф заявив, що масовані ракетні обстріли російськими військами України можуть бути частиною підготовки до повторного наступу РФ.
- 16 грудня – парламент Болгарії схвалив Угоду між Болгарією та Україною про постачання нашої країні озброєнь, техніки та боєприпасів.
- 16 грудня – Президента України В. Зеленського та український народ відзначено щорічною Міжнародною премією ім. Карла Великого «За захист європейських цінностей».
- 16 грудня – прем'єр-міністр Індії Н. Моді заявив російському диктатору В. Путіну, що діалог і дипломатія щодо України – це єдиний спосіб вирішення проблем.
- 16 грудня – Рада ЄС затвердила дев'ятий пакет нових санкцій, спрямованих на посилення тиску на Росію у зв'язку з її війною проти України. Зокрема, санкції застосовуватимуться до 168 додаткових суб'єктів, пов'язаних з оборонно-промисловим комплексом РФ, усіх російських парламентських партій, низки високопосадовців, пропагандистських телеканалів тощо.
- 16 грудня – Рада ЄС заявила, що після продовольства та голоду В. Путін тепер використовує зиму як зброю, навмисно позбавляючи мільйони українців води, електрики й опалення.
- 16 грудня – РФ здійснила чергову масовану ракетну атаку на Україну. Головнокомандувач Збройних сил України В. Залужний повідомив, що росіяни за добу випустили по Україні 76 ракет, у т. ч. 72 крилаті; 60 із них збито українською ППО; 3 крилаті ракети, запущені росіянами в напрямку України, змінили траєкторію і впали в Єланському р-ні Волгоградської обл. РФ.
- 16 грудня – сенат США затвердив оборонний бюджет із 800 млн дол. США для України.

- 16 грудня – США надали Україні перший вантаж аварійно-ремонтного обладнання для енергетичної інфраструктури.
- 16 грудня – у відповідь на твердження російських посадовців про те, що постачання Україні зенітно-ракетних комплексів «Patriot» «...приведе до непередбачуваних наслідків», у США наголосили, що РФ одноосібно відповідає за будь-які провокації щодо війни в Україні.
- 16 грудня – через російські ракетні удари у Дніпропетровській обл. тимчасово було заблоковано у шахтах понад 3 тис. гірників.
- 17 грудня – видання «The New York Times» продемонструвало «графік» російських окупантів на початку вторгнення в Україну, за яким вони планували дійти до Києва за 18 год.
- 18 грудня – протягом доби росіяни завдали 4 ракетних і 7 авіаційних ударів за допомогою БПЛА «Shahed-136», а також здійснили 55 обстрілів з РСЗВ, від яких постраждали населені пункти України.
- 19 грудня – протягом доби противник завдав 4 ракетних та 60 авіаційних ударів, а також здійснив понад 80 обстрілів із РСЗВ. Обстрілів також зазнали райони вздовж лінії фронту від Чернігівської до Херсонської областей.
- 20 грудня – ворог завдав 5 ракетних і 16 авіаційних ударів, а також здійснив 61 обстріл із РСЗВ, унаслідок чого значні ушкодження отримала цивільна інфраструктура та постраждало мирне населення міст Херсон, Костянтинівка та Вовчанськ. Обстрілів також зазнали райони вздовж лінії фронту від Чернігівської до Херсонської областей.
- 21 грудня – Президент України В. Зеленський здійснив у США перший візит із початку повномасштабної війни.
- 21 грудня – США оголосили про виділення Україні чергового пакету військової допомоги на загальну суму 1,85 млрд дол. США, до якого вперше введено систему протиракетної оборони «Patriot».
- 22 грудня – ворог завдав 6 ракетних і 6 авіаційних ударів, зокрема по цивільних об'єктах у Харківській та Дніпропетровській областях, здійснив понад 70 обстрілів із РСЗВ. Обстрілів також зазнали райони вздовж лінії фронту від Чернігівської до Дніпропетровської та Херсонської областей.
- 23 грудня – в окупованому Мелітополі підірвано автомобіль із 2 колаборантами.
- 24 грудня – росіяни обстріляли центр Херсону, влучивши в обласну лікарню. Відомо про 10 загиблих і щонайменше 68 поранених.
- 25 грудня – у Херсонській обл. уражено штаб російських військ, де проводилась нарада офіцерів Південного військового округу ЗС РФ.
- 26 грудня – вночі був потужний вибух на військовому летовищі у м. Енгельс (РФ).
- 27 грудня – Україна повернули тіла ще 42 загиблих захисників.
- 28 грудня – упродовж доби ворог завдав 30 авіаційних та 7 ракетних ударів, зокрема по цивільній інфраструктурі міст Костянтинівка і Харків, та здійснив понад 70 обстрілів із РСЗВ. Обстрілів також зазнали райони вздовж лінії фронту від Чернігівської до Херсонської областей.
- 29 грудня – зранку росіяни завдали масштабної ракетної атаки по території України, внаслідок якої особливо постраждали Київ, Львів та Одеса. Сили української ППО збили 54 із 69 російських ракет.

- 30 грудня – упродовж доби противник завдав 5 ракетних і 29 авіаційних ударів, більшість з яких – по цивільній інфраструктурі.
- 31 грудня – у результаті чергового обміну Україні вдалося повернути з російського полону 140 українських воїнів, зокрема оборонців м. Маріуполя та о. Зміїний.
- 31 грудня – упродовж доби противник завдав 31 ракетний і 12 авіаційних ударів та здійснив понад 70 обстрілів із РСЗВ, унаслідок чого постраждала цивільна інфраструктура Чернігівської, Сумської, Київської, Хмельницької, Донецької, Запорізької, Миколаївської та Херсонської областей.
- 2022 р. – Організація Об'єднаних Націй упродовж року надала українцям понад 4,5 млрд дол. США гуманітарної підтримки.
- 2022 р. – у світі загинуло щонайменше 57 журналістів, з яких 8 – в Україні.
- 2022 р. – у звільненому м. Лиман виявили два поховання. Одне з них налічує бл. 200 могил. За попередньою інформацією, це одиночні могили, де поховані цивільні. На іншій ділянці – братська могила, в якій знайшли 166 загиблих, серед них 5 – діти.
- 2022 р. – у лавах Інтернаціонального легіону територіальної оборони України воював племінник 35-го президента США Джона Кеннеді – 28-річний Конор. Як стверджує К. Кеннеді, він був готовий померти за Україну.

2023 Р.

- Початок січня – Ніуе – держава в південній частині Тихого океану випустила срібну пам'ятну монету «Воїн Азовсталі» номіналом 5 доларів. На монеті викарбувано картину художника М. Паленка «Маріуполь Азовсталі», де зображений воїн Маріупольського гарнізону в обладунках.
- 9 січня – Папа Римський Франциск заявив, що війни, подібні до війни в Україні, де цивільні території зазнають безладного знищення, є «...злочином проти Бога та людства».
- 14 січня – внаслідок удару ракетою російських військ Х-22 по багатоповерхівці у Дніпрі загинуло 45 людей, у т. ч. 6 дітей, 79 поранено, у т. ч. 16 дітей, близько 11 зникло безвісти, 39 врятовано.
- 16 січня – згідно з даними українських офіційних осіб, від початку повномасштабної російсько-української війни в лютому 2022 р. Президент України В. Зеленський пережив більше 12 окремих замахів на його життя з боку російських сил.
- 19 січня – Європарламент ухвалив резолюцію про створення спеціального міжнародного трибуналу для переслідування політичного і військового керівництва Росії та Білорусі за злочин агресії проти України.
- 25 січня – Європейський суд з прав людини оприлюднив проміжний вердикт у т. зв. «великій справі щодо Донбасу», який став безперечною перемогою України. Суд розставив крапки над «і» у питанні ролі РФ у гібридній агресії на сході України. Він підтвердив, що з квітня 2014 р. Росія здійснює військове вторгнення до Донецької та Луганської областей; з травня контроль РФ на окупованих територіях став абсолютним; влітку РФ перейшла до повномасштабного перекидання військ на Донбас; Росія має повну і необмежену відповідальність за те, що відбувалося на окупованих нею землях.

ТЕМАТИКА ТА ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

З КУРСУ «ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»

Тема 1.

НАЙДАВНІШІ ЧАСИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Формування первісного суспільства.
2. Становлення і розвиток державотворчої традиції на території України: киммерійці, скіфи, сармати, античні міста-держави Північного Причорномор'я.
3. Стародавні слов'яни.
4. Український народ – автохтон на своїй землі.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Коли первісні люди почали заселяти сучасну територію України?
2. Визначте значення Трипільської культури в українській історії.
3. У чому полягає особливість історичного розвитку Південної України, чим вона зумовлена?
4. Які зі східнослов'янських племен стали основою для формування українського етносу?
5. Охарактеризуйте причини утворення державності на українських землях.

Практичні завдання:

1. Складіть аналітично-порівняльну таблицю палеоліту та неоліту, вказуючи хронологічні рамки періоду, характер знарядь праці, матеріли, способи обробки матеріалу, суспільну організацію, основні заняття.
2. Складіть порівняльну характеристику народів, що населяли південь України, вказуючи час, територію розселення, основні заняття, устрій, значення для української історії.
3. Заповніть таблицю «Етапи утворення державності у східних слов'ян».

Реферати:

- Трипільська культура в історії українського народу.
- Антська держава та її значення.

Література

1. *Брайчевський М. Ю.* Конспект історії України. Київ : Знання, 1993. 208 с.
2. *Василенко Г. К.* Велика Скіфія. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 48 с.
3. *Василенко Г. К.* Руси. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 47 с.
4. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 9–48.
5. Давня історія України : в 2-х кн. Кн. 1 / Толочко П. П. (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Либідь, 1994. 240 с.: іл.
6. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 32–46.
7. *Залізняк Л.* Про козаків, ариїв та їхню прабатьківщину *Старожитності*. 1992. № 5. С. 1, 3.
8. *Ігнатюк Е.* Україна – terra incognita. Київ, 1992. 48 с.
9. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 22–33.
10. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 15–38.
11. *Мицик В.* Священна країна хліборобів : міста й селища Трипільської цивілізації у міжріччі Південного Бугу і Дніпра та околиць / Тальнівський музей історії хліборобства. Київ : Пульсари, 2006. 264 с.: іл.
12. *Паїк В.* Корінь безсмертної України. Київ : УВС, 2021. 356 с.
13. Геродот про Скитію і скитів / пер. з англ. С. К. Спасько. Фастів : Оратанія, 1993. 61 с.
14. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 17–32.

Тема 2**ПІДНЕСЕННЯ Й ЗАНЕПАД РУСІ З ЦЕНТРОМ У КИЄВІ**

1. Утворення Руської держави. Перші київські князі.
2. Князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
3. Русь у часи роздробленості.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Які з теорій походження Русі більш аргументовані? Відповідь обґрунтуйте.
2. Визначте основні етапи політичної історії Русі з центром у Києві.
3. Які з процесів суспільно-політичного життя Русі з центром у Києві вам імпонують, а які ні?
4. Проаналізуйте значення прийняття християнства на Русі.
5. У чому полягала відмінність між політикою перших Рюриковичів та Володимира Великого і Ярослава Мудрого?
6. Охарактеризуйте історичне значення Руської держави.

Практичні завдання:

1. Порівняйте причини, наслідки й особливості політичної роздробленості Русі та країн Західної Європи.
2. Феодальна роздробленість була винятком чи закономірністю? Відповідь обґрунтуйте.

Реферати:

- Законотворча діяльність Ярослава Мудрого.
- Зовнішня політика Русі.

Література

1. Гарський А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі. *Український історичний журнал*. 1994. № 1. С. 4–13.
2. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Вивід прав України*. Львів, 1992. С. 7–13.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 49–138.
4. Давня історія України : у 2 кн. Кн. 2 / Толочко П. (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 42–100.
6. Іванченко Р. Київська Русь: початки Української держави. Київ : Просвіта, 1995. 96 с.
7. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. С. 3–132.
8. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Київ : Україна, 1991. С. 1–159.
9. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ : Наукова думка, 1984. 176 с.
10. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 33–109.
11. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 38–67.
12. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу : історично-релігійна монографія. Київ : Обереги, 1992. 424 с. : іл.
13. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 29–68.
14. Толочко П. Історичні портрети. Київ : Наукова думка, 1990. С. 1–62.

Тема 3

**КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ –
СПАДКОЄМЕЦЬ РУСІ З ЦЕНТРОМ У КИЄВІ**

1. Галичина і Волинь у XI–XII ст.
2. Утворення Галицько-Волинського князівства. Князь Роман Мстиславич.
3. Галицько-волинські землі в період громадянських воєн. Король Данило Галицький, його внутрішня та зовнішня політика.
4. Королівство Руське в останній третині XIII – першій половині XIV ст.
5. Роль Королівства Руського в історії України.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. За яких обставин утворилося Галицько-Волинське князівство?
2. Виділіть основні етапи політичної історії Галицько-Волинської держави.
3. У чому полягає історичне значення діяльності Романа Мстиславича та Данила Галицького?
4. Чому Галицько-Волинську державу історик С. Томашівський назвав «першою чисто українською державою»?

Практичне завдання:

1. Обґрунтуйте, що Галицько-Волинська держава була правонаступницею Русі з центром у Києві.

Реферати:

- Король Данило і галицькі бояри.
- Галицько-Волинська держава у боротьбі з золотоординцями.

Література

1. *Борисенко В.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1998. С. 73–91.
2. *Грушевський М.* Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Вивід прав України*. Львів, 1992. С. 7–13.
3. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 111–131.
4. *Давня історія України : у 2 кн. Кн. 2 / Толочко П.* (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Либідь, 1995. С. 122–124.
5. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 84–100.
6. *Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев.* Львів : Світ, 1996. С. 75–84.
7. *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [П. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович].* 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. С. 3–132.
8. *Костомаров М.* Історія України в життєписях визначніших її діячів. Київ : Україна, 1991. С. 160–164.
9. *Котляр М.* Данило Галицький : біограф. нарис. Київ : Альтернативи, 2002. 327 с. : іл. – (Особистість і доба).
10. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. Київ : Наукова думка, 1984. 176 с.
11. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 71–85.
12. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 68–85.
13. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 61–68.
14. *Толочко П.* Історичні портрети. Із історії давньоруської та європейської політики X–XII ст. Київ : Наукова думка, 1990. С. 241–268.

Тема 4

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В УМОВАХ ІНОЗЕМНОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ
(середина XIV – перша половина XVII ст.)**

1. Формування, устрій, суспільно-політичні відносини Литовсько-Руської держави.
2. Посилення польського наступу. Україна в складі Речі Посполитої.
3. Національно-культурний рух. Братства.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому полягала особливість утворення Литовсько-Руської держави?
2. Визначте основні етапи у політичній історії Литовсько-Руської держави.
3. Охарактеризуйте політику Польщі щодо українських земель після занепаду Галицько-Волинської держави.
4. У чому полягало значення діяльності братств?
5. Якою була історична доля Закарпаття, Буковини, Чернігово-Сіверських земель упродовж XIV–XVI ст.?

Практичне завдання:

1. Складіть таблицю «Основні етапи об'єднання Литви та Польщі», вкажіть їхні наслідки для України.

Реферати:

- Берестейська церковна унія 1596 р. в історичній ретроспективі.
- Реформи Петра Могили: причини і наслідки.

Література

1. Антонович В. Що принесла Україні унія. Чернівці, 1992. 132 с.
2. Грушевський М. Духовна Україна : зб. творів. Київ, 1994. С. 136–255.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 139–169, 188–200, 215–238.
4. Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв. Львів : Меморіал, 1991. 154 с.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 101–147, 166–188, 222–225.
6. Ісаєвич Я. Україна давня і нова : народ, релігія, культура / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів : друк. ОО Василян «Місіонер», 1996. С. 50–62, 105–113, 173–182.
7. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Київ : Україна, 1991. С. 160–170.
8. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 110–155.
9. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 90–107.
10. Митрополит Іларіон (Огієнко І.). Князь Константин Острозький і його культурна праця. Вінніпег, 1958. 216 с.
11. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Відп. ред. О. Купчинський ; Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 2011. 1075 с. – (Історичні джерела. Т. 10).
12. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 69–96.
13. Україна і Польща в період феодалізму : збірник наукових праць / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), О. Б. Головка (відп. секр.), В. Ф. Репринцев, О. Ф. Сидоренко, П. С. Сохань, Ф. П. Шевченко ; АН УРСР ; Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 1991. 140 с.
14. Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії. *Київська старовина*. 1993. № 3. С. 77–85.

Тема 5**КОЗАЦТВО В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

1. Виникнення козацтва: причини та сутність.
2. Утворення та розвиток Запорізької Січі.
3. Боротьба українських козаків проти зовнішньої агресії, соціального і національного гніту.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Яка з теорій походження козацтва вам імпонує і чому?
2. Що дає підстави називати Запорізьку Січ вільною козацькою республікою?
3. У чому історична роль козацтва?

Практичне завдання:

1. Заповніть таблицю «Дві хвили козацько-селянських повстань кінця XVI – початку XVII ст.», вкажіть їхні причини, часові межі, мету, керівників, територію поширення та результати.

Реферати:

- Байда Вишневецький у житті й легендах.
- Національно-культурницька діяльність українського козацтва.

Література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991. С. 41–99.
2. Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. Київ, 1991. 336 с.
3. Володарі гетьманської булави: історичні портрети. Київ, 1995. С. 3–164.
4. Гетьмани України: історичні портрети. Київ, 1991. С. 7–32.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 170–187, 201–214, 239–295.
6. Грушевський М. Козацькі часи – до року 1625. Репр. відтворення вид. 1909 р. *Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн.* / [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1995. Т. 7. С. 624, [4] с. – (Пам'ятки історичної думки України).
7. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 148–165, 188–232.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. С. 170–198.
9. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорізьке низове. Дніпропетровськ : Січ, 1991. 494 с.
10. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 155–169.
11. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 114–145.
12. Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ : Промінь, 1990. 302 с. – (Давно се діялось колись).
13. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Київ : Дніпро, 1992. С. 186–281.
14. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 97–115.
15. Хотинська війна. 1621 / Г. Грабянка, С. Величко, Й. Мюллер [та ін.] ; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Київ : Центр пам'яткознавства АН України та Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури, 1991. 238, [1] с. : іл. – (Часи козацькі).

Тема 6

**ПЕРШИЙ ЕТАП УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1648–1657 рр.)**

1. Україна напередодні революції. Богдан Хмельницький.
2. Початок Визвольних змагань. Ліквідація польсько-шляхетського режиму в Україні. Становлення Української національної держави.
3. Договір між Україною і Московією (1654 р.) та його оцінювання в історичній літературі.
4. Загострення українсько-московських відносин (1654–1657 рр.).

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Якими були причини, характер, рушійні сили та періодизація Української національної революції середини XVII ст.?
2. Чому Кримське ханство стало союзником Б. Хмельницького?
3. Охарактеризуйте еволюцію поглядів гетьмана Б. Хмельницького впродовж першого етапу Національної революції.
4. У чому полягало історичне значення Зборівського мирного договору?
5. Дайте оцінку українсько-московського договору 1654 р.
6. Охарактеризуйте постать Б. Хмельницького як державотворця.

Практичне завдання:

1. Складіть порівняльну таблицю умов Зборівського та Білоцерківського договорів.

Реферати:

- Богдан Хмельницький – видатний державний діяч і полководець, фундатор Української держави.
- Битва під Батогом (1652 р.) та її наслідки.

Література

1. Антонович В. Про часи козацькі на Україні. Київ, 1991. С. 100–142.
2. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. Київ : Варта, 1994. 94 с.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 296–325.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 234–283.
5. Крип'якевич І. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. 520 с.
6. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 170–186.
7. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 146–166.
8. Литинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Відень : Накладом автора, 1920. 304 с.
9. Мельничук Б., Юрчак Н. Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині. Тернопіль : Ред.-видав. відділ упр. по пресі, 1991. 60 с.
10. Боплан Г., Меріме П. Опис України. Українські козаки. Богдан Хмельницький. Львів : Каменяр, 1990. 302 с.: іл.
11. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Київ : Дніпро, 1992. С. 186–281.
12. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. Київ : Україна, 1994. 58 с.
13. Свешніков І. Битва під Берестечком. Львів : Слово, 1993. 304 с.
14. Хоткевич Г. Два гетьмани. Київ : Дніпро, 1991. С. 5–62.
15. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі = Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne : з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. Київ : Томіріс, 1993. 219, [4] с. : іл.
16. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. 146 с.

Тема 7

**КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА ДРУГОМУ
ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1657–1686 рр.)**

1. Гетьманування Івана Виговського та Юрія Хмельницького.
2. Боротьба старшини за владу. Павло Тетеря та Іван Брюховецький.
3. Україна в останній період Національно-визвольної революції. Гетьман Петро Дорошенко.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому суперечливість революційних процесів в Україні впродовж 1657–1663 рр.?
2. Дайте оцінку Гадяцького договору.
3. Охарактеризуйте причини, наслідки та значення битви під Конотопом.
4. Чи були альтернативні шляхи розвитку подій 1657–1663 рр.?
5. Проаналізуйте перспективність політики гетьмана П. Дорошенка, спрямованої на укладення українсько-турецького союзу.

Практичне завдання:

1. З'ясуйте історичне значення та причини поразки Української революції 1648–1686 рр.

Реферати:

- Конотопська битва (1659 р.) в історії українського народу.
- Життя і боротьба гетьмана П. Дорошенка.

Література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991. С. 143–153.
2. Брайчевський М. Ю. Конспект історії України. Київ : Знання, 1993. 208 с.
3. Будзиновський В. Наші гетьмани. Тернопіль, 1990. С. 23–85.
4. Володарі гетьманської булави: історичні портрети. Київ, 1995. С. 253–385.
5. Гетьмани України: історичні портрети. Київ, 1991. С. 45–93.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 326–366.
7. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991. С. 9–18.
8. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 284–334.
9. Драгоманов М. Пропащий час : українці під Московським царством (1654–1876) / передм. М. Павлика. Львів : З друк. Івана Айхельберґера і Сп., 1909. 38 с.
10. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 186–204.
11. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 167–188.
12. Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни: 1650–1670 рр. Київська старовина. 1993. № 3. С. 2–16.
13. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 128–144.
14. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / з рос. пер. І. Сварник : у 3 т. Львів : Світ, 1988–1992.

Тема 8

**ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ XVII – XVIII СТ.**

1. Гетьманування Івана Мазепи. Перша українська конституція.
2. Наступ Москви. Остаточна ліквідація політичної автономії України.
3. Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережжя та Західна Україна в козацько-гетьманську добу.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому суперечливість постаті Івана Мазепи?
2. Розкрийте причини українсько-шведського союзу.
3. Охарактеризуйте особливості Конституції Пилипа Орлика.
4. Вкажіть причини наступу російського царизму на автономію України.
5. Що спричинило зруйнування Запорізької Січі?
6. Яке значення мало приєднання Криму для України?

Практичне завдання:

1. Визначте характерні риси соціально-економічного і політичного розвитку Слобідської, Правобережної, Південної, Західної України наприкінці XVII – XVIII ст.

Реферати:

- Іван Мазепа – людина й історичний діяч.
- Формування та боротьба карпатських опришків.

Література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991. С. 154–207.
2. Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський: історичні есе / ред. і упоряд. Г. Сварник. Львів : Червона калина, 1991. 260 с.
3. Володарі гетьманської булави: історичні портрети. Київ, 1995. С. 385–554.
4. Гетьмани України: історичні портрети. Київ, 1991. С. 101–214.
5. Грабовецький В. Олекса Довбуш (1700–1745). Львів : Світ, 1994. 269, [2] с.
6. Єнсен А. Мазепа. Київ : Український письменник, 1992. 205 с.
7. Іван Мазепа і Москва : історичні розвідки і статті. Київ : Рада, 1994. 174 с.
8. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Київ : Україна, 1991. С. 452–493.
9. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 204–252.
10. Кулиняк Д. Соловецький в'язень. / відп. ред. Л. А. Чайка. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 48 с. – (Серія 1 «Час і суспільство»).
11. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 189–231.
12. Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант) : його життя і діяльність. Київ, 1918. 48 с.
13. Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. Київ : Фотовідеосервіс, 1991. 68 с.
14. Хоткевич Г. Два гетьмани. Київ : Дніпро, 1991. С. 63–106.
15. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / з рос. пер. І. Сварник : у 3 т. Львів : Світ, 1988–1992.

Тема 9

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ГНІТОМ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ СТ.**

1. Політика російського царизму на українських землях в першій половині ХІХ ст.
2. Перша хвиля національного відродження. Кирило-Мефодіївське товариство.
3. «Українське питання» у 1860–1890-ті рр.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Унаслідок яких подій українські землі наприкінці ХVІІІ ст. опинилися у складі двох імперій?
2. Як слід розуміти слова Тараса Шевченка: «Польща впала – та й нас задавила»?
3. Чому на початку ХІХ ст. у містах проживала менша частка українців, ніж у ХVІІ ст.?
4. Виділіть основні етапи й особливості національного відродження України на рубежі ХVІІІ – ХІХ ст.
5. Проаналізуйте значення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства для розвитку українського національного руху?
6. Якими були заслуги Південно-Західного відділу Російського географічного товариства для розвитку українознавства?
7. Дайте оцінку діяльності Михайла Драгоманова.

Практичні завдання:

1. Порівняйте бачення місця і ролі України в програмних документах Кирило-Мефодіївського братства та декабристів.
2. Заповніть таблицю «Український національний рух ХІХ ст. на Наддніпрянській Україні». Вкажіть час, мету, основні напрями діяльності культурно-освітніх, наукових, релігійних та політичних організацій.

Реферати:

- Роль Тараса Шевченка в духовному відродженні української нації.
- Валуський циркуляр (1863 р.) та Емський указ (1876 р.): два штрихи російського шовінізму в Україні.

Література

1. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 482–492, 499–501, 506–508, 516–519.
2. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991. С. 18–28.
3. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 496–525, 540–546.
4. *Драгоманов М.* Вибране. Київ : Либідь, 1991. 688 с.
5. *Іванченко Р.* Раби Києва не мовчали. Київ : Дніпро, 2009. 520 с.
6. Кирило-Мефодіївське товариство : зб. док. у 3-х т. Київ : Наукова думка, 1990.
7. *Кондратюк К.* Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ століття. Тернопіль, 1993. 98 с.

8. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 253–280.
9. Куліш П. Твори : в 2 т. Київ : Дніпро, 1989. 654+586 с.
10. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 232–256.
11. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. Т. 1. Київ : Основи, 1994. 554 с.
12. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. Київ : Т-во «Знання», 1989. 48 с.
13. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 183–192, 200–214, 244–263.
14. Федченко П. Михайло Драгоманов: життя і творчість. Київ : Дніпро, 1991. 362 с.
15. Чубинський П. Ще не вмерла Україна. Київ : Обереги, 1991. 15 с.

Тема 10

ЗАХІДНА УКРАЇНА В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ

1. Соціально-економічне та політичне становище західноукраїнських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
2. Відгомін «Весни народів».
3. Піднесення суспільно-політичного та національного руху в другій половині XIX ст.

Завдання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Назвіть особливості національного відродження у Західній Україні?
2. Чому поява «Руської трійці» стала важливою віхою українського національного відродження?
3. Яке історичне значення мали події 1848–1849 р. для населення західноукраїнських земель?
4. Охарактеризуйте напрями національно-визвольного руху другої половини XIX ст. у Західній Україні.
5. Проаналізуйте причини, що викликали переміщення центру національно-визвольного руху з Наддніпрянської до Західної України.

Практичні завдання:

1. Визначте основні напрями діяльності «Руської трійці».
2. Заповніть таблицю «Національно-визвольний рух Західної України в XIX ст.». Вкажіть час, мету, основні напрями діяльності культурно-освітніх, наукових, релігійних та політичних організацій.

Реферати:

- Іван Франко в суспільно-політичному житті Галичини.
- Культурно-освітнє т-во «Просвіта»: створення та діяльність.

Література

1. Грицак Я. «...Дух, що тіло рве до бою...»: Спроба політичного портрета Івана Франка. Львів : Каменяр, 1990. 177 с.
2. Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. *Записки НТШ*. Т. ССХХІІ. Львів, 1991. С. 71–110.

3. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 477–482, 493–506, 508–515.
4. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 525–538, 550–552.
5. *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ : Основи, 1993. 123, [2] с.
6. *Кондратюк К.* Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ століття. Тернопіль, 1993. 98 с.
7. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 280–294.
8. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 257–281.
9. *Лазарович М. В.* «П'ємонт» українського національного відродження (Східна Галичина у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття). Тернопіль : Екон. думка, 2003. 35 с.: іл.
10. *Левицький К.* Українські політики Галичини. Тернопіль, 1996. 176 с.
11. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : в 2 т. Т. 1. Київ : Основи, 1994. 554 с.
12. *Мороз В.* Україна в ХХ ст. Тернопіль, 1992. С. 5–49.
13. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 192–199, 214–224, 272–294.
14. *Франко І.* Ukraina irredenta. Вивід прав України. Львів, 1991. С. 59–70.

Тема 11

УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

1. Суспільно-політичне становище Східної України в 1900–1914 рр.
2. Розвиток національно-визвольного руху на західноукраїнських землях.
3. Трагедія Першої світової війни. Українські січові стрільці.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Якими були здобутки національно-визвольного руху українців під час революції 1905–1907 рр.?
2. У чому полягає значення діяльності Миколи Міхновського?
3. Які події вплинули на активізацію українського національного руху в Галичині на початку ХХ ст.?
4. Якою є роль греко-католицької церкви у національному житті західноукраїнських земель?
5. У чому полягав трагізм ситуації, в якій опинилася Україна під час Першої світової війни?
6. Розкрийте основні напрями діяльності СВУ в 1915–1916 рр.
7. У яких найважливіших боях брали участь УСС?

Практичні завдання:

1. Охарактеризуйте основні напрями національно-політичної думки західних українців на початку ХХ ст.
2. Визначте основні причини зародження стрілецького руху в Галичині.
3. Виокремте основні етапи діяльності легіону УСС.
4. Проаналізуйте діяльність допоміжних, громадсько-освітніх і мистецьких структур легіону УСС.

Реферати:

- Виникнення та діяльність Української парламентської громади в I і II Державних думах.
- Українське січове стрілецтво в боротьбі за державність.

Література

1. *Гордієнко В.* Українські Січові Стрільці. Львів, 1990. 48 с.
2. *Грицак Я.* «...Дух, що тіло рве до бою...»: Спроба політичного портрета Івана Франка. Львів: Каменяр, 1990. 177 с.
3. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. С. 546–556.
4. Історія січових стрільців: воєнно-історичний нарис. Київ: Україна, 1992. 347 с.
5. *Колянчук О, Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 1992. 386 с.
6. *Лазарович М. В.* Історія України: навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ: Знання, 2013. С. 301–324.
7. *Лазарович М. В.* Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. 2-ге вид., доп. Тернопіль: Джура, 2016. 628 с.
8. *Левицький К.* Українські політики Галичини. Тернопіль, 1996. 176 с.
9. *Литвин М. Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. Львів: Каменяр, 1991. 200 с.
10. *Міхновський М.* Самостійна Україна. *Вивід прав України.* Львів, 1991. С. 78–83.
11. *Мороз В.* Україна в ХХ ст. Тернопіль, 1992. С. 50–81.
12. *Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. 360 с.
13. Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття / упоряд., авт. передм. і прим. О. Федьков. Тернопіль: РВВ упр. по пресі, 1991. 80, [3] с.
14. Українські Січові Стрільці 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича та ін. Львів: Слово, 1991. 160 с.

Тема 12**УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ
ЗМАГАННЯ 1917–1921 РР.**

1. Початки державного відродження України. Центральна Рада та її універсали.
2. Гетьманська держава.
3. Діяльність Директорії УНР.
4. Західноукраїнська Народна Республіка.
5. Втрата української державності: причини і наслідки.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Які передумови відродження національної державності в Україні на початку ХХ ст.?
2. Чому УЦР протягом березня-грудня 1917 р. дотримувалася автономістичних позицій?
3. Які причини першої російсько-української війни?
4. Яке історичне значення IV Універсалу УЦР?
5. Чи можна вважати Брест-Литовський мирний договір успіхом української дипломатії?
6. Охарактеризуйте основні складові політики уряду гетьмана П. Скоропадського.

7. Розкрийте причини поразки Директорії УНР.
8. Які особливості державотворчих процесів на західноукраїнських землях?

Практичні завдання:

1. Складіть порівняльну таблицю універсалів УЦР.
2. На основі документів простежте, які заходи пропонувала УЦР для вирішення національного питання.
3. Що було спільного та відмінного в діяльності Директорії та радянського уряду? Простежте ці риси і подайте їх у формі таблиці.
4. Визначте результати, причини і наслідки поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Реферати:

- Крути: біль і пам'ять.
- Акт злуки УНР і ЗУНР в історії українського народу.

Література

1. Винниченко В. Відродження нації : в 3 т. Київ, 1990.
2. Гордієнко В. Українська Галицька Армія. Львів, 1991. 112 с.
3. Грушевський М. Новий період історії України: За роки від 1914 до 1919 / упоряд. А. Ф. Трубайчук. Київ : Либідь, 1992. 46 с.
4. Грушевський М. Спомини. Київ. 1988. № 9–12; 1989. № 8–11; 1992. № 2–3.
5. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. : у 2 т. Київ : Темпора, 2002.
6. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. Дрогобич : Бескид, 1991. 258 с.
7. Історія січових стрільців. Київ: Україна, 1992. 347 с.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. С. 293–568, 579–592.
9. Колянчук О. Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 1992. 386 с.
10. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 325–370.
11. Лазарович М. Українські січові стрільці в революційних подіях у листопаді 1918 р. в Східній Галичині. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 40–52.
12. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ : Укр. письменник, 1993. 412 с.
13. Романчук О. Ультиматум: хроніка одного конфлікту між Рад. наркомом РРФСР і Центральною Радою. Київ : Знання, 1990. 64 с.
14. Скоропадський П. Спомини / передм. Г. В. Папакіна. Київ : Україна, 1992. 112 с.
15. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Київ : Україна, 1995. 205 с.
16. Чайковський А. Чорні рядки : мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919. Львів : Червона Калина, 1930. 119 с.

Тема 13

**РАДЯНСЬКА УКРАЇНА В УМОВАХ
УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ЛАДУ
(1920-ті – 1941 р.)**

1. Встановлення комуністичного режиму в Україні. Створення СРСР.
2. Політика «коренізації», її особливості й наслідки на українських землях.
3. Україна в умовах великого терору.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Якими були наслідки входження України до складу СРСР?
2. У чому суперечливість нової економічної політики?
3. Чи зашкодило б радянській економіці та радянській владі паралельне існування колгоспів і фермерських господарств?
4. У чому суперечливість політики українізації?
5. Проаналізуйте роль української інтелігенції в збереженні та розвитку української культури в 1930-ті рр.
6. Що свідчило про утвердження тоталітарного режиму в СРСР?

Практичні завдання:

1. Заповніть таблицю «Характерні ознаки воєнного комунізму та непу».
2. Визначте основні етапи та підходи у створенні СРСР.
3. Проведіть аналітичне розслідування «Чорна тінь Голодомору на моїй землі».
4. На конкретних фактах складіть таблицю «Основні напрями репресій в СРСР у 1930-ті рр.»

Реферати:

- Тріумф і трагедія Миколи Скрипника.
- Голодомор 1932–1933 рр. в Україні.

Література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ, 1994.
2. Волкогонов Д. Тріумф і трагедія: Політичний портрет Й. В. Сталіна : у 2 кн. Київ, 1989–1990.
3. Голод 1921–1923 років в Україні: зб. док. і матеріалів. Київ : Наукова думка, 1993. 236 с.
4. Дашкевич Я. Україна і союзні договори 1920 та 1922 рр. *Ровесник*. 1991. № 5.
5. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Вид. дім «КМ Academia», 1998. 276 с.
6. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція. Київ, 1991. 96 с.
7. Конквест Р. Жнива скорботи. Київ : Либідь, 1993. VII, 275 с.
8. Кульчицький С. Ціна «великого перелому». Київ : Україна, 1991. 431 с.
9. Курносів Ю. Духовне життя на Україні в 20–30 рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 1. С.131–148.
10. Курносів Ю. Суспільно-політичне життя на Україні в 20–30-х роках. *Український історичний журнал*. 1989. № 12. С. 89–95.
11. Лазарович М. І було пекло на землі...: Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки. Тернопіль : Джура, 2008. 620 с.

12. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 391–419.
13. Лозицький В. Політика українізації в 20–30 роках: історія, проблеми, уроки. *Український історичний журнал*. 1989. № 3. С. 46–55.
14. Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору. Київ : Воскресіння, 1992. 80 с.
15. Соловей Д. Голгота України: московсько-більшовицький терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. Дрогобич, 1993. 288 с.
16. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? Твори : у 2-х т. Т. 2 / упоряд. М. Г. Жулинського, П. І. Майдаченка. Київ : Дніпро, 1990. С. 576–621.

Тема 14

ЗАХІДНА УКРАЇНА МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

1. Польська політика на західноукраїнських землях.
2. Діяльність політичних партій і рухів у Галичині та на Волині.
3. Українське питання в Румунії та Чехо-Словаччині.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Порівняйте статус і становище населення західноукраїнських земель та радянської України в міжвоєнний період.
2. Охарактеризуйте основні ідеологічні напрями суспільно-політичної думки в Західній Україні.
3. Чому спроба утворити незалежну державу в Закарпатті завершилася невдачею?

Практичне завдання:

1. Складіть порівняльну таблицю політичного, економічного, соціального та культурного становища українських земель у складі Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини.

Реферати:

- Організація українських націоналістів: ідея та діяльність.
- Життєвий шлях митрополита Андрея Шептицького.

Література

1. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Дрогобич, 1994. 192 с.
2. Бандера С. Мій життєпис. Маловідома автобіографія. *Державність*. 1992. № 1. С. 47–51.
3. Віднянський С. В., Вегеш М. М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення / НАН України ; Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2021. 372 с.
4. Гренджі-Донський В. Під чоботом окупанта. *Літопис Червоної Калини*. 1991. № 5.
5. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. Київ, 1993. С. 204–220.
6. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991. 43 с.
7. Життя і смерть полковника Коновальця. Львів : Червона калина, 1993. 328 с.

8. *Задоржний В. Вегеш М.* Карпатська Україна у світлі нових документів. *Сучасність*. 1993. № 4. С. 62–67.
9. *Кузьо Т.* ОУН в Україні, Дмитро Донцов і закордонна частина ОУН. *Сучасність*. 1992. № 12. С. 33–38.
10. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-ге вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 420–443.
11. *Лазарович М., Уніят В.* Нації незгасний смолоскип. Постаць Степана Бандери на тлі Національно-визвольних змагань у Західній Україні в 20–50-х роках ХХ ст. 2-ге вид., доп. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2009. 96 с.
12. *Мірчук П.* Степан Бандера. Хмельницький, 1992. С. 5–71.
13. *Сливка О.* Карпатська Україна... *Літопис Червоної Калини*. 1993. № 7–9.
14. *Таран С.* Інтегральний націоналізм в ім'я ідеї. *Березіль*. 1992. № 9–10.
15. *Шафета П.* Убивство міністра Перацького. *Дзвін*. 1990. № 1–2. С. 69–82.

Тема 15

ТРАГЕДІЯ УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1939 – початок 1950-х рр.)

1. Початок Другої світової війни й Україна.
2. Українські землі в умовах окупації нацистською Німеччиною. Рух Опору.
3. Вигнання з України німецько-нацистських загарбників. Воз'єднання українських земель.
4. Післявоєнна відбудова та нова хвиля масових репресій другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. в Україні.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому полягала суперечливість і трагізм процесів «радянзації» в Західній Україні?
2. Дайте оцінку радянсько-німецьких договорів 1939 р.
3. У чому полягає історичне значення Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 р.?
4. Чи були вояки дивізії «Галичина» зрадниками України?
5. Проаналізуйте еволюцію ідеологічної доктрини ОУН.
6. Якими були джерела перемоги над нацистською Німеччиною в Другій світовій війні?

Практичні завдання:

1. Яких адміністративно-територіальних змін зазнала УРСР у роки Другої світової війни? Простежте ці зміни і відобразіть їх у формі таблиці.
2. Підготуйте повідомлення «Державотворчість УПА».
3. Розкрийте особливості Руху опору у вашій області, населеному пункті.
4. Охарактеризуйте наслідки операції «Вісла». Чи торкнулося це вашої родини?

Реферати:

- Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. та його історичне значення.
- Голод 1946–1947 рр. в Україні.

Література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ, 1994.
2. Брицький П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). Чернівці, 1995. 114 с.
3. Бульба-Боровець Т. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху: спогади. Київ ; Торонто ; Нью-Йорк, 1996. 270 с.
4. Воронов І., Пилявець Ю. Голод 1946–1947 рр. Київ, 1991. 48 с.
5. Злочини комуністичної Москви в Україні вліті 1941 року. Дрогобич, 1991. 95 с.: іл.
6. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.). *Український історичний журнал*. 1993. № 2–3. С. 3–17.
7. Коваль М. В. ОУН–УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом. *Український історичний журнал*. 1994. № 2. С. 94–102.
8. Кожукало І. 1946–1947 роки: невідомий голод. Київ, 1990. 31 с.
9. Косик В. Україна і Німеччина у 2-й світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів : [б. в.], 1993. 658, [1] с., [12] арк. іл. – (Українознавча бібліотека НТШ / НТШ у Львові ; число 3).
10. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 458–498.
11. Лазарович М., Уніят В. Нації незгасний смолоскип. Постаць Степана Бандери на тлі Національно-визвольних змагань у Західній Україні в 20–50-х роках ХХ століття. 2-ге вид., доп. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2009. 96 с.
12. Лазарович М., Олещук І. Українська Повстанська Армія як символ збройної боротьби за самостійну соборну державу. *Рада*. 2012. № 10. С. 42–44.
13. Мірчук П. Українська Повстанська Армія (1942–1952): Документи і матеріали. Львів : Просвіта, 1991. 448 с.
14. ОУН і УПА у Другій світовій війні. *Український історичний журнал*. 1994. № 2–6; 1995. № 1–3.
15. Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. Київ : Істина, 1993. 336 с.
16. Універсал і платформа УГВР. *Вивід прав України*. Львів, 1991. С. 119–125.
17. Цілком таємно... Секретні документи Рейху про діяльність ОУН 1941–1944 роках. Тернопіль : Рухінформ центр, 1992. 25 с.

Тема 16

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х – СЕРЕДИНІ 1980-х РР.**

1. Спроба здійснення нової політики (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.). Культурницьке шістдесятництво в УРСР.
2. Наростання кризових явищ у соціально-економічному, політичному і культурному житті (друга половина 1960-х – середина 1980-х рр.).
3. Розгортання дисидентського руху.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому суть розширення прав населення УРСР у період «відлиги»?
2. Чому політика репресій з боку радянського режиму щоразу спрямовувалася на духовну сферу життя України?
3. Проаналізуйте доцільність і необхідність приєднання Кримської області до УРСР.

4. Розкрийте зміст десталінізації у сфері культури.
5. Чому реформи 1960-х рр. зазнали краху?
6. Що спричинило зародження руху шістдесятників та дисидентів?

Практичні завдання:

1. Проаналізуйте особливості процесу реабілітації жертв комуністичних репресій в Україні.
2. Складіть таблицю основних напрямів дисидентського руху, вкажіть їхню мету та форми спротиву.

Реферати:

- Петро Шелест і Україна.
- Русифікація в Україні: причини та наслідки.

Література

1. Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. Львів, 1992. 124 с.
2. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Вид. дім «KM Academia», 1998. 276 с.
3. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. *Сторінки історії України*. Львів, 1992. С. 195–235.
4. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 508–536.
5. Лазарович М., Матейко Р. Три постаті науковців на тлі жорстокої доби. *Мандрівець*. 2006. № 3. С. 86–88.
6. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. Київ, 1991. 127 с.
7. Рубан В. На протилежному боці від добра. Київ : Ярославів Вал, 2015. 600 с. – Серія «БукЛіт».
8. Савельєв В. Чи був П. Ю. Шелест виразником «українського автономізму»? *Український історичний журнал*. 1991. № 4. С. 94–105.
9. Стус В. Таборний зошит. Київ : Факт, 2008. 452 с.
10. Стус В. Феномен доби (Сходження на Голгофу слави). Київ : Кліо, 2015. 104 с.
11. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 431–460.
12. Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? *Чорновіл В. Твори: У 10-ти т.* Київ : Смолоскип, 2003. Т. 2. С. 71–362.
13. Чорновіл В., Пенсон Б. Хроніка таборових буднів. Київ, 1991. 143 с.
14. Шаповал Ю. М. С. Хрущов на Україні. Київ : Знання, 1990. 48 с.
15. Шелест П. Холодна відлига: Сторінки щоденників. *Київ*. 1990. № 8. С. 77–92.

Тема 17**«ПЕРЕБУДОВА» І РОЗПАД СРСР**

1. Пошуки шляхів модернізації суспільства. Суперечливість перебудовних процесів в Україні.
2. Початок національного відродження. Формування багатопартійності.
3. Становлення української державності в 1990–1991 рр.

Запитання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому полягала недосконалість радянської політичної системи?
2. Якими були причини невдач реформ Міхаїла Горбачьова?
3. Завдяки чому незалежність України у 1991 р. вдалося здобути мирним шляхом?

Реферати:

- Українське студентство в боротьбі за державну незалежність.
- Повернення української національної символіки.

Література

1. Акт проголошення незалежності України. *Голос України*. 1991. 25 серп.
2. Білинський А. Загадка Михайла Горбачова. *Україна*. 1992. № 25. С. 6–7.
3. Гарань О. Від створення Руху до багато партійності. Київ, 1992. 48 с.
4. Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України: Культурологічні та психологічні фактори. *Сучасність*. 1992. № 4. С. 32–42.
5. Декларація про державний суверенітет України. Київ : Україна, 1991. 8 с.
6. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 537–554.
7. Лазарович М. Національне піднесення України другої половини 1980-х років як переддень Руху. *Другі Чорноволівські читання* : матеріали наук. конф. / упоряд. В. Деревінський. Тернопіль, 2014. С. 73–86.
8. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ : Абрис, 1994. 495 с.
9. Останні дні імперії... Перші роки надії. *Київські відомості*. 1992. 28 квіт., 4 трав.
10. Плачинда С. Україна в небезпеці. *Літературна Україна*. 1991. 14 бер.
11. Рубан В. Довга дорога до себе. Політична думка в Україні 1991 року. *Сучасність*. 1992. № 1. С. 90–106.
12. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 460–462, 490–496.
13. Указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України». *Голос України*. 1991. 3 вер.
14. Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій / упоряд. і передм. О. В. Гарань. Київ : МП «Пам'ятки України», 1991. 192 с.

Тема 18**УКРАЇНА НА ШЛЯХУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

1. Утвердження національної державності.
2. Проблеми соціально-економічного та політичного реформування українського суспільства.
3. Російсько-українська війна (2014–2023 рр.).
4. Діяльність України на міжнародній арені.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Які особливості розвитку України на сучасному етапі?
2. Якими є переваги Конституції України 1996 р.?
3. Які сили і чому виступають проти державного статусу української мови?
4. Назвіть головні причини Помаранчевої революції та Революції гідності.
5. Визначте ідеологічні засади та причини російсько-української війни (2014–2023 рр.).
6. Проаналізуйте динаміку зовнішньополітичного курсу України.
7. Чи впливає церква на формування цінностей сучасного суспільства?

Практичні завдання:

1. Охарактеризуйте динаміку партійно-політичного життя в Україні впродовж 1990–2023 рр.
2. Складіть хронологічну таблицю суспільно-політичних подій та основних напрямків розбудови незалежної України (1991–2023).
3. Складіть таблицю заходів провідних країн світу щодо припинення бойових дій російсько-української війни.

Реферати:

- Конституція України – основний закон незалежної держави.
- Українсько-російські взаємини: декларації та реалії.

Література

1. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.) та ін. Київ : «МП Леся», 2016. 586 с.
2. *Гай-Нижник П.* Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ : «МП Леся», 2017. 332 с.
3. *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ, 1996. С. 310–320.
4. Конституція України. Київ, 1996.
5. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 573–631.
6. *Лазарович М., Лазарович О.* Остання каденція Президента Кучми (1999–2004 рр.): соціально-економічний та політичний аспекти. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє : щорічник.* 2005. Вип. 10. С. 155–171.
7. *Лазарович М.* Разом нас багато... Тернопільський державний економічний університет у контексті Української помаранчевої революції. Тернопіль : Екон. думка, 2005. 528 с.
8. *Лазарович М. В.* Російсько-українська війна (2014–2017 роки): короткий нарис. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. 240 с.
9. *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ : Абрис, 1994. 495 с.
10. *Лукас Е.* Нова Холодна Війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу. Київ : Темпора, 2009. 488 с.
11. *Марчук Є.* П'ять років української трагедії. Київ, 1999. 160 с.
12. *Нагайло Б.* Як формувалося в Україні ставлення до ядерної зброї. *Сучасність.* 1993. № 10. С. 49–76.
13. Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення / упоряд. П. Гай-Нижник. Київ : «МП Леся», 2016. – 352 с.
14. Російський імперіалізм / упоряд. Тарас Гунчак ; пер. з англ. Тараса Цимбала. Київ : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2010. 395 с.
15. *Рудич Ф. Рудич Ф.* Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз. *Український історичний журнал.* 1994. № 2–3. С. 29–35.
16. *Турченко Ф., Турченко Г.* Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ : Інститут історії України, 2015. 166 с.

ПЕРЕЛІК

ТИПОВИХ ПИТАНЬ

ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТІВ

З КУРСУ «ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»

1. Предмет, завдання та історіографія курсу «Історія та культура України».
2. Становлення і розвиток людського суспільства на території України. Трипільська культура.
3. Формування державотворчих традицій на території України: кіммерійці, скіфи, сармати, античні міста-держави Північного Причорномор'я.
4. Походження слов'ян та їхнє розселення на території України.
5. Теорії походження Русі. Руська земля.
6. Формування централізованої держави на чолі з Києвом. Перші князі, їхня зовнішня і внутрішня політика.
7. Піднесення та розквіт Русі з центром у Києві. Володимир Великий та Ярослав Мудрий.
8. Запровадження християнства на Русі та його значення.
9. Руська держава за князювання Ярославичів.
10. Русь-Україна у період політичної роздробленості: причини й наслідки.
11. Боротьба Русі-України з монгольською навалою.
12. Галицьке та Волинське князівства в XI–XII ст.
13. Утворення Галицько-Волинського князівства. Князь Роман Мстиславич.
14. Правління короля Данила Галицького.
15. Руська держава в останній третині XIII – першій половині XIV ст.
16. Культура України княжої доби (IX–XIV ст.).
17. Литовсько-Руська держава: формування, устрій, суспільно-політичні відносини.
18. Польська експансія на українські землі в другій половині XIV – середині XVII ст. Люблінська унія.
19. Національно-культурний рух в Україні середини XIV – першої половини XVII ст.
20. Берестейська унія, її причини та наслідки.

21. Зародження українського козацтва: причини та сутність. Реєстрові козаки.
22. Запорізька Січ – вільна козацька республіка.
23. Українське козацтво в боротьбі з турецько-татарською експансією. Петро Сагайдачний.
24. Народні виступи проти Речі Посполитої під проводом Криштофа Косинського та Северина Наливайка.
25. Козацько-селянські повстання першої половини XVII ст.
26. Культура України XIV – першої половини XVII ст.
27. Причини та передумови національно-визвольних змагань українського народу під проводом Богдана Хмельницького.
28. Ліквідація польсько-шляхетського режиму в Україні в 1648–1649 рр. Становлення Української національної держави.
29. Воєнні дії між Україною та Польщею в 1650–1653 рр. Білоцерківський договір. Битва під Батогом.
30. Українсько-московська угода 1654 р., її причини та наслідки.
31. Розвиток Української національної революції в 1654–1657 рр.
32. Загострення кризи української державності в 1657–1663 рр. Гетьманування Івана Виговського та Юрка Хмельницького.
33. Розчленування України на Лівобережну та Правобережну. Павло Тетеря та Іван Брюховецький.
34. Боротьба гетьмана Петра Дорошенка за незалежність і територіальну цілісність Української держави.
35. Становлення Гетьманщини. Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович.
36. Гетьманування Івана Мазепи. Полтавська катастрофа.
37. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція.
38. Обмеження політичної автономії України в першій половині XVIII ст.
39. Остаточна ліквідація автономного устрою України в другій половині XVIII ст.
40. Слобідська та Південна Україна в козацько-гетьманську добу.
41. Правобережні та західноукраїнські землі в другій половині XVII – XVIII ст. Гайдамацький та опришківський рух.
42. Культура України в другій половині XVII – XVIII ст.
43. Політика російського царизму на українських землях у першій половині XIX ст.
44. Соціально-економічне та політичне становище західноукраїнських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
45. Початки національного відродження в Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
46. Утворення Кирило-Мефодіївського братства та його діяльність. Тарас Шевченко.
47. Зростання національної свідомості в Західній Україні в першій половині XIX ст. «Руська трійця».
48. Революція 1848 р. та її вплив на розвиток західноукраїнських земель. Головна руська рада.
49. Україна в умовах російських реформ другої половини XIX ст.
50. Український національний рух у Російській імперії в другій половині XIX ст. Валуєвський та Емський укази.
51. Піднесення суспільно-політичного та національного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.

52. Культура України в ХІХ ст.
53. Зростання організованості українського руху в Наддніпрянщині в 1900–1914 рр.
54. Радикалізація національно-визвольного руху в Західній Україні в 1900–1914 рр.
55. Україна в Першій світовій війні. Українські січові стрільці.
56. Утворення Української Центральної Ради та її діяльність. I і II Універсали.
57. Проголошення Української Народної Республіки. Війна Радянської Росії проти УНР.
58. Брестський мир. Вступ німецьких та австро-угорських військ в Україну. Розпуск Української Центральної Ради.
59. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського.
60. Діяльність Директорії УНР. Акт злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р., його історичне значення.
61. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1919 рр. Українська галицька армія.
62. Поразка українських визвольних змагань 1917–1921 рр., її причини та наслідки.
63. Встановлення комуністичного режиму в Україні. Політика «воєнного комунізму».
64. Голод 1921–1923 рр. в Україні, його причини та наслідки.
65. Україна в роки нової економічної політики.
66. Створення Союзу РСР і Україна.
67. Національна політика більшовиків на українських землях у 1920–1930-ті рр.
68. Здійснення індустріалізації в Україні в 1930-ті рр. Утвердження тоталітарного режиму.
69. Запровадження антинародного колгоспного ладу в Україні.
70. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, його причини та наслідки.
71. Масові репресії в Україні в 1930-х рр.
72. Політика Польщі в Галичині та на Волині в 1920–1930-х рр.
73. Суспільно-політичний рух і національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях у період польської анексії (1920–1930-ті р.). Діяльність політичних партій.
74. Створення та діяльність Організації українських націоналістів.
75. Становище українців Буковини між двома світовими війнами.
76. Українські землі під владою Чехо-Словаччини. Проголошення незалежності Карпатської України.
77. Західноукраїнські землі в системі радянсько-німецьких договорів 1939 р.
78. Масові репресії комуністичного режиму на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр.
79. Початок німецько-радянської війни. Встановлення нацистського окупаційного режиму в Україні.
80. Рух опору проти нацистської окупації в Україні.
81. Діяльність ОУН і УПА в роки Другої світової війни. Проголошення у Львові Акта відновлення Української держави (30 червня 1941 р.).
82. Звільнення України від нацистських загарбників. Возз'єднання українських земель.
83. Труднощі післявоєнної відбудови в Україні. Голод 1946–1947 рр.
84. Соціально-економічні й політичні процеси в Західній Україні після Другої світової війни. Боротьба ОУН і УПА проти тоталітарного режиму.
85. Ідеологічний наступ комуністичного режиму в Україні після Другої світової війни (1945–1953 рр.).
86. Становище української культури першої половини ХХ ст.

87. Суспільно-політичне та економічне становище України в період хрущовської «відлиги».
88. Культурницьке шістдесятництво в УРСР, його передумови та наслідки.
89. Наростання кризових явищ у соціально-економічному житті України в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр.
90. Посилення реакції в політичному та національно-культурному житті України в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр.
91. Дисидентський рух в Україні.
92. Суперечливість перебудовних процесів в Україні. Чорнобильська катастрофа та її наслідки.
93. Зростання суспільно-політичної активності населення України наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Виникнення нових політичних партій і рухів.
94. Від Декларації про державний суверенітет України до референдуму про її незалежність. Україна в період утвердження національної державності. Президент Леонід Кравчук.
95. Проблеми соціально-економічного та політичного реформування українського суспільства в 1994–2004 рр. Президент Леонід Кучма. Прийняття нової Конституції України.
96. Від Помаранчевої революції 2004 р. до Революції гідності 2013–2014 рр. Президенти Віктор Ющенко та Віктор Янукович.
97. Російсько-українська війна (2014–2023 рр.). Президенти Петро Порошенко і Володимир Зеленський.
98. Діяльність України на міжнародній арені після проголошення незалежності. Суспільно-політичне та культурне життя української діаспори.
99. Українська національна символіка та її походження (герб, прапор, гімн).
100. Становище української культури другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

З КУРСУ «ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»

- 33-й: голод: Народна книга-меморіал / упоряд. : Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ : Рад. письменник, 1991. 584 с.
- Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.) та ін. Київ : «МП Леся», 2016. 586 с.
- Акимович С. О.* Українська культура в історичному вимірі (IX–XVII ст.). Одеса : Маяк, 2009. 496 с.
- Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. *Голос України*. 1991. 25 серп.
- Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991. 240 с.
- Антонович В.* Що принесла Україні унія. Чернівці, 1992. 132 с.
- Апанович О.* Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. Київ, 1993. 285 с.
- Апанович О.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ : Наук. думка, 1969. 224 с.
- Апанович О.* Розповіді про запорізьких козаків. Київ, 1991. 336 с.
- Апанович О. М.* Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. Київ : Варта, 1994. 94 с.
- Апатов С., Дубовик В.* Американські вчені про незалежність України (1989–1992 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 2. С. 51–64.
- Аркас М.* Історія України-Русі. Київ, 1990. 456 с.
- Баган О.* Націоналізм і націоналістичний рух. Дрогобич, 1994. 192 с.
- Багатопартійна Українська держава на початку XX ст.: програмні документи перших українських політичних партій. Київ, 1992. 94 с.
- Базильчук Г. К.* Словник-довідник з історії. Київ : МАУП, 2005. 368 с.
- Бандера С.* Перспективи української революції. Мюнхен, 1978. 641 с.
- Бандера С.* Мій життєпис. Маловідома автобіографія. *Державність*. 1992. № 1. С. 47–51.
- Баран В.* Давні слов'яни. Київ, 1998. 336 с.

- Баран В.* Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі. «Істину встановлює суд історії»: зб. на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2. Київ, 2004. С. 82–101.
- Баран В., Козак Д., Терпиловський Р.* Походження слов'ян. Київ, 1991. 139 с.
- Баран В.* Україна 1950–1960-х років: еволюція тоталітарної системи. Київ, 1996. 446 с.
- Баран В. К., Даниленко В. М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 304 с. – (Україна крізь віки. Т. 13).
- Баран В.* Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. Львів, 1992. 124 с.
- Бардаш О.* Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ ст. (1900–1917 рр.). Київ: Український пріоритет, 2011. 208 с.
- Бачинський Ю.* Україна ingredienta. Політологія: кінець ХІХ – перша пол. ХХ ст.: хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. Львів: Світ, 1996. С. 112–118.
- Белаш А., Белаш В.* Дороги Нестора Махно. Київ, 1993. 592 с.
- Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 1. Київ: Либідь, 1994. 428 с.
- Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 2. Київ: Либідь, 1994. 685 с.
- Білінський А.* Загадка Михайла Горбачова. *Україна*. 1992. № 25. С. 6–7.
- Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. пер. з фр. З. Борисюк. Львів: Кальварія, 2007. 296 с.
- Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ, 1994. 168 с.
- Бойко О. Д.* Історія України: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2006. 686 с.
- Бойко О.* Україна 1991–1995. Тіні минулого чи контури майбутнього: нариси нової історії. Київ: Магістр – S, 1996. 208 с.
- Бойко Ю.* Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання. Париж: Нац. вид-во в Європі, 1964. 175 с.
- Бойко Ю.* Теорія III Риму в Московській православній церкві після останньої війни. Париж, 1957. 30 с.
- Боплан Г. Л.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк; передм.: Я. Д. Ісаєвича, В. А. Смолія. Київ: Наук. думка, 1990. 254 с.
- Борисенко В. Й., Бульвінський А. Г., Візер С. О.* Еволюція українсько-російських відносин у другій половині ХVІІ ст. Київ: Ін-т іст. освіти нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2006. 276 с.
- Борисенко В.* Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття: навч. посіб. 2-ге вид. Київ: Либідь, 1998. 616 с.
- Борщак І., Мартель Р.* Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. Київ, 1991. 136 с.
- Борщак І.* Мазепа. Орлик. Войнаровський: історичні есе / ред. і упоряд. Г. Сварник. Львів: Червона калина, 1991. 260 с.
- Брайчевський М. Ю.* Конспект історії України. Київ: Знання, 1993. 208 с.
- Брехуненко В.* Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624–1629 рр. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2003. С. 66–84.
- Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005. 368 с.

- Брехуненко В.* Як Росія Україною торгувала. Київ : ПП Наталія Брехуненко, 2007. 64 с.
- Брицький П.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). Чернівці, 1995. 114 с.
- Будзиновський В.* Наші гетьмани. Тернопіль : Ред.-видав. відділ упр. по пресі, 1990. 113 с.
- Бульба-Боровець Т.* Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху: спогади. Київ ; Торонто ; Нью-Йорк, 1996. 270 с.
- Бульвінський А.* Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 2003. С. 174–218.
- Бунятян К., Мурзін В., Симоненко О.* На світланку історії. Київ : Альтернативи, 1998. 335 с.
- Бунятян К. П.* Давнє населення України : навч. посіб. Київ : Либідь, 1999. 228 с.
- Бурдо Н.* Сакральний світ трипільської цивілізації. Київ, 2005. 305 с.
- В боротьбі за Українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / за ред. М. Марунчака. Львів : Львівська історико-просвітницька організація Меморіал, 1992. 1303 с.
- В. І-с.* Імперіялізм Московщини, Росії та Советського Союзу. Вінніпег, 1952. 111 с.
- Василенко В. А.* Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. *Український тиждень*. 2014. № 42. С. 28–42.
- Василенко Г. К.* Велика Скіфія. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 48 с.
- Василенко Г. К.* Руси. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 47 с.
- Вегеш М.* Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. Ужгород, 1993. 136 с.
- Велика історія України від найдавніших часів : у 2-х т. / зі вступ. І. Крип'якевича ; зладив М. Голубець. Київ : Глобус, 1993. 752 с.
- Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. Київ, 1992. 479 с.
- Величко С. В.* Літопис : у 2 т. / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. 371 + 642 с.
- Вернадський В.* Українське питання і російська громадськість. *Вітчизна*. 1988. № 6. С. 172–177.
- Верстюк В.* Махновщина : селянський повстанський рух на Україні. (1918–1921). Київ : Наук. думка, 1992. 368 с.
- Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В.* Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронологічний довідник. Київ : Наукова думка, 1995. 688 с.
- Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П.* Українські проекти в Російській імперії. Київ : Наук. думка, 2004. 504 с.
- Вивід прав України / [М. Грушевський, С. Величко, В. Липинський та ін. ; ред. М. П. Парцей]. Львів : Слово, 1991. 126, [1] с.
- Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.: короткі біограф. нариси : іст. та худож. портрети / В. І. Гусев та ін. Київ : Вища школа, 2002. 359 с.: іл.
- Винниченко В.* Відродження нації : у 3 т. Київ, 1990.
- Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення / післямова М. Г. Жулинського. Київ : Криниця, 1991. 128 с.
- Винокур І. С.* Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський, 2000. 376 с.
- Висоцький С. О.* Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі. Київ : Наук. думка, 1991. 102 с.: іл.
- Вівчарик М. М., Капелюшний В. П.* Українська нація: витоки, становлення і сьогодення : навч. посіб. Київ : Олан, 2003. 280 с.

- Відейко М. Ю., Терпиловський Р. В., Петрашенко В. О Давні поселення України. Київ, 2005. 192 с.
- Відносини ЄС–Україна–Росія: проблеми і перспективи. *Національна безпека і оборона*. 2012. № 4–5. С. 8–10.
- Віднянський С. В., Вегеш М. М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення / НАН України ; Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2021. 372 с.
- Вітвіцька С. Бійцю, якому відтяли руку за тату з тризубом, протез зробили теж із гербом. *День*. 2016. 3 черв.: фот.
- Власовці. Російські військові формування / упор. Є. Козак. Львів: Самвидав, 2014. 28 с.
- Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. Київ, 1995. 557 с.
- Воронов І., Пилявець Ю. Голод 1946–1947 рр. Київ, 1991. 48 с.
- Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ : «МП Леся», 2017. 332 с.
- Гарань О. Від створення Руху до багато партійності. Київ, 1992. 48 с.
- Гарський А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі. *Український історичний журнал*. 1994. № 1. С. 4–13.
- Геродот про Скитію і скитів / пер. з англ. С. К. Спасько. Фастів : Оратанія, 1993. 61 с. – (Шкільна бібліотека).
- Гетьмани України: Історичні портрети. Київ, 1991. 216 с.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. 539 с.
- Голод 1921–1923 років в Україні: зб. док. і матеріалів. Київ : Наукова думка, 1993. 236 с.
- Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. 605 с.
- Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Київ : Дніпро, 1993. 447 с.
- Гончаренко В. Д. Історія держави і права України : підруч. Київ : Атіка, 2013. 704 с.
- Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. Львів, 1990. 48 с.
- Гордієнко В. Українська Галицька Армія. Львів, 1991. 112 с.
- Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. 463 с.
- Горобець В. Українська зовнішня політика напередодні та в часи війни з Російською державою (1657–1659 рр.). *«Істину встановлює суд історії»* : зб. на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2. Київ, 2004. С. 233–275.
- Гошко Ю. Г. Тернопільщина в складі Росії (1810–1815 рр.). Львів : Обласна друкарня, 1957. 32 с.
- Грабовецький В. Олекса Довбуш (1700–1745). Львів : Світ, 1994. 269, [2] с.
- Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України: Культурологічні та психологічні фактори. *Сучасність*. 1992. № 4. С. 32–42.
- Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. Київ : Генеза, 1995. 608 с.
- Гренджа-Донський В. С. Щастя і горе Карпатської України : щоденник. Мої спогади / упоряд. та прим. Д. М. Федаки ; вступ. ст. В. І. Льницького, Д. М. Федаки. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. 516 с., іл.
- Греченко В. А., Чорний І. В. Історія світової та української культури з тестовими завданнями : довідник для школярів та студентів. Київ : Літера ЛТД, 2009. 416 с.

- Грещук Г. Так поставало Тернопілля. Тернопіль, 2001. 122 с.
- Грибовський В. Як Росія Крим поневолила. Київ : ПП Наталія Брехуненко, 2009. 65 с.
- Грицак Я. «...Дух, що тіло рве до бою...» : Спроба політичного портрета Івана Франка. Львів : Каменяр, 1990. 177 с.
- Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. *Записки НТШ*. Т. ССХХІІ. Львів, 1991. С. 71–110.
- Грицак Я. Нарис історії України : Формування модерної нації ХІХ–ХХ століття. К. : Генеза, 2019. 656 с.
- Грушевський М. С. Духовна Україна : зб. творів. Київ : Либідь, 1994. 556, [2] с. – (Пам'ятники історичної думки в Україні).
- Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Вивід прав України*. Львів, 1992. С. 7–13.
- Грушевський М. Ілюстрована історія України : з дод. та допов. Донецьк : БАО, 2006. 734 с.: іл.
- Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наук. думка, 1991–1999.
- Грушевський М. Козацькі часи – до року 1625. Репр. відтворення вид. 1909 р. *Історія України-Руси* : в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1995. Т. 7. С. 624, [4] с. – (Пам'ятки історичної думки України).
- Грушевський М. Новий період історії України: За роки від 1914 до 1919 / упоряд. А. Ф. Трубайчук. Київ : Либідь, 1992. 46 с.
- Грушевський М. Спомини. Київ. 1988. № 9–12; 1989. № 8–11; 1992. № 2–3.
- Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? Київ : Знання України, 1991. 240 с.
- Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси ХVІ–ХVІІІ вв. Львів : Меморіал, 1991. 154 с.
- Гунчак Т. У мундирах ворога : [моногр.]. Київ : Час України, 1993. 205, [1] с. : іл.
- Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. 288 с.
- Гурбик А. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.). «*Истину встановлює суд історії*»: збірник на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2. Київ, 2004. С. 205–232.
- Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. Київ : Альтернативи, 1999. 303 с.
- Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині ХVІІІ ст. : кордони, населення, право. Київ, 1996.
- Гудзь В. В. Історія України : підруч. Київ : Слово, 2003. 616 с.
- Давня історія України : в 2-х кн. Кн. 1 / Толочко П. П. (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Либідь, 1994. 240 с.: іл.
- Давня історія України : в 2-х кн. Кн. 2 / Толочко П. П. (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Либідь, 1995. 224 с.: іл.
- Дашкевич Я. Українізація: причини і наслідки. *Слово і час*. 1990. № 8. С. 55–64.
- Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2011. 792 с.
- Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. Київ : Дух і Літера, 2000. 528 с.
- Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.

- Декларація про державний суверенітет України. Київ : Україна, 1991. 8 с.
- Демкович-Добрянський М. Україна і Росія: історичні нариси на тему російського імперіалізму, Рим : Вид. Укр. кат. ун-ту ім. Клементя Папи 1989. Т. LXVII. 172 с.
- Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Вид. дім «КМ Academia», 1998. 276 с.
- Дзьобак В. Порівняльна характеристика колаборації населення Росії й України в роки радянсько-німецької війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2007. Вип. 11. С. 252–276.
- Довідник з історії України (А-Я) / за ред. : І. Підкови, Р. Шуста. Київ : Генеза, 2001. 1136 с.
- Домбровський О. Нова схема ранньої історії Русь-України. *Український історик*. 1980. № 1–4 (65–68). С. 7–22.
- Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991. 43 с.
- Донцов Д. Дух Росії / пер. з нім. В. Вишинського та І. Зимомрі. Київ : Укр. вид. спілка ім. Ю. Липи, 2011. 135 с.
- Донцов Д. Росія чи Європа? Лондон, 1955. 57 с.
- Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. 574 с.
- Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1 : Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. 437 с.
- Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року. Київ : Темпора, 2002. 351 с.
- Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. 567 с.
- Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Київ, 1996. 256 с.
- Драгоманов М. Вибране. Київ : Либідь, 1991. 688 с.
- Драгоманов М. Пропавший час : українці під Московським царством (1654–1876) / передм. М. Павлика. Львів : З друк. Івана Айхельбергера і Сп., 1909. 38 с.
- Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918. Дрогобич : Коло, 2016. 464 с.: іл.
- Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1–10 / редкол. : В. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003–2013.
- Енциклопедія історії України: Україна – Українці: Кн. 1 / редкол.: В. А. Смолій (голова редкол.) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. К. : «Наукова думка», 2018. 608 с.
- Енциклопедія історії України: Україна – Українці: Кн. 2 / відп. ред. В. Смолій. К. : «Наукова думка», 2019. 1112 с.
- Енциклопедія Трипільської цивілізації : у 2-х т. / за ред. М. Відейка. Київ, 2004. 704+320+656 с.
- Енциклопедія Українознавства: у 10 т. Т. 1–10. Львів, 1993–2000.
- Скельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ : Критика, 2008. 303 с.
- Єнсен А. Мазепа. Київ : Український письменник, 1992. 205 с.
- Єфименко А. Я. Історія України та її народу. Київ : Мистецтво, 1992. 253 с.
- Життя і смерть полковника Коновальця. Львів : Червона калина, 1993. 328 с.
- Заборона українського слова в Росії. Скрентон : Вид. Просвітної Комісії Руського Народного Союзу, 1916. 59 с.
- Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ : Основи, 1993. 123, [2] с.

- Заєць І. І.* Витоки духовної культури українського народу. Київ : Наукова думка, 2006. 328 с.
- Зайцев Ю.* Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. *Сторінки історії України.* Львів, 1992. С. 195–235.
- Залізняк Л. Л.* Від склавинів до української нації. Київ : Бібліотека українця, 2004. 256 с.
- Залізняк Л.* Походження українського народу. Київ : Вища школа, 1999. 264 с.
- Залізняк Л.* Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 541 с. : іл.
- Заруба В. М.* Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Центр навч. л-ри, 2005. 224 с.
- Захарченко П.* Історія держави і права України : підруч. Київ : Атіка, 2004. 368 с.
- Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: ілюстрована історія. Львів ; Івано-Франківськ : Манускрипт – Львів, 2008. 524 с.: іл.
- Злочини комуністичної Москви в Україні вліті 1941 року. Дрогобич, 1991. 95 с.: іл.
- Іван Мазепа і Москва : історичні розвідки і статті. Київ : Рада, 1994. 174 с.
- Іванис В.* Симон Петлюра – Президент України. Дрогобич : Бескид, 1991. 258 с.
- Іванченко Р.* Київська Русь: початки Української держави. Київ : Просвіта, 1995. 96 с.
- Іванченко Р.* Раби Києва не мовчали. Київ : Дніпро, 2009. 520 с.
- Ігнатович Е.* Україна – terra incognita. Київ, 1992. 48 с.
- Ісаєвич Я.* Україна давня і нова : народ, релігія, культура / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів : друк. ОО Василян «Місіонер», 1996. 336 с.
- Історія державності України : підруч. / за заг. ред. : О. М. Бандурки, О. Н. Ярмиша. Харків : ТОВ «Одісей», 2004. 608 с.
- Історія Русів / пер. І. Драча ; вступ. сл. В. Шевчука. Київ : Рад. письменник, 1991. 320 с.
- Історія січових стрільців: воєнно-історичний нарис. Київ : Україна, 1992. 347 с.
- Історія України / за ред. проф. В. А. Смолія. Київ : Альтернативи, 1997. 423 с.
- Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів : Світ, 1996. 488 с.
- Історія України: хронологія основних подій / авт.-упоряд. Б. М. Алексеев. Київ : Либідь, 1995. 112 с.
- Історія України в особах IX – XVIII ст. / В. Замлинський, І. Войцехівська [та ін.]. Київ : Україна, 1993. 395, [4] с.
- Історія України в особах: XIX – XX ст. / І. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. Аблицов, О. Божко [та ін.]. Київ : Україна, 1995. 479 с.
- Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. VIII, 702 с. : іл.
- Історія української еміграції / за ред. проф. Б. Лановика. Київ, 1997. 520 с.
- Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. 4-те вид., стереотип. Київ : Либідь, 2002. 656 с.
- Історія української культури : у 5 т. Т. 1–5 / Б. Є. Патон (голов. ред.). Київ : Наук. думка, 2001–2010.
- Історія української культури : зб. матеріалів і док. / за ред. : С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. Київ : Вища шк., 2000. 608 с.
- К. У.* Перший напад Росії на Львів (1914). В 40-ліття контр-нападу українців на Петербург (25.2.1917 – 25.2.1957). Нью-Йорк : Накладом автора, 1957. 105 с.

- Калиник О.* Що несе з собою комунізм? (Документи про російсько-комуністичний терор в Україні). Мюнхен ; Торонто, 1953. 140 с.
- Канпелер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. Львів : Вид-во Укр. кат. ун-ту, 2005. 360 с.
- Касьянов Г., Даниленко В.* Сталінізм і українська інтелігенція. Київ, 1991. 96 с.
- Касьянов Г., Смолій В., Толочко О.* Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ : Ін-т іст. України, 2013. 128 с.
- Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993. 176 с.
- Кащенко А.* Оповідання про славне Військо Запорізьке низове. Дніпропетровськ : Січ, 1991. 494 с.
- Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Т. 1: Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст. / Упорядн. І. І. Глизь (гол. упорядн.), М. І. Бутич, О. О. Франко. АН Української РСР. Археографічна комісія; Інститут історії; Центральний державний історичний архів у м. Києві. Київ : Наукова думка, 1990. 544 с.
- Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Т. 2: Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст. / Упорядн.: М. І. Бутич (гол. упорядн.), І. І. Глизь, О. О. Франко. АН Української РСР. Археографічна комісія; Інститут історії; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві. Київ : Наукова думка, 1990. 696 с.
- Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Т. 3: Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст. / Упорядн.: М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. АН Української РСР. Археографічна комісія; Інститут історії; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві. Київ : Наукова думка, 1990. 415 с.
- Кінан Е.* Російські історичні міфи : зб. статей / передм. О. Толочка ; пер. В. Шовкуна ; наук. ред. Н. Яковенко. Київ : Критика, 2001. 283 с.
- Ковалюк В.* Культурологічні та духовні аспекти «радянізації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.). *Український історичний журнал.* 1993. № 2–3. С. 3–17.
- Коваль М. В.* ОУН–УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом. *Український історичний журнал.* 1994. № 2. С. 94–102.
- Коваль М.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999. 335 с.
- Ковальчук М.* Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917–1920. Київ : ПП Наталія Брехуненко, 2007. 72 с.
- Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ : Основи, 1996. 317 с.
- Кожукало І.* 1946–1947 роки: невідомий голод. Київ, 1990. 31 с.
- Козуля О.* Жінки в історії України. Київ : Український Центр духовної культури, 1993. 255 с.
- Колективізація і голод на Україні, 1929–1933: 3б. док. і матеріалів. 2-ге вид., стереотип. / АН України. Ін-т історії України та ін.; редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.; упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. Київ : Наук. думка, 1993. 733 с.

- Колянчук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 1992. 386 с.
- Кондратюк К.* Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX століття. Тернопіль, 1993. 98 с.
- Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя. Київ, 1991. 702 с.
- Конквест Р.* Жнива скорботи. Київ : Либідь, 1993. VII, 275 с.
- Кононенко К.* Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. Мюнхен : Укр. техн.-госп. ін-т, 1965. 535 с.
- Конституція України. Київ, 2017. 76 с.
- Косик В.* Україна і Німеччина у 2-й світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів : [б. в.], 1993. 658, [1] с., [12] арк. іл. – (Українознавча бібліотека НТШ / НТШ у Львові ; число 3).
- Костомаров М.* Історія України в життєписах визначніших її діячів. Київ : Україна, 1991. 493 с.
- Костомаров М.* Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ : Либідь, 1991. 38, [1] с.
- Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь. Київ : Альтернативи, 1998. 336 с. – (Україна крізь віки. Т. 5).
- Котляр М.* Данило Галицький : біограф. нарис. Київ : Альтернативи, 2002. 327 с. : іл. – (Особистість і доба).
- Котляр М.* Русь язичницька. Біля витоків східнослов'янської цивілізації. Київ : Заповіт, 1995. 288 с.
- Котляр М. Ф.* Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ : Україна, 1996. 240 с.
- Котляр М., Кульчицький С.* Шляхами віків: довідник з історії України. Київ, 1993. 380 с.
- Котляр М., Смолій В.* Історія в життєписах. Київ : Час, 1994. 328 с.
- Кравченко В.* Україна, імперія, Росія. Київ : Критика, 2011. 548 с.
- Крижацький С., Зубар В., Русява А.* Античні держави Північного Причорномор'я. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с.
- Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990. 520 с.
- Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. Київ : Наукова думка, 1984. 176 с.
- Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. 519 с.
- Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Івано-Франківськ : [б. в.], 1993. 199, [1] с., [10] арк. іл.
- Кузьминець О., Калиновський В.* Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Україна, 2005. 448 с.
- Кулиняк Д.* Соловецький в'язень. / відп. ред. Л. А. Чайка. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 48 с. – (Серія 1 «Час і суспільство»).
- Куліш П.* Твори : в 2 т. Київ : Дніпро, 1989. 654+586 с.
- Кульчицький В. С., Тищик Б. Й.* Історія держави і права України : підруч. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2007. 624 с.
- Кульчицький С.* 1933: трагедія голоду. Київ : Т-во «Знання», 1989. 48 с.
- Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с.
- Кульчицький С.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с. – (Україна крізь віки. Т. 11).

- Кульчицький С. Ціна «великого перелому». Київ : Україна, 1991. 431 с.
- Курносів Ю. Духовне життя на Україні в 20–30 рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 1. С.131–148.
- Курносів Ю. Суспільно-політичне життя на Україні в 20–30-х роках. *Український історичний журнал*. 1989. № 12. С. 89–95.
- Лазарович М. В., Матейко Р. М., Мельничук Б. І., Пивторак С. Р. Від Маківки до Стрипи. Нариси історії Українського січового стрілецтва та Української галицької армії. 2-ге вид., доп. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2012. 164 с.: іл.
- Лазарович М. В. «Гей, ви, стрільці січовії...» (Формування українського стрілецького руху в Галичині: причини, передумови, наслідки): Тернопіль : Джура, 2004. 80 с.: іл.
- Лазарович М. В. Державна етнополітика доби Української Центральної Ради (на прикладі польської національної меншини). *Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Sectio A : Nauki humanistyczne, społeczne i techniczne / Wyższa Szkoła Biznesu i Przedsiębiorczości w Ostrowcu Św. Ostrowiec Św. (Poland)*, 2013. Zeszyt 1. S. 207–223.
- Лазарович М. В. Економічна історія : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 431 с.
- Лазарович М. В. «Душу й тіло ми положим за нашу свободу»: Україна в боротьбі проти збройної агресії Російської Федерації (2014–2020 роки) : моногр. Київ : ПП АВІАЗ, 2020. 452 с.: іл.
- Лазарович М. В. Економічна історія : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Тернопіль : ПП Шпак, 2015. 356 с.
- Лазарович М. В., Лановик Б. Д., Матейко Р. М., Матисякевич З. М. Економічна історія України : підруч. Київ : Вид. дім «Юридична книга», 2004. 456 с.
- Лазарович М. В. Етнополітика української влади доби Національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз : моногр. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 760 с.
- Лазарович М. В., Мельничук Б. І., Матейко Р. М. За волю й славу України: Нариси з історії Українського січового стрілецтва та Української галицької армії. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2015. 320 с.: іл.
- Лазарович М. І було пекло на землі...: Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки. Тернопіль : Джура, 2008. 620 с.: іл.
- Лазарович М. Ілюстрована історія України: короткий курс лекцій. 4-тє вид., виправл. і доп. Тернопіль : Джура, 2018. 616 с.
- Лазарович М. В., Лазарович Н. А. Історія України: Відповіді на питання екзаменаційних білетів : навчальний посібник. 2-ге вид., стер. Київ : Знання, 2012. 438 с. (Систематизуємо знання).
- Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. 685 с.
- Лазарович М. В., Лазарович Н. А. Коротка історія України : навч. посіб. Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2011. 304 с. (Сам собі репетитор).
- Лазарович М. В. Крути – символ патріотизму і жертвності / голов. ред. П. І. Козловський. Тернопіль : Новий колір, 2008. 16 с.: іл.
- Лазарович М. В. Культурно-просвітницька діяльність Українських січових стрільців у роки Першої світової війни. Тернопіль : Тайп, 2003. 114 с.: іл.
- Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. 2-ге вид., доп. Тернопіль : Джура, 2016. 628 с.: іл.

- Лазарович М. В., Лазарович Н. А. «Машерують наші добровольці...» Тернопіль : Тайп, 2003. 142 с.: іл.
- Лазарович М. В., Уніят В. Нації незгасний смолоскип. Постать Степана Бандери на тлі Національно-визвольних змагань у Західній Україні в 20–50-х роках ХХ століття. 2-ге вид., доп. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2009. 96 с.: іл.
- Лазарович М., Николин М. Не погасне біль Голодомору. Тернопіль : Новий колір, 2007. 224 с.
- Лазарович М. В. «П'ємонт» українського національного відродження (Східна Галичина у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття). Тернопіль : Екон. думка, 2003. 35 с.: іл.
- Лазарович М. В. Політика українських урядів періоду Національно-визвольних змагань 1917–1921 років у сфері міжетнічних відносин: порівняльний аналіз : у 2-х кн. Кн. 1 : моногр. International Book Market Service Ltd «Globe Edit», 2019. 688 с.
- Лазарович М. В. Політика українських урядів періоду Національно-визвольних змагань 1917–1921 років у сфері міжетнічних відносин: порівняльний аналіз : у 2-х кн. Кн. 2 : документи і матеріали. International Book Market Service Ltd «Globe Edit», 2019. 176 с.
- Лазарович М. В. Разом нас багато... Тернопільський державний економічний університет у контексті Української помаранчевої революції. Тернопіль : Екон. думка, 2005. 528 с.: іл.
- Лазарович М. В. «Розпочали стрільці українські з москалями тан...»: Збройна боротьба легіону УСС проти російських загарбників на Тернопільщині під час Першої світової війни. Тернопіль : Джура, 2018. 208 с.: іл.
- Лазарович М. В. Російсько-українська війна (2014–2017 роки): короткий нарис. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. 240 с.
- Лазарович М. В., Монолатій І. Станиславів і Український легіон. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2015. 104 с.
- Лазарович М., Олещук І. Українська Повстанська Армія як символ збройної боротьби за самостійну соборну державу (до 70-річчя створення УПА). Рада. 2012. № 10. С. 42–44.
- Лазарович М. В. Українські січові стрільці: національно-політична та культурно-просвітницька діяльність. Тернопіль : Екон. думка, 2000. 202 с.
- Лазарович М. В. Українські січові стрільці у боротьбі за волю України : моногр. Ічня : ПП «Формат», 2018. 766 с.: іл.
- Лазарович М. В. Чин легіону Українських січових стрільців на Тернопіллі (друга половина 1915 – початок 1918 р.) Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2012. 224 с.: іл.
- Лазарович М. В. «Як з Бережан до Кадри січовики манджали...»: Збройна боротьба Українських січових стрільців проти російських загарбників на Бережанщині (друга половина 1916 – середина 1917 р.). Тернопіль : Джура, 2016. 72 с.
- Левинський В. Царська Росія і Українська справа. Монреал : Накладом Івана Гниди, 1917. 120 с.
- Левицький К. Українські політики Галичини. Тернопіль, 1996. 176 с.
- Леп'яко С. Козацькі війни кінця ХVІ ст. в Україні. Чернігів : Сіверянська думка, 1996. 284, [2] с. : іл.
- Луца Ю. Призначення України. Львів : Просвіта, 1992. 270 с.

- Липа Ю.* Розподіл Росії. Нью-Йорк : Говерля, 1954. 116 с.
- Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Київ ; Філадельфія, 1995. 470 с.
- Липинський В.* Релігія і церква в історії України. Київ : Рада, 1995. 96 с.
- Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Відень : Накладом автора, 1920. 304 с.
- Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : у 2 т. Київ : Основи, 1994. 554 +573 с.
- Литвин В.* Історія України : підруч. Київ : Наукова думка, 2013. 991 с.
- Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ : Абрис, 1994. 495 с.
- Литвин В.* Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). Київ, 2000. 360 с.
- Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. Львів : Каменярь, 1991. 200 с.
- Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. Львів : Ін-т українознавства НАН України; Олір, 1995. 368 с.
- Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Українські січові стрільці. Київ : Знання, 1992. 48 с.
- Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Кн. 1, 2, 3 / Упоряд.: Лялька Я., Коритко Р., Онишкевич Р., Максимук П., Патер І., Сливка Ю, Дурбак Р., Костишин В., Стасюк О., Сергійчук В. Львів : Галицька видавнича спілка ; Каменярь, 1993–2002 рр. 798+664+308 с.: іл.
- Літопис руський / за іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ : Дніпро, 1989. XIV, 590, [1] с., [3] арк. іл.
- Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. Київ : Наук. думка, 1971. 208 с. : іл. – (Джерела з історії України).
- Лозицький В.* Політика українізації в 20–30 роках: історія, проблеми, уроки. *Український історичний журнал.* 1989. № 3. С. 46–55.
- Лук'яненко Л.* Сповідь у камері смертників. Київ, 1991. 127 с.
- Мадіссон В. В., Шахов В. А.* Сучасна українська геополітика : навч. посібник. Київ : Либідь, 2003. 176 с.
- Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ : Довіра ; Генеза, 1996. 942 с.
- Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури. Київ : Обереги, 1993. 79, [2] с.
- Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Історія української державності. Львів, 1995. 248 с.
- Марчук Є.* П'ять років української трагедії. Київ, 1999. 160 с.
- Мельничук Б., Юрчак Н.* Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині. Тернопіль : Ред.-видав. відділ упр. по пресі, 1991. 60 с.
- Мельничук Г.* 1000 незабутніх імен України / худож. Ю. Демидьонук. Київ : Школа, 2005. 284 с.: портр.
- Митрополит Іларіон (Огієнко І.).* Дохристиянські вірування українського народу : історично-релігійна монографія. Київ : Обереги, 1992. 424 с. : іл.
- Митрополит Іларіон (Огієнко І.).* Князь Константин Острозький і його культурна праця. Вінніпег, 1958. 216 с.
- Митці України : енцикл. довід. / упоряд. : М. Лабінський, В. Мурза ; за ред. А. Кудрицького. Київ : УЕ, 1992. 848 с.
- Мицик В.* Священна країна хліборобів : міста й селища Трипільської цивілізації у міжріччі Південного Бугу і Дніпра та околиць / Тальнівський музей історії хліборобства. Київ : Пульсари, 2006. 264 с.: іл.

- Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ : Промінь, 1990. 302 с. – (Давно се діялось колись).
- Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. Нью-Йорк : Наукове Товариство ім. Шевченка, 1973. 319 с.
- Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1: 1920–1939. Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк : «Українське Видавництво». 639 с.
- Мірчук П. Роман Шухевич (Генерал Тарас Чупринка): командир армії безсмертних. Нью-Йорк ; Торонто ; Лондон : Товариство колишніх Вояків УПА в ЗСА, Канаді і Європі, 1970. 268 с.
- Мірчук П. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісовости. Хмельницький : Поділля, 1992. 144 с.: іл.
- Мірчук П. Українська державність 1917–1920. Філадельфія : СУМ, 1967. 400 с.
- Мірчук П. Українська Повстанська Армія (1942–1952): Документи і матеріали. Львів : Просвіта, 1991. 448 с.
- Міхновський М. Самостійна Україна. *Вивід прав України*. Львів, 1991. С. 78–83.
- Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. Львів, 1994. 568 с.
- Мороз В. Україна в ХХ ст. Тернопіль, 1992. 128 с.
- Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. Київ : Глобус, 1996. 222 с.
- Музиченко П. Історія держави і права України : навч. посіб. 5-те вид., випр. і доп. Київ : Т-во «Знання», 2006. 437 с.
- Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ : Укр. письменник, 1993. 412 с.
- Нагайло Б. Як формувалося в Україні ставлення до ядерної зброї. *Сучасність*. 1993. № 10. С. 49–76.
- Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Київ : Дніпро, 1992. 493, [2] с.
Нариси з історії українського національного руху / відп. ред. В. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1994. 189 с.
- Наулко В., Артюх Л., Горленко В., Косьміна Т. Культура і побут населення України : навч. посіб. Київ : Либідь, 1991. 232 с.
- Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. Київ : Т-во «Знання», 1989. 48 с.
- Новітня історія України (1900–2000) : підруч. / Слюсаренко А., Гусєв В., Дрожжин В. та ін. Київ, 2000. 662 с.
- Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Довіра, 1992. 142 с.
- Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). Київ : Темпора, 1940. 608 с.: іл.
- Павленко С. «Тиранське поводження росіян». Різня в Батурині 2 листопада 1708 р. Київ : ПП Наталія Брехуненко, 2008. 64 с.
15. Паїк В. Корінь безсмертної України. Київ : УВС, 2021. 356 с.
- Пасічник В. Національна ідея в контексті українсько-російських відносин : моногр. Львів : СПОЛОМ, 2007. 182 с.
- Пасічник М. С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи : навч. посіб. Київ : Знання, 2006. 735 с.

- Патриляк І.* До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 81–95.
- Передумови та початок великої війни. *Ukrainer*. 2022. 28 жовт. URL: <https://ukrainer.net/hronologia-1/>.
- Петлюра С.* Статті. Київ : Дніпро, 1993. 340 с.
- Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / упоряд. В. К. Баран та ін. ; за ред. Ю. І. Шаповала. Київ : Генеза, 2003. 808 с.
- Петров В.* Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору. Київ : Воскресіння, 1992. 80 с.
- Петров В.* Походження українського народу. Київ : МП «Фенікс», 1992. 192 с.
- Петрович І.* Галичина під час російської окупації серпень 1914 – червень 1915. Б. м. : Накладом вид-ва «Політична бібліотека», 1915. 116 с.
- Пиріг Р. Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. Київ, 2008. 209 с.
- Півторак Г.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ : Академія, 2001. 152 с.
- Плохий С.* Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ : Критика, 2015. 456 с.
- Полещук Т.* Історія Росії XIX – поч. XX ст. Львів : Паїс, 2008. 400 с.
- Політична історія України : посіб. / за ред. В. І. Танцюри. Київ : Вид. центр «Академія», 2001. 488 с.
- Полонська-Василенко Н.* Історія України : у 2 т. Т. 1 : До середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. 640 с.
- Полонська-Василенко Н.* Історія України : у 2 т. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. 606, [2] с.
- Полонська-Василенко Н.* Дві концепції історії України і Росії. Мюнхен : УВУ, 1964. 52 с.
- Попович М.* Нарис історії культури України. 2-е вид., випр. К. : АртЕл, 2001. 727 с.
- Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / Відп. ред. І. Ільєнко. НАН України. Служба безпеки України; Українське історичне товариство. Київ : Вид-во «Україна», 1996. 335 с.
- Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України ; Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. 53 с.
- Різниченко В.* Пилип Орлик (гетьман-емігрант) : його життя і діяльність. Київ, 1918. 48 с.
- Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк : Червона Калина, 1956. 360 с.
- Реснт О. П.* Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1996. 265 с.
- Реснт О. П., Коляда І. А.* Усі гетьмани України худож.-оформ. А. С. Ленчик. Харків : Фоліо, 2007. 415 с.
- Ричка В. М.* За літописним рядком: історичні оповіді про Київську Русь. Київ : Рад. шк., 1991. 206 с.
- Роєнко В.* Друга світова війна : 1939–1945 роки. Київ : Рада, 1994. 126, [1] с.

- Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. Київ : «Київо-Могилян. акад.», 2008. 604 с.
- Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. Київ : Україна, 1994. 58 с.
- Романчук О. Ультиматум: хроніка одного конфлікту між Рад. наркомом РРФСР і Центральною Радою. Київ : Знання, 1990. 64 с.
- Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 2016 р.) / упоряд. П. Гай-Нижник. Київ : «МП Леся», 2016. 352 с.
- Російський імперіалізм / упоряд. Тарас Гунчак ; пер. з англ. Тараса Цимбала. Київ : Вид. дім «Кисво-Могилян. акад.», 2010. 395 с.
- Російщення України : наук.-попул. зб. / за ред. Леоніда Полтави. Нью-Йорк : Укр. конгресовий комітет Америки, 1984. 416 с.
- Рубан В. Довга дорога до себе. Політична думка в Україні 1991 року. *Сучасність*. 1992. № 1. С. 90–106.
- Рубан В. На протилежному боці від добра. Київ : Ярославів Вал, 2015. 600 с. – Серія «БукЛіт».
- Рубльов О. С., Ресніт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ : Альтернативи, 1999. 320 с. – (Україна крізь віки. Т. 10).
- Рудич Ф. Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз. *Український історичний журнал*. 1994. № 2–3. С. 29–35.
- Русина О. Київ як *sancta civitas* у московській ідеології та політичній практиці XIV–XVI ст. «*Істину встановлює суд історії*» : зб. на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2. Київ, 2004. С. 183–193.
- Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України ; Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1999. 320 с. – (Україна крізь віки. Т. 6).
- Савельєв В. Чи був П. Ю. Шелест виразником «українського автономізму»? *Український історичний журнал*. 1991. № 4. С. 94–105.
- Савченко В. А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків : Фоліо, 2008. 378, [2] с. – (Історичне досє).
- Самостійна Україна : збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття / упоряд., авт. передм. і прим. О. Федьков. Тернопіль : РВВ упр. по пресі, 1991. 80, [3] с.
- Сарбей В. Г. Національне відродження України / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України ; Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1999. 336 с. – (Україна крізь віки. Т. 9).
- Сардачук П. Д., Сагайдак О. П. Україна в двосторонніх міжнародних відносинах (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) : навч.-довід. посіб. Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2005. 328 с.
- Сас П. Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви у 1620 р. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 2003. С. 25–65.
- Свєшніков І. Битва під Берестечком. Львів : Слово, 1993. 304 с.
- Сегеда С. Етногенетичні процеси на території Русі-України (за даними антропології). «*Істину встановлює суд історії*» : зб. на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2. Київ, 2004. С. 67–81.

- Семчишин М.* Тисяча років української культури = One thousand years of Ukrainian culture : істор. огляд культ. процесу / Наук. т-во ім. Шевченка. Нью-Йорк ; Париж ; Торонто : [б. в.], 1985. 550 с. : іл. – (Бібліотека українознавства. Т. 52).
- Сергійчук В.* Кого зрадив гетьман Мазепа. Київ : Фотовідеосервіс, 1991. 68 с.
- Сергійчук В.* Національна символіка України : наук.-худож. кн. : для серед. та ст. шк. віку. Київ : Веселка, 1992. 106, [3] с. : іл.
- Сергійчук В.* ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. 496 с.
- Сергійчук В. І.* «Українізація Росії». Політичне ошукаство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. Київ : Укр. вид. спілка, 2000. 336 с.
- Сerpутько А. Ю.* Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР 1932–1933 років. Черкаси, 2009. 23 с.
- Січинський В.* Чужинці про Україну. Київ : Довіра, 1992. 255 с.
- Скляр В.* Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: Етномовні наслідки російщення. Київ : Вид. центр «Просвіта», 2008. 392 с.
- Скоропадський П.* Спомини / передм. Г. В. Папакіна. Київ : Україна, 1992. 112 с.
- Слабошпицький М.* З голосу нашої Клію. Київ : Махаон, 2003. 224 с
- Славутич Я.* Іван Франко і Росія. Вінніпег : УВАН, 1959. 27 с.
- Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Історія української конституції : моногр. Київ : Т-во «Знання», 1993. 192 с.
- Смолій В. А., Степанков, В. С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). Київ : Либідь, 1995. 624 с.
- Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 351 с.
- Соловей Д.* Голгота України: московсько-більшовицький терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. Дрогобич, 1993. 288 с.
- Стахів М.* Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії советської Росії : в 3-х кн. Тернопіль : Ред.-вид. від. упр. по пресі, 1992–1994. 171+243+244 с.
- Степанков В.* Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин.* Київ : Ін-т іст. України НАН України, 2003. С. 85–127.
- Сто найвідоміших українців / Бедрик-Білан Х., Безносик А., Гнатюк М. та ін. Київ : Автограф ; Орфей, 2005. 636 с.: фотоіл.
- Стрийковський М.* Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Відп. ред. О. Купчинський ; Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 2011. 1075 с. – (Історичні джерела. Т. 10).
- Стус В.* Таборовий зошит. Київ : Факт, 2008. 452 с.
- Стус В.* Феномен доби (Сходження на Голгофу слави). Київ : Клію, 2015. 104 с.
- Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. Київ : Либідь, 1994. 240 с.
- Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
- Терещенко Ю.* Україна і європейський світ: нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: навч. посіб. Київ : Перун, 1996. 496 с.
- Толочко О. П., Толочко П. П.* Київська Русь / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України ; Інститут археології, Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с. – (Україна крізь віки. Т. 4).

- Толочко П.* Історичні портрети. Із історії давньоруської та європейської політики X–XII ст. Київ : Наукова думка, 1990. 272 с.: іл.
- Трофимович В.* Україна в роки другої світової війни (1939–1945). Львів, 1995. 102 с.
- Троцинський В. П., Шевченко А. А.* Українці в світі / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України ; Інститут археології, Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1999. – 352 с. – (Україна крізь віки. Т. 15).
- Трубайчук А.* Брудершафт двох диктаторів. Київ : Істина, 1993. 336 с.
- Турченко Ф., Турченко Г.* Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ : Ін-т іст. України, 2015. 166 с.
- Удовиченко О.* Україна у війні за державність. Київ : Україна, 1995. 205 с.
- Україна: повна енциклопедія / авт.-упоряд. : В. М. Складенко, Т. В. Іовлева, В. В. Мирошнікова, М.О. Панкова ; худож.-оформ. Л. Д. Кирпач-Осипова. Харків : Фоліо, 2006. 463 с.
- Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій / упоряд. і передм. О. В. Гарань. Київ : МП «Пам'ятки України», 1991. 192 с.
- Україна і Польща в період феодалізму : збірник наукових праць / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), О. Б. Головка (відп. секр.), В. Ф. Репринцев, О. Ф. Сидоренко, П. С. Сохань, Ф. П. Шевченко ; АН УРСР ; Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 1991. 140 с.
- Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси : в 3 т. Т. 1 : Українські проекти в Російській імперії / рада : акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій ; Ін-т іст. України НАН України. Київ : Наук. думка, 2004. 504 с.
- Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси : в 3 т. Т. 2 : Радянський проект для України / рада : акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій ; Ін-т іст. України НАН України. Київ : Наук. думка, 2004. 531 с.
- Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси : в 3 т. Т. 3 : Новітній український державотворчий процес / рада : акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій ; Ін-т іст. України НАН України. Київ : Наук. думка, 2004. 327 с.
- Україна і український народ в Другій світовій війні: Дискусії [Вип. 1–4] / упоряд. Л. Герасименко, Р. Пилявець. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги ; Вид. ПП Лисенко, 2009–2010. 319 с.
- Україна на позвах з Росією. Нью-Йорк – Зальцбург : Накладом Теодора Коваля, 1948. 27 с.
- Україна проти Москви : зб. статей. Мюнхен : Вид. Закордонних частини ОУН, 1955. 388 с.
- Україна та Росія у системі міжнародних відносин: Стратегічна перспектива : кол. моногр. Київ : НППМБ, 2001. 624 с.
- Українські Січові Стрільці 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича та ін. Львів : Слово, 1991. 160 с.
- Українська державність у XX столітті. Історико-політологічний аналіз / кер. авт. кол. О. Дергачов. Київ : Політ. думка, 1996. 448 с.
- Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. док. і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк ; упоряд. :

- Г. Боряк та ін. ; НАН України. Інститут історії України ; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ : Ін-т іст. України, 2013. LXII. 810 с.
- Українська культура : лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська ; вст. ст. І. М. Дзюби ; перед. сл. М. Антоновича. Київ : Либідь, 1993. 592 с. : іл.
- Українська культура : лекції / ред. кол. : Ю. П. Дяченко та ін. ; упоряд. С. Ульяновська. Київ : Либідь, 1993. 592 с.
- Українська культура в європейському контексті. Богуцький Ю. П., Андрущенко В. П., Безвершук Ж. О., Новохатько Л. М. Київ : Знання, 2007. 680 с.
- Федченко П. М. Михайло Драгоманов: життя і творчість. Київ : Дніпро, 1991. 362 с.
- Франко І. *Ukraina ingredienta. Вивід прав України*. Львів, 1991. С. 59–70.
- Хвильовий М. *Україна чи Малоросія? Твори : у 2-х т. Т. 2 : М. Г. Хвильовий ; упоряд. М. Г. Жулинського, П. І. Майдаченка*. Київ : Дніпро, 1990. С. 576–621.
- Хотинська війна. 1621 / Г. Грабянка, С. Величко, Й. Мюллер [та ін.] ; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Київ : Центр пам'яткознавства АН України та Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури, 1991. 238, [1] с. : іл. – (Часи козацькі).
- Хоткевич Г. Два гетьмани. Київ : Дніпро, 1991. 105, [2] с. : іл.
- Хронологія російського вторгнення в Україну (2022). *Вікіпедія*. 2022. 8 жовт. URL: [https://www.wiki-data.uk-ua.nina.az/Хронологія_російського_вторгнення_в_Україну_\(2022\).html](https://www.wiki-data.uk-ua.nina.az/Хронологія_російського_вторгнення_в_Україну_(2022).html).
- Цегельський Л. *Русь–Україна, а Московщина–Росія. Історично-політична розвідка*. 2-е переробл. вид. Царгород: Друкарня Союзу визволення України, 1916. 134 с.
- Цілком таємно... Секретні документи Рейху про діяльність ОУН 1941–1944 роках. Тернопіль : Рухінформ центр, 1992. 25 с.
- Чайковський А. Чорні рядки : мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919. Львів : Червона Калина, 1930. 119 с.
- Чекаленко Л. Д. *Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів) : підручник / Л. Д. Чекаленко. – 2-ге вид. – К. : Кондор, 2011. – 290 с.*
- Черепанова С. О., Скобний В. Г., Бичко І. В. *Українська культура : історія і сучасність : навч. посіб.* Львів. Світ, 1994. 456 с.
- Черкас Б. *Україна в політичному протистоянні Великого князівства Литовського з Московською державою і Кримом у 20-х – 30-х рр. XVI ст. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 2003. С. 11–24.
- Чмихов М., Кравченко Н., Черняков І. *Археологія та стародавня історія України*. Київ : Вища шк., 1991. 387 с.
- Чорна книга України: зб. документів, архівних матеріалів, листів, доповнень, статей, досліджень, есе / упоряд., ред. Ф. Зубанича ; передм. В. Яворівського. Київ : Просвіта. 1998. 784 с.
- Чорна тінь Голодомору 1932–1933 років над Тернопіллям: Книга пам'яті / вступ. ст. ; упоряд. : М. В. Лазарович, Б. Д. Лановик, Р. М. Матейко. Тернопіль : Джура, 2003. 292 с.: іл.
- Чорновіл В. *Правосуддя чи рецидиви терору? Чорновіл В. Твори: У 10-ти т.* Київ : Смолоскип, 2003. Т. 2. С. 71–362.
- Чорновіл В., Пенсон Б. *Хроніка таборових буднів*. Київ, 1991. 143 с.

- Чотири Універсали / упоряд. В. Д. Конашевич ; ред. Л. Л. Лазебний. Київ : Добров. т-во книголюбів України, 1990. 15, [1] с.
- Чубинський П. Ще не вмерла Україна. Київ : Обереги, 1991. 15 с.
- Чумак В. А. Україна і Крим: спільність історичної долі : моногр. / Акад. муніцип. упр. [вид. 2-ге, переробл. й допов.]. Київ : [ВПЦ АМУ], 2013. 178 с. : іл.
- Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.
- Чухліб Т. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. Київ : Інф.-аналіт. агенція «Наш час», 2008. 264 с.
- Шаповал Ю. Людина і система: (Штрихи до портрета з тоталітарної доби в Україні). Київ : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. 270 с.
- Шаповал Ю. М. С. Хрущов на Україні. Київ : Знання, 1990. 48 с.
- Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. Київ : Політвидав України, 1990. 143 с.
- Шаповал Ю. Україна 20–50-х років : сторінки ненаписаної історії / Акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політології. Київ : Наук. думка, 1993. 349, [2] с.
- Шаповал Ю. І., Пристайко В. І., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ : Абрис, 1997. 608 с.
- Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі = Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne : з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. Київ : Томіріс, 1993. 219, [4] с. : іл.
- Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності : курс лекцій. Київ : Либідь, 1999. 480 с.
- Шелест П. Холодна відлига: Сторінки щоденників. Київ. 1990. № 8. С. 77–92.
- Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців... / пер. з фр. В. В. Коптілов. Київ : Укр. письменник, 1994. 311 с.
- Шпорлюк Р. Імперія та нації [З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі] / пер. з англ. – К. : Дух і Літера, 2000. – 354 с.
- Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Д. Матіяш та Х. Чушаак. Київ : Дух і Літера, 2013. 552 с.
- Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. Мюнхен, 1971. 402 с.
- Юсова Н. Легітимація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми (30-ті рр. ХХ ст.). «Істину встановлює суд історії»: збірник на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2. Київ, 2004. С. 449–470.
- Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / з рос. пер. І. Сварник : у 3 т. Львів : Світ, 1988–1992. 319+388+451 с.: іл.
- Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії. Київська старовина. 1993. № 3. С. 77–85.
- Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ століття : навч. посіб. Київ : Гнус. 1997. 312 с.

- Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна : моногр. вид. 2-ге, перегл. і випр. Київ : Критика, 2008. 470 с.: іл.
- Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: Історично-правнича студія з нагоди 300-ліття договору (1654–1954). Нью-Йорк : Видавнича спілка Ю. Тищенко & А. Білоус, 1954. 126 с.
- Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. 146 с.
- Abramson H.* A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Rewolutionary Times, 1917–1920. Cambridge : Harvard University Press, 1999. 258 p.
- Davies N.* Europe: A History. New York : Oxford University Press, 1996. 1365 p.
- Doroshenko D.* A survey of Ukrainian history. Winnipeg : Humeniuk publishing foundation, 1984. 873 p.
- Goldelman S. I.* Jewish national autonomy in Ukraine. 1917–1920. Chicago, 1968. 130 p.
- Hrushevsky M.* History of Ukraine. Hamden : Published for the Ukrainian National Association, 1970. 629 p.
- Lazarovych M.* «We will give our souls and bodies for our freedom»: Ukraine in the struggle against the armed aggression of the Russian Federation (2014–2020) : monogr. Kyiv : PE AVIAZ, 2020. 452 p.: ill.
- Magosci P. R.* History of Ukraine. Toronto : University of Toronto Press, 1996. 784 p.
- Ploky S.* The Cossack Myth. History and Nationhood in the Age of Empires. Cambridge University Press. 2012. 408 p.: ill.
- Ploky S.* The Gates of Europe: A History of Ukraine. New York : Basic Books, 2015. 397 p.
- Ploky S.* Yalta. The Price of Peace. New York: Viking, 2011. 480 p.
- Subtelny O.* Ukraine: A History. 4th ed. Toronto: University of Toronto Press. 2009. 785 p.: ill.

Likbez. Історичний фронт. URL: <https://likbez.org.ua/ua/>

«Politicus». URL : <http://politics.ellib.org.ua/>

Pragmatika. URL: <https://pragmatika.media/>

Rid i vira. URL: <https://www.ridivira.com/uk/>

Ukrainer. URL: <https://ukrainer.net/>

Ukrainian People. URL: <https://ukrainianpeople.us/>

Zaxid.net. 2022. URL: <https://zaxid.net/>

Верховна Рада України. URL: <http://portal.rada.gov.ua/>

Всвіті. URL: <https://vsviti.com.ua/>

Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dessa.gov.ua/>

Замки та фортеці України. URL: <https://castles.com.ua/>

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

URL: <https://ipiend.gov.ua/>

Історична Правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/>

Кабінет Міністрів. URL: <http://www.kmu.gov.ua/>

Козак з луку. Всесвітній козацький портал. URL: <https://indragop.org.ua/>

Локальна історія. URL: <https://localhistory.org.ua/>

Львівський історичний клуб. URL: <https://lvivmedievalclub.wordpress.com/>

Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: <https://mkip.gov.ua/>

На скрижалях. URL: <https://na-skryzhalyah.blogspot.com/>

Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського : офіційний сайт. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>

Національна парламентська бібліотека України : офіційний сайт. URL: <http://nplu.org>

Представництво ООН в Україні. URL: <http://www.un.org.ua/ua/oon-vukraini>

Президент України. URL: <http://www.president.gov.ua>

Рідна країна. Світоглядний портал. URL: <https://ridna.ua/>

Рукотвори. URL: <https://rukotvory.com.ua/>

Сумський історичний портал. URL: <https://history.sumy.ua/>

Україна Споконвічна. URL: <https://etnoua.info/>

Український Інтерес. URL: <https://uain.press/>

Український портал. URL: <https://kampot.org.ua/>

Фотографії старого Львова. URL: <https://photo-lviv.in.ua/>

Хроніки Любарта. URL: <https://www.hroniky.com/>

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Микола ЛАЗАРОВИЧ

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Підручник

ЛІТЕРАТУРНЕ РЕДАГУВАННЯ   ОКСАНИ БОЙЧУК

КОМП'ЮТЕРНА ВЕРСТКА   ЮРІЯ ХОМАЦЬКОГО

ДИЗАЙН ОБКЛАДИНКИ   МАРІЇ ЮРКІВ

Підписано до друку 14.03.2023 р.
Формат 70x100 ¹/₁₆. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублюванні.
Обл.-вид. арк. 51,4. Умовн. друк. арк. 59,1.
Зам. № У-02. Тираж 300 прим.

Видавець та виготовлювач:
Західноукраїнський національний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль 46004

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 7284 від 18.03.2021 р.*

Видавничо-поліграфічний центр «Університетська думка»
вул. Бережанська, 2, м. Тернопіль 46004
тел. (0352) 47-58-72
E-mail: edition@wunu.edu.ua

Микола ЛАЗАРОВИЧ – професор, доктор політичних наук, кандидат історичних наук, професор кафедр інформаційної та соціокультурної діяльності й філософії та політології Західноукраїнського національного університету (ЗНУ), член Експертної ради при Міністерстві у справах ветеранів України, Заслужений працівник освіти України, громадський діяч, учасник бойових дій.

Сфера наукових інтересів – політична історія українського національно-визвольного руху 1914–1921 рр., Голодомор 1932–1933 рр., українсько-російські відносини. Автор і співавтор 759 наукових і навчально-методичних праць, зокрема 39 монографій, 465 наукових статей, 69 видань підручників, навчальних і навчально-методичних посібників з історії та культури України, економічної історії, політичного менеджменту та ін., 186 публіцистичних статей і дописів. Брав участь у 95 наукових конференціях. У 2007–2017 рр. – головний редактор наукового збірника «Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє». Як науковий керівник підготував 3 кандидати історичних наук за напрямками «історія України» та «всесвітня історія».

Учасник українського національного відродження 1980–1990-х рр. У жовтні-листопаді 1991 р. працював у Всеукраїнському штабі «Референдум». Активіст Помаранчевої революції та Революції гідності. В 2015–2016 та 2022 р. – доброволець російсько-української війни; старший сержант, командир взводу 14-ї ОМБр та розвідник-кулеметник загону спеціального призначення 71-ї окремої егерської бригади Десантно-штурмових військ Збройних сил України (позивні «Професор» і «Васильович»).

Відзначений званням «Почесний професор Університету», Лавреат Всеукраїнської літературно-мистецької премії ім. Братів Богдана і Левка Лепких, Обласної премії ім. П. Медведика, Премії ім. С. Федака, конкурсів «Людина року – 2015» та «100 краших тернополян – 2015». Нагороджений Грамотою Верховної Ради України «За заслуги перед Українським народом», відзнаками Президента України «За участь в Антитерористичній операції», головнокомандувача Збройних сил України «Учасник АТО», Тернопільської обласної ради «За заслуги перед Тернопільщиною» ім. Я. Стецька, нагрудним знаком «Ветеран війни», почесними відзнаками Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської обласних рад, голови Тернопільської обласної ради, почесними грамотами Міністерства освіти і науки України, Івано-Франківської й Тернопільської обласних рад, Тернопільської та Чернівецької обласних державних адміністрацій, міського голови Тернополя, ЗНУ й ін.

